

54432

1958. március 17.

1-4

B

500/

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

T S

Történelmi Szemle

1958

I. ÉVFOLYAM 1-2. SZÁM

EGYETEMI KÖNYVTÁR

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztik
az Intézet Igazgatóságának megbízásából

H. BALÁZS ÉVA és LACKÓ MIKLÓS

Szerkesztőség: Budapest, V., Belgrád rakpart 5. — Telefon: 180—910.

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre ~~600~~— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Barta István</i> : Balásházy János pályafordulása	3
<i>Varga János</i> : A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt	21
<i>Vörös Antal</i> : Táncsics Mihály kiadatlan cikke a sajtószabadságról és a cenzuráról	55
✓ <i>Niederhauser Emil</i> : A jobbágyfelszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában	76
✓ <i>Sándor Vilmos</i> : Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában	91
<i>Georges Bourgin</i> : Francia—német egyezkedés (1871)	114
<i>M. Kondor Viktória</i> : Megjegyzések Jókai Mór politikai szerepéhez a kiegyezést követő években	125
<i>Puskás Julianna</i> : Adatok a hadigazdálkodás kialakulásához és rendszeréhez Magyarországon az első világháború idején	136
<i>Duczynska Ilona</i> feljegyzései az 1918-as januári sztrájk előzményeiről (Közli: <i>Tömöry Márta</i>)	154
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : A Tanácsköztársaság dunántúli előzményeiről (1919 január — március)	174
<i>Zsigmond László</i> : Két dátum. Magyarország hadüzenetének (1941. június 27.) és németek által való megszállásának (1944. március 19.) előzményeihez	192
<i>Heckenast Gusztáv</i> : Adatok Bottyán János életéhez (1676—1682)	215
<i>Benda Kálmán</i> : Újabb adatok a magyar jakobinusok történetéhez	218
<i>M. Somlyai Magda</i> : Iratok a tiszántúli szegényparasztság földosztó törekvéseiről 1945-ben	221

A TÖRTÉNELMI SZEMLE I. (1958-as) ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Barta István</i> : Balásházy János pályafordulása	3
<i>Bartha Antal</i> : Honfoglaláskori kovácmesterségünkről	315
<i>Benda Kálmán</i> : Újabb adatok a magyar jakobinusok történetéhez	218
<i>Bourgin, Georges</i> : Francia — német egyezkedés (1871)	114
<i>Endrei Walter</i> : A lábitós szövőszék kialakulása és feltűnése Európában	331
<i>Endrei Walter — Hajnal Lászlóné</i> : Egy XVII. századi festő receptgyűjtemény	453
<i>Fuchs Erik — Nándori Gyula</i> : Honfoglaláskori vas kéziszerszám metallográfiai vizsgálata	328
<i>Hajnal Lászlóné</i> lásd <i>Endrei Walter</i>	
<i>Heckenast Gusztáv</i> : Adatok Bottyán János életéhez (1676 — 1682)	215
— — A murányvölgyi vashámoros céh szabályzatai (1585 — 1713 — 1755)	430
<i>M. Kondor Viktória</i> : Megjegyzések Jókai Mór politikai szerepéhez a kiegyezést követő években	125
<i>Mokkai László</i> : Az anyagi kultúra történetének kutatásáról	305
— — Műhely- és huta-leltárak a XVII. századi Rákóczi-uradalmakból	448
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : A Tanácsköztársaság dunántúli előzményeiről (1919 január — március)	174
<i>Nándori Gyula</i> lásd <i>Fuchs Erik</i>	
<i>Niederhauser Emil</i> : A jobbágyfelszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában	76
<i>Paulinyi Oszkár</i> : A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán	351
<i>Puskás Julianna</i> : Adatok a hadigazdálkodás kialakulásához és rendszeréhez Magyarországon az első világháború idején	136
<i>Sándor Vilmos</i> : Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában	91
<i>M. Somlyai Magda</i> : Iratok a tiszántúli szegényparasztság földosztó törekvéseiről 1945-ben	221
<i>Varga János</i> : A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt	21
<i>Veress Éva</i> : A jobbágy család szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén	379
<i>Vörös Antal</i> : Táncsics Mihály kiadatlan cikke a sajtószabadságról és a cenzúráról	55
<i>Zsigmond László</i> : Két dátum. Magyarország hadüzenetének (1941. június 27.) és németek által való megszállásának (1944. március 19.) előzményeihez	192
<i>Duczynska Ilona</i> feljegyzései az 1918-as januári sztrájk előzményeiről (közli: <i>Tömöry Márta</i>)	154

SZEMLE

- Benczédi László*: Vita R. Várkonyi Ágnes „Thaly Kálmán” c. tanulmányáról..... 235
Beresford, M. W.—*J. K. S. St. Joseph*: Medieval England. An Aerial Survey (Ism.: *Gunst Péter*) 466
Florovskij, A. V.: Česko-ruské obchodní styky v minulosti. X—XVIII. století (Ism.: *Niederhauser Emil*) 466
Heckenast Gusztáv: Az új magyar irodalomtörténetről 260

Kamińska, J.—*A. Nahlík*: Włókiennictwo Gdańskie X—XIII. w. (Ism.: *Endrei Walter*) 468

Klepl, Jan: Pro záchranu technických památek (Ism.: *Niederhauser Emil*) 465

Nahlík, A. lásd *J. Kamińska*

St. Joseph, J. K. S. lásd *M. W. Beresford*

Szabad György: A társadalmi szerkezet átalakulásának kérdései az abszolutizmus korában 252

Szabolcs Ottó: Az új középiskolai történelmi tankönyvekről 262

HÍREK 267

Sborník Národního Technického Musea I—II. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 461

Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky I—III. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 462

Вопросы Истории естествознания и техники. Москва 1—5. 1956—57. (Ism.: *Bartha Antal*) 458

HATÁRAINKON TÚL

Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Ism.: *J. Purš* Československý Časopis Historický 1957. IV. sz. 761—766. o. 276

A Német Demokratikus Köztársaság levéltárainak magyar vonatkozású anyagai. *Gonda Imre*—*Ránki György* 274

A Román Történettudományi Intézet 1958. évi munkaterve. *Csatári Dániel* 272

A Voproszi Isztorii a németországi reformáció és a parasztháború jellegéről, illetve az első polgári forradalom kérdéséről. *Mayer Mária* 270

Külföldi vendégeink 276

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA 276, 470

СО Д Е Р Ж А Н И Е

СТАТЬИ И СООБЩЕНИЯ

<i>Иштван Барта</i> : Поворот на жизненном пути Яноша Балашгази	3
<i>Ян ли Варга</i> : Условия кредита дворянства комитата Бихар накануне революции 1848—49 гг.	21
<i>Антал Вереш</i> : Незданная статья Михалы Танчич о свободе печати и о цензуре	55
<i>Эмиль Нидерхаузер</i> : Освобождение крестьян и национальный вопрос в Восточной Европе	76
<i>Вилмош Шандор</i> : Характер зависимости Венгрии в эпоху дуализма	91
<i>Жорж Буржен</i> : Французско-германское соглашение (1871)	114
<i>Виктория М. Кондор</i> : Замечания к политической роли Мора Йокаи после соглашения 1867 г.	125
<i>Юлианна Пушкина</i> : Материалы к истории формирования военного хозяйства и системы его в Венгрии во время первой мировой войны	136
<i>Илона Дуциска</i> : Личные воспоминания о предистории забастовки января 1918 г. (Сообщ. <i>Марта Темери</i>)	154
<i>Жужа Л. Надь</i> : О некоторых вопросах кризиса буржуазно-демократического строя в Трансданубии в январе—марте 1919 г.	174
<i>Ласло Жигмонд</i> : Две даты. К предистории объявления войны со стороны Венгрии (27 июня 1941 г.) и ее оккупации немцами (19 марта 1944 г.)	192
<i>Густав Хекенст</i> : Материалы к жизни Яноша Боттьян (1676—1682).	215
<i>Калман Бенда</i> : Новые данные к истории венгерских якобинцев	218
<i>Магда М. Шомляи</i> : Документы о стремлении крестьянской бедноты Затисского края к разделу земли в 1945 г.	221

ОБЗОР

<i>Ласло Бенцеди</i> : Дискуссия о рукописной статье <i>Агнеш Р. Варкови</i> «Калман Тали»	235
<i>Дьердь Сабад</i> : Вопросы преобразования общественного строя в эпоху абсолютизма. (1849—1867.)	252
<i>Х. Г.</i> : О новой книге по истории венгерской литературы	260
<i>Отто Саболч</i> : Новые учебники по истории для средних школ	262
Известия	267

ЗА НАШИМИ ГРАНИЦАМИ

Отчет о дискуссии в журнале Вопросы Истории о характере реформации и крестьянской войны в Германии и о вопросе первой буржуазной революции. <i>Мариа Майер</i>	270
План работ Института истории Академии Наук Румынской Народной Республики за 1958 год. <i>Даниел Чатару</i>	272
Материалы архивов Германской Демократической Республики имеющие отношение к Венгрии. <i>Имре Гонда — Дьердь Ранки</i>	274
<i>Вилмош Шандор</i> : Развитие крупной промышленности в Венгрии 1867—1900. Рец. <i>Я. Пури</i> : Československý časopis Historický 1957. № 4, стр. 761—766	276

РЕПЕРТОРИЙ ИНОСТРАННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ	27
--	----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, ARTIKEL

<i>István Barta</i> : Die Wende in der Laufbahn János Balásházys	3
<i>János Varga</i> : Die Kreditverhältnisse der Edelleute im Komitat Bihar vor der Revolution des Jahres 1848	21
<i>Antal Vörös</i> : Ein unveröffentlichter Artikel Mihály Táncsics's über die Pressefreiheit und die Zensur	55
<i>Emil Niederhauser</i> : Bauernbefreiung und die Nationalitätenfrage in Osteuropa	76
<i>Vilmos Sándor</i> : Der Charakter der Abhängigkeit Ungarns zur Zeit des Dualismus	91
<i>Georges Bourgin</i> : Französisch—deutsches Übereinkommen im Jahre 1871	114
<i>Viktoria M. Kondor</i> : Bemerkungen zur politischen Rolle Maurus Jókais in den Jahren nach dem Ausgleich von 1867.	125
<i>Julianna Puskás</i> : Daten zur Entstehung und zum System der Kriegswirtschaft in Ungarn zur Zeit des ersten Weltkrieges	136
<i>Ilona Duczynska</i> : Über die Vorgeschichte des Streiks im Monat Januar 1918. Beiträge aus der Bewegung und persönliche Aufzeichnungen (Veröffentlicht von <i>Márta Tömöry</i>)	154
<i>Zsuzsa L. Nagy</i> : Über einige Fragen der Krise des bürgerlich-demokratischen Systems in Transdanubien, Januar—März 1919	174
<i>László Zsigmond</i> : Zwei Daten : Zur Vorgeschichte der ungarischen Kriegserklärung (27. Juni 1941) und der Besetzung des Landes durch die Deutschen (19. März 1944)	192
<i>Gusztáv Heckenast</i> : Daten zur Lebensgeschichte János Bottyáns (1676—1682)	215
<i>Kálmán Benda</i> : Neuere Daten zur Geschichte der ungarischen Jakobiner	218
<i>Magda M. Somlyai</i> : Dokumente über die Bestrebungen der armen Bauern jenseits der Theiß betreffs Aufteilung des Bodenbesitzes (1945)	221

RUNDSCHAU

<i>László Benczédi</i> : Diskussion über die im Manuskript vorliegende Studie von Ágnes R. Várkonyi über Kálmán v. Thaly	235
<i>György Szabad</i> : Fragen der Umwandlung der gesellschaftlichen Struktur im Zeitalter des Absolutismus, 1849—1867	252
<i>G. H.</i> : Die neue ungarische Literaturgeschichte	260
<i>Otto Szabolcs</i> : Die neuen Geschichtsbücher für Mittelschulen	262
Nachrichten	267

JENSEITS UNSERER GRENZEN

Diskussion der Zeitschrift <i>Woprosi Istorii</i> über den Charakter der deutschen Reformation und des Bauernkrieges bzw. über die Frage der ersten bürgerlichen Revolution. <i>Mária Mayer</i>	270
Arbeitsplan des Instituts für Geschichtswissenschaft der Rumänischen Akademie der Wissenschaften für das Jahr 1958. <i>Dániel Csatári</i>	272
Auf Ungarn bezügliche Dokumente in den Archiven der Deutschen Demokratischen Republik. <i>Imre Gonda—György Ránki</i>	274
<i>Vilmos Sándor</i> : Großindustrielle Entwicklung in Ungarn in den Jahren 1867—1900. <i>Rez. J. Purš</i> : Československý Časopis Historický 1957. Nr. 4. S. 761—766.	276

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN	279
--	-----

SOMMAIRE

ÉTUDES ET COMMUNICATIONS

<i>Étienne Barta</i> : La tournure de la carrière de Jean Balásházy	3
<i>Jean Varga</i> : Les conditions du crédit de la noblesse du comitat Bihar avant la révolution de 1848/49.	21
<i>Antoine Vörös</i> : Un article inédit de Michel Táncsics concernant la liberté de la presse et la censure	55
<i>Emile Niederhauser</i> : L'affranchissement des serfs et la question des nationalités en Europe Orientale	76
<i>Guillaume Sándor</i> : Le caractère de la dépendance de la Hongrie à l'époque du dualisme	91
<i>Georges Bourgin</i> : Une entente franco-allemande en 1871.	114
<i>Victoria M. Kondor</i> : Remarques sur le rôle politique de Maurice Jókai dans les années suivant le compromis austro-hongrois de 1867	125
<i>Julienne Puskás</i> : Contributions à la formation et au système de l'économie de guerre en Hongrie pendant la première guerre mondiale	136
<i>Hélène Duczynska</i> : Souvenirs concernant les antécédents de la grève en janvier 1918 (communiqués par <i>Marthe Tömöry</i>)	154
<i>Suzanne L. Nagy</i> : Certains problèmes de la crise du régime bourgeois-démocratique en Transdanubie dans les mois janvier-mars 1919.	174
<i>Ladislav Zsigmond</i> : Deux dates. Les antécédents de la déclaration de guerre par la Hongrie (le 27 juin 1941) et de l'occupation du pays par les Allemands (le 19 mars 1944)	192
<i>Gustave Heckenast</i> : Contributions à l'histoire de la vie de Jean Bottyán (1676-1682)	215
<i>Coloman Benda</i> : Nouvelles contributions à l'histoire des Jacobins hongrois	218
<i>Madeleine M. Somlyai</i> : Documents relatifs aux efforts de la paysannerie pauvre, dans les contrées au delà de la Tisza, en faveur de la réforme agraire de 1945.	221

REVUE

<i>Ladislav Benczédi</i> : Discussion sur l'étude de Mme <i>Agnès R. Várkonyi</i> intitulée «Coloman Thaly»	235
<i>Georges Szabad</i> : Les questions de la transformation de la structure sociale à l'époque de l'absolutisme (1849-1867)	252
<i>H. G.</i> : Le nouveau manuel de l'histoire de la littérature hongroise	260
<i>Otto Szabolcs</i> : Les nouveaux manuels d'histoire pour l'enseignement secondaire	262
Nouvelles	267

AU DELÀ DE NOS FRONTIÈRES

Compte rendu de la discussion dans la revue <i>Voprosy Istorii</i> concernant le caractère de la réformation et de la guerre des paysans en Allemagne et les questions de la première révolution bourgeoise. <i>Marie Mayer</i>	270
Le plan des travaux de l'Institut de Sciences Historiques de l'Académie de la République Populaire Roumaine pour l'année 1958. <i>Daniel Csátrai</i>	272
Les documents des archives de la République Démocratique Allemande, concernant l'histoire de la Hongrie. <i>Eméric Gonda-Georges Ránki</i>	274
<i>Guillaume Sándor</i> : L'évolution de l'industrie en Hongrie 1867-1900. <i>J. Purš Československý Časopis Historický</i> 1957. No. 4. p. 761-766.	276

RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES	279
--	-----

CONTENTS

ARTICLES, COMMUNICATIONS

<i>Stephen Barta</i> : The turn in the career of John Balásházy	3
<i>John Varga</i> : Credit conditions of the nobility in the county of Bihar before the Revolution	21
<i>Anthony Vörös</i> : An unpublished article by Michael Táncsics on the freedom of the press and on censorship	55
<i>Emile Niederhauser</i> : The emancipation of serfs and the problem of the nationalities in Eastern Europe	76
<i>William Sándor</i> : The character of Hungary's dependency during the Period of Dualism	91
<i>Georges Bourgin</i> : A French-German treaty in 1871.	114
<i>Victoria M. Kondor</i> : Comments on the political rôle played by Maurice Jókai in the years following the Compromise of 1867.	125
<i>Julia Puskás</i> : Data concerning the development and system of war-time economy in Hungary during World War I.	136
<i>Helen Duczynska</i> : Personal notes on the antecedents to the strike of January 1918. Published by <i>Márta Tömöry</i>	154
<i>Susan L. Nagy</i> : Some problems of the crisis of bourgeois democratic system in the Transdanubian area in January-March 1919.	174
<i>Ladislav Zsigmond</i> : Two dates. On the antecedents to the declaration of war by Hungary (June 27, 1941) and the invasion of Hungary by the Germans (March 19, 1944)	192
<i>Gustavus Heckenast</i> : Data concerning the life of John Bottyán (1676-1682)	215
<i>Coloman Benda</i> : Recent data concerning the history of Hungarian Jacobins.	218
<i>Magdalen M. Somlyai</i> : Papers on the claims of the poor peasants of Transtisia for a distribution of land in 1945.	221

REVIEW

<i>Ladislav Benczédi</i> : Discussion on "Coloman Thaly", an essay by Agnes R. Várkonyi	235
<i>George Szabad</i> : Problems of the changes in the structure of society in the period of Absolutism (1849 to 1867)	252
<i>G. H.</i> : The new History of Hungarian Literature	260
<i>Ottó Szabolcs</i> : The new text-books of history for secondary schools	262
News	267

BEYOND OUR FRONTIERS

Summary of the discussion in <i>Voprosy Istorii</i> on the character of the Reformation and the peasants' war in Germany and the problems of the first bourgeois revolution. <i>Mary Mayer</i>	270
The schedule of the Institute for Historical Researches of the Academy of the Rumanian People's Republic for the year 1958. <i>Daniel Csátári</i>	272
Documents relating to Hungary in the archives of the German Democratic Republic. <i>Emery Gonda-George Ránki</i>	274
<i>William Sándor</i> : "The Development of the Big Industries in Hungary between 1867-1900". A review by <i>J. Purš</i> in <i>Československý Časopis Historický</i> , 1957. No. 4. pp. 761-766.	276

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL PERIODICALS	279
---	-----

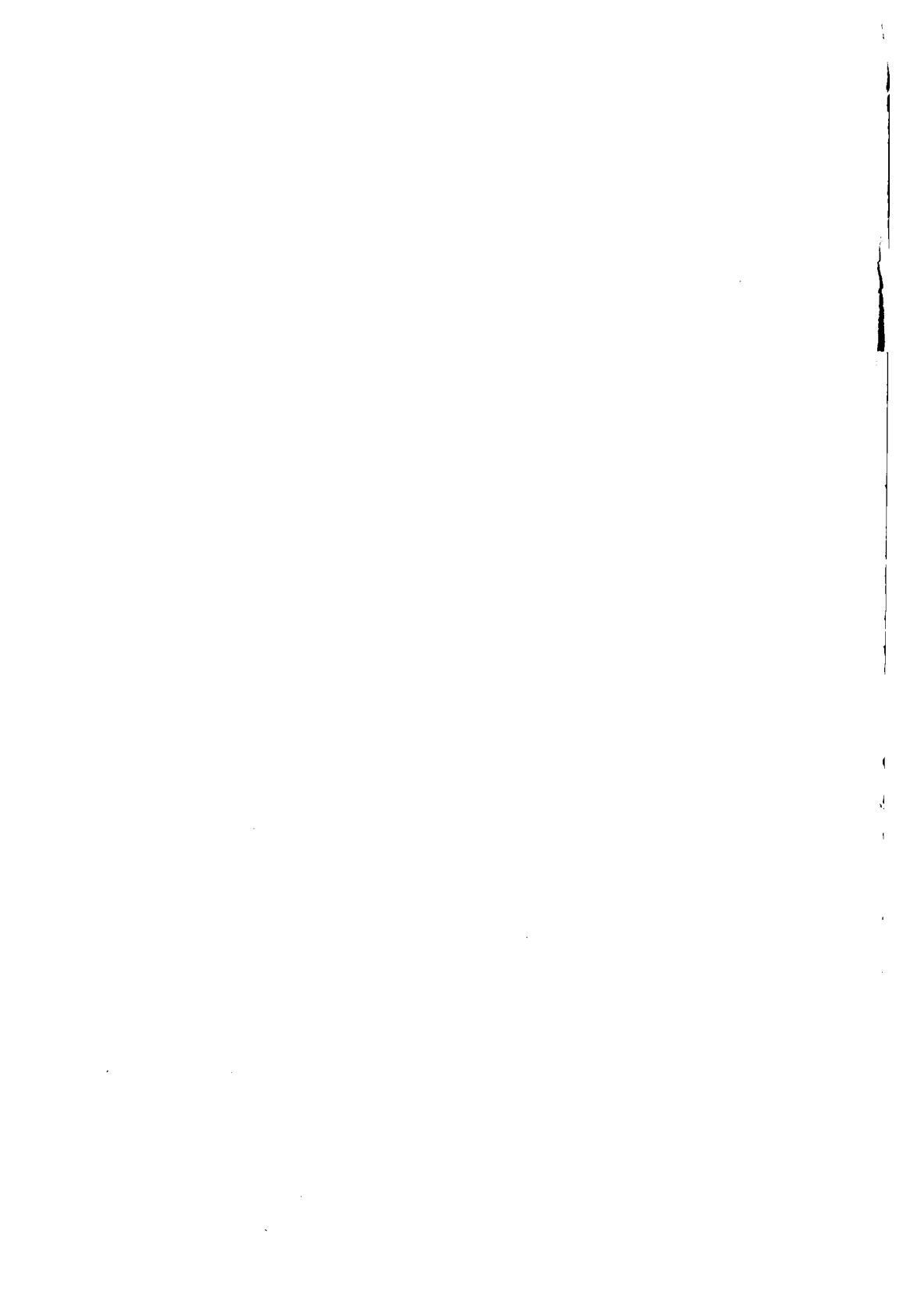
A Történelmi Szemle

első füzetével új magyar történettudományi folyóirat indul. Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Értesítőjének folytatása. Megjelentetését a marxista eszmeiség fejlesztésének, a marxista—leninista történettudomány szélesebb körökben való terjesztésének szüksége vetette fel.

A Történelmi Szemle a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének folyóirata. Negyedévenként beszámol az Intézetben folyó kutatások eredményeiről, a történészek körében lezajló világnézeti és szakmai vitákról, a baráti országok rokon-intézményeinek s a külföldi marxista és haladó történészek tevékenységéről. Fokozatosan eleget igyekszik tenni annak a régi igénynek, hogy szorosabb kapcsolatot teremtsen a rokontudományokkal. Folyóiratunk szerkesztését, mint a Történettudományi Intézet egész munkáját, az MSzMP Művelődéspolitikai Irányelvei szabják meg. Ennek szellemében különös gondot kíván fordítani új- és legújabbkori történetünk kérdéseire; tanulmányaival, forrás-közleményeivel, módszertani cikkeivel, az évente megjelenő technika-történeti számával az egyetemi és középiskolai történelem-oktatást is segíteni akarja.

Hisszük, hogy a Történelmi Szemle — a magyar történettudomány központi folyóirata, a Századok mellett — e célkitűzések valóra váltását eredményesen fogja szolgálni.

A Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézete

Balásházy János pályafordulása

I

A nagy történelmi változások kutatója számára alig lehet vonzóbb feladat, mint azt felderíteni, hogy a társadalom méhében szükségszerűen végbemenő átalakulási folyamat hogyan válik tudatossá, kik, hogyan ismerik fel és fogalmazzák meg a történelmi szükségszerűség parancsát, s a gazdasági-társadalmi szükségletekből kisarjadtt eszmék hogyan válnak tömegeket cselekvésre mozgató erővé az elavult társadalmi rend megdöntéséért meginduló harcban. A társadalmi haladás úttörőinek személye mindenkor a történelmi érdeklődés előterében állt s jelentőségük nem csökken ma sem, sőt helyesebb megvilágításba kerül, mert a történetírás bennük nem a véletlenül jelentkező történetformáló egyént, hanem nagy történelmi törvényszerűségek felismerőit, a társadalom szükségleteinek kifejezőit, az elkerülhetetlen fejlődés parancsának végrehajtóit látja. Balásházy Jánost ezek közé az úttörők közé számítja az a magyar történetírás, amely történelmi törvényszerűségnek tekinti a magyar feudalizmus társadalmi rendjének megdőlését és helyén a polgári viszonyok és intézmények felépítését. A magyar történetírás már korábban észrevette, hogy a zempléni táblabíró nemcsak kiváló gazdasági szakíró volt, s nemcsak mint gyakorlati gazda vált hasznára kortársainak, hanem a magyar birtokos gazdasági zsákutcájának okait kutatva szükségszerűen eljutott a feudális társadalmi intézmények bírálatáig, megváltoztatásuk követeléséig is. S ebbéli jelentőségét még fokozottabban hangsúlyozza napjaink marxista történetírása, mert abban a tényben, hogy Balásházy Széchenyitől függetlenül, s őt időben is némileg megelőzve jutott el a feudális rend elháríthatatlan bomlásának felismeréséig, igazolva látja azt a marxista tételt, hogy a nagy történelmi személyiségek — ebben az esetben Széchenyi — akkor jelentkeznek, amikor a társadalmi fejlődés szükségletei parancsoló módon előírják színre lépésüket. Széchenyi nem magányos, váratlanul előlépő óriás, hanem kora valódi, mások által is felismert szükségleteinek kifejezője: erre figyelmeztette történetíróinkat Balásházy személye, s történelmi ábrázolásainkban ennek megfelelően valamiféle „előfutár” szerep jutott neki anélkül, hogy pályájának, gazdag munkásságának elmélyültebb vizsgálatára sor került volna.¹

¹ Újabb történelmi irodalmunkban *Iványi-Grünwald Béla* volt az első, aki Balásházy munkásságának úttörő jellegét felismerte s reformjavaslataival kapcsolatban rámutatott arra, hogy bennük megvannak Széchenyi reformrendszerének legfontosabb elemei. (*Gróf Széchenyi István*: Hítel. Szerk. és bevezetéssel ellátta ifj. Iványi-Grünwald Béla. Bpest. 1830. 243. s köv. o. — Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.) Iványi-Grünwald megállapításainak alapján méltatja Balásházy jelentőségét *Szekfű Gyula* is (*Magyar Történet*, V. köt. 254. o.), s kettejük nyomdokán haladva

E tanulmány nem lép fel azzal az igénnyel, hogy Balásházy János egész pályáját ismertesse, s ezzel kapcsolatban tevékenységének sokoldalú értékelését elvégezze.² A mezőgazdasági szakíró, a gyakorlati mezőgazda a háttérben marad benne, s a társadalmi reformer kerül az előtérbe, de az is csupán olyan mértékben, hogy feleletet tudjunk adni egy lényeges kérdésre, amelyet körülbelül így lehetne megfogalmazni:

Mi az oka annak, hogy az a Balásházy, aki Széchenyihez hasonlóan, de időben Széchenyit megelőzve állapítja meg a feudális rend halálos betegségének alapvető tüneteit, s aki az elsők között jut el a fejlettebb gazdálkodás módozatainak kereséséhez szükségszerűen az elavult társadalmi-politikai rendszer reformjának követeléséig, hiányzik a küzdők sorából akkor, amikor már a felismert helyes elvek megvalósításáért folyik a harc? Mi az oka, hogy azt a Balásházyt, aki Sátoraljaújhelyen saját házában ad otthont az ország egyik első kaszinójának, s aki a társadalmi erjedésnek ebben az otthonában a fiatal Kossuthal együtt keresi a társadalmi és politikai felemelkedés útját,³ nem látjuk Kossuth oldalán akkor, amikor az egykori kaszinói vitapartner már egy ország haladó közvéleményét irányítja? Hová lett ez az ember, aki első jelentkezése alapján arra lett volna hivatva, hogy a haladó párt élvonalában küzdjön saját eszméi megvalósításáért?

Valóban, a reformmozgalom egyik úttörőjeként jelentkező Balásházyt sem életkora — alig harminc éves első politikai súlyú könyve megírásakor —, sem társadalmi helyzete — eléggé kis birtokkal rendelkező, tipikusan értelmiségi — nem akadályozhatta volna abban, hogy együtt nőjön a mozgalommal s egészen a célig együtt meneteljen az egykori fegyvertársakkal, a haladás élcsapatával. Igaz, a reformmozgalom történetében nem ritka a lemaradás, sőt az árulás sem, a lemaradó azonban a legtöbbször a nyilvánosság előtt, éles elvi harcokban szakad le, az árulót, a kormány által megvásároltát pedig a közvélemény megvetése kíséri át a napos oldalra. Balásházy eltűnése azonban szinte észrevétlenül következik be, akkor, amikor a maradiság elleni, általa is óhajtott és elkerülhetetlennek tartott általános támadásnak még csak az első esetepatái zajlottak. Mint gazdasági szakíró az előtérben marad, mint társadalmi reformer azonban eltűnik, kétségtelenül nagy kárára annak a mozgalomnak, amelynek elindításában olyan hathatósan tevékenykedett. Mi okozta pályájának ezt a váratlan megtörését?

illeszti be Balásházy értékelését marxista kompozíciójába *Mérei Gyula* a közelmúltban megjelent egyetemi tankönyv megfelelő fejezetében (Magyarország története II/1. köt. Magyarország története a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakában. 1790—1849. Bpest, 1957. 170. o.).

² Balásházy életéről és tevékenységéről egészen az 1957. esztendőig egyetlen összefoglaló, vagy részletekkel foglalkozó munka, cikk, tanulmány sem jelent meg. Mivel 1957-ben volt halálának századik évfordulója, ezt a mulasztást részben pótolta *Tilkovszky Loránt*, aki nagyobb tanulmányt írt Balásházy életéről s gazdasági szakírói tevékenységéről. Ezzel megtette az első lépést ahhoz, hogy történetírásunk kiaknázza azt a mérhetetlen kincsét, amelyet Balásházy munkái jelentenek mind a mezőgazdasági reformtervek, mind különösen reformkori mezőgazdálkodásunk tényleges helyzetének megismerése terén. Tanulmányának ezideig csak egy részlete jelent meg (Balásházy János, a magyar agrárfejlődés úttörője 1797—1857) a *Mezőgazdasági Műzeum Füzetei* 4. számaként. Balásházy életrajzi adataira és irodalmi munkásságára l. *Szinnyei József* sokat forgatott munkájának (Magyar írók élete és munkái) megfelelő kötetét.

³ Vö. *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István és Kossuth Lajos írói és hírlapi vitája, I. köt. Bpest, 1927. XIII. s köv., XIX. s köv. o.

Hogy erre a kérdésre kielégítő választ adhassunk, nem mellőzhetjük el legalább néhány vonással annak a megmutatását, hogy mik Balásházy kezdeményezéseinek, javaslatainak értékei, hogy pályájának korai delelőjén miben előzte meg nemzedékét s mivel gazdagította a kibontakozó haladó mozgalom fegyvertárát. Csak ennek ismeretében tudjuk ugyanis megállapítani azt az esést, amely a húszas—harmincas évek fordulójának lelkes reformerét a későbbi nagytudású, de óvatos, sokszor száraz, politikától tartózkodó mezőgazdasági szakírótól elválasztja.

A keszthelyi Georgikon fiatal növendéke 1818-ban, 20 éves korában vette át atyái örökségét Sátoraljaújhelyen,⁴ s tíz évvel később, 1828-ban a korszerű gazdálkodásra törekvő gazda jó és rossz tapasztalatainak birtokában ült neki, hogy honfitársai számára egy kis könyvben összefoglalja, hogyan lehetne Magyarország mezőgazdaságát felvirágoztatni.⁵ Már dolgozott munkáján, amikor a pesti Kaszinó égisze alatt Dercsényi Pál 100 arany jutalmat tűzött ki egy olyan munkára, amely megvilágítaná, hogyan lehetne a magyarországi mezőgazdaság elmaradt állapotán segíteni. Balásházy benyújtotta könyvét s a bírálóbizottság — amelynek tagjai közt ott volt Széchenyi és Wesselényi is — azt a legjobbnak találta és 70 arannyal jutalmazta. Maga a könyv már a pályázat eldőlte előtt megjelent⁶ s tartalmával nem kis érdeklődést ébresztett abban a rétegben, amelynek Balásházy mondanivalóit szánta.

Melyik volt ez a réteg? A magyarországi nagybirtok ezekben az években már jelentős részében az árutermelés útjára lépett,⁷ Balásházy viszont azt akarja, hogy „a gazdaságbeli szorgalom s értelmesség a középrangú birtokosok s adózó földművelők között is ébreszttesen fel s terjeszttesen el”, hogy „a lábrakapó szorgalom, értelmesség s igyekezet természetesen eszközölvén a tehetősb birtokosok nagyobb számát, ez által a mesterségeknek s kereskedésnek is mind inkább tágasabb mező nyitassék”. Arról vall könyvének elején, hogyan kereste éveken át, „miként lehetne a kisebb birtokosoknak is környül-állásaikon egy szerencsés és boldogító változtatást felfedezni, sőt miként lehetne a *Nemzet egészében* ezen józan célokra való tüzezebb törekedést megindítani”, s hogyan fedezte fel, hogy a „*kisebb birtokú közönségnek* is nagyobb tekintet érdemlő része célerányos újításoknak elfogadására megért”.⁸ A homló feudalizmus Magyarországon azonban nem lehetett logikai következmények nélkül azon töprengeni, hogy hogyan lehetne a fejlettebb, gyümölcsözőbb gazdálkodást meghonosítani s a közepes és kisebb birtokosok mind kibírha-

⁴ Balásházy munkáiban, különösen „A háztartás és mezei gazdaság tudománya” (I—II. Debrecen, 1838) és „A tagosztályban való zavarok tisztába hozataláról” (Pest, 1857) címűekben igen sok önéletrajzi utalás van, különösen gyakran utal fiatal korának viszontagságaira.

⁵ Nem ez volt első irodalmi jelentkezése; egy-két kisebb írását közölte már a felsőmagyarországi Minerva, 1827-ben pedig kétkötetes, teljesen szakszerű munkája jelent meg „Gyűjtemény a juhtenyésztésről...” címmel.

⁶ Balásházy 1829 máj. elején lett készen munkájával; a pályázat határideje máj. 1. volt, a némileg elkészített pályamunkát azonban a bizottság elfogadta. Címe: „Tanácsolatok a magyarországi mezei gazdák számára. Magukba foglalván azon akadályokat, mellyek a gazdaságos szorgalomnak sebesebb kifejlődését hátra tartóztatják, s azon módokat, mellyeknél fogva ezen akadályokon segíteni lehetne.” Sárospatak, 1829.

⁷ „A nagyobb jószág birtokosoknál több előmeneteleket találunk a gazdaságos dolgokban, s vagynak temérdek kiterjedésű birtokok, mellyekben a pallérozottabb gazdaságos szorgalomnak s értelmességnek gyümölcsei hasonlók a legpallérozottabb európai nemzetekéhez” — írja Balásházy (Tanácsolatok, 34. o.).

⁸ Tanácsolatok, 27., 30., 33. o. (A kiemelések itt is, később is tőlem — B. I.)

tatlanabb nehézségein segíteni. Balásházy is szinte önmaga akarata ellenére, bátortalanul, tapogatózva jut el a súlyos következtetéshez: fejlettebb mezőgazdaságot űzni országos méretekben társadalmi reform nélkül nem lehet, a gazdálkodó nemes problémáinak megoldásához pedig az adózó paraszt helyzetének megváltoztatásán keresztül vezet az út.

Balásházy azzal a szándékkal ragadott tollat, hogy honfitársait korszerű gazdasági szakismeretekre, a jövedelmező gazdálkodás művészetére oktassa. Hamarosan rájött azonban, hogy „a legpallérozottabb gazdálkodásbeli módok” ismerete nem elegendő: „bennünket kisebb birtokúakat — írta — gátolnak környülállásaink abban, hogy értelmességünkhöz képest folytathatnánk gazdaságunkat; ... a jó oktatásokat eselekvőleg munkába nem vehetjük, szokásaink s törvényes állapotunk egyáltalában meggátolják az igyekező lépéseit”.⁹ Ez az oka, hogy a könyvnek a korszerű gazdálkodás módzatait propagáló javaslatai szinte kivétel nélkül olyan intézkedésekbe torkollanak, amelyek a törvényhozás körébe tartoznak s nem egy esetben az ősi alkotmány sérthetetlennek tartott alaptörvényeit is érintik. Pedig Balásházy távol van attól, hogy társadalmi vagy politikai forradalmár legyen; hangja higgadt, óvatos, a kényes kérdéseket kesztyűs kézzel érinti, hangoztatja a király, a kormány, a rendi előjogok iránti tiszteletét, gyakorlati tanácsai mégis minduntalan a feudális alkotmány omladozó falába ütköznek. A jó gazdálkodáshoz a törvényhozásnak tagosítási és összesítési törvények útján meg kell teremtenie a tiszta, világosan elhatárolt, egy tagban levő nemesi és paraszti birtokot, reformálni kell a hitelbeli törvénykezési eljárást, mert „a jelenvaló törvényes procedura mellett az igazságnak sebes kiszolgáltatása és pénz bősége soha sem léssen”, „kereskedésbeli fogyatkozásainknak is okai nagy részben a magunk próbálatlanságában s kevés jártasságunkban gyökereznek, ide számítván azt is, hogy a *credítumot gyarapító törvényeink* is hibáznak, mely lelke a kereskedésnek”, szükséges tehát régi törvényeinket módosítani és újakat alkotni, mert „ezek által lehet csupán reményelni, hogy a régi szokásoknál fogva még fennálló, s az értelmesség után indulható szorgalmat összeveszorító bilincsek szélyvel fognak pattantatni”.¹⁰ „A pénz boldogítóbb keringésének eszközöltetésére nézve elkerülhetetlenül szükséges — mondja máshol —, hogy a *hitel*, mely oly siralmas karban vagyon közöttünk, *bölcs törvények alkotása által lábra állítasson*. A közöttünk uralkodó pénz szűkinek, a sok familiákat koldusbotra juttatott uzsoráskodásnak okai leginkább a *hitel nem léttében* gyökeredzenek. Ebben gyökeredzenek azon fő akadályok is, melyek kereskedésünknek virágzóbb kifejlődzhetését gátolják.”¹¹ S ha fejezeteket ír is „gazdasági szorgalmunknak közelebbi akadályairól”, „azokról az akadályokról, melyek kevésre haladt értelembeli felvilágosodásunkból származnak”, s ha ennek megfelelően részletesen fejtegeti is a gazdasági nevelés fontosságát s a gazdasági szakiskolák felállításának módzatait, mondanivalója mégis ott közelíti meg a legjobban a probléma velejét, amikor röviden, tömören a fejlett, okszerű gazdálkodás távolabbi akadályait foglalja össze.

Melyek ezek a távolabbi akadályok?

1. „Hogy a *fekvő vagyonokat örökösen adni és venni nem lehet*, továbbá a zálogoknak azon célnak meg nem felelését, amelyre láttatnak alkotva lenni és ezekből folyó káros következtések.”

⁹ Uo. 37. o.

¹⁰ Uo. 38., 66., 75., 87. o.

¹¹ Uo. 80. o.

2. „A *creditum*nak nem léttéből folyó nagy akadályok és veszteségek.”

3. „Az *igazságnak hirtelen ki nem szolgáltatásából* és a politziának hijjányos karban való léttéből folyó akadályok.”

4. A *folyóvizek és utak rossz állapota*, ez gátolja a kereskedést és közvetve a mezőgazdaság fejlődését is.

5. *Pályatételek, jutalmak hiánya*, a gazdálkodás fejlesztésére ilyeneket kell létesíteni.¹²

Az öt pont részletesebb kifejtése még világosabbá teszi előttünk Balásházy álláspontjának rendkívüli jelentőségét. Az első ponthoz fűzött magyarázataiban azt a meggyőződését hangoztatja, hogy „bizonyos, az aristocratiai principiumokkal megegyeztethető feltételek alatt, az örökös adás-vevés behozattathatna a nemesi jószágokra nézve is”. Ez alatt azt érti — mint később megmondja — hogy „az örökös adás-vevés behozattatván is, tartsa meg a nemesi jószág a maga természetét, a szabad nemesi jószág birhatása (capacitas-possessorii) maradjon a mostani karban”.¹³ A birtokbirhatási jogot tehát fenn kívánja tartani a nemeseknek, a parasztnak viszont teljes árendálási jogot kíván biztosítani, ami által állapotuk az angliai parasztnakéhoz válhatna hasonlónak.¹⁴ Az ósiség elleni támadást jelentő első ponttal szorosan összefügg a második, a hiteltörvény létesítésének a váltó és kereskedelmi bíróság felállításának, s a csalárd adós elleni kemény törvényeknek a követelése. — „Valóban itt az ideje, hogy böles törvények által a *creditum*, s ennek szám nélkül való boldogító következtései behozattatnának. Itt az ideje, hogy ez által azon szennyet, mely nemzetünknek oly nagy gyalázatjára válik, mellyél fogva a külföldön a magyarnak törvényeink hijjányosságai miatt semmi *creditura* nincs, magunkról elhárítsuk. Itt az ideje, hogy böles törvények által e részben megromlott moralitásunkat megorvosoljuk.” A hiteltörvény bizonyára életre hívná az annyira szükséges hitelintézetet is.¹⁵ És nem minősülnek-e a feudális alkotmány elleni legsúlyosabb támadásnak a harmadik ponthoz kapcsolódó követelések: hogy bizonyos esetekben a nemes ellen is rövid úton lehessen eljárni s mellőzni lehessen a Hármaskönyv I. 9. által biztosított előjogot, hogy a földesurat érintő perben ne az úriszék, hanem a megyei törvényszék legyen az első fórum, tehát a földesúr saját ügyében ne lehessen jobbágyainak bírója, s végül hogy bizonyos bűnökért a nemeseket praerogatíváik, nemesi előjogaik elvesztésével büntessék.¹⁶ De a nemesi előjogok legfontosabbikát, az adómentességet ostromolják a negyedik ponthoz fűzött kívánságok is: azért rosszak az utak, mert a jobbágy ereje nem elég-séges karbantartásukhoz, tehát a nemeseknek is hozzá kell járulniok az utak fenntartásához, valamint a folyók szabályozásának és a lecsapolásoknak a költségeihez.¹⁷ Az olvasót nem tévesztheti meg az írónak az a törekvése, hogy javaslataival párhuzamosan ismételtlen hangsúlyozza az újítások és a nemesi előjogok összhangba hozásának szükségességét. Ez az igyekezet csak a várható ellenhatás erejének tompítását szolgálja, s hogy maga Balásházy pontosan az ellenkezőt tartja kívánatosnak, arról maga vall könyvének végén, amikor

¹² Uo. 147—48. o.

¹³ Uo. 152—53. o.

¹⁴ Uo. 155. o.

¹⁵ Uo. 167—69. o.

¹⁶ Uo. 188., 194., 198—203. o.

¹⁷ Uo. 203—207. o.

így összegezi véleményét: „A gazdaságos szorgalmat nagyobb virágzásra emelni, a magasabb civilisatiót eszközölni, úgy szinte azon szükségét is, melyet minden termékenysége mellett Hazánk földjén nagy mértékben tapasztalunk, eloszlatni csupán célerányos újításokkal lehet. Némelly törvényeinket módosítani szükséges, sőt újakat is kell alkotni, s azon praerogatívákon is, melyek a valódi előmenetelnek gátat vetnek, és az igaz szabadságnak is, változásokat kell tennünk. Ha ezeket követjük, haszon és nagylelkűség fogja lépéseinket koronázni; ha elmulasztjuk azokat tenni, az ellenkező.”¹⁸

„Valóban, mintha a Hitelt olvasnók!” — Így kiált fel a Hitel centenáris kiadásának sajtó alá rendezője, amikor Széchenyi fellepésének előzményeit kutatva Balásházy fenti öt pontját veti össze a Hitel társadalmi-gazdasági reformrendszerével.¹⁹ Amit Balásházy munkájából kiemel, az éppen csak ízelítő, de arra elegendő, hogy az olvasó hitelt adjon neki, Balásházy könyvének gondos végigolvasása pedig még gyakrabban váltja ki a Széchenyit ismerő olvasóból a fenti felkiáltást. Íme, időben szinte egybeesve, az ország két egymástól távoleső pontján a szerény birtokú, helyi látóköri táblabíró és a mérhetetlen földekkel, jobbágyok seregével rendelkező, világlátott nagyúr ugyanazt a diagnózist adja a beteg magyar társadalomról, s a gyógyulásnak ugyanazt az útját is jelöli ki számára! Az előbbi hangja halk, csak helyi visszhangot vált ki, az utóbbi riadóként hat, mert magasról, nagy társadalmi súlyú argén szájából hangzik. Azonban mindkettejük eszméi a valóság talajából sarjadtak ki — ezért a hasonlóság is közöttük —, s bár mindketten a lassú, reformok útján való előrehaladást hirdetik, lényegében véve a társadalmi viszonyok forradalmi úton való átalakításának lesznek mindketten az út-törői.²⁰

Szándékosan szóltunk viszonylag keveset az eddigiekben Balásházy-nak a jobbágykérdésben elfoglalt álláspontjáról. Ezzel a kérdéssel külön kell foglalkozni, még hozzá olyan módon, hogy összevetjük Balásházy több, rövid időközben megjelent munkáját; így képet nyerhetünk nemcsak arról, hogy milyen előrehaladást tett meg Balásházy viszonylag rövid idő alatt ebben az alapvető kérdésben, hanem arról is, hogy hogyan válik a földesúri-paraszti viszony éppen ezekben az években a társadalmi átalakulás központi kérdésévé a közvélemény szemében is.

A *Tanátsolatok*-ban a háziadó és az úriszék kérdésén túlmenően a parasztsors viszonylag kevés súllyal szerepel. Egyhelyütt, ahol a szerző Udvardy

¹⁸ Uo. 232. o.

¹⁹ *Iványi-Grünwald B.*: i. m. 245. s köv. o.

²⁰ További gondos elemző munka lenne szükséges Balásházy és Széchenyi reformrendszerének teljes összehasonlításához és az ebből adódó következtetések levonásához. Felmerülhet az a kérdés is, hogy mivel Széchenyi tagja volt a Balásházy könyvét bíráló bizottságnak, nem hatott-e Balásházy rendszere közvetlenül is Széchenyire. Amennyiben Széchenyi mint bíráló valóban olvasta a kéziratot, úgy el lehet képzelni, hogy Balásházy megfigyelései hozzájárulhattak a Hitel gondolatrendszerének végső formálódásához. Kétséges azonban, hogy Széchenyi olvasta-e egyáltalán a kéziratot. Naplóiban erre nincs utalás, hosszú nyári külföldi útja 1829-ben elképzelhetővé teszi, hogy a bírálatot áthárította a bizottság többi tagjaira. Ismeretes, hogy a Hitel rendszere már régebben készen volt Széchenyi fejében, a pályaművek beérkezésekor már javában dolgozott rajta s el is készült vele 1829 végére, kb. akkorra, amikor Balásházy munkája nyomtatásban megjelent. Széchenyi naplóiban nincs nyoma annak, hogy ismerte volna Balásházy pályázatra benyújtott kéziratát. A két munka közötti közvetlen kapcsolat lehetőségét ezek alapján el kell vetnünk.

János könyvével²¹ vitázik, meleg szavakkal áll a parasztok mellé.²² Egy másik helyen már többet mond: örömmel állapítja meg, hogy az úrbéri viszony tekintetében „a józan közvélekedés a mostani század lelkéhez alkalmaztatott, amennyire ezt a Hazában észre lehet venni”. „Óhajtni lehetne egyéberánt — folytatja — az úrbáriális adózások alá tartozó dézmabeli daciákat vagy kézpénzre, vagy kézir életbeli meghatározott fizetésre változtatni által, mert ezekben az industriának nagy akadályai vagynak befoglalva . . .”²³ E szerény állásfoglalásoknál jóval tovább jut akkor, amikor 1830-ban könyvének új kiadását készíti sajtóra elő. A két kiadás között különbség jóformán csak a jobbágyviszony megítélésében van. A csillagos jegyzet formájában beiktatott pótlások a kérdés megítélésében jelentős előrelépésről tanúskodnak. Megnyilvánul ez nemcsak a hang erősödésében és a szenvedély emelkedésében,²⁴ hanem főleg abban, hogy állást foglal a *kártalanítással összekötött örökváltság* mellett! „Ami a jobbágyágnak szabadabb lételre való emelését illeti — írja az első kiadás fentebb idézett javaslatához fűzött jegyzetben —, erre nézve kedvező gondolatok ébredtek a Hazában. Sikeres segedelmeket s könnyítéseket foglalnak magokban az országos munkálódások is,²⁵ azonban a tökéletes felszabadulásról itt javallat nem találtatik, melly alatt értem *a fekvő vagyonnak tulajdonosi hatalommal való birhatását. Némellyek minden feltételek nélkül s ingyen tartanak jónak ezen áldozat megtételét*, azonban úgy vélem, ez igazságos dolog egészen nem lenne; mert akár vitézségével nyerte valaki jószágát, akár pénzért szerzé azt, minden pótlás nélkül jussaitól nem fosztathatik meg, ez csak azon feltétel alatt történhetne, ha a jobbágy a földnek s szolgálatjának értékét megfizetné, melyet azonban mértékeltre szabni csupán azon tekintetből is szükséges lenne, hogy nagyobbára az adófizetők viselik régebben azon terheket is mellyekben azelőtt a nemesség is részesült, sőt némellyeket egészen maga tartozott viselni. Ide lehet a többek közt számítani pl. a katonáskodás terheit, továbbá azokat a terheket, mellyek az országgyűlési követeknek fizetéséből erednek . . .”²⁶ Ez az idézet nemcsak arról tanúskodik, hogy Balásházy rövid idő alatt eljutott az örökváltság helyesléséig, hanem arról is, hogy a megyei életben a rendszeres munkálatok közeli országgyűlési megvitatásának légkörében erős közvélemény alakult ki a jobbágyi állapot teljes megszüntetése mellett, sőt még a megváltás nélküli örökváltságnak is voltak hívei! Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy ebben a kérdésben nem Balásházy

²¹ Gazdasági regulatiók tüköre. 1829.

²² „. . . A parasztoknak érdemei oly nagy tekintetben vagynak előttem, hogy urbarialis állapotjukban is nélkiek némelly kedvezéseket szolgáltatni, a XIX. század és az emberiség nemes érzéseivel igen megegyeztetőnek tartom.” Kifejezi azt az óhaját, bárcsak felolvadna a jég a kedvezéseket ellenzők szívében „a felvilágosodásnak jelen dicső századjában” (Tanácsolatok, 114. o.).

²³ Uo. 157. o.

²⁴ Könyve bírálóival vitatkozva pl. kikel az úriszékkal kapcsolatos javaslatának ellenzői ellen s ezt írja: „Valóban, az úriszéki hatalom ma inkább szolgálat a földesúr s jobbágy között szükségképpen megkívántató bizodalom s szeretet elfojtására, mint fönntartására.” Máshol az újjavításokhoz való nemesi hozzájárulás ellenzőit s a közterhek alól kibújókat „piszkos fősvények és előítéletesek”-nek nevezi (Észrevételek a honi gazdaságbeli mozgalmak akadályairól s orvoslási módjairól. Pest. 1831. 167., 173. o.).

²⁵ Az 1791 : 67. tc. által kiküldött reformbizottságok munkálatai, amelyeket 1827 után új bizottságok dolgoztak át. Az átdolgozott munkálatokat 1831 elején bocsátották megyei megvitatás alá, szövegük azonban ismeretes volt s országszerte viták tárgyát képezte már előbb is. Balásházy itt természetesen az úrbéri munkálatra utal.

²⁶ Észrevételek, 134—35. o.

hatott a közvéleményre, hanem ellenkezőleg, a közvélemény, vagy legalábbis a jobbák véleménye készítette őt korábbi óvatos álláspontjától való előrelépésre.

Még 1830-ban jelent meg Balásházy *Okos gazda* c. kis munkája, amely kérdés-felelet formájában tartalmazta az akkor korszerű mezőgazdálkodás legfontosabb tudnivalóit.²⁷ A szakszerű kis munka aktuális kérdésekben nem foglalt állást, de arról tanúskodott, hogy szerzője a földművelő nép iránti szeretetben tovább erősödött. Annál politikusabb másik, 1830-ban megjelent munkája, az *Adó és még valami*.²⁸ Ebben az ország adórendszere ismertetésének ürügyén kíméletlen bírálatban részesíti az adó kivetésében és behajtásában tevékenykedő apparátust, ostorozza a számtalan visszaélést, s „nyolc milliion adófizető” ügyvédjeként követeli az adózási rendszer reformját. A közeledő országgyűléshez szól figyelmeztetése: „ezen rész viseli az ország legnagyobb terheit, ez fizeti az ország rendes szükségire megkívántató költségeket, ezen résznek gyermekeiből áll fenn nagyobbára az állandó katonaság”, könnyíteni kell tehát helyzetén. „Azért, baráti a közjónak, vívjunk meg bátran az előítéletekkel, s ne engedjük, hogy a setétség elnyomja a jóltevő világosságot! Csak ez győzheti meg balsorsunkat!”²⁹ „Legyetek tehát figyelmesek hazafiak” — inti máshol a törvényhozás leendő tagjait —. „Könnyítsük a szegény és sok terhek alatt nyögő adófizető nép sorsát bölcös rendszabásokkal, melyeket az előítéletek, lelkiismeretlenség s a t. val. csapásai cenzúli meg ne ronthatssanak.” „Most az idő sok s nagy dolgokkal terhes”. „új szellemet kell indítani, s azt néhány ember is elkezdheti”; ostoba az, aki csak a régihez ragaszkodik. „ugyanis az idő lelke mindenkor új szükségeket s új környüállásokat fejt ki. Jaj azon nemzetnek, melynek törvényhozói ezekre nem figyelmeznak, s mint az okos kormányosok a státus hajóját, mely a törvénykönyvben foglaltatik, ezen környüállásokhoz nem alkalmaztatják. Az idő, s az újonnan kifejlődött szükségek nem óriási, hanem elementumi erővel bírnak, melyeknek ereje, ha bölcs törvények által nem szivárogtatik el, lassan-lassan szétpattantja a társaságot egybecsatoló láncokat, szétszaggatja a polgári egybecsatolás köteleit, s bizonyítják a világ történetei, hogy ártatlan vérell és keserves könnyhullatásokkal nedvesítetik az olly haza földje, melynek vigyázatlan, előítéletes és vak törvényhozói az idő lelkének hatalmát erőszakosan akarják zabolázní.”³⁰ Íme, a társadalmi haladás ennél a korai reformernél is történelmi szükségszerűségként jelentkezik, amely, ha ellenállnak neki, felrobbantja a társadalmat, bölcs törvényekkel azonban pusztító erejét az emberiség jólétének állandó emelésére lehet felhasználni. A forradalom elkerülésének a receptje tehát Balásházynál is együtt jelentkezik a világot előrevivő nagy törvényszerűségek felismerésével, hogy aztán a reformmozgalom szótárában állandó érv maradjon a belátáson alapuló békés reform mellett.

²⁷ *Okos gazda*, vagy gazdasági tudomány kérdésekben és feleletekben . . . Az alsóbb és falusi iskolák számára, a magyarországi környüállásokhoz alkalmaztatva. Pesten, 1830. — Balásházy folyamodott a Helytartótanácsnak, hogy könyvecskéjét vezessék be kötelező tankönyvként a falusi iskolákban. A könyvről a szakvélemények igen jók voltak, a Helytartótanács azonban elutasította a kérést, azzal a megokolással, hogy ilyesmire csak az iskolaügy általános országgyűlési rendezése után kerülhet sor (O. L. Helytartótanács, Dep. Schol. nat. 1831. Fons 29, pos. 2., 1832. Fons 24. pos 1, 2).

²⁸ Az adó és még valami. Pest. 1830. (A címben levő „valami” azt a toldalékot jelenti, amelyben a szerző a „Tanácsolatok” bírálóival vitatkozik.)

²⁹ Az adó, IX—XII. o.

³⁰ Uo. 42., 56., 58., 75. o.

Az 1830 szeptemberében összeült országgyűlésen mégsem kerülnek tárgyalásra a reformmunkálatok ; napirendre tűzésüket egy évvel elhalasztják, hogy közben a megyék is megvitathassák a küldöttségek által elkészített hivatalos szöveget. Az előkészületek szakaszát azonban brutális erővel vágja ketté az 1831 nyári nagy parasztfelkelés, éppen azon a vidéken, amelyen Balásházy gyűjtötte tapasztalatait az adózók nyomorúságáról. A döbbenetes elmény a jószándékuakat előrehajtja, a reformok ellenségeit megmerevíti. Balásházy is megdöbben : kétségei támadnak, hogy a helyes úton járt-e, amikor a kizsákmányolt parasztság szószólója lett. A közvéleményben sem hiányoznak az olyan hangok, amelyek a szenvedélyek felszításával vádolják és parasztlázítónak bélyegzik. Ebben a lelkiállapotban írja meg kis könyvét a parasztfelkelés lefolyásáról.³¹ Benne a birtokos nemes szemével nézi a lefolyt eseményeket, elítéli a mozgalmat, de a saját magára nehezedő vádat elutasítja. „Lehetett olyan véleményt hallani a zendülés kiütése alkalmával — írja a kis munka befejezésében —, mely annak eredetét a *szerfeletti liberalismusnak, újságok és folyóirások olvasásának, külföldi polgári okfők terjedésének*, s külföldi nyughatatlanok fondorkodásainak tulajdonítja.” Ezek a vélemények hibásak, a felkelők között még olvasni tudó is alig volt. „A zendültek tömege a *legtudatlanabb pórnépből* állott”. „hogy azonban ehhez az *elégedetlenség vonásai is párosodnak, melyet most majd minden paraszt hordoz kebelében . . . tagadni nem lehet.*”³² Az országgyűlésre vár tehát a feladat, hogy a nép nevelésére, s nehéz helyzetének megkönnyítésére hozzon üdvös törvényeket. „Minden értelmes hazafiak szemei reátok néznek — inti a leendő követeket — s áldozatokat tenni készek. A tudatlan nép milliomjai reménlenek, *állapotjoknak pusztá meggondolása, az idő szelleme, és a haza érdekei intenek*, a rövidlátás, góg és önség makacson tagadnak minden előlépést. Az elsőbbi rugók hatalmasak, mert egyszersemind lelkiösméretet nyugtatók.”³³ A korábbi Balásházy hangja ez ; nem a megbánásé, hanem a határozottságé, nem meghátrálásra, hanem előrelépésre int.

II

Mégis, ha a bibliográfiák alapján számbavesszük Balásházy alkotásait és elmélyedünk tartalmukban, azt kell látnunk, hogy hosszú ideig a parasztfelkelésről írt kis könyv zárómondata Balásházy utolsó politikai megnyilatkozása ; éveken át nem is ír többé, majd amikor később, csaknem egy évtized múltán, újból megmozdul a tolla, a gyors egymásutánban következő könyvekben, szak- és vitacikkekben alig van nyoma a kor nagy kérdéseire való állásfoglalásnak, s ha itt-ott van is, az olyan színvonalat képvisel, amelyet a kor átlagos publicisztikája már régen elért s részben meg is haladott. Pedig az országgyűlés hamarosan összeült, s a negyven év várakozásának betöltésére hivatott reformmunkálatok napirendre kerültek ; 1833 tavaszán már zajlott az ország közvéleménye az úrbéri törvényjavaslat vitáitól. Kölcsényék az úrbér által a népből nemzetet akartak csinálni, s Kossuth tudósításai ennek a harci feladatnak a kivívására mozgósították az ország haladó erőit. S Balásházy akkor hagyta volna el a zászlót, amikor már nem az úttörés fáradtságos,

³¹ Az 1831-dik esztendői felső magyarországi zendüléseknek történeti leírása. Pest, 1832.

³² Uo. 110—11. o.

³³ Uo. 113. o.

hálátlan munkája várt rá, hanem az elvarátok egyre sokasodó táborával kellett volna együtt menetelni?

Nem. Balásházy nem vált hűtlenné a társadalmi haladás eszméjéhez s a döntőnek ígérkező ütközet előtt nem állt ki a harcolók sorából. Nincsen szó nála lemaradásról, annál inkább azonban tragikus törésről, amely megszakította pályája emelkedő ívelését. Az országgyűlés kezdetén még duzzad a tettvágytól, dolgozik tollával és gazdaságában, nagy tervei vannak, de mire az országgyűlés elérkezik tragikus fordulatához, az örökváltság törvényjavaslatának bukásához, Balásházy is leteszi a tollat, csödbe megy mint író, csödbe megy mint mezőgazda s földönfutóként, szárnyászegetten távozik szülőföldjéről. Az alábbiakban megkíséréljük annak a folyamatnak a rekonstrukcióját, amely a törést előkészítette és az 1834. év második felében rövid néhány hónap alatt Balásházy összeomlásához vezetett.

Balásházy az 1833. év folyamán, az országgyűlés úrbéri vitáinak időszakában¹ pontosan azt csinálta, ami múltja alapján elvárható volt tőle: könyvet írt, amelyben a jobbgység állapotának rajzát kívánta adni, s a parasztsors javítására irányuló javaslataival az országgyűlés haladó pártjának harcait kívánta támogatni. A könyv kézírata valamikor az év őszén készíthetett el, rendeltetését azonban nem tölthette be; nem került kiadásra. fennakadt azon a hálón, amellyel az udvar az ébredező magyar értelem legszebb gondolatait már csírájukban megfojtotta: a cenzúra intézményén. A Könyvvizsgáló Hivatal tevékenységén. A cenzúra már hosszú évtizedek óta jól töltötte be Magyarországon az értelmi előrehaladás gátjának szerepét, ezekben az években, a Hittel megjelenése és a felvidéki parasztfelkelés óta pedig annyira felfokozódott ébersége, hogy politikai gondolatokat tartalmazó írásmű nem juthatott túl a cenzorok íróasztalán, vagy csak külföldön kerülhetett kinyomtatásra, hogy aztán üldözött csempészárúként vagy rendőri iratok mellékleteként kerülhessen csak Magyarországra. Az utóbbiak — mint Széchenyi Stadiuma vagy Wesselényi Balitételek c. munkája — így is betölthették hivatásukat, a harmincas évek nagy szellemi felpezsdülésének számtalan más dokumentuma azonban a Könyvvizsgáló Hivatal bürokratikus éberségének foglyává vált s ismeretlen maradt mind saját kora, mind a társadalmi eszmék múltját kutató utókor előtt. Ez lett a sorsa Balásházy új munkájának is. A kéziratról, amely *Az adófizetők állapotjáról* címet viselte, a lektor kedvezőtlen véleményt adott s így kinyomtatását nem engedélyezték.

Balásházy legpolitikusabb munkájának kézírata ez ideig ismeretlen, tartalma azonban rekonstruálható Dentsik János cenzor 1834. január 10-én kelt lektori jelentéséből.² A kéziratról szóló cenzori vélemény³ részletes megismerése tehát indokolt, mert a kifogásolt részek alapján megállapíthatjuk, fejlődött-e Balásházy felfogása a polgári átalakulás legfontosabb problémáját

¹ Az úrbéri törvényjavaslat tárgyalása az alsó táblán kerületi ülésben 1833. jan. 23.—jún. 21. között, országos ülésben júl. 16.—szept. 21. között tartott, a főrendi táblával folytatott vita pedig szept. 23.—nov. 18. között folyt le. A viták eredményeként létrejött törvénycikk-javaslatokat nov. 19-én terjesztették fel a király elé.

² A kézirat beadásának időpontja nem állapítható meg a Könyvvizsgáló Hivatal irataiból, a cenzori jelentés kelte azonban valószínűvé teszi — ismerve a lektorok munkájának átlagos időtartamát —, hogy hónapokkal előbb, 1833 őszének elején történhetett a beadás. A kézirat terjedelme megközelíthette a 180 lapot, mivel a cenzori vélemény a nyilván terjedelmes összefoglaló fejezet kezdetét a 151. lapra teszi.

³ A latin nyelvű cenzori jelentést és az eltiltással kapcsolatos összes iratokat l. együtt O. L., Helytartótanács, Dep. Rev. Libr. 1834. Fons 10. pos. 40. sz. alatt. (A fordítás a szerző munkája.)

jelentő jobbágykérdésben, s lépést tartott-e az országgyűlés haladó táborának jelentős fejlődést mutató nézeteivel, vagy esetleg meg is haladta azokat egy-egy részletkérdésben. Ime a cenzori vélemény:

A szerző művének előszavában (5. l.) abban jelöli ki az adózók helyzetéről szóló fejtegetéseinek célját, hogy most van itt az ideje ezt kifejezni és arról vitázni, hogy hogyan lehet rajtuk segíteni a jövőben. E célból beszél az esetleges ellenzökről (6., 7. l.); az adózóknak a kiváltságosok elleni napról-napra növekvő gyűlöletéről (10. l.); a nemesek és parasztok között régebben létezett szorosabb, patriarchális kapcsolatról, és a nemeseknek a parasztok iránti korábbi nagyobb engedékenységről (16., 17. l.); a ~~gögről és megvetésről~~, amellyel a nemesek manapság viseltetnek a parasztokkal szemben, és a nép jogainak azáltal való lábbal tapodásáról, hogy a részrehajló úriszékkek előtt semmi talaszt nem találunk (21. l.); a nemesek katonáskodásáról és végül a kiváltságokon alapuló kormányzati rendszerről (29—32. l.). Mindezek a középpontba helyezve látszólag nyugodtan vannak előadva, azonban sokak által könnyen balra, sőt fordított értelemben magyarázthatnak; az a 36. lapon kifejtett gondolat pedig, hogy hogyan lehetne majd elnyomni azokat a népmozgalmakat, amelyek esetleg a mostani úrbéri törvényhozás után elkövetkezhetnek, bár úgy látszik, mintha jó szándékkal lenne előadva, mégis veszedelmes figyelmet ébreszthet és aligha egyvezethető össze az előrelátó rendészeti politika követelményeivel.

Ezután a szerző a műveltség szempontjából veszi szemügyre az adózó népet (§. 3., 40. s köv. l.), majd nemzetiségi szempontból a magyarokat, szlávokat, németeket, cigányokat stb. (§. 4., 48. l.). — Azok a vélemények, amelyeket a szerző az egyes nemzetiségekről kifejít, nem felelnek meg mindig az igazságnak, de mint kevésbé ártalmasak, eltűrhetők; igen nagy jelentőséget tulajdonít a zsidóknak, akikről azt kívánja, hogy tegyék át a szombatjukat vasárnapra, egyenek profán (nem kóser) húsételet, vágják a szakállukat (74., 75. l.).

Attér ezután a szerző az adózók személyes és reális terheinek számbavételére, és külön beszél az útépítés és katonáskodás terhes kötelességeiről (78—80. l.); — méltányos lenne, ha a megyei tisztviselők eltartásának terheit — ezek ugyanis a közigazgatási munkák állandó száporodása miatt egyre többen vannak és egyre szegényebbek, s az adózók által tartatnak el — a nemesek is fizessék, mivel a tisztviselők nekik is szolgálnak (80., 81. l.); a katonái deperditá, amely igen súlyos teher, váltassék meg és a megváltási összeget csapják hozzá a hadiadóhoz; a katonákat pedig ne a magánosok házáinál, hanem középületekben helyezték el (81—80. l.). — Mivel a megyei bíróság és az úriszék visszaél a nemnemesek fölött gyakorolt hatalmával, meg kell adni az utóbbiaknak is a saját felperességet (85—88. l.). — Ugyanitt azt javasolja a szerző, hogy a személyes büntetésekről vezessenek jegyzőkönyvet, az ilyen eseteknél legyen jelen két tanú, azonkívül azt a jogot, hogy jobbágyaikat és szolgálikat testi büntetéssel illessék, azoktól a földesuraktól, akik túlbuzgóságból vagy tudatlanságból ezen a téren gyakran tévednek, el kell venni és a szolgabírákra kell ruházni, végül magukat a nemeseket is testi büntetés alá kell vetni bizonyos, a törvény által meghatározandó esetekben (85—95. l.). — A megyei közmunkákhoz a szerző véleménye szerint a nemeseknek is hozzá kell járulniok, s az adózókat egyetemlegesen fel kell menteni a vámkól alól (96., 97. l.); az elfogatozás váltassék meg (98., 99. l.). — A B. §-ban a 99. l.-től a szerző az adózónak azokról a terheiről beszél, amelyek reális helyzetéből következnek, és pedig 1-ször a tizedről és kilencedről, amelyeket szemes gabonában és mustban, meghatározott mennyiségben megváltandóknak gondol (100., 101. l.). — Amit az idetartozó jegyzetben (102—104. l.) a szerző a kilencedről bizonygat, az még csak elfogadható lenne, de amit a tizedről, az nyilvánvalóan hamis, és a szerzőt az a szándék vezeti, hogy a tizedet eltörölje. Azt a Felső-Magyarországon sokhelyütt divatozó szokást, hogy az összeütközések elkerülése végett a jobbágyok 6 óra helyett csak 8 órakor kezdik a robotot és ennek fejében évi 52 nap helyett 100 napot robotolnak, a szerző az ottani szláv lakosság ostobaságával magyarázza (103. l.). — Dicséri aztán az úriszékkek eltörlését (108. l.) és a 108—114. l. jegyzetében az ellenkező véleményen levőkkel vitázik. — Azt tanácsolja azután a szerző, hogy a jobbágyoknak adassék át telkük tulajdonjoga, de azzal a feltétellel, hogy azt a kiküldött bíróság vagy bírák által megállapított bécsáron, a rajta levő úri munkákkal együtt azok válthassák meg, akik nem hasznóbérlőként művelik a földet és takarítják be a termést (108—123. l.).⁴

⁴ Az eredetiben: „Suadetur colonis proprietatis fundorum suororum cedenda, sed sub conditione, ut hi candem redimant pretio, aestimando per exmissum Iudicium aut

A következő § (a 123. l.-től) a jobbágytelkek haszonvételének jobbágyok közötti adás-vételéről szól. A szerzőnek nincs ellenére, hogy a jobbágy két-három jobbágytelket is megvehessen, s ilyen esetben annyiszor teljesítse az úri munkákat, ahány telket birtokol, mint ahogy a Bánátban van, ahol mégsem lehetséges, hogy valaki túl sok jobbágytelket szerezzen meg magának (123—131. l.). - A szerző nem javasolja, hogy negyedteleknél kisebb jobbágyvillendőségeket szabadon adhassanak és vehessenek (131., 132. l.). A következő §-ban (a 132. l.-től) a szerző a jobbágytelkeknek nemessék és jobbágyok közötti adás-vevéséről szólva, azon megyék véleménye mellé áll, amelyek az „Onus non inhaeret fundo” elvet nem úgy magyarázzák, mintha a jobbágytelket birtokló nemes nem tartoznék a telekkel járó terheket is viselni⁵ (132—141. l.). Itt megcáfolja azoknak az érveit, akik nem tudják felfogni, hogy ha mindazt megváltják, ami eddig a földesurakat illette, s pénzfizetéssé változtatják, hogyan fogja a földesúr a gazdálkodását folytatni? Ebből az alkalomból azt tanácsolja, hogy a nemesi javak akadálytalanul, örökletesen adhatók-vehetők legyenek s az örökvállások ne legyenek megtámadhatók; visszautasítja azoknak az érveit, akik úgy vélik, hogy az örökvállások megtámadhatóságát fenn kell tartani a régi családok megvédése érdekében (141—147. l.).

A következő §-ban (a 147. l.-től) arról beszél a szerző, hogy az adózó népek befolyást kell biztosítani a törvényhozásra is, de ezt akkorra kívánja halasztani, amikor a nép műveltsége már magasabb fokra emelkedett; az az elképzelése, hogy a megyei követeknek az adózó népet is képviselni kellene az országgyűlésen, érvet azonban nem hoz fel mellette. Ezen a helyen is kárhóztatja, hogy a városok követveivel, mint alacsonyabb rendhez tartozókkal bánnak az országgyűlésen (147—149. l.).

A következő § (a 151. l.-től) a nép műveltségének emeléséről szól és az az alap-gondolata, hogy a nyers és tudatlan nép könnyebben kész a megmozdulásokra és lázadásokra; példának itt is, máshol is az 1831. évi koleramozgalmakat hozza fel. (És miből magyarázza az ugyanazon időbeli pétervári, párisi, pesti mozgalmakat?) E célból a hármass rendszerű elemi iskolákban az anyagot a betűk megismerésétől egészen a kémiai és a népszerű gyógyításmódotokig taníttatni kívánja. A tanítók utánpótlásának biztosítására az egyetem mellett tanítóképzőt kíván létesíttetni; az anyagi állapot erre és az iskolák ellátására könnyen feltalálja a szerző az egyházi méltóságok jövedelmeiben. Egyébként pedig az iskolák irányítását és felügyeletét nem az egyházakra, hanem a megyei művelődési bizottságokra akarja bízni (151—160. l.). Ami pedig a serdültebb falusiak további nevelését illeti, erre nézve azt akarja, hogy ha hanyagok lennének az istentiszteletek látogatásában, hatóságilag zárósítsák erre a falusi bírák, vagy a szolgabírák, ennek okáért mindkét fajta bírák járjanak elő jó példával. (S ha nem akarnak, ki zárítsa erre őket?) Azután a lelkipásztorok alkalmatlanságára panaszkodik a szerző, akiket azért korhol, mert a népek nem való szentbeszédeket tartanak; a stólapénzt és más egyházi taksákat pedig egyszerűen el akarja törölni, anélkül, hogy azok pótlásáról csak említést is tenne. Könnyű módszer! (A 151. l.-től végig.)

Amint ez az áttekintés is mutatja, az egész mű telítve van az átalakítások, újítások, reformok eszméivel az adózó néppel kapcsolatban; sok ezen eszmék közül igazságos és méltányos, nem kevés azonban azok közül túlzó, egynémelyik pedig az ősi alkotmány szerkezetével és a magánosok törvényes jogaival aligha lenne összeegyeztethető. De még az igazságosak sem mind látszanak megvalósíthatóknak, vagy legalább is a közelebbi időben, halasztás nélkül végrehajthatóknak. Ha valamely javítás vagy

Judices, et quidem cum inhaerentibus laboribus dominialibus, qui non aeque uti conducti colunt terram et ferunt fructum.” A nem teljesen világos megfogalmazás alatt nyilván a magyar jobbágyfelszabadítás alapvető problémája jelenik meg, az ti., hogy az örök-váltás — 1848 gyakorlatában az állami megváltás — csak az úrbéres telkekre terjedjen ki s ne érintse a majorsági földekből különböző szerződéses formában haszonbérben birt földeket.

⁵ Ezt a kérdést az országgyűlés 1825-ben két hónapi vitatás után úgy döntötte el, hogy a jobbágytelken lakó nemes tartozik viselni az azzal járó földesúri és közterheket, a rendelkezés életbe léptetése azonban az akkor elrendelt országos összeírás eredményeinek feldolgozása utánra halasztódott. 1833-ban az úrbéri I. tc. 6. §-ának sorra kerülésekor ismét kiújult a vita és ismét azok javára dönt el, akik az adózást kívánták. A döntés törvénybe iktatását azonban az adóügyi munkálat megvitatása utánra halasztották, amikor pedig az adóügyi munkálat nem kerülhetett sorra, külön törvények helyett (1836; 11. tc.) alkottak róla. (A kérdés vitái Balásházy kéziratának benyújtása előtt különösen szept. 24-én és okt. 7-én dúltak hevesen, de később is többször megújultak.)

újítás a legjobbnak látszik is, nem következik ebből, hogy jobb is. Ha a zagyalék tömegeknek ilyen és ehhez hasonló dolgok adatnak a kezébe, nyugtalanná és ingerültté válnak s azt gondolják, hogy sérelem és igazságtalanság történik velük, ha nem kapják meg azonnal az itt felsorolt dolgokat, és azt képzelik, hogy ezek a juttatások joggal megilletik őket. Ennélfogva a kebelbeli Könyvvizsgáló Hivatalnak az a legalázatosabb véleménye, hogy felettebb óvatlan dolog lenne ezt a munkát jelen formájában kibocsátani.”

Hosszadalmas dolog lenne pontról-pontra megvizsgálni, hogy a Balásházy kéziratában érintett reformeszmék mikor, hol és milyen formában jelentek meg először a haladó közvélemény előtt, s melyek közülük azok, amelyek időben itt, ebben a nyomdától eltiltott kéziratban tűntek fel először. Aki eléggé ismerős a kor problematikájában, az ebből a vázlatos összefoglalásból is látni fogja, hogy a kézirat szerzője a földesúri-jobbági viszony főkérdéseinek megítélésében egy szinten áll az országgyűlés leghaladóbb szárnyával és Széchenyinek a Stadiumban éppen ezekben a hetekben nyilvánosságra jutott nézeteivel, számos részletkérdésben pedig olyan követelésekkel is fellép, amelyek addig még nem igen szerepeltek a nyilvánosság előtt. 1833 végén korábbi nézetei, Széchenyi munkái és az országgyűlés úrbéri tárgyalásainak első fordulója után Balásházy nem mond már újat, amikor az ősiség eltörlését, a jobbági haszonvételek szabad adásvételét, az örökváltásigót, a kilenced megváltását, a tized megszüntetését, az úriszék eltörlését, a nemeseknek a háziadóban való részvételét, a jobbágytelket bíró nemes megadóztatását, vagy a jobbágy felpereségi jogát javaslatba hozza ; van azonban egy sor olyan javaslata is, amelyek kimondásában megelőzi főnemesi és nemesi reformer társait s új területeken tesz előrelépést a polgári jogegyenlőség felé. A deperdita és az előfogatkozás megváltása, a vámok eltörlése, a nemesek testi büntetés alá vetése, beszállás helyett laktanyák építése stb. mind ilyen új részletkérdések, de ezeken túlmenően azzal, amit a nemteleneknek a törvényhozásra gyakorlandó befolyásáról, a városi polgárság törvényhozásbeli részvételéről, a nép műveltségének az emeléséről és a népoktatás fejlesztéséről ír, tülemelkedik a nemesi reformizmus akkori látókörén s olyan eszméket pendít meg, amelyek csak egy évtizeddel később találnak határozott pártfogókra az értelmiségi reformerek, a centralisták körében. A szerző liberalizmusa nyilatkozik meg a falusi lelkipásztorok munkájának bírálatában és az egyházi taksák eltörlésére irányuló javaslatában ; liberális nacionalizmusa diktálja a zsidóság elmagyarosodásának óhaját, s a bomló feudális viszonyok élesszemű megfigyelőjének bizonyul, amikor munkája kiinduló részében a feudalizmus alapvető intézményének, a földesúri-jobbági viszonyoknak a teljes megromlását s a parasztság napról-napra növekvő elkeseredését, gyűlöletét konstatálja.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Balásházy munkája „Az adófizetők állapotjáról” nagy előrelépést jelentett mind szerzőjének egyéni fejlődése, mind a reformeszmék rendszerének kibontakozása szempontjából, s megjelenése esetén a kor politikai irodalmának kiemelkedő darabja lehetett volna. Nyilván így értékelte a Helytartótanács is, amikor magáévá téve a Könyvvizsgáló Hivatal véleményét, január 28-i üléséből kelt felterjesztésében a maga nevében is megróttá a szerzőt,⁶ és a munkát — hibáit nem tartva kijavíthatók-

⁶ „... media quippe, quibus opinione auctoris parti contribuenti, cuius iura tam personalia, quam realia prostrata jacere incongrua (kihúzva: proterve) statuit, succurri posset, minima sui parte probanda, plurimum vero ita comparata esse, quibus iura non solum privatorum, sed integrorum etiam statuum in ipsa constitutione radicata convellentur . . .”

nak — egyszerűen eltiltásra javasolta. Március 11-én kelt a Kancellaria döntése, amellyel magáévá tette a Helytartótanács javaslatát, végül a Könyvvizsgáló Hivatal csak augusztus 21-én kapta meg a végleges döntést: a kéziratot a nyomtatástól el kell tiltani! Nincs nyoma annak, hogy Balásházy mikor kapta kezébe a döntést: valószínű, hogy nem sokkal ezután, s nem kétséges, hogy vállalkozásának kudarca mély benyomást gyakorolt lelkületére. Tettvágynak felörléséhez, reformigyekezetének lelohasztásához egyidejűleg egy másik nagyrahatott kezdeményezésének kudarca is hozzájárult.

Balásházy még könyve kéziratának benyújtását megelőzően, 1833 nyarán kéressel fordult a Helytartótanácsához: azt kérte, engedélyezzék számára egy *Szorgalomtár* című negyedévenként megjelenő folyóirat kiadását. A Helytartótanács 1833. július 9-én foglalkozott először a kéressel: átküldte azt a Könyvvizsgáló Hivatalhoz véleményezés végett.⁷ Innen a kérvény és az iratok Zemplén megyéhez mentek tovább azzal a felszólítással, hogy a rendek „az esedezőnek mind erkölcsi, mind pedig egyéb személyes tulajdonságairól jelentést tegyenek, egyszersmind pedig ötöt a kiadni szándékozott folyóírás környűlmenyes tartalmának bémutatására, nem különben az előfizetők bátorságára szolgáló értéknök hiteles kijelelésére utasítván”, tegyék meg jelentésüket. A megye különösképpen csak több mint egy év múlva foglalkozott az ügygel: 1834. augusztus 6-án a-kisgyűlés egy szolgabíró és egy esküdtet kiküldött a kért adatok beszerzésére. Balásházy a kiküldöttek felszólítására szeptember elsején részletes jelentésben adta meg a választ a Könyvvizsgáló Hivatal kérdéseire. Nyilatkozatát a megye szeptember 3-án továbbította a Helytartótanácsához, a kísérőiratban megjegyezve, hogy a folyamodó személyes és erkölcsi tulajdonságait illetően „ennek feddhetetlenségére nézve a Vármegye köztudomását” lehet felhozni: mint szolgabíró „ezen pályája által is diszló hírt és nevet érdemle”, írói képességeit illetően pedig úgy vélték, hogy „a Magyar Tudós Társasági rendes tagi tisztelet csak érdemeseknek osztogatatik”.

Balásházy nyilatkozata sok érdekes adatot tartalmaz mind saját körülményeire, mind a tervbevevett folyóiratra vonatkozólag. Anyagi helyzetének ismertetése után⁸ elmondja benne szerzője, hogy hogyan töprengett a tervezett folyóirat szükségességén, tartalmán, formáján, hogyan vette számba a korábbi hasonló kezdeményezések⁹ sorsát, korai kimúlását s azt, „miként történhet az, hogy a magyar hazában, melynek fő eleme a mezőgazdaság, s ezt emelő szorgalmi tárgyak, jelenleg egyetlen egy folyóírás sem létezik, mely ezen nagyfontosságú tárgyat tartaná különösebb szeműgyben”. Arra az eredményre jutott, hogy a korábbi hasonló kezdeményezéseket „a politikai tárgyú folyóírásoknak szerfeletti áradása fojtotta el”. Ebből arra következtet, „hogy a közönység inkább látszik világi boldogulását politikai változásoktól s homokra épített remőnyektől várni, mint valódi munkásság és industrialis értelmesség által eszközölni”. Ezért lapját — eltérően eredeti tervétől — hetilapként fogja megjelentetni s Pestről szétküldeni, ami annál könnyebb lesz, mert családostól Pestre kíván költözni; másrészt mellékletet is fog adni, „mellynek címje »Hetilapok« leend s mely főképpen . . . a kereskedési homni s külföldi tudósításokra, s más eladandó tárgyak, vagy előmenetek s keresések sat., sat. hirdetésére vagyon szánva”, de „egy részben politikai szabados

⁷ A határozatot l. O. L. Helytartótanács, Dep. Rev. Libr. 1833. Fons 11. pos. 10. Uo. az ügygel kapcsolatos csaknem valamennyi alább felhasznált irat.

⁸ „ . . . itten magában S. A. Újhelyben lakóházam curiáján kívül 2200 Pforintokat évenként béhozó regálém vagyon, ezenkívül 80 köblös szántóföldjeim, 60 kaszás rétjeim, 150 kapás szölleim, s szomszéd Ruda Bányátska helyiségiben is négy telekre menő birtokom, mellyekben . . . az előfizetőknek különben is csekély sommájaiig tökéletes biztosságok lehet.”

⁹ *Pethe Ferenc* „Mezei gazda”, és *Angyaljy Mátyás András* „Mezei gazda” és „Mezei gazdák barátja” c. folyóiratait említi. Az előbbi 1814—1818 között, az utóbbi 1824—1832 között létezett (1826—1828 közötti megszakítással).

híreket” is kíván közölni, „például a honniakon kívül kivonatokat a Beobachterből,¹⁰ s e szerint egész folyóirása egy kisebb részében political is lévén, inkább remélhetné ez által fennállhatását”. Nem politikára akarná ezáltal az olvasókat szoktatni — mondja Balásházy —, sőt inkább, a politizálódba is „munkássági ismereteket s ösztönöket” akar beoltani, hogy „a házi boldogságot, békét és vallásos érzéseket gyarapító tárgyak” az elégedetlenkedőket „industrialis ismeretek gyakorlása által juttassák fénylő boldogsághoz” s „a nyugtalanító political gerjedelmek ne élesztessenek, de enyhíttessenek”. Levelek, tréfák, „mulattató elegyek” is tarkítják majd a folyóiratot, amely „tartalmára nézve is a szorgalmas földműves kertjéhez legyen hasonló, s különféle ízű s jöltévé értelmű gyümölcsökkel legyen telve”, mint azt az előre kinyomtatott és a nyilatkozathoz mellékelte mintapéldány is mutatja. „Tollam nem először fogtam föl most a közjót gyarapító őszinte szándékkal — fejeződik be a nyilatkozat —, emberi gyarlóságomnál fogva történhetett, hogy eddigi irományaimban lehettek itt-ott, melyek visszásságra mutathattak, részemről kebelem nyugodt, hogy mindent egyedül a közjő, s Thronus és Haza iránti hűség őszinte érzelme, s emberszeretetből tevék, s ha hibáztam eddig, oka inkább azon nagy távolság vala, melly engemet az eke szarva mellett állván gátolt tisztán láthatni a kormány magassága által tűzött határukat, nem pedig rossz szándék; de most lakásom s életem módja változtatása által közlebbi, s nyugalmasabb nézőpontra állván, s ennél fogva világosabban láthatván, előadásaim is reménylem célirányosabbak lesznek ezentúl.”

Balásházytól már korábban megszoktuk, hogy forradalmi súlyú mondani valóit a legteltesebb lojalitás burkában adta elő. E nyilatkozat lojális és önvádoló hangja azonban jóval túlmegegy a korábban megszokott határon. Honnan e nagy változás? Vagy csak a hatalom tiszteletének színlelése nagyobb itt, mint korábban? Azt hisszük nem: a nyilatkozat szerzőjében valóban lejátszódott egy olyan folyamat, amely valami büntudat-félet ébresztett fel benne, és azt az őszinte eltökélést, hogy jövendő munkásságával igyekezzék megmaradni a kormány által kijelölt határokon belül. Nézzünk csak a nyilatkozat keletkezésére: 1834. szeptember 1-én kelt, akkor, amikor Balásházy kezében talán még meg sem melegedett az előző munkájáról. „Az adózók állapotjáról” szóló elmarasztaló vélemény és végzés, amely a szerzőt országháborító színben tüntette fel, írását pedig lázítónak, az ország nyugalma veszélyesnek könyvelte el. Balásházy nem volt forradalmár jellem; mélységes becsületessége elvitte az adózó nép igazának felismeréséig s kimondásig, a kormánnyal való harcot azonban nem vállallhatta, különösen az adott időpontban nem, — hogy miért, azt alább látni fogjuk. Ebben az időpontban a léte függött attól, hogy Pestre kerülve jövedelmező vállalkozást kezdhessen, innen az ígéretek, innen az önvádoló hang, innen az őszintének ható fogadkozás a kormány célkitűzéseinek szolgálatára. Mindez azonban ekkor már nem használt, a katasztrófa közeledett.

A Helytartótanács október 7-én vitatta meg Balásházy beadványát s megállapította, hogy a kérvényező eltért eredeti elgondolásától, amikor a negyedéves, Kassán vagy Sárospatakon megjelenendő folyóirat helyett Pesten akar hetilapot indítani s abban politicali tartalmú cikkeket is akar közölni. Az ügy ezzel az észrevétellel újból megjárta a Könyvvizsgáló Hivatalt s végül november 11-én olyan döntés született, hogy a tervezett folyóiratnak nem lehetnek politicali rovatai.¹¹ Ezzel az ügy lezárult: Balásházy a végzést kézhezvéve december 2-án bejelentette, hogy mivel folyóiratát az elképzelt formában

¹⁰ Az 1809 óta megjelenő „Österreichischer Beobachter” az egyetlen osztrák lap volt, amely — jó külföldi hírszolgálat mellett — rendszeresen közölt belpolitikai híreket is.

¹¹ „Petito Recurrentis circa notitias Politicas penes destinatum Opus Periodicum Szorgalom Tár edendi interposito deferri non posse.” O. L., Helytartótanács, Dep. Grem. 1834. Tanácsulési jegyzőkönyv.

nem engedélyezték, tervétől eláll. Hamarosan vissza is kérte korábbi folyamódványait és a mellékleteket, s a Szorgalomtár terve egyszersmindenkorra lekerült a napirendről.

A folyóirat tervének elejtését azonban nem elsősorban a Helytartótanács végzése okozta. Balásházy 1834 szeptemberében azért akart Pestre kerülni s az irodalomból, folyóirat szerkesztéséből megélni, mert otthon, Zemplénben anyagi csőd fenyegette, egykor virágzó gazdasága fölött már-már összecsaptak a hullámok. A fenyegető csőd egyik közvetlen oka a borkivitel fokozódó nehézségeiben, a másik egy gyümölcsözőnek vélt nagyobb vállalkozás balsikerében kereshető.¹² A borkivitel vámjának 1830-iki felemelése ugyanis csaknem tönkretette a hegyaljai bortermelést,¹³ s Balásházy — hogy borainak fogyasztását biztosítsa — a Vallásalap pénztárából felvett 6000 forintnyi kölcsönnel egy öreg házat szállodának és vendéglőnek akarta átépíteni. A vállalkozás balul sikerült, az építkezés felemésztette a pénzt, de jövedelmet nem hozott, Balásházy — valószínűleg egyéb adósságokba is keveredve — még a kölcsön kamatait sem tudta fizetni, s emiatt a Vallásalap jogügyszagató-sága többszöri halasztás után 1833 szeptemberében pert indított ellene a tiszáninneri kerületi tábla előtt.¹⁴ A per éppen 1834 őszén jutott abba a szakaszába, hogy az elmarasztaló ítélet bizonyosnak látszott, s ezekben a hetekben lépett Balásházy egyezsére Sennyey Károly báróval, az egyik tehetős megyebeli birtokossal, aki kifizette helyette az elmaradt kamatokat és ennek fejében megkapta zálogként Balásházy sátoraljaújhelyi birtokait. Ezen a ponton lehetett Balásházy anyagi romlásának folyamata akkor, amikor az alapítandó folyóirat ügyét végleg el kellett dönteni; a döntés nem lehetett más, mint a végleges lemondás, hiszen az előfizetők biztosítására szükséges birtok elúszott. A dráma ezután gyorsan befejeződött: 1835 tavaszán megszületett az elmarasztaló táblai ítélet, Balásházy birtokait az elárverezés veszélye fenyegette, s ezt a veszélyt csak úgy tudta elkerülni, hogy eladta ingatlanait Sennyeynek, tisztázta magát az adósságokból,¹⁵ a maradék pénzen pedig Debrecen határában vásárolt magának kisebb gazdaságot és még 1835 folyamán maga is családostól Debrecenbe költözött.¹⁶ A gazdasági reformer,

¹² Egy későbbi munkájában arról ír, hogy mit jelent a gazdálkodás szempontjából, ha egy vidéken a gazdasági lehetőségek valamilyen váratlan ok, pl. a vámköltség emelése miatt lehanyatlanak, s hozzáteszi: „A fennírt okok miatt vesztettem magam is némelly borkereskedési és spekulatíva építkezési vállalatokban több ezereket; . . . s ha a felföld bortermesztő vidékének közös baja, a rendes kereset elapadása, s ebből az emberek, a pénz forgásának elerőtlenedésig szállása nem sújtja vala merényeimet, a más bajain gyönyörködőknek kevésbé nyújtottam volna alkalmat kedvtelésre.” Ugyanitt figyelmezteti a törvényhozást, mentse meg a halódó hegyaljai bortermelést az északi kivitel megnyitásával, mert ha nem, úgy elpusztul a szőlőművelés. (A háztartás és mezői gazdaság tudománya. Debrecen, 1838. I. köt. 54–55. o.)

¹³ L. erre fejtegetéseit az „Észrevételek”-ben, 71. o.

¹⁴ A kölcsön felvételére l. O. L., Helytartótanács, Dep. Eccl. Fund. 1830. Fons 2., pos. 23., 67.; Balásházy halasztást kérő leveleit a vállalkozás részletes ismertetésével uo. 1833. Fons 1., pos. 87., 88., a per megindítását elrendelő végzést uo., Fons 1., pos. 99.

¹⁵ Balásházy tönkrejutásának utolsó szakaszára l. a Vallásalap jogügyszagató-ságának jelentéseit a kölcsönügy befejezéséről O. L., Helytartótanács, Dep. Eccl. Fund. 1836. Fons 1. pos. 15. — Anyagi bukásának körülményeire későbbi munkáiban is többhelyütt utal, így: „A háztartás . . .” I. köt. XXX—XXXI. o., „A tagosztályban való zavarok tisztába hozataláról.” 1857. 49. s köv. o.

¹⁶ Debrecenben Balásházy elcinte Vay Ábrahám gróf jószágigazgatójaként dolgozott, akinek egyébként már 1833 óta gazdasági tanácsadó-feléje volt. 1836 őszén azonban kilépett a gróf szolgálatából és attól kezdve önállóan gazdálkodott.

aki honfitársait a jövedelmező gazdálkodás titkaira tanította, így távozott el szülőföldjéről anyagilag tönkrojtva, reményeiben csalódva, barátainak részvételétől s politikai ellenfeleinek gúnyolódásaitól kísérve. Törekvéseinek csődje ékesen szóló bizonyítéka annak, hogy milyen sors várt az úttörő kezdeményezésekre a homló feudalizmus Magyarországaiban.

Íme, a politikai, irodalmi és gazdasági törekvések kudarcra így találkozik össze Balásházy pályájának egy adott időpontjában, az 1834. év második felében s így lesz okozójává egy olyan pályatörésnek, amely a hős útját véglegesen eltéríti azokétól, akik a társadalmi átalakulás és a politikai felszabadulás útjait járják. Balásházy gazdaságilag néhány év alatt rendbejött; mint gazdasági szakíró is újból jelentkezett, könyveivel, cikkeivel a legjobbak közé emelkedett, pályadíjakat és az elismerésnek sokféle formáját nyerte el, a kor nagy politikai kérdéseiben azonban csak ritkán és igen óvatosan foglalt állást. Gazdasági munkái a legteljesebb mértékben szakszerűek, itt-ott utalással a hitelkérdés rendezésének, vagy az ősiség módosításának szükségességére, de olyan szerény hangon, amely bizony elvész a vitáktól, politikai küzdelmekről hangos évtized csatazajában. A nemesi adózás körüli országos vitában — talán Kossuth felkérésére — hallatja hangját a Pesti Hírlap hasábjain; a cikk azonban érdektelen, száraz; a „tűlzókra” utaló megjegyzése Kossuth helyreigazító megjegyzését váltja ki, a bejelentett folytatást pedig már nem is közli a lap.¹⁷ A forradalom és szabadságharc időszakában nem találkozunk a nevével, az abszolutizmus éveiben viszont rendkívül termékeny és hasznos mezőgazdasági szakirodalmi munkásságot fejt ki. Utolsó, halála évében megjelent könyvében azt tekinti „szinte 30 éves irodalmi fáradozásai legszebb s legmagasztosabb jutalmának”, hogy egyik munkájának tiszteletpéldányát „mind legkegyelmesebb császáruk s királyunk, mind Főherceg Albert ő Felsege . . . nemcsak elfogadni, de legfelsőbb köszönetjükről is hivatalos úton értesíttetni parancsolák”.¹⁸ A hatalmasok elismerését ennyire értékelő öreg Balásházy bizony messze esik már egykori önmagától, a Széchenyivel, Kossuthal versengő társadalmi reformertől. Egész életműve azonban haladó múltunk maradandó értéke, megérdemli, hogy tisztelettel tekintsen rá az a magyar nép, amelynek Balásházy őszinte barátja, társadalmi, gazdasági és művelődésbeli felemelkedésének elősegítője volt.

ПОВОРОТ НА ЖИЗНЕННОМ ПУТИ ЯНОША БАЛАШХАЗИ

Иштван Барта

Статья занимается одним из основоположников венгерского буржуазного движения за реформы, Яношом Балашхазии и рассматривает прежде всего вопрос о том, почему этот один из первых сторонников реформ не входит в число борцов во время полного развертывания движения за реформы. Автор выдвигает из всесторонней деятельности Балашхазии — он был и видным специалистом сельского хозяйства и поведением на практике — его борьбу за социальную реформу и путем анализа некоторых ранних его произведений показывает, что Балашхазии, одновременно с Сечени и в согласии с ним, осознал ряд основных проблем разложения феодализма. Начавший свои заседания в 1832 г. долгий сейм был призван осуществить цели венгерского движения за реформы. Общественное мнение страны с особенным вниманием следило за заседаниями сейма,

¹⁷ Őszinte szözatok Magyarhon hitelrendszere, adózási és honvédelmi tárgya körül. Pesti Hírlap, 1843. ápr. 16.

¹⁸ A tagosztályban való zavarok . . . 86. o.

Балашхази, однако, отсутствует из рядов борющихся : в течение долгих лет не слышать его голоса, позднее он опять очень активен в качестве специалиста по экономическим вопросам, но он окончательно отделяется от рядов участников политической борьбы, идущей к революции. Причину отхода автор видит в двух, одновременных условиях. Одно из них — конфликт с Цензурным ведомством. Балашхази именно в период заседаний сейма, занимающегося крестьянским вопросом написал новую работу под заглавием «О состоянии налогоплательщиков». Она оказалась бы его самой политической работой ; автор анализирует неизвестное сочинение на основе подробного доклада цензора и устанавливает, что оно содержит новые, прогрессивные предложения и в случае появления представило бы собой ценный вклад в политическую литературу эпохи. Цензура, однако, воспрепятствовала появлению книги, в ответ на это Балашхази добровольно отказался и от другого плана — издания популярного экономического — политического журнала. Неудачная борьба с политической властью совпала в жизни Балашхази с другим решающим событием : в тяжелых условиях разлагающегося феодализма его экономические предприятия потерпели крах, он обанкротился и должен был принять место управляющего именем, предложенное ему крупным помещиком в окрестностях г. Дебрецен. От двойного фиаско Балашхази уже не сумел оправиться и, отвернувшись от актуальных социальных проблем своего времени, жил в качестве полевода и специалиста по экономическим вопросам вплоть до смерти, до 1857 г.

LA TOURNURE DE LA CARRIÈRE DE JEAN BALÁSHÁZY

Étienne Barta

L'étude s'occupe d'un des précurseurs du mouvement des réformes hongrois et examine d'abord la question, pourquoi ce réformateur qui se trouvait parmi les premiers n'a-t-il pas figuré parmi les rangs des militants à l'époque du développement total du mouvement des réformes. En ce qui concerne l'activité multilatérale de Balásházy — il était un écrivain connu spécialisé à l'agriculture et en même temps un agriculteur praticien — l'auteur en relève sa lutte pour les réformes sociales et par l'analyse de certains de ses ouvrages précurseurs démontre que Balásházy reconnut en même temps avec Étienne Széchenyi et de parfait accord avec lui certains problèmes fondamentaux du féodalisme en décomposition. La diète dite longue, commencée en 1832 aurait été appelée à réaliser les objectifs du mouvement des réformes hongrois. L'opinion publique du pays a suivi avec une vive attention les entretiens de la diète ; mais Balásházy ne se trouve pas dans les rangs des combattants : il s'est tu pour des années ; plus tard comme écrivain spécialisé à l'agriculture il devint de nouveau très actif, mais il se sépare définitivement de ceux qui mènent à la lutte conduisant vers la révolution. Selon l'auteur son attitude est motivée par deux circonstances qui coïncidaient dans le temps. L'une est son conflit avec l'Office de Révision des Imprimés. Balásházy, en effet, écrivait juste dans l'étape des entretiens de la diète qui se rapportaient à la question paysanne un nouvel ouvrage intitulé : «De la situations des contribuables». Cela aurait été jusqu'alors son ouvrage le plus politique. L'auteur, sur la base du rapport détaillé du censeur, analyse l'ouvrage qui restait inconnu et constate que celui-ci comporte de nouvelles propositions progressistes et au cas de publication aurait contribué pour beaucoup à l'enrichissement de la littérature politique de l'époque. Comme la censure empêcha la publication de l'ouvrage, Balásházy renonça spontanément à son autre projet, à savoir de fonder un journal de vulgarisation économique-politique. La lutte pleine d'insuccès qu'il mena contre le pouvoir politique coïncida avec un autre événement décisif pour sa vie : dans les conditions pénibles du féodalisme en décomposition ses entreprises économiques firent faillite, il se ruina et fut contraint d'accepter le poste d'intendant lui offert par un grand propriétaire des environs de Debrecen. Balásházy ne fut plus capable de se remettre de ce double échec, il se détourna des problèmes actuels de son époque et passa sa vie jusqu'à sa mort survenue en 1857 comme agronome et écrivain spécialisé aux sciences agricoles.

A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt (*Statisztikai forráselemzés*)

A magyar történelem egyik legizgatóbb — és mindjárt hozzátehetjük: csak nagy vonásaiban megoldott — feladata annak tisztázása, hogy a feudális uralkodó osztály egyes rétegei miért állottak élén annak a harcnak, amely objektíve a kapitalista viszonyok megteremtését célozta és amely éppen a küzdelmet vívó, gazdaságilag már nem egységes nemességnek mint osztálynak a megsemmisítését eredményezte. A nemesség hősi önfeláldozásáról szóló legenda, amelyet ez az osztály, de még inkább leszármazottai, a közvéleményt formálандó, önmagukról terjesztettek, már akkor is megdőlt, ha csupán azt a tényt tekintjük, hogy a haladás ügye körül zajló tusák épp az osztályon *belül*, az osztály tagjai között dúltak a leghevesebben, a történelem fényénél pedig végképp szertefoszlik. Ezek az adatok megcáfolhatatlanul amellet szólnak, hogy ha a nemesek közt akadtak is olyanok, akiket elsősorban humánus meggyőződés, a nép sorsáért, nemzetük jövőjéért való aggodás jegyzett el a társadalmi haladás gondolatával, a forradalomba torkolló reformmozgalom vezéreként alkotó réteget, csakúgy a vele szemben álló tábort is, alapjaiban életkörülményei, gazdasági viszonyai indították ilyen vagy olyan állásfoglalásra az életnek évtizedeken át formálандó, nagyon is materiális okokból fakadó és lassanként a társadalom egészét érintő kérdéseiben.

A marxista történetírás, — mindenekelőtt Révai József — elsősorban ideológiai alapon, eljutott ennek a ténynek a felismeréséig és a politika területén jelentkező folyamatot az úgynevezett középnemesség árutermelésére és egyúttal polgárosodására, illetőleg a polgárosodás szükségleteinek és azoknak a feudális keretekben rejlő gátaknak az ellentmondására vezette vissza, amelyek e szükségletek kielégítését akadályozták. A megállapítás lényegében és alapvonalaiban helytálló, azonban nem minden vonatkozásban kielégítő. A korszakkal foglalkozó marxista irodalom Révai megállapítását magáévá tette ugyan, de mindeddig nem sokat fáradt a részletek finomításával és a homályban maradt kérdések vizsgálatára is csak kevés gondot fordított. (Apró, de jellemző mozzanat pl., hogy a „középbirtokos” fogalmának sinces egységes meghatározása). Pedig még Révai tanulmányainak ismertté válása előtt megjelent — nem is szólva Iványi-Grünwald Hitel-bevezetéséről — Ungár Lászlónak egy cikke,¹ amely polgári szemlélettel ugyan, mégis mind tárgyával, mind vizsgálódása módszerével és annak eredményeivel felhívta a figyelmet arra, hogy a forradalom előzményeinek megismeréséhez, de még inkább megmagyarázásához elengedhetetlen a nemesség helyzetének, illetőleg anyagi viszonyai alakulásának a tisztázása. Eddig azonban nem mentünk mélyebbre az Ungár-kezdette ösvényen, nem tökéletesítettük helyes világ-

¹ Ungár László: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt, Századok, 1935. 39—60. o.

nézet alapján az ő kísérleteit, legfeljebb eredményeit citáltuk Révai lényegében igaz megállapításának nem egyszer vulgáris illusztrálására. Jelen elemzés sem kíván nagy igényvel fellépni, csupán módszertani kísérlet arra, hogy egy bizonyos fajta forráscsoport statisztikai felbontása hogyan és mennyiben gyarapíthatja egy-egy kérdést, sőt egy-egy korszakot illető ismereteinket. A be- és kitáblázási jegyzőkönyvekről van szó, amelyeket Pest és Baranya megyék viszonylatában Ungár is felhasznált, de amelyeket csupán globálisan összegezett, anélkül, hogy a végösszegek tételekre bontásába belement volna és ezzel több, az elemzés során felszínre bukkanó értékes következtetéstől fosztotta meg tanulmányát. A be- és kitáblázások tükrében vizsgált törvényhatóság jelenleg Bihar megye, az analízis során kialakult kép a bihari nemesség anyagi helyzetének a képe.²

A választás több szempont miatt esett Biharra: *a)* az Ungár által vizsgált területektől eltérő típust képvisel; *b)* társadalmi-gazdasági viszonyai eddigi ismereteink szerint az ország egy részének: Szabolcs, Szatmár, részben Bereg, Ung és Zemplén megyéknek viszonyaival azonosak, tehát a nyert eredmények, legalábbis részben, a vidékekre is általánosíthatók; *c)* azon megyék közé tartozik, amelyekben a liberális és konzervatív nemesség csatái különös élességgel folytak esztendőkön át; *d)* végül — és ez nem utolsó szempont — e megyéből rendelkezésünkre állnak mind a közgyűlési jegyzőkönyvek, mind a be- és kitáblázási jegyzőkönyvek.

A XVIII. század első felétől kezdve ugyanyszokássá vált — ezt egyébként 1723-ban törvény is kötelezővé tette —, hogy a megyei közgyűlési jegyzőkönyvekbe, rendszerint a hitelező kérésére, beiktatták a kölcsönügyletben szereplő felek neveit, a szóban forgó összeget, sőt későbbi időben nemegyszer a kötelezvény egész tartalmát, a hitel jellegének és lejártának feltüntetésével együtt. 1840-ben újabb törvény még nyomatékosabban hangsúlyozta a betáblázások kötelező voltát, a betáblázási jegyzőkönyvek pontos vitelét. A megyék azonban nem követtek egységes gyakorlatot: volt, ahol csupán a közgyűlési jegyzőkönyveket használták fel a betáblázásokra, másutt viszont a hitelügyeket a közgyűlési jegyzőkönyvekbe is bevezették, de emellett külön betáblázási könyvekben is nyilvántartották. Bihar az utóbbiak közé tartozott: 1837-től kezdve betáblázási jegyzőkönyvei is vannak. Ez az oka annak, hogy vizsgálódásaink a reformkor utolsó 15 évére korlátozódnak. Nem elsősorban azért, mert egy és negyedszázad részletes feldolgozása, mégha oly fontossággal bír is, túlzottan hosszú időt venne igénybe, hanem azért, mert a betáblázási és közgyűlési jegyzőkönyvek összehasonlításából kiderül, hogy nem pontosan fedik egymást: az előbbieik jóval több esetet tartalmaznak, általában többet mondanak az ügyről, viszont az utóbbiakban is van számos tétel, mely az előbbiekből hiányzik, és az is előfordul, hogy néha bővebben adják a kötelezvények tartalmát, mint a betáblázási jegyzőkönyvek. Hogy tehát minél pontosabb képet nyerhessünk a bihari hitelviszonyokról, először is a két forrást kell egybevetnünk, egyiket a másikkal kiegészítenünk, még így is számolva azzal, hogy egyes ügyletek sem egyikbe, sem másikba nem kerültek bele.

Miután így a tételkimutatás kiegészítését elvégeztük, összesítsük a be- és kitáblázások számát és mennyiségét. Azt tapasztaljuk, hogy a megyében 11 év alatt 5789 betáblázás és 2243 kitáblázás történt. A mennyiség kiszámítása

² A felhasznált anyag: Bihar megye közgyűlési jegyzőkönyvei 1837—1848 és Bihar megye betáblázási jegyzőkönyvei 1837—1847. Mindkettő a Debreceni Áll. Lt.-ban.

nem egyszerű összegezés, mert egyes tételek váltóforintban, mások pedig pengőforintban vannak adva. A váltóforintokat számítottuk át pengőforintra és nem fordítva, mert így két és félszer kisebb számokkal kellett a következőkben dolgoznunk. Egy pengőforint ugyanis két és fél váltóforintnak felel meg. A váltóforintok átszámítását nem tételenként végeztük, hanem valamennyi tétel összesített végeredményét tettük át pengőforintba. Ennek az az előnye, hogy nem kell minden egyes tételnél váltódenárok pengőkrajcárra való áttételével bajlódnunk. Az átszámítás végeredménye — a krajcárokat nem véve tekintetbe — 11 év alatt 5 855 950 pengőforint betáblázására és 1 529 163 pengőforint kitáblázására került sor. (A továbbiakban az egyszerűség kedvéért csak a *forint* megjelölést használjuk.) A ki- és betáblázások évenkénti meg-
özlését az alábbi kimutatás tünteti fel :

Év	Betáblázás	Kitáblázás
1837	236 535	71 487
1838	207 590	32 605
1839	373 317	89 206
1840	379 186	126 033
1841	561 288	221 735
1842	653 384	160 819
1843	762 779	139 526
1844	789 797	333 889
1845	426 936	117 864
1846	652 539	112 308
1847	812 599	124 800
Összes	5 855 950	1 529 163

A fenti statisztika egyelőre csak annyit mond számunkra, hogy a 11 év alatt a jelzett értékben történt be- és kitáblázás, de, minthogy ez mindazon be- és kitáblázásokat tartalmazza, amelyeknél legalább egyik fél a megyének, mint törvényhatóságnak a keretein belül élt vagy lakott, nem tudunk meg semmi közelebbit arról, hogy a fenti ügyletekben milyen arányban vettek részt a nemesek. Ennek megállapítása pedig nem kis feladat, hiszen nemesi összeírás nem áll rendelkezésünkre, mert nemzeti ellenállás ürügyén még II. József félszázaddal előbb végzett ilyen irányú munkálatainak eredményét is máglyára küldte a feudális osztályérdek. Semmi megbízható nemesi összeírás és nemesi földbirtokkimutatás sincs e korból, legalábbis olyan nincs, amely az egyes személyek, illetőleg családok birtokában levő földterületet közölné velünk. Csaplovics, Thiele, Fényes statisztikai munkái legfeljebb falvak vagy puszták *egészéről* mondják meg, hogy ki a tulajdonos, nemegyszer azt is csak ilyesfajta meghatározással: „bírnák többen” vagy: „bírnja a közbirtokosság”. Keresni kell tehát olyan, bármifajta célzattal készült összeírást, amelyben feltehetően a megye összes nemesei szerepelnek. Nos, Biharban ilyen kettő is áll rendelkezésünkre: az egyik az országgyűlési költségek nemesekre történt kivetése 1844-ből, a másik a megye által a Nemzeti Múzeum alapjára megajánlott összeg kivetése ugyancsak a nemesekre 1845-ből. Az összeírás apparátusa után ítélve az utóbbi megbízhatóbbnak látszik, ezért a további munkában ezt használjuk fel.³

³ Ennél ugyanis a lajstromok végén az összeírók neve is szerepel, pontosan tudjuk, hogy a dikátorok milyen módszerrel végezték munkájukat stb.

A kivetés bizonyos meghatározott kulcs szerint történt, amelyet a megye közgyűlése fogadott el és emelt határozattá. Az összeírók helységről-helysére, pusztáról-pusztára mentek, mindenütt összeírtak a nemesi zsellérektől egészen a nagybirtokos arisztokratákig minden nemest, aki a kérdéses faluban élt vagy ott bármi néven nevezendő földbirtokingatlannal rendelkezett. Ezekre azután kivetették a kulcs szerint reájuk eső összeget. A kulcs minden 16 éven felüli nemes férfira egy meghatározott mennyiséget szabott ki, az egyes családok tulajdonában levő földbirtokra esendő kötelező megajánlást pedig a személyi kivetésen túl a tényleges családfőnek, vagy annak a férfi családtagnak a nevén írta össze, aki a család fejének számított. Ha nemesi özvegyen kívül más férfitagja nem volt a családnak, akkor csak a földingatlan került rovás alá.

Az összeírásnak ez a módja két értékes adatot szolgáltat a kutató számára. Mindenekelőtt, ha a szereplő neveket kimásoljuk, kiderül, hogy a megyében ebben az esztendőben 9205 volt a 16 éven felüli nemes férfiak száma és közülük 3293 számított családfőnek. A másik még fontosabb eredmény az, hogy ezen összeírás segítségével megállapítható a megye nemességének *vagyoni* tagozódása. Az összeírás ugyanis minden egyes helységnél és pusztánál felsorolja, hogy az ottani tulajdonosok közül a kulcs alapján ki mennyit fizet. Eljárásunk tehát az, hogy minden először szereplő nevet külön kartotékra vezetünk a mögötte álló összeggel együtt, azután, valahányszor egy másik helyen is előfordul a név, a mellette levő összeget hozzáírjuk a kartoték összegéhez. A végén így minden kartoték neve után bizonyos pénzmennyiség jön ki. Ahol ez azonos a 16 éven felüli férfiakra személyenként kivetett összeggel, ott csak egyszerű családtagról van szó. Ahol azonban e személyi díjat felülhaladja, ott a név viselője a személyi díjon felüli pénzmennyiségnek a kulcs szerint megfelelő földbirtok-ingatlan tulajdonosa. A következő lépés: minden egyes esetben átszámítjuk az egyes sumákat holdakra. (Az összegek mindenütt az úrbéres és allodiális — az összeírás alapján egymástól nem megkülönböztethető — földterület *együttes* mennyiségét adják.) Miután így sikerült megállapítani minden egyes nemes vagyoni állapotát, most már össze tudjuk állítani a rétegek szerinti tagozódást is. Ezek szerint Bihar megye nemesi társadalmának a tulajdonként bírt földingatlan szerinti megoszlása a következő:

Kategória	Családfők száma	A kategória által bírt földterület holdakban
Nemesi zsellér	201	—
Földtelen értelmiségi	417	—
Jobbágytelkes nemes	416	—
Sajáttelkes nemes	942	32 976
Százholdon aluli közbirtokos	707	35 358
Száz—háromszáz holdas	369	73 802
Háromszáz—ötszáz holdas	91	36 417
Ötszáz—ezer holdas	64	48 065
Ezer—kétezer holdas	37	65 529
Kétezer—ötezer holdas	21	73 584
Ötezer—tízezer holdas	16	136 993
Tízezer holdon felül	12	482 505
Összes	3293	985 229

A megye területéből tehát, amelynek Fényes Elek szerint⁴ 2 096 733 magyar hold hasznothajtó földje volt, a nemesség mindössze 985 292 holdat bírt, az 1 111 504 holdon pedig a kamara és az egyház osztozkodtak.

Persze, távol áll tőlünk az a gondolat, hogy a fenti statisztikát a megyei nemesség 11 éven át változatlanul fennálló tagozódásának tekintsük és minden tekintetben kielégítőnek fogadjuk el. Három olyan tényező van, amely egyfelől a rétegekhez tartozó családok arányát, másfelől az egyes rétegek és egyes családok tényleges anyagi helyzetét módosíthatja és módosítja is. Az első az a tény, hogy a fenti összeállítás az 1845-iki, tehát vizsgálódásunk kezdeti événél 8 esztendővel későbbi állapotot tükröz és e 8 év alatt egyes családok tulajdonviszonyaiban állhatott be némi változás. Ezt azonban már csak az ősiség béklyója miatt is minimálisnak kell tekintenünk, de azért is elhanyagolható, mert ezzel a hibatényezővel minden olyan esetben számolnunk kell, amikor folyamat ábrázolásához használunk fel statikus segédeszközt. — A második, fontosabb körülmény az, hogy a kivetésből az egyes családoknak csak a megyén belül fekvő birtokainak terjedelme állapítható meg, hiszen a más megyékben létezők itt nem kerültek megrovás alá. Ez főként a felsőbb rétegek tulajdonmennyiségét módosíthatja — az alsókéét lényegesen aligha —, ezért is tekintettünk el a tízezer holdnál nagyobb birtokúak további kategorizálásától. Egyébként a kétezer holdnál kisebb birtokúak között alig egy-kettőről tudjuk más források alapján, hogy más megyében is voltak jószágaik.

A harmadik, a földtulajdon mennyiségét nem, de a tényleges mértékét annál inkább befolyásoló tényező az, hogy a kivetés nem tett különbséget úrbéres és majorsági föld között, hanem mindegyikre egyforma kulcsot állított fel. Ennek következtében a de facto magatehetőség, a valódi anyagi helyzet nem felel meg pontosan a fenti rétegbeosztásnak. Igaz, hogy a nemesek kezén levő úrbéres föld összességét ki tudjuk számítani. A megye akkori levéltárosa: Jakab Elek ugyanis 1849-ben a nemesi kármentesítés céljaira összeállított egy táblázatot, amely helységenként közli 1836-ban, tehát a tagosító törvény életbelépésekor, az úrbéres földek terjedelmét.⁵ Ennek segítségével megállapítható az, hogy a nemesi tulajdonban levő földterületből 115 123 hold 300 négyszögöl szerepelt úrbériség gyanánt. Eszerint a majorsági földek, valamint a közös haszonvételek (legelő, erdő) összessége 870 105 holdat és 900 négyszögölet tett ki. A Jakab-féle összeállítás és az ismertetett díjkivetési táblázat összehasonlítása útján még az is kiszámítható, hogy falvanként mennyi volt az úrbériség és mennyi a majorsági földek és közös haszonvételek együttes összege, de az egyes családok majorsági és úrbéres tulajdonának aránya már nem mindenütt, mert a falvak egész sora több földbirtokost uralt és az ily többur helységeknel az már nem derül ki, hogy az úrbériségből melyik földtulajdonos mekkorát mondhatott magáénak. Mindez azonban csak az össz-földtulajdon jövedelméből való részesedés arányát változtatja meg, a rétegtagozódás számszerű arányára azonban nincs befolyással.

Bár az elősorolt tényezők kétségessé teszik, hogy a fenti kimutatás minden pontján fedi a tényleges helyzetet, mégis olyannak kell elfogadnunk, mint amely legjobban megközelíti azt, mert összeállításra olyan segédeszköz alapján készült, amelynél — tudomásunk szerint — részletesebben és precízebben más forrás nem tárja fel a megye nemességének vagyoni tagozódását.

⁴ *Fényes Elek*: Magyarország leírása. Pest, 1847, II. 377—388. o.

⁵ Debreceni Állami Lt. Bizottmányi Iratok, 1849: 1261/1/2.

Ez a tény hatalmazza fel a kutatót arra, hogy a továbbiakban joggal támaszkodjék az így kapott eredményre.

Most, hogy kezünkben van a megye nemességének teljes listája, a ki- és betáblázásokban elkülöníthetjük azokat a tételeket, ahol a betáblázott a nemesi osztályhoz tartozik. Az alábbi kimutatásból tehát megkapjuk, hogy a megyei nemesség a vizsgált 11 év alatt milyen összegekkel vett részt a hitelügyletekben:

Év	Betáblázás	Kitáblázás
1837	158 712	22 259
1838	172 743	31 605
1839	329 539	60 660
1840	340 514	101 269
1841	506 287	191 635
1842	592 421	121 560
1843	698 672	97 076
1844	700 274	263 064
1845	344 956	56 064
1846	566 177	44 840
1847	727 267	64 265
Összes	5 129 562	1 054 297

Itt azonban mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a nemesi rend terhei ennél valamivel nagyobb összeggel nőttek. Szerepel ugyanis a 11 év alatt olyan 44 832 forintnyi betáblázás és 10 835 forintnyi kitáblázás, amelyeknél mint kezességvállaló az egyház van föltüntetve, de azok, akikért kezességet vállal, a nemesi rendhez tartoznak. Anélkül, hogy a kezesség kérdésével itt bővebben foglalkoznánk — erre majd visszatérünk —, megállapíthatjuk, hogy ezen összegek mindenképpen a nemességet illetik, mert hiszen az egyház vagy mástól felvett készpénz visszafizetéséért nyújtott kezességet, vagy a kezességadás azzal a feltétellel történt, hogy, ha az adósságot az egyháznak kell megtérítenie, akkor a kölcsönvevő a kérdésben szereplő összeg erejéig, annak ellenértékéért, köteles az egyháznak szolgálatot teljesíteni. Így tehát a végleges kimutatás, amely mellett összehasonlítás céljából közöljük a nemesi renden kívülállók kölcsönügyleteinek alakulását is, a következő:

Év	Nemesek		Nemtelenek	
	Betáblázás	Kitáblázás	Betáblázás	Kitáblázás
1837	163 948	23 259	72 587	48 228
1838	175 707	32 605	31 883	3 000
1839	327 743	61 660	45 574	27 546
1840	342 310	102 269	36 876	23 764
1841	510 588	192 635	50 700	29 100
1842	596 120	122 560	57 264	38 259
1843	700 459	98 076	62 220	41 450
1844	706 287	264 064	83 510	69 825
1845	347 966	57 064	78 970	60 800
1846	571 167	45 840	81 372	66 540
1847	732 099	65 100	80 500	59 700
Összesen	5 174 394	1 065 132	681 556	468 212

Már ebből az egyetlen kimutatásból is számos dolog tűnik ki: 1. még a megye terjedelméhez és nemessége lélekszámának nagyságához képest is viszonylag hatalmas összegű betáblázás történt a 11 év alatt; 2. a nemesség 11 esztendő alatt adósságainak csak 20,5%-át fizette vissza. A táblázat azt nem árulja el, hogy a kitáblázások aránylagos kicsiségének fizetése képtelenség-e az oka, vagy pedig a hitelek szótlan-c hosszú lejáratra. 3. Bár a betáblázások állandó emelkedést mutatnak, 1841-től, az 1845-i átmeneti visszaesés kivételével, szembeötlő ugrás tapasztalható. Ez a tény már az új globális összegezésben is az 1840-i váltótörvények pénzforrásnyitó hatásáról tanúskodik. 4. A nemesség hitelvételei összehasonlíthatatlanul nagyobb méreteket öltöttek a nemtelenekénél, a kölcsön kiegyenlítésében viszont az utóbbiak messze felülhaladják a nemességet. (Természetesen azzal számolni kell, hogy a nemtelenek hitelügyletei közül jóval több maradhatott ki a betáblázás alól.) Az összes betáblázások 84,9%-a a nemesek és 15,1%-a a nemtelenek terhére történt, a kitáblázások összegének viszont csak 69,5%-a esett a nemesekre, a nemtelenekre pedig 30,5%-a. Amíg a nemesség a terhére betáblázott pénzmennyiségnek csupán 20,5%-át tudta le, addig a nemtelenek adósságaik 68,6%-át.

Nézzük meg azt, hogy e meglepően nagy összeg honnét áramlott a nemességhez, azaz milyen forrásokból elégítette ki, vagy igyekezett kielégíteni hitelszükségletét. A kölcsönnyújtók különböző kategóriáit az áttekinthetőség kedvéért soroljuk először összefogóbb címszavak alá. Ezek lesznek: egyháziak, nemtelenek, intézmények, nemesek, árvai pénztár és csődtömegek. A hitelnyújtás aránya a táblázat szerint oszlik meg közöttük (l. a 28. o.).

Bihar kiváltságos rendje tehát a vizsgált időszak alatt kapott kölcsöneinek (illetőleg kezességeinek) 17,72%-át egyháziaktól, 22,42%-át nemtelenektől, 23,82%-át intézményektől, 28,4%-át saját osztályától, 3,82%-át az árvák pénztárából és 3,82%-át csődtömegekből szerezte. Ugyanezen időben az egyháziaknak lerótt adóssága 13,46%-át, a nemteleneknek 21,71%-át, az intézményeknek 27,8%-át, a nemeseknek 20,17%-át, az árvapénztárnak 15,16%-át és a csődtömegekből kapott összegnek 20,86%-át. Persze megjegyzendő, hogy egyelőre nem tudjuk megállapítani: a visszafizetésnek hány százaléka szolgálta 1837 előtt keletkezett adósság és mennyi a tárgyalt periódusban felvett hitel visszafizetését, illetőleg törlesztését. Az mindenesetre tény, hogy a nemesség e 11 esztendő mérlegét 4 075 265 forint, ha pedig az egyház által vállalt kezességeket is felszámítjuk, már pedig a mondottak szerint ezt kell tennünk, akkor 4 109 262 forint adóssággal zárta: egyháziaknak 794 656, nemteleneknek 909 032, intézményeknek 903 358, nemestársainak 1 175 764, az árvák pénztárának 168 610, csődtömegeknek 157 842 forinttal tartozott, azaz betáblázásainak 19,34%-a az egyház, 22,12%-a a nemtelenek, 21,98%-a különböző intézmények, 28,62%-a a nemesség, 4,1%-a az árvapénztár, 3,84%-a csődtömegek javára állt fenn. Ez az utóbbi kimutatás azon túlmenően, hogy a nemtelenek esetében még szembeötlőbben mutatja a váltótörvények hatását, a hitelszerzés könnyebbülését, tehát egyelőre a törvények jó oldalát, két fel-tűnő dologgal szolgál: egyfelől az egyháziak a vártnál nagyobb összegekkel szerepelnek a hitelnyújtók, illetőleg kezességvállalók között, másfelől: a legnagyobb összegű hitelt maga a nemesség nyújtotta a nemességnek!⁶

⁶ Az utóbbival azonos eredményre jutott *Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra, Bpest, 1957. 474. és k. o.

A kölcsönnyújtók kategóriák szerint

Év	Egyháziak		Nemtelenek		Intézmények		Nemesek		Árvák pénztára		Csődtömegek	
	Betáblázás	Kitáblázás	Betáblázás	Kitáblázás	Betáblázás	Kitáblázás	Betáblázás	Kitáblázás	Betáblázás	Kitáblázás	Betáblázás	Kitáblázás
1837	18 899	8 300	41 168	3 100	47 950	5 067	45 392	3 615	3 579	1 377	2 960	800
1838	48 717	4 554	8 986	2 702	23 008	7 716	71 743	14 407	15 053	226	4 200	2 000
1839	61 276	18 219	62 253	—	70 263	5 600	120 436	33 960	5 905	1 181	3 610	1 700
1840	35 395	7 580	19 666	10 006	88 090	17 127	131 731	63 556	56 488	600	6 940	2 400
1841	110 580	11 270	63 310	22 940	237 537	129 515	65 633	20 570	15 678	2 380	12 850	4 960
1842	107 729	9 665	179 043	13 690	89 496	12 620	157 889	60 967	36 940	13 618	21 023	11 000
1843	60 847	2 040	240 690	52 645	125 690	9 990	233 801	26 490	14 540	3 350	20 891	2 561
1844	104 105	33 741	173 820	79 367	181 926	111 546	177 678	30 540	21 768	2 920	42 990	4 950
1845	59 275	2 804	100 145	28 620	63 752	7 310	99 138	15 920	5 971	350	15 685	1 000
1846	103 497	6 400	154 720	16 840	101 767	6 810	166 575	7 725	6 493	2 105	34 115	4 960
1847	163 047	8 135	116 351	22 210	194 460	7 220	202 848	19 350	16 342	2 040	34 219	5 310
	873 367	112 708	1 161 152	252 120	1 223 939	320 581	1 472 864	297 100	198 757	30 147	199 483	41 641

Ha a kezességvállásokat is hitelnyújtásnak tekintjük, akkor az egyháziak esetében a betáblázások összege 918 199-re, a kitáblázásoké pedig 123 543-ra nő.

Vegyük sorra az egyes hitelnyújtókat.

Az *egyház* a nemesség hiteligényének kielégítéséhez a 11 év alatt 918 199 forinttal járult hozzá. Az alábbiak szerint a kölcsönügyletekben túlnyomórészt az *egyház helyi* szervei és személyei vettek részt:

Hitelnyújtó	Betáblázás	Kitáblázás
Váradai r. k. püspökség	411 342	30 831
Váradai g. kat. püspökség	116 817	17 204
Váradai káptalan	334 540	46 892
Egyházi rendek, apátság, prépostságok és egyes személyek	55 500	28 616
Összes	918 199	123 543

Az a tény, hogy az egyháziakat érintő kitáblázások teljes összege a 11. esztendő végén még egészen el sem éri az első három évben eszközölt betáblázásokat, tehát nyolc teljes esztendő hitelből egyetlen krajcár sem került visszafizetésre, arra enged következtetni, hogy az egyháziaktól nyert hitelek hosszúlejáratúak voltak. Ezt a feltételezést az is alátámasztja, hogy az egyes felek javára betáblázott összegek közül is az egyháziakéból történt a legkisebb arányú törlesztés: 13,46%.

Az egyház hitelnyújtási akciói kettős eredménnyel jártak. Egyfelől ropant birtokaiból beszedett jövedelmét tőkefelhalmozásra hasznosította azzal, hogy egyéb kockázatos vállalkozások helyett kamatra helyezte ki, hiszen 1847 végén csak az előző 11 évről és csak a bihari nemesség oldaláról az egyház irányában fennálló kötelezettségek egyetlen esztendei kamatja a törvényes 6% mellett is 47 679 pengőforintra rúgott. Másfelől viszont a tőke az egyház kezében is, megyei viszonylatban is a politikai befolyásolás eszközévé vált ezen, az egykorúak által unos-untalan pénzszegény korként jellemzett időben. Ennek kézzelfogható bizonyítéka Bihar esetében vitathatatlan. Amióta a negyvenes évek elején Tisza Lajos mint vaskezü adminisztrátor hozzáfogott az ellenzék eltíprásához, az a megye liberálisai esztendőkön át egymást érve küldözgették panaszait az uralkodóhoz, feltárva Tisza eszközökben nem válogató, brutális lépéseit, amelyek még a védőpajzsként használt nemesi szabadságjogokat sem tartották tiszteletben, ha azok áthágása az ellenzék letörésével kecsegtetett. Ezeket a felségfolyamodványokat nemegyszer az ellenzék valamennyi tagja aláírta.⁷ Ezek az aláírások, ha úgy tetszik, egyúttal a megyei ellenzék névsorát jelentik egy-egy időpontban. Ha e névsorokat egybevetjük az egyházi hitelben részesülők lajstromával, azt kell tapasztalnunk, hogy az egyháziak — egy-két esztől eltekintve — nem bocsátottak tőkét annak, aki a liberálisokkal tartott, noha az ellenzék tagjainak nem kis része is a betáblázottak közé tartozott. Ellenben mindig volt pénzkölcsönük az ellenzék renegátjai számára, nem is szólva az olyan konzervatív elemekről, mint Józsa Péter (aki egyébként is egyházi alkalmazásban állt), Laky Lajos stb., vagy akár maga Tisza, akik a betáblázási jegyzőkönyvek beszédes sorai szerint az egyháztól nehézség nélkül kaptak egy-egy kölcsön átlagos mennyiségét jóval felülmúló összegeket. Persze, a fenti tény úgy is magyarázható, hogy a liberálisok nem

⁷ Ilyen pl. az ellenzékiek 1845. júl. 9-én a királynál Tisza tisztújítása ellen emelt panasza. Vö. Debreceni Állami Lt. Bihar megyei Bizottmányi Ir. 1848 : 1452.

is igen fordultak egyháziakhoz hitelkéréssel. A dolog lényegén azonban ez sem változtat: a vizsgált időszakban az egyház a konzervatív erők hitelezőjének szerepét töltötte be.

Az *árvapénztárral* és a *csődtömegekkel*, mint hitelforrásokkal, részletesebben nem kell foglalkoznunk, mert viszonylag kisebb — az előbbi 198 757, az utóbbi 199 483 forintnyi — összeggel szerepel e 11 év hitelügyleteiben. Az előbbi az árvákra nagykorúságuk elérésekor várandó javakat gondozta, a kis-korúakat illető jövedelmekkel való gazdaságos sáfárkodás volt a feladata, az utóbbi pedig a vagyonbukottak értékeit jelentette. A csődtömegeket megyei hatóság felügyelete alatt működő csődtömeg-választmányok kezelték. Mivel csőd esetében mindig arról volt szó, akár a szenvedő fél maga jelentette be, akár a hitelezők kérték a fizetéseképtelenség megállapítását, hogy a tartozások összege túlhaladta az adós vagyonának értékét, a hitelezők a csőd meghirdetése esetén nem kaptak, mivel a fenti okból nem is kaphattak, azonnal teljes kielégítést, hanem a csődtömeg egy részének kamatoztatásával igyekeztek a hiányt pótolni. Így került a csődtömegek jövedelmének jelentős hányada kihelyezésre, amely azonban az összes hiteleknek csak kis részét tette ki. Fontos körülmény, hogy csődtömegekből csak olyanok kaphattak hitelt, akik általában nagyobb garanciát tudtak nyújtani a kamatok pontos fizetésére.

Az *intézmények* címszó alatt sokfajta pénzforrás húzódik meg. Legfontosabb a Helytartótanács kezelésében levő Országos Alapítványi Pénztár. Ide sorolandó a Kincstár, amely a hitelezett összeg nem csekély részét dohányvásárlási előlegként adta (pl. Tisza Lajosnak egy ízben 40 000 forintot). Ide tartozik a megye házipénztára, amely valamennyi hitelező közül a legrövidebb időre folyósított kölcsönüket és ennek következtében — jegyezzük ezt már itt meg — a tőle kapott összegek minden valószínűség szerint csak a napi szükségletekből hirtelen előálló hiányok gyors pótlására szolgálhattak. Ezt igazolja az is, hogy minden más kölcsöntől eltérően a házipénztár hitelei a vizsgált időszakban teljes összegükben kiegyenlítést nyertek. Hitelforrást jelentettek a különféle alapok, az ezekben az években létrejövő és elágazó jellegű társulatok, amelyek a tagsági illetékből befolyó összegek egy részét gyümölcsöztették, végül egyes iskolák, amelyek ily módon hasznosították fel nem használt jövedelmeiket, mint pl. a debreceni református kollégium, a belényesi gimnázium stb. Az általuk biztosított hitelek megoszlását az alábbi felsorolás szemlélteti:

Név	Betáblázás	Kitáblázás
Országos Alapítványi Pénztár	387 820	50 220
Kincstár	240 800	48 514
Házipénztár	95 103	95 103
Különböző alapok és alapítványok	164 502	44 206
Különböző iskolák	210 204	42 710
Különböző társulatok	96 810	30 210
Egyéb	28 690	9 618
Összes	1 223 929	320 581

Említésre méltó, hogy — legalábbis a betáblázási jegyzőkönyvek szerint — egyetlen bihari nemes sem állt kapcsolatban kizárólag hitelnyújtással foglalkozó pénzügyintézettel, kivéve a Nagyváradi Takarékpénztárt, amely azonban

csak a vizsgált periódus utolsó évében alakult.⁸ A többi vidéki takarékpénztárak helyi jellegük és tőkeszegénységük miatt saját vidékük hitelviszonyain is csak némileg tudtak javítani. Az 1839-től szervezett Pesti Hazai Takarékpénztár sem került a bihariakkal összeköttetésbe, egyenlőre ez is csak a saját törvényhatósága keretein belül működő intézmény maradt. Mindezek azzal együtt, hogy az 1841-ben létrejött Pesti Magyar Kereskedelmi Bank hatásköre sem ért el Biharig, jellemző képet adnak a hazai hitelviszonyokról.⁹

A *nemtelenek* megjelölés alatt összefoglalt hitelezők egyes csoportjainak megállapítása fáradságos munkát követel. A feladat elvégzéséhez megint újabb segédeszközökhöz kell folyamodnunk, hogy a szereplő neveket személyekkel azonosíthassuk és kategóriákra oszthassuk. A kiindulási támpontot az adja meg, hogy a kölcsönügyletek egy részében a betáblázások feltüntetik a hitelező foglalkozását, elsősorban ha iparosról, kereskedőről és bérlőről van szó, az első két esetben főleg akkor, ha a kölcsönnyújtó nem megyei illetőségű. Továbbá az 1840-i XVI. tc. elrendelte, hogy a kereskedők kötelesek kereskedési címüket az illető városi vagy megyei törvényhatóságnál bejegyzés végett bejelenteni. Ennek következtében a közgyűlési jegyzőkönyvekből összeállítható a *megyében* üzletet vivő kereskedők névsora. Azután a tárgyalt időszakból zsidóösszeírásokkal is rendelkezünk. Végül a hitelezők neveinek a dikális összeírásokkal történő egybevetésével egy sor esetben kimutatható, hogy jobbágy-hitelezőkkel van dolgunk. Itt azonban az is megjegyzendő, hogy a jobbágyoktól felvett, nem ritkán kényszereszközökkel szerzett kölcsönök nagy többsége minden bizonnyal nem került betáblázásra, főleg akkor nem, ha az adós-felet maga a földesúr jelentette. Az ezek után is megmaradt, viselőjük személyét homályban hagyó neveket, még ha egy-kettő azonosítható is honorációkkal, az áttekinthetőség kedvéért az „egyéb” címszóval nyugodtan egybe foglalhatjuk, már csak azért is, mert az általuk nyújtott hitelek viszonylag kis összeget jelentenek. A nemtelenek kölcsönösszegének felbontása a táblázatban közölt eredményre vezet:

A nemtelenek által nyújtott kölcsönök

Év	Jobbágy		H a z a i								Külföldi	
			Iparos		Kereskedő		Bérlő		Egyéb			
	Be-táblázás	Ki-táblázás	Be-táblázás	Ki-táblázás	Be-táblázás	Ki-táblázás	Be-táblázás	Ki-táblázás	Be-táblázás	Ki-táblázás	Be-táblázás	Ki-táblázás
1837	1 012	—	4 112	500	22 940	2 600	12 724	—	380	—	—	—
1838	—	—	420	292	6 091	2 410	2 475	—	—	—	—	—
1839	1 518	—	1 084	—	45 238	—	13 663	—	150	—	—	—
1840	230	—	873	400	15 705	9 328	2 448	—	410	278	—	—
1841	1 064	320	1 288	2 612	39 618	18 450	9 670	—	670	1 558	—	—
1842	1 618	—	2 600	—	140 605	13 275	32 970	—	1 250	415	12 000	—
1843	1 140	684	1 310	682	198 977	49 116	36 298	2 040	2 965	123	—	—
1844	976	200	1 617	549	144 187	74 819	24 200	2 771	2 840	1 028	—	—
1845	830	—	1 512	—	74 679	28 620	21 381	—	1 740	—	—	—
1846	866	—	1 734	832	129 134	16 008	22 016	—	520	—	450	—
1847	780	—	1 434	640	97 792	21 570	14 870	—	1 475	—	—	—
Össz.	10 034	1 204	17 984	6 507	914 966	236 196	192 718	4 811	13 000	3 402	12 450	—

⁸ A Nagyváradi Takarékpénztár 1847. május 1-én nyílt meg 17 000 forint tőkével. Az év végéig a pénztár 8200 forint hitelt nyújtott, de elsősorban jobbágyoknak.

— Vö.: Tokody Ágoston naplója, Biblioteka Universităţii din Cluj, Manuscris, No. 2420.

⁹ Vö. *Vargha Gyula*: A magyar hitelügy és hitelintézetek története, Bpest, 1896.

A táblázat tanúsága szerint a nemtelenektől kapott 1 161 152 forint hitelnek 0,87%-át jobbágyok, 1,55%-át hazai iparosok, 78,79%-át hazai kereskedők, 16,59%-át bérlők, 1,12%-át ismeretlenek és 1,08%-át külföldiek adták. Az 1847 végén a nemtelenek javára fennálló követelések megoszlása a következő:

Kategória	Kitáblázatlan összeg	Az adósság az összes nemtelenek által nyújtott hitel hány %-át teszi
Jobbágy	8 830	0,98
Hazai iparos	11 477	1,28
Hazai kereskedő	678 770	74,68
Bérlő	187 907	20,68
Egyéb	9 598	1
Külföldi	12 450	1,38
Összes ...	909 032	100%

A táblázatból önként adódó következtetések: 1. A külföldi tőke részvétele szinte elenyésző. A 11 esztendő alatt mindössze két esetről van tudomásunk, amikor külföldi hitelt Biharban fekvő ingatlanra tábláztak be. Az egyiket egy Ottinger András nevű ausztriai, a másikat pedig egy ugyancsak osztrák, bécsi kereskedő adta. Persze, ez önmagában véve nem jelenti azt, hogy a Biharban ingatlannal rendelkező nemesek nem vehettek fel ennél nagyobb összegeket külföldiektől. A fennálló törvények szerint ugyanis egy bizonyos törvényhatóságnál csak az illető törvényhatóságban fekvő ingatlanra történhetett betáblázás. A más megyében is birtokos nemesek esetleg ottani javaikra kértek hitelt a külföldiektől. A külföldi tőke korabeli szerepének országos arányára a fentiekből mégis levonható bizonyos következtetés. Az eredmény egyébként nem is meglepő, ha meggondoljuk, hogy a külföldiek a rendezettebb jogviszonyok miatt tőkéik hasznát ottani kihelyezéssel összehasonlíthatatlanul biztosítottabbnak tekintették, mint a feudális Magyarországon. 2. A nemtelenek hitelnújtásaiban uralkodó helyet foglal el a kereskedőtőke. 3. Egyelőre csak tényként jegyezzük meg, hogy a bérlők kategóriájától folyósított kölcsönösszeg aránylag magas.

Most kísérjük meg, amennyiben az adatok ezt megengedik, az egyes hitelek jellegének a megállapítását. A jobbágy, külföldi, egyéb és bérlő kategóriáknál erre vonatkozóan semmi támpontunk sincs; az iparos- és kereskedőkölcsönök betáblázásai az esetek egy részében ugyancsak semmitmondóak, más részében azonban a túloldali táblázatban közöltek árulják el.

Vagyis: a felvett 1 161 152 forintból 702 903 forint terményelőleg, az összes hitelnek 60,55%-a; 84 396 forint áruhitel, az összes hitel 7,26%-a. Visszafizetésre került a terményelőlegből 224 916 forint, az összes terményelőleg 32%-a, az áruhitelből 10 778 forint, az egész áruhitel 12,77%-a. A hitelező kereskedők döntő többsége zsidó volt. A terményelőlegként nyújtott 702 903 forintból ők adnak 696 453 forintot, az egésznek 99,8%-át. A terményelőleg kitáblázásaiból 220 079 forint (97,76%), az áruhiteléből 816 (1,17%) az ismeretlenből 3 912 forint (59%) az ő javukra történt.

A nyújtott hitelek nemei

Év	Hazai kereskedő						Hazai iparos			
	Terményelőleg		Áruhitel		Ismeretlen		Áruhitel		Ismeretlen	
	be-táblázás	ki-táblázás	be-táblázás	ki-táblázás	be-táblázás	ki-táblázás	be-táblázás	ki-táblázás	be-táblázás	ki-táblázás
1837	11 225	2 246	4 279	354	7 436	—	3 920	500	192	—
1838	4 234	2 016	800	65	1 057	329	420	292	—	—
1839	24 680	—	12 224	—	8 334	—	750	—	334	—
1840	8 976	7 542	2 150	1 009	4 579	777	873	300	—	100
1841	28 012	17 005	3 395	418	8 211	1 027	1 000	2 242	288	370
1842	105 246	12 980	10 186	295	25 173	—	1 896	—	704	—
1843	152 650	47 616	9 962	1 042	36 365	958	1 008	682	302	—
1844	110 816	71 218	9 871	1 558	23 500	2 043	1 390	549	227	—
1845	62 524	27 215	2 140	—	10 015	1 405	1 328	—	184	—
1846	110 760	16 008	6 976	—	11 398	—	1 456	832	278	—
1847	83 780	21 570	7 192	—	6 820	—	1 180	640	254	—
Összes	702 903	224 916	69 157	4 741	142 888	6 539	15 221	6 037	2 763	470

1847 végén a megye nemességének az iparosok és kereskedők irányában kiegyenlítettlen tartozásait az alábbi összesítés szemlélteti:

	Hitelajták	Kereskedő	Iparos
Terményelőleg	Tartozás	477 987	—
	A felvett összeg százalékában	68	—
	Tartozás	64 434	9 184
Áruhitel	A felvett összeg százalékában	93,14	60,33
	Tartozás	136 349	2 293
Ismeretlen	A felvett összeg százalékában	95,41	83,7
	Tartozás	678 770	11 477
Összes	A felvett összeg százalékában	71,96	63,78

A bihari nemesi társadalom tehát adós maradt a terményelőlegként felvett hitelek 68%-ával. Mit jelent és hogyan lehetséges ez? Hiszen a korabeli magánlevelezések, hivatalos összejegyzetek, hírlapi megnyilatkozások a nemesség anyagi helyzetéről szólva mind az áruk eladhatatlanságáról, az értékesítés megoldhatatlanságáról festenek sötétebbnél sötétebb képet. Az ily irányú panaszok, a probléma megoldását célzó vizsgálódások, tervek, javaslatok nem hagynak kétséget afelől, hogy ez a nemesi társadalom egészének valóban egyik legégetőbb kulcskérdése volt. A megoldáshoz közelebb jutunk, ha a termény és áruelőlegből keletkezett adósságokat a nemesség egyes rétegeire kivetítve tüntetjük fel.

Az adósságok megoszlása az egyes rétegek szerint

Kategória	Terményelőleg				Árhitel			
	felvesz	vissza- fizet	adós	a felvett összeg hány %-ával adós?	felvesz	vissza- fizet	adós	a felvett összeg hány %-ával adós?
Földtelen értelmiségi	—	—	—	—	—	—	—	—
Jobbágytelkes	20 016	8 851	11 165	55,47	—	—	—	—
Sajáttelkes	28 214	11 204	17 010	60,28	—	—	—	—
100 holdon aluli köz- birtokos	26 218	10 250	15 968	60,89	—	—	—	—
100—300 holdig	146 342	28 903	117 439	80,24	4 263	—	4 263	100
300—500 holdig	144 962	30 154	111 808	79,19	4 146	—	4 146	100
500—1000 holdig	90 025	28 471	61 554	68,37	5 726	2 010	3 716	64,89
1000—2000 holdig	82 915	31 568	51 347	61,93	17 911	875	17 036	95,11
2000—5000 holdig	55 991	20 905	35 086	62,66	14 570	1 449	13 121	90,05
5000—10 000 holdig	40 000	20 210	19 790	49,47	18 964	1 318	17 646	93,05
10 000 holdon felül	68 220	34 400	33 820	49,57	18 816	5 126	13 690	72,75
Összes	702 903	224 916	477 987	68	84 396	10 778	73 618	87,23

A táblázat arról vall, hogy a legtöbb terményelőleget a 100-tól 500 holdig terjedő földtulajdont bíró nemések vették fel és a visszafizetést is ezek a rétegek teljesítették a legkisebb százalékban. Az első pillanatban az a gondolat merül fel a kutatóban, hogy minden valószínűség szerint az e kategóriákba tartozó földbirtokosok több hitelt kértek egy-egy esztendőben, mint amennyinek kiegyenlítését jövedelmük lehetővé tette. Ez annál is inkább helytállónak látszik, mert nekik, már csak birtokuk korlátozott terjedelme miatt is, viszonylag kisebb sajátkezelésű majorságaik voltak, mint gazdagabb osztályosáiknak. Elképzelhető tehát, hogy egy-egy rossztermésű évben, amilyenek pl. 1845-ben, 1846-ban egymást követték, majorságaik természhozama és jobbágyaik dézsmagabonája együttesen sem volt elég ahhoz, hogy az előlegként felvett hitelekot letudják vele. E magyarázat azonban csak akkor lenne minden tekintetben kielégítő, ha csupán e rétegek lennének terményelőleggel hátralékban. A táblázatból azonban az derül ki, hogy a legnagyobb birtokosok számláját is terhelte 1847 végén terményelőlegből eredő adósság, márpedig a tízezer holdon felüli birtokosok esetében nehezen képzelhető el, hogy a 11 év alatt felvett 68 220 forint terményelőlegből ugyanezen idő végén mindössze 34 400 forintot, tehát a kölcsönnek nem sokkal több, mint 50%-át lettek volna képesek terményben visszafizetni. Így hát az előbbi következtetés az igazságnak csak egy része, csak rész megoldás lehet. Úgy hisszük, nem járunk messze az igazságtól, ha azt a következőkben véljük megtalálni.

A kereskedők az előlegként adott hitelek fejében lekötött terményt nem meghatározott idő elteltével, nem is az adós fizetőképességének alakulása szerint, hanem a piac mindenkorai szükségleteihez igazodva vették át. Ezt már az is alátámasztani látszik, hogy a lekötött termények túlnyomó mennyisége kenyérgabonából állt, amelynek mint legfontosabb létfenntartási cikknek piaci áralakulását rövidebb idő alatt is sokkal jobban és szélesebb tömegeket átfogóan befolyásolta egy rossz vagy jó esztendő, mint pl. a gyapjúét vagy a dohányét. (Egyébként a bihari nemesség más közeli megyékhez, pl. Békéshez, Szatmárhoz stb. viszonyítva aránytalanul kisebb mértékben foglalkozott

dohánytermesztéssel és birkatartással.) A kereskedő tehát, ha a piacot telítettnek találta, akkor az előleg kiegyenlítése elől elzárkózott, illetőleg csak a saját vevőköre terményszükségletének erejéig vette azt igénybe. Ha viszont pl. silány termékvetésében a vásárlói igény megnőtt, akkor az előleg megterítésének követelésével lépett fel. Az utóbbi esetben pedig e rétegek csak kevéssé tudtak kötelezettségeiknek eleget tenni és képtelenek voltak arra, hogy évek óta halmozódó előlegüket most egyszerre térítsék vissza. Ezt nem utolsósorban a tárolási technika fejletlensége hiúsította meg, amely miatt az elraktározott gabona jelentékeny része tönkrement, a hibás terményt pedig a kereskedő természetesen nem volt hajlandó átvenni. E súlyos visszaélésnek is véget akart vetni az 1844: XV. t.c. B része, amely kimondotta, hogy az áruszerzési kötésekben eredt jogok a szerződésteljesítés határidejének lejártá után két évvel elenyésznek. Statisztikáinkból azonban az is megállapítható, hogy e törvény nem igen javított a helyzeten. Nem is javíthatott, hiszen a szerződések nem kis része a törvény meghozatala előtt keletkezett, megalkotói pedig visszaható erővel nem ruházták fel azt. De azért sem segíthetett, mert nagyobb megerősítés nélkül továbbra is kijátszható volt azzal, hogy a kereskedő a szerződésbe a teljesítés határidejét vagy nem foglalta bele, vagy tetszés szerinti hosszabb periódusra odázta el.

Ezen túl a kereskedő egy másik, a korabeli forrásokból lépten-nyomon előbukkanó nyerészkedési módot is alkalmazott: az előlegszerződés nem feltétlenül kötelezte arra, hogy a terményt a mindenkori piaci áron vegye át, ami más megfogalmazásban felhatalmazást jelentett az átvételi árak tetszés szerinti diktálására. Végül — ez persze statisztikáinkból nem olvasható ki, de más jellegű források kendőzetlenül beszélnek róla — elterjedt visszaélési forma volt az is, hogy a kereskedő — de más hitelező is — a betáblázottnál valójában kisebb összeget adott a hitelezőnek, de a kamat biztosítása céljából e, nemegyszer uzsora-kamatot is előre a kölcsöntökhöz hozzászámítva, kölcsönként tábláztatta be az adós terhére.

Összefoglalva: Ha az előleget nyújtó kereskedő nincs kötelezve arra, hogy az adósság letisztázását jelentő terményt meghatározott időben és meghatározott áron vegye át, akkor a szükségleteket felülhaladó kínálat esetén nem adósaiktól szedi össze a terményt, mert más eladóktól is csekély áron hozzájut. Így a hitelvállalónak terménye is veszendőbe megy, meg az adósság is a nyakán marad. Ha viszont a kereslet nő a kínálat fölé, akkor a kereskedő magameghatározta áron kényszeríti az adóst tartozása törlesztésére és ezzel elüti attól, hogy az időleges konjunktúrát saját hasznára aknázza ki. (Ezért nincs is a kereskedőnek arra szüksége, hogy árufelesleg esetén — előre számolva a kereslet jövőendő tágulásával — túlságosan sok gabonát vásároljon fel és tartson raktáron, ennek mellőzése pedig felesleges kiadásoktól és felesleges gondoktól kíméli meg.) Másrészt ily esetekben a termék gyengesége miatt az előlegkérő is csak részben tud a fizetési kötelezettségnek eleget tenni. A kereskedőknek „előleg” címén gyakorolt tevékenysége tehát végső fokon azt eredményezi, hogy az előlegkölcsönt felvevő nemes értékesítési perspektívája nem szélesedik, ugyanakkor terményeivel sem rendelkezik szabadon, mert azok esztendőkre előre lekötötték a kapott hitel fejében. Íme, a feudális korszak utolsó évtizedeinek egy sajátságos ellentmondása: A nemesség jelentős része azért süllyed, mert terményeire nem talál vevőt, hiszen a kereskedő, akinek foglalkozása egybeesik a piacfelhajtással, aki többé-kevésbé kialakult vevőkörrel rendelkezik és aki mind az eladó, mind a felvevő piacokon helyi meg-

bizottakra tud támaszkodni, potenciális helyzeténél fogva az értékesítés tekintetében behozhatatlan előnyökkel rendelkezik másokkal szemben. A nemesség bizonyos rétegeit viszont azért fenyegeti anyagi pusztulás, mert terményelőleg címén keletkezett adósságba keveredve, esztendőkkal előre nem gazdái termelvényeiknek, azok sorsáról, a kereskedelembe való bekapcsolásáról vagy veszendőbe juttatásáról egy külső tényező: a kereskedő dönt!

Kérdés az, hogy miért nem elsősorban a nagyobb birtokosok termelvényeinek a lekötésére kerül sor, hiszen ez a kereskedő számára látszólag kifizetőbb, mert így nem kell több helyről kisebb tételekben összeszedni a piacra szánt mennyiséget és a nagybirtokosok szakszerűbben kezelt majorságainak terményei általában valamivel jobb minőséget is képviselnek. Úgy látjuk, hogy ennek számos oka van. Ilyen az, hogy a nagyobb birtokosok családi kapcsolataik, ismeretségük, összeköttetések révén viszonylag könnyebben tudnak más forrásból és kedvezőbb feltételek mellett hitelhez jutni, tehát csak ritkábban vállalják magukra a többszörös veszteséggel járó terményelőleg-hitel fajtáját. De a kereskedő szemszögéből is vannak előnyei annak, ha kisebb birtokosokkal lép előlegkapcsolatba. Nem arra gondolunk elsősorban, hogy a nagyobb birtokosok épp a fentebbiek miatt nem olyan könnyen legyűrhető ellenfelek, mint a kisebb tulajdonosok, ha vita támad az előleg ügyében, hanem arra, hogy az utóbbiak kisebb hitelösszegekkel is, azaz könnyebben, a kereskedő uralma alá kerülnek. Ha megnézzük a terményelőleg címén juttatott hiteleket, akkor azt tapasztaljuk, hogy tételenként nem nagyok, de egyfelől számszerűen nagyon széles körre terjednek ki, másfelől ugyanaz a személy többszöri hitelvétellel kerül egyre szorítóbban a hitelező kezébe. Álljon itt végül a szemléletesség kedvéért, hogy holdanként hány forint terményelőlegből fakadó teher nehezedett a nemesség egyes rétegeire:

Kategória	Összes tartozás	Terményelőlegből eredő tartozás	A terményelőleg az összesnek hány %-a	A kategória kezén levő összes földterület holdakban	A terményelőlegből egy holdra esik forintban
Jobbágytelkes	39 018	11 165	28,61	—	—
Sajáttelkes	128 539	17 010	13,23	32 976	0,51
100 holdon aluli	211 793	15 968	7,53	35 358	0,45
100—300 holdas	687 595	117 439	17,07	73 802	1,59
300—500 holdas	583 805	114 808	19,69	36 417	3,15
500—1000 holdas	378 169	61 554	16,27	48 065	1,28
1000—2000 holdas	384 365	51 374	13,36	65 529	0,78
2000—5000 holdas	474 222	35 086	7,39	73 584	0,47
5000—10 000 holdas	498 055	19 790	3,93	136 993	0,14
10 000 holdon felüli	606 168	33 820	5,57	482 505	0,007

Az *áruhitellel* kapcsolatos visszaélésekre már Ungár rámutatott, ezzel itt most nem kívánunk foglalkozni. Csak összehasonlítóképpen állapítjuk meg, hogy a kereskedők az általuk kölcsönzött hitelnek csak 7,5%-át adták áruhitelként, az iparosok viszont 84,9%-át. Eszerint a kereskedők a hitelnújtásnak elsősorban terményelőlegzési, az iparosok pedig áruhitelzési formáját üzték.

Végül nem mehetünk el szó nélkül a bérleti előlegként felvett hitelek mellett sem. Tekintsük át figyelmesen az alábbi, bérleti előleg címén be- és kitáblázott összegek rétegstatisztikáját:

Kategória	Felvessz	Visszafizet	Adós	Hány %-kul adós
100—300 holdas	67 614	—	67 614	100
300—500 holdas	21 918	—	21 918	100
500—1000 holdas	31 828	—	31 828	100
1000—2000 holdas	37 160	—	37 160	100
2000—5000 holdas	16 784	1 253	15 531	92,53
5000—10 000 holdas	17 414	3 558	13 856	79,56
10 000 holdon felül	—	—	—	—
Összes	192 718	4 811	187 907	97,02

A kimutatás nem kevesebbet mond számunkra, mint hogy a 11 év alatt bérleti előleg néven felvett 192 718 forintból a 11. esztendő végén 187 907 forint, azaz az egésznek 97,02%-a kitáblázatlan maradt. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a bihari nemesek a fenti rétegmegoszlásban bérletbe adott földjeik egy részének, vagy a bérletbe adott földterületnek egész jövedelmét előre megkapták és felhasználták. Minthogy pedig a bérleti előleg címén betáblázottak szinte esztendőről esztendőre ugyanazok vagy legalábbis bizonyos időközönként ismétlődnek, akikhez az évek folytával újabb családok csatlakoznak, nem túlzás azt mondani, hogy számos nemesi család esztendőkkel előre felélte árendába bocsátott földje hozamát. Ez a tény úgy is megfogalmazható, hogy a fenti összeggel egyenértékű földterület kezdett kicsúszni a nemesség lába alól, félig szinte már a bérlő kezébe került, vagy legalábbis a bérlő azt hosszú esztendőkre eleve biztosította magának. E bérlők társadalmi megoszlásáról az egyes nevek azonosítása után megtudjuk, hogy 24%-uk nemes, tehát ezek előlegei nem számíthatók a nemtelenek kölcsönei közé, 76%-uk pedig nemtelen. Végül az sem közömbös, hogy a legnagyobb összegű bérleti előleggel megterhelt nemesi kategóriák megint a kisebb vagyonúak, elsősorban pedig a 100—300 holdasok rétege.

Végül vegyük szemügyre azokat a betáblázásokat, amelyekben mind a hitelező, mind a betáblázott a nemesi rendhez tartozik és kíséreljük meg ezeket is kisebb csoportokra bontani. A művelet első eredménye így foglalható össze :

Év	Kezesség-vállalás	Hozomány-lekötés	Nemesi özvegyek kölcsönei	Egyéb nemesek kölcsönei	Összes
1837	6 310	—	7 866	31 226	45 392
1838	10 861	2 040	—	58 842	71 743
1839	39 320	—	7 990	73 106	120 436
1840	24 255	—	8 725	98 751	131 731
1841	35 486	9 220	7 342	13 585	65 633
1842	21 849	12 200	3 660	120 180	157 889
1843	23 850	3 700	11 800	194 451	233 801
1844	18 696	5 300	17 120	136 562	177 678
1845	59 898	—	7 120	32 120	99 138
1846	12 802	16 450	116 274	21 049	166 575
1847	18 948	11 735	19 845	152 230	202 848
Összes	272 275	60 735	207 732	932 102	1 472 864

A fenti kimutatás első tanulsága, hogy 333 010 forint esetében valójában nem cserélt gazdát pénzösszeg, mert 272 275 forintnyi adósság csak kezesség-

vállalásként került beiktatásra, 60 735 forintnál pedig hozomány lekötéséről volt szó. A nemesi rend azonban még ezek leszámításával is az első helyet foglalja el a hitelnújtók sorában. Úgy látszik, hogy a nemesi özvegyek e korban is jobban takarékoskodtak jövedelmeikkel és az általuk kormányzott családok beosztóbb életmódjuk, a pénznek felesleges kiadásokra nem pocsékolása következtében ritkábban estek az eladósodás hálójába. (Megjegyzendő, hogy az 1846-ban szereplő 116 274 forintból 100 000 forintot két 50 000-es részletben egy angol tábornok bihari származású nemesi özvegye folyósított.) Az a 932 102 forint, amelyet egyéb nemesek javára tartanak nyilván a betáblázókönyvek, azt látszik igazolni, hogy a feudális osztály bizonyos csoportjainak vagy személyeinek tőkekihelyezésre is futotta a jövedelmükből. Tüzetesebb vizsgálat alapján arról győződhetünk meg, hogy e csoport is két részből tevődik össze. Vannak köztük olyanok, akiket e 11 év alatt semmifajta adósság sem terhelt, és olyanok, akik hitelezőkként is, meg betáblázottként is előbukkannak. A két csoport javára fennálló követelések összecszerű arányát az alábbiakban közöljük:

Év	Betáblázatlan nemes hitelnújtása	Betáblázott nemes hitelnújtása	Összes
1837	16 762	14 464	31 226
1838	34 900	23 942	58 842
1839	54 541	18 565	73 106
1840	85 107	13 644	98 751
1841	5 265	8 320	13 585
1842	94 519	25 661	120 180
1843	171 663	22 788	194 451
1844	103 904	32 658	136 562
1845	22 915	9 205	32 120
1846	15 549	5 500	21 049
1847	121 735	30 495	152 230
Összes	726 860	205 242	932 102

Kísérreljük meg most a betáblázatlan nemesek — köztük az özvegyek — által adott kölcsönösszegeket vagyoni kategóriák szerint felbontani. (A táblázatból kihagytuk az angol özvegyet, mert őt adatok híján egyetlen kategóriába sem tudtuk besorolni. Így tehát a nemesi özvegyek hiteleként 100 000 forinttal kevesebb szerepel.) Íme az eredmény:

Kategória	A hitelező nemesek száma	A hitelezett összeg			Egy főre esik
		nemesi özvegytől	egyéb nemestől	összesen	
1000 holdon aluli	42	47 810	18 911	66 721	1 588,83
1000—2000 holdas	5	16 820	23 315	40 135	8 027
2000—5000 holdas	6	37 942	66 877	104 819	17 436,5
5000—10 000 holdas	5	5 160	129 096	134 256	26 851,2
10 000 holdon felül	3	—	488 661	488 661	162 887
Összesen ..	61	107 732	726 860	834 592	

Nem számítva tehát az angol özvegytől kapott 100 000 forintot, a nemesség bizonyos elemeinek az általuk nyújtott 834 592 forint hitel 6%-os kamatláb

mellett is egyetlen esztendő alatt 50 075 forint jövedelmet hozott, a 10 000 holdnál vagyonosabb három család pedig egy esztendőre szóló hitelezéssel 29 320 forintra tett szert.

De mivel magyarázzuk azt a jelenséget, hogy az *adós* nemesek egyúttal nem megvetendő összegek kölcsönadói is? Az első tényező, amellyel számolnunk kell, az, hogy egyesek kisebb mennyiség erejéig átmenetileg segítik ki osztályostársaikat, akiknek valamilyen hirtelen előálló ok miatt halaszthatatlan szükségük van kölcsönre. Az ilyen kettős szerepet játszó nemesek ügyleteinek figyelmes áttanulmányozása azonban meggyőző bennünket, hogy nem csupán erről van szó. Ha ugyanis megkíséreljük az e csoport által nyújtott hiteleket aszerint osztályozni, hogy a kölcsönadó kinek tartozik, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a 205 242 forintból 170 971 forintot olyan nemesek hiteleznek nemestársaiknak, akiknek az egyháziak javára vannak kötelezettségei betáblázva! Ha pedig esztendőről-esztendőre nyomon követjük a fenti nemesek neveit is a betáblázási jegyzőkönyvekben, akkor az is kiderül, hogy jelentős részük időközönként ismételten kölcsönt vesz fel az egyháziaktól és ugyanezen idő alatt bizonyos összeget kisebb részletekben másoknak meg folyamatosan hitelez. Hogy e nemesek részéről hitelnyújtásról van szó, azt az igazolja, hogy a kisebb összegek egy részét ki is egyenlíti azok, akiknek terhére a betáblázás történt. Mindez gyanúsnak tűnik. Tegyük hát kísérletet és legalább néhányánál próbáljuk megállapítani, hogy az egyháziak javára történő két betáblázás közt mekkora összeget hiteleznek, azaz: milyen arány áll fenn az egyháztól kapott hitel és a másoknak nyújtott kölcsönök *teljes* összege közt. Egyes esetekben olyan változó eredményeket kapunk, amelyek semmifajta összefüggésre sem utalnak, az esetek többségében azonban meglepetés éri a kutatót: a fenti nemesek két kölcsönvétel közt eltelt időben nagyjából 20%-kal nagyobb összeget hiteleznek, mint amekkorát az egyháztól felvettek. Ha végignézzük az összes ilyen nemesek pénzügyleteit, akkor a végeredmény: abból a 170 971 forint pénzmennyiségből, amelyet az egyháziaktól hitelnyerő nemesek másoknak kölcsönadtak, 51 211 forint esetében semmi szabályosság nincs, 119 760 forintot azonban olyanok hiteleztek, akik ugyanezen idő alatt az egyháziaktól 99 800 forintot vettek fel, vagyis pontosan 20%-kal adtak több hitelt, mint amennyit ők maguk kértek. Mit jelenthet ez?

Az első kézenfekvő következtetés az, hogy a nemesek egy bizonyos csoportja a pénzközvetítő szerepét tölti be az egyház és mások között, amennyiben az előbbiektől szerzett hiteleket az utóbbiaknál helyezi el. De az is természetes, hogy e műveletben nem részesedés nélkül vesz részt. Ezzel máris érthetővé válik a 20%-os felesleg magyarázata: a fenti egyházi pénzeket a kölcsönvevők kisebb részletekben úgy adták tovább, hogy 20%-os kamatot kértek érte, ezt az uzorakamatot azonban *fiktív* tőke formájában mindjárt hozzászámították a kölcsöntőke *tényleges* összegéhez, hogy a kamat kifizetését biztosítsák. A nemesség bizonyos csoportjai tehát a vizsgált időszakban ilyen hallatlan mértékű uzorakamat segítségével saját nemestársaik kiszipolyozóinak szerepében lépnek fel. Hogy az egyház milyen kamatláb mellett hitelezett, azt a tárgyalt forrásból megállapítani nem lehet. De vitathatatlan, hogy tőkéje útján a rendi társadalom gazdasági és politikai életének a polgári forradalom előestéjén sem volt utolsó tényezője. Azokat a konzervatív elemeket, amelyeknek maguknak nem volt oly egető szükségük hitelre, azzal kötötte még szorosabban magához, hogy uzoratevékenységet tett számukra lehetővé. Az utóbbiak viszont nemcsak a semmi fejében szerzett 20%-os kamatnak — e II év

alatt 19 960 forintnak — jutottak birtokába, hanem — az uzsora nagysága ellenére is — a nemesi társadalomnak újabb szélesebb, elsősorban kisebb vagyonú csoportjait láncolták magukhoz és így politikai nézeteikhez is. Az ilyen uzsoratevékenységet folytató nemesek rétegmegoszlása Biharban a következő:

100— 300 holdas :	1 fő
300— 500 holdas :	2 fő
500—1000 holdas :	7 fő
1000—2000 holdas :	2 fő
2000—5000 holdas :	1 fő

A fentiek rávilágítanak az uzsorakamat nagyságára és egyúttal arra is intenek, hogy — most már az összes kölcsönügyleteket tekintve — a betáblázott hitelek nem okvetlenül jelentenek akkora kölcsönösszeget, mint amekkorát a számok mutatnak, mert a kamatnak fiktív tőkeként való elkönyvelése bújhat meg ott is, ahol annak kimutatására a mennyiség pusztá feltüntetése nem ad lehetőséget.

Az előbbi eredmény arra ösztönzi a vizsgálódót, hogy figyelmesen tanulmányozza át azoknak a nemeseknek az ügyleteit is, akik *kitáblázóként* is, meg *betáblázottként* is szerepelnek. A munka itt sem bizonyul hiábavalónak: az tapasztalható, hogy egyesek betábláztatnak ingatlanukra egy bizonyos összeget, majd ezzel egyidejűleg vagy közeli időben ugyanakkora, vagy nagyjából megközelítő nagyságú tőkét ki is tábláztatnak, de — és ez az új mozzanat — nem annak a javára tábláztatják ki, akinek javára a betáblázás történt. Ennek a jelenségnek a magyarázata csak egy lehet: a nemesi társadalom számos tagja régebbi lejárt vagy lejáróban levő kötelezettségeinek csak újabb hitel felvételével tud eleget tenni. Az ily módon be- és kitáblázott tőke 327 001 forintra rúg, vagyis e 11 év alatt kiegyenlített hiteleknek 30,7%-át teszi. Tekintsük át a fenti célt szolgáló kölcsönök évenkénti és rétegek szerint történő megoszlását (l. a túloldali táblázatot).

Ha a 11 év alatt kitáblázott 1 065 132 forintot az elemzés kezdetén közölt rétegmegoszlásnak mint kulcsnak segítségével felosztjuk az egyes kategóriák között, akkor azt is megtudjuk, hogy a nemesi társadalom egyes rétegei az általuk kitáblázott összegek hány %-ának visszafizetését eszközölték új kölcsönök útján.

Kategória	Összes kitáblázás forintban	Új hitellel történt kitáblázás forintban	Az új hitel a kitáblázásnak hány %-a?
Földtelen értelmiségi	50 741	13 823	27,25
Jobbágytelkes	—	—	—
Sajáttelkes	—	—	—
100 holdon aluli	34 519	8 768	25,4
100—300 holdas	54 918	25 695	46,78
300—500 holdas	42 816	11 689	27,3
500—1000 holdas	242 360	130 318	53,81
1000—2000 holdas	128 260	90 983	70,96
2000—5000 holdas	125 814	45 720	36,33
5000—10 000 holdas	232 516	—	0
10 000 holdon felüli	110 072	—	0

A régi hitelek kitáblázása érdekében felvett kölcsönösszeg mennyiségileg is, aránylagosan is az 500—2000 holdasok kategóriáiban a legmagasabb. Ebből

A kölcsönök rétegek szerinti megoszlása

Kategória	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	Összes
Földtelen értelmiségi	—	—	264	862	435	1 427	4 126	2 328	1 468	1 484	1 434	13 828
Jobbágytelkes	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sajáttelkes	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
100 holdon aluli	—	—	—	2 440	—	—	—	2 188	4 140	—	—	8 768
100—300 holdas	2 326	1 909	1 730	2 081	2 415	2 458	3 242	1 210	3 450	2 000	2 874	25 695
300—500 holdas	1 412	1 665	1 846	1 218	1 980	1 654	—	1 316	645	1 651	1 002	11 689
500—1000 holdas	5 074	6 912	6 710	13 917	18 856	18 475	14 932	19 850	11 257	5 135	9 200	130 318
1000—2000 holdas	—	4 000	7 400	12 656	10 826	11 050	15 840	13 463	—	9 248	6 510	90 983
2000—5000 holdas	—	—	—	—	16 020	13 200	—	16 500	—	—	—	45 720
5000—10 000 holdas	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10 000 holdon felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összes	8 812	14 486	17 950	33 174	50 532	48 254	38 140	56 855	18 260	19 518	21 020	327 001

azonban korai lenne azt a következtetést levonni, hogy e rétegek vannak a legjobban eladósodva. A fentiek ugyanis esetleg azt is jelenthetik, hogy e kategóriák adósságban evickélő tagjai birtokuk, azaz hitelalapjuk nagysága következtében, amelyre egyes tőkeforrások még hajlandók hitelt nyitni, viszonylag könnyebben el tudják odázni azt a vagyonbukást, amelyet a csőd jelent. Arra azonban mindenesetre figyelmeztet, hogy e számszerűen nem kicsi eladósodás kezdetét, azt az időpontot, ahol a nemesi társadalom kölcsönviszonyai ezen osztály gazdasági létének aláásóivá kezdtek válni, a tárgyalt időszak előtt, minden bizonnyal — mint ezt a szakirodalom már korábban megállapította — a dekonjunktúra és devalváció korában kell keresnünk, és az eredményt is elsősorban az utóbbiak következményének kell tartanunk. Támogatja ezt egy másik tény is: a vizsgálódás két időpontja, tehát 1837 és 1848 közt, az előbbieken tárgyalt 327 001 forinton kívül, 364 280 forint összegű kitáblázás eseteiben hiányoznak a betáblázás adatai, vagyis a hitelnyújtás 1837 előtt történt. Ez azt jelenti, hogy ha az áruhitel és terményelőleg címén eszközölt törlesztéseket teljes egészükben 1837 után keletkezett adósság visszafizetésének tekintjük is — ami korántsem biztos —, akkor is a kitáblázott 1 065 132 forint összegből 691 281 forint, tehát az egésznek 64,9%-a minden kétséget kizáróan korábbi keletű kölcsönök kiegyenlítését szolgálta.

A kitáblázások alaposabb vizsgálata még egy jelenségre hívja fel a figyelmet: 108 700 forintról ugyanis kiderül, hogy visszafizetőik évről évre mindig azonos nagyságú tételekben és mindig egyazon hitelnyújtónak tisztázták le, ez pedig csak egyet jelenthet: az ilyen esetekben csupán bizonyos tőke kamatainak rendszeres fizetésével van dolgunk. Mindezek részben a hitelek, hosszúlejáratú voltának vagy a fiktív tőke elterjedtségének bizonyítékai, részben pedig a kölcsönbehajtás nehézségeinek a s. imptomái.

Az elemzés során először az egyháziakról állapítottuk meg, hogy 44 832 forint erejéig kezességet vállaltak egyes nemesekért. 272 275 forint értékben viszont e 11 év alatt olyan betáblázások történtek kezességvállalás címén, amelyekben a nemesi osztályból kerül ki a *kezes* is. Az előbbiekből 10 835, az utóbbiakból 49 901 forintot tábláznak ki. A kezességek 317 107 forintnyi összege már az első pillanatra viszonylag magasnak tűnik, ezért külön kell foglalkozni velük. Amint ismeretes, kezességkérésekkel különböző alkalmakkor találkozhatunk. Szoktak kérni azok, akiknek birtoka már túl van terhelve és a hitelező vagy kereskedő kölcsönnyújtáskor a visszafizetésre nem lát elég garanciát. (A váltóügyletekben is szerepelhet *kezes*.) Kiházásítás esetén a leendő férj nemegyszer ugyancsak *kezes* útján igyekezett tökéletesen biztosítani neje hozományát. Gyakorlattá vált az is, hogy hivatalbalépéskor a munkaadó követelt kezességet az új alkalmazott után, így akarva gondoskodni arról, hogy hűtlen kezelés előálltával ne őt érje a károsodás. Ilyenkor a kezesség vagy meghatározott időre, vagy a szolgálat egész tartamára szólt. A *kezes*, aki tehát vagyonával jótállásra kötelezte magát a kezességkéreget, általában a kezességet igénylő rokoni, bárói vagy legalább ismeretségi köréből került ki, néha azonban csak közvetítők igénybevételeivel vállalkozott e protezsálásra. A kezességek fenti cseteit a betáblázások általában nem jelölik meg, a bejegyzések egy része mégis árulkodik. Egyes kezességek mellett ugyanis ez a meghatározás olvasható: *szolgálati előleg*. Mit jelenthet ez? Az esetek egy részében valóságos fizetési előlegről van szó, más csetekben viszont olyan kezességekkel van dolgunk, amelyekben a *kezes* is biztosítani akarja magát a váratlan meglepetésekkel szemben, ezért eleve kiköti, hogy ha netalán fizetnie kell a

kezességkérő helyett, akkor az okozott kár ellenértékének megfelelő szolgálatot követelhesen védencétől. Ez a következtetés mindjárt hihetőbbé válik, ha mind az egyháztól, mind a nemesektől vállalt kezességeket és egyszersmind azok fajtáit olyan táblázatokba foglaljuk össze, amelyek megmutatják, hogy a nemesi társadalom mely rétegei kérték a kezességet. Az eredmény a következőkben szemléltethető.

Az egyház által vállalt kezességek

Kategória	Szolgálati előleg címen			Egyéb címen vagy cím nélkül			Összes be-táblázás	Összes ki-táblázás	Kitáblázatlan
	be-táblázás	ki-táblázás	adósság	be-táblázás	ki-táblázás	adósság			
Földtelen értelmiségi	13 410	2 270	11 140	5 460	1 126	4 334	18 870	3 396	15 474
Jobbágytelkes	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sajáttelkes	—	—	—	—	—	—	—	—	—
100 holdon aluli	—	—	—	—	—	—	—	—	—
100—300 holdas	2 241	—	2 241	—	—	—	2 241	—	2 241
300—500 holdas	3 000	1 000	2 000	—	—	—	3 000	1 000	2 000
500—1000 holdas	—	—	—	2 983	1 220	1 763	2 983	1 220	1 763
1000—2000 holdas	—	—	—	6 321	1 100	5 221	6 321	1 100	5 221
2000—5000 holdas	—	—	—	11 417	4 119	7 298	11 417	4 119	7 298
5000—10 000 holdas	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10 000 holdon felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összes	18 651	3 270	15 381	26 181	7 565	18 616	44 832	10 835	33 997

Nemesek által vállalt kezességek

Kategória	Szolgálati előleg címen			Egyéb címen vagy cím nélkül			Összes be-táblázás	Összes ki-táblázás	Kitáblázatlan
	be-táblázás	ki-táblázás	adósság	be-táblázás	ki-táblázás	adósság			
Földtelen értelmiségi	45 797	19 416	26 381	19 405	2 510	16 895	65 202	21 926	43 276
Jobbágytelkes	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sajáttelkes	2 730	2 427	303	1 784	800	984	4 514	3 227	1 287
100 holdon aluli	4 320	2 918	1 410	4 570	715	3 855	8 890	3 625	5 265
100—300 holdas	8 142	4 975	3 167	2 210	—	2 210	10 352	4 975	5 377
300—500 holdas	6 426	2 016	4 410	6 264	—	6 264	12 690	2 016	10 674
500—1000 holdas	—	—	—	16 240	3 114	13 126	16 240	3 114	13 126
1000—2000 holdas	—	—	—	59 463	4 250	55 213	59 463	4 250	55 213
2000—5000 holdas	—	—	—	53 618	2 568	51 050	53 618	2 568	51 050
5000—10 000 holdas	—	—	—	18 466	3 200	15 266	18 466	3 200	15 266
10 000 holdon felüli	—	—	—	22 840	1 000	21 840	22 840	1 000	21 840
Összes	67,415	31 744	35 671	204 860	18 175	186 703	272 275	49 901	222 374

Az egyház tehát a 44 832 forintnyi kezességből 18 651 forintot, a nemesek pedig a 272 275 forint értékű kezességből 67 415 forintot nyújtottak szolgálati előleg címén. A fentebbi két statisztika legfontosabb eredménye az, hogy kézzelfoghatóan igazolja: szolgálati előleg fejében kizárólag a nemesi társadalom alsó rétegei — az 500 holdon aluliak — kényszerültek kezességkérésre és közülük is az értelmiségre esik az abszolút többség, mert az ilyen fajta 86 066 forint értékű kezességből 59 207 forint, tehát az egésznek 66,46%-a őket illeti! Mindebből 1847 végéig csak 35 014 forint került letisztázásra és 51 052 forint továbbra is betáblázva maradt (az egyház terhére 15 381, a nemesekére 35 671 forint), ezen belül pedig az értelmiséget érintő egyházi kezességből 11 140, a nemesi kezességből 26 381 forint tartozás állt fent. Ha a követelésnek e viszonylagos nagyságát tekintetbe vesszük, akkor mindjárt labilisznak tűnik az a következtetés, amely a kutatóban először felmerül, az ti., hogy a szolgálati előleg címén kezességet kérők a kezes alkalmazottjai voltak. És valóban: számos értelmiségiről minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy 1848-ig egy percre sem állt annak a szolgálatában, aki kezességet vállalt érte!¹⁰ Hogyan magyarazzuk akkor e jelenséget? Csak egy megoldás képzelhető el. A nemesi társadalom alsó rétegeinek azon tagjai, akik — akár a mindennapi megélhetés érdekében, akár más okból — kölcsön felvételére szorultak, ha nem volt ingatlanuk vagy túlzottan meg volt terhelve, és így arra betáblázást nem eszközölhettek, csak úgy juthattak hitelhez, ha másvalaki kezességet vállalt a kölcsön visszafizetésére. Ha azonban ismerősei vagy barátai között nem akadt olyan, aki önzetlenül és ellenszolgáltatás nélkül segítségükre sietett volna kezességnyújtással, akkor kénytelenek voltak szolgálataikat mintegy garanciaként lekötni a kezesnek, tekintet nélkül arra, hogy az a kérdéses időben igényt tartott-e e szolgálatokra vagy sem. Vagyis a szolgálati előleg címén adott kezességek egy része valóságos fizetési előleget jelent ugyan, más része azonban pusztán a munkaerő lefoglalását célozza arra az esetre, ha fizetéseképtelenség előálltakor a kezesnek kell a hitelt kiegyenlítenie. Ezzel elérkeztünk a nemesi értelmiség — persze ez a nem nemesi értelmiségre is vonatkozik — problémájához és egyúttal a válságba jutott feudális társadalom egy újabb súlyos ellentmondásához.

A nemesi értelmiség a tárgyalt 11 év során kimutathatóan 168 274 forint hitelhez jutott, amelyből 1848. január 1-ig 50 741 forint kitáblázására került sor, tehát a vizsgált periódust 117 533 forint adóssággal zárta. Az összhitelből 84 072 forintot kezesség útján, 84 202 forintot pedig más módon — pl. háziingatlanra való betáblázással, vagy ténylegesen fizetési előleg fejében — szerzett. A kezességek alatt részben tényleges tőke húzódik meg, amennyiben a kezes mástól kapott kölcsön visszafizetésére kötelezte magát. Az esetek nem kis számában azonban csupán bizonyos erkölcsi jótállás fejeződik ki egy olyan meghatározott nagyságú fiktív pénzösszegben, amekkorát a kezes a kezességkérőért annak hivatalba lépésekor vállalt. A gyakorlatban tehát ez az értelmiség 168 274 forintnál kevesebbet kapott kézhez. A de facto felvett összeg nem kis részét pedig szolgálati előleg fejében szerezte, ugyanakkor azonban nem volt lehetősége arra, hogy a törlesztést valóban szolgálattal teljesítse, mert ezt a kezes, egyelőre nem lévén rá szüksége, nem vette igénybe. A reformkori Magyarország értelmiségével, amelyet a nemesség anyagi züllése egyre gyorsuló ütemben termelt ki saját soraiból is, az állástalanság, a hivatalnélküliség

¹⁰ Pl. Szaecsvay Imre sohasem állt Thurzó János szolgálatában, aki ily címen vállalt kezességet érte, Várady Andor sem volt özv. Nadányiné alkalmazottja stb.

nézett farkasszemet. A feudalizmus rendszere útját szegte olyan intézmények és hivatalok létrejöttének, amelyek a szellemi munkást alkalmazhatták volna. Ez az egész országban uralkodó állapot Biharban, ahol Magyarország egyes vidékeihez képest a polgári fejlődésnek még elemei is csak fáziskülönbséggel bontakoztak, különösen nyomasztólag érződött. A megyei tisztújítások már-már a szó szoros értelmében a kenyérharc csatáinak jellegét kezdték ölteni. Tisza Lajos adminisztrátor titkáranak az asztalán ilyenkor mindig megteltek azok a lapok, amelyre a hivatalt kérő értelmiségiek — nemegyszer erőszakot követve el saját tartásukon és politikai meggyőződésükön — neveiket felróták.¹¹

A megyei hivatalok azonban a földesúri tiszttartói és jogvivői állásokkal együtt sem tudták munkával ellátni a tehetségüket és képességeiket kínáló értelmiségiek szaporodó sorait. E rétegnek legnehezebben viselhető, mért saját egzisztenciájába vágó problémája volt, hogy a reformkor Magyarorszá-
gában „igen sok szegény, de becsületes, mívelt ifjú... alkalmazás nélkül hevert”.¹² Az értelmiségieket tehát egyfelől az állástalanság fojtogatta, másfelől viszont munkaerejüknek sem voltak korlátlan urai, hiszen azt meghatározatlan időtől és meghatározatlan tartamra lekötötték azok a kezesek, akikről nemegyszer pusztán a mindennapi megélhetést biztosító hitel elnyerése érdekében pártfogást kényszerültek koldulni. Ez a lekötés azonban nem jelentett tényleges munkaalkalmat, tehát nem eredményezte azt, hogy a kezességkérő álláshoz jutva díjazásából törleszthette azt a kölcsönt, amelynek megterítéséért a kezes a lekötés fejében kezességet nyújtott. Az ilyenfajta kezességi viszonylatnak épp az volt a fonákja, hogy elvben munkaerővételt jelentett, de a vásárló egyelőre nem kezdte meg a munkaerő felhasználását, a kezességet kérő pedig az ily módon szerzett hitelt anélkül élte fel, hogy közben tényleges állást kapott volna és ennek jövedelméből a hitel letisztázását foganatosíthatta volna. Az eredmény tehát megint csak abban mutatkozott, hogy a szolgálati előleg címén kezességet nyelő értelmiségiek meghatározatlan időre lekötöztettségükévé váltak a kezesek csoportjának. Nézzük meg, hogy az egyes nemesi rétegek a fenti címen milyen összeg erejéig nyújtottak kezességet nemesi társaiknak, elsősorban az értelmiségieknek.

Kategória	Betáblázás	Kitáblázás	Ardósság
100—300 holdas	618	300	318
300—500 „	1 420	700	720
500—1000 „	8 972	1 944	7 028
1000—2000 „	11 200	6 514	4 686
2000—5000 „	9 114	5 816	3 298
5000—10 000 „	14 538	5 216	9 322
10 000 holdon felüli	21 553	11 254	10 292
Összes	67 415	31 744	35 671

A táblázat szerint szolgálati előleg ellenértékékként az 500 holdnál nagyobb birtokú nemesek nyújtották a kezességek érdembeli részét. A már előbb közölt két kimutatás pedig igazolja, hogy az ily feltétel mellett kezességet kérők kizárólag az 500 holdnál kisebb vagyonú rétegekből kerültek ki. A nemesi értel-

¹¹ Mindezt részletesen elmondja naplójában Tokody Ágoston. Biblioteca Universitáti din Cluj, Manuscrise, No. 2420.

¹² Hankovics György váradí ügyvéd levele Popovich Pálhoz, Zsigmondfalva, 1848. okt. 22. Debreceni Állami Lt. Bihar megyei Bizottmányi Iratok 1848 : 2686.

miségnek 1847 végéig csupán szolgálati előleg fejében szerzett kezesség néven az egyház irányában 11 140, nemestársait illetőleg pedig 26 381 forint kötelezettsége állt fent. Továbbá a szolgálati előleg címén ténylegesen felvett — immár tehát nem kezesség útján nyújtott — 16 715 forint egyházi hitelből 8 210, 18 740 nemesi hitelből pedig 11 360 forinttal, összesen tehát 19 570 forinttal maradt adós. E kizárólag szolgálattal kapcsolatos 57 091 forint láttán nagyjából képet alkothatunk magunknak arról, milyen mértékben vált az értelmiség anyagilag részben saját osztálya vagyonosabb rétegeinek, részben az egyháznak függvényévé és az természetes, hogy e függés érezette hatását a politika síkján is.

Állítsuk most össze, hogy a nemesi társadalom egyes rétegeire csupán e 11 év alatt mekkora új teher nehezedett a hitelügyletekből. (Mogjegyzendő, hogy azokat az eseteket, ahol a kezességvállalás szolgálati feltételhez kötődött, a kezességkérőnek számítottuk be.)

Kategóriák	Betáblázások összege	Kitáblázások összege	Tiszta ad összeg	Az egyes rétegek által birt holdak száma	Egy holdra (a két elsőnél egy főre) eső tiszta teher forintban
Földtelen értelmiségi	168,274	50 741	117 533	—	281,36
Jobbágytelkes	45 810	6 792	39 018	—	93,79
Sajáttelkes	164 863	36 324	128 539	32 976	3,88
100 holdon aluli	246 312	34 519	211 793	35 358	5,98
100— 300 holdas	742 513	54 918	687 595	73 802	9,31
300— 500 „	626 621	42 816	583 805	36 417	16,03
500—1000 „	620 529	242 360	378 169	48 065	7,86
1000—2000 „	512 625	128 260	384 365	65 529	5,86
2000—5000 „	600 036	125 814	474 222	73 584	6,44
5000—10 000 „	730 571	232 516	498 055	136 993	3,63
10 000 holdon felüli	716 240	110 072	606 168	482 505	1,25
Összes	5 174 394	1 065 132	4 109 262	985 229	

A statisztika önmagától beszél : A forradalmat megelőző utolsó évtizedben a 100—500 hold birtokkal rendelkező nemes-rétegek eladósodása volt relative a legnagyobb arányú. Ugyanerre az eredményre jutunk, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes rétegekhez tartozó családfők közül hány zárta teherrel a feudális korszakot :

Kategória	A réteghez tartozó családfők száma	Nem vesz részt a hitel- ügyletekben	Csak ad kölesőnr	Csak kap kölesőnt	Ad is, kap is kölesőnt	Kap. de ki- táblázza
Földtelen értelmiségi.....	417	62	4	311	19	21
Jobbágytelkes	416	327	2	73	4	10
Sajáttelkes	942	721	3	183	17	18
100 holdon aluli	707	502	7	158	9	31
100— 300 holdas	369	37	18	294	11	9
300— 500 „	91	6	2	75	4	4
500— 1000 „	64	6	6	40	9	3
1000— 2000 „	37	1	5	18	7	6
2000— 5000 „	21	3	6	7	4	1
5000—10 000 „	16	1	5	4	4	2
10 000 holdon felüli	12	1	3	2	4	2

Százalékban kifejezve :

Kategória	A réteg hány százaléka				
	nem vesz részt	csak ad	csak kap	ad is, kap is	kap, de ki-táblázta
Földtelen értelmiségi	14,8	1	74,6	4,6	5
Jobbágytelkes	78,5	0,5	17,5	1	2,5
Sajáttelkes	76,5	0,32	19,4	1,86	1,92
100 holdon aluli	71	1	22,34	1,28	4,38
100— 300 holdas	10	4,75	79,6	2,95	2,7
300— 500 „	6,6	2,2	82,4	4,4	4,4
500— 1000 „	9,37	9,37	62,5	14,06	4,7
1000— 2000 „	2,7	13,5	48,7	18,9	16,2
2000— 5000 „	14,29	28,57	33,33	19,05	4,76
5000—10 000 „	6,25	31,25	25	25	12,5
10 000 holdon felüli	8,33	25	16,67	33,33	16,67

A fenti képen valamit módosít, ha az egyes rétegeket illető tartozásokat nem a réteg *egészének*, hanem csupán a *ténylegesen adós* családoknak a számlájára írjuk :

Kategóriák	A réteg tagjai közül az adósok száma	Az adósok által birt földterület nagysága	Az összes tartozás	Egy családfőre eső adósság forintban	Egy holdra eső adósság
Földtelen értelmiségi	330	—	117 533	356,76	—
Jobbágytelkes	77	—	39 018	506,72	—
Sajáttelkes	200	9 826	128 539	642,69	13,08
100 holdon aluli	167	9 314	211 793	1 268,4	22,73
100— 300 holdas	305	61 226	687 595	2 254,4	11,23
300— 500 „	79	27 571	583 805	7 389,93	21,17
500— 1000 „	49	35 415	378 169	7 717,73	10,67
1000— 2000 „	25	43 816	384 365	15 374,6	8,77
2000— 5000 „	11	40 528	474 222	43 111,11	11,7
5000— 10 000 „	8	63 410	498 055	62 256,87	7,83
10 000 holdon felüli	6	239 486	606 168	101 026	2,94
Összes..	1 257	530 592	4 109 262		

Amint azonban látható, a jelzett módosulás a még kisebb vagyónú kategóriák rovására történik. De ez sem változtat azon a tényen, hogy — az értelmiséget leszámítva — számszerűleg a 100—300 holdasok és a 300—500 holdasok rétegéből van a legtöbb család adósságba süllyedve, az előbbiből a családok közel 80, az utóbbiból pedig több mint 82%-a! A nemesi társadalom belül tehát a polgári forradalom előtt egy olyan polarizálódási folyamat játszódik le, amely már több a pusztá differenciálódásnál: az a tény, hogy éppen a középső rétegeket érinti e nagymérvű anyagi süllyedés, nem hagy kétséget afelől, hogy valóban ezen osztály mélyreható gazdasági válságának, sőt egyesesen széthullásának vagyunk tanúi. Történetírásunk az árutermelő közép-nemességet tekintette a feudális osztály azon rétegének, amely a válságot legjobban érezte. A fentiek alapján azonban úgy látszik, hogy e megállapítás

— legalábbis Biharra nézve — korrekcióra szorul, hiszen a tipikusan áruteremelő nemességet az 500 holddal rendelkezőknél vagyonosabbak kategóriáiban kell keresnünk. Persze, itt a következő meggondolás is felmerülhet: mivel vizsgálódásunk csupán a feudalizmus utolsó 11 esztendejére terjed, nem lehetséges-e, hogy a megelőző időszakban éppen a vagyonosabb rétegek keveredtek ijesztő adósságokba, ezen adósságok betáblázásai esetleg nem szerepelnek a jegyzőkönyvekben és így feleslegessé vált azok kitáblázásának bevezetése is. Ez valóban nem mellőzhető szempont. A kétely elosztatásában segít egy újabb kimutatás. Állítsuk össze rétegenként azoknak a birtokzárolásoknak a számát, amelyeket e 11 év során a hatóságok fizetéképtelenség miatt vétettek fogatba. Az eredmény csak megközelítően lesz pontos, mert csupán a jegyzőkönyvekből kinyomozható eseteket öleli fel és részletesebb forrásokat, pl. a váltótörvényszék anyagát nem volt módunkban használni.

A birtokzárolások száma és megoszlása rétegek szerint.

Kategória	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	Összes zárlat	Feloldva a zár alól	Zár alatt maradt
Sajáttelkes	—	—	1	—	2	1	4	5	4	4	8	28	11	17
100 holdon aluli	—	1	1	—	2	2	3	5	4	5	9	32	12	20
100—300 holdas	2	—	2	1	—	2	1	6	6	2	6	28	9	19
300—500 holdas	2	1	—	2	1	1	3	2	2	4	5	23	8	15
500—1000 holdas	1	—	—	—	1	1	—	2	—	—	1	6	2	4
1000—2000 holdas	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	2	1	1
2000—5000 holdas	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	1
5000—10 000 holdas	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1
10 000 holdon felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összes	5	2	4	3	6	8	11	20	18	15	29	121	43	78

Nézzük meg egyúttal azt is, hogy az egyes kategóriáknak a tárgyalt periódusban zárolt földterületéből mennyit ért zár alatt a forradalom.

Kategória	Holdak száma	A réteg földbirtokának hány %-a?
Sajáttelkes	561	1,7
100 holdon aluli	1 569	4,43
100—300 holdas	6 225	11,33
300—500 „	5 913	16,2
500—1000 „	2 902	6,03
1000—2000 „	1 312	2
2000—5000 „	3 423	4,65
5000—10 000 „	7 916	5
10 000 holdon felüli	—	—
Összes	29 321	

A fenti táblázatban ismét az említett rétegek mutatják a legnagyobb fokú gazdasági romlást. Ezek után nem alaptalan — persze csak Biharra — levonni a következtetést: a 100—500 holdasok mentek legjobban tönkre,

tehát a nemesi társadalom egyes rétegei közt fennálló különbségek, tekintetbe véve az osztály egészének hanyatlását is, már-már szakadékká szélesedtek.

Az előbbi statisztikákban egyúttal az is tükröződik, hogy a váltótörvény, mivel a polgári hitelrendszernek csak *egyik* tényezője, *önmagában*, a feudális viszony fennmaradása közepette, lényegileg nem tudott a helyzeten segíteni. A hitelhiánnyal küszködő nemesi társadalom politikusai a nyugat-európai mintájú váltótörvényt a hitel kulcsának tekintették és azt 1840-ben a bajok gyors orvoslása céljából anélkül léptették életbe, hogy tudatosították volna azokat a veszélyeket, amelyeket a váltóforgatás magában hordozott. A törvénynek ugyanis két olyan pontja volt, amelyek könnyűszerrel romlásba dönthették azt, aki kellő elővigyázatosság nélkül élt vele. Egyfelől ugyanis a váltó lejártával gyors bírói eljárást írt elő a fizetést elmulasztó kibocsátó, illetőleg forgató ellen, másfelől a bírói határozat az illetékes bíróság által minden további nélkül az adós ingatlan birtokára is eszközölthetett végrehajtási foglalást, ha a követelés az adós ingó javainak becsét túlhaladta. Ennek következtében a váltó kezeléséhez nem értők, akik nem mérték fel az említett két pont horderejét, gyakran megfontolás nélkül bocsátottak ki váltókat, az egyenlítési idő elérkeztekor azonban nem tudtak kötelezettségeiknek eleget tenni, és így rövid úton bírói végzés vagy ítélet zárolta javaikat. E zárolás pedig az esetek nem kis számában az adós vagyoni bukását jelentette. Ugyanakkor a törvény a fentiek mellett sem volt a hitelezőre egyértelműen áldásos, főleg akkor nem, ha a nemesi renden kívül álló hitelezőről volt szó. Mert hiába terjesztette ki az 1844: IV. tc. a nem nemesek birtokbírhatási jogát a nemesi javakra is, hiába marasztalták el váltótörvényszékek az adósokat és rendelték meg a bírói zárt azok birtokára: változatlanul fennmaradt még az ősiség törvénye, amelybe a birtokviszonyok jogi kuszáltsága folytán mindig bele lehetett kapaszkodni és megghiúsítható volt, hogy a kérdéses ingatlan az adósság fejében a hitelező tulajdonába menjen át. Ez az ellentmondás a fizetéképtelen nemesek javait átmenetileg szinte senki birtokává változtatta. A váltótörvény tehát, mutatva, hogy a részletreform már kevés, egyelőre csak a válság rohamos mélyüléséhez járult hozzá: használata egyik félnek sem hozott maradéktalan előnyt, hátrányaival pedig tovább bonyolította az amúgyis rendezetlen jogi — és anyagi — viszonyokat.

A tárgyalt 11 év utolsó napján, csak ezen időszakot tekintve, a bihari nemesség irányában 4 109 262 forint követelés állt fent, amelynek csupán egy esztendei kamata — 6%-os kamatláb mellett is — 246 555 forint és néhány krajcárra rugott. Az adósság reális nagysága elképzelhető, ha tudjuk, hogy közepes termés esetén a búza mázsájának ára 10—11 forint körül mozgott, egy liter hegyi óborért 8—9 krajcárt adtak, egy kilogramm egynyiretű közép-szerű gyapjú kb. 1 forint 40—50 krajcárért kelt el, egy kilogramm elsőrendű debreceni dohány piaci ára 20—25 krajcár közt ingadozott, a hazai nyersselyem kilogrammja 22—24 forintért talált vevőre és 1 kg zsírért általában 30—35 krajcárt kellett fizetni. Az összes tartozás kiegyenlítése tehát vagylagosan 373 569 mázsa búzát, 29 006 555 liter bort, 24 256 mázsa egynyiretű közép-szerű gyapjút, 1 712 mázsa nyersselymet, 91 317 mázsa debreceni dohányt, 70 444 mázsa zsírt igényelt volna; egyetlen év kamatjának lefizetéséhez pedig 22 387 mázsa búzára vagy 4 224 mázsa zsírra volt szükség.¹³

¹³ A fenti átszámítást a Magyar Gazda 1845. számainak a pesti Medárd-, János-fővetele- és Leopold-napi vásáraitól szóló piaci helyzetjelentései alapján végeztük el, a gabonaárakat a váradi piacról vettük.

A megyére ugyanakkor az 1846/47-es katonai évre 240 432 forint 10 krajcár hadi- és 5 648 forint 30 krajcár háziadót vetettek ki, összesen tehát a megye lakosságának egy egész esztendei adója 246 280 forint 40 krajcárt tett ki,¹⁴ vagyis kevesebbet, mint a tartozások egyetlen évi kamatja.

Vajon mire fordította a bihari nemesség az 1837 és 1848 között betáblázott 5 174 394 forintot, mennyiben szolgálta a fenti tőke az eredeti felhalmozást, a mezőgazdaság kapitalista fejlődését? Erre még megközelítően is nehéz feleletet adni. Mindenekelőtt tekintetbe veendő, hogy nem minden betáblázási esetben van szó tényleges hitelnyújtásról: 60 735 forint csupán hozománylekötést jelent. 52 690 forint pedig csak erkölcsi garancia a szolgálatvállalás kezdetén. Más kölcsönügyletekben a szereplő összegekről rendeltetésük is kimutatható: 119 760 forint kizárólag uzorakamat szerzése céljából kerül a betáblázások közé, de ezt szolgálja az a 99 800 forint is, amely az előbbi 119 760 forint egyházi forrását alkotja. (E kérdéssel az előzőekben részletesen foglalkoztunk.) 327 001 forintról kiderült, hogy régebben keletkezett adósságokat törlesztettek vele. Jelentékenyek azok az összegek is, amelyekről joggal feltételezhető, hogy csupán mindennapi szükségleteket elégítettek ki. Nyugodtan e kategóriába sorolhatjuk pl. az értelmiségért szolgálati előleg címén vállalt kezességek 59 207 forintját. A 300 holdnál kisebb birtokkal rendelkezőknek terményelőleg fejében nyújtott 220 790 forint hitel is minden bizonynyal a megélhetést fedezte. Minthogy azok a 2000 holdnál kisebb birtokú családok, amelyek mindig előre felveszik bérbeadott földjük bérleti összegét, a kérdéses árendából semmit sem tábláztatnak ki, ugyancsak felélik e 158 520 forintot. Azután a házipénztár a maga 95 103 forintját — mint láttuk — csak a legminimálisabb időtartamra: 1—2 hét — vagy legfeljebb hónapra — kölcsönözte, amiből következik, hogy ezt sem hosszabb távú befektetés céljaira vették igénybe. Ily módon 1 193 606 forintról — azaz a betáblázások 23,06%-áról — megállapítható, hogy nem felhalmozás, hanem a napi igények kielégítését szolgálta. Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy számos esetben nem dönthető el: a felvett hitellel nem régi tartozást egyenlítették-e csak ki, amely azonban nem került jegyzőkönyvbe, mert annak idején betáblázása is elmaradt. Végül nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy a 11 év alatt szereplő 4 669 hiteleset közül 5000 forintnál nagyobb összeggel csupán 129, 10 000 forintnál nagyobbbal 41, 25 000 forintnál nagyobbbal 10, 50 000 forintnál nagyobbbal 4 és 100 000 forintnál nagyobbbal egyetlen esetben találkozunk, tehát az esetek többségében viszonylag kis kölcsönökről volt szó. Ez persze még nem zárja ki, hogy a több helyről kapott hitelek egyesek kezében ne koncentrálnak volna. Ennek lehetőségét azonban csökkenti a hitelügyletekben adósként szereplők nagy száma és az a körülmény, hogy az egyes kölcsönvételek időben gyakran távol esnek egymástól. De ha fel is tételezzük, hogy a kölcsöntőke egy része a kapitalizálódást szolgálta, ipari tőkévé való átalakulása helyben mindenesetre kizárt, hiszen az ekkortájt kezdeményezett egyetlen ipari vállalkozás: a Bihari Cukoripari Részvénytársaság is kudarcra végződött. Így a hitelkérők a kölcsönökből legfeljebb majorságaik bővítésére, racionalizálására és korszerűsítésére fordíthattak. Ez a kérdés így más források áttanulmányozásáig, helyesebben: előkerüléséig, nyitva marad. Az azonban a fentiek alapján is világos, hogy a szerzett hitelek nem lebecsülendő hányada nélkül folyt szét a családok kezén, hogy a tőkefelhalmozásnak alapjává vált volna.

¹⁴ L. Debreceni Áll. Lt. Bihar megyei Bizottmányi Iratok 1849: 28.

Az a kép, amely a bihari nemességről a vizsgált jegyzőkönyvekből élénk táru, egy széthulló, az egyes rétegeken belül is csoportokra szakadt osztály képe. Kézzelfoghatóvá teszi a nemesi társadalmat át- meg átszövő ellentmondásokat, amelyeket elsősorban magának a feudális rendszernek a léte keltett életre és amelyek végleges feloldása a rendszer keretein belül éppen ezért nem is volt lehetséges. A nemesség jelentős hányada nem tudja letisztázni régi kölesöneit, mert nem tud kívánt mennyiségű hitelhez jutni. A korábbi hitelek törlesztése lassúbb ütemű, mint amilyen mértékben a hiteligeny növekszik, az adósságok tehát emelkednek csökkenés helyett. A váltótörvény segíteni látszik a bajon, végeredményben azonban az adósságok növekedéséhez vezet; az osztály egy részének valóban javára válik, a másik résznek azonban tönkretűtését sietteti. A terményértékesítés — kivéve a rossz termésű esztendőket — elháríthatatlan nehézségeket jelent, ugyanakkor egyes rétegek terményeit már esztendőkkel előre lefoglalja a hitelező kereskedő. Az értelmiség a munkanélküliség hálójában vergődik, ugyanakkor munkaereje a felhasználás reménye nélkül bizonytalan időre le van kötve a kezes számára. Bírói parancs zárolja a fizetésektelenek javait, de az ősiség meggátolja, hogy az ingatlan egy részének feláldozásával megmentsek annak másik részét. E belső ellentmondások kölcsönhatásainak együttes eredménye pedig az osztály nagy részének, főleg középső rétegeinek anyagi pusztulása.

Mindezek a politikában viharos hullámokat kavartak. A haladás hívei és a konzervativizmus bajnokai nem csupán és nem elsősorban aszerint alkotnak csoportokat, hogy nyomta-e őket adósság vagy sem. Mindkét tábor többsége, a liberális Beöthyek, Bernáthok, Hallerok, Komáromyak, Csanádyak, Ertseyek, Bigék stb. csakúgy, mint a konzervatív Sughók, Sánthák, Hodossyak, Papszászok veszteséggel zárták e II év mérlegét. Politikai állásfoglalásukat — itt most nem beszélve a szellemi és egyéb tényezőkről — inkább az szabta meg, hogy volt-e, vagy ha volt, akkor milyen volt a fenti ellentmondások kiküszöböléséről vallott elképzelésük, a kisebb vagyonúakat és értelmiségieket pedig — az etetést, itatást és egyéb kortesfogásokat nem számítva — az sodorta egyik vagy másik oldalra, hogy milyen beállítottságú személynek vagy intézménynek voltak lekötölezettjei. Ebből a szempontból elég éles határvonalat lehet húzni. A konzervatív elemek egyik fő pénzforrását az egyház jelentette, viszont a vezető liberálisok — itt most nem beszélve a terményelőlegekről — kölcsöneik nem kis részét polgári elemektől kapták: a kereskedőktől cím nélkül felvett 142 808 forintból 111 600 megállapíthatóan liberálisokra esett. A kereskedők a tisztújító és követválasztó hadjáratok idején ellenszolgáltatás nélkül is több ízben bocsátottak pénzt a liberálisok rendelkezésére. Ugyanakkor, mint láttuk, a terményelőlegekkel kapcsolatban súlyos visszaéléseket követtek el. Mindezek a körülmények a nemesség egyes rétegeiben nem egyszerűen polgárellenességet, hanem, a hazai polgárság összetételének következtében zsidóellenességet váltottak ki. 1848 elején a kisebb vagyonú nemesek nevében olyan törvényjavaslat került a közgyűlés asztalára, amely a zsidókat eltiltotta volna a gabonakereskedelemtől,¹⁵ a forradalom hatására pedig, de ellentétben annak céljaival, a fenti ellentét antiszemita megmozdulásként tört felszínre Biharban is.

Vizsgálódásunk eredményei sok mindent érthetőbbé tesznek a reformkor harcaiból és törekvéseiből. Közelebbről világítják meg, hogy az egyes

¹⁵ A törvényjavaslatot lásd: Debreceni Áll. Lt. Bihar megyei Bizottmányi Iratok, 1848: 2731.

embereket majd egyik, majd másik tábor mellé állító politikai pálfordulások a jelzett ellentmondások megoldhatatlanságának tünetei voltak. Hozzásegítenek annak tisztázásához, hogy — a humánus és egyéb szempontokon túlmenően — miért támogatta a birtokos nemesség nem kis része is az ellenzék programjának sarkkövét: a jobbágyörökváltságot. Ez a csoport vagyona bizonyos hányadának feláldozása árán egyúttal tőkéhez is akart jutni, mert ennek segítségével remélte többi javait racionalizálni és így megmenteni. Magyarozatát adják a tisztújító harcok heveségének: az elhelyezkedés tekintélyes rétegek létkérdésévé vált, a későbbi „gentry” jórészt már megjelent, csak a viszonyok még nem engedték, hogy ténylegesen is hivatalnokréteggé alakuljon. Ezzel kapcsolatban az egymással ekkor még erősen összefonódott patriotizmus és nacionalizmus gyökerei is kitapirthatók: az értelmiségi sorsba kényszerülő, anyagilag pusztuló nemesség Bécsben mindjobban ellenfelet, a nemzetiségekben versenytársakat kezd látni, mert előbbi nehezíti polgári intézmények és hivatalok születését, az utóbbiak pedig azok ellepésével fenyegetnek. (Szinte lehetetlen, hogy mindez ne kísértett volna a nyelvtörvények megalkotóinak gondolataiban.) Okát adják annak a jelenségnek, hogy az értelmiségiek egy része miért bizonyult a polgári átalakulás legállhatatosabb harcosának, másik része pedig miért szegődött annyira makacsul a konzervativizmus követőjévé. Végül a vázolt anyagi problémák alakulásának ismeretében közelebb juthatunk annak tisztázásához is, hogy a reformmozgalomban miért tapasztalható ismételtelen olyan megtorpanás, amely közvetlenül a forradalom küszöbén már szinte a zsákutca árnyékát vetítette előre: a válságot megoldani hivatott törvényekről egyre-másra bizonyult be, hogy vagy nem sok eredménnyel jártak (pl. az önkéntes örökváltság), vagy pedig egyelőre elsősorban a válság súlyosbodását hozták magukkal (pl. a váltótörvény). Így mindinkább felderengett az érdekelték előtt, hogy félmegoldások nem segítenek, radikálisabb eszközökkel kell a bajokhoz nyúlni, olyan eszközökkel, amelyek esetleg egyenesen a rendszer halálát követelik. Mindenekelőtt a majorságok intenzív irányba való fejlesztésére lett volna szükség. Így látta ezt a Hetilap névtelen bihari tudósítója is, rámutatva, hogy belterjes mezőgazdaságban „a bő költéshez szokottak nem kénytelenítettnek — ha már az ár-aphoz nem tudják magukat alkalmazni — kölcsönt kölcsön háttára téve 500 látott ftot 1300 ft adóssáig ápolni”.¹⁶ A belterjesség azonban csupán bérmunkára építve volt elképzelhető, ez viszont megint tőkét igényelt, de olyant, amely visszafizetési kötelezettség nélkül, azaz az adósság növekedésének kizárásával áll a nemesség rendelkezésére. Ilyen tőkeként pedig csak az úrbéres földek kötelezően előírt váltságdíja jöhetett számításba.

Erre az útra azonban a nemesség többsége önmagától nem szánta rá magát. Nemesak azok fáztak tőle, akik — sokszor saját osztályostársaik pusztulása árán — jól bírták a válságos éveket, sőt hasznot húztak belőlük, hanem a kiutat keresők nem kis része is, hiszen ők sem tudhatták előre, hogy egy ilyen lépés miféle új buktatókat rejt magában. Ezért kezdett lohadni Biharban is a mozgalom tüze, szűkült le a haladó tábor bázisa és tört felszínre újra meg újra a mindvégig kitartók közt is az egyenetlenség. Ezt nem a kései kutató állapítja meg; a sok közül hadd idézzek csak egyetlen akkori, a politikai vezérkarhoz nem is tartozó tanút, aki 1847 őszén így sűrítette töprengő soraiba egy egész osztály aggodalmait: „A múltnak agg építményeit számúzni akarjuk

¹⁶ J. J. J.: Tudósítás Biharból, Hetilap, 1845. ápr. 22.

nemzetünk életéből, midőn a *jövő* is csak úgy áll előttünk, mint távol földnek árnyéka — fergeteges, hullámzó tengeren. . . . Csupa zűr, merő zavar egész *jelenünk*. A kornak új szükségéi merülnek fel körülünk, s új viszonyok, melyeket félünk is, kívánunk is — mert nem ismerjük s mert szabadulni vágyunk bajaink tömkelegéből, hol többnyire Ariadne fonal nélkül bolyongunk.”¹⁷

Íme, világos megfogalmazása annak, hogy a nemesség önmagától miért nem mert bátran rálépni a történelem-kiszabta útra! Ezért kellett jönnie valamilyen más belső vagy külső tényezőnek, hogy az a meghátráló vagy éppen ellenző többséget megadásra bírja, az események kormányrúdját pedig a népi és polgári tömegek érdekeit is képviselő, a rendszerváltásra felkészült és azt határozottan igénylő nemesi kisebbség kezébe tegye le, amelynek éppen a népi és polgári tömegek forradalmi energiái biztosítják a győzelmet a múlt visszahúzó erői felett.

УСЛОВИЯ КРЕДИТА ДВОРЯНСТВА КОМИТАТА БИХАР НАКАНУНЕ РЕВОЛЮЦИИ 1848—49 ГГ.

Янош Варга

Роль дворянства, руководившего в Венгрии буржуазной революцией, не понятна без знания материальных условий этого дворянства. Материальное положение в известном отношении освещается данными протоколов, в которые записывались долги на недвижимое имущество и погашение этих долгов, и которые таким образом содержат материалы о кредитных сделках дворянства. Из этих данных выявляется, что дворянство комитата Бихар, т. е. одного только муниципалитета, в течение 11 лет, предшествовавших 1848 г., брало ссуды на 5 174 394 пенге форинтов, и в тот же период погасило долги только на сумму 1 065 132 пенге форинтов. При помощи переписки, составленной в связи со взятием обязательств для фонда Национального Музея, возможно приблизительно установить расслоение дворянства, и на основе этого тот факт, что помещики с владениями в размере 100—500 хольдов (1 хольд — 0,57 га) имели наибольшие долги. Тот же результат получается при составлении данных относительно того, на сколь большую территорию каких дворянских слоев был наложен секвестр в течение этих 11 лет.

В количественном порядке кредиты получались из следующих источников: другие дворяне (что является доказательством разложения отдельных слоев), учреждения, недворяне, церковные лица, конкурсные массы, кассы для сирот. Церковь помогала в первую очередь консервативным элементам, а либералы опирались прежде всего на ссуды со стороны буржуазных элементов. Ссуды ремесленников попали в руки дворян под видом товарных кредитов, а ссуды торговцев под видом авансов на урожай. Торговцы вообще злоупотребляли трудностями кредита, а именно принимали запрожденные продукты по самовольным ценам и только в том случае, если имелся большой спрос на эти продукты. Ссуды, взятые у арендаторов, которые, как правило, остались непогашенными, доказывают тот факт, что известные элементы дворянства начали терять исконное землевладение. Не обладающие недвижимым имуществом, неимущие разночинцы могли получить кредит только путем поруки. А поруку они получали в большинстве случаев только под видом служебных авансов, хотя не находились на службе поручителей. Церковь спешила на помощь известным дворянским группам и тем, что предоставила в их распоряжение капитал, который они дали займам другим на 20 процентов годовых. Дворянство обращало значительную часть полученных кредитов на погашение прежних долгов.

Дворянское общество было полно противоречий, рожденных феодальным строем, развязка которых была возможной только путем уничтожения феодализма: продукты сельского хозяйства не находят рынка, а на продукты отдельных слоев заранее наложен секвестр торговцем-кредитором. Интеллигенция не находит работы, в то же время ее рабочая сила связана на неопределенное время поручителем. Закон о векселе облегчает

¹⁷ *Mészáros Károly: Országgyűlési teendőink . . . 1847. Kézirat. MTA. Jogt. Áll. 4° 61, 1 o.*

получение кредита, но в руках неопытного в манипуляциях с векселем дворянства он способствует лишь более усиленной задолженности. На имущество неплатежеспособных наложен секвестр, однако система неотчуждаемости дворянского владения затрудняет их переход в собственность кредиторов. Все это неопровержимо доказало, что частичные реформы уже не достаточны для преодоления кризиса дворянского общества. Осознание этого является одной из главных причин застоя движения реформ, так как большинство дворянства по собственной инициативе не было склонно на коренное изменение режима, и только давление масс принудило его к этому.

LES CONDITIONS DE CRÉDIT DE LA NOBLESSE DU COMITAT DE BIHAR AVANT LA RÉVOLUTION DE 1848/49

Jean Varga

Le rôle de la noblesse dirigeant la révolution bourgeoise ne peut être compris sans connaître sa situation pécuniaire. Les données des procès-verbaux concernant les inscriptions et les levées d'hypothèque par rapport aux opérations de crédit, reflètent en certaine mesure cette situation matérielle. Il en ressort que la noblesse du comitat de Bihar, donc, d'un seul comitat, dans les onze années précédant la révolution de 1848 emprunta 5.174.394 pengős-florins et n'en remboursa dans la même période que 1.065.132. A l'aide de l'enregistrement des offres votées pour la fondation du Musée National on peut approximativement établir la répartition des couches de la noblesse et par suite le fait que c'étaient ceux possédant de 100 à 500 arpents qui accumulèrent les dettes les plus considérables.

Les crédits — dans l'ordre de leur importance, provenaient des sources suivantes : des autres nobles (preuve de la décomposition des couches), institutions, innobles, personnes cléricales, masses de la faillite, caisses des orphelins. L'Église appuya surtout les éléments conservatifs, les libéraux se basaient en premier lieu sur les emprunts des éléments bourgeois. En ce qui concerne les emprunts aux industriels et aux commerçants les prêts ont été fait en marchandises respectivement sous forme d'avance sur les denrées et les produits agricoles. Les commerçants ont généralement abusé des difficultés de crédit. de façon qu'ils ne prirent livraison des produits agricoles engagés à titre d'emprunt qu'aux prix fixés par eux-mêmes et seulement au cas où la demande en fut considérable. Les sommes empruntées des fermiers, qui d'ordinaire n'ont jamais été amortis, prouvent qu'à certains éléments de la noblesse les propriétés foncières ancestrales commencèrent à échapper. Les intellectuels ne possédant pas des biens immobiliers ne pouvaient se procurer de crédits qu'à l'aide d'une garantie. Quant à cette garantie ils ne la pouvaient obtenir qu'à titre d'avance de service, bien qu'il ne fussent pas au service du garant. L'Église se porta au secours de certains groupes de la noblesse en leur mettant à disposition des capitaux pour les employer par des intermédiaires ; ces crédits furent transmis au taux de 20%. La noblesse employait une grande partie de ces crédits à l'amortissement de dettes contractées antérieurement.

La société nobiliaire était imbuë d'antagonismes éveillés par le régime féodal et dont le dénouement ne fut pas possible que par l'anéantissement du féodalisme : les produits agricoles ne trouvèrent pas de débouché, les produits de certaines couches économiques furent sequestrés à l'avance par le commerçant créancier. L'intelligentsia ne trouva pas d'emploi et sa capacité de travail fut en même temps engagé pour le garant. Bien que la loi sur le change facilitât l'obtention des crédits, dans les mains de la noblesse peu familière avec le droit cambial les lettres de changes contribuaient l'accélération de l'endettement de la noblesse. Tout cela démontrait d'une manière manifeste que les réformes partielles ne suffirent plus à vaincre la crise de la société nobiliaire, ce qui fut une des raisons principales des arrêts subits du mouvement des réformes, car la noblesse pour la plupart ne se montra pas disposée au changement du régime ; ce n'est que la pression des masses qui l'obligea à le faire.

Táncsics Mihály kiadatlan cikke a sajtószabadságról és a cenzuráról

1834 őszen Táncsics Mihály 106 oldalas kéziratot nyújtott át a Helytartótanács kebelében működő cenzúra és könyvvizsgáló hivatal egyik cenzorának, Nagy Antalnak, hogy a bűvös „admittitur”-t megszerezze. A kézirat címe: „Buda-Pesti levelek”, mottója: „A valóságos becsületes ember fő kötelességének tartja a jogot és igazságot védeni s terjeszteni.” A negyed ívrét alakú kézirat öt levélből áll. Az első levél (1—20. o.) a cenzuráról szól, a következő háromban pedig — egy képzelt unokaöccséhez írta, kinek nevelésével korán meghalt szülei őt bízták meg — az erkölcsi nevelés kérdéseivel foglalkozik. A második levél (21—36. o.) központi kérdése az igaz emberré való nevelés, miközben kifejti a jogról, erkölcstről, vallásról alkotott felfogását. A harmadikban (37—54. o.) a művelt embert jellemzi és az igazi műveltséget határozza meg. A negyedikben (66—78. o.) az ifjúság igazi életcélját a haza és az emberiség jólétének és boldogításának a szolgálatában jelöli meg. A társadalmi szerződés szellemében válaszolja röviden a társadalom kialakulását, s említi Rapp és Owen amerikai utópista szocialista kísérleteit. Végül az ötödik levélben (79—106. o.) Bölöni Farkas Sándor „Utazás Észak-Amerikában” c. könyvét ismerteti. Táncsics politikai nézetei szempontjából az első levél a legjelentősebb, ebből rajzolódnak ki legvilágosabban az 1830-as évek elején kialakult álláspontjának körvonalai.¹

Három évvel előbb jelent meg Táncsicsnak a magyar nyelvről írott munkája,² 1833-ban pedig „Magyar és német beszélgetések” című nyelvkönyve.³ Ez utóbbi már valóságos könyvsikernek számított, hisz 1834 nyarán a kiadó Heckenast már az újabb kinyomtatást tervezte.⁴ A könyv sikere, kelendősege ismertté tette nevét. Elérkezett tehát a kedvező pillanat — hisz egy ismert író szavára mindig jobban figyel a közönség —, amikor nyelvi tanulmányokba

¹ Táncsics kéziratát 1937-ben az Országos Levéltár helytartótanácsi irataiban megtalálta Szimonidesz Lajos és kisebb ismertetést írt róla a Népszava 1937. márc. 14-i számában, valamint a Magyar Hírlapban. Szimonidesz rövid ismertetései alapján foglalkozott a kézirattal Bölöni György „Hallja kend Táncsics” c. könyvében (Bpest, 1946. 81—84. o.) és Révész Mihály „Táncsics Mihály és kora” c. munkájában (Bpest, é. n. I. k. 59—61. o.). Ennek ellenére a „Magyarország története 1790—1849” c. egyetemi tankönyvben Táncsics e munkájáról éppúgy nincs említés, mint ahogy Táncsicsnak az 1830-as években kifejtett nézeteiről sem esett szó. Szimonidesz Lajos rövid ismertetése nem ad teljes képet Táncsicsnak a „Buda-Pesti levelek”-ben vallott nézeteiről és bizonyos fókig azt a látszatot kelti, mintha azok hasonlóak lennének az egy évtizeddel későbbiekkel.

² *Táncsics Mihály: A magyar nyelv.* Pest, 1831. 71 o.

³ *Táncsics Mihály: Magyar és német beszélgetések, s nyelvgyakorlások . . .* Pest, 1833. 128. o.

⁴ *Táncsics Mihály: Életpálya vagy emlék-iratok.* Pest, 1878. I. k. 93. o.

rejtegetett demokratikus nézetek helyett közvetlen politikai tárgyú írással lendíthet egyet a reformmozgalom nehezen induló szekerén.

Ugyanakkor meggyőződött arról is, hogy a magyar nyelv jogaiért folytatott évtizedes küzdelem és nyelvújítási harc jelentősége már másodlagos lett és helyébe a közvetlen politikai célkitűzések kerültek. „Célunk a boldogság — írta ebben az időben egy másik munkájában —, s annak elérésére legszükségesebb eszköz a nyelv.” „A nyelv főeszköz lévén célunkhoz. . . azon kell lennünk, hogy azzal mindenki bírjon, hogy az minél egyszerűbb, minél könnyebb s minél tökéletesebb legyen. Ha ki mindig az eszközzel kénytelen vesződni, az a célhoz ritkán, vagy sohasem jut. Ez nekünk szegény magyaroknak eddig még nyaválánk volt.”⁵ E sorokból nemcsak a nyelvmozgalom értékelése csendül ki, hanem az a felismerés is, hogy elérkezett az ideje annak, amikor már nem nyelvi kérdésekkel kell bibelődni — a fenti sorokat az Akadémiáról szóló bírálatban írta —, hanem a polgári átalakulás közvetlen kérdéseit kell megvitatni. Láta, hogy az Akadémia nyelvi vitái már csupán záróakkordjai egy korábbi harenak, és helyébe új politikai céloknak kell lépniük.

Ez a felismerés tehát azt is jelentette Tánicsics számára, hogy neki is új területre kell lépnie írásaival, ha valóban részese akar lenni annak a küzdelemnek, melyre a nemzet legjobbjai is csak épp abban az időben kezdtek készülni. Szeme előtt, mint maga mondja, mindig az „igazság szeretete, nemzete jólléte, hazája boldogsága lebegett”. Elérkezett az alkalom arra, hogy tollát e magasztos célok szolgálatába állítsa. Azt pedig az események hozták magukkal, hogy első politikai vonatkozású írásának tárgya épp a sajtószabadság kérdése lett.

Tánicsics már a „Magyar és német beszélgetések” címmel írott nyelvkönyvét is a demokratikus eszmék elhíntegetésére próbálta felhasználni. Hogy a cenzúra figyelmét elkerülje, a köznapi élet leggyakoribb kifejezései közé rejtett el egész sor feudális társadalmi viszonyainkat bíráló mondatot. „Melyik országban van a legnagyobb szabadság?” — kérdezi könyvében. A válasz: „Magyarországon elég ingovány van.”⁶ „Miért nincsenek nálunk gyárok?” — hangzik egy másik kérdő mondata. „Ahol a tulajdon kevesek kezében van, nincs ott igazi boldogság.”⁷ „Most van talán a szabadság és felvilágosodás hajnala?”⁸ „Minél nagyobb a nemesek szabadsága, annál nagyobb a jobbágyok szolgasága.”⁹ És még tovább lehetne sorolni azokat a „nyelvtani példákat”, melyek feudális társadalmi rendszerünk félreérthetetlen kritikái. Az 1830. évi lengyelek „a külső cselszövény által, önmaguk egyenetlensége, leginkább pedig embertársaik természeti jogainak megtagadása miatt még nagyobb szolgaságba jutottak”¹⁰

A könyv cenzora — Schmid György — talán csak épp belelapozgatott a könyvbe, gondolván, hogy egy nyelvtanban úgysem lehetnek az államra, vallásra vagy az erkölcsre nézve „veszedelmes” eszmék, s megadta az „imprimaturt”. Tánicsics demokrata abc-je különben is csak a könyv 34-ik oldalán

⁵ *Stánicsics Mihál*: Kritikai értekezések különös tekintettel a M. T. T. munkálataira. Kolozsvár, 1835. II. k. 47. o.

⁶ *Stánicsics Mihál*: Magyar és német beszélgetések . . . 34. o.

⁷ Uo. 35. o.

⁸ Uo. 36. o.

⁹ Uo. 37. o.

¹⁰ Uo. 84. o.

kezdődött. Egy évig sem volt használatban Tánicsics munkája, amikor a hatóságok fülébe jutott tartalma, s azonnal elrendelték az elkobzását. Egymás után futottak a vidéki könyvvizsgálókhoz a rendeletek, hogy a könyvesboltokat azonnal vizsgálják meg és Tánicsics könyvét rögtön kobozzák el. A gondatlan pesti cenzort pedig elmozdították állásából.¹¹ Ritkán fordulhatott elő a könyvvizsgáló hivatal történetében, hogy valaki cenzori engedéllyel kiadott könyvben, túljárva a cenzor eszén. „veszedelmes” nézeteket hirdessen. Mindenesetre túlságosan is elég ok volt arra, hogy Tánicsics egyszersmindenkorra magára vonja a cenzorok haragját. Az eset Tánicsicsból is elkecsereedett váltott ki, hisz az ő szemével nézve elkobzott könyve csupa megcáfolhatatlan alapigazságot tartalmazott.

Ilyen előzmények után választotta következő munkája, a „Buda-Pesti levelek” első tanulmányául a cenzúra létjogosultságának vizsgálatát.

A Tánicsicsot ért sérelem nem holmi egyéni ügy volt, hanem nemzeti sérelem, hisz a reformeszmék térhódításának, de az általános műveltség terjedésének is egyik legfőbb akadályát mindenki a cenzúra működésében látta. Ferenc császár abszolutizmusának egyetlen célja a francia forradalom óta oly erős megrázkódtatásokon keresztülment államszervezet és a pusztulásra megérett feudális rendszer fenntartása volt. A nyugalom biztosításának jel-szava mellett megszűnt az emberi méltóság és szabadságjogok legelemibb tisztelete, az állampolgároknak nevezett alattvalók minden mozgási szabadsága. Elvből gyanús volt minden alattvaló, különösen ha művelődni akart, de még inkább, ha gondolatainak közlése jutott eszébe. A „nyugalom” és „rend” fenntartását szolgálta a titkos rendőrség, melynek kíváncsisága előtt még a levéltitok sem volt szent, és a cenzúra, mely az új eszmék kialakulásának és terjedésnek megakadályozását végezte óriási munkával.¹²

A két szervezet között szoros volt az összefüggés, hisz az egész birodalom cenzúra-szervezetének az irányítása a bécsi rendőrminisztérium alá tartozott. A „Polizei Zensur Hofstelle” irányította a magyarországi könyvvizsgálatot, s a problematikus könyvek fölött véglegesen itt döntöttek, itt adták ki az engedélyezett és tiltott könyvek katalógusait, itt dolgozták ki a cenzorok utasításait. Mindez természetesen a Magyar Kancellária, illetve Helytartótanács közbeiktatásával történt. A végrehajtó szervezet Magyarországon a Helytartótanács kebelében működő „Officium Revisoratus Librorum” volt. Közvetlenül ez ügyelt fel a cenzorok munkájára, akik mindenütt tevékenykedtek, ahol felsőbb iskola vagy nyomda működött. A cenzorok kötelessége a nyomdákra, litográfiákra, rézmetsző műhelyekre és könyvkereskedésekre felügyelni; a kéziratokat végigolvasni, a rézmetszeteket, képeket, mappákat megnézni és az utasításoknak megfelelően elbírálni. A „status publicus”-t érintő kéziratok — történelem, törvénykezés, statisztika — vizsgálata nem tartozott a cenzorok hatáskörébe. Ezeket a Helytartótanácsához küldték fel, ahonnan a Kancellárián keresztül a bécsi rendőrminisztériumba kerültek döntés végett.

A szervezet feladata volt, hogy a „szellemi mérgezés” legveszedelmesebb eszközét, a széles tömegek számára is hozzáférhető nyomtatott betűt, a könyvet és újságot tartsa felügyelete alatt. Így akarták elérni, hogy egyik ember ne

¹¹ *Tánicsics M.*: Életpálya . . . 93—94. o. A könyv elkobzására vonatkozó legfontosabb iratok: O. L. (Országos Levéltár) M. Kanc. lt. (Magyar Kancelláriai levéltár) Acta generalia 1834. 15. 205. sz. alatt.

¹² *Miskolczy Gyula*: A kamarilla a reformkorban. Bpest, é. n. 61. o.

tudjon arról, mit gondol a másik, hogy az állam sorsát intéző kevesek hibái nyilvánosságra ne kerüljenek, hogy az idejét múlt feudális viszonyokról bírálat ne essék, hogy az uralkodó fennkölt személyét ne háborgassák nyugtalan természetű alattvalók, kiknek egyéb dolguk sincs, mint olyasmiről írogatni, ami bajnak látszik.

A külföldről érkező könyvszállítmányokat már a harmincadhivataloknál átvizsgálták, s ha olyan könyvet találtak benne, mely az engedélyezett könyvek Bécsben készült jegyzékéből hiányzott, lefoglalták és Bécsbe küldték vizsgálatra. Ha pedig tiltott könyvek jegyzékében szereplő könyv érkezett, azt azonnal elkobozták.¹³ 1820-ban a kormány eltiltotta minden politikai tartalmú lap behozatalát, sőt még a tudományos és irodalmi folyóiratok is ez interdiktum alá kerültek.¹⁴ Csak a hivatalosan subvencionált Augsburger Allgemeine Zeitung volt kivétel, ennek híreit vette át leginkább a néhány megjelenő hazai újság.

Minden nyomtatásra szánt művet — a plakáttól kezdve a szépirodalomig — kéziratban (két példányban) kellett a revizornak átadni. A cenzorok aztán, akik a díjazott rosszakaraton felül még korlátoltak is voltak, tetszésük, ízlésük és instrukcióik szerint működtették vörös ceruzájukat. Amit nem értettek, azt törölték, ami szemükben újításnak vagy a rendszer bírálatának tűnt, annak kíméletlenül nyakát szegték. Ennek következtében még az utak rossz állapotáról sem igen volt szabad írni, mert e tény megállapításában a cenzorok a kormány hanyagságának bírálatát látták. Már jobb indulatnak számított, ha a cenzorok belejavítottak a kéziratba, de ugyanakkor ezzel a kicsinyességgel sok bosszúságot is okoztak. E tortúra után kapta vissza a szerző kéziratának egyik példányát, zsinórral átfűzötten és lepecsételten, táblájára ráírva a „typis admittitur”-t, amit aztán a megjelenő könyv első lapjára nyomtatnak, mint hatósági bizonyítványt arról, hogy ahol ez a pegazus járt, ott liberális epidemiák nem uralkodnak. Ha a cenzor túlságosan aggodalmaskodó volt és a felelősséget el akarta magáról háritani, akkor a kéziratot felküldte a Helytartótanácsához, és a szerző hónapokig, évekig, sőt nemegyszer haláláig is várhatott a döntésre.

Köteteket lehetne teleírni a cenzúra kicsinyességéről és korlátoltságáról. E történetek ma már komikusnak tűnnek, de a kor gondolkodó, művelődni vágyó elméire rendkívül nyomasztóan hatottak. Nehéz lenne elszámolni, hogy hány tehetséget riasztottak el mindörökre az írói pályától, s hánynak kellett megalázkodnia egy alacsony nívón kormányzott korszak kicsinyes, műveletlen és rosszindulatú képviselői előtt.

A herostratesi munkát végző szervezet azonban célját mégis csak részben tudta elérni. A polgári átalakulás feltételei nálunk is érlelődtek, s ezért eszméinek terjedését erőszakkal csak korlátozni lehetett, de megakadályozni nem. Ha a kormány abban találta bölcsességét, hogy minden új eszmétől, minden bírálattól eltiltotta a hazai sajtót, a haladó gondolat — ha egyszer a feltételek megérették befogadására — más utakat keresett magának.

A felfedezések és találmányok kora, a technika fejlődésének időszaka megkönnyítette és megélnkítette a nemzetek közti kölcsönös érintkezést és

¹³ A cenzúra szervezetére vonatkozó adatokat *Felhő Ibolya—Vörös Antal*: A helytartótanácsi levéltár ismertetése c. kéziratból vettük. A departamentum revisionis librorum ismertetése *Felhő Ibolya* munkája.

¹⁴ *Horváth Mihály*: Huszonöt év . . . Pest, 1868. I. k. 81. o.

kapcsolatot. A saját hibáit, bajait minden kormány nyomtatásban olvashatta az összes többi kis és nagyhatalom sajtójában. Semmi nem maradhatott titokban; a hír és gondolat terjedését többé meggátolni nem lehetett. Akit itthon a cenzúra hallgatásra kényszerített, annak megvolt a lehetősége, hogy külföldön keressen sajtót magának. Ha ez az út sem volt járható, akkor a toll és egyéni szorgalom még mindig segíthetett a sajtó bajain. Százakra ment azoknak a hazai kéziratoknak, vagy néhány példányban bejutott külföldi munkáknak a száma, melyeket lemásoltak azért, hogy tovább adhassák, vagy könyvtárakban őrizhessék.¹⁵ A bomló feudális társadalomból való kijutási vágy, a haza- és szabadságszeretet ilyen utakat keresett magának, hogy a mindent elfojtó cenzúrai kényszer ellen folytassa küzdelmét.

Mielőtt Táncsics tanulmányának az ismertetésére rátérnénk, röviden be kell mutatni a sajtószabadság és cenzúra kérdésével foglalkozó — igen gyér — akkori irodalmat. Táncsics ugyan kéziratában azt írja, hogy a kérdést „magyarul írók közül senki, vagy szinte senki nyilvánosan, azaz nyomtatva még nem érintette”. Ez a megállapítás csak azzal a módosítással fogadható el, hogy a kérdéstről magyar nyelven haladó szellemű munka nem jelent meg, bár épp ebben az időben élénkült meg a sajtószabadság és cenzúra körül az irodalmi polémia.

A sajtószabadság eszméje először — hasonlóan a magyar polgári átalakulás többi kérdéséhez — az 1790-es években vetődött fel.¹⁶ A gondolat első magyar megfogalmazójának, Hajnóczy Józsefnek a munkássága azonban az 1830-as évekre már a feledés homályába merült. Még Bars megyének 1820-ban a Helytartótanácsához intézett, mély hazafias pátoossal írt feliratát is kevesen ismerték. Tehát a küzdelmet a szabad sajtóért az 1830-as években először, kellett kezdenie. Bár Széchenyi a Világ és Stádium hasábjain, Wesselényi a Baliteletekben a szabad sajtó mellett tört lándzsát, a vitát közvetlenül mégsem az ő könyvek indították meg, hanem Dessewffy Józsefnek 1830-ban a cenzuráról és sajtószabadságról írt dolgozata.

Dessewffy József tagja volt az 1825—27-es országgyűlés által az 1790-es évek elején készített rendszeres munkálatok felülvizsgálatára kiküldött bizottságnak, s e munkálatok során 1830 áprilisában írt különvéleményében, részletes és alapos indokolással a sajtószabadság mellett foglalt állást.¹⁷ Dessewffy, ifjúsága óta, maga is sokszor érezte a cenzori önkény súlyát, s talán ez a magyarázata, hogy a sajtószabadságot követelte. Latin nyelvű „votum separatum”-át 1831-ben Lipcsében „Ueber die Pressfreiheit und Büchercensur im Allgemeinen und mit besonderer Beziehung auf Ungarn” címmel németül adták ki. Emellett Dessewffy kézírata magyar fordításban is terjedt az ország-

¹⁵ *Jókai Mór*: A sajtó és a cenzúra Magyarországon. Hátrahagyott művei IV. k. Bpest, 1912.

¹⁶ *Both Ödön*: Az 1848. évi sajtótörvény létrejötté (A sajtószabadság problémája Magyarországon a reformkorban) (Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Politica-Juridica. Tom. I. Fasc. 4.) Szeged, 1956. 33. o. — A sajtószabadságért folyó küzdelmet gazdag tényanyag alapján összefoglaló feldolgozásnak téves az a kiindulópontja — mint erre a tanulmányt ismertető Barta István is rámutatott (Századok, 1957. 473. o.) —, hogy az 1790-től 1848-ig terjedő időszak fejlődése egyenes vonalúnak tekinthető. Adatai s az ellenkezőjét bizonyítják, mert a magyar jakobinusok után, Bars megye 1820-as feliratát kivéve, az 1830-as évekig semmiféle adatot nem tud felhozni a sajtószabadság nélküli történet állásfoglalására.

¹⁷ O. L. Regnicolaris levéltár. Acta Deputationum Systematicorum operatorum 1828—1830. Ladula: LLL. Fasc. C. No. 21.

ban.¹⁸ A fiatal Kossuth 1832-ben Zemplén vármegye közgyűlésén a sajtószabadságról mondott beszédében Dessewffy dolgozatát „világot terjesztő munká”-nak nevezte, melyet „mindnyájan ismernek és melyért Trencsénnek nemes rendjei az érdemes grófit hazánk köszönetére méltónak közhatározások erejével kinyilatkoztaták”.¹⁹

Dessewffy főbb érvelései a következők: A szabad sajtó kérdése a társadalmi szabadságot, az államok értelmi, erkölcsi és műveltségi fejlődését mélyen érinti. Ha a törvények és intézmények az emberi nézetek eredményei, ha a véleményharc a társadalmi fejlődést eredményezi, akkor joggal kérdezhető, hogy az írásbeli véleménymondást más szabályok alá kell-e vonni, mint más cselekvéseket, melyeket nem lehetséges, hanem tényleges hatásuk miatt büntetni. Más szóval: megelőzni kell-e a sajtóvétségeket, vagy büntetni? Hol van az ismérve annak, hogy valamely vélemény veszélyessé válhat? Amennyiben valamely nézet veszélyessé válik, ellenszerét mások véleményeiben és gondolataiban lehet megtalálni. A cenzúra erőszakot gyakorol a szerzőn, mert nem bírói ítélet, hanem az önkény dönt róla. Hiábavalónak tartja a cenzúra testületi átszervezését, működjkék bár törvényszék módján, mert hiányoznék a nyilvánosság. Megcáfolja azt a nézetet, hogy a sajtószabadság megfelel a művelt Angliában, de Magyarországon célszerűtlen. Vajon Anglia műveltségének a következménye-e a sajtószabadság, s nem a műveltség következménye a sajtószabadságnak? Lehet, hogy a kormányzás a sajtószabadság mellett több körültekintést igényel; de nem az a cél, hogy a kormányzás könnyű, hanem hogy jó legyen. Mivel a magyar törvények a cenzúrát nem ismerik, Magyarországon minden embernek jogában áll gondolatait sajtó útján közzétenni, s a szerző és kiadó csak ezután büntethető bírói úton. Ismereti törvényeinket, s ezek alapján bizonyítja, hogy az országgyűlések soha nem tekintették a cenzúrát királyi jognak.

Dessewffy József munkája hamarosan kiváltotta a reakció támadását. Az első polémia névtelenül 1831-ben Rozsnyón „Sajtószabadság”, a második pedig Bécsben 1832-ben Kis Páltól „A sajtó szabadsága” címmel jelent meg. A két dolgozatot újból kiadta Ponorí Thewrewk József 1833-ban Pozsonyban „A sajtószabadság és cenzúra” címen. Ezeket követte 1833-ban Ponorí Thewrewknek „Hazafiúi elmélkedések” című, Pozsonyban megjelent elmezüleménye. Mindhárom munka a reakció álláspontját képviselte — hozzátehetjük elég korlátoltan —, s talán ez a magyarázata, hogy Táncsics ezeket nem említette, annak ellenére, hogy ismerte őket. A „Buda-Pesti levelek” utolsó tanulmányában Táncsics gúnyosan említi Thewrewk nevét, felsorolva munkáit is — köztük a „Sajtószabadság”-ot és a „Hazafiúi elmélkedések”-et —: „melyekkel hazafiúsága érzékeny adójául a Széchenyi Országos Könyvtárt megajándékozta”.²⁰

Az említett három munka Dessewffy érveit támadta, ha nem is hivatkozott rá mindegyik. A „Sajtószabadság” szerzője dicsőítette az 1793-as cenzúra-rendeletet, mely teljesen megszigorította a könyvvizsgálatot és végetvetett a II. József által teremtett szabadabb könyvkiadási és terjesztési lehetőségeknek. Őt pontban sorolta fel a sajtószabadság híveinek érveit, majd sorra

¹⁸ A kézirat egy korabeli magyar nyelvű példánya megtalálható az Országos Széchenyi Könyvtár kéziratárában. Fol. Hung. 1822.

¹⁹ Kossuth Lajos iratai. XI. k. Bpest, 1905. 1—2. o.

²⁰ Táncsics Mihály: „Buda-Pesti levelek” kézírata 102. o.

cáfolni igyekezett aulikus és konzervatív szemszögből. A sajtószabadságot követelők — a röpirat írója szerint — így érveltek. 1. A fejedelemnek nincs joga a sajtószabadság korlátozására. 2. A tilalmazás nem felel meg céljának. 3. A cenzúra nem egyezik meg az emberi és polgári társasági jogokkal, sőt természetellenes. 4. A nép javával és boldogulásával is ellenkezik. 5. A tilalmazás nemcsak sikertelen, hanem veszedelmes is. A névtelen szerző cáfolatának lényege a következő: 1. A királynak joga van a cenzúráztatáshoz, hiszen hatalma isteni eredetű — tehát nem a társadalmi szerződésből következik —, és e jogot a nemzet sem tartotta fenn magának törvényeinkben. 2. A büntetéstől való félelem csökkenti a tiltott gonosz könyvek iránti kíváncsiséget. 3. Abból, hogy az ember természeténél fogva gondolkodni tud, nem következik, hogy mindenről szabadon ítélhessen, mert erre a természet jogot nem adott, hanem csak arra, hogy tehetségét erkölcsösen használja. Azt pedig, hogy mi erkölcsös, törvények és rendeletek határozzák meg. Az élethetési és mozgási szabadságra való hivatkozással sem sántikálhatnak messze a sajtószabadság hívei — írja a névtelen szerző —, mert ezt is korlátozzák, amikor például a tolvajt megbüntetik. 4. A műveltség valóban az emberek boldogulását segíti elő, de a tiltott munkák nem a művelődést szolgálják. Hivatkozik a francia illuminátusok munkájára, akik majdnem egész Európát elpusztították. Végül még azt az állítást is megkockáztatja, hogy „a legbárdolatlanabb nemzetek is, melyek a Cultúra, csinosodás felől éppen semmitsem tudnak, sokkal boldogabbak mindazon kiművelt pallérozott népeknél, melyek az illuminátusok pusztító világitásával megégtek”.²¹ 5. Abból, hogy a legbölcsebb törvényhozók sem nyomhatják el teljesen a gonoszszágot, még nem következik, hogy semmi törvény se legyen. Hiába állítják, hogy minden tilalmazás ellenére is előbb-utóbb felnyílnak „az emberek befátyolozott szemei, és akkor a legnagyobb hirtelenséggel felfordul minden”, mert az emberek csak gonosz meszerek gonosz könyveinek sugallatától tanulhatnak ilyet, s ezért kell ezeket a munkákat tilalmazni.²²

Kis Pál arra hivatkozott, hogy munkáját külföldi tanulmányok eredményeinek felhasználásával írta, de lényegében a bécsi „Jahrbücher der Literatur” c. folyóirat 1818. évi első kötetében Gentz Frigyesnek névtelenül megjelent értekezését használta fel alapul.²³ Okfejtésének rövid lényege, hogy a népek boldogulása nem a sajtószabadságtól függ; a nép hangulatát pedig a kormány Magyarországon a megyék felterjesztéseiből is megismerheti. Tökéletes sajtószabadság sehol a világon még nem volt. Nem volt a francia forralom alatt Franciaországban sem, és Angliában sincs. Angliában a sajtóvérségeken ítélkező jury működése tökéletlen. „1. magában, 2. az ítélő írákon nézve”. „Magában” azért, mert nem lehet a büntetendő gyalázkodást pontosan körülhatárolni, a „bírákra nézve” pedig azért, mert a törvény írtelme — azaz belátásuk —, nem pedig cikkelye alapján ítélkeznek. Sokkal több tehát ennél a kéziratok cenzúrázása, mely által már eddig is „temérdek cár és szerencsétlenség elhárított”. „Vagy nem vettük-e észre — írja —, hogy a gonosz írományok”, „melyeket Voltaire, Diderot, Crebillon rajzoltak”, „új meg új kiadásokban olcsó áron mindenfelé... terjesztetnek és nohón olvastatnak? Nemde a katalógusok szerint az 1817 februárjától fogva

²¹ *Ponori Theurewk József*: A sajtószabadság és cenzura. Pozsony, 1833. 57. o.

²² Uo. 63. o.

²³ *Tarnai János*: Sajtójogi dolgozatok. Bpest, 1913. 110. o.

1824 decemberéig 2,741.000 kötetek jelentek meg Voltaire, Rousseau, Diderot és más oly írók munkájából, kiket maga a nemzeti convent az 1789-i Revolutió okainak elismert.”²⁴

Hasonló érveket hozott fel a sajtószabadság ellen Thewrewk a „Hazafiúi elmékedések”-ben, név szerint is polemizálva Dessewffynek szerinte az országban mindenütt olvasott munkájával.

E sajtópolémiaikat megelőzően, vagy azzal egyidőben az országgyűléseken is felmerült a sajtószabadság kérdése. Először ugyan nem a cenzúra általános megszüntetése volt a jelszó, hanem csak az országgyűlési tárgyalások nyilvánossá tétele végett országgyűlési hírlap szabad kiadása. Ez a követelés az 1830-as országgyűlés sikertelen hírlapkiadási kísérlete után 1832-re már összekapcsolódott a sajtószabadság kiharcolásával. A liberális reformeszmék térhódításának egyik jele, hogy több vármegye utasítást adott követeinek az új országgyűlési hírlap kiadhatása mellett a sajtószabadság követelesére is. Az országgyűlés megnyitása után hamarosan felmerült a hírlappal együtt a cenzúra kérdése. Az 1833. január 10-i országos ülésben az ellenzék igen éles támadást indított az elnöklő Mérey personális ellen, aki a cenzúrát királyi jognak tekintette. Izzalmos viták után az alsótábla elfogadta azt a főrendekhez szóló üzenetet, mely a sajtószabadságot és az országgyűlési hírlap kiadhatóságát pártolta, de a főrendek tagadóan válaszoltak. A kérdés ezzel egyidőre — a főrendek merev ellenállása és az alsó tábla jelentős részének ingadozása miatt — lekerült a tárgyalások napirendjéről.²⁵

Ilyen körülmények közepette — nyilván egyéni sérelmétől is indítva, de az egész nemzetre nehezedő nyomást is átérezve — írta meg Táncsics első cikkét a sajtószabadságról. Még nem a cenzúra teljes eltörlését tűzte ki célul — mint tíz esztendővel később —, hanem azt az utat akarta egyengetni, amely a sajtószabadsághoz vezet. Írása, ha nem is utal rá, polémia az előbb említett, konzervatív nézeteket valló és cenzúrát dicsőítő tanulmányokkal.

Egy pillanatra sem kételkedhetünk abban, hogy Táncsics szíve mélyén már ekkor a teljes sajtószabadságra vágyódott. Erről tanúskodik, midőn kéziratóban megemlíti, hogy Magyarországon is sokan vannak, kik „korlátlan nyomtathatási just kívánnak”, és megjegyzi: „mit magam részére én is óhajtanék . . .” De ha nyomon követjük politikai olvasottságát, szintén erre a következtetésre kell jutnunk, hisz a francia felvilágosodás legjelentősebb alkotásait, Voltaire, Montesquieu, Rousseau írásait ekkor már éppúgy ismerte, ahogy Volneyt vagy Börnet és Mignet, Lamartine vagy Rotteck munkáit csakúgy mint Franklin és Washington életét vagy a francia forradalom történetét.

A teljes sajtószabadság hangoztatásától azonban ekkor még Táncsics több körülmény visszatartotta, s követelését így összegezte: „Egyetlen és igazságos óhajtásunk tehát most még csak az lehet, hogy a cenzor felvilágosodott, nemeslelkű, s igazságszerető, s a nemzetnek szinte oly méltó tagja, mint a felségnek hív alattvalója legyen. Ne töröljön le önkénye szerint milder kitétel, mingyárt első pillanatra, melynek mind a hazára, mind a fejedelemre nézve talán jó következése lehet. Ne dugja be azon kis érnek a száját, melyer bár lassankint, sok igazság csurdogál le, melyeknek a nép boldogsága növekedését köszönhetendí, s melyek a fejedelmi thronusok megerősítésére erős támaszul szolgálhatnak.” Számolnia kellett mindenekelőtt azzal, hogy határozottabb hangú tanulmány kiadását a cenzúra úgysem engedné — Dessewffy könyvi

²⁴ *Ponori Thewrewk József*: I. m. 107. o.

²⁵ *Horráth Mihály*: Huszonöt év . . . Pest, 1868. I. k. 308—309. o.

is csak külföldön jelenhetett meg —, sőt nemcsak egész munkája megjelenését tiltánák meg e cikk miatt, hanem írói tevékenységének is hosszú időre gátat vetnének.

Nem kerülhette el figyelmét az sem, hogy az országos közvéleményt irányító s a polgári átalakulás felé az első bizonytalan lépéseket tevő köznemesség soraiból is csak kevesen tettek magukévá a teljes sajtószabadság eszméjét. E cikke azt bizonyítja, hogy jól ismerte az országgyűlés alsótáblájának vitáit és huzavonáit az országgyűlési hírlap és a sajtószabadság kérdésében. Az elmék még valóban nem értek meg, és még a haladók körében is fonák nézetek uralkodtak a sajtószabadságról. Kölcssey mindig kétségbeesett, ha a sajtószabadságra gondolt, nemcsak a kormány ellenkezése, hanem a következő politikai éretlensége miatt is. „Nem uraim — mondja Kölcssey —, még mi a sajtószabadságra nem értünk, és az éretlenül szakasztott gyümölcs vajmi fanyar s vajmi romlandó!”²⁶ Tánics az országgyűlésen uralkodó hangulat ismeretében írta, hogy azok az „ifjú írók, kik semmit e földön annyira nem óhajtanak, mint azt, hogy minden cenzúra nélkül irományaikat nyomtat-hassák”, „nem gondolják meg, hogy a nemzet képviselői ezt nem akarják”. „Tegyen p. o. valaki országgyűlésünk alsó tábláján indítványt, melyben teljes sajtószabadság kéressék, ha mind a két táblán átmege minden ellenmondás nélkül, fejemet a guillotínera teszem. Sőt ha maga a fejedelem kínálná is meg vele őket, el nem fogadnák, merek az inquisitio kínzásaira fogadni.”

De Tánics cikkének megírása idején még nemcsak számolt a politikai vezetőréteg hangulatával, hanem jelentős mértékben hatása alatt is állott. 1834-ben még nem az a radikális demokrata, aki tíz évvel később, amikor a legfontosabb reform-kérdésekben egy jó lépéssel mindig előtte járt még a reform-ellenzék balszárnyát képviselő Kossuthnak is. Bár a jobbagyság nyomorúságát éppoly mélyen átérezte, mint később, olvasmányai pedig a radikalizmus felé irányították, a politikai kérdések gyakorlati alkalmazásánál mégis igen óvatos volt, és igyekezett magáévá tenni azoknak a véleményét, akiknek nézeteit a reformerek szinte osztatlanul irányadónak tekintették. Ilyen osztatlan tekintélye az 1830-as évek első felében elsősorban Széchenyinek volt. Az ő nézeteinek hatása nemcsak a reformellenzék soraiban mutatható ki, hanem Tánicsnál is. Az Akadémia működéséről írt bírálatában Tánics kifejtette, hogy „minél nagyobb befolyással van valamely munka a társasági jóllétre, azaz, minél közelebb vitte azt céljához : annál nagyobb annak böese és szerzőjének érdeme. Így p. o. a Hitel és Világ ezen nézőpontból tekintve, minden kritikán felül áll . . .”²⁷ Ezenkívül még számos alkalommal hivatkozott ebben az időben Széchenyire, idézte írásait, mint olyanét, aki mindenkinél világosabban látja a nemzet előtt álló feladatokat. Ez a hatás mutatkozott meg Tánicsnál, amikor elmaradott viszonyainkra, műveltségünk alacsony színvonalára hivatkozva nem tartotta célravezetőnek a sajtószabadság azonnali megteremtését. „Igaz ugyan — írta —, hogy a sajtószabadság által elkövetett vétkek, éppen azon szabadság által meg is jobbjíthatnak ; de oly fél vad és meg nem ért nemzetnek mint mi vagyunk nem való.” Amit aztán az ezt követő sorokban javasolt, az nemcsak tartalmát és gondolatmenetét tekintve, hanem stílusában és hangvételében is Széchenyire emlékeztet. „Haladjunk lassan litteraturánkban, kevesítsük az előítéleteket, becsüljük minden embertársunkat, esmérjük meg őt velünk egyenlő jogú teremt-

²⁶ *Kölcssey Ferenc*: Összes Művei. Bpest, é. n. 1253. o.

²⁷ *Tánics M.*: Kritikai értekezések . . . I. k. Pest, 1835. 166. o.

ménynek, segítsük a közterheket vinni, idomítsuk constitúciónkat miveltégi haladásunkhoz, kezdjük az elválasztó közfalakat lehordogatni, gyakoroljuk a morált, tartsuk meg a keresztény vallásnak és természetnek eme legfőbb parancsát: „Ne tedd azt embertársadnak, amit nem akarsz, hogy ő neked tegyen.”

Táncsics „rövid látásúak”-nak nevezte azokat, kik „mihelyt valamit inyök szerint nem tehetnek, a kormányt vádolják, meg nem gondolván, hogy amit a nemzet képviselői egyesült lélekkel akarnak, s kívánnak, a fejedelem soha sem szokta megtagadni . . .” Ezekben a hagyományos köznemesi sérelmi politikával ellenkező sorokban szintén Széchenyi eszméinek a hatását láthatjuk, hisz az ő elképzeléseinek volt egyik alaptétele, hogy a reformokat a bécsi udvarral karöltve lehet és kell megvalósítani. Azon „tüzes ifjak” felé pedig, akik „minden cenzúra nélkül” szerették volna írásaikat kiadni, Táncsics azzal érvelt, a „nemzet képviselői ezt nem akarják”, sőt a sajtószabadságot, „ha maga a fejedelem kínálná is meg vele őket, el nem fogadnák”. Táncsics tehát ekkor még elfogadta Széchenyi nézeteit és abban az illúzióban élt, hogy a polgári átalakulás reformjai, ha azokat az országgyűlés kezdeményezné, a kormánynál nem akadályra, hanem támogatásra és helyeslésre találnának, de fájdalom, a köznemességből hiányzik ehhez a jószándék. A bécsi udvar reformtámogatásába vetett illúzióit azonban a politikai események és kéziratának sorsa pár év múlva örökre eloszlatták.

Végül még egy tényező volt, amely akadályozta a fiatal Táncsics Mihályt abban, hogy a sajtószabadság maradéktalan híve és hirdetője legyen: a nemzetiségi kérdés. E téren Táncsics később sem tudott szabadulni a köznemesség nacionalizmusának hatása alól, sőt a nemzetiségi kérdésben a demokrata Táncsics nézeteit nagyobb türelmetlenség jellemezte, mint a liberálisokét. A sajtószabadság — írta Táncsics — „annyiféle nyelvű . . . nemzetünkre nézve még most káros lenne: és ezt nem hízelkedésből, hanem tökéletes meggyőződésemből mondom”. Állítását sietett is mindjárt igazolni a magyarországi szerbeknek az 1830-as lengyel felkelés idején tanúsított magatartásával. „Minden jóérzésű polgár nemzeti és vallási különbség nélkül szomorúsággal telt el Varsó bástyájának lerontására, csak az orosznak honunkban háládatlanul lakó hitsorsosai örültek.” A megoldás, amit a nemzetiségi kérdésben javasolt, semmiben sem különbözött a köznemesség álláspontjától. „Igyekezünk idegen ajkú polgártársainkat szelíd módokkal magyarosítani, s velünk egyé olvasztani, irtsuk ki közülünk a visszavonás és meghasonulás gyökereit, hintsük el helyettük a szeretet magvait.” Olyan eszközöket javasolt tehát a nemzetiségekkel való megbékélésre, amelyek nem a békét szolgálták, hanem az ellentéteket mélyítették.

Ha Táncsics a sajtószabadság megvalósítását az adott pillanatban még nem is tartotta időszerűnek, cikkének befejező részében mégis azt bizonyította, hogy a kéziratok cenzúrázásánál sokkal helyesebb volna, ha a sajtóvétségek fölött bíróság ítélnék. Látszólag tehát ellentmondás van cikkének követelése és a befejező része között. Valójában Táncsics írásának itt új szakasza kezdődik, melyben a sajtószabadság és cenzúra körül lezajlott vitához közvetlenül kapcsolódik. Cenzúra vagy sajtóbíróság? Ez a kérdés középpontjában állott a cenzúrát védő konzervatívok és a sajtószabadságért küzdő reformerek polémiájának. Táncsics cikkének szóban forgó részében szembefordul a cenzúra létjogosultságát bizonygató nézetekkel. Csodálkozik azon, hogy hogyan jöhetett „ezen vétket megelőzni akaró mód annyira divat-

ba, holott minden cselekedetünk csak azután vonnak büntetést magok után, ha már megtétettek, s büntetésre méltó vétkeknek megesmértettek". A gondolatok szabad közlését az emberi méltósággal összeegyeztethetőbbnek tekinti és megállapítja, hogy a sajtószabadságból származó jó bizonyosan nagyobb lesz azon rossznál, melyek az emberi gyarlóságnál fogva szintén velejárói a cenzúra eltörlésének. Érvelésének tehát az volt a célja, hogy a reakció nézeteinek tarthatatlanságát bebizonyítsa és meggyőzze olvasóit a sajtószabadság üdvös voltáról, s így természetesen olyan viszonyokat, amikor az emberek a sajtószabadságot már nemcsak követelik, hanem azzal élni is tudnak.

Táncsics kézírata a következőképp szól:

Móttó: „Ein Schriftsteller von Verstand hat nie einen Censor von Verstand zu fürchten." (Börne)

Valamint mindenről, úgy a cenzuráról is legtöbb embernek visszás és helytelen fogalma van. Minthogy azonban valamennyi nyomtatandó iratainknak ezen úton kell menniök és mivel e tárgyat egyenesen, a magyarul írók közül senki vagy szinte senki nyilvánosan (legalább tudtomra, s a közhasznú esméretek tárának ebbeli cikkelyét kivéven),²⁸ azaz nyomtatva még nem érintette: jónak, sőt szükségesnek gondoltam erről néhány szót elmondani és hideg vérrrel megfontolni, vajon oly veszedelmes és kárhuzatos-e ez, mint sokan gyanítják, vagy éppen állítják.

Ezen feletle nagy fontosságú tárgyról nem szándékoztam ugyan leveleimben emlékezni, széles kiterjedése, története, elosztása, sat. miatt nagy munkába kerülhetvén: de némely olvasóknak és íróknak gyávasága s félénk aggodalma kényszerítte, legalább röviden érintésére, kik arról akarnának meggyőzni, hogy nem engedtetik meg leveleim czimén e szó: buda-pesti.

Szívesen elhiszem, hogy a censura legjobb szándékból állítottatott fel, abból tudniillik, hogy a morált megvesztegető, a Státust felforgató, a religiot tipró iratok megjelenését akadályozza; de tudni szeretném, mi okból lehetne az említett szónak egy oly munka címén, mely mind a két várost változtatva érintendi, kitételét meg nem engedni, holott az különféle iratokban már ezerszer is használtatott? ime egyik bizonyosága annak, hogy a cenzuráról sokan fonákul ítélnék. Azonban, hogy itt mint minden egyébütt is, visszaélések történhetnek, és valóban történnek is, maga a censor sem tagadhatja, ha becsületes ember. Arról, hogy mi lehet: a moralításra, Statusra és religiora nézve ártalmas, vagy veszedelmes oly különböző nézetek, és vélemények léteznek, hogy benne semmi emberi teremtmény, hacsak nem oly csalhatatlan mint az isten maga, igaz és elhatározott ítéletet nem hozhat. Ennél fogva csudálni éppen nem lehet, ha egyik censor elveti azt, mit a másik megenged, és kitérőli azt, mit a másik meghagy.

Ha visszatekintünk egy kevésbé a történetbe, borzadnunk kell azon kegyetlen és gyászos mécsárlatok és öldöklésektől, melyek az emberi nemet részint vallási, részint polgári háborúkban gyalázatosan bemocskolták, és örökre megbélyegezték. S ha az ilyenek eltávoztatására — miről nem kételkedem — czélzó szándékból hozatott be a censura, ha a szabad sajtóság tilalma a megtörténhető vérengzésnek akarja mindenkorra eleit venni, áldom feltalálóját negyedik Sixtust, vagy mások szerint, hatodik Sándort.

A nemzetek, csinosodásukra, műveltségükre s felvilágosodásukra nézve egymástul feletle különböznek, melynek következtében némelyek a cenzurát szükség-telennek, sőt károsnak és jogtalanak állítják, mások szükségesnek, hasznosnak, és igazságosnak mondják.

Az első, ezekkel s ezekhez hasonlókkal támogatják állításaikat. a) A censura által azoknak természeti jogaik megsértetnek, kik enélkül sem élnének vissza a szabad nyomtathatással. á) A cenzurának csak meggondolása is sokakat visszaijeszt a tudományos pályáról, melynél fogva az emberiségnek hasznos tudományok terjedése késleltetik, a mi igazságtalan. b) Valamint az embernek istentől adott joga, gondolkodni, úgy azt beszéddel és irattal közleni is természeti joga. cz) A censura nem csak nem veszi eleit a visszaéléseknek, sőt gyakran nagyobb károknak oka, mint amely károktól akar megóni. cs) Üdvösebb mód a kétent sajtószabadsági vétkeket azután büntetni meg. d) A sajtószabadságnál nincs biztosabb mód, a thronusok rendületlenítésére, a revolútiók eltávoztatására és a polgárok jogainak bátoroságotására stb.

²⁸ Közhasznú esméretek tára a Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva. VII. k. Pest, 1833. Könyvbírálat címszó 280—281. o.

A másik felekezethez tartozunk mi, magyarok is. Igaz, hogy vagynak köztünk egyes emberek, kik teljes és korlátlan nyomtathatási just kívánnának, ami ezen egyesekre nézve hasznos is volna, mit magam részére én is óhajtanék, de annyiféle nyelvű abajdócz nemzetünkre nézve még most káros lenne, és ezt nem hizelkedésből, hanem tökéletes meggyőződésemből mondom. Ennek behizonyítására elég legyen említenem a lengyelek utolsó háborúja alatt csak rácz atyánkfiai részéről mutatkozott jeleneteket. Az európai népek legalább szánakozással vevének részt azoknak szerencsétlen megbukásában. Még az ellenség is egészen el nem romlott szívében kénytelen vala magát a szabadság és honvédelemben kifejtett dicső erénynek meghajtani. Minden jóérzésű polgár nemzeti és vallási különbség nélkül szomorúsággal telt el Varsó bástyáinak lerontására, csak az oroszok honunkban háládatlanul lakó hitsorsosai örültek.

De ha ily nemzeti gyűlölségnek szomorú következéseitől nem kellene is félnünk, hányan vagynak köztünk, kiknek mind az általános, mind a nyomtatási szabadságról igazi fogalmuk volna? Nem tartja-e a nagy rész azt szabadságnak, ha embertársát büntetlenül sértegetheti? Igaz ugyan, hogy a sajtószabadság által elkövetett vétkek, éppen azon szabadság által meg is jobbitathatnak, de oly fél vad és még meg nem ért nemzetnek, mint mi vagyunk, nem való! Tudjuk, hogy második József ezzel már megajándékozott, mi azonban nem valánk elég hálásak azt megérdemelni és megköszönni. Haladjunk lassan literaturánkban, kevesítsük az előítéleteket, becsüljük minden embertársunkat, esmérjük meg őt velünk egyenlő jogú teremtménynek, segítsük a közterheket vinni, idomítsuk constitutionkat műveltségi haladásunkhoz, kezdjük az elválasztó közfalakat lehordogatni, gyakoroljuk a morált, tartsuk meg a keresztény vallásnak és természetnek eme legfőbb parancsát: „Ne tedd azt embertársadnak, amit nem akarsz, hogy ő neked tegyen.” Sőt eme parancsnak felségesebb részét is: „Tedd azt embertársadnak, amit akarsz, hogy ő neked tegyen.” Igyekezzünk idegen ajkú polgártársainkat szelíd módokkal magyarosítani, s velünk egyé olvasztani, irtsuk ki közülünk a visszavonás és meghasonlás gyökeit, hintsük el helyettük a szeretet magvait. Ki lehet oly elvetemedett gonosz vakmerő, ki bátorkodnék azt állítani, hogy ezekben a censura bennünket hátráltat, s akadályoz? A rövid látásúak mihelyt valamit inyök szerint nem tehetnek, a kormányt vádolják, meg nem gondolván, hogy amit a nemzet képviselői egyesült lélekkel akarnak s kívánnak, a fejedelem soha sem szokta megtagadni és nem is tagadhatja meg, mert rendeltetésénél fogva a nép boldogítása fő kötelessége. Mi lehet pedig célirányosabb annak előmozdítására mint az, mit a nép maga közakarattal óhajt?

Legyünk igazságosak, és amit magunk nem akarunk, ne kerítsük a kormány vagy fejedelem nyakába. A fejedelmek jók és ha rosszak találtattak is köztük, a körülöttök lévő hizelkedőknek serege, sőt maga a gyáva nép roonthatta el. Ha hibázik, csak azt gondoljuk meg, hogy ő is ember, és hogy a körülte lévőektől sohasem vagy ritkán tudhatja meg a dolgok miben létét, az igazságnak szent és tiszta szavai ritkán juthatnak füleihöz.

Második József megengedte a bécsi protestánsoknak is, hogy magoknak szentegyházat építhessenek. Erre a vakbuzgók felbosszankodva gúnyiratokat szegeztek az utczák sarkaira. A jobb érzésűek ugyan azonnal letépték, de maga József újra kinyomatta, s a belőle áradó hasznót a protestáns templom építésére adá. Áldottak legyenek poraid jó fejedelem s nagy ember! Diocletian, római császár ekképen panaszkodik: „Mily sokszor hozza magával négy vagy öt miniszternek haszna, mindent elkövetni, mi a fejedelmet eltántoríthatja! Alattvalóitól elkülönözöttségében, mit méltósága kíván, (?) a fejedelem az igazságtól is el van választva. Mert, mivel ő csak idegen szemekkel lát, csak idegen fülekkel hall, lelkeben is csak esalképek támadnak. Ő alattvalóinak legérköleségeit, legérdemesebbeit akarná ugyan a státus legfőbb hivatalaival felruházni, de fájdalom! nem ritkán a tehetlenség és érdemtelenség nyerik el azokat, mivel az udvariak haszna úgy kívánja. Még a legjobb, a leghelebb monarchák is alája vannak vetve a körülöttök lévőök befolyásának, mely őket nehezebben nyomja mint maguk elhiszik és kívánják.”²⁹ Nem mondhatja-e minden mostani fejedelem is ezt magáról? nem mondott-e a császár igazat? Kívánhat-e akármely társaság előjárójául, fejedelméül jobb embert, mint Leopold Toscanában vala? Második Fridrich munkáinak 6-dik kötetében, különösen a sajtószabadság s censura nézve ezeket mondja: „Wenn man (indessen) bis zu dem Ursprunge der Gesellschaft hinaussteigt: so ist es einleuchtend genug, dass der Regent schlechterdings kein Recht über die Meinungen der Bürger hat. Müsste man nicht wahnsinnig sein, wenn man sich vorstellen wollte dass Menschen

²⁹ Ludwig Hoffmann: Die Staatsbürgerlichen Garantien oder über die wirksamsten Mittel die Krone gegen Empörungen und die Bürger in ihren Rechten zu sichern. II., teljesen átdolgozott kiadás. Leipzig, 1831. II. k. 80. o.

zu einem ilres Gleichen gesagt hätten: Wir erheben dich über uns, weil wir gern Sklaven sein wollen, und wir geben dir die Macht, unsere Gedanken nach deiner Willkühr zu lenken? Sie haben vielmehr gesagt: Wir bedürfen deiner, um die Gesetze aufrecht zu halten, denen wir gehorchen wollen, um weise regiert zu werden, und uns zu vertheidigen. Uebrigens fordern wir von dir Achtung für unsere Freiheit. Dies ist das Verlangen der Völker, wogegen keine Einwendung Statt finden kann.³⁰

Nem így kell-e minden fejedelemnek gondolkodnia? nem így gondolkodik-e fejedelemünk is. Nem tartja-e meg szentül törvényeinket? töröltetett-e ki Corpus jurisunkból törvényeket? sőt szaporítja! Tudom, hogy vagynak ifjú írók, kik semmit e földön annyira nem óhajtanak, mint azt, hogy minden censura nélkül irományikat nyomathassák. S ha a fejedelem ezt megengedné nekik, őt minden eddig élt fejedelemnél fölebb magasztalnák. Ezen tüzes ifjak azonban nem gondolják meg, hogy a nemzet képviselői ezt nem akarják. Tegyen p. o. valaki országgyűlésünk alsó tábláján indítványt, melyben teljes sajtószabadság kéressék, ha mind a két táblán átmeny minden ellenmondás nélkül, fejemet guillotina tesztem. Sőt ha maga a fejedelem kínálna is meg vele őket, el nem fogadná, merek az inquisitio kínzásaira fogadni.

Egyetlen és igazságos óhajításunk tehát még most csak ez lehet, hogy a censor felvilágosodott, nemes lelkű, igazságszerető, s a nemzetnek szinte oly méltó tagja, mint a felségnek hív alattvalója legyen. Ne törőljön le önkénye szerint minden kitélt mingyárt első pillanatra, melynek mind a hazára, mind a fejedelemre nézve talán jó következése lehet. Ne dugja be azon kis érnek száját, melyen bár lassankint, sok igazság csurdogál le, melyeknek a nép boldogsága növekedését köszönhetendi, s melyek a fejedelmi thronusok megerősítésére erős támaszul szolgálhatnak. Ha 16-dik Lajos a nép fohászait, nyögéseit, kesergéseit ezen úton hallgatta volna, a vérpadon életét nem veszti el vala.

Ne gondolja mingyárt a censor, hogy minden szabadabb lihegésű szerző a thronusok ledöntésére, a status felforgatására, az áldott béke megzavarására s az erkölcsösség megvesztegetésére törekszik, ha munkájában némely szokatlan s talán új gondolatokat és ideákat vesz észre. Az oly író, ki a keresztény vallásnak már fölebb említett parancsa, azaz felebaráti szeretet nélkül indulván ki a társaság nyugodalmát akarná megháborítani, ki a verejtékes és gyakran száraz darab kenyereket könnyekkel áztató szegényeknek végső reményét, a vallást szándékoznék elragadni, az mint istentelen rabló, kegyetlen haruzia és zsványt a társaságból kiűzendő, penészes oldalon sötét börtönbe vettesék, hol az írónak, a jó lelkű írónak dicső pályájáról, a kötelességek szentségéről józanabban gondolkodni tanuljon.

Ne kárhoztassék el mingyárt a munka, ha szerzője benne csak véleményeket közöl: hitessük el magunkkal, hogy az, ki előítéleteket támad meg, melyek századok, sőt ezredek óta ostorul szolgálnak az emberi nemnek, nem üldözzét, de hálaköszönetet érdemel. Igazságot kíván tőlünk alkotónk, ennek keresésére kötelez religionk, ezt, és nem hazugságot kíván tőlünk minden ember, kivel dolgunk van. Istenem! világosítsd fel az embereket, hogy ama vallás igazságait, mely tőled veszi eredetét, megismerhessék, és követhessék. Oltsd szívökbe e szép mondást, melyet Jézus a hegyen tanított: boldogok, akik éheznek és szomjuhozzák az igazságot, mert övék a mennyeknek országa.

Vallásunk szeretetre int, mivel mutathatjuk pedig felebarátunk iránt szeretetünket jobban, mint ha őt oktatjuk, új meg új igazságokra tanítjuk, erőnyre buzdítjuk, szóval, ha vele jót teszünk. Drágább java pedig embernek nincs — ha igaz, mit kisdéd korunktól fogva szülőink, dajkáink, nevelőink, lelkiatyáink fejünkbe vertek — mint erkölces és tudomány. — E szent czélbul alapítja s emeli a status iskoláinkat. Mint hogy azonban nem lehet mindenki iskolai s szájjal oktató, és hogy mégis keresztény kötelességének kiki eleget tegyen, irat által kell embertársát tanítania. Mily nevetséges, sőt botránkozató ellenkezés volna már, ha olvasásunk, tapasztalásunk sat. által szerzett, s a tudatlanabbakkal közlendő igazságokat a censor kitörölné? Az isteni rendeltetéssel ellenkezőleg sem a fejedelem, sem a becsületes polgár soha igazság helyett hazugságot nem mond, sem mást erre nem kényszerít. P. o. ilyen igazságokat, a mondottak következtében semmi emberi censor ki nem törölhet: Magyarországot abajdóez, azaz zagyvált, kevert nemzet lakja. Az angoloknak, görögöknek és magyaroknak német királyaik vagynak, azaz német házból s nemzetből származnak. A magyarok törvénye latin nyelven van írva. Hol a tulajdon csak kevesek kezében van, ott nincs boldogság. Magyarországból elég iskola van, de józan nevelés nincs: mert mindaddig, míg anyanyelvünkön vagy inkább magyar nyelven nem tanulunk, sohasem lesz józan nevelés.

³⁰ Hinterlassene Werke Friedrichs II. Königs von Preußen. Frankfurt und Leipzig, 1788. VI. k. 68—69. o.

Óh igazságnak istene ezt nem lehetne-e mondani és írni? A hol jogosság — justitia — nincs, moralitás sincs, sem religio. Minél nagyobb a nemesek szabadsága, annál nagyobb a jobbágyok rabsága; és ezen kételkedhetik-e valaki, kinek esze van? A temetőben nincs a nemes és nemtelen, a császár és koldus koponya közt különbség; egyébiránt meg lehet, hogy a gyógyászok tudnak különbséget tenni! — A szó igaz értelmében, még igen kevés nagy ember volt; de még igazibb értelmében ti. testileg elég volt és van most is. A jog mindennek alapja, ezen nyugszik s nyughatik csak a nemzetek boldogsága, ha valaki, de okos embert értek, ellenkezőt állít, vagy ezt tagadja, letérlőlöm.

Nevezetes, de nem új tünemény az emberi társaságban az, hogy minél fölebb áll abban valaki, annál inkább fél a sajtószabadságtól; minél hatalmasabb, annál jobban aggódik, s retteg tőle. Míg Napoleon csak konsul volt, eszébe sem jutott a sajtószabadság korlátozása. Midőn egy gonosz hízelkedő, milyeneknek szűkében soha sincs az udvar, azt tanácsolná neki, hogy állítsa helyre ismét a censurát, ezt felelte a hízelkedőnek, „amely sebeket a sajtó okoz, azokat meg is gyógyítja. Megfosszam-e magam, némely elkerülhetetlen alkalmatlanságok miatt, ama felvilágosításoktól, melyeket a journalok és brochure-ok adnak? Én az igazságot akarom hallani.” De miután császárrá lőn, s hatalma nőttön nőt, uralkodása mindig jobban és jobban terjed, a sajtószabadságnak mind inkább ellenségévé leve, míg végre sem Franciaországon belül sem kívül mennyire hódító karja ért, egy szabad szót nem lehetett nyomtatni. Lélekismerete tudni-illik azt súgta neki, hogy ily megengedett szó, nagyobb gyulázatára, mint beszületére válik. Már elfeledte consulságában adott feleletét. Most nem hallgathatta már az igazság szavát, csak alacsony hízelkedő dicséretet tetszének. Staël asszonyiságnak Németországról írt munkáját nem engedé kinyomtatni, ámbár a censorok már megtevék a magokét, csak azért, mert benne dicséretéről semmi sem mondatik.³¹ A franciák imádással határos tisztelettel illették e, tőlük úgynevezett nagy emberöket, de reményilem eljő az idő, bár meg nem érem is, midőn az igazság szavára, elfogult hízelkedői, némán szégyenkednek, hogy e bitortót és rablót, csak azért, mert a tüzes francia népet használni tudá, oly nagyak magasztalák.

A továbbiak során idézi Táncsics Mme de Staël Németországról írott könyvének befejező sorait, melyeket a szerző szerint Napoleon cenzorai a legveszedelmesebbeknek tekintettek. Majd Staëlnak a könyv elé írt bevezetőjéből vett idézetekkel — melyekben elmondja munkája kiadásának megtiltását és Napoleon által Franciaországból történt kiutasítását — ismereti Táncsics Napoleon cenzorainak és rendőrségének a „De l'Allemagne” kéziratával és szerzőjével szemben tanúsított magatartását. Ezután Táncsics levonja a következtetést Napoleonról, mondván, hogy aki a „nemeslelkű és nagy felvilágosodású asszont” hazájától örökre száműzte, csak azért, „mivel a császárt országok és koronák osztogatásában nem dicsérték”, nagy embernek nem nevezhető. Napoleonra vonatkozó megállapításának igazolására idéz Trelawny „Adventures of a young son” c.³² munkájából, aki Napoleont szintén depostának tekintette. Végül az igazi nagy ember kritériumainak a meghatározására Seumet³³ idézi, aki a nagy embereket két részre osztja és így jellemzi: a közönséges nagy ember örömét leli abban, ha erejével mindent elnyomhat és egy világot láthat térdei előtt, ellenben az igazi, tiszta nagy szellem azon fáradozik, hogy akit csak tud, az övéhez hasonló jogokban részesítsen és csak akkor érzi érdemeinek nagyságát, ha érzésében min-

³¹ Mme de Staël (1766—1817) francia író, a romantika képviselője, XVI. Lajos híres miniszterének, Neckernek a leánya. Férje, Staël báró svéd diplomata volt. A forradalom alatt Svájcban élt, utána azonban ismét visszatért Párizsba. Kezdetben rajongott Napoleonért, de hamarosan ellene fordult. Leghíresebb könyve az 1813-ban megjelent „De l'Allemagne”, melyet Napoleon betiltatott. Ennek okait és körülményeit ismerteti Táncsics a kéziratban.

³² Trelawny, Edward John (1792—1881) angol író, Shelley és Byron barátja. Byronnal részt vett a görög szabadságharcban. Önéletrajzi elemeket tartalmaz „The adventures of a younger son” c. 1831-ben megjelent regénye.

³³ Johann Gottfried Seume (1763—1810) német költő.

denki mellette áll. E kitérő után ismét a cenzúra kérdését tárgyalja és cikket így folytatja :

Ha egy kissé mélyebben tekintünk a cenzurái és sajtószabadsági dolgokba, csudálkoznunk kell, hogy jöhet-e ezeknek megelözni akaró mód annyira divatba, holott minden más cselekedeteink csak azután vonnak büntetést magok után, ha már megtették s büntetésre méltó vétkeknek megemértettek. Soha még az embereknek eszközbe nem ötlött, hogy eszközeinket, mint : kést, villát, fejszét, baltát, kapát, kaszát, sarlót, ásót sat. meg kellene tiltaniok, nehogy ezekkel valamely szerencsétlenség történjék, pedig sokkal előbb árthat egy fejszével fölfegyverkezett ember felebarátjának, mint valamely inczenbincz pennahós.

Az első esetben megelégszünk, ha bennünket gyermekkorunktól fogva arra emlékeztetnek, hogy ezt és ezt cselekedni nem kell, nem illik, nem szabad, ha pedig mégis valaki cselekszi, megbüntetik, s gyakran halálra, azaz akasztófára ítéltetik, vagy agyonlövetik, vagy fejevételik, vagy örökös tömlőcsebbe vettetik, vagy hazájából száműzetik, vagy homlokára bélyeg süttetik, sat. Hát egyedül az írók volnának e oly ostobák, kik irómanyaikkal e büntetések daczára is sértegetnék embertársaikat, sat? Nem hiszem. Sőt azt tartom, hogy az írók, életök szinte kedves lévén, ily büntetésekre sohasem tennék magokat érdemesekké, feltéven még azt, hogy ők másoknál, kivált tanulatlanoknál okosabbak, ami ugyan nem mindenkor igaz. Számtalap példákkal bizonyíthatnám, hogy sokkal célirányosabb, s emberi méltóságunkhoz illendőbb mindenkit szabad akarat szerint cselekedni hagyni, jót, rosszat ; a következtést lássa ő. Ha valaki magáról elfeledkezve, a nemzetől hozott törvényeknek nem engedelmeskedik, a büntető törvényszék majd tudja kötelességét.

A sajtószabadság támogatására talán legfőbb argumentum ez lehetne. A mindent tudó legbölesebb isten előre látta, hogy a szabad akaratból és beszédszabadságból visszaélések származnak, és mégis szabad akaratot s beszédszabadságot adott az embernek, azt kell, jóságát meggondolva, következtetnünk, hogy azon jó és haszon, mely e szabadságokból ránk háramlik, nagyobb az ugyan ezekből a visszaélésekből származható rossznál ; úgy ha a sajtószabadsághól — mely a szabad akaratunknak resultatuma — származó jó és rossz egy mérlegbe tételik, a jó bizonyosan nehezebb lesz és nehezebbnek is kell lennie, az ugyan abból származó rossznál. Szerencsétlen hon, melyben a sajtószabadságot még kívánni sem lehet! — Mindenható Isten világosítsd föl hazámfiait, hogy e mennyei adománnyal minél előbb bírjanak.

Befejezésül Gentz Fridrichnek a cenzurát érdeklő szavainál jelesebbet és fontosabbat most nem igen mondhatok, bár mindenki jól meggondolná ezeknek igazságát!³⁴

„Semmi sem gyűlöli úgy a bilincseket, mint az emberi gondolat. Az elnyomás, ami ezt illeti, nemcsak azért káros, mert a jót akadályozza, hanem azért is, mert a gonosz-ságot közvetlenül előmozdítja. A vallási kényszerről itt többé nem eshet szó. Ez az idejétmúlt bajokhoz tartozik, amiről olyan időben, amikor sokkal inkább a vallásos eszmék teljes elterjedésétől, mint ugyanazok fanatikus visszaélésétől kell tartania, már csak a sekélyes fecsegők szónokolnak.

A sajtószabadsággal egészen másként áll a helyzet. Egy téves, de a korviszonyoktól legalább mentett szemlélettől vezetve, itt még bölesebb emberek is olyan rendszert javallhatnának, amely a maga igazi álláspontjából tekintve, a kormányzat érdekeire ártalmasabb, mint valaha, a legrosszabb kiterjedésében is a polgár jogai számára lehetne.

Ami, egyéb okokra való minden tekintet nélkül, minden törvényt, amely sajtókényszert parancsol, kizárólag és perditőten elítél, az a lényeges körülmény, hogy az természeténél fogva nem tartható fenn. Ha minden ilyen törvény felett nem valóságos inquisitio törvényszék örökdiik, úgy napjainkban lehetetlen neki tekintélyt szerezni. Olyan könnyű a közönség közt eszméket terjeszteni, hogy minden rendszabály, amely ezt korlátozni akarja, clove gúny tárgyává lesz. De ha ilyen törvények nem is érvényesülnek, mégis el tudnak keseríteni, és éppen az a veszélyes, hogy elkeserítenek, anélkül, hogy megijesztenének. Pont azokat ingerlik ellenállásra, akik ellen irányulnak, mely nem mindig marad csupán szerencsés, hanem még végül dicsővé válik. A legsilányabb produktumok, melyeknek a belső tartalma két órányi életet sem biztosítana, betolakodnak a forgalomba, mivel megteremtésükkel látszólag a bátorságnak egy for-

³⁴ Friedrich Gentz: Rede an Friedrich Wilhelm dem III. König von Preußen bei dessen Thronbesteigung am 16. November 1797. Leipzig. 1833. 20—23. o. (az idézet a kéziratban német nyelven — V. A.).

mája kapcsolódik össze. A legszegényesebb firkászokat kezdik világos fejeknek tartani, és a legmegvásárolhatóbbak egyszer szintén az igazság mártírjaivá emelkednek fel.

Ezer meg ezer rosszindulatú rovar, melyeket az igazságnak és a lángésznek egy napsugara elűzött volna, lerakódik most a nép őrizetlen érzelmeire és elhelyezik mérgeiket az utolsó cseppig, mintha egy tiltott drágaság lenne. Az egyetlen ellenmérreg — a legjobb írók munkái — elveszíti az erejét, mivel a tanulatlan nagyon is könnyen cseszeréli azt, aki korlátokról beszél, azzal, aki az igazságtalant helyesli.

Tehát nem azért, mert az állam vagy az emberiség érdekei úgy kívánnák, hogy ebben a könyvektől elárasztott korban ezer érzéssel több vagy kevesebb kerüljön napfényre, hanem azért, mert felséged túl nagy ahhoz, hogy kis ellenfelekkel terméketlen és éppen ezért káros harcot vívjon: ezért legyen a sajtószabadság felséged kormányzásának megváltoztathatatlan alapelve. Törvényellenes cselekedetekért, írásokért, amelyek ilyen cselekedetek vonását viselik, kell, hogy mindenki felelős legyen; de a pusztá vélemény ne találjon más ellenfelet, mint az ellenérv, és ha az téves, az igazságot. Sohasem tud ez a rendszer egy jól szervezett államnak veszélyt okozni, sohasem tud olyannak ártani. Ahol ez káros lett, ott a rombolás már előrehaladt és a falánk raj csak kinőtt a rothadásból.

*

Bár Táncsics a sajtószabadságot illetően igen mérsékelt következtetéseket hangoztatott, mégis számos megállapítása sejteti, hogy itt sokkal radikálisabb nézeteket valló író fejtette ki gondolatait. Nem egy esetben azok az érvei is, melyeket a cenzúra mellett felsorakoztatott, olyanok, hogy inkább a rendszer bírálatának, mint védelmének tekinthetők. Felismerte ezt a kézirat cenzora, Nagy Antal, ki tizennégy oldalas jelentést nyújtott be a Helytartótanácsnak Táncsics munkájáról. Nagy Antal terjedelmes munkája iskola-példája annak, hogy akinek írásában a cenzorok egyszer a fennálló rendszer valamilyen formájú bírálatával találkoztak, attól kezdve annak legártatlanabb szavai mögött is „romboló eszméket” és „egyenlőségi nézeteket” kerestek.

„A kézirat — kezdődik a cenzori jelentés — az olvasó lelkét mindjárt az első tekintetre két, a mértékkel szembenálló szenzációval elijeszti. Az egyik maga a cím »Buda-Pesti levelek« a »Buda-Pesti« kifejezéssel és e kétes szóval »levelek«. Mindez már önmagában is kételkedést kelt, s ezt követi a két mottó: »A valóságos becsület ember fő kötelességének tartja a jogot és igazságot védeni s terjeszteni« és az »Ein Schriftsteller von Verstand . . .«, melyek együttesen felkiáltani parancsolnak.”

E hangzatos bevezető után a kézirat érdembeli bírálatát a következő szavakkal kezdte meg a cenzor: „Interim tamen si ductum manuscriptum penitius inspiciatur, forte dicere licebit cum Aesopo *Parturiunt montes.*” Majd hosszasan fejtegette, hogy a „Buda-Pesti” kifejezés ellentében áll az általános gyakorlattal, mert nem jelöl úgy egy helyet, mint például Szatmár-Németi, Buda-Órs vagy Buda-Keszi. Valójában — állapította meg — Buda és Pest különválasztott városok, külön magisztrátussal. Abból tehát, hogy a két várost híd köti össze, semmit sem lehet következtetni, mint ahogy Újvidékről és Péterváradról sem mondanók Újvidék-Pétervárad, vagy megfordítva. E magvas érvelés után ismertette Táncsicsnak a „Buda-Pest” kifejezés védelmére felhozott érveit, hogy kijelenthesse szinte megfellebbezhetetlennek hangzó véleményét: abból, hogy más írásokban e kifejezés már előfordult, — a revizorok talán egyéb pozitívumok miatt engedték meg — még nem következik, hogy már mindig és mindenütt használni kell.”

Majd a „levelek” szón akadt meg a cenzor szeme és még nagyobb fontoskodással taglalta, hogy nem világos, mit akar e szó kifejezni. Leveleket

— kérdezte —, könyvlapokat, vagy valami könyvet „mint a szent levelek”, újságot, vagy időszaki lapot mint a Gemeinnützige Blätter? Végül leszögezte, hogy sem az előbbieket, sem a kézirat oldalainak jelölésére nem alkalmas e szó, tehát nem is világos, hogy mit akar kifejezni.

A kézirat mottóira vonatkozó részletes megjegyzések már sokkal elítélőbbek és a válogatott kifejezéseket sem nélkülözik. „A valóságos becsületes ember . . . » mottó úgy talál a kéziratra, mint az ökölcsapás a szemre — írja a cenzor —, hisz a szerző munkája olyasmiről, amiben kételkedni lehet, hogy a jog és igazság védelmével egyenlő. Hol a cenzorokat, hol a görögkeleti vallásúakat támadja meg háládatlanul, tehát a jognak és az igazságnak éppen az ellenkezőjét teszi.” A másik mottó pedig a cenzor szerint már egyenesen vakmerőséget és önhittséget árul el.

Ugyancsak vakmerőnek bélyegezte a cenzor Táncsicsnak azt a megállapítását, mely szerint nem lehet tagadni, hogy a cenzúra terén történtek visszaélések. Különösen merésznek tartotta a kéziratnak azt a részét, ahol Táncsics arról írt, hogy „mi ártalmas és veszélyes az államra a moralításra és a religióra nézve, emberi teremtmény, ha csak nem oly halhatatlan mint maga az isten”, eldönteni nem tudja. Még arra a részre is tett egy megrovó megjegyzést, ahol Táncsics elmondotta, hogy a sajtószabadságot a maga részére ugyan kívánatosnak tartja, de különböző nyelvjárású nemzetünkre nem lenne hasznos, és a magyar nemzetet — „háládatlanul” — félvadnak és éretlennek tekintette. Ezután levonta a következtetést: Táncsics maga sem tudja, mit akar. A fejedelem körül levő udvari csúszó-mászókról szóló részért pedig már egyenesen dorgálást javasolt a szerzőnek.

Különös részletességgel elemezte a II. Frigyesről vett idézetet, megállapítva először is azt, hogy a porosz király szavait csak fonák magyarázattal lehet a cenzúra ellen alkalmazni. Elismerte ugyan a cenzor, hogy az uralkodónak semmiféle joga nincs az alattvalók véleménye és gondolkodása fölött, míg ártatlanok és privát körben maradnak, de ha a tömegek közé jutnak, akkor a fejedelemnek feltétlenül felügyeleti és rendelkezési joga van fölöttük. Ha az idézetnek valóban az is az értelme, mint amit Táncsics tulajdonít neki, az még nem jelenti azt, hogy abban mint a legfelsőbb nézettel ellenkezővel osztozni is kell. Az idézet kiválasztása csak taktika a szerző részéről önmaga védelmezésére, valójában a francia egyenlőséget akarja követendőnek állítani.

Ezekután kijelentette a cenzor, hogy hosszúra nyúlna Táncsics képzelődéseit egyenként felsorolni és megcáfolni, s nincs is rá szükség, mert amit a kézirat kilencedik oldalától kezdődően kétértelműen előad, abból kiderül, hogy a sajtószabadságon járhatja az eszét. Ettől kezdve nem is polemizált a kézirat inkriminált soraival, hanem csak egy-egy elmarasztaló jelzővel figyelemztette fölöttes hatóságát a „veszedelmes” részekre. Így kifogásolta Táncsicsnak a cenzorokkal szemben támasztott követelményeit és azt, hogy még a krisztusi tanítással is a sajtószabadság mellett érvelt. De a latin nyelvű oktatásra vonatkozó megjegyzések sem kerültek el figyelmét. A kéziratnak a nemesek szabadságára és a jobbagyok szolgátságára vonatkozó sorait pedig röviden épp úgy a nemesség elleni igazságtalan támadásnak minősítette, mint azt, hogy a temetőben nincs különbség nemes és nemtelen, császár és koldus között. Azokat az érveit Táncsicsnak, melyeket a sajtóvétkéket megelőzni akaró cenzúra ellen és a sajtóvétségek utólagos bírói büntetése mellett felhozott, képtelen bizonyításnak minősítette. A Gentz Frigyes beszédéből vett idézetet pedig „illetlen” értelmezés miatt marasztalta el.

Végezetül megállapította, hogy az első levelet, mivel abban semmiféle tanulni való nincs, sőt veszedelmes elveken alapszik, kinyomatni nem lehet. De számolt azzal az eshetőséggel, hogy a felsőbb hatóságok megfelelő átdolgozás után engedélyezik a kézirat kiadását. Hogy a terjedelmes jelentésre fordított fáradság ekkor se vesszen teljesen kárba, még azt javasolta, hogy a kéziratnak alkalmasabb címet kellene adnia. Véleménye szerint legjobb lenne a „*Külömbbféle Elmefutások*” cím (sic!), vagy ha a szerző mindenáron ragaszkodna a „Buda és Pest” szavakhoz, akkor „*Budai és Pesti Külömbbféle Elme-futások*”-at választhatnák. Miután a következő négy levélről is előadta mondani-valóját, jelentése végén mintegy összegezve véleményét kijelentette: mivel a kézirat nyilvánosságra jutása az országra nézve ártalmas lenne, a kebelbeli könyvvizsgáló és cenzori hivatalnak az a véleménye, hogy a nyomdától teljesen el kell tiltani.³⁵

1834. december 8-án kelt a cenzori jelentés. A Helytartótanácsnál szokatlan és feltűnő gyorsasággal — ahogy csak fontos politikai jelentőségű ügyeket szoktak intézni — már a december 29-én tartott tanácsülésen tárgyalták Táncsics kéziratának ügyét. Mivel a „Buda-Pesti-levelek”-ről tartalmánál fogva véglegesen csak a bécsi cenzúra dönthetett, elhatározták, hogy a kéziratot legfelsőbb helyre küldik. A tanácsülésben különben teljesen egyetértettek a cenzor véleményével, s ennek megfelelően a kancelláriához intézett felterjesztésben teljesen átvették Nagy Antal jelentésének befejező sorait. A határozatról azonban Desseffy Aurél helytartótanácsi fogalmazó értesítette Táncsics Mihályt és azt tanácsolta, hogy minél gyorsabban kérje vissza kéziratát.³⁶ Táncsics 1835. január 9-én kelt kérvényében, a Desseffyvel történt megállapodásnak megfelelően azzal az indoklással kérte a „Buda-Pesti-levelek” visszaadását, hogy kiadásáról lemond és „azt a királyi helytartó tanácsnál is feljebb helyen eszközölni” nem kívánja. A folyamodást azonban csak a január 20-i ülésben tárgyalta a Helytartótanács, a kéziratot viszont a cenzori jelentéssel és a kancelláriához intézett felterjesztéssel már öt nappal előbb expedálták. Táncsics kérvényére tehát röviden csak azt válaszolták, hogy munkáját már legfelsőbb helyre küldték.

A bécsi hatóságok már nem siettek a Helytartótanács felterjesztésének elintézésével és a kancellária csak 1836 nyarán terjesztette az uralkodó elé a „Magyar és német beszélgetések”-re és a „Buda-Pesti levelek”-re vonatkozó véleményét. Július 21-én írta alá az uralkodó a kancellária előterjesztését.³⁷ Ennek értelmében készítették el augusztus 4-én a Helytartótanácsához intézett leiratot, mely Táncsics mindkét munkájára vonatkozóan tartalmazta az utasításokat. A legfelsőbb határozatot közlő leirat helytelenítette a „Magyar és német beszélgetések” cenzorának, Schmid György pesti egyetemi tanárnak a revizori állásból történt elbocsátását, de a könyv átdolgozott kiadását nem engedélyezte. A „Buda-Pesti levelek”-et illetően pedig szigorúan megparancsolta, hogy azt, mint romboló elveknek és gonosz szándékoknak szüleményét a kinyomtatástól el kell tiltani, s mint ilyen írással, a bevett szokás szerint kell eljárni. Más szóval azt jelentette ez, hogy a kéziratot a könyvvizsgáló hivatalnál kellett szigorúan őrizni.

³⁵ O. L. Helytartótanácsi Levéltár. Departamentum revisionis librorum, 1843. 7. kűtfő 12. tétel. Ugyanitt található a kézirat végleges betiltására és további történetére vonatkozó iratok is.

³⁶ Táncsics M.: Életpálya... 94. o.

³⁷ O. L. M. Kanc. lt. Acta generalia, 1836. 10.549.

Ezeket a rendelkezéseket követték a Táncsics elleni intézkedések. Mivel Táncsics a „Buda-Pesti levelek” megírása körüli időben báró Rudnyánszky Zsigmond fia mellett nevelősködött, a leirat utasította a Helytartótanácsot, hogy a bárót értesítse, milyen romlott ember kezébe került fiának a nevelése. A kancelláriának ez a „körültekintő” intézkedése már nyitott kapura talált, mert Rudnyánszkyknak már jóval előbb „felsőbb helyről a váci piarista igazgató Nagy Lipót által értésére adatott, hogy ha fia jövőjét el nem akarja rontani”, Táncsics Mihályt „mint veszedelmes elvű nevelőt” ne tartsa tovább házánál.³⁸ Mivel Táncsics 1835 augusztusában — mint ezt az „Életpályám”-ban megírta — már Kolozsvárra utazott, a Rudnyánszkyaktól történt elbocsátásának még 1835 első felében, tehát a kancelláriai leirat kiadásánál több mint egy évvel előbb kellett megtörténnie. Végül az illetékes törvényhatóságnak szigorú kötelességévé tette a legfelsőbb határozat, hogy Táncsics további tevékenységét vigyázó szemmel kísérje, s ha veszedelmes nézeteit terjeszteni szándékoznék, azonnal tegyen jelentést a Helytartótanácsnak.

Ha nyomon követjük a „Buda-Pesti levelek” megírását követő évtizedben Táncsics írói tevékenységét, a reform-korszak legfontosabb politikai kérdéseivel foglalkozó munkát csupán egyet találunk a több mint húsz kötetnyi, ebben az időben megjelent írása között. Hogy ez így történt, annak magyarázatát nem Táncsics politikai iskolázatlanságában, vagy éppen közömbösségében kell keresni, hanem abban, hogy az 1833-34. évi merész szárnypróbálgatások után nem volt lehetősége nézeteinek kifejtésére. Az egyetlen politikai tárgyú, az 1842-ben írt „Földművelési ipar ébresztésének egyetlen módja” c. munkája sem juthatott el az olvasókhoz, mert a Helytartótanács a könyvkötőnél koboztatta el a már kinyomatott íveket, annak ellenére, hogy a cenzor engedélyezte kiadását.³⁹ A „Buda-Pesti levelek” visszaszerzésével is hiába kísérletezett. 1843-ban ismét folyamodott munkájáért, bízva abban, hogy az 1840-ben kiadott enyhébb cenzori utasítások után talán visszaadnák. De hiába volt minden, hiába érdeklődött a bécsi hatóságoknál is, kéziratát nem kapta vissza.

Tíz esztendővel a „Buda-Pesti levelek” megírása után jelent meg Lipszében Táncsics híres röpirata: „Sajtószabadságról nézetei egy rabnak”. Közvetlen politikai tapasztalatokban gazdag évtized előzte meg ezt a könyvet. Vörös posztó lett a hatóságok szemében, kinek minden munkáját gyanús szemmel nézték. Még szépirodalmi kísérletezéseit is keresztül-kasul járták a cenzorok vörös ceruzái. Politikai kérdésekben pedig egyáltalán nem hallathatta a szavát, hisz legártatlanabb sorai mögött is forradalmi nézeteket kerestek. Meg kellett tehát győződnie arról, hogy a „magyarországi cenzúra mellett nem lehet írni becsületesen, mert nem lehet írni igazat”.⁴⁰ De e tíz esztendő eseményei eloszlatták a bécsi udvar jóindulatába, reformtámogatásába vetett illúzióit is. Be kellett látnia, hogy hiábavaló minden taktikai óvatosság. Ezek után írta meg 1843-ban másik munkáját a szabad sajtóról és cenzuráról, melyben már a teljes sajtószabadság mellett szállt síkra.

³⁸ Táncsics M.: Életpályá... 95. o.

³⁹ Uo. 135—136 o.

⁴⁰ Kossuth Lajos: Ellenzék és Pecsovics. Közli Viszota Gyula: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. II. k. Bpest, 1930. 836. o.

НЕИЗДАННАЯ СТАТЬЯ МИХАЛЯ ТАНЧИЧ О СВОБОДЕ ПЕЧАТИ И О ЦЕНЗУРЕ

Антал Вереш

Осенью 1834 г. Михаль Танчич передал цензору в Пеште рукопись с заглавием «Письма из Буда-Пешта», содержащую пять статей, чтобы получить разрешение к изданию. С точки зрения политических взглядов Танчича самой значительной является первая статья рукописи о цензуре. В ней вырисовываются самым ясным образом контуры его позиции в начале 1830-х годов. Это должен был быть первым его трудом, в котором он хотел поднять свой голос относительно самых важных социальных и политических вопросов времени. Тот факт, что он избрал именно вопрос о цензуре темой первой статьи, в достаточной мере объясняется давлением цензурной системы венского двора на нацию, тяжесть которого испытал и сам Танчич. В начале 1834 г. был конфискован его учебник «Венгерские и немецкие разговоры», вышедший год тому назад, потому что он содержал грамматические примеры, распростирающие демократические принципы.

В начале 1830-х годов оживилась и дискуссия относительно вопроса свободы печати и цензуры. В 1831 г. в Лейпциге вышла прогрессивная книга Йозефа Дежефи под заглавием «Über die Pressefreiheit und Büchercensur im Allgemeinen und mit besonderer Beziehung auf Ungarn» (О свободе печати и книжной цензуре в общем и с особенным взглядом на Венгрию), которая вызвала резкое нападение со стороны реакции. Танчич своей статьей присоединился и к этой дискуссии. Хотя в это время он уже хорошо знал литературу французского просвещения и в глубине сердца желал полную свободу печати, его требования оказались все же очень умеренными. Он подытоживал свою позицию следующим образом: «Значит, нашим единственным и справедливым желанием пока что может быть только то, чтобы цензор был просвещенным, благородным, правдивым человеком и столь достойным членом нации, сколь и верным подданным государя.» Своей статьей Танчич хотел скорее только облегчить путь, ведущий к свободе печати.

От требования полной свободы печати его сдержал еще целый ряд обстоятельств. Он должен был считаться с тем, что статья, требующая сокращения цензуры не разрешалась бы, а также, что либеральное дворянство, вступившее среди многочисленных колебаний на путь борьбы за буржуазное преобразование не согласилось бы с созданием полной свободы печати, и наконец ввиду многонационального состава страны он не считал еще своевременным подчеркивать это мнение. Его статья свидетельствует о том, что в это время Танчич находился еще под влиянием взглядов Сечени и надеялся, что возможно идти вперед по пути буржуазного преобразования при поддержке венского двора.

Но его труд не был разрешен и вопреки умеренным требованиям. Королевское распоряжение 21-го июля 1836 г. даже запретило вернуть рукопись и предписало соответствующему ведомству постоянно бдительно следить за деятельностью Танчича.

В ряде более 20-ти книг Танчича, вышедших в десятилетие после написания «Писем из Буда-Пешта» находится только одна, которая занимается политическими вопросами времени, но и эта книга была конфискована у переплетчика. Причину того, что в политических вопросах он не поднял своего голоса, следует искать в том, что после смелых попыток 1833—34 гг. он не имел возможности изложить свои взгляды. После таких предположительно написал он в 1843 г. свою знаменитую книгу: «Взгляды пленника о свободе печати.» Издать эту книгу в Венгрии он даже и не попытался.

UN ARTICLE INÉDIT DE MICHEL TÁNCICS CONCERNANT LA LIBERTÉ DE LA PRESSE ET LA CENSURE

Antoine Vörös

En automne de l'année 1834 Michel Táncics, pour obtenir la permission de publication, soumit au censeur de Pest un manuscrit portant le titre: «Lettres de Buda et de Pest» et comprenant cinq études. En ce qui concerne les points de vue politiques de Táncics c'est la première étude portant sur la censure qui fut la plus intéressante. De cette étude se profilent le plus nettement les contours de sa position d'esprit au commencement des années 1830. C'est cette étude qui aurait été son premier écrit destiné à y s'exprimer sur les plus importantes questions sociales et politiques de l'époque.

La raison pour laquelle Táncics a choisi justement la question de la censure comme sujet de sa première étude est assez motivée par la pression du mécanisme de la censure sur la nation, pression dont, d'ailleurs, il a eu occasion de faire l'expérience.

Au commencement de l'année 1834 on a confisqué son manuel intitulé «Conversations hongroises et allemandes» paru il y a un an, à cause d'y avoir cité des exemples de grammaire qui propageaient des idées démocratiques.

Au commencement des années de 1830 les débats concernant la liberté de la presse et la censure connurent une vive animation. C'est en 1831 que parut à Leipzig l'ouvrage progressiste de Joseph Dessewffy portant le titre «Über die Pressfreiheit und Büchercensur im Allgemeinen und mit besonderer Beziehung auf Ungarn» qui provoqua une attaque bruyante de la réaction. L'article de Tánscics se rapportait aussi à ces débats. Bien qu'il connût déjà à fond la littérature des «lumières françaises», et dans son for intérieur il désirât la réalisation complète de la liberté de la presse, ses revendications furent tout de même assez modérées. Voici sa prise de position : «Notre unique et juste desir ne peut être pour le moment que d'avoir un censeur éclairé, noble et juste, fils aussi digne de la nation que sujet fidèle de sa majesté.» Par son article il prétendit plutôt aplanir le chemin qui menait vers la liberté de la presse.

Maintes circonstances l'ont retenu encore d'exiger la liberté complète de la presse. Il lui fallait tenir compte de ce qu'une étude exigeant l'abolition de la censure n'aurait pas obtenu la permission de publication, ni la partie de la noblesse, qui pleine d'incertitude et d'hésitation commençait à lutter pour la transformation bourgeoise, n'aurait approuvé la réalisation de la liberté complète de la presse ; finalement, la Hongrie étant un pays multinational il ne considèrerait pas encore actuel de proclamer cette opinion. Son article témoigne qu'à cette époque Tánscics était encore d'accord avec les opinions de Széchenyi, aussi était-il convaincu qu'avec l'appui de la cour de Vienne on pourrait avancer sur la voie menant vers une transformation bourgeoise.

Mais malgré ses exigences modérées il n'a pas reçu l'autorisation de publier son écrit. De plus l'ordonnance du souverain datée du 21 juillet 1836 interdit même de lui retourner le manuscrit et instruisit la municipalité compétente de suivre l'activité de Tánscics avec une vive attention.

Parmi les plus de 20 volumes écrits par Tánscics dans les dizaines d'années qui succédèrent à l'achèvement de l'ouvrage «Lettres de Buda et de Pest» il n'y a qu'un qui s'occupât de questions politiques de l'époque, ouvrage qui fut confisqué chez l'écrivain. La circonstance qu'il ne fit pas entendre sa voix dans les questions politiques, s'explique par le fait qu'après ses premiers essais courageux des années 1833-34 il n'avait plus la possibilité d'exposer ses points de vue. C'est après de tels antécédents qu'il acheva en 1843 son célèbre ouvrage «Les avis d'un prisonnier sur la liberté de la presse» qu'il ne tenta plus de publier en Hongrie.

A jobbágyfelszabadítás és a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában

Több évszázados társadalmi és politikai fejlődés sajátos és bonyolult kölcsönhatásainak eredményeképpen a múlt század első felében Kelet-Európa területén soknemzetiségű birodalmak álltak fenn: Oroszország, a Habsburg-Monarchia és a török birodalom. Társadalmi sajátosságai tekintetében ide kell sorolnunk még Poroszországot is, amely a bécsi kongresszus létrehozta rendezés következtében jelentős számú lengyel népesség felett gyakorolt hatalmat. A török birodalomhoz tartozó területen a társadalmi fejlődés a török feudalizmus sajátosságai következtében más jellegű volt és egészen eltérő problémákat vetett fel. A többi országban, és bizonyos mértékig ide keli számítani a két román fejedelemséget is, sok szempontból hasonló helyzet alakult ki.

Mindenütt feudális államot látunk, amely több vagy kevesebb más nemzetiségű nép felett uralkodott és ezeket társadalmi és nemzeti elnyomás alatt tartotta. Poroszországban a feudális uralkodó osztály az egykori lengyel államból idekerült lengyel társadalommal állt szemben, amelynek megvolt a saját feudális uralkodó osztálya és parasztsága, ez a lengyel nemesség egy szerre uralkodott saját parasztjai felett és el volt nyomva nemzeti szempontból a porosz államhatalom által.

2 A Habsburg-birodalom mutatta a legtarkább képet. A német nyelvű és lényegében dinasztikus öntudatú arisztokráciával szemben a társadalmi fejlettség különböző fokain álló nemzetiségek vívták társadalmi és nemzeti szabadságharcukat. A magyarok, a lengyelek, a horvátok esetében a poroszországi helyzethez hasonlóan ugyancsak megvolt a feudális nemesség, mint a feudális rendszer uralkodó osztálya, és a saját nemzetiségéhez tartozó parasztság. Csehországban a nemesség, ill. főnemesség mellett a Habsburgok iparfejlesztő politikájának eredményeképpen gazdaságilag egyre erősebb és politikailag egyre öntudatosabb cseh burzsoázia tette színesebbé, és egyben bonyolultabbá a helyzetet. Emellett voltak még olyan nemzetiségek, mint a szlovákok, románok, ukránok, szerbek, szlovének, amelyeknek saját feudális uralkodó osztályuk nem volt, hanem lényegében véve elsősorban paraszttömegeik és ebből kiemelkedő polgári értelmiségük, nem utolsósorban politikai mozgalmakban jelentős szerepet játszó papjaik.

3 Oroszországban az államalkotó nép a Habsburg-birodalomtól eltérően ugyan a lakosság többségét tette ki, de a birodalom európai területein ugyan csak jelentős nemzetiségek álltak vele szemben. Itt megint első helyen a lengyeleket kell említeni, akik 1814 óta tartoztak Oroszországhoz és az 1830-a novemberi felkelés idejéig elvben jelentős önkormányzatuk volt, a gyakorlatban viszont ugyanúgy ki voltak téve a központosító és oroszosító állami törek

véseknak, mint az ukránok, fehéroroszok vagy a balti népek. A lengyelek kivételével a többi nemzetiségnek ugyancsak nem volt saját feudális uralkodó osztálya, helyzetük hasonló volt a Habsburg-birodalom előbb említett fejlettebb nemzetiségeihez.

Mindhárom állam a feudális rendszer megtartására törekedett, a rendszer lényegét nem érintő reformok vagy a teljes konzervativizmus alapján. Ugyanakkor pedig mindenütt igyekeztek gátolni a nemzetiségek önálló nemzeti fejlődését. Ha látszatra itt-ott (a Habsburg-birodalomban) ennek ellenkezőjével, tehát bizonyos nemzetiségi törekvések támogatásával találkozunk is, ez csak az egyes nemzetiségek egymás elleni kijátszását és a központi hatalom súlyának megnövelését célozta.

A nagy birodalmakba tartozó különböző nemzetiségek fejlődése az adott pillanatban két alapvető feladatot vetett fel. Az egyik a nemzeti függetlenség megszerzése vagy visszaszerzése, tehát a társadalmi fejlődés nemzetállami csereteinek biztosítása. A másik feladat a társadalmi haladás megvalósítása: a feudális társadalmi rendszer és a társadalmi fejlődés logikus és szükségszerű nemeténél következtében a polgári társadalom létrehozása. Ennek a feladatnak legsürgősebb és legfontosabb teendője a jobbágyág felszabadítása, a parasztok polgári földtulajdonhoz való juttatása, a kapitalista fejlődés feudális akadályainak és béklyóinak megszüntetése. Nyilvánvaló, hogy a két feladat maradéktalan megvalósítása csak úgy történhetett volna meg, ha a polgári forradalom és a nemzeti szabadságharc ügye összekapcsolódik és a tettős feladat mögé felsorakozik az egész nemzetiség valamennyi társadalmi osztálya egyszerre, ami viszont, mint majd meglátjuk, lehetetlen volt.

Valamennyi nemzetiségen belül a parasztság alapján véve mindkét feladatért harcolt. Természetes, hogy a parasztok szempontjából a legfontosabb társadalmi haladás kérdéseinek a megoldása volt. Egész Kelet-Európában ebben a korszakban egymást érték a különböző helyi parasztfelkelések, melyek mindenütt a feudális kizsákmányolás ellen irányultak, a parasztok emberi és egyéni szabadságát, gazdasági érvényesülését kívánták még akkor is, ha tudatosan és programszerűen esetleg csak különböző visszaélések ellen, paraszti szolgáltatások növelése ellen tiltakoztak. A végső cél a parasztság szempontjából, a legtöbb esetben persze nem tudatosan, az egész föld megszerzése, a feudális nagybirtok felszámolása volt. Ugyanakkor a paraszti felkelések nemzeti függetlenség ügyét is szolgálták, hiszen nemcsak a saját nemzetiségű vagy éppenséggel számos esetben más nemzetiségű földesurak ellen irányultak, hanem az államhatalom ellen is. A kérdésnek ez az oldala viszont a paraszti tömegek szempontjából nem volt tudatos.

Azokon a helyeken, ahol az elnyomott nemzetiségeknek saját uralkodó osztályuk volt, és a legtöbb esetben ez a feudális nemességet jelentette, csak a seheknel, mint láttuk, a burzsoáziát, ez az uralkodó osztály, ill. ennek nagyobb része a nemzeti függetlenséget kívánta kiharcolni. Az önálló nemzetállam megteremtése volt a kitűzött cél. Az ilyen irányú törekvéseket nem egy esetben az elvesztett függetlenség és a nagy nemzeti múlt öntudata erősítette és támasztotta alá.

A két feladat, a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás tehát eleinte az egyes nemzetiségeken belül egymással szembenálló osztályok tudatos vagy nem tudatos harci jelszava volt. A nemesség eleinte nem látta, hogy a nemzeti függetlenség eléréséhez szüksége van a paraszti tömegek támogatására is, hiszen a nemzeti szabadságharc fegyveres megvívása a feudális

birodalom katonai erejével szemben csak abban az esetben lehet sikeres, ha ebben a harcban a parasztság is részt vesz.

A lengyel felvilágosodás neves képviselői a XVIII. század végén, amikor a lengyel államot a teljes felosztás veszélye egészen közletről fenyegette és a függetlenség megvédése nemzeti szabadságharcot kívánt volna, a parasztkérdést mellékesnek tartották, egyenesen veszélyesnek vélték a parasztek részvételét a függetlenségi harcban.¹ És közvetlenül 1815 után az Oroszországhoz tartozó lengyel területeken a liberális nemesség elutasított minden kísérletet, amelyik akár csak a paraszti szolgáltatások megváltását eredményezné és ezzel a parasztságot bevonná a nemzeti közösségbe.² A Poroszországhoz került lengyel területek nemessége az 1820-as években ugyancsak húzódozott mindenfajta jobbágyreformtól és legalábbis időben minél későbbre öhajította halasztani.³ Még 1831 tavaszán is, a lengyel nemzeti szabadságharc csúcspontján a lengyel országgyűlés számos képviselője ellenzte a jobbágykérdés reformját, még a pénzszolgáltatásra való áttérést is, ezt jóval későbbi feladatnak tekintették,⁴ de még a felkelés radikális tagjai sem kívántak komoly változásokat, a Poroszországban közben megindított jobbágyreformot, amely a földesurak szempontjából roppant előnyös volt, elítélték, mint túl radikális kísérletet.⁵ Galiciában 1842-ben a tartományi gyűlés Kazimierz Krasicki agrárreform javaslatát tárgyalta, amely a robot fenntartása mellett jelentéktelen engedményeket tett a parasztságnak, de ugyancsak nem gondolt a jobbágyok teljes felszabadítására.⁶ Horvátországban Drašković János gróf a nemesség magaviselésének a megváltozását kívánta, erkölcsi megújodást, jó bánásmódot a jobbágyokkal, de a jobbágyok felszabadítását ugyancsak távoli feladatnak tekintette.⁷ A két román fejedelemségben a nemzeti függetlenség kérdése úgy módosult, hogy a két országrész egyesítése jelentette volna az első lépést ebben az irányban, a nemesség ezt teljes mértékben kívánta, a parasztokat fel is akarta használni az egyesülésért folytatott harcban, de eszébe sem jutott a jobbágyok embertelen nyomora és az, hogy ilyen helyzetben nem számíthat a parasztságra a nemzeti szabadságharcban.⁸

Az 1830—31-es lengyel nemzeti felkelés rendkívül tanulságos volt az előbbieken felvetett problémák szempontjából. A felkelés a nemzeti függetlenség elérését célozta, a parasztkérdést még nem tartotta központi jelentőségűnek. A lengyel országgyűlésen ugyan akadt ember, aki a parasztság helyzetének a javítását kívánta, az összes szolgáltatások pénzjáradékká történő átalakítását, hogy ezáltal a parasztságot megnyerjék a szabadságharc ügyének. Jan Olrych Szaniecki, nemrég nemesített polgári családból származó ügyvéd

¹ *Bobińska, Celina*: Społeczno-ekonomiczne idee polskiego Oświeceniia. Przegląd Historyczny XLII. 1951. 96—97. o.

² *Rutkowski, Jan*: Historia gospodarcza Polski. II. köt. Poznań, 1947. 35. o.

³ *Jakóbczyk, Witold*: Studia nad dziejami Wielkopolski w XIX w. (Dzieje pracy organicznej) I. 1815—1850. Poznań, 1951. 10—11. o.

⁴ *Meloch Maksymilian*: Sprawa włościańska w powstaniu listopadowym. Warszawa 1948. 122—123. o.

⁵ Uo. 90—91. o.

⁶ *Miller I. Sz.*: Накануне отмены барщины в Галиции. (Из истории идейно-политической борьбы в польском обществе в 30—40-х годах XIX столетия.) Ученые записки Института славяноведения I. 1949. 171—174. o.

⁷ *Horvat, Josip*: Kultura Hrvata kroz 1000 godina. (II.) Gospodarski i društveni razvitak u 18. i 19. stoljeću. Zagreb, 1942. 273—274. o.

⁸ *Rosetti, Radu*: Pentru ce s'au răsculat țărani. București, 1907. 428—430. o.

volt ennek a parasztreformnak a fő szószólója,⁹ javaslata szerint a jobbágytelkeket a parasztok tulajdonába kell adni, a földesurak kárpótlására országos adót kell kivetni és így kell bevonni a parasztokat a haza védelmébe.¹⁰ Ennek a reformtervnek az egyértelmű elutasítása után újat tervezett be, amely a paraszti telkeket bérletekké alakította volna át. Ez a tervzet azonban már nem kerülhetett megvitatásra, mert közben a cári hatalom letörte a lengyel szabadságharcot.¹¹

A novemberi felkelés azonban éppen kudarcával élénken példázta azt, hogy a paraszti tömegek megnyerése nélkül a nemzeti szabadságharc verecségre van ítélve. Elsősorban persze a lengyellakta területeken vált tudatossá az a meggyőződés, hogy a parasztkérdés elintézése nélkül reménytelen a nemzeti függetlenség megszerzése. Egy galíciai publicista, Ludwik Piątkiewicz már 1831 márciusában kifejtette, hogy a parasztoknak földet kell adni.¹² Az emigrációban kialakuló Fiatal Lengyelország mozgalma az 1830-as évek derekán ugyancsak a parasztok földhöz juttatása mellett foglalt állást, de az általánosságokon túlmenően nem határozta meg pontosabban társadalmi programját.¹³ Viszont az 1832 tavaszán alakult Lengyel Demokratikus Társaság 1836-ban kiadott kiáltványában, sőt már korábban is rámutatott arra, hogy a novemberi felkelés legnagyobb hibája a demokratizmus hiánya volt, ezért fordult el tőle a nép.¹⁴ Végső fokon minden rendi megkötöttség felszámolását és a parasztok teljes tulajdonának megadását javasolták. Ez az, amit Engels agrárdemokráciának nevez és kívánatosnak tart egész Kelet-Európában.¹⁵ De még ennél a radikális kiáltványnál is a szociális reform csak eszköz volt, alá volt rendelve a nemzeti függetlenség ügyének. A földnélküli parasztság kérdését nem óhajtották megoldani, nehogy a nemességet elriasszák.¹⁶ A jobbágyfelszabadítás fontossága annyira nyilvánvaló volt, hogy az 1830-as években már a konzervatív emigráció vezére, Lengyelország koronázatlan királya, Adam Czartoryski herceg is felvette titkos programjába a jobbágyok teljes felszabadítását és földhözjuttatását, természetesen a földesurak kárpótlásával.¹⁷

A lengyel emigráció és az otthon maradt lengyel nemesség eszmélkedésében egyaránt két motívum csendült ki egyre világosabban. A lengyel szabadságharc leverésének legfőbb tanulsága az volt, hogy a parasztságot felszabadítása révén érdekeltté kell tenni a nemzeti függetlenség kivívásában. De a parasztság felszabadításában, a jobbágyreform megoldásában nem szabad túlságosan messzire elmenni és nem szabad radikális elgondolásokat felvetni, mert akkor a birtokát, egész gazdasági és ugyanakkor politikai létét féltő nemesség fordul majd el a nemzeti szabadságharc ügyétől, ami megint eleve a biztos bukást jelenti.

⁹ Meloch: i. m. 126. o.

¹⁰ Uo. 128. o.

¹¹ Uo. 129—130. o.

¹² Kieniewicz, Stefan: Konspiracja galicyjskie (1831—1845). Warszawa, 1950.

47. o.

¹³ Uo. 118—119. o.

¹⁴ Miller: i. m. 141—144. o.

¹⁵ Marx—Engels: Сочинения. 2. kiad. V. Moszkva, 1956. 352. o.

¹⁶ Kieniewicz, Stefan: Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku. Wrocław, 1951.

52—53. o.

¹⁷ Uo. 63—64. o.

Hasonló megfontolásokkal találkozunk másutt is. A cseh liberális burzsoázia tisztában volt azzal, hogy a nemzeti harcban a parasztság a fő szövetségese. Viszont jelentős része nem is kívánt következetes harcot a függetlenségért, inkább az Ausztria belülről elérhető nagyobb önállóságot. Különben is a parasztság forradalmi harci módszereitől, különösen az 1846-os galíciai felkelés után visszariadt, a hazai parasztmozgalmakat sem támogatta.¹⁸A parasztkérdést sokáig nem is tárgyalta nyíltan. Csak F. A. Brauner, aki már 1843-ban mint uradalmi tisztviselő emlékiratot készített a robot ügyében. 1847-ben kiadott *Böhmische Bauernzustände* című munkájában javasolta a robot eltörlését, ill. megváltását,¹⁹ de kinevette azokat, akik abban reménykedtek, hogy a robotot minden kárpótlás nélkül fogják megszüntetni, hiszen ez azt jelentené, hogy az állam egyeseknek ingyen ajándékozna valamit, másoktól meg ellenszolgáltatás nélkül elvonná tulajdonukat.²⁰ Itt is tehát ugyanez a kettősség: a parasztkérdést rendezni kell, de óvakodni kell a radikális megoldásoktól.

A magyar nemesség az önkéntes örökváltság, majd a kötelező örökváltság lehetőségét vetette fel, tehát megint csak olyan megoldást, amelyik a parasztság érdekei mellett a nemesség szempontjait is figyelembe veszi.²¹ Horvátországban az 1841-ben szervezkedő illir párt a nemzeti függetlenség érdekében a horvát társadalom összes rétegeit egyesíteni akarta, ezért nem vehetett fel radikális társadalmi programot, a parasztság vonatkozásában nem is volt saját elképzelése. Ezért viszont nem is tömöríthette a horvát jobbágyokat.²² 1848 előtt egyes szegény papok és értelmiségiek felvetették ugyan a jobbágyság teljes felszámolásának gondolatát, hogy ezzel a nemzeti mozgalmat szélesebb alapokra helyezték, de ezek csak elszigetelt kísérletek maradtak és legfeljebb néhány sikertelen parasztmozgalom szervezéséig jutottak el.²³

Amikor 1848 késő tavaszán Havasalföldön kitört a forradalom és az ország élére ideiglenes forradalmi kormány került, ez a földesurakhoz intézett június 28-i kiáltványban elhárította azt a gyanút, hogy kommunisztikus tendenciái vannak, nem kívánta a nemességet megfosztani vagyonától, csak arra utalt, hogy a parasztokat is megilleti egy talpalatnyi föld, ennek megvalósításához kérte a földesurak segítségét.²⁴

Az Oroszországhoz tartozó Lengyel Királyságban az 1850-es években a lengyel nemesség jelentős része már eljutott odáig, hogy a parasztkérdés megoldását a parasztok földhözjuttatásában lássa.²⁵ Természetesen a jobbágytelkek átadásáról volt csak szó. Ez, mint máshol is, a legvégső határ, ameddig a nemesség hajlandó volt elmenni engedményeiben, hogy a parasztokat a közös ügy, a nemzeti függetlenség számára megnyerje.

A fejlődésben elmaradt Ukrajnában az 1840-es évek derekán alakult meg a titkos Cirill-Metód Társaság, amelyik az ukrán nép felszabadítását kívánta, ebbe beleértette a jobbágyság felszabadítását is, a vita csak ennek

¹⁸ *Kočí, Josef*: Příspěvek k rolnické otázce v Čechách v r. 1848. Československý Časopis Historický 1957. 80. o.

¹⁹ Uo. 81. o.

²⁰ *Krofta, Kamil*: Dějiny selského stavu. Praha, 1949. 410. o.

²¹ *Szabó István*: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. Századok 1952. 510—511. o.

²² *Katus László*: A horvát nemzetiségi kérdés 1790—1918. Kézirat. 109—110. o.

²³ Uo. 110. o.

²⁴ *Rosetti*: i. m. 178. o.

²⁵ *Halicz, Emanuel*: Kwestia chłopstwa w Królestwie Polskim w dobie powstania styczniowego. Warszawa, 1955. 84. o.

békés vagy forradalmi úton történő megoldása körül forgott. A jobbágyfelszabadítás és a parasztek földhözjuttatása itt is csak eszköz volt az ukránok nemzeti egységét hirdető és a belső osztályellentétek elkendőzésére törekvő résztvevők számára.²⁶

Mindazok körében, akik felismerték a parasztkérdés fontosságát a nemzeti szabadságharc szempontjából, eléggé világos volt az a tendencia, hogy néha jobb meggyőződésük ellenére is a jobbágyfelszabadítás kérdésében kevésbé radikális reformokat javasoljanak, nehogy a nemességet elriasszák. Az előbb már utaltunk a Lengyel Demokratikus Társaság 1836-os kiáltványára, amely a nemesség kárpótlását nem vette tervbe, de mégsem volt nemességellenes és lehetőséget tartotta a nemesség részvételét a nemzeti függetlenség megszerzésére irányuló összeesküvésben.²⁷ Tánácsics már 1845—1846 táján, tehát jóval a forradalom előtt, eljutott addig a gondolatig, hogy a földesurakat nem illeti meg kárpótlás az elmaradó paraszti szolgáltatásokért, hiszen ez csak újabb igazságtalanság lenne a paraszttal szemben. De éppen a földesurak megnyerése érdekében hajlandó volt arra, hogy ezt a lehetőséget is felvesse.²⁸

Akadnak persze olyan hangok is, amelyek a parasztkérdés radikális megoldását tűzték ki, 1835-ben a galíciai összeesküvés egyik, az emigrációból a Fialat Lengyelország küldöttként érkező résztvevője, Szymon Konarski már a mágnásbirtokok felosztását is tervbe vette.²⁹ Az emigrációban alakult Lengyel Nép nevű szervezet az 1840-es években már az utópikus szocializmus hatása alatt állt és elképzelése szerint a földesúri földnek a parasztek közös tulajdonává kell válnia, a lengyel emigráció által hirdetett földhözjuttatást ellenezte, mert az nem teszi jóvá a nép ellen elkövetett bűnöket.³⁰ A szervezet részéről 1836-ban Worcell igen élesen bírálta a Lengyel Demokratikus Társaság 1836-os kiáltványának agrárprogramját, mint felemás kísérletet.³¹ A galíciai paraszti származású piarista pap, Piotr Ściegienny az 1840-es években parasztfelkelést akart szervezni és a társadalmi felszabadulást, a földesúri elnyomás megszüntetését tartotta elsőrendűnek, a nemzeti felszabadítás véleménye szerint csak ennek a feladatnak a megoldása után következhet.³² Az 1846-os krakkói felkelés egyik vezetője, Dembowski 1846 előtt azt hirdette, hogy a nemesség részvétele csak árthatna annak a harcnak, amelynek fő célja a társadalmi elnyomás felszámolása, és csak ezzel együtt kívánta a nemzeti felszabadítást is.³³ Dembowski körében 1846 elején már olyan röpiratok keletkeztek, amelyek egyenesen azt mondták, hogy a nemzeti szabadságharc kirobbanásának pillanatában a földesurak lemondanak a robotról és aki erre nem hajlandó, azt kíméletlenül meg kell büntetni.³⁴ A krakkói forradalmi kormány 1846. február 22-én kelt kiadványában bejelentette a parasztek

²⁶ История Украинской ССР. I. Киев, 1953. 458. o.

²⁷ Kieniewicz: Ruch chłopski... 54. o.

²⁸ Szabó: i. m. 555. o.

²⁹ Kieniewicz: Konspiracje galicyjskie... 120. o.

³⁰ Wycech, Czestaw: Z przeszłości ruchów chłopskich (1768—1861). Warszawa, 1952. 56. o.

³¹ Miller: i. m. 158. o.

³² Wycech: i. m. 96. o.

³³ Kieniewicz: Ruch chłopski... 83. o.

³⁴ Miller, I. Sz.: Материалы к истории революционной агитации в Западной Галиции в 1846 г. Краткие сообщения Института славяноведения 1955. 14. sz. 36—37. o.

földhözjuttatását, február 23-án pedig halálbüntetés terhe alatt megtiltotta a robot- vagy pénzszolgáltatás követelését.³⁵ A cseh radikális demokrata, Emanuel Arnold 1847-ben az egyik csehországi uradalomban kitört parasztfelkelés alkalmából megerősítette a parasztokat abban a hitükben, hogy a robotot minden ellenszolgáltatás nélkül meg fogják szüntetni, és ezért itt a parasztok nem is voltak hajlandók arra, hogy éljenek a robot megváltásának törvényes lehetőségével.³⁶ A demokratikus horvát baloldal ugyancsak a parasztság teljes felszabadítását, a feudalizmus teljes megsemmisítését tűzte ki céljául.³⁷ 1862—63-ban a lengyel forradalmárok a Lengyel Királysággal szomszédos területeken is igyekeztek megnyerni a parasztokat, Latgáliában pl. fehérorosz nyelvű röpiratot terjesztettek, amelyben a földet megváltás nélkül a parasztok számára követelték. Ez a lengyel szélsőbal nézeteit fejezte ki.³⁸

A nemességgel nem számoló, a nemesség érdekeit teljesen figyelmen kívül hagyó radikális tervek természetesen az egész parasztkérdés helyes, demokratikus, teljes megoldását képviselték. Ezek a tervek azonban kétségtelenül elriasztották a nemességet és szembefordították a nemzeti függetlenséget is követelő, de a társadalmi haladást elsőrendűnek tekintő irányzatokkal, és ezáltal leszűkítették az eljövendő nemzeti szabadságharc társadalmi bázisát a kizsákmányolt osztályokra.

Az eddig elmondottakból tehát az az általános kép bontakozik ki, hogy a különböző nemzetiségek körében, illetve uralkodó osztályaik körében többé-kevésbé általánossá vált az a meggyőződés, hogy a nemzeti függetlenség kivívásában érdekeltté kell tenni a parasztságot olyan módon, hogy a jobbágyi függést megszüntetik és a parasztokat földhöz juttatják, de ez a földhöz juttatás csak a jobbágytelki állományra terjedhet ki, a földnélküli parasztság helyzetén a jobbágyfelszabadítás nem javítana, a földesurak pedig elvesztett jövedelmeikért kárpótlást kapnának. A parasztkérdés ilyen megoldása az elképzelések szerint lehetővé teszi a nemesség és a parasztság közös részvételét a nemzeti szabadságharcban, amelyik a nemesség vezetése alatt törne ki és amelynek során a nemesség mindvégig megtartaná vezető szerepét és biztosítaná azt, hogy a társadalmi haladás kérdésében saját elképzelésein túlmenő radikális változások ne következzenek be.

Az egyes nemzetiségek uralkodó osztálya és az államhatalom birtokosai egyaránt rettegtek a paraszttmozgalmaktól, hiszen éppen ezekben az évtizedekben a paraszti megmozdulások egyre elemibb erővel törtek ki és egyre fenyegetőbbekké váltak nemcsak a fennálló államhatalom, hanem az államhatalommal számos kérdésben szembenálló, az idegen államhatalom megdöntésére törekvő nemzetiségi uralkodó osztályok számára is. A központi kormányzat képviselői nemegyszer fenyegetésként felhasználták a paraszttmozgalmak lehetőségét, hogy a véres tömegmozgalom rémével megfélemezék a nemzetiségi uralkodó osztályok függetlenségi törekvéseit és a társadalmi forradalomra való hivatkozással elriasszák a nemességet a nemzeti szabadságharctól.

Az is biztos azonban, hogy az államhatalom képviselői sohasem gondoltak arra, hogy csakugyan parasztfelkelést robbantsanak ki a nemzetiségek

³⁵ Miller: Накануне отмены барщины ... 189—190. o.

³⁶ Koči: i. m. 80. o.

³⁷ Bogdanov, Vaso: Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848—49 u svijetlu naše četrdesetosmaške štampe. Zagreb, 1949. 27. o.

³⁸ Brezsgo, B. R.: Очерки по истории крестьянских движений в Латгалии 1577—1907. Riga, 1956. 110—112. o.

függetlenségi törekvéseivel szemben. Az 1846-os galíciai parasztfelkelés esetében a kortársak sok esetben úgy vélték, hogy itt ilyesmiről volt szó, a lengyel nemzeti felszabadulás érdekében szervezkedő, összeesküvő és nemzeti felkelést kirobantó mozgalommal szemben az osztrák kormányzat az ukrán parasztságot uszította rá a felkelő nemesekre. Ferdinánd főherceg, galíciai főkormányzó 1846 februári utasításaiból azonban világosan látható, hogy nem kívánta a parasztokat felhasználni a nemesi összeesküvés ellen, mégpedig azért, mert attól félt, hogy ezzel a radikális társadalmi forradalmat segítő elő.³⁹ 1861-ben, amikor a Lengyel Királyságban már igen erős volt a forradalmi hangulat, egyes orosz katonai körök meg akarták nyerni a parasztságot a lengyel forradalmi mozgalom elleni harcra. A felsőbb hatóságok azonban visszariadtak ettől a veszélyes játéktól.⁴⁰ Sőt 1861. április 20-án előírták, hogy a parasztmozgalmakkal szemben szükség esetén katonailag is fel kell lépni, de elsősorban rábeszéléssel is kell hatni. Az orosz hatóságok ugyanis nem akarták kiélezni az amúgy is veszélyes helyzetet, viszont meg akarták akadályozni azt is, hogy a parasztmozgalmak esetleg egyesüljenek a lengyel függetlenségi mozgalommal.⁴¹

A parasztfelkelésektől való félelem készítette a központi hatalom képviselőit és a nemzetiségi uralkodó osztályokat egyaránt arra, hogy bizonyos reformokkal elejét vegyék a parasztok megmozdulásának. A magyar birtokos nemesség az egész reformkorszakon keresztül ezzel a megfontolással állt elő különböző reformjavaslataival.⁴² A galíciai tartományi gyűlés már 1845-ben parasztiügyi bizottságot választott a legtekintélyesebb képviselők közül, hogy ez megtárgyalja a robot megváltásának módjait.⁴³ Az 1846-os felkelés után a galíciai nemesség már egyenesen az Ausztriával való megegyezésre törekedett és a nemesség számára minél kedvezőbb jobbágyreformmal akarta elkerülni az újabb véres felkelést.⁴⁴ A hatóságok ugyancsak reformokat akartak megvalósítani a feudális rendszeren belül, hogy ezáltal kiküszöböljék a nagyobb arányú paraszti megmozdulások lehetőségét. Elég, ha itt az orosz kormányzat évtizedes tervezetéseire utalunk, a különböző paraszti bizottságokra, amelyek részleges reformokkal próbáltak szembeszállni az elkeseredett tömegek nyomásával,⁴⁵ vagy a Lengyel Királyságban 1861-ben végrehajtott reformra, amelyben a magasabb paraszti birtokkategóriákon belül elrendelték a kötelező áttérést a robotról a pénzjáradékra, sőt biztosították a robot magas áron való teljes megváltásának a lehetőségét is.⁴⁶ Ezt a rendezést a lengyel nemesség éppen a parasztmozgalmaktól való félelmében nyugodtan fogadta, mert nem sokkal korábban, 1861 tavaszán a Lengyel Királyságban kitört földművadásztrájk után a nemesség szempontjából kedvezőtlenebb reformra is el volt készülve.⁴⁷

³⁹ *Kieniewicz*: *Ruch chłopski*... 137—138. o.

⁴⁰ *Halicz*: i. m. 141—142. o.

⁴¹ *Halicz, Emanuel*: *Materiały do dziejów ruchu chłopskiego w 1861 r.* Kwartalnik Historyczny 1953. 1. sz. 179. o.

⁴² *Mérei Gyula*: *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848.* Bpest, 1948. 108. o.

⁴³ *Miller*: *Накануне отмены барщины*... 180—181. o.

⁴⁴ *Kieniewicz*: *Ruch chłopski*... 324. o.

⁴⁵ *L. erre Zajonckovszkij, P. A.*: *Отмена крепостного права в России.* Moskva, 1954. 67—72. o.

⁴⁶ *Halicz*: *Kwestia chłopska*... 152—153. o.

⁴⁷ *Szezechuba, Tomasz*: *Okaz o okupie pańszczyzny z dnia 16 maja 1861 r.* Przegląd Historyczny XL. 1949. 262. o.

Az 1830-as novemberi lengyel felkelés a nemzeti függetlenség kérdését állította csupán az előtérbe, a társadalmi haladást elejtette, és ezzel elbukott. Az 1846-os krakkói felkelés már egyesítette a nemzeti szabadság és a társadalmi haladás ügyét és különösen az utóbbit hangsúlyozta igen erőteljesen, de már csak kiindulási bázisa miatt sem tudott nagy tömegeket megmozgatni és ezért az osztrák hatalom könnyűszerrel leverte.

1848 tavaszán azonban az egész Habsburg-birodalomban és Poroszországban kitört a polgári forradalom és ez a feudalizmus megdöntése mellett egyúttal a függetlenség kérdését, a polgári nemzetállamok megteremtésének a kérdését is napirendre tűzte. A kettőnek az összekapcsolása, ami eddig csak távoli lehetőség volt, politikai viták vagy titokban meghúzódó összeesküvések ügye, ellentétes elképzelések és azonos félelmek tárgya, most egy csapásra napokon, esetleg órákon belül megoldandó problémává nőtt fel és a Habsburg-birodalom és Poroszország nemzetiségeit a nagy erőpróba elé állította. 1848 forró levegőjében kellett eldölnie annak a kérdésnek, vajon a társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség kettős ügyének a megoldása sikerülhet-e úgy, ahogy azt az előző évtizedekben sokfelé elgondolták, sikerül-e az egyes népeknek valóban egységesen nemzetté alakulniok és kivívniok reménységeik megvalósulását, a független polgári nemzetállamot, amely az adott történeti helyzetben a kettős feladat egyedül lehetséges megvalósítását jelentette volna.

A poroszországi lengyelek 1848 tavaszán Poznańban Nemzeti Bizottságot hoztak létre. Ennek a Bizottságnak néhány radikális tagja március 25-én a paraszti tulajdonhoz fűződő összes terhek eltörlését, illetve a Lengyel Királyságban és Galiciában a robot eltörlését követelte, sőt a földnélküli parasztokról való gondoskodást is.⁴⁸ A Bizottság nemesi vezetősége viszont ugyancsak 1848 márciusában röpiratában arra szólította fel a parasztokat, hogy a szabadság elérése érdekében az urakkal együtt és ne azok ellen cselekedjenek. A röpirat ködös formában ugyan földhözjuttatással, tehát a tulajdon megadásával is biztatta a parasztokat, de egyébként a társadalmi egyenlőtlenség isteni elrendelésére hivatkozott.⁴⁹ A Bizottság április 1-én kibocsátott kiáltványában azoknak a parasztoknak, akik belépnek a felkelő lengyel hadseregbe, eltörölte pénzszolgáltatásaikat, a földnélküli parasztok kötelező szolgáltatásainak nagy részét is, és megígérte nekik, hogy a szabad és független Lengyelországban állami földről kapnak majd telkeket. Ezzel az intézkedéssel próbálták a parasztokat a felkelés számára megnyerni, de a nemesi birtokjog megváltoztatásáról a kiáltványban nem esett szó.⁵⁰ Április közepén már földet ígért a Bizottság azoknak a felkelőknek, akik megmaradnak a lengyel hadsereg soraiban.⁵¹ A nemesség azonban közben alkudozni is próbált a porosz hatóságokkal, s végül néhány hét után a porosz kormányzat fegyveres erővel vetett véget a felkelésnek. A Bizottság, és ami ezzel egyet jelentett, a poroszországi lengyel nemesség tehát a társadalmi haladás kérdésében meglehetősen messzire ment el, de a nemzeti függetlenség kérdésében nem mert elmenni a poroszokkal való teljes szakításig és így eleve kudarcra ítélte megmozdulását.

A galíciai lengyel nemesség és a lengyel emigráció egyaránt Galiciát tartotta a nemzeti felkelés kiinduló pontjának és ezért sürgette a felszabadítást. Adam Czartoryski már március 24-én a robot eltörlését tekintette a legfonto-

⁴⁸ *Jakóbczyk*: i. m. 102. o.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. 103. o.

sabb pillanatnyi teendőnek.⁵² A nemesség a maga önkéntes áldozatának szerette volna a jobbágyfelszabadítást feltüntetni, hogy így megnyerje a parasztság támogatását. Az osztrák kormányzat azonban tisztában volt ezzel, megelőzte a galíciai nemességet, már 1848 április végén kimondotta a jobbágyfelszabadítást, a jobbágyi szolgáltatások eltörlését és ezáltal elütötte a lengyel nemességet attól, hogy a parasztságot a maga oldalára állítsa. Az osztrák kormány rendeletein túlmenő engedelményekre a lengyel nemesség nem volt hajlandó, amit pedig meg akart adni, azt az osztrák kormány már megadta. A galíciai parasztokat viszont csak a föld érdekelte, és amikor ezt megkapták, nem voltak többé hajlandók együttműködni a nemesekkel.⁵³ Ez világosan mutatja, hogy a parasztság számára társadalmi felszabadulása volt a legfontosabb kérdés, a nemzeti függetlenségért vívott harcot csak akkor támogatta, ha az a paraszti érdekek érvényesítését is felvette programjába.

Csehországban már 1848 márciusában a Szent Vencel-fürdői népgyűlésen elfogadott petícióban Brauner elvei érvényesültek, amelyekre 1847-es röpíratával kapcsolatban már utaltunk.⁵⁴ A cseh burzsoázia nemzeti követeléseinek elérésében számított a csehországi főnemesség egyes csoportjainak vagy legalább egyes egyéniségek támogatására, ezért ragaszkodott a robot megváltásához és nem ellenszolgáltatás nélkül való eltörlését kívánta, bár tudta, hogy ez a parasztságot nem elégíti ki. Persze a cseh burzsoázia állásfoglalását erőteljesen befolyásolta az a tény is, hogy az adott pillanatban mintegy 220 000 jobbágy polgári nagybirtokos kezén volt, a jobbágyiség radikális megszüntetése tehát a burzsoázia egyéni érdekeit is érintette volna.⁵⁵ A parasztság egy ideig nagy bizalommal viseltetett a cseh forradalom és annak vezető szerve, a Nemzeti Bizottság iránt, 1848 tavaszán számos kérvény futott be a Bizottsághoz, s mindegyikben a robot eltörlését kérték a parasztok. Különösen a falusi szegények léptek fel igen erőteljesen, de ez csak még gyávábbá tette a burzsoáziát.⁵⁶ Az első időkben úgy látszott, hogy a nemzeti függetlenség kérdése, vagy mérsékeltabb megfogalmazással bizonyos nemzeti önállóság a Habsburg-birodalmon belül háttérbe szorult a társadalmi követelések mögött. A frankfurti birodalmi parlamenttel kapcsolatos választási agitáció viszont ismét a nemzeti kérdést állította az előtérbe, még a cseh radikális demokraták is a nacionalista agitáció hatása alá kerültek és ebben a kérdésben a cseh liberális polgársággal egyező álláspontot foglaltak el, elutasították a frankfurti birodalmi gyűlésen való részvétel gondolatát, és ezzel maguk is elszakadtak a németországi forradalomtól. A cseh parasztság viszont továbbra is osztályköveteléseit tartotta a legfontosabbaknak.⁵⁷ Amikor 1848 júniusában a radikális demokraták vezetése alatt kitört a prágai felkelés a Habsburg-abszolútizmus ellen, nem sikerült a parasztságot bevonni, mert a parasztok nem látták világosan a felkelés értelmét. Amikor pedig a bécsi birodalmi gyűlés 1848. szeptember 7-én megszavazta a jobbágyi szolgáltatások eltörlését és utána a császár kiáltványban saját jótéteményeként tüntette fel ezt a változást, a parasztság többségében megelégedett az elért eredménnyel,

⁵² Kieniewicz Stefan: Sprawa włościańska w Galicji w 1848 r. Przegląd Historyczny XXXVIII. 1948. 83. o.

⁵³ Uo. 127—128. o.

⁵⁴ Kočí: i. m. 249. o.

⁵⁵ Uo. 250—251. o.

⁵⁶ Uo. 257—258. o.

⁵⁷ Uo. 258—259. o.

éppúgy, mint a galíciai parasztek.⁵⁸ A kormánynak tehát sikerült a parasztságot semlegesítenie a nemzeti függetlenségért vívott harcban. A cseh liberális politikusok kompromisszumos magatartásukkal a polgári forradalmat és a nemzeti mozgalmat egyaránt elárulták. A radikális demokraták ugyan legalább megkísérelték a társadalmi és nemzeti harc összekapcsolását, de többségükben nem jutottak el olyan forradalmi demokratikus programhoz, amelyik a birodalmi gyűlés törvényén túlmenően sokkal többet juttatott volna a parasztságnak, és így megnyerte volna a további nemzeti szabadságharc számára.⁵⁹

Az utolsó magyar rendi országgyűlés áprilisi törvényei már tovább mentek a korábbi elképzeléseknél a jobbágyfelszabadítás terén, sőt kora ősszel az első népképviselői országgyűlés hozzálátott a jobbágyfelszabadítás kiterjesztéséhez. A későbbiek során azonban a nemesség megtartása érdekében a kormányzat nem szélesítette ki parasztpolitikáját, nem tudott újabb paraszti tömegeket a szabadságharc ügye mellé állítani.⁶⁰

Az erdélyi román nemzetiségi vezetők ugyancsak helytelen álláspontot foglaltak el a parasztkérdésben.⁶¹ A román mozgalom megítélésénél tekintetbe kell venni azt, hogy a román parasztság hosszú évtizedek óta bizalommal tekintett a császárra, ez is közrejátszott abban, hogy 1848 tavaszán és nyarán a román parasztságot nem sikerült megnyerni a Habsburgok elleni magyar nemzeti szabadságharcra. A császár iránti bizalom csak 1848 késő őszen rendült meg, amikor kiderült, hogy a császári csapatok Erdélyben a földesurak érdekeit védik, visszaadják a földesurak vagyonát, a parasztek követeléseit nem teljesítik, sőt a parasztmozgalom vezetőit felakasztják.⁶² Hasonlóképpen a császárhoz vetett bizalommal találkozunk 1848 nyarán a galíciai parasztekknél. Inkább hittek a császárnak, mint a nemzeti szabadságharc mellett agitáló nemeseeknek, azzal a megmondolással, hogy a nemesség nem lesz olyan ostoba, hogy önként lemondjon jogairól.⁶³ Különben is, mint már láttuk, a galíciai parasztság csakugyan a császár, azaz a központi kormányzat kezéből kapta meg szolgáltatásainak eltörlését.

Az 1863-as januári lengyel felkelés ugyancsak hasonló tüneteket mutatott, mint az eddig felvázolt megmozdulások, a lengyel forradalom baloldali szárnyát képviselő vörösök ugyan a lengyel parasztság teljes földhözjuttatása mellett foglaltak állást, 1863 tavaszán és nyarán azonban a jobboldalt képviselő fehérek vezették a mozgalmat, és a paraszti követeléseket nem voltak hajlandók kielégíteni. Amikor 1863 őszén ismét a vörösök kezébe került a vezetés és ők próbálták a parasztek földhözjuttatását kimondó forradalmi rendelet maradéktalan megvalósítását, már késő volt.

1848-ban és 1863-ban tehát, a nagy próbatétel idején mindenütt a következőket látjuk: az egyes nemzetiségek uralkodó osztálya hajlandó volt a jobbágyfelszabadítás mérsékelt végrehajtására annak érdekében, hogy ezáltal a paraszti tömegeket felsorakoztassa maga mellett az idegen abszolu-

⁵⁸ Uo. 260–263. o.

⁵⁹ Uo. 265 o.

⁶⁰ L. erre általában *Barta István* tanulmányát: A kormány parasztpolitikája 1949-ben. Századok 1955. 849–881., 1956. 4–68. o.

⁶¹ *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi parasztság története 1790–1849. Bpest, 1956. 493. o.

⁶² Uo. 456. o.

⁶³ *Kieniewicz*: Sprawa włościańska . . . 98. o.

tizmus elleni harcban. Az abszolút kormányzat azonban vagy eleve megadta ugyanezeket az engedményeket és ezáltal elválasztotta a parasztokat a nemzeti szabadságharc táborától, vagy pedig a nemzetiségi uralkodó osztály nem volt hajlandó továbbmenni az engedmények terén és így nem tudta az abszolút államhatalom egyre erősödő katonai nyomásával szemben a paraszt-ság támogatását biztosítani. Ennek végzetes következménye volt, hogy a nemzeti szabadságharcok sorra elbuktak és a jobbágyfelszabadítás végrehajtása, akár mint az abszolút kormányzat önálló intézkedése, akár pedig mint a forradalom kimondotta elvek gyakorlati megvalósítása az abszolút államhatalom feladata maradt.

Nem kétséges, hogy a jobbágyfelszabadítás végrehajtásában az államhatalom általában igyekezett a földesurak érdekeit megóvni. De az sem kétséges, hogy olyan területeken, ahol a nemzeti szabadságharcban vezető szerepet játszó nemességről volt szó, az abszolút államhatalom valamivel kedvezőtlenebb formában valósította meg a felszabadítást, mint olyan területeken, ahol teljesen hű, lojális nemesség érdekeit kellett figyelembe venni.

A Poroszország kezén levő lengyel területekre 1823-ban terjesztették ki a Poroszországban már megkezdett jobbágyfelszabadítást, amely a nagyobb paraszti gazdaságok földjét a parasztok tulajdonába adta. Az utóbbi években a földesúr majorsági birtokába bevont paraszttelkeket újból a parasztok kezére kellett juttatni.⁶⁴ A porosz jobbágyreformban olyan jelentős szerepet játszó kártérítési formát, a földesurak földdel való kárpótlását a poznańi területen nem vezették be.⁶⁵ Egy 1836-ban kiadott rendelet valamelyest korlátozta, a lengyel nemesség követelésére, azoknak a parasztgazdaságoknak a számát, amelyekre a jobbágyfelszabadítás, illetve a földhözjuttatás kiterjeszhető, de még így is több jobbágytelket érintett a rendezés, mint Poroszország egyéb területein.⁶⁶

A Galiciában 1848-ban végrehajtott jobbágyreform nemcsak a jobbágytelkekre terjedt ki, hanem a majorsági földet is a parasztok tulajdonába adta, ha addig az ő birtokukban volt, csak az ideiglenesen bérelt majorsági földre nem terjedt ki a rendelkezés. A földesúri joghatóságból eredő jövedelmeket a kormány minden kárpótlás nélkül törölte, így például a zsellérek robot-szolgáltatását.⁶⁷ A földesurak kárpótlásának a rendezése csak 1857-ben kezdődött meg,⁶⁸ akkor is csak állami értékpapírok formájában, és még 1914-ben sem történt meg a teljes összeg kifizetése.⁶⁹

Magyarországon csak az 1853-as úrbéri pátens rendezte a földesúri kárpótlás kérdését, akkor is elsősorban az osztrák birodalom gazdasági érdekei miatt, mert az osztrák kormányzat szükségesnek látta, hogy a magyar földesurak minél előbb átídomíthassák birtokaikat az új tőkés termelési módra és így minél előbb biztos adóalanyokká válhassanak.⁷⁰ A kormányzat ugyan

⁶⁴ *Jakóbczyk*: i. m. 13. o.; *Knapp, Georg Friedrich*: Die Bauern-Befreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens. I. Überblick der Entwicklung. Leipzig, 1887. 207—208. o.

⁶⁵ *Rutkowski*: i. m. 28—29. o.

⁶⁶ *Knapp*: i. m. 208—209. o.; *Rutkowski*: i. m. 29. o.

⁶⁷ *Rutkowski*: i. m. 51. o.

⁶⁸ *Kieniewicz Stefan*: Galicja w dobie autonomicznej (1850—1914). Wybór tekstów. Wrocław, 1952. XI. o.

⁶⁹ *Rutkowski*: i. m. 80. o.

⁷⁰ *S. Sándor Pál* (szerk.): Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849—1867. Budapest, 1951. 86. o.

már 1850-ben előlegeket fizetett ki az úrbéri kárpótlásra, de ezt elsősorban egyes főúri családok kapták mintegy jutalomképpen azért, hogy nem csatlakoztak a szabadságharcához. A politikailag gyanús nemesi családok egyáltalában nem kaptak előleget, egyéb középnemesi családok is csak bonyolult és hosszadalmas eljárás révén.⁷¹

A Lengyel Királyságban 1864-ben végrehajtott jobbágyfelszabadítás, illetve földhözjuttatás úgy intézkedett, hogy az összes paraszti telkek a parasztok tulajdonába kerülnek és a parasztok már 1864 tavaszától kezdve mentesülnek az összes szolgáltatások alól. A földesurak megkapják a kárpótlást, de továbbra is kötelesek a parasztokat segíteni, vetőmaggal, állattal és egyéb felszereléssel ellátni.⁷² A rendelet hatálya egyébként azokra a földekre is kiterjedt, amelyek 1846-ig a parasztok kezében voltak, de utána a földesurak elvették és beolvasztották majorsági birtokaikba.⁷³ A földtulajdonnal együtt a parasztok megkapták a vadászat, a halászat és az italmérés azelőtt kizárólagosan földesúri monopóliumot képező jogát is.⁷⁴ Ezekért és a kisebb szolgáltatások eltörléséért a földesurak nem kaptak kárpótlást.⁷⁵ A rendelet értelmében a földnélküli parasztság egy része is kapott földet állami földekből vagy elkobzott nagybirtokokból, olyan helyeken, ahol a nagybirtokon csak 1—2 ilyen földnélküli paraszteszalád élt.⁷⁶

A jobbágyfelszabadítás végrehajtása során tehát az abszolút államhatalom egyéb területekhez képest a nemzetiségi területeken az egykori földesurakkal szemben valamivel hátrányosabb rendelkezéseket alkalmazott, a kárpótlás kérdését egy időre elhalasztotta, végső fokon azonban általában mégiscsak a földesurak érdekében rendezte a tulajdonviszonyokat. A parasztság ezeken a területeken sem járt jobban, mint egyebütt, a nagybirtokot, azaz a majorsági birtokot mindenütt érintetlenül vagy majdnem érintetlenül hagyta az államhatalom, a mezőgazdaság tőkés fejlődése itt is a porosz úton indult meg. Még a kelet-európai viszonylatban szinte radikálisnak ható Lengyel Királyság-beli reform is csak a földnélküli parasztság kisebb részét juttatta földtulajdonhoz. Az államhatalom tehát legalábbis bizonyos mértékig megbüntette a nemeseket a forradalmi mozgalomban való részvételük miatt, de a parasztságot nem jutalmazta. Az államhatalom és a parasztság kapcsolatára és a nemzeti szabadságharcokhoz való viszonyukra egyébként igen jellemző egy oroszországi példa. 1863 tavaszán az orosz kormányzat a Lengyel Királysággal szomszédos nyugati kormányzóságokban megengedte fegyveres falusi őrségek felállítását és a hatóságok kérték is a parasztok támogatását a lengyel felkelők elleni harcban.⁷⁷ Amikor azonban 1864 márciusában a parasztság Latgaliában a hatóságok felszólítására komolyan vette a földesurak elleni harcot, amikor egyes helyeken a parasztok házkutatásokat tartottak a földesuraknál, felkelőket és elrejtett fegyvereket kerestek, az orosz kormányzat katonaságot vezényelt ki ellenük, egyeseket távoli kormányzóságokba szám-

⁷¹ Уо. 27—28. о.

⁷² Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов. Москва, 1954. 461. о.

⁷³ Уо. 462. о.

⁷⁴ Уо. 465—466. о.

⁷⁵ Rutkowski: i. m. 48. о.

⁷⁶ Уо. 81. о.

⁷⁷ Brezsgo: i. m. 118. о.

űztek, másokat több hónapra börtönbe zártak vagy büntető katonai osztagokba küldték őket.⁷⁸

A forradalmi viharok elmúltával Kelet-Európa képe sok szempontból változatlan maradt. Továbbra is megvolt a három nagy hatalom, a kelet-európai kis népek nemzeti szabadsága továbbra is csak kitűzött cél, elérendő feladat volt, nem megvalósult eredmény. A társadalmi haladás kérdésében ugyan alapvető változások mentek végbe, a jobbágyfelszabadítás megtörtént, de a parasztság számára hátrányos formában, a fejlődés a kínos-keserves porosz úton haladt, igen lassan, előre. Sem a társadalmi haladás, sem a nemzeti függetlenség kérdését nem sikerült maradéktalanul megoldani. A kettőt egymástól függetlenül nem lehetett végrehajtani. A kettő összekapcsolása viszont, a nemesség és a parasztság érdekeinek összeegyeztetése a nemzeti függetlenség elérése céljából ugyancsak lehetetlenné tette a megoldást. Csak félmegoldások valósulhattak meg, a társadalmi haladás terén a jobbágyság felszabadítása, szolgálatainak eltörlése, de ugyanakkor a nagybirtokok fennmaradása, a földnélküli parasztság millióinak kielégítetlensége, a nemzeti függetlenség terén pedig olyan félmegoldások, mint az 1867-es osztrák–magyar, vagy az 1868-as magyar–horvát kiegyezés. A legtöbb esetben még ez sem sikerült, a Habsburg-Monarchia keretében adott feudális-konzervatív jellegű tartományi önkormányzat volt többnyire a nemzeti igények megvalósításának maximuma. Oroszországban és Poroszországban a korlátlan nemzeti elnyomás uralkodott továbbra is. A társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség ügyének együttes és maradéktalan megoldására csak akkor kerülhet sor, amikor mindkét feladat végrehajtását a korábbinál magasabb fokon az egyes nemzetiségek munkásosztálya vállalja magára, és viszi győzelemre.

ОСВОБОЖДЕНИЕ КРЕСТЬЯН И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ

Эмиль Нидерхаузер

Статья пытается на основе новейшей литературы об освобождении крестьян показать одно из особых общих явлений территории Восточной Европы. В первой половине XIX в. в Восточной Европе имелись многонациональные империи: Россия, империя Габсбургов и Турция. Особенности турецкого феодализма создали по аграрному вопросу совсем другое положение, поэтому статья не занимается исследованием этого. В двух других империях и в Пруссии (вернее ее провинциях, взятых от бывшей Речи Посполитой) образовалось в основном подобное положение: численное большинство отдельных угнетенных национальностей представляли крестьяне, находящиеся еще в крепостном положении, над ними стоял во многих случаях принадлежащий к той же национальности феодальный (или буржуазный) господствующий класс, который в то же время находился под национальным гнетом со стороны империи.

Задача всюду была двойной: 1) добиться национальной независимости, осуществить самостоятельное национальное государство и 2) осуществить социальный прогресс, свергнуть феодальный строй, образовать буржуазное общество. Крестьянство боролось прежде всего за социальный прогресс, но своей борьбой способствовало делу национальной независимости. Господствующий класс национальностей боролся прежде всего за национальную независимость. Но в борьбе он нуждался в поддержке крестьянских масс, поэтому всюду появилось требование освободить крепостных крестьян, и даже передать их землю в буржуазную собственность. Более радикальные требования в кругах национальностей в большинстве не выдвигались, так как они устроили бы дворянство, руководящую силу национально-освободительной борьбы.

⁷⁸ Уо. 119. о.

В 1848 и 1863 гг. борющийся за независимость господствующий класс отдельных национальностей оказался склонным к умеренной крестьянской реформе (при возмещении помещиков и сохранении системы крупного земельного владения), но это дало и правительство и поэтому отдалило крестьянство от освободительной борьбы. Дворянство не было склонно к более радикальным уступкам, чтобы привлечь крестьян на свою сторону. Поэтому все освободительные войны кончились неудачей. Два основных вопроса решались только половинчато: что касается социального прогресса, были освобождены крестьяне, но при сохранении крупного земельного владения, и капиталистическое развитие сельского хозяйства шло по прусскому пути, а что касается вопроса национальной независимости, то в этом отношении добились только половинчатых решений вроде австро-венгерского соглашения 1867 г., но в большинстве случаев даже этого недообивались. Разрешить дело социального прогресса и национальной независимости отдельно друг от друга было невозможным, но сочетание обоих, согласование интересов дворянства и крестьянства также сделало решение невозможным. Совместному решению двух задач способно только сплочение сил нации под руководством рабочего класса.

L'AFFRANCHISSEMENT DES SERFS ET LA QUESTION DES NATIONALITÉS EN EUROPE ORIENTALE

Emile Niederhauser

L'étude, sur la base de la littérature récente concernant l'affranchissement des serfs, s'efforce de démontrer un des traits communs et caractéristiques de l'Europe Orientale. Dans la première moitié du XIXe siècle plusieurs états multinationaux existaient en Europe Orientale, tels la Russie, l'Empire des Habsbourg et la Turquie. Les particularités de la question agraire en Turquie y créèrent des conditions toutes autres, par conséquent l'étude ne s'en occupe pas. Dans les deux autres empires et en Prussie (respectivement sur les territoires annexés de l'ancienne Pologne) se forma en général la même situation: la partie la plus nombreuse des nationalités subjuguées fut constituée par des serfs; en dessus de ceux-ci se trouva souvent la classe dominante féodale ou bourgeoise issue de la même nationalité qui en même temps fut opprimé en tant que nation par l'empire.

Partout se révéla une double tâche: 1. la conquête de l'indépendance nationale, la création de l'état national, indépendant, et 2. la réalisation du progrès social, le renversement du régime féodal, la formation de la société bourgeoise. La paysannerie lutta en premier lieu pour le progrès social, mais par sa lutte il favorisa aussi la cause de l'indépendance nationale. La classe dominante nationalitaire engagea la lutte en premier lieu pour l'indépendance nationale dans laquelle elle avait besoin de l'appui des masses paysannes; en conséquence partout se présenta la prétention de l'affranchissement des serfs et de la mise en propriété de la terre cultivée par ceux-ci selon la conception bourgeoise. En ce qui concerne les nationalités, ce furent les solutions les plus radicales appliquées dans ces milieux, car d'autres, plus radicales auraient effarouché la noblesse, force dirigeante de la guerre d'indépendance nationale.

En 1848 et en 1863 la classe dirigeante de la nationalité opprimée luttant pour l'indépendance se montra disposée, et cela dans des cadres modérés, à réaliser l'affranchissement des serfs, tout en dédommageant les grands propriétaires et ne renversant pas le système des grandes propriétés, conditions accordées même par le gouvernement qui sépara ainsi la paysannerie du camp de la guerre d'indépendance. La noblesse ne se montra disposée à des concessions plus radicales afin de se gagner la paysannerie, c'est pourquoi les guerres d'indépendance subirent toutes un échec. Les deux questions fondamentales n'aboutirent qu'à des solutions ambiguës: en ce qui concerne le progrès social, l'affranchissement des serfs s'est accompli, mais par suite de la survivance des grandes propriétés l'évolution capitaliste de l'agriculture suivit la voie prussienne, quant à l'indépendance nationale on n'a abouti tout au plus qu'à des solutions avortées, comme le compromis austro-hongrois, mais dans la plupart des cas on n'arrivait même pas à une telle solution. Le progrès social et l'indépendance nationale ne pouvaient être réalisés séparément, mais la jonction des deux objectifs et la réconciliation des intérêts de la noblesse et de la paysannerie rendirent la solution également impossible. La réalisation concertée des deux problèmes ne fut possible que sur la base du rassemblement national dirigé par la classe ouvrière.

Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában*

A felszabadulást követően fiatal marxista történetírásunk feltárta és kihangsúlyozta Magyarországnak a Habsburgokkal és Ausztriával szembeni alárendelt függőségét. Szükségszerűen következett ez abból, hogy polgári történetírásunk e fontos, Magyarország dualizmuskori tőkés fejlődését meghatározó egyik feltétel történelmi tényeit általában nem kutatta, jelentőségét elhomályosította. Szükségszerű és helyes volt azért is, mert munkásosztályunk szociáldemokrata nevelése is elkerülte a nemzeti kérdéssel való foglalkozást.

Polgári történetírásunk Magyarországnak Ausztriával szembeni viszonyát nagyobb részben alkotmányjogi, közjogi kérdésként fogta fel és csak e vonatkozásban foglalkozott elméleti problémáival. A két ország közötti kapcsolat közgazdasági és politikai-társadalmi lényegét azonban elvileg sohasem tisztázta és osztályhelyzeténél fogva nem is tisztázhatta.¹ Igaz, hogy Magyarország Ausztriával szembeni alárendelt, függő helyzetének a történelem által esetenként előtérbe tolt egy-egy részkérdését — vámügy, bankügy, nemzeti vezényszó a közös hadseregben stb. — nagyító alá helyezte, de emellett a viszony egészének lényege, az ország fejlődését meghatározó alapvető jelentősége elsikkadt.

A polgári történetírás hatása mellett közvetlenebbül érvényesült munkásosztályunk politikai tudatának kialakításában a magyarországi szociáldemokrata párt befolyása, amely távoltartotta magát a nemzeti kérdés elméleti és gyakorlati felvetésétől. A szociáldemokrata párt a nemzeti kérdésnek kizárólag az osztályharc érdekeit keresztező jelentőségét ismerte fel és ismerte el. Egykorú vezetői a magyar tömegeket izgató kérdésben, a nemzeti önállóság teljességének megteremtésével, az Ausztriától való elszakadás követelésével kapcsolatban éppen úgy nem tudtak helyes álláspontot kialakítani, mint ahogy nem álltak ki a Magyarországon élő elnyomott nem-magyar népek nemzeti követelései mellett. Még annak elvi elismeréséig sem jutottak el, hogy Magyarország népei Ausztriával szemben függő viszonyban vannak, hogy Magyarország nemzetiiségi elnyomás uralkodik.²

¹ Keleti Károly bizonyos mértékig felismerte az ellentmondást, amely Magyarország tőkés fejlődésének politikai és gazdasági feltételei között az 1867-es kiegyezés évén keletkezett: „Politikailag önálló ország, nem önálló közgazdasággal, független-kormányzat önálló intézkedést nem engedő közös vámterülettel, ebben rejlenek a udományilag kiegyenlíthetetlen ellentétek, melyeknek gyakorlati bajait érezzük.” — *Ísszapillantás közgazdaságunk egyneved századára.* 27. o.

² Már a Magyarországi Általános Munkáspárt 1880-ban Frankel Leó részvételével dolgozott programjából is hiányoztak a nemzeti követelések.

* E tanulmányt a szerkesztőség mint vitacikket közli. A benne felvetett kérdések Budapestén 1958. dec. 10—13-án, az Osztrák—Magyar Monarchia történetével foglalkozó nemzetközi konferencián is széleskörű vitát váltottak ki.

A Magyarországi Szociáldemokrata Pártot azért nem hibáztathatjuk, hogy nem tette magáévá a magyar uralkodó osztályok burzsoá nacionalizmusát, amelynek taktikai jellegű osztrák-ellenessége elválaszthatatlanul összefonódott a korántsem taktikai jellegű, hanem közvetlen osztályérdekeiket hűen kifejező sovinizmusukkal, nemzetiség-ellenességükkel. A szociáldemokrata párt hibás politikájának lényege az volt, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia egységének fenntartása mellett állt ki, és ezzel az 1905-tel kezdődő forradalmi korszak idején az osztályharcot nem tudta összekapcsolni a polgári demokratikus nemzeti mozgalmakkal.³

*Magyarország dualizmuskori tőkés fejlődésének
hármias feltétele*

A múlt ilyen örökségével szemben a felszabadulás utáni történetírásunkra hárult a feladat, hogy megmutassa munkásosztályunknak és egész dolgozó magyar népünknek a magyar nemzet múltbeli függő helyzetének és ugyanakkor más nemzetekkel szembeni elnyomó szerepének kettős arculatát, amely a jelen számára is fontos tanulságokat nyújt.

E feladatának marxista történetírásunk a felszabadulást közvetlenül követő években, amikor a dualizmus korszakával kapcsolatos új kutató munka még alig indult meg, jöideig csak részben tett eleget, csak Magyarországnak „Ausztriához” fűződött alárendelt viszonyáról igyekezett kimondani az igazságot. Azt, hogy csak e féligazság felismeréséig jutott el — a kutató munka hiánya mellett —, betudhatjuk annak a törekvésének, hogy elsősorban haladó hagyományainkhoz kapcsolódjék.

A „nemzetiségi elnyomás”, mint Magyarország dualizmuskori fejlődésének egyik alapvető feltétele, marxista történetírásunkban csak 1952 vége felé kristályosodott ki annyira, hogy az „Ausztriától” való függőséggel egyenrangú helyet követelhetett magának a kutató munka elvi szempontja között.

Felszabadulás utáni marxista történetírásunk sokéves munkájának eredményeként, körülbelül két év óta és jelenleg is ott tartunk, hogy Magyarország dualizmuskori tőkés fejlődése fő feltételeinek sorát az *Ausztriától való függőség, a feudális maradványok és a nemzetiségi elnyomás (soknemzetiségi ország)*, valamint ezek egymás közötti szoros kölcsönhatásának hangsúlyozásával: kimerítettnek, teljesnek véljük. Ha azonban e feltételeket kritika, vizsgálat alá vesszük, kiténik, hogy meghatározásukban, megfogalmazásukban akad néhány nyugtalanító probléma, ellentmondás és hiányosság.

A feltételek bírálata során a Magyarország és Ausztria közötti dualizmuskori viszonyt „Magyarország függősége Ausztriától” fogalmazásával szemben joggal tehetjük azt az ellenvetést, hogy a „függőség” az erős és a gyengébb országok közötti legkülönbözőbb tartalmú kapcsolatokra egyaránt alkalmazható gyűjtőfogalom, amelyben a gyarmati elnyomástól a részlege pénzügyi és diplomáciai függőségig minden elfér. A „függőség” az „Ausztria”

³ „Kelet-Európában és Ázsiában a kezdődő polgári demokratikus forradalmi korszakában, a nemzeti mozgalmak ébredésének és kiéleződésének korszakában, a önálló proletárpártok . . . feladata a nemzeti politikában kétoldalú: valamennyi nemzeti önrendelkezési jogának elismerése, mert a polgári demokratikus átalakulás még nem fejeződött be . . . ; — és az adott államban élő valamennyi nemzetbeli proletárok osztályharcának legszorosabb . . . szövetsége . . .” Lenin művei. 20. köt. Szikra, 1955. 447. c

és Magyarország közötti függő viszony *konkrét jellegére* nem utal, emellett inkább csak a monopolkapitalizmus korszakára jellemző.⁴ Többek között nem fejezi ki azt az *állandó és szakadatlan* alárendeltséget sem, ami Magyarország „Ausztriával” szembeni függőségében *különleges* volt,⁵ s amelyet sajátos gazdasági és politikai intézmények biztosítottak. Ugyanakkor Ausztriát a Magyarországgal fennállott viszonyban egységes egésznek tekinti, holott Magyarország valójában nem függött Galiciától, Bukovinától, Tiroltól, Dalmáciától és még néhány ausztriai tartománytól. Sőt, a dualizmus uralmi rendszere alatt Ausztria gazdaságilag elmaradottabb tartományai bizonyos mértékig — elsősorban politikai vonatkozásban — Magyarországtól függttek. De Magyarországnak Ausztria gazdaságilag legfejlettebb tartományaihoz fűződő viszonya sem volt egyöntetű, mert amíg az osztrák tartományoktól és Ausztria iparilag legfejlettebb cseh tartományaitól gazdaságilag függött, addig a magyar uralkodó osztályok az Osztrák-Magyar Monarchiában elfoglalt uralmi helyzetük mellett függttek Bécestől, de ugyancsak uralmi helyzetük révén igen jelentős mértékben hozzájárultak a cseh nép nemzeti elnyomtatásához.⁶ Végül pedig a „Magyarország függősége Ausztriától” feltételben akaratlanul is a „külön magyar globus” szemlélete tükröződik.

A „feudális maradványok” feltételével kapcsolatosan az a kérdés merül fel, hogy „Magyarország függősége Ausztriától” és a „nemzetiségi elnyomás (soknemzetiségű ország)” amelyek jelentős részben szintén feudális maradványokként éltek tovább, mennyiben jelentenek a „feudális maradványok”-tól eltérő *jellegű* feltételt?⁷

A „nemzetiségi elnyomás (soknemzetiségű ország)” feltételéről az eddigi kutatások nem tudták egyértelműen tisztázni, hogy következményeiben a másik két feltételhez hasonló, vagy ellentétes hatású volt-e, — hogy alapvetően korlátozta-e Magyarország tőkés fejlődését, vagy nem.⁸ Az eddigi tapasztalatok azt igazolják, hogy nem ösztönzi jó irányba a kutatómunkát, mert amikor — helyesen — a nemzetiségek tőkés fejlődésének és politikai helyzetének vizsgálatára hívja fel a figyelmet, ugyanakkor a látóhatáron kívülre kerül „Magyarország” tőkés fejlődésére gyakorolt hatásának problémája, a magyar nemzeti és a nemzetiségi tőkés fejlődés kölcsönhatásának és különösen a szintézisének a kidolgozása.

Arra a kérdésre, hogy a *három feltétel* — ha vitatható fogalmazásban is — de valóban a maga teljességében magában foglalja-e azokat a feltételeket,

⁴ „A finánetóke és az ennek megfelelő nemzetközi politika . . . az állami függőség öbör *átmeneti* formáját hozza létre. E korszakra nemcsak az országok két alapvető csoportja jellegetes: a gyarmatokkal rendelkezők és maguk a gyarmatok, hanem a politikailag, formailag önálló, a valóságban azonban a pénzügyi és diplomáciai függőség állóival befogott országok különféle formái is.” — Lenin Művei. 22. köt. Szikra, 1951. 272. o.

⁵ Magyarország függősége túlmegy a függőség olyan formáin, amikor a kizsákmányoló és kizsákmányolt nemzet nem alkotott közös államot, s a kizsákmányolás nem egy bizonyos nemzet monopóliumává vált.

⁶ A magyar uralkodó osztályok szembeszálltak a dualista uralmi rendszer átala-
tására irányuló minden kísérlettel; így jártak el a Hohenzwart-ügy kapcsán, valamint az 1900-as évek elején a cseh uralkodó osztályok trialista kísérleteivel szemben. Az első világháború idején pedig a cseh nemzeti mozgalom erőszakos letörésének szószólói és egítői voltak. Utóbbira O. L. KMT JKv. 524. 1915. okt. 6.

⁷ L. 77. o.

⁸ Vö. Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. 520—521. o.; Verend Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara 1900—1914. 136—137., 138., 41. o.

amelyek Magyarország dualizmuskori tőkés fejlődését döntően meghatározták, a továbbiakban még utalni fogok. Enélkül is, az eddig felmerült problémák jogosan vezetnek annak felismeréséhez, hogy kívánatos lenne a Magyarország dualizmuskori tőkés fejlődését meghatározó feltételeknek a történelmi valóságot jobban megközelítő, szabatosabb, a kutatómunkát jobban segítő kidolgozása.

*Magyarország Ausztriától való függőségének „félgyarmati” jellemzése
történetírásunkban*

A fentiekben bírálóan érintett „Magyarország függősége Ausztriától” feltétel — mint már volt róla szó — marxista történetírásunkban, ha nem is ugyanebben a fogalmazásban, de legkorábban nyert polgárjogot. A felszabadulás utáni marxista történetírásunk azt a helyes célkitűzést követve, hogy Magyarországnak Ausztriával szembeni alárendelt függő helyzetét tudatosítsa — amint ismeretes —, fokozatosan rátért arra, hogy azt a dualizmus korszakával kapcsolatosan „félgyarmati” függőségnek, elnyomatásnak, helyzetnek stb. jellemezze. E fogalom bevezetésének, ami Magyarország függő, alárendelt helyzetének tudatosítására alkalmas voltát illeti, meg volt az előnye, hogy minden más tekintetbe jövő fogalomnál egyszerűbb, ismeretebb és közérthetőbb lévén, viszonylag jelentős propagatív erővel rendelkezett. Alkalmas volt arra, hogy a köztudatban maradandó nyomot hagyjon. Ugyanakkor e fogalmak használata, éppen a tömegek tudatának haladó irányú formálása szempontjából, nem lehetett egészen veszélytelen. Propagatív erejének javarésztét ugyanis a nemzeti öntudat eltorzult rétegeiből, a nacionalista és sovinszta érzelmek visszhangjából merítette és bizonyos mértékig ezeket fenntartotta és táplálta is. A „félgyarmati” fogalom használatának felülvizsgálata azonban nem ebből a megfontolásból, hanem a tudományos bírálatból indult ki.

A dualizmus rendszerével kapcsolatos kutatómunka előrehaladásával, az Ausztria és Magyarország közötti konkrét gazdasági és politikai viszonyok alakulásának feltárása során ugyanis történészeink — már néhány évvel ezelőtt — mindinkább látták az ellentmondást, amely a múlt kibontakozó valósága és az ennek átfogó jellemzésére alkalmazott fogalom között fennállott. Azáltal, hogy felsorakoztak az Ausztria és Magyarország közötti viszony konkrét tényei, hogy ismertté váltak az e viszonyban bekövetkezett változások és többé-kevésbé kimunkálódtak azok a kölcsönhatások is, amelyek e viszony és a gazdaságban, társadalomban, politikában továbbélő feudális maradványok és különösen a nemzetiségi elnyomás között fennálltak, — a „félgyarmati függőség” fogalma sajátos konkrét tartalommal kezdett telítődni. Minél inkább feltárult a történelem valósága, annál inkább kitűnt, hogy az Ausztria és Magyarország közötti viszonyoknak számos részjelensége — figyelembevételre a marxizmus klasszikusainak útmutatásait — tényleges egyezéseket és közeli analógiákat tartalmaz a „félgyarmati függőség” fogalmát meghatározó egyes jegyekkel. Ugyanakkor azonban az is nyilvánvalóvá vált, hogy a részleges egyezések és analógiák ellenére a „félgyarmati függőség” fogalma egészében nem fedi az Ausztria és Magyarország között fennállott viszony lényegét. E felismerés alapján történészeink igyekeztek elvileg elhatárolni Magyarország „félgyarmati függőségét” a félgyarmati függőség általános jelentésétől, kiemelve, hogy az Ausztria és Magyarország közötti

viszony nem tekinthető azonosnak a mai félgymarmatok és gymarmattartóik közötti viszonyal.⁹ Ezzel azonban meg is tettek mindent, amit az időközben történetírásunk hivatalos álláspontjává merevedett „félgymarmati függőség” fogalmának fenntartása mellett megtehettek. S így, bár a probléma történezeink számára tovább élt, egy ideig mégis kényszerűen holtponthon maradt.

A kérdés tisztázását az 1955 őszén Prágában összeült történeész konferencia¹⁰ indította el. A konferencián a cseh, a szlovák, a lengyel és az osztrák történeészek egybehangzóan bírálták a magyar történeészek álláspontját azért, mert Magyarország helyzetét, illetőleg a magyar nemzet helyzetét a dualizmus korában félgymarmati függőségnek minősítik. A bírálóat alátámasztására felhozott érveik között a legnyomósabbnak az a jogos szemrehányás volt tekinthető, hogy „a magyar történeészek hibát követnek el, amikor a Bécestől való függőséget szűk magyar nemzeti problémaként szemlélik és ezzel csökkentik a magyar uralkodó osztályok felelősségét a nemzeti elnyomásban”. De fontos volt az az egyébként történetírásunknak akkor már saját maga által túlhaladott álláspontjából¹¹ merített érv is, hogy „a magyar történeészek leértékelik a magyar nagybirtokosság szerepét az ország függőségének fenntartásában, holott Bécsnek Magyarország irányában folytatott politikáját — saját érdekeik megóvásának határáig — a magyar nagybirtokosok segítették elő”. Ugyanakkor a viták eredményeként a konferencia résztvevői egybehangzóan elismerték, hogy Bécs részéről a nemzeti elnyomásnak igen komoly elemei álltak fenn a magyar nemzettel szemben.

A konferencián elhangzott érvek, amelyek a „félgymarmati függőség” jellemzés használatának jogosultságát vitatták, olyan történelmi tényekre utaltak, amelyeket történetírásunk — ha korántsem kielégítő mértékben — de újabb munkáiban már figyelembe vett. Ezért abban a kérdésben, hogy Magyarország, illetőleg a magyar nemzet tőkés fejlődését a Bécestől való függőség, a feudális maradványok és a nemzetiségi elnyomás hármás feltétele szabta meg, — a vita eredményeként is — egységes álláspont alakult ki.

A prágai konferencia után úgy véltük, hogy a probléma ténybeli részével kapcsolatosan a nemzetiségi kérdés, a feudális maradványok és a nagybirtokos osztály szerepének kutatása és feldolgozása, főleg pedig e kérdések kidomborítása a feladatunk. Ugyanakkor elvi vonatkozásban az a teendőnk, hogy a „félgymarmati függőség” használatának jogosultságát felülvizsgáljuk, és a vizsgálat eredménye szerint vagy továbbra is fenntartsuk használatát, vagy új terminológiát vezessünk be.

A prágai konferencia óta, annak hatása alatt, történetírásunkban az Ausztria és Magyarország közötti viszonyt a „függőség”-től kezdve, a „félgymarmati *jelleget*” függőségen keresztül a vitatott, „félgymarmati függőség”-ig különféle képpen jellemzik. Amíg ez a körülmény kedvező tünetnek tekinthető annyiban, hogy történeészeink többsége a korábban használt terminológia fenntartását nem látja teljesen igazoltnak, addig kedvezőtlen mozzanatokat is foglal magában, mert az egységes terminológia hiánya a meg nem vitatott nézeteltérésekről, főképpen pedig a terminológia megválasztásának *hiányos*

⁹ „Ausztria nem volt nyugat-európai értelemben vett gymarmattartó, Magyarország pedig nem volt Európán kívül fekvő gymarmat.” *Sándor Vilmos*: i. m. 34. o.

¹⁰ Beszámoló az 1955. évi prágai történeész-konferenciáról. — *Századok*, 1956. 1—2. sz. 239. o.

¹¹ Vö. az osztrák burzsoázia és a magyar nagybirtokosság politikai és gazdasági érdekegységét tárgyaló részt. — *Sándor V.*: i. m. 13—31. o.

elvi megalapozottságáról tanúskodik. Mindez pedig nem jár éppen haszonnal a kutatómunka számára sem.

Hogy a problémát a jelenlegi állapotából kimozdítsuk, első tennivalóként kézenfekvőnek tekinthető a marxizmus klasszikus műveinek konzultálása.

A „gyarmat” fogalmának általános jegyei a monopóliumok előtti kapitalizmus idején, a közgazdaságtan szempontjából

Ha Marx és Engels műveit azzal a szándékkal forgatjuk, hogy megismerjük megállapításaikat, melyek az egyes országok közötti függőségi kapcsolatokkal, a gyarmati problémával foglalkoznak, úgy — bár elszórtan gazdag és számunkra rendkívül becses utalásokra bukkanunk — feltűnik, hogy e kérdéssel rendszerezetten csak az eredeti felhalmozás kapcsán („gyarmati rendszer”) foglalkoztak. A jelenség ismeretes magyarázata az, hogy a gyarmati kérdés és a tőkés nemzetek közötti függőség kérdése csak a XIX. század utolsó negyedében vált az általános tőkés fejlődés döntő jelenségévé,¹² amikor a világ felosztása a fő tőkés nemzetek között már befejezéséhez közeledett, tehát abban az időben, amelyre a Tőkéhez felhasznált adatanyag már nem terjedt ki. További magyarázata, hogy Marx lényegében a tőkés termelési viszonyok objektív gazdasági törvényeit kutatta, ebből a szempontból pedig a gyarmati kérdés csak periférikus jelentőséggel bírt. Ez egyben (többek között) arra is utal, hogy a gyarmati kérdés történet- és közgazdaságtudományi tanulmányozása olyan külön problémakörbe tartozik, amely nemcsak a tőkés termelési viszonyok objektív gazdasági törvényeinek egy terület-egységen, országon, nemzetén, államon belüli érvényesülési módját, formáit kutatja, hanem a tőkés termelési viszonyoknak a földön való *tovaterjedését*, a terület-egységek, országok, nemzetek, államok egymás közötti tőkés kapcsolatainak objektív törvényeit deríti fel. Ez abból is következik, hogy a kapitalizmus gépi nagyipari korszakában a tőkés gyarmatosítás története egybeesett a tőkés világpiac kialakulásának történetével. A tőkés termelési módnak az a szükségyszerűsége ugyanis, hogy termelését állandóan növelje, „ösztönzött arra”, hogy a világpiacot folytonosan tágítsa,¹⁴ mert „a kapitalizmus nem lehet meg és nem fejlődhet uralmi körének állandó kiterjesztése, új országok gyarmatosítása, a nem tőkés régi országoknak a világgazdaság forgatagába való bevonása nélkül”.¹⁵

A gyarmatosítás ösztönzőjének — végső soron a nemzeti ösztőke gazdaságon kívüli növelésének és az extraprofitok szerzésének — intenzitása a gépi nagyipar kialakulása idején rohamosan növekedett és ugyanakkor a gépi nagyipar kialakulása a termelékenység állandó gyorsütemű növekedése révén a gyarmatosítás lehetőségeit is óriási méretekben kitágította.¹⁶ A gyar-

¹² Lenin így jellemzi a gyarmati kérdésben a XIX. sz. végétől bekövetkezett változást: „Egyes nagy és kis államok között ilyen kapcsolatok mindig voltak, de a kapitalizmus korszakában ezek a kapcsolatok egyetemes rendszerré, a »világfelosztási kapcsolatok összegének egy részévé, az egész világot átfogó finánetőke műveleteinek egyik láncszemévé válnak”. — Lenin Művei, 22. köt. 273. o.

¹⁴ Marx Károly: A tőke, III. köt. Szikra, 1951. 376. o.

¹⁵ Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Szikra, 1949. 589. o.

¹⁶ A klasszikus kapitalizmus eredeti felhalmozásának idejére eső gyarmatosítás, a „gyarmati rendszer” problémái nem tartoznak témánkhoz.

matszerzésnek a gépi nagyiparral egyidejűleg kialakuló új lehetőségei között alapvető jelentősége a „világpiaci munkamegosztásnak” volt, melynek révén a gyarmatok „készen kapnak olyan termékeket, ruházatot, szerszámokat stb., amelyet más körülmények között maguknak kellene előállítaniok. Ezért, a gyarmatok egész fölös terméke mezőgazdasági és ipari *nyersanyagok* „alakjában jelenik meg”.¹⁷

A gyarmatszerzés rohamos növelésének lehetőségét a szállítás és a közlekedés forradalmasítása fokozta. „... a gépi termékek olcsósága s a forradalmasított szállítás és közlekedés fegyverül szolgálnak idegen piacok meghódítására. A gépi üzem tönkreteszi a piacok kézműves termékeit, s ezáltal a piacokat kényszerű módon saját nyersanyagának termelési területeivé változtatja. Így kényszerítették rá Kelet-Indiát arra, hogy Nagy-Britannia számára gyapotot, gyapjút, kendert, jutát, indigót termeljen. A gépi üzem székhelyeinek megfelelő új nemzetközi munkamegosztás alakul ki, amely a föld egy részét túlnyomórészt mezőgazdasági területté változtatja, a másik, túlnyomórészt ipari terület számára. Ez a forradalom összefügg a mezőgazdaság átalakulásával.”¹⁸

Végül a gyarmatosítás fokozásának harmadik fontos lehetőségét a termelékenység rohamos növekedése következtében az adta, hogy a nagyipar országaiiban a munkások állandóan „feleslegessé váltak” s ez melegház-szerűen növelte nagyra a kivándorlást és az idegen országok gyarmatosítását, amely országok az anyaországot ellátó nyersanyagtermelő területeivé váltak, mint ahogy pl. Ausztrália nyersanyagtermelő területté lett.¹⁹

Marx a gyarmatok két típusát: a viszonylag sűrű bennszülött lakosságú, régi típusú gyarmatokat és a „szabad polgári” gyarmatokat különböztette meg. A szabad polgári gyarmat Marx szerint: a „tulajdonképpen mezőgazdasági gyarmat”²⁰ nagykiterjedésű, termékeny, szűz és szabad földekkel rendelkezik, ahol a szabad földek nagy tömege miatt földtulajdon és földjáradék gyakorlatilag nem létezik. A gépi nagyipar korszakában a tőkés világpiaccal egyidejűleg létrejövő szabad polgári gyarmati államok a mezőgazdasági tömegtermelésre rendezkedtek be, s ezt a világpiaci munkamegosztás tette számukra lehetővé, mert a mezőgazdasági termékek ellenében készen kapták a szükséges iparcikkeket.²¹

Tanulságos számunkra Marxnak a szabad polgári gyarmatok kérdéséhez fűzött következő megjegyzése is: „Az Egyesült Államok gazdasági fejlődése maga is az európai, közelebről az angliai nagyipar terméke. Jelenlegi alakjukban (1866) ezeket az államokat még Európá gyarmatainak kell tekinteni.” Marx az Egyesült Államok gyarmati jellegét azon az alapon állapította meg, hogy mezőgazdasági kivitelük Angliába az 1860-as évek első felében is igen nagymértékben — a gyapoté 2,7-szeresére, a gabona-féleségeké 2,1-szeresére — emelkedett. A Tőke-I. kötetének 4. kiadásában (1890) Engels újabb megjegyzést fűzött e kérdéshez: „Azóta (1866) az

¹⁷ *Marx Károly*: i. m. 734. o.; *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 587. o.

¹⁸ *Marx K.*: A tőke. I. köt. 488. o.

¹⁹ Uo.

²⁰ Vö. *Marx K.*: A tőke. III. köt. 821—822. o.

²¹ *Marx K.*: A tőke. III. köt. 734. o. „Ez eleve megkülönbözteti a modern világpiac alapján létrehozott gyarmati államokat a régebbi idők és különösen az ókor ilyen államaitól.”

Egyesült Államok a világ második ipari országává fejlődött, anélkül, hogy *gyarmati vonásait* teljesen levetkőzte volna.”²²

Marxnak a szabad polgári gyarmatokról szóló megállapításait alkalmazta az oroszországi viszonyokra Lenin. Ezzel kapcsolatosan feltette a kérdést: „Mik a gyarmatok a politikai gazdaságtan értelmében? A válasz... ennek a fogalomnak legfontosabb ismertető jelei a következők: 1. el nem foglalt szabad, az áttelepülők számára könnyen hozzáférhető föld; 2. az egész világot átfogó munkamegosztás, világgpiac... Ebben az értelemben Oroszország határvidékei Oroszország központi területeinek gyarmatai voltak.”²³

Felmerül a kérdés, hogy a szabad föld feltétele csak a „szabad polgári” gyarmatok jellemző vonása volt-e, vagy pedig általában a gyarmat meghatározásához tartozott-e. A „szabad föld” szempontjából a gyarmatok két típusa között a különbség éppen úgy nem alapvető, mint a „világpiaci munkamegosztás” szempontjából. Mindkét típusnak gyarmattá válása — amennyiben gyarmati múltjuk nem nyúlt vissza a klasszikus kapitalizmus eredeti tőkefelhalmozásának idejére — „az egész világot átfogó munkamegosztás, világgpiac”²⁴ kialakulásával és fejlődésével kapcsolódott össze. Különbség volt azonban a gyarmattá válásuk módja között, tehát a gyarmatosításnál alkalmazott módszerekben. Amíg ugyanis a sűrű bennszülött lakossággal bíró területek gyarmatosításánál az erőszakos módszerek alkalmazásának döntő szerep jutott, addig a szabad polgári gyarmatokon erre azért nem került sor, mert vagy már az eredeti felhalmozás során kiirtották a bennszülött lakosságot, vagy rendkívül ritka népsűrűségű, a társadalmi fejlődés egészen alacsony fokán álló, illetőleg teljesen lakatlan területet gyarmatosítottak, telepítettek be.²⁵ A sűrűbb népességű területek gyarmatosítása során a gyarmatosítók a bennszülött lakosság tulajdonában és művelésében álló földeket vagy nyílt erőszakkal, fegyverrel, vagy más állami eszközökkel (pl. elviselhetetlen adóztatással) egészben vagy részben elsajátították. Az ilyen módon „szabad”-dá tett földek nemcsak a földművelő fehér telepesek, hanem — néha túlnyomóan — nagybirtokos ültetvényesek tulajdonába mentek át. A földek volt gazdái a „pacifikálás” során vagy elpusztultak, vagy a nagybirtokos fehér ültetvényesek munkásaivá váltak.²⁶ Tehát Lenin válasza arra a kérdésre, hogy mik a gyarmatok? — e változatok figyelembevételével — nemcsak a szabad polgári gyarmatokra, hanem a gyarmatok minden típusára érvényesek.

A régi típusú és a szabad polgári gyarmatok megkülönböztető vonásai a valóságban nem mindig váltak el egymástól élesen. A szabad, vagy a gazdaságon kívüli eszközökkel elsajátítható — „szabad”-dá tehető — földterület feltétele földrajzi és társadalmi adottságoktól függően kisebb vagy nagyobb mértékben volt meg, és átmeneti formákat alkotott a nem mezőgazdasági,

²² Vö. *Marx K.*: A tőke. III. köt. 821—822. o.

²³ *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 251—252., 537., 587—588. o.

²⁴ *Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. 537. o.

²⁵ A gyarmat szónak egyik értelme: település, telepítvény.

²⁶ *Marx K.*: A tőke. I. köt. 826. o. — Vö. *Hilferding, Rudolf*: Das Finanzkapital. Dietz Verlag, 1947. 436—437. o. Az adóztatás útján történő kisajátítás „a belga Kongóban érte el a tőkéletesség” fokát, ahol „a nyomasztó adóztatás mellett az erőszak krónikus alkalmazása... képezte a tőkés felhalmozás eszközeit.”

hanem extraktív termelési ágakkal kapcsolatos területeknek a modern nagyvállalatok részére történő elsajátításával.²⁷

A gyarmatok kizsákmányolása a gazdaságon kívüli eszközök mellett az anyaállam tőkései részéről döntő mértékben a külkereskedelem útján ment végbe. „A külkereskedelembé befektetett tőkék magasabb profitrátát érhetnek el, mert itt először is olyan árukkal konkurálnak, amelyeket más országok kevésbé kedvező feltételek között állítanak elő, úgyhogy a fejlettebb ország értékük fölött adja el áruit”, — „a kedvezőbb helyzetben levő ország a cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért, ámbár ezt a többletet ugyanígy, mint a munka és a tőke közti cserénél általában, egy bizonyos osztály zsebeli be.”²⁸ A sűrű bennszülött lakosságú gyarmatok, amennyiben az anyaország ipari termékei számára alkalmas piacok voltak, illetőleg a kapitalizmus behatolása révén fokozatosan azzá váltak, különösen nagy extraprofitot hoztak, mert itt a tőkés módon termelt áruk a kézműves módon előállítottakkal kerültek szembe.²⁹ — A kizsákmányolás alárendeltebb formái között, egyes viszonylatokban, nagy jelentőségük volt a „jó kormányzatért” behajtott adóknak. „Egymaga India — írja Marx — 5 millió adót kénytelen fizetni a jó kormányzatért... Hasonló okokból minden brit gyarmatról nagy pénzösszegeket kell az anyaországba átutalni.”³⁰ Ehhez csatlakozott a tőkekivétel, amelynek kamat és osztalék jövedelméért sem kellett ellenértéket fizetni.³¹

Magyarország függősége Ausztriától és a „félgyarmati függőség”

A szabad verseny uralmán alapuló kapitalizmus gépi nagyipari korszakának idején — a dualizmus történetének nagyobbik felé erre a korszakra esett — a politikai gazdaságtan körén belül megállapítható gyarmati vonások közül jónéhány megegyezett Ausztria osztrák, valamint cseh tartományai és Magyarország között az 1867-es kiegyezés után kialakult viszony egyes vonásaival. A világpiacon munkamegosztás, amely az 1870-es évek végéig Anglia és a többi ország között fennállt, egyrészt Ausztria ipari tartományai, másrészt agrár tartományai és Magyarország között külön is megismétlődött. Abban, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia melyik tartománya, melyik országa vált agrár területté, a korábbi történelmi fejlődésnek — török hódoltság — gyarmati rendszer, Habsburg centralizáció stb. —, valamint a földrajzi adottságoknak is részük volt.

Magyarország 1867 után döntő mértékben agrárszág maradt, amelynek gabonatermelése azért növekedhetett egyoldalúan, mert iparcikkokkal Ausztria ipari tartományai látták el. Ha Engels az iparilag világviszonylatban második helyen álló Egyesült Államoknak „gyarmati vonását” állapította meg, ez az iparilag elmaradott Magyarországra — Ausztriával fennállott külkereske-

²⁷ „Ebben az esetben az eredeti felhalmozás módszerei szerint a tőkés gazdaság néhány tőkemágnás kezén összpontosul... gondoljunk a hatalmas vagyonra, amely a nagybankokkal legszorosabb kapcsolatban álló német gyarmati társaságok kezén halmozódott fel és összpontosult Délnyugat-Afrikában.”

²⁸ Marx K.: A tőke. III. köt. 276—277. o.

²⁹ Vö. Hilferding, R.: i. m. 431. o.

³⁰ Marx K.: A tőke. III. köt. 651. o.

³¹ Uo. 643., 651. o.

delme alapján — kétségtelenül alkalmazható. Magyarország kizsákmányolása Ausztria ipari tartományai részéről alapvetően éppen úgy a külkereskedelem útján ment végbe, mint a valóságos gyarmatok kizsákmányolása, amikor is a gyarmat élelmezésre vagy az ipar számára szolgáló nyereszterményekkel látta el az anyaországot, annak iparcikkei fejében. Az alárendelt jelentőségű gyarmati kizsákmányolási formák közül a „jó kormányzásért” fizetett adó első sorban a Habsburg-abszolútizmus korszakában illett a Bécs és Magyarország közötti viszonyra, de a dualizmus uralmi rendszerének idején is, bár csak töredékeiben, a közös kormányzatért viselt adóterhekben továbbélt. A tőke-kivitelnek, az e korszakban alárendelt jelentőségű gyarmati kizsákmányolási formának, amely kamatot és osztalékot hajtott az osztrák burzsoáziának, már 1867-ben is komoly jelentősége volt a Bécs és Magyarország közötti viszonyban, és ez állandóan növekedett.

Egyes fontos „gyarmati vonások” fennforgásának megállapítása mellett viszont le kell szögeznünk, hogy szabad, földjáradéktól mentes föld Magyarországon nem volt,³² s a Bécs és Magyarország közötti viszonyban 1867 után nem állt fenn annak a lehetősége sem, hogy földjáradék nélküli termőföld osztrák telepesek kezére jusson, vagy gazdaságon kívüli módszerek útján mezőgazdasági területek vagy nyersanyagforrások osztrák tőkések tulajdonába kerüljenek. A szabadverseny uralmán alapuló kapitalizmus idején tehát a politikai gazdaságtan szempontjából — ha bizonyos „gyarmati vonások” létezését meg is állapíthatjuk — a „félgyarmati függőség” alkalmazása a Bécs és Magyarország közötti viszony jellemzésére, mivel a „szabad föld” feltétele semmilyen formában nem állt fenn, nem indokolt.

Az imperializmus kezdeti kibontakozásának idején a gyarmatosításnak Lenin által megállapított új, valamint módosult vonásai általában ismeretesek.³³ A „szabad föld” és „világpiaci munkamegosztás” a „gyarmat” közgazdasági meghatározójaként továbbra is érvényben maradt. Mivel pedig a Magyarország és Ausztria közötti viszony a „szabad föld” vonatkozásában az imperializmus kezdeti kibontakozása idején nem módosult, a „félgyarmati függőség” alkalmazása e korszakkal kapcsolatosan sem indokolt.

A gyarmatosítást meghatározó „az egész világot átfogó munkamegosztás, világpiac” jellegében általában végbement változásokat és a tőkés országok közötti viszonyban fellépő egyes új vonásokat, az Ausztria és Magyarország közötti viszony tisztázása érdekében, közelebről meg kell majd vizsgálnunk. Mielőtt azonban erre rátérnénk, figyelmünket előbb a gyarmattartók és a gyarmatok, a nagy és a kis országok között kialakult viszony közgazdasági tartalma mellett, az imperializmus kibontakozása idején nagy jelentőségűvé váló politikai tartalmára kell irányítanunk. Az imperializmus kibontakozása idején ugyanis „maga a kapitalizmus adja lassanként az alávetett népek kezébe felszabadulásuk eszközeit. Ezek a népek is kitűzik maguk elé a célt, amely egykor a legfőbb cél volt az európai nemzetek előtt: az egységes nemzeti államnak, mint a gazdasági és kulturális szabadság eszközének megteremtését.”³⁴

³² „Éppen az a különbség a régi országok és a gyarmatok között, ami a földet illeti: az a körülmény, hogy a földtulajdon jogilag, vagy gyakorlatban nem létezik.” *Marx K.*: uo. 821. o.

³³ Vö. Lenin Művei. 22. köt. 263—275. o.

³⁴ *Hilferding, R.*: i. m. 480. o.

Az államok háromféle formája. A soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia

Mint ismeretes, a XX. század elején Kelet-Európában az osztályharc és az elnyomott nemzetek polgári demokratikus függetlenségi mozgalmi kerületek a politikai események előterébe. Ekkor a munkásmozgalomnak a nemzeti mozgalmakkal kapcsolatosan állást kellett foglalnia, és ez készítette arra Lenint és már korábban Kautskyt, hogy a kilencféle nemzetet magában foglaló Osztrák-Magyar Monarchia „két központú (dualista)”³⁵ államának jellegét tisztázzák.

Kautsky meghatározása szerint „a nemzeti állam az államnak az a formája, amely a legjobban megfelel a jelenkori viszonyoknak, melyben az állam legkönnyebben tudja teljesíteni feladatait. De nem minden állam éri el ezt a formát. Miként a modern termelőmódban a feudális időkből... származó számos üzemműfajta továbbél, úgy annak a korszaknak a maradványai is továbbélnek, amikor még az állam a legkülönbözőbb nemzeti elemekből állhatott anélkül, hogy ez erejének gyengítésére, belső súrlódásokra és ellentétekre vezetett volna. A mai nemzeti államok is még sok tekintetben a régi soknemzetű állam nyomait viselik magukon. „Ézért a nemzeti szempontból tarka államok olyan államok, amelyeknek belső alkata valamilyen okból fejletlen vagy rendellenes maradt.”³⁶ Az ilyen „soknemzetiségű állam meghamisítja, szétszakítja a demokráciát, a nemzeteknek egymás között való harca az állam keretein belül gyengíti a demokráciát a központi államhatalommal szemben.”³⁷

Lenin Kautskynak e megállapítását magáévá tette, hozzáfűzve, hogy a monopolkapitalizmus korszakában a fejlett kapitalista nemzetek államalakulata számára „... egész Nyugat-Európában, sőt mi több, az egész civilizált világon... a nemzeti állam a tipikus, a normális...”³⁸ „Az egész civilizált emberiség példája is, a Balkán példája is, Ázsia példája is bizonyítja... Kautsky tételének feltétlen helyességét: a nemzeti állam a kapitalizmus szabálya és normája”, a nemzeti tekintetben tarka állam pedig elmaradottság vagy kivétel.”³⁹ „A nemzeti viszonyok szempontjából a kapitalizmus fejlődése számára kétségtelenül a nemzeti állam nyújtja a legjobb feltételeket.”⁴⁰ „... Ázsiában az áruterelés legteljesebb kifejlődésének, a kapitalizmus legszabadabb, legátfogóbb és leggyorsabb növekedési feltételei csak Japánban, azaz csak egy önálló nemzeti államban alakultak ki.”⁴¹

A nemzeti és soknemzetű államok mellett Kautsky még megkülönbözteti a „gyarmatállamok” típusát.⁴² „Valamely központosított európai állam igen könnyen tud meghódítani és leigázni” olyan területeket, amelyek népessége a társadalmi fejlődés alacsony fokán áll, és számbajövő mértékben nem tud a hódítókkal szembeállni. „Az állam kiterjesztésének ezzel a módjával

³⁵ Lenin Művei. 20. köt. 418. o.

³⁶ Kautsky, Karl: Nationalität und Internationalität. Stuttgart, 1908. 23. o.

³⁷ Kautsky, Karl: Nemzeti állam, imperialista állam és államszövetség. Bpesti, 1915. 15. o.

³⁸ Lenin Művei. 20. köt. 406—407. o.

³⁹ A kivétel Svájcra vonatkozik.

⁴⁰ Lenin Művei. 20. köt. 410. o.

⁴¹ Uo. 409. o.

⁴² Lenin más szempontból osztályozza az országokat, amikor megállapítja: „E korszakra nemcsak az országok két alapvető csoportja jellegzetes, a gyarmatokkal rendelkezők és maguk a gyarmatok, hanem a politikailag, formailag önálló, a valóságban azonban a pénzügyi és diplomáciai függőség hálójával befűtött országok különféle formái is.” — Lenin Művei. 22. köt. 272. o.

nem nemzetiségi államot, hanem gyarmatállamot alkotnak. Az államhoz kapcsolt új elemeknek nincsen sem erejük, sem akaratuk arra, hogy az egész állam politikai életében résztvegyenek. . . Csak azt akarják, hogy az állam békében hagyja őket. Az államterületnek ilyen módon való megnagyobbításából nem származnak (hozzá kell tenniük : *bizonyos ideig*) politikai nehézségek az anyaállam részére. . . A burzsoázia, ha egyszer elhatározza, hogy a nemzeti államot gyarmatállammá növeli, akkor ez a törekvés nem talál más határokat, mint a többi gyarmathatalom ellenállását.”⁴³

Az Osztrák-Magyar Monarchia — Kautsky szerint — olyan soknemzetű állam, amilyen több Európában nem akad. Kilenec nemzet lakja, közöttük négy nagy, amelyek közül (hozzá kell tenni : a lakosság száma szempontjából) egyik sem emelkedik annyira a másik fölé, hogy minden irányban elismert túlsúllyal bírna.⁴⁴ Ugyanakkor csak két nemzet területe esik teljesen a Monarchia területére : a magyaroké és a cseheké, míg a többi nemzet határos az önálló, részben hatalmas és virágzó, hozzá hasonló nemzetiségű állammal. „Európa soknemzetű államai közül, európai Törökország kivételével, egyiknek a helyzete sem olyan súlyos nemzetiségi szempontból, mint Ausztriáé.”⁴⁵

Előttünk áll tehát az Osztrák-Magyar Monarchiának a nemzeti és a gyarmatállamtól elhatárolt államalakulata : a soknemzetű állam, elsősorban mint politikai kategória, azzal az utalással, hogy „belső alkata valamilyen okból fejletlen maradt”. Az okok ismereteseek : a földrajzi adottságok, a korábbi történeti fejlődés, a polgári forradalom és a magyar nemzeti szabadságharc bukása, a soknemzetű állam fennmaradását támogató nemzetközi erőviszonyok, a kiegyezés által konzervált súlyos feudális maradványok a gazdaságban, politikában, államszervezetben és az állam soknemzetű összetételében.

A soknemzetű Osztrák-Magyar Monarchia államán belül pedig a fent kifejtettek alapján sem közzgazdasági szempontból, sem politikai szempontból egyetlen nemzet sem tekinthető gyarmattartónak, illetőleg félgyarmatnak.⁴⁶ Még az Osztrák-Magyar Monarchia közös „gyarmata”, Bosznia-Hercegovina sem minősül politikai szempontból gyarmatnak, hanem a soknemzetű állam kiegészítő részének. Abból viszont, hogy Magyarország a soknemzetű Osztrák-Magyar Monarchia alkotóeleme volt, következik, hogy Magyarország és a magyar nemzet tőkés fejlődésének dualizmuskori egyik feltételét nem az „Ausztriával” szembeni függősége, hanem a soknemzetű Osztrák-Magyar Monarchia államának valamennyi nemzetéhez fűződő konkrét viszonya határozta meg.

Magyarország és a magyar nemzet dualizmuskori helyzetére vonatkozó, az eddiginél sokoldalúbb vizsgálatnak követelménye azonban nem jelenti azt, hogy Magyarország már eddig is kellően igazolt függő helyzetét kétségbevonjuk vagy elmissuk.

⁴³ Kautsky, K.: Nemzeti állam . . . 22—23. o.

⁴⁴ Kautsky, K.: Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas. 33—34. o. 12 millió német, 10 millió magyar, 8½ millió cseh és szlovák és több mint 7½ millió délszláv.

⁴⁵ Kautsky, K.: Nationalität und Internationalität. 25. o.

⁴⁶ Félgyarmati országnak általában az olyan politikailag nagyobb részben önálló állam tekinthető, amelyet az idegen fináncetöke maga alá rendelt. Vö. Lenin Művei. 22. köt. 269., 272—273. o. — Lenin megállapítása szerint például az 1910-es években Kína, Törökország és Perzsia olyan országok, „amelyeket félgyarmatoknak lehet nevezni (valójában ezek most kilencetized részben gyarmatok. . .)” Lenin Művei. 21. köt. 343—344. o.

A világgpiaci munkamegosztás átalakulása és a tőkés gyarmatosítás néhány új vonása az imperializmus kezdeti kialakulása idején

Miután Magyarország és a magyar nemzet tőkés fejlődésének fontos politikai feltételeit megvizsgáltuk, visszatérhetünk a világgpiaci munkamegosztás terén, az imperializmus kibontakozása idején bekövetkezett általános jellegű változások összefoglalására.

A szabad verseny uralmán alapuló kapitalizmus idején, a szabadkereskedelmi rendszer révén, a világgpiaci munkamegosztás alakulása világuralmi monopóliumot biztosított Angliának. E helyzetet változtatta meg a múlt század 70-es, 80-as éveiben az egyenlőtlen fejlődés törvényszerűségének érvényesülése, amelyet elősegített a védővám-rendszer uralomra jutása az európai kontinensen. Anglia mellett a *kapitalizmusnak* az amerikai és a porosz típusú, általában *másodlagos útjain haladó*⁴⁷ országai közül egyesek, amelyek bár jelentős mezőgazdasági termeléssel rendelkeztek, lényegében ipari országokká váltak, és a gyarmattartó államok sorába léptek.⁴⁸ Ezáltal az ipari központok és a mezőgazdasági területek szétválásának a világgpiaci munkamegosztást tükröző fő tendenciája Anglia és a világ többi része helyett mindinkább Európa és a gyarmatok között érvényesült. Ugyanakkor a mezőgazdasági területek mellett mind nagyobb vonzóerőt gyakorolt a fő tőkés államokra a gyarmatok nyersanyagforrásainak megszerzése. A világgpiaci munkamegosztás korábbi sémája — ipar—mezőgazdaság — kibővült az extraktív termelési ágakkal.

A világgpiaci munkamegosztás korábbi jellegének megváltozásához hozzájárult, hogy a gyarmati és más függő országok kizsákmányolásának az ipar-cikkek és a mezőgazdasági nyerstermények cseréjén alapuló „régí” kereskedelmi fő formájával szemben és ennek fenntartása mellett, az imperializmus kibontakozásával, a tőke kivétel vált a kizsákmányolás fő formájává. Ez viszont a világgpiaci munkamegosztás ipar—mezőgazdasági sémáját nemcsak kiterjesztő, hanem egyben bomlasztó rendszernek is bizonyult. A tőke kivétel a gyarmatokon és más függő országokban, a mezőgazdaság és az extraktív termelési ágak fejlődésének meggyorsítása mellett, megteremtette a modern közlekedést, hozzájárult nagy ipari központok keletkezéséhez, amelyekkel

⁴⁷ A gépi nagyipar kibontakozásától kezdve rendkívül felfokozódott a kapitalizmusnak a klasszikus fejlődés területéről kiinduló és a világgpiaci munkamegosztás útján tovaterjedő propagatív ereje, s a kapitalizmus társadalmi rendszerét mindig több és több ország fogadta el. Ezekben az országokban azonban a tőkés fejlődés klasszikus menete általában nem ismétlődött meg hiánytalanul és nem is ismétlődhetett meg, mert a klasszikus kapitalizmus léte és elért fejlődési foka a kapitalizmust időrendben későbbben elfogadó országok tőkés fejlődése számára ezt nem tette lehetővé. Azáltal, hogy a klasszikus kapitalizmus az avult tulajdonviszonyokat szétromboló modern gépi termelőeszközöket a világgpiaci munkamegosztás keretében az új tőkés országok rendelkezésére bocsátotta, elősegítette tőkés fejlődésüket, de ugyanakkor, mivel a legfontosabb termelő eszközök és fogyasztási ipar-cikkek termelését, a fejlődése korábbi voltából eredő monopóliuma révén, jó ideig magának tudta fenntartani, az új tőkés országokban a régi tulajdonviszonyok gyökeresebb lerombolását — ott, ahol ilyenek voltak — meg is akadályozta. Tehát mivel a kapitalizmus klasszikus — *elsődleges* léte mellett, azokban az országokban, ahol a tőkés termelési viszonyok későbbben váltak uralkodóvá, a kapitalizmus kezdeti fejlődése a klasszikus úton addig elért eredmények alapján és segítségével ment általában végbe, ezért a fejlődés útjai ezekben az országokban a kapitalista fejlődés *másodlagos* útjaiként jellemezhetők. Ugyanekkor, a tőkés fejlődésnek bármennyire is egymással ellentétes típusait képezi az amerikai és a porosz utas tőkés fejlődés, mindkettőnek közös feltétele a világgpiaci munkamegosztás kibontakozása, s ezért mind a kettő a tőkés fejlődés másodlagos útjaként fogható fel.

⁴⁸ Saját jelentős mezőgazdasággal az új gyarmattartó, nemzeti államok közül az Egyesült Államok és Németország rendelkezett.

együtt az ipari proletariátus is létrejött. Ezzel a gyarmatok és függő országok önállósági törekvéseinek, a forradalmi mozgalmaknak alapjai is létrejöttek.⁴⁹

A világgiazi munkamegosztás alakulásába a tőkés államhatalom is nagyobb mértékben folyt be, mint korábban. Az államhatalom a monopol-tőke érdekeinek képviselőjében alapvető fontosságúvá nőtt. Szerepe kiterjedt a védővámrendszer kialakítása mellett a gyarmatok meghódítására, „érdekszférák” szerzésére s ezek megtartására, államkölesönök nyújtására, ezek leigázó feltételei elfogadásának kierőszakolására, a feltételek betartásának, valamint a növekvő tőkebefektetés tárgyai értékeinek biztosítására.⁵⁰

Az Osztrák—Magyar Monarchia és a monopolcapitalizmus fejlődése

Az Osztrák-Magyar Monarchia a világgiazi munkamegosztás terén az imperializmus kezdeti kialakulása idején végbement változások során a védővám-rendszer korai bevezetésével elzárta ipari piacát a fejlettebb tőkés országok versenye elől. Ha korábban a soknemzetű Osztrák-Magyar Monarchia a világgiazi munkamegosztásban a mezőgazdasági területek közé tartozott, ez a szerepe (ebben a viszonylatban) a XX. század elején mindinkább megszűnt, anélkül azonban, hogy alapvetően mezőgazdasági jellege megváltozott volna, és az ipari centrumok sorába tudott volna emelkedni. Sőt, amíg ipari szükségletét a védővám-rendszer mellett is mindinkább növekvő mértékben a vámkülföldről szerezte be,⁵¹ az ipari behozatalt mind kevésbé volt képes mezőgazdasági kivitelével kompenzálni, mert mezőgazdasági termelése elmaradt belső piacának növekedése mögött.

A Monarchia ipari piacának körülbástyázása védővámokkal elsősorban az osztrák és a cseh tartományoknak a Monarchián belüli szabadkereskedelmen alapuló ipari monopóliumát szilárdította meg, a Monarchia agrár nemzeteinek rovására. A védővámrendszer a Monarchia agrár nemzeteinek ipari fejlődését csak kis mértékben mozdította elő. Az ipar és a mezőgazdaság közötti munkamegosztás korábbi jellege, a Monarchia egyes nemzetei közötti elkülönülése, bár az egyes agrárterületek nagyipari fejlődése magasabb színvonalat ért el, továbbra is fennmaradt.⁵² Az osztrák és a cseh tartományok a soknemzetű állam valamennyi más agrárjellegű nemzetét a „régii” alapon, a külkereskedelem útján továbbra is kizsákmányolták. Hozzájárult ehhez a világ gabona-termelésében a XIX. század utolsó két évtizedében lezajló érték-forradalom,

⁴⁹ Vö. *Sztálin: A leninizmus kérdései*. Bpest, 1950. 12. o.

⁵⁰ „Ezért követelik az idegen országban érdekelt tőkészek az erős államhatalmat, amelynek tekintélye a világ legtávolabbi zugában is védelmet nyújt, ezért kíváncsiak a hadilobogó után, amelynek mindenütt láthatónak kell lenni, hogy a kereskedelmi lobogót felvonhassák.” — *Hilferding, R.*: i. m. 441-442. o.

⁵¹ Az Osztrák—Magyar Monarchia félkész és készáru behozatala 1903 és 1913 között változatlan áron, 50%-kal, kivitele azonban csak 30%-kal növekedett. — *Hertz, Friedrich: Die Produktionsgrundlagen der österreichischen Industrie vor und nach dem Kriege*. 9. o.

⁵² Az iparban alkalmazott gépi lőerő alakulása a következő képet nyújtja :

	lőerő 1863	%	lőerő 1900—1901	%
A cseh tartományokban	20 728	35,8	604 510	37,2
Magyarországban	10 425	18,0	300 000	18,0
Ausztria tartományaiban a cseh tartományok kivételével	26 735	46,2	772 490	44,8

melynek következményeként az európai gabonaválság során az agrárrolló jelentős mértékben kinyílt.⁵³ Az agrárnemzetek hátrányát jelentette az is, hogy az agrártermelés bekapcsolása a védővám-rendszerbe lassabban haladt előre, mint az ipari termelésé. Csak 1906 után került a két termelési ág a védővám-rendszer és a monopolprofit tekintetében egy színvonalra. A dualista soknemzetű Osztrák-Magyar Monarchia gazdaságpolitikájának, valamint gazdasági intézményeinek, eredeti feladatuknak megfelelően, jelentős részüik volt a Monarchia egyes nemzetei közötti fejlődésbeli színvonalkülönbség konzerválásában.

Mindennek következményeként a Monarchián belül az egyes nemzetek között az ipar és a mezőgazdaság munkamegosztásának korábbi *arányai* lényegesen nem módosultak⁵⁴ és a fejlődésbeli szintkülönbség, amely a Monarchia egyes nemzetei között 1867-ben fennállott — a tőkés fejlődésben időközben elért *magasabb színvonalon* — továbbra is fennmaradt.⁵⁵ Azonban éppen a Monarchia nemzeti tőkés fejlődésének előrehaladása, amely mind nagyobb mértékben ütközött a soknemzetű állam és a dualista rendszer burkának falába, az osztályharc és a nemzeti mozgalmak erősödése révén szétrobbantással fenyegette a Monarchiát.⁵⁶ és az állandó politikai válság feszült állapotába juttatta.

Ilyen körülmények között az egyenlőtlen fejlődés törvényszerűsége nemcsak a Monarchia egyes nemzeteinek vonatkozásában, hanem egészének javára sem tudott érvényesülni, és az Osztrák-Magyar Monarchia számos más európai állam tőkés fejlődése mögött mindjobban elmaradt.⁵⁷

A termelés növekedését a fel nem tartóztatható fejlődés mellett nemcsak a védővám-rendszer segítette elő, hanem a külföldi finánctóke fokozódó tőkebefektetése is.

Az Osztrák-Magyar Monarchiában befektetett külföldi tőkék összege 1913-ban kb. tízmilliárd koronát tett ki, amiből Németországra 6, Franciaországra 3,3 milliárd korona esett. Amíg azonban a külföldi befektetéseket egyes *nemzeti államok* (pl. Németország) arra használták fel, hogy fokozzák saját tőke kivitelüket a függő országokba és a gyarmatokra, a *soknemzetű Osztrák-Magyar Monarchiának* tőke kivételre alig futotta erejéből, külföldi befektetésciknek összege mindössze 0,5 milliárd koronára ment.⁵⁸ Még Bosznia-Hercegovina gazdasági kihasználását is kénytelen volt jelentős részben Németországnak átengedni. A soknemzetű állam tehát a külföldi finánctókével, döntő mértékben a német finánctókével szemben pénzügyi és politikai függőségbe került.

⁵³ Az Ausztria és Magyarország közötti kereskedelmi forgalom mennyiség- és értékadatai szerint a magyarországi kivitelben, a behozatallal szemben, az egy méter-mázsára eső érték az 1886—1890. évek átlagában 13%-kal volt kevesebb, mint az 1871—75. évek átlagában. A Statisztikai Évkönyvek alapján.

⁵⁴ Az Ausztria és Magyarország közötti kereskedelmi forgalomban például 1910-ben az ausztriai behozatal 60,1%-a a mezőgazdasági, a Magyarországra irányuló kivitel 89,2%-a az ipari termékekre esett. — *Grunzel, Joseph: Handelspolitik und Ausgleich in Österreich—Ungarn. Leipzig, 1912. 213. o.*

⁵⁵ Vö. 52. jegyzettel.

⁵⁶ Azok a törekvések, amelyek a soknemzetiségű Monarchia feletti uralmat három, sőt négy állam között kívánták megosztani, a világ újrafelosztásáért megindult harc sajátos formájának tekinthetők.

⁵⁷ Az Osztrák-Magyar Monarchia kereső népességének 1900-ban 66,8%-a, Németországnak 35,2%-a, Svájcnak 30,9%-a, Franciaországnak 41,8%-a, Angliának 13%-a élt mezőgazdaságból. — *Osztrák Compass 1913., 1. o.*

⁵⁸ *Felner Frigyes: Ausztria—Magyarország nemzeti jövedelme. Bpest. 1916* adatai alapján.

Az Osztrák-Magyar Monarchia államhatalma döntően soknemzetű összetételéből és dualista hatalmi rendszeréből eredő belső politikai nehézségei és az ezzel kapcsolatos viszonylagos gazdasági elmaradottsága következtében nem volt képes kifelé, nemzetközi viszonylatban, azokat a hatalmi funkciókat teljesíteni, amelyeket a monopoltőke terjeszkedési érdekei követeltek.⁵⁹ A kifelé irányuló expanzió minimális lehetősége mellett az uralkodó és gazdaságilag fejlettebb nemzetek monopoltőkéje a Monarchián belül a többi nemzet rovására igyekezett terjeszkedni.⁶⁰ A fejlettebb nemzetek tőkefelhalmozásának forrását ezért jelentős mértékben a Monarchia többi nemzetének kizsákmányolása képezte, bár ezen is kénytelen volt a külföldi finantőkével osztozkodni.

A soknemzetű Osztrák-Magyar Monarchia nem volt megfelelő államalakulat a monopoltőkének a külföldi tőkéktől alijában független, önálló fejlődése számára. A monopolkapitalizmus fejlődését egyenesen akadályozta; mégpedig annak ellenére, hogy a Habsburg-birodalomban a monopolkapitalizmus bizonyos csirái már korán, néhány évvel a polgári forradalom után megjelentek. Már az 1850-es években hatalmas monopolista közlekedési és ipari részvénytársaságok, valamint nagybank is alakult. A termelés és a tőke koncentrációja, a banktőke és az ipari tőke kiemelkedő részének összefonódása és általában a részvénytársaságok elterjedése az 1867—1873 közötti években rohamosan fokozódott. Mivel azonban kezdettől és későbbben is a legnagyobb részvénytársaságok szinte kivétel nélkül a külföldi tőke jelentős arányú részesedésével keletkeztek, s a külföldi tőke a gazdaság legfontosabb területeire behatolt, az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági fejlődése a külföldi tőkével szembeni függőség állandó fokozódása mellett ment végbe. A kibontakozó monopolkapitalizmus az Osztrák-Magyar Monarchiát nem az önálló hitelező, hanem a függő, adós államok sorában találta. E helyzet megváltoztatása, a gazdasági önállóság kivívása viszont csak egy demokratikus nemzeti mozgalom⁶¹ keretében, tehát csak egy nemzeti állam számára vált volna lehetővé.

A Monarchiába behatoló külföldi tőke túlnyomó része az osztrák finantőke bankjain és iparvállalatain keresztül került elhelyezésre. Az osztrák finantőke pedig a Monarchia egyes nemzetei között fennállott fejlődésbeli, különbségek felhasználásával⁶² részben közvetlenül, részben pedig a magyar

⁵⁹ A Monarchia egyetlen ismert komolyabb törekvése tengerentúli érdekerület megszerzésére a német kormány ellenállásán meghiúsult. — Die große Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914. Bd. 37/II. 641—709. o.

⁶⁰ „Az Ausztrián belüli nemzetiségi küzdelem, a hatalom birtokosainak és nemzetei vezető osztályainak érdekeit elterelte a gyarmatpolitikától... Másrészt a birodalom területnövelő politikájának teljes hiánya rendkívül kielézte nemzeteinek kölcsönös terjeszkedési törekvését a birodalom területén belül.” — *Kautsky: Nationalität und Internationalität* 25—26. o.

⁶¹ „Minden nemzeti mozgalomnak az a tendenciája, hogy nemzeti államokat alakítson ki, amelyek leginkább megfelelnek a modern kapitalizmus... követelményeinek.” Lenin Művei. 20. köt. 407. o.

⁶² 1910-ben az Osztrák-Magyar Monarchiában élő egyes nemzetek körében a munkabérből élők aránya, amely a tőkés fejlettség fokát többé-kevésbé jelzi, a következő volt:

Magyarországon:

magyar	51,1%
szlovák	42,8%
román	33,7%
ruszín	30,3%
horvát	18,1%
szerb	21,5%

Ausztriában:

német	52,8%
cseh	51,7%
ukrán	14,2%

és a cseh finánc-tőkével közösen helyezte el a Monarchiában a jelentős külföldi eredetű pénztőkét. Emellett a külföldi tőkének közvetlen behatolási területei is voltak — elsősorban az extraktív termelési ágakban. A Monarchia gazdaságilag, illetőleg politikailag fejlettebb osztrák, cseh és magyar nemzete nemcsak a kereskedelmi kapcsolatok, hanem a tőkekivitel útján is kizsákmányolta a kevésbé fejlett nemzeteket, de ugyanakkor a három nemzet között is voltak hasonló kapcsolatok. A soknemzetű dualista államban egy sajátos függőségi rendszer alakult ki, amelyben a gazdasági kizsákmányolás két fő formája és a nemzetek közötti politikai elnyomás hol párhuzamosan, hol egymást keresztezve működtek.

Magyarország és az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetei közötti egyes uralmi és függőségi viszonylatok

Az eddig kifejtettek alapján levonhatjuk a következtetést, hogy Magyarország függősége „Ausztriától” és a „nemzetiségi elnyomás (soknemzetű állam)” nem fejezik ki kellőképpen Magyarország és a magyar nemzet dualizmuskori tőkés fejlődésének — a feudális maradványok feltétele mellett — alapvető feltételét: az Osztrák-Magyar Monarchia *dualista soknemzetű államának függőségi rendszerét*. Magyarországnak „Ausztriától való függősége” a dualista soknemzetű állam függőségi rendszerének szűk értelemben képezte részét.

Az „Ausztriától való függőség” és a „nemzetiségi elnyomás”, mint Magyarország tőkés fejlődésének fő feltételei, a történelmi valóságot pontatlanul, töredékesen, hiányosan és ugyanakkor egyben a valóságon túlmenően fejezik ki. Arra már korábban utaltunk, hogy Magyarország gazdaságilag nem Ausztriával, hanem csak Ausztria osztrák és cseh tartományaival szemben állt alárendelt függőségben, és ezért a „Magyarország függősége Ausztriától” feltétel nem fedi a történelmi tényeket. Az ukrán, a lengyel, a délszláv és az olasz történészek joggal vonhatnának kérdőre bennünket: mi címen állítjuk, hogy az egykori Osztrák-Magyar Monarchia keretei között élt népeikkel szemben Magyarország gazdaságilag alárendelt függőségben állt? Úgy vélem, hogy e kérdésre kielégítő választ nem tudunk adni, sőt felkészülhetünk arra is, hogy az említett nemzetek közül egyiknek vagy másiknak történései befogják bizonyítani, hogy legalábbis gazdaságpolitikai vonatkozásban — de lehetséges, hogy ezen túlmenően is — népiük „Magyarországtól” függött.

A „nemzetiségi elnyomás” konkrét gazdasági tartalmát Magyarország vonatkozásában, a vizsgálati módszerek elvi tisztázatlansága miatt, eddig csak nagyon kevésbé sikerült kikutatni. Nem tudtuk még megnyugtatóan tisztázni, hogy a szlovák, kárpátukrán, román és délszláv népek a századfordulóig milyen módon függtek gazdaságilag Budapesttől. Csak a századforduló utáni évtizedben válik világossá a magyar tőkebehatoláson alapuló gazdasági függőségük, de ez is összekapcsolódott Bécs tőkebehatolásával, amely már korábban is, a dualizmus korának kezdete óta s még ennél is régebben fennállott. A nemzetiségi elnyomás, amelynek végső soron gazdasági gyökerei voltak, és visszahatása is végső soron a nemzetiségek gazdasági fejlődésének korlátozására vezetett, mint a magyar uralkodó osztályok uralkodásának eszköze, főleg politikai (kulturális) téren nyilvánult meg.

Amikor viszont azt állítjuk, hogy Magyarország elnyomott nemzetei az osztrák és a cseh tartományoktól gazdaságilag függtek, egyben azt is állítjuk, hogy az osztrák és cseh tartományok részéről is a nemzetekkel szemben, gaz-

dasági vonatkozásban, érvényesült a „nemzetiségi elnyomás”. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy a dualizmus korának túlnyomó részében lényegesen intenzívebb volt alárendelt gazdasági függőségük az osztrák és a cseh tartományokkal, mint Budapesttel szemben.⁶³

A probléma politikai vonatkozásait illetően köztudomású, hogy Budapest a soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia feletti uralmon Béccsel osztozott. (A Magyarország tőkés fejlődését meghatározó e fontos körülményről a „Magyarország függősége Ausztriától” alaposan eltereli a figyelmet.) E társuralmi helyzete révén Budapest a magyar államhatalom útján uralkodott Magyarország nem-magyar nemzetei felett, és nemzetiségi politikájával akadályozta nemzeti fejlődésüket. A Budapest és Magyarország elnyomott nemzetei közötti viszony politikai tartalmát a „nemzetiségi elnyomás” helyesen fejezi ki, de nem ad felvilágosítást arról — mint már volt róla szó —, hogy Magyarország tőkés fejlődésének milyen értelemben volt a feltétele.

De a „nemzetiségi elnyomás”-sal még nem merül ki az Osztrák-Magyar Monarchiában fennállott uralmi rendszer jellemzése, mert Budapest nemcsak abban az értelemben osztozott Béccsel a Monarchia feletti politikai uralmon, amit Sztálin úgy fogalmazott meg, hogy „... te csak nyomd és szorítsd magyarországi nemzetiségeidet, én pedig majd megszorítom ausztriai nemzetiségeimet”,⁶⁴ — hanem abban az értelemben is, hogy Bécs és Budapest politikai hatalma az Osztrák-Magyar Monarchia egészére is kiterjedt. A dualista uralmi rendszer két tagja nemcsak saját államának — Ausztriának, illetőleg Magyarországnak — erőszakszervekezete útján gyakorolta osztály- és nemzeti elnyomó hatalmát. Ugyanezt a célt szolgálták az úgynevezett közös, működésük szempontjából valójában egységes gazdasági, politikai és katonai intézmények is, amelyek kifelé, nemzetközi viszonylatban teljesen, de számos vonatkozásban befelé is az egységes, centralizált Osztrák-Magyar Monarchia államának erőszakszervezetét alkották. A kiegyezés nemcsak két központú „dualista” rendszert teremtett — amint történetírásunkban szokás állítani — hanem — Lenin megállapítása szerint — a kiegyezés révén „Ausztria két központú (dualista) állammá alakult”,⁶⁵ mert az uralom megosztódása Budapest és Bécs között („két központú”) a Habsburg-birodalom korábbi egységes államszervezetének igen fontos területeit érintetlenül hagyta.

A soknemzetű Osztrák-Magyar Monarchia egységes államhatalma általa gyakorolt dualista uralomban azonban Budapest nem volt Bécs egyenrangú partnere. Béccsel szembeni alárendelt gazdasági függősége alárendelt politika függőséggel járt együtt, elsősorban az összetétele szerint soknemzetű „közös hadsereg” révén, amely működése szempontjából egységes hadsereg volt, s egy ségét német nyelve, egységes szervezete és Habsburg-vezetése biztosította Budapest alárendeltsége Béccsel szemben a külpolitika terén is fennállott, bá inkább csak ennek lehetősége, mert Budapest külpolitikai érdekei szinte maradéktalanul érvényesültek. Nem így azonban a „közös” gazdaságpolitikában (vám és külkereskedelem), ahol Bécs hegemoniája Budapesttel szemben túlnyomórészt érvényrejutott. Budapest tehát egyidejűleg volt politikailag uralmi és alárendelt függő helyzetben az egységes osztrák-magyar állam vonat

⁶³ 1900-ban a magyar finánetőke ipari érdekeltségeinek alaptőkéje a nemzetiségű területeken 30 millió koronára, a közvetlen osztrák és más külföldi érdekeltségeké 23 millió koronára ment.

⁶⁴ Sztálin Művei. V. köt. Bpest, 1951. 274—275. o.

⁶⁵ Lenin Művei. 20. köt. 418. o. (Kiemelés télem. S. V.)

kozásában. És éppen ez volt . . . a különleges, a tisztán osztrák” (és nem osztrák-magyar) „rendszer, amely abban áll, hogy kiválasztanak és kiváltságokkal ruliáznak fel *egy* nemzetiséget, hogy azután elbánhassanak a *többivel*”.⁶⁶ Budapest gazdasági és politikai függősége Béccsel szemben az Osztrák-Magyar Monarchia egységes államszervezetének feltételét képezte, és ezért feltétele volt a dualista uralmi rendszernek is. Természetesen az osztrák és a cseh tartományokkal szemben fennállott alárendelt gazdasági függősége és Béccsel szembeni korlátozott politikai függősége a magyar nemzet önálló fejlődését is korlátok közé szorította.

Az Osztrák-Magyar Monarchia egységes államszervezetének létéből következett viszont, hogy Bécs politikai uralma közvetve kiterjedt Magyarországra, Budapest politikai uralma pedig közvetve kiterjedt Ausztria elnyomott nemzeteire. Így pl. — amint erről már volt szó — bár Magyarország a cseh tartományokkal szemben gazdasági vonatkozásban alárendelt függőségben állt, ezt a viszonyt keresztelve, Budapest a cseh tartományok önálló nemzeti fejlődésének korlátozásában az Ausztriára is kiterjedő közvetett (bár időnként nagyon is közvetlen) politikai uralma révén Bécsnek segítségére volt.

Budapest saját államhatalma útján közvetlenül gyakorolta politikai uralmát Magyarország elnyomott nemzetei felett, míg ugyanakkor Bécs csak közvetve. Ezért a „Magyarország függősége Ausztriától” mást jelentett Budapest és mást Magyarország elnyomott nemzetei számára. Az „Ausztriától” való politikai függőség csak a Budapesttel szembeni függőség áttételén keresztül érvényesült Magyarország elnyomott nemzeteivel szemben.

A dualista soknemzetű állam függőségi rendszere

A soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchiában élő egyes nemzetek közötti *alá- és fölérendeltségi viszony gazdasági alapját* az egyes nemzetei által a tőkés fejlődésben elért színvonalkülönbségek határozták meg. E különbségek *fenntartói* viszont azok a gazdasági, politikai és katonai intézmények voltak, amelyek az államhatalom centralizációját biztosították. E tényezők összessége érvényesülési alapját képezte az Osztrák-Magyar Monarchiában a tőkés világrendszer objektív törvényszerűségének, melynek értelmében az erősebb tőkés ország elnyomja a gyengébbet. E törvényszerűség sajátos érvényesülési formáját, amely Magyarország tőkés fejlődésének is egyik alapvető feltételét képezte: „*a dualista soknemzetiségű állam függőségi rendszere*” fejezi ki.

Történettudományunk, amikor Magyarország tőkés fejlődésének feltételeit (a feudális maradványok mellett) „Magyarország függősége Ausztriától” és a „nemzetiségi elnyomás”-sal kívánja konkretizálni, nem alkalmazza az objektív törvényszerűséget az adott jelenségre, nem számol e törvényszerűség Magyarországgal kapcsolatos sajátos érvényesülési módjával. Ezért a jelenleg alkalmazott feltételek — amint láttuk — számos viszonylatban nem fedik a tényeket, nem közelítik meg a történelmi valóságot. A valóság összefüggései sokkal bonyolultabbak, semhogy átfogóbb általánosításuk helyett bizonyos ész összefüggéseik általánosítása útján Magyarország tőkés fejlődése feltételeinek konkretizálását jelenthetnék.

Az „Ausztriától való függőség” feltétel kiegészítése „a dualista soknemzetű állam függőségi rendszere” feltétellel a történelmi valóságot jobban meg-

⁶⁶ Sztálin Művei. V. 274—275. o. (Kiemelés tőlem. S. V.)

közelítő és a kutató munkát is helyesebb irányba ösztönző megjelölés lenne. Arra kényszerítené történettudományunkat, hogy részletesebben, sokoldalúbban s a valósághoz az eddiginél hívebben tárja fel a magyar nemzet függő helyzetének és ugyanakkor elnyomó szerepének egymást kiegészítő és egymástól el nem választható vonásait; hogy tekintettel legyen az elnyomott nemzetek gazdasági vagy politikai, vagy egyidejűleg mindkét irányú kiszolgáltatottságára a velük egy államrendszerben élő osztrák és magyar uralkodó nemzettel szemben, vagy egyes viszonylatokban a náluk politikailag vagy gazdaságilag fejlettebb függő nemzetekkel szemben; azaz tekintettel legyen az Osztrák-Magyar Monarchia keretei között élt nemzetek egymáshoz való viszonyára, amelyet a nemzeti elnyomásnak és alárendelt függőségnek különféle fokozataiból álló hierarchiája hálózott be.

Annak az igénynek a teljesítése, hogy Magyarország, illetőleg a magyar nemzet helyzetét a soknemzetű Osztrák-Magyar Monarchia valamennyi nemzetéhez fűződő viszonya alapján vizsgáljuk, tehát a konkrét viszonyok lehető legjobb megközelítése útján, nem jelentheti azonban azt, hogy Magyarország alárendelt függő helyzetét elmossa, vagy a valóságnak meg nem felelően letompítsa.

A feltétel fogalmazásában a dualista uralmi rendszerre való utalás egyben figyelmeztetés is, hogy a Monarchia nemzetei közötti alá- és fölérendeltségi viszony mellett nemzetei egyes uralkodó osztályainak szerepe, helyzete abból a szempontból, hogy osztályérdekének a dualista soknemzetű állam függőségi rendszere objektíve megfelelt-e vagy nem, külön vizsgálatot igényel. E probléma a Monarchia nemzetei közötti kapcsolatok gazdasági alapjának a tisztázása révén oldható meg. Így például a dualizmus gazdasági alapja, amely az osztrák és a cseh burzsoázia számára Magyarország iparcikk-piacának monopolizálását, a magyar nagybirtokosság számára Ausztria termény-piacának monopolizálását tette lehetővé, a magyar nagybirtokosság osztályérdekeit objektíve kielégítette, és a magyar nemzet függősége az osztrák és cseh tartományoktól a magyar nagybirtokosság számára kedvező volt.

Magyarország dualizmuskori tökécs fejlődésének feltétele

Az Osztrák-Magyar Monarchia állama az államoknak a gyarmatállamtól és a nemzeti államtól alapvetően eltérő sajátos típusát képviselte, melynek jellemzésére a történetírásunkban jejenleg használatos terminológia nem alkalmas. A „dualista soknemzetű állam függőségi rendszere” terminológia bevezetése által a nemzetek közötti függőségnek új, átfogó, a gyarmatitól, a félgyarmatitól és a monopolkapitalizmus pénzügyi függőségi rendszerétől eltérő fogalma alakítható ki és rögzíthető a köztudatban. Megszabadulnánk attól a dualizmus korával kapcsolatosan lépten-nyomon kísértő problémától, amit az okoz, hogy Magyarország függősége Béctől és a cseh tartományoktól közgazdasági vonatkozásaiban rendkívül hasonlított, sőt egyes irányokban azonos volt a félgyarmati függőség valódi formáival, e „gyarmati vonások” mellett azonban egészében lényegesen különbözött azoktól. Világosabbá válnék az Osztrák-Magyar Monarchia és Magyarország imperialista törekvéseinek jellege is, amely abban különbözött a gyarmatosító nemzeti államokétól, hogy uralkodó osztályai elsősorban a soknemzetű állam függőségi rendszerét törekedtek fenntartani, dualista vagy más formájú uralmi rendszer keretei között. Expanziós törekvéseik során a Monarchia uralmát a szomszédos balkán

népekre szerették volna kiterjeszteni, ami a gyarmati hódítással való hasonlósága mellett is lényegében eltért attól.

Ezzel azonban, úgy vélem, hogy a Magyarország dualizmuskori fejlődését meghatározó alapvető feltételek dolgában még nem mondtuk ki az utolsó szót — és ez nemcsak arra vonatkozik, hogy a javaslatnak még a viták tüzeit is ki kell állnia.

Az „Ausztriától” való függőség és a nemzetiségi elnyomás hungarocentrikus nézőpontot tükröző kettős feltételének kitágítása annak az államrendszernek a keretéig, amelyben Magyarország dualizmuskori történelme lezajlott, többek között alkalmas arra, hogy a valóságnak megfelelően oldja fel történetírásunk olyan sematizálását, amely például Ausztriát nemzetileg egységes országnak tekintette, vagy lépten-nyomon összeeszerelte Magyarországot a magyar nemzettel. Alkalmas arra is, hogy a tudományos követelmények jobb megközelítése révén a tömegek tudatát haladó, a burzsoá nacionalizmus maradványait leküzdő irányba formálja. Ugyanakkor azonban megoldatlanul hagyja a „feudális maradványok” feltételnek konkrétabbá tételét, és nyitva hagyja azt a feladatot is, hogy Magyarország kapitalista fejlődésének — a feudális maradványokkal összefüggő — és a kapitalizmus klasszikus fejlődése által meghatározott *másodlagos jellegét*⁶⁷ az alapvető feltételek sorába iktassa.

Úgy vélem, hogy történettudományunknak e feladatokat hamarosan meg kell oldania.

Utószó

E cikk szövege még 1957 második felében készült el. Elvi-történeti problémákról lévén benne szó, a szerző időközben több részkiadás kidolgozásában előbbre jutott, de nyomdatechnikai akadályok miatt nem volt lehetősége a már tördelt cikk szövegének módosítására. Mivel az újabb eredményeket magában foglaló új szöveg az 1958 decemberi budapesti nemzetközi történészkonferenciára elkészült és sokszorosított formában a szakkörökhöz el is jutott, arra kéri mindazokat, akik a vitában részt kívánnak venni, hogy vitaalapnak az újabb szöveget tekintsék.

Tájékoztatásul álljon itt, hogy az új szövegben — más kisebb-nagyobb módosítások mellett — kifejtésre került a „gyarmat” fogalmáról a „félgyarmat” fogalmára való átmenet kérdése, jelentősen kiegészült a Magyarország és az Osztrák-Magyar Monarchia nemzeti közötti egyes uralmi és függőségi viszonylatok problémája, valamint törlésre került a „Magyarország dualizmuskori tőkés fejlődésének feltétele” aleím alatti szöveg túlnyomó része.

Végül pedig — a konferencián elhangzottak tanulságai alapján — szükségesnek látszik annak hangsúlyozása, hogy a cikk csak szorosan a gyarmat általános fogalmának meghatározásával foglalkozik és ezért a „szabad föld” — „szabaddá tett föld” kérdésének vizsgálatánál (98. o.) is e problémakörön belül marad. E problémakörbe például nem tartozik annak konkrét vizsgálata, hogy a „szabaddá tett föld” mennyiben nyújtott a „szabad föld”-del szemben korlátozottabb feltételeket a kapitalista fejlődés számára.

⁶⁷ Kultúrtörténeti hangsúllyal jelentkezik ugyanez a probléma az „alig van nép, amely a Nyugat történeti fejlődését követve annyi Keletet őrzött volna meg magában” fogalmazásban pl. *Németh Lászlónál*. — Kortárs, 1957. 1. sz. 55. o.

ХАРАКТЕР ЗАВИСИМОСТИ ВЕНГРИИ В ЭПОХУ ДУАЛИЗМА

Вилмош Шандор

Буржуазная историография не выяснила принципиально экономическую и социальную-политическую сущность связи Венгрии и Австрии в эпоху дуализма. Современная социал-демократическая партия также не хотела осознать факты венгерской национальной самостоятельности и национального угнетения, находящиеся в тесной связи между собой. После освобождения перед венгерской исторической наукой стала задача показать двойное лицо зависимого положения венгерской нации в прошлом и в то же время ее угнетательскую роль в отношении других народов. Она высказала вначале правду только о зависимости Венгрии в отношении Австрии, и только начиная с конца 1952 г. «угнетение национальностей» стало на равноценное место с «зависимостью от Австрии». В настоящее время венгерская историческая наука в условиях капиталистического развития Венгрии в эпоху дуализма считает основными следующие условия: 1) зависимость от Австрии, 2) феодальные пережитки и 3) угнетение национальностей. Это тройное условие, однако, таит в своем формулировании противоречия, и возможно даже оспаривать, выдвигаются ли так действительно основные условия.

Венгерская историография характеризовала зависимость Венгрии от Австрии в эпоху дуализма долгое время как «полуколониальную» зависимость. Конференция историков в Праге в 1955 г. оспорило обоснованность этой характеристики, и поэтому оказалось необходимым рассмотреть ее применение. В результате этого получилось, что на основе показания сочинений Маркса, Энгельса и Ленина из двух основных в экономическом отношении признаков колонии в отношении Австрии и Венгрии имелся только один: «разделение труда на мировом рынке», пока что второго, «свободной земли» не было. Исходя из этого соображения нельзя рассматривать зависимость Венгрии от Австрии «полуколониальной».

В эпоху империализма наряду с экономическими отношениями колониального вопроса на первый план выдвинулось его политическое содержание — буржуазно-национальное движение. В начале XX в. в Восточной Европе также выдвигались на первый план политической борьбы национальные движения, в связи с которыми рабочему движению пришлось занять позицию. В ходе этого Каутский выяснил характер государства Австро-венгерской монархии, и его положения принял Ленин. По мнению Каутского среди трех типов государств — национального государства, многонационального государства и колониального государства — Австро-венгерская монархия была многонациональным государством, которое во время капитализма является, в противоположность национальному государству, отсталостью или исключением. Между членами многонационального государства не могло иметься отношение колонии и колонизатора.

В начальный период развития империализма характер разделения труда на мировом рынке изменился и в числе методов эксплуатации колоний решающим стал экспорт капитала. В международной экспансии монополистического капитала возросла роль государственной власти. Монархия, вследствие своих внутренних политических трудностей, коренившихся в ее многонациональном составе, попала не в ряды экспортирующих капитал, а зависимых от более сильных капиталистических государств — прежде всего, Германии — отсталых в капиталистическом развитии государств. Развивающийся в кругах более развитых наций Монархии на основе притока иностранного капитала монополистический капитал расширялся не вне границ Монархии, а внутри границ, используя возможности эксплуатации, возникшие вследствие отсталости капиталистического развития отдельных наций. Между отдельными нациями Монархии оформилась сложная иерархия форм экономической эксплуатации и политического угнетения, господства и зависимости. Поэтому одно из основных условий капиталистического развития Венгрии в эпоху дуализма выражается, подходя близко к исторической действительности, «системной зависимостью дуалистического многонационального государства».

LE CARACTÈRE DE LA DÉPENDANCE DE LA HONGRIE A L'ÉPOQUE DU DUALISME

Guillaume Sándor

L'historiographie du passé en principe n'a point tiré au clair l'essence d'économie politique et politico-sociale des relations de la Hongrie et de l'Autriche à l'époque du dualisme. Le parti social-démocrate de l'époque ne voulut rien savoir ni de la souveraineté nationale hongroise ni de l'oppression de la nation, faits étant entré eux dans un rapport étroit. C'est l'historiographie d'après la libération qui assumait la tâche de présenter le double aspect de la dépendance de la nation hongroise dans le passé, et du rôle qu'elle a joué en même temps dans l'oppression des autres peuples. Au début elle ne déclara la vérité que par rapport à la dépendance du pays de l'Autriche et ce n'est que vers la fin de l'année 1952 que les recherches et les monographies commençaient à attribuer la même importance à «l'oppression des nationalités» et au problème portant sur «la dépendance vis-à-vis de l'Autriche». A présent notre historiographie est arrivée à ce point que parmi les conditions de l'évolution capitaliste de la Hongrie sont considérés comme faits fondamentaux 1. la dépendance de l'Autriche, 2. les restes du féodalisme et 3. l'oppression des nationalités. Mais cette triple condition, dans sa conception et dans sa détermination, recèle des antagonismes, et il est encore contestable si elle en relève les préalables fondamentaux.

En ce qui concerne la dépendance de la Hongrie vis-à-vis de l'Autriche à l'époque du dualisme, notre historiographie la caractérisa pour assez longtemps comme dépendance «semicoloniaire». La conférence des historiens, qui eut lieu à Prague en 1955, a mis en doute le fondement de cette caractéristique ; par conséquent la révision de son application s'impose. Le résultat en est le suivant : sur la base des directives des œuvres de Marx, de Lénine et d'Engels, au point de vue de l'économie politique, entre les deux critères fondamentaux de la colonie ce n'est que l'un — «la division du travail du marché mondial» — qui se fit valoir dans les rapports entre la Hongrie et l'Autriche — l'autre — «la terre libre» y manqua complètement. Selon cette conception, au point de vue de l'économie politique la dépendance de la Hongrie vis-à-vis de l'Autriche ne peut pas être considérée comme une dépendance «semi-coloniaire».

A l'ère de l'impérialisme, outre les rapports économiques de la question coloniale, c'est son contenu politique — les mouvements bourgeois-nationaux, qui se mirent en vedette. Au début du XXe siècle aussi en Europe Orientale ce sont les mouvements nationaux qui passaient au premier plan des luttes politiques, mouvements vis-à-vis desquels le mouvement ouvrier devait prendre position. C'est au cours de ces événements que Kautsky tira au clair la caractéristique de l'état de la monarchie austro-hongroise ; ses constatations furent adoptées par Lénine. Selon Kautsky parmi les trois types de l'état à savoir l'état national, l'état multinational et la colonie — le type de la monarchie austro-hongroise fut celui d'un état multinational, qui au début du capitalisme, vis-à-vis de l'état national, a constitué un état arriéré, ou bien une exception. Parmi les membres de l'état multinational le rapport entre la colonie et le colonisateur n'existait point.

Aux débuts de l'impérialisme le caractère de la division du travail sur le marché mondial se transforma et parmi les moyens appelés à exploiter les colonies, c'est l'export des capitaux qui devint décisif. Par suite de l'extension internationale du capital monopoliste le rôle du pouvoir public s'est accru. La monarchie, en raison de ses difficultés politiques intérieures, venues de son caractère d'état multinational, ne se rangeait pas parmi les états exportateurs de capitaux mais elle se trouvait parmi les rangs des états arriérés dans l'évolution capitaliste et qui dépendaient des états capitalistes plus puissants, en premier lieu de l'Allemagne. Parmi les nations plus avancées de la monarchie le capital monopoliste par suite de la pénétration des capitaux étrangers, prit de l'extension non pas en dehors, mais entre les frontières de la monarchie, en utilisant les moyens d'exploitation dus à l'état arriéré de l'évolution capitaliste de ces nations. Entre les nations de la monarchie une hiérarchie complexe s'était formée composée de moyens d'exploitation économique, d'oppression politique, de domination et de dépendance. Par conséquent une des conditions fondamentales de l'évolution capitaliste de la Hongrie à l'époque du dualisme s'exprime, en abordant fortement la réalité historique, par la définition : «un régime de dépendance d'un état dualiste multinational».

GEORGES BOURGIN

Francia—német egyezkedés

Bismarck, Thiers, Jules Favre és a párizsi kommun leverése (1871 május)*

A francia külügyminisztérium irattárában őrzött táviratmásolatok sorozata a táviratok szövegén át éles fényt vet azokra a körülményekre, amelyek között Jules Favre és Bismarck a frankfurti szerződés pontjait megtárgyalta. Kiderül belőlük a két fél habozása, az egyiké, hogy porosz erőkhöz folyamodják-e a kommun legyőzéséhez, a másiké, hogy kihasználja-e a kedvezőtlen konjunktúrát a német ügy érdekében. A szövegek középpontjában eleinte az Issy-i erőd sorsa áll, amelyet a kommun elfoglalt és amelynek helyzetétől függött Párizs második ostroma; ezek után áttérnek a Németországban lévő francia foglyok kérdésére, akiknek a rendes hadsereg kötelékébe való újrabesorolása megkönnyítette volna az algériai felkelés elnyomását és növelte volna azoknak a harci egységeknek a létszámát, amelyek nyilvánvalóan ellenséges érülettel viseltettek a nemzetőrök iránt, hiszen ezeknek ellenállása késleltette végleges szabadulásukat. De Fabrice porosz tábornok felhívása és a foglyok igénybevétele nélkül is a főváros sorsa kétségkívül ugyanaz lett volna, de a helyzet minden valószínűség szerint még inkább elhúzódhatott volna.

Átadom a szót a szövegeknek, melyekhez alig fűzök magyarázatot: ékesen beszélnek önmagukban is és hebizonyítják, hogy ha 1871-ben mutatkozott is bizonyos tétovázás a francia hazafiságban, ez nem a kommunpártiak részéről nyilvánult meg.**

Pontécoulant — aki összekötő szerepet töltött be a Thiers kezébe összpontosult francia végrehajtó hatalom és a Németországgal folytatott béketárgyalások vezetésével megbízott, Frankfurtban tartózkodó J. Favre között — 1871. május 5-i táviratában az Issy-i erőd elszigetelésének szükségességét hangoztatta és ennek érdekében nagy kaliberű ágyúk bevetését javasolta. A párizsi események elsősorban Bismarckot érdekelték. Úgy látszik azonban, hogy II. Sándor orosz cár is a maga részéről egész politikai rendszert dolgozott ki ezzel kapcsolatban. Az említett sürgönyben Pontécoulant, de Gabriac-kal, Franciaország szentpétervári nagykövetével való megbeszélés alapján a következőket jelenti a cár terveiről: „Az orosz kormány a közelmúltban újból hangsúlyozta Berlinben, hogy nem szabad időszertlenül civakodással megnehezíteni a felkelés — vagyis a kommun — leverését és így gyengíteni annak a kormánynak elvi állásfoglalását, amely nemcsak Franciaország, de egész Európa számára védelmet jelent...” „A lehető leghamarabb békét kell kötni, hogy Poroszország ne támaszthas-

* Fordítás az International Review of Social History V. I. 1956. Part 1-ből.

** A március 17-e előtti időszakra l. még egyéb sürgönyöket, eredetük meghatározása nélkül; közli: Henri Guillemin a Le Monde 1955. nov. 19-i számában.

son kétséget szándékaik felől és ne okozhasson zavart. Ha a béke megvalósul, én még határozottabban az oldalukon állok.”

II. Sándor számára tehát a kommün leverése elengedhetetlen feltétele volt az általa óhajtott francia—orosz megegyezésnek. A következő táviratokból kiderül, hogy ez a leverés csak a francia—porosz békekötés alapján volt lehetséges és megkívánta Németország többé-kevésbé nyílt együttműködését a francia konzervatívizmussal, amely el volt szánva, hogy letöri a proletár felkelést.

Eleinte a táviratok egymást követik Párizsból Frankfurtba, hogy J. Favre-t tudósítsák az Issy-i erőd elleni hadműveletekről. Május 7-én Pontécoulant azt jelentette, hogy másnap, hétfőn, támadó hadművelet indulnak Point du Jour ellen: a redoute-épületet, amelyet az éjjel elfoglaltak, össze kellett kötni a Clamart-i lövészárkokkal. Ahogyan J. Favre egyik május 7-i távirata közli, Bismarck felajánlotta közreműködését Párizs visszafoglalásánál, sőt arra is ígéretet tett, hogy erővel elfoglalja Párizst, ha a rendfenntartó haderőnek nem sikerül a fővárost bevennie; még arra is gondolt, hogy talán ez elengedhetetlen hadművelet lenne; véleménye szerint, ha a franciák egyszer Párizst visszafoglalták, újra kezdik majd a háborút mindazokkal az erőkkel, melyeknek összevonása a felkelés mellett még megvalósítható lenne; ő tehát fenyegető ultimátumban kijelentette volna, hogy szükség van a német megszállás meghosszabbítására az első félmilliárd megfizetése után is, „amíg úgy nem látja, hogy a rend kellőképpen helyreállt”. J. Favre Thiershez intézett táviratát ezzel fejezi be:

„Ime, ilyen súlyos a helyzet. Ha meg lehetne ezt oldani egy döntő sakkhúzással, vagy Párizssal megkötött alkuval, az nagy szerencse volna. Sajnos, itt az az akadály, hogy a nemzetőrséget teljesen le kellene fegyverezni, mi azonban ebben a kérdésben nem engedhetünk.”

Ezt a sürgőnyt ugyanaznap délután még két másik követte; ezeket 3^h30 és 7^h-kor adták fel. Bennük Németországnak ugyancsak az elhatárolása jut kifejezésre, hogy csak abban az esetben vonja ki csapatait, „ha úgy látja, hogy a rend helyreállt”, vagy újabb egymilliárd lefizetése után: mindenestre Thiers feje fölött nagy nehézségek tornyosultak; ne feledkezzünk meg az algiri felkelésről sem, amelynek elfojtása érdekében a francia kormány a németországi hadifoglyok hazatérését kérte.

Május 8-án Pontécoulant jelenti, hogy az Issy-i erőd ostrommunkálatai befejeződtek és a Montretout-i ütegek *megkezdték a falak ágyúzását*.

Május 9-én J. Favre kifejti, hogy másnap megkötö a szabályos békeszerződést Németországgal; ennek alapján a megszállást meghosszabbítják, amíg a rend helyre nem áll, vagy amíg 1500 milliót le nem fizetnek. Bismarck hozzájárul a foglyok hazatéréséhez, ezek közül 20 000-et azonnal megígér Algír számára, és Thiers május 9-én Pontécoulant útján örömmel veszi tudomásul a feltételeket.

Ugyanaznap J. Favre megelégedését fejezi ki az Issy-i erőd elfoglalása alkalmából és este 1/2 12-kor a következő sürgőnyt küldi: „A békekötés végérvényesen megtörtént”. A francia—német megegyezés a kommün rovására történik. Moltke azt táviratozza, hogy „ha sajnálatos módon a francia katonákat visszavernék, a német hadsereg megnyitná sorait a visszavonulás előtt és a felkelőkre löne”. A német parancsnok felhívja a kommünt, hogy az egész északi és északkeleti frontot fegyverezze le, egyébként megindítják

ellenük a bombatámadást: az egyetértés tehát teljes Versailles és Frankfurt között.

Thiers tehát május 10-i táviratában *gyengéd* (sic) jókívánságait fejezi ki a francia megbizottnak és közli, hogy türelmetlenül várja J. Favre Versailles-ba való visszatérését. A városban nagy az öröm: a választások szerencsére sikeresen zajlottak le, hála a „kilátásban levő sajnálatos mesterkedések” miatt előírt igen erélyes rendszabályoknak és néhány letartóztatás foganatosításának. Az Issy-i erődöt elfoglalták, 109 ágyú, élelmiszer, egyéb érték és néhány fogoly Versailles városának kezébe került; Vanves tűz alatt áll és már nem sokáig tartja magát; Boulogne előtt a védelmi gyűrű ellen intézett ostromműveletok gyorsan haladnak előre: 300 méterre vannak a véderőműtől, Párizs ostroma küszöbön áll.

Május 10-től 19-ig, amikor is J. Favre Frankfurtról Versailles-ba utazik, a táviratváltás szünetel. 20-án kezdődik el újra, a francia külügyminiszternek Frankfurtra való visszaérkezése után. A 20-án kelt sürgönyök egyikében ezt a jellemző mondatot olvashatjuk: „A kancellár maga ajánlja fel segítségét, hogy minél hamarabb végezhesünk”. Ez utóbbi, 30 000-es csoportokban, valóban a foglyok tömegét bocsájtja Thiers rendelkezésére. Ugyanazonnap, azaz május 20-án este 11-kor, aláírja a békeszerződést; felajánlja, hogy fegyverletételre szólítja fel a kommünt, készen arra, hogy a francia kormány óhajára akcióba lépjen ellene vagy blokádnak alá vegye. „Önök nem egy párt ellen harcolnak — mondta J. Favre-nak —, hanem egy rablóbanda ellen, amely a civilizáció alaptörvényeit sérti meg. Nézhetjük-e összetett kezekkel az emlékművek ledöntését, a magántulajdon elpusztítását, s esetleg az érsek meggyilkolását is? Tétlenségünk egyébként már nem igazolható és azt már csak igen rövid időre ígérhetjük.”

J. Favre-t kétségkívül kínosan érintették e sürgető ajánlatok, ezért a német segítséget a foglyok visszaküldésére próbálja korlátozni, az ultimátumot ugyan elfogadja, de katonai akció nélkül, ezzel szemben belecgyezik Saint-Ouen megszállásába.

A francia hadsereg, ahova újra besorolták a Belgiumon át hazatérő hadifoglyokat, valóban „kitűnő” eredményt ér el. Thiers május 21-én közli, hogy a hét folyamán befejeződik a háború; a Versailles-iai Issy-nél áttörték a frontot, Muette-nél újabb áttörést kezdtek és Passy-nál tervezik a harmadikat. „A hét folyamán már bosszút állunk a társadalmi rendért, anélkül, hogy a németekhez folyamodnánk.”

Le Favre azonban a maga részéről megfontolás tárgyává teszi, elég lesz-e vajon a kommünparti menekültek németországi internálása. Mégis jó lenne, ha a németek közbelépnének olyan esetekben, mint amikor pl. a nemzetőrség kifosztotta Washburne, az Egyesült Államok nagykövetének lakását. Május 21-én Thiers távirata győzelmet jelent: Saint-Cloud kapuja a tüzéségi tűz alatt összedült. Douai, Ladmirault, Clinchant tábornokok csapatai behatolnak vagy pedig felvonulnak, hogy behatolhassanak Párizsba és J. Favre május 22-i választáviratában örömét fejezi ki.

Ennek az üzenetváltásnak sorát Thiers május 22-i távirata fejezi be:

„Párizsban vagyok, ahol borzasztó látvány fogadott. Megszálltuk az Arc de Triomphe környékét, a Trocaderot, a katonaiskolát és a főbb hidakat. Mindezt nagy ágyúinkkal vittük véghez s így elkerültük az esetleges véres rohamot. Jöjjön barátom, osztozzék örömmünkben.”

Igen, a véres hét megkezdődött és a Versailles-iak próbálkozását megkönnyítette a németekkel kötött megegyezés és a béke, hozzáláttak tehát, hogy Párizst vérbefojtsák — proletárvérbe —, amely azonban képtelen volt eloltani kétségkívül a felkelők, de nem kevésbé a Thiers ágyúí és a megtorló hadsereg által gyújtott tüzet.

Thiers kormánya nagyon aggodott egy személy miatt: Henri Rochefort Meaux-nál a rendfenntartó katonák kezébe került, ezek Chelles-be vitték; J. Favre-t nyugtalanította az a körülmény, hogy ha visszaviszik Versailles-ba, — „kétségkívül igen indokolt tüntetés tör majd ki. Jobb volna, ha éjjel érkeznek oda.” Olyanokról mint Varlin, Franckel, Delescluze nem esett szó; és azok a szadista kegyetlenségek, amiket az elkeseredett polgárok az elfogott kommünárok szálnalmas csapatai ellen szándékoztak elkövetni, máris előrevetették árnyékukat.

Egyéb táviratok a kommünre és következményeire vonatkozóan

A táviratnyilvántartó könyveknek ugyanabból a sorozatából származnak a párizsi kommün történetére vonatkozó alábbi szövegek anélkül, hogy az eddig leírt fejleményeket érintenék. Ezek az Internacionálé drezdai kongresszusára, az Angliába menekült kommünárok kiadatására, a fővárosban elhárapódzott tüzeseteknek a brit tűzoltók segítségével való megfékezésére vonatkoznak.

I. Táviratok. Németország 1871

(június 8.—december 31.)

Versailles, 1871. júl. 11: reggel 10^h

Egy bázeli táviratból arról értesülök, hogy folyó hó 15-én Drezdában összeül az Internacionálé kongresszusa és azon a kontinens minden nemzete képviselteti magát. Az ülést az ún. társalgóteremben tartják, este pedig a „Central Hall”-ban. Az állomáson a delegátusokat az Internacionálé biztosai várják, vörös rozettával a gomblyukukban. Nem tudom, hogy a német kormány eltűri-e ezt a botrányos provokációt? Minthogy mi tudunk róla, kötelességünk a tájékoztatás, kérem tehát közölje ezt Thile úrral.

Aláírás: Jules Favre

Berlin 1871. júl. 13. 13^h25

Tájékoztattam De Thile urat a drezdai Nemzetközi Társaság tervéről és ebből az alkalomból felolvastam neki az Ön bizalmas körlevelének néhány szakaszát.* Erről a megbeszélésről postán küldöm beszámolómat. Már most biztosíthatom, hogy a német kormány mindenben segítségünkre lesz, hogy ezt a veszedelmes csapást leküzdjük.

Aláírás: Gabriac

* Célzás Favre diplomáciai offenzívájára az Internacionálé ellen.

1871. júl. 15. este 11^h

Átadhatja De Thile úrnak az Önnek küldött bizalmas körlevelem másolatát. Gyűjtöm a tájékoztatásokat különböző országokból, amelyekhez ez ügyben kérdést intéztem. Hasznos dolog lesz összehasonlítani ezeket. De a kormányoknak, szerintem, tárgyalás helyett cselekedniök kellene. Nem mondok le a nemzetközi találkozó gondolatáról, ahol megvitatnánk és eldöntenénk azokat a kérdéseket, amelyeket az ész és a jog ellen szövetségelt vak szenvedély dobott felszínre. Úgy gondolom, szét kell rombolnunk és el kell oszlatnunk ezeket a tévelygéseket és ugyanakkor módot kell keresnünk a valódi szenvedések és igazságtalanságok orvoslására. Örülnék, ha De Thile úr és Bismarck herceg osztaná nézetemet. Hálás lennék, ha a tények tanulmányozása után kifejezésre juttatnák véleményüket. Sem egyikünk, sem másikunk nem ad fel semmit politikai függetlenségéből, ha az erkölcs és a közgazdaságtudományok közös területén találkozunk.

Aláírás : J. Favre

Versailles, 1871. okt. 10. 12^h15

Pouyer-Quertier úrnak

Táviratait megkaptam és azok nagyon meghatottak. Mondjon, kérem, köszönetet Bismarck hercegnek irántam való jóindulatáért. Azt hiszem, megérdemlem Franciaország és Németország bizalmát, mert szilárdan akarom a békét, a nemzeti szenvedélyek elcsitulását, Franciaországgal kapcsolatban pedig kötelezettségei teljesítését, területe felszabadulását, pénzügyei egyensúlyát és az ország teljes újjászervezését. Ami engem illet, az a kívánságom, hogy minél előbb befejezhessem ezt a munkát és nyugalomba vonulhassak. Nem hiszem, hogy a tél folyamán személyi változásokra sor kerüljön, mert a közvélemény kifejezetten a kormány mellett nyilatkozik meg. A szélső jobb és szélső bal a kerületi választásokon mindenütt vereséget szenvedett, a honapartisták pedig teljesen visszaszorultak. Bismarck hercegnek nem kell tehát pénzügyi óvintézkedéseket tennie : bármi történjék is, továbbra is ugyanazokkal a személyekkel fog szembenállni. Bármit tesz is majd a kormányért, azt Franciaországért teszi, Európáért és az általános nyugalomért. Kérem közölje vele, hogy továbbra is úgy érzek iránta, mint azok, akik közelebbről ismerik és módjukban áll értékelni magasabbrendű, példa nélkül álló képességeit.

Fogadja, kedves Barátom, őszinte ragaszkodásom kifejezését.

Aláírás : Thiers

II. Táviratok Londonba

Versailles, keltezés nélkül

(1871. március 18. napjának leírása)

A nagykövetnek

A kormány véget akart vetni egy, a közbiztonságot veszélyeztető állapotnak : nem tűrhettük, hogy Montmartre és Buttes-Chau-

mont magaslatait ágyúk koszorúzzák és a városrészeket barikádok torlaszolják el. Tegnapelőtt, azaz szombaton reggel szinte kardcsapás nélkül távolítottuk el az állásokat, de rögtön utána a nemzetőrség és a tömeg a katonákra rohant és „éljen a vonal” kiáltással lefegyverezte őket; ettől kezdve semmi erőfeszítés sem tudta fékentartani a csapatokat és a helyzet olyan súlyossá vált, hogy a kormány, félve a hadsereg felbomlásától, kénytelen volt elhagyni Párizst és Versaillesba — a nemzetgyűléshez vonulni vissza. A nemzetgyűlés ma tartja első ülését; az egész országot maga köré szólítja. Egyébként nem hiszem, hogy a megadásnak hosszabb ideig sikere lehessen. A nemzetőrség rendhez hű osztagai már restellik tétlenségüket; átszerveződnek. Saisset admirálist most neveztük ki főparancsnokká. Számítunk eredményességre. Párizs polgármesterei összeültek és ebből a közös erőfeszítésből, reméljük, hatékony akció születik, amely háború nélkül visszaállítja majd a rendet. Az eseményekről tudósítást küldök.

Aláírás: Jules Favre

Versailles, 1871. jún. 8. reggel 10^h30

Gavard úrnak

Mindig egyetértettem Önnel abban, hogy felesleges és veszélyes volna, ha Angliától általános elvi magyarázatot kérnének a kiadatás ügyében. Jobb az egyes esetek szerint eljárni és mi csak a komolyan kompromittált vádlott esetében ragaszkodunk kívánságunkhoz. Sok foglyot letartóztattunk. Számos iratot koboztunk el. Ha az iratokban foglalt terhelő adatok Angliába menekült egyénre vonatkoznak, kiadatását határozottan kérni fogjuk és pontosan ismertetjük majd a kömmün embereivel való bűnrészességét kimutató körülményeket.

Aláírás: Jules Favre

Ha angol ügyvédtől kér felvilágosítást, nagyon vigyázzon, hogy ne *döntést* kérjen tőle, hanem egyszerű *tanácsot*, amit szabadságunkban lesz nem követni.

Versailles, 1871. jún. 17. este 6^h30

Egy képviselő arról értesített, hogy meg akar interpellálni azzal a bizottsággal kapcsolatban, amely Londonban azért alakult, hogy megvédje az esetleg Angliában menedéket kereső párizsi felkelés tagjait. Létezik-e ez a bizottság? Parlamenti tagok is tartoznak hozzá? Van-e tudomása arról, hogy Beslayn kívül más felkelők is tartózkodnak Londonban? Azonnali felvilágosítást kérek, minthogy az interpellációkra hétfőn kerül sor.

Aláírás: Jules Favre

Versailles, 1871. szept. 11. este 7^h35

A belügyminiszter engedélyezi ügynökünk elutazását Calaisba.

Aláírás: de Rémusat

Versailles, 1871. szept. 14.

A belügyminiszter nemrégén újabb utasításokat adott a calaisi rendőrbiztosnak. Felszólította, hogy minden lehetőség szerint segítse elő ügynökünk megbízatásának végrehajtását.

Aláírás : de Rémusat

Versailles, 1871. szept. 15.

A Pas-de-Calais-i rendőrprefektus megkapta a belügyminiszter-től a pontos utasításokat.

Aláírás : de Rémusat

III. Táviratok Londonból

London, 1871. ápr. 18. d. u. 5^h5

A felkelés ügynökei töltényeket akartak itt vásárolni. Minthogy pénzüik nem volt, ez nem sikerült nekik. Jelentésem folytatását küldöm.

Aláírás : Gavard

Versailles, 1871. máj. 26.

Gavard Úrnak

Lord Lyonstól az alábbi távirati értesítést kaptam : „Shaw kapitány, a londoni tűzoltóparancsnok felajánlotta, hogy egy csapattest ügyes tűzoltót szervez be és 24 órán belül Párizsba átszállítat. Kérem, mondjon őszinte köszönetet Lord Granvillenek és közölje vele, hogy hálásan fogadjuk az ajánlatot. Szükségünk van tűzoltókra, de különösen fecskendőkre. Szíveskedjék állandó összeköttetésben maradni Shaw kapitánnyal és mindent megszervezni, hogy az indulás a lehető leghamarabb megtörténjék. Megbeszélést folytatok majd a Párizsban tartózkodó Mac-Mahon tábornaggal, hogy jelezhessem Önnek milyen útvonalat kövessenek, de mert fontosnak tartottam, hogy egyetlen percet se veszítsek, így Önt előre értesítem.

Aláírás : J. Favre

Versailles, 1871. máj. 26. d. u. 2^h30

Gavard Úrnak

A tábornagtól éppen most kaptam táviratot, amelyben közli, hogy tűzoltóink megfékeztek a tüzet. Kérem tehát közölje Shaw kapitánnyal és tűzoltóival, hogy mély hálát érzünk a nekünk tett nemeslelkű ajánlatért, de most már módunkban van megkímélni őket attól a sok fáradságtól és veszedelemtől, amire vállalkoztak. Kérem adja át ismételten köszönetemet Lord Granvillenek és közölje vele a tábornagy ellenparancsát.

Aláírás : J. Favre

London, 1871. jún. 18. d. u. 4^h10

A politikai vezetőséghez intézett jún. 6-i táviratomból arról értesülhet, hogy *Bizottság alakult a legutóbbi zavargásokban jogosan bűnrészességgel vádolt személyek támogatására*. Sir Dilkének, a parlament tagjának nevének kívül még kell még említenünk Mundel volt munkás nevét, aki jelentős vagyont szerzett, Jacob Bright-ét, a miniszter fivéréét, James White-ét és Campbellét, akik ugyancsak mindannyian képviselők. Lord Granville egy általa szigorúan magánjellegűnek szánt beszélgetésben azt mondotta nekem, hogy az ilyen jellegű Bizottság megalakulásában semmi törvényellenest nem talál, nem a felkelés iránti rokonszenv volt az indítéka a Bizottság megalakulásának, hanem az az óhaj, hogy megvédjék a menedéj jog hagyományának tiszteletben tartását.

Ami a Londonban tartózkodó menekültet illeti, 16-i táviratomhoz nincs hozzátenni valóm. A szolgálatomban álló ügynökök megerősítik Anderson ezredes információit. Félix Pyat barátnője, egy Rigautné nevezetű varrónő, akit megbízásomból figyelnek, most hagyta el Angliát.

A legtöbbet a bonapartisták mozgolódnak. Megvásárolták az „International” c. lapot, amely tegnap Clément Duvernois egy újabb kiáltványát közölte. A Cityben bizonyos Larivière-nél gyűlnek össze. Fő ügynökiük egy Michel nevű egyén, aki nem más, mint Lagrange, a volt ügynök. Holnap elküldöm a Lucraft és Odger-rel jelzett, a kapitalistákat támadó, nemzetközi társaság címét.

Köszönöm Excellenciádnak a kiállítás megnyitásával kapcsolatos utasításait, és ezeknek alapján fogok eljárni. A nagykövet és a főkonzul képviseltetik magukat. Lord Granville hivatalosan értesített, hogy a walesi herceg holnap meglátogatja a kiállítást.

Schneider du Creusot úr és Lucien Murat herceg útlevelet kérnek; felhatalmazhatom-e a főkonzult, hogy ezt kiadja nekik?

Aláírás: Gavard

London, 1871. jún. 21. d. u. 4^h56

A főkonzul tegnap Piétrinek, a császár titkáranak útlevelet adott ki. A „*Situation*” szerkesztője, Hügelmann, ugyancsak elutazott Bordeauxba. Igen sok rossz hírű francia elutazását figyelték meg. A főkonzul arra kért, emlékeztessen a Kegyelmes Urat a hozzá intézett és okmánybélyeggel ellátott javaslatokra, amelyek a személyzete körében végrehajtandó változtatásokra vonatkoznak. Magam is tanúsíthatom, hogy a szolgálat a jelzett körülmények között nem folytatható. És itt hivatkozom a június 12-i levélben kifejtett körülményekre...

Aláírás: Gavard

London, 1871. jún. 24. d. u. 6^h36

... A belügyminiszter igen lojális volt, amikor felajánlotta segítségét Félix Pyat itt tartózkodásának megállapítására és egyben arra is felhívta a figyelmemet, hogy magának tartja fenn a politikai, illetve a

bírósági probléma eldöntését, ha erre felfedezése nyomán sor kerül. Egyben felszólította Anderson ezredest, hogy kérésemre azonnal ejtse meg a nyomozást.

Aláírás : Gavard

London, 1871. júl. 12. d. u. 4^h25

Jelentés érkezett arról, hogy az Internacionálé gyűléstermében, High Born városnegyedben lefolyt találkozáson Seraillié (sic) és Tibaldi nevezetű egyének is jelen voltak, akik a felkelésbe belekeveredett személyek listáján is szerepelnek. Említés történik bizonyos Rosalowsky ezredesről, Dombrowski szárnysegédjéről, Savio kapitányról és egy Rovart néven szereplő egyénről, aki állítólag a kommün alatt a távirószolgálatot irányította. Abban az esetben, ha ezeknek az egyéneknek a jelenlétét és személyazonosságát majd megállapítják, kérem közölje velem, hogy a kormány üldözni szándékozik-e őket és ha igen, juttassa el hozzám a szükséges iratokat.

Aláírás : Broglie

London, 1871. júl. 27. d. e. 9^h20

Éppen most kaptam egy fontos közlést. Félix Pyat Malagában tartózkodik Don André B. Prat nevű egyénnél. Erre a címre kapja leveleit kettős borítékban. A második borítékon csak M. R., Moses Róbert nevének kezdőbetűi állanak. 6,000 font van a birtokában, amit Angliába akar juttatni az Internacionálé elnökének; az illetőt, aki levélváltásban áll vele, felszólítottam, engedje az összeget Angliába kiküldeni, ahol is majd elkobozzák, de ugyanakkor szükségesnek látszik, hogy malagai konzulunk a legnagyobb körültekintéssel és csak titokban győződjék meg a közlés pontosságáról, amit most mellékelten továbbítok. A madridi nagykövet, a személyazonosság megállapítása után tegye meg a lépéseket Félix Pyat azonnali letartóztatására. Ő ugyanis tudja, hogy a kihallgatási kényszert alkalmazni lehet Spanyolországra és ezért Malagába vonult vissza, gondolván, hogy ebben a városban nem fogják zaklatni. Küldessen ugyanakkor néhány sort az ő kezeírásával, hogy összevethessem a hozzám eljuttatott levéllel, amely a hitelesség minden jegyét magán viseli. Azt gondolom, jó lenne táviratilag utasítást küldeni Partiot úrnak, hogy ez a nyomozás alatt álló gonosztevő meg ne szökhessék előlünk.

Megismétlem a levelezése számára általa megadott címet : Senor Don André B. Prat, Malaga, Chafarinas (ez biztosan a városnegyed neve). Ha nem lakna ennél az egyénnél, akkor Moses Róbert néven kell odajárnia.

Postán küldöm Chafarinashból július 16-án keltezett levelének másolatát.

Aláírás : de Broglie

London, 1871. júl. 28.

Vissza óhajtja-e kapni a kormány Vendôme oszlopa csavart részének két darabját : Jenő herceg fejét és egy mamelukét ? Az, akinek birtokában vannak, ellenőrzés alatt áll s így hajlandó 200 frankért átadni azokat.

A „Pall Mall” tagadta a börzeépület és a pénzügyminisztérium felgyújtását elrendelő, Parent és Féré aláírásával ellátott és az angol újságok által facsimilében közölt parancsok hitelességét. Közölhetné-e velem, hogy hol vannak az eredetiek, amelyeket d'Armaillé úr a meggyilkolt felkelők holttestén talált meg. Nem szeretném, hogy ennek az országnak közvéleménye tévedésbe esnék a kommün letartóztatott és üldözött tagjainak részességét illetően a Párizst ért pusztításokban.

Aláírás : de Broglie

London, 1871. aug. 1.

Megerősítem a tegnapi levelemben közölteket (kabinet). Dereure, Mégy, Dubisson, Andrieux, Lissagaray, Monterot, Dessés Londonban tartózkodnak, címük nálam van. Serraille ittlétét már közöltem Önnel.

Dubisson, a Vendôme-téri mészárlás kezdeményezője, Palmers nevet vette fel ; holnap belga hajóra száll és sok útiládaival Buenos Aires felé hajózik. Ha azt akarja, hogy letartóztatását megkíséreljük, kérem küldjön utasítást és a megfelelő iratokat, hogy kiadatását kérhessük.

Ügynökkel küldje el, aki majd igazolja kilétét.

Határozottan állítják, hogy Henry és Eudes Párizsban vannak, és jelentős értékekkel rendelkeznek ; néhány napon belül pontosabb híreket közlök.

Ranass néven Hagelmann is Párizsban tartózkodik a Rue de Rennes 47 sz. alatt ; kapcsolatban áll a kommün embereivel.

Bergeret Jerseyben van, ahol brosúrát fog kiadni a következő címen : „Mi az igazság a párizsi kommünt illetően” és egy hetilapot „Március 18” címmel. Jelenleg a bonapartista „La Situation” c. újság nyomtatja a plakátokat. Nagyon fontos, hogy ez utóbbi értesülések ne kerüljenek nyilvánosságra. A legkisebb indiszkréció veszélyeztetné az általam várt további információkat.

Aláírás : de Broglie

London, 1871. aug. 5. d. u. 3^h45

La Cecilia Londonba érkezett. Csütörtökön találkozik Victor Hugó-val, aki szerdán érkezik meg. Ha úgy gondolja, hogy valamilyen intézkedést kell foganatosítani, vagy valami követelnivalója van vele kapcsolatban, kérem, időben küldjön utasítást.

Aláírás : de Broglie

London, 1871. aug. 15.

Egy belga útlevel a főkonzulátus vizumával ellátva eddig már három. a felkelésben résztvevő személyt segített kijutni Franciaországból. Ugyanezt az útlevelet a tegnap esti postával a következő címre küldték : Mignac borkereskedő, Párizs, Rochechouard utca 75. szám. Egy Jean Gonin nevű ember fogja felhasználni, az északi vasút volt hivatalnok. vagy pedig egy Devicque (vagy Davcique) nevű őrnagy, aki Père-Lachaiseben harcolt Roquette bevétel után. Igen fontos lenne Mignac lakását megfigyeltetni és a hamis útlevel tulajdonosát egyelőre

nem letartóztatni, csak Párizs elhagyása után, különben ezt a hírforrást elveszítenénk. Nem lehetne-e a belga útleveleket tulajdonosaikkal aláíratni, mikor elhagyják Franciaországot.

Aláírás: Gavard

London, 1871. szept. 11. d. u. 3^h30

Egy ügynök, akinek tájékoztatásunkhoz fontos érdeke fűződik a következőkre hívja fel a figyelmemet:

Félix Pyat Cournet-vel együtt egy Calais környéki vidéki házban tartózkodik. Ezt Cournet egyik rokona bérelte ki, aki mint tiszt a kikötőben van alkalmazva. Thiery egyik segédjének, a londoni fodrásznak holnap este kell elutaznia, hogy az angol útlevelet Pyatnak elvigye. Az ügynök ajánlkozik, hogy ma este vagy holnap reggel útnak indul, összeköttetésbe lép a Calais-i rendőrbíztossal, megvárja az útlevelet hozó egyént és egészen hazáig követi. Kérem, hogy *beleegyező* vagy *nemleges* válaszát 12^h előtt velem tudatni szíveskedjék. Ha a belügyminiszter elfogadja a javaslatot, az ügynököt a Calais-i rendőrbíztosnak szóló levéllel útnak indítom. Fontosnak tartom a Calais-i rendőrbíztos ismételt tájékoztatását. Ő ugyanis fél, hogy kompromitálja magát, ha elfogatja azt a három egyént, akiknek a Londonból küldött ügynökök útmutatásai alapján nyomára akadtak. Bármilyen késedelem megghiúsíthatja az intézkedés végrehajtását. Attól tartok, hogy a Calais-i táviróhivatalok nem biztosak.

Aláírás: de Broglie

Úgy gondoljuk, hogy ezek a kommün történetének különböző időpontjaira vonatkozó dokumentumok, amelyek március 18-tól még a kommün utáni időszakot is felölelik, fordított szemszögből nézve hasznosak lehetnek az események és az emberek megítélésében. A legfuresább közülük talán Jules Favre távirata a londoni francia nagykövethoz, amelyben március 18-a történetének egy változatát adja: Vajon őszinte itt, vagy de Broglie hercegen akar a párizsi eseményekről hamis képzetet kelteni?

Megjegyzések Jókai Mór politikai szerepéhez a kiegyezést követő években

A magyar középbirtokos nemesség, mely 1848-ban a polgári forradalom és nemzeti szabadságharc vezetője volt, a forradalomtól való fokozatos elfordulása után 1867-ben a kiegyezés útjára lépett. Történelmünk és irodalmunk fontos kérdése, hogy az 1867-es kompromisszum megkötésében a nagybirtokos arisztokrácia mellett a középbirtokosság is döntő szerepet játszott. 1867 az 1848-as osztályszövetség ellenkezőjét hozta létre. Míg 1848 a közép-nemességnek a néppel való összefogását jelentette a Habsburgok és az aulikus, konzervatív arisztokrácia ellen, a nemzeti függetlenség és polgári átalakulás megvalósításáért, 1867 jelezte ugyanennek az osztálynak alkuját mind a Habsburgokkal, mind a nagybirtokkal, egyben a nemzeti függetlenség és polgári átalakulás felemás megvalósítását s a népérdekek cserbenhagyását.

A pártviszonyok alakulása 1861 és 1867 között meggyőzően bizonyítja, hogy az *egész* középbirtokos nemesség együttesen munkálkodott a kiegyezés előkészítésén. Mégis a kiegyezés megkötésének közvetlen küszöbén két politikai pártban helyezkedett el, részben Deák Ferenc kormányzópártjához, részben a kiegyezés ellenzékeként fellépő Tisza Kálmán pártjához csatlakozott. Mindkét pártban jelentős számú nagybirtokos is helyet foglalt. A nagybirtokos érdekeket azonban elsősorban a kormányzó Deák-párt képviselte. A harmadik párt, az ún. szélsőbal, ha volt is számos középbirtokos tagja, elsősorban kispolgári jellegű párt volt.

Sokan taktikából, mások, különösen a volt emigránsok közül, ildomosságból csatlakoztak Tisza Kálmán balközépi pártjához, mert szabadságharcos múltjukkal összeegyeztethetetlenek tartották azonnal a kormányzópárthoz csatlakozni. A párttagság és a politikai közvélemény nagy részét a közép-nemesség évszázados függetlenségi harca, s különösen 1848 hagyománya tartotta lenyűgözve.¹

Ezek a középbirtokosok elégedetlenek voltak 67-tel, de mindenesetre olyan alapnak tartották, mely módot nyit a nemzeti önállóság teljessé tételére. A nemzeti önállóság követelése mögött a közép-nemesség politikai vezetőszerepének igénye húzódott meg. Törekvés az 1848-ban már birtokolt s a jövőre is felcsillant vezetőszerep biztosítására.

A függetlenség s a vezetőszerep biztosítása irreális, illuzórikus cél volt, a fennálló osztály-erőviszonyok mellett nem lehetett azokat megvalósítani. A kiegyezéssel ugyanis a politikai főhatalom a gazdaságilag legerősebb és

¹ A balközépi pártalakulás okaira l. *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. I. Bpest, 1934. 29—30. o. — *Hóman—Szeklú*: Magyar Történet V. Bpest, 1936. 471—472. o. — *Móricz Pál*: A magyar országgyűlési pártok küzdelmei a koronázástól a Deák- és balközéppárt egybeolvadásáig. Bpest, 1892. 11. o.

a kapitalista gazdálkodásban legelőrehaladottabb nagybirtok kezébe került. A kiegyezést tehát objektíve nemcsak a nagybirtok és a középbirtok érdekességét, de a tőkés gazdálkodásban előrehaladottabb nagybirtok vezetőszerepét és az ugyanezen a téren elmaradott középbirtokosságának a hatalomban való hátraszorulását is jelentette, akár tudatában voltak ennek a kiegyezést megkötő osztályok és rétegek, akár nem. A kiegyezést követő évek politikai harcai azt mutatják, hogy a középbirtokosság nem volt ennek tudatában. E réteg reális érdekei alapján törekedett a kiegyezésre, anélkül azonban, hogy e lépésnek minden politikai következményét előre látta volna. S ha hajlandó volt engedni az önálló Magyarország vágyalmából, nem gondolta, hogy ezzel engednie kell a politikai szerepből is: a politikai vezetőszerepet továbbra is magának követelte.

A pártviszonyok alakulása élesen kifejezi az osztályok reális érdeke és tudata közötti ellentétet; s az elmaradt tudatból folyó törekvések, tettek maguk is befolyásolják az események menetét.

Ismeretes, hogy a Deák-párt reális érdekeinek megfelelően tömöríti a középbirtok egy részét: ott is szerepet játszott azonban — különösen a vezetők egy részénél s az egykori centralistáknál — az a tévhit, mintha a Deák-pártban meglevő középnemesi többség a nagybirtokkal szemben a középnemesi hegemonia biztosítását jelentené. Ez azzal az illúzióval fonódott össze, hogy bizonyos mérsékelt liberális politikát lehet folytatni a középnemesség vezetésével. A középnemesség másik része az, amely a maga vezetőszerepét a teljesebb nemzeti önállósággal látta összekapcsoltnak, azt az illúziót táplálta, hogy ennek megvalósítására a Habsburgokkal szövetségben, reformok útján is képes. A balközép-párt a középnemesség eme részének illúzióit kifejezve programjába vette a függetlenség alkotmányos úton való megvalósítását. Ezzel az illúzióra épült programmal és politikai cselekvéssel lehetőséget nyújtott arra, hogy a nép figyelmét a kiegyezés népellenes voltáról s a kiegyezést megkötő középnemesség népellenessé válásáról elterelje, a 67-es kiegyezéssel szembeni népi elégedetlenséget levezesse. S ez volt a párt egyik fő politikai funkciója.

A középnemesség függetlenségi hivatásáról táplált illúziók s az uralkodó osztályok érdekét szolgáló szükségszerű „levezető” szerep összefonódott ebben a pártban. Több, mint érdekes véletlen, jelképes jelentőségű, hogy a középbirtokosság hatalmi illúzióinak egyik legfőbb képviselője s egyben a nép iránti vezetőszerepnek — valójában levezetőszerepnek — is legtudatosabb hirdetője Jókai, az író, hírlapíró és politikai vezér. Jókai már az 1861-es országgyűlésen az akkor magát határozottnak nevező, későbbi balközép-párthoz, Tisza Kálmán pártjához tartozott. E párt elveinek propagálása és terjesztése céljából indította meg 1863. január 1-én „Hon” c. lapját, melynek kiadó-tulajdonosa és felelős szerkesztője volt. Egy havi működés után a lap szerkesztője ellen eljárás indult Zichy Nándor grófnak egy a perszonalunióról írt cikke miatt. Pár hónap múlva a lap elleni eljárás miatt Jókai kénytelen volt a szerkesztésről lemondani, s csak 1865 augusztusban vette át ismét a lapot.² Jókai lapja fontos szerepet töltött be a párt szervezése és nézeteinek propagálása körül. A párt vezére, Tisza Kálmán Jókaihoz címzett alföldi leveleiben és egyéb cikkeiben is itt fejtette ki politikai nézeteit, melyeknek Jókai lelkes hívéül szegődött, sok-

² L. erre nézve *Takáts Sándor*: Jókai Mór politikai beszédei I. Bpest, LXXI. és köv. o.

szor következetesebben képviselte azokat és határozottabban kitartott mellettük, mint maga Tisza. Tisza az „Alföldi levelek Jókai Mórhoz” című, a Honban 1864. nov. 8. és 18. között írott cikksorozatában a nemzet sorsa feletti bizalmát fejt ki a politikailag szélesedő időszakban, s miközben fejtegeti a különböző osztályok helyzetét és műveltségi színvonalát, a középbirtokos nemesség helyzetét, hiányait elemzi és feladatait eseteli legkimerítőbben. „A magyar középosztályt legfőképpen a középbirtokos volt nemesség alkotja, az ügyvédek, orvosok, tanárok, lelkészekkel stb. ezeknél már a felsőbb műveltség terjedtségét részint csekélynek, részint ferde irányúnak, s legalább is egyoldalúnak tartom.”³ Azért bírálja ezt az osztályt, mert benne látja a nemzet, a haza jövőjének legfőbb tényezőit, a körében tapasztalt hiány vagy gyengeség fáj leginkább lelkének.⁴ Hibásnak tartja azokat a nézeteket, melyek részint a néposztályra, részint kizárólag a nagyvagyonú arisztokráciára fektetik a súlyt, nyilván ezeknek is fontos szerep jut, de „mindenik csak úgy tehet valamit”, ha „művelt középbirtokos osztályunk van. Ez lehet csupán vezére a népnek, mellyel mindennap érintkezésben él, ez adhat csupán támaszt a felsőbb arisztokráciának.”⁵ Hibának tartja, hogy csak a jogi és hivatali pálya ismeretes ez osztály körében. Úgy látja, csak ha a gazdaszat, ipar s egyéb pályák felé fordul, maradhat az, „ami hajdan a csatatereken volt, a nemzet fő ereje”. A kereskedelmi és ipari pályára való áttérés mellett ragaszkodni kell a birtokosnak földjéhez, mert ez biztosítja a legnagyobb függetlenséget, és éppen a középbirtok. Középbirtokon Tisza olyan földterületet ért, melyen egy család szakszerű vezetés mellett kényelmesen megélhet, művelheti magát és jut ideje a közügyekre is. Az igen nagy birtokot alkalmazkodónak tartja, s ezért a független politika vitelére alkalmatlannak; a „kisbirtokosnak pedig... ideje s kellő műveltsége nincs a közügyekhez”. Politikai szempontból tehát a középbirtokost illeti az elsőség, de így áll a viszonyaink közötti államgazdaszati szempontból is,⁶ tehát a középbirtoktól függ legtöbb a haza jövőjére nézve. „Csak általa támogatva lévén képes hazafi kötelességének haszonnal megfelelni a felsőbb arisztokrácia — csak általa vezetve lévén képes feladatára elkészülni az erőteljes, derék nép, melyben távolabb jövődönk legbiztosabb záloga rejlik” (Eredeti kiemelés). Úgy látja Tisza, hogy az említett hibákat, mint pl. egyoldalú nevelését képes kijavítani ez a réteg.

„Középosztályunk legnagyobb része oly hazafias közszellem által van áthatva, oly gyakorlati ismeretekkel bír a nyolcszázados alkotmányos élet idejéből, hogy nem lehet kétség, miszerint hiányait pótolva, gyengéit kijavítva teljesíteni fogja feladatát, ma úgy, mint hajdan tevő”.⁷ Ezeknek a Tisza által kifejtett elveknek költői feldolgozásával találkozunk majd Jókai nem egy 67 után írt regényében. Tisza már 1865. május 19-én írt cikkében állást foglalt a delegációk eszméje ellen. A cikk megírására a Debatte 125—127. számában megjelent program adott alkalmat, mely Deák nézeteit fejezte ki a közös ügyek intézésének módjáról,⁸ mely 1867-ben különböző módosítások után törvénnyé lett. Tisza az országgyűlés hatáskörének csorbítását látja a delegá-

³ Hon. Alföldi levelek Jókai Mórhoz II. 1864. 9.

⁴ Hon. 1864. nov. 10. Alföldi lev. III.

⁵ Uo.

⁶ Hon. 1864. 12. Alföldi lev. V.

⁷ Hon. 1864. Alföldi lev. VIII. 18.

⁸ L. *Könyi Manó*: Deák beszédei III. Bpest, 1889. 318—319. o.

ciókban, azért tiltakozik ellene.⁹ S két évvel később éppen emiatt a kérdés miatt következik be szakadás a balközépen. 1867 decemberében a balközép egy része — bár helytelenítette továbbra is a delegációk intézményét — vállalta, hogy a Deák-pártiakkal együtt közülük is válasszanak küldötteket a közös ügyeket intéző bizottságba, másik része Jókaival az élen tiltakozott ez ellen. „Törvényes intézményeinket tiszteljük, amíg törvényesek — írja Jókai —, de melyeknek megváltoztatására törekszünk, azoknak megszilárdításához segédkezet nem nyújthatunk.”¹⁰ A pártszakadás miatt Tisza Kálmán kénytelen volt új lapot indítani (1868 januártól Hazánk címmel). Pár hónappal később az ún. bihari program jegyében történt meg a két szárny egyesítése. A program követelte a delegáció és a közös minisztérium megszüntetését, külön magyar hadsereget, a pénz- és kereskedelmi ügyek függetlenségét és az ország törvényes függetlenségének diplomáciai elismerését.¹¹

A program határozott hangját nagyrészt Jókai fellépésének köszönhette. Jókai erőlesen követelte, hogy a koronázás után kiadott júniusi program ellentmondásos részeit maradjanak ki az új programból.¹²

A balközép Jókai-vezette balszárnyát a Deák-párt részéről több ízben az a vád érte, hogy együttműködik a szélballal. Ez a vád nem volt teljesen alaptalan, ha formális egyezség nem is volt a két balszárny között, a Hon és a Magyar Ujság kiegyezést támadó cikkei sokban hasonlítottak egymásra. Gyulai Pál több ízben fellépett a Hon irányzata ellen: „Az állam még meg sem szilárdult közjogi alapjának olynemű megtámadása, minőt a Hon nem éppen siker nélkül folytat, végeredményben éppen úgy fenyegetheti a társadalmi rendet, mint kockáztatja a természetes és békés fejlődés lehetőségét.”¹³ Az 1869-es választások idején különösen hajlott afelé Jókai, hogy a két párt között szövetség jöjjön létre, Tisza azonban megakadályozta azt. Így Jókai is kénytelen volt megelégedni azzal, hogy a szövetség a helyi viszonyoktól függetlenül csak bizonyos vidékeken valósuljon meg.

Jókainak a balközéppárt politikájára, programjára, taktikájára gyakorolt befolyása egymagában is amellől bizonyít, hogy ő nem csupán saját, de a középnemesség egy részének vágyait, törekvéseit fejezte ki, hogy ő nem csupán önmaga illúzióit, de a középnemesség egy részének illúzióját képviselte.

Jókai, aki középnemesei-értelmiségi család sarja, már forradalom alatti politikai szereplésével is kifejezője volt osztálya ingadozásának a forradalmiság és a reformizmus között. A maga egyéni politikai útjával az osztály mozgásának csupán egyik kifejezője. Egy a sok közül, kinek életútja a maga egyedisége mellett is az osztály útjával azonos vonásokat mutatott. (48 tavaszán Petőfivel együtt halad a pesti ifjúság élén. Ő fogalmazza és olvassa fel a 12 pontot; a Nemzeti Színház színpadáról szónokol a néphez; fegyverrel az oldalán harcol a szabadságharcban. Egy évvel később, 49 tavaszán viszont békepárti lapot szerkeszt, melyben a törvényességet a fegyverek szava elé helyezi. Nem sokkal később pedig ismét kardot ragadva harcol a szabadságharc bukásáig, Világosig.)

Ismeretes, hogy a 48/49-es forradalomban a középbirtokosság legfőbb reprezentánsa, a forradalom vezére Kossuth volt, aki mint a forradalom

⁹ Hon, 1865. máj. 19.

¹⁰ Hon, 1867. dec. 28.

¹¹ Hon, 1868. ápr. 1.

¹² L. Jókai és Tisza nyílt levele a Hon 1868. márc. 20., 22. számában, valamint a Hon tudósítása a ... értekezletéről 1868. ápr. 1.

¹³ Pesti Napló, 1868. márc. 14. Gyulai Pál Honról a Honnak II.

vezére azt fejezi ki, hogy „a magyar forradalom egész folyamán szükség volt valakire, aki a demokratikus áramlatot a nemesség felé és a nemesi közép-birtokos réteget a tömegek felé képviselje”.¹⁴

Míg azonban 48/49-ben a középbirtoknak, mint a polgári átalakulás képviselőjének érdekei és céljai a nép érdekeivel és céljaival több lényeges pontban megegyeztek, s ennek megfelelően ugyanazon személy képviselte a forradalmat a nemesség és a nép felé; a néperdekek 67-es cserbenhagyása: az uralkodó osztályok érdekében a kiegyezés igazi értelmének leplezését is szükségszerűen megkövetelte, ezért más személyek és politikai csoportok képviselték az uralkodó osztály érdekeit a király, illetve az osztrák burzsoázia felé, és más politikai személyek és csoportok a nép felé.

A balközéppárt egésze is a politikai közvélemény felé képviseli az uralkodó osztályt, de különösen képviseli a balközép balszárnya, Jókaival az élen. Jókai azért válik a középbirtokosság önmagáról alkotott illúziójának egyik legfőbb kifejezőjévé, mert poéta-írói tudatában a középbirtok hősi múltjának fénye oly bőséggel hull a jelenre, hogy ez nemesak a jelen szürkeségét takarja el, de az osztály jövőjének útját is megszépíti. Ha a középbirtok Tisza Kálmán mögött álló része általában úgy értékeli az 1867-es kiegyezést, mint amely 48-ból sok mindent valóra váltott, s alapja lehet a 48 teljes valóraváltásáért folytatandó alkotmányos küzdelmének, különösen így fogta ezt fel Jókai. „A 67-es győzelmi illúziók nyomán teljesedett ki pályájának utolsó nagy alkotó szakasza.”¹⁵

E szakaszban írja legnagyobb műveit a középbirtokosság hősi múltjáról, az önkényuralom alatti helytállásáról és így tovább. Írói és politikai programja: bemutatni a középbirtokosság hősi múltját, s ezzel jövőjéért harca buzdítani. A középbirtokosság — úgymond —, mely a reformkor-szakban, majd a forradalom és szabadságharc idején a polgárosodás és nemzeti függetlenség kivívásának vezetője tudott lenni, eszményeihez hű maradt az önkényuralom sötét éveiben is; most 67 talaján, alkotmányos úton folytassa tovább harcát a függetlenségért, a polgárosodásért. „A szerelem bolondjai”-ban (1868) élesen leplezi le a Schmerling-rendszert kiszolgáló középnemeseket, akiknél a nemzeti függetlenséggel szembeni árulás a nép elleni árulással párosult. Nem érthetünk egyet Sötér Istvánnal abban, hogy A szerelem bolondjai-nak határozott társadalomkritikája cáfolná Jókai középnemesei osztály-álláspontját. Sötér szerint „ha Jókait kizárólag a középnemesség érdekeinek szószólójaként tekintjük, nem érthetjük meg bírálatát ugyanerről az osztályról”.¹⁶ Ez semmiképpen sem tartható állítás. A középnemesség köréből kikerült, az önkényuralmat kiszolgáló hivatalnokokat elítélték a középnemesség hivatalos politikai vezetői is (Deák, Nyáry és mások) éppen azért, mert az önkényuralommal szembeni behódolás szembenállott a középnemesség egészének érdekével és magatartásával, melyet akkor a passzív ellenállás politikája határozott meg. Aki tehát elítéli e magatartás megszegőit, ezt éppen a középnemesei osztály álláspontjához való hűség alapján, középnemesei osztályálláspontból teheti. „A köszívű ember fia”-ban (1869) a középnemesség és a nép, tehát az egész nemzet forradalmi és szabadságharcának állít maradandó emléket. Az „És mégis mozog a föld” (1870) a reformkori hősök fényével világítja be a jövő útját, s Kazinczy, Kölcsey, Bajza, Katona J. példáját állítja a nemzet

¹⁴ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest, 1949. 102—103. o.

¹⁵ Király István: Mikszáth Kálmán. Bpest, 1952. 52. o.

¹⁶ Csillag, 1955. jan. 157. o.

elé. „A fekete gyémántok” és „Az aranyember” a középnemesség polgárosodása érdekében agitál és így tovább.¹⁷ Politikai koncepciója mellett tesz hitet Jókai az „És mégis mozog a föld” előszavában: „... tartozom e kísérlettel azoknak, kik csüggedést éreznek a megkezdett mű folytatása alatt, kik félelemmel tekintenek a sötét jövőbe: Nézzétek, így küzdenek azok, kik e művet megkezdték: ilyen sötét vala a múlt!” Jókai koncepciójában tehát a 67-es osztályszövetség nem a 48-as ellentétét jelenti. Egyébként természetesen a kor és középbirtokosság csak kevés képviselője előtt világos 1848 és 1867 ellentéte. Kossuthon kívül csak néhány szélbalpárti vezető egyéniség előtt, de náluk is csupán a függetlenség kérdésére korlátozva. Természetes ez, hiszen nem volt még a történelem folyamán sohasem olyan osztály, mely régi eszményeihez való hűtlenségét beismerte volna, ha nem tudott helyébe lelkesítőbb újakat állítani. Éppen nem lehet azt várni a középbirtokosságtól. Jókai szemléletében 67 nem 48 reakcióját, ellenkezőleg, valamiféle eredményét jelenti, amivel nem teljesen elégedett ugyan, de melynek megváltoztatásában bízik, mert bízik osztálya erejében, melynek tagjait, ha a hősi elődök epigonjainak is, de mégis ugyanazon eszme harcosainak tartja, melynek egykor „földreiport óriásai voltak”. A középnemesség a „hősi elődök művének folytatója”.

Íme Jókai, illetve a középbirtokosság illúzióinak képe. Az a költő, kit osztálya jövőjébe vetett hite a középnemesség függetlenségi törekvéseiből született sajátos magyar romantikus irodalom utolsó nagy képviselőjévé avatott, a reakcióssá vált osztály illúziókra épült függetlenségi törekvéseinek politikai képviselőjét is vállalhatta. A romantikus író, ki a középnemesség haladó függetlenségi törekvéseinek úgy vált maradandó irodalmi kifejezőjévé, hogy ez osztály legdicsőbb harcainak részese volt: saját élményét emelte a költészet magaslataira: csak ő lehetett képes arra, hogy a hősi emlék dicsfényében az illúziót valónak fogja fel, s egy irreális ügy vezető harcosául szegődjék. A politikai vezért és tömegeit politikai cselekvésre az író lelkesítette, s az író attól a politikai mozgalomtól kapott költői ösztönzést, mely nagyrészt osztálya illúzióinak köszönhette létét.

Harcolni a nemzeti függetlenségért — írta zászlajára a balközéppárt a jelszót Jókaiival az élen, mely igazi értelmére lefordítva alig jelentett többet, mint továbbra is fenntartani a népnek a középbirtokosságba vetett bizalmát, a középbirtok egy részének befolyása alatt tartani a népet.

A középnemesség önmaga vezetőszerépéről, függetlenségi törekvéseiről táplált illúziója alkalmas volt tehát arra, hogy objektíve a népi elégedetlenség levezetését, a nép félrevezetését szolgálja. A középnemességnek a nép vezetését vállaló politikai hivatása éppen azért Jókai tollából nyert kifejtést, mert a levezető szerep népellenes értelmét Jókai őszinte hitének s ebből táplálkozó műveinek aranyfedezete eltakarta. S ha Jókai a középnemesség jövőjébe vetett hitét elsősorban klasszikussá vált irodalmi remekműveivel dokumentálta, a balközépnek, illetve a középbirtokosságnak a néppel szembeni kötelességeire napi politikai cikkeiben és politikai beszédeiben figyelmeztetett.

Mintha Jókai csak azért vált volna a középnemesség illúzióinak irodalmi és politikai kifejezőjévé, hogy az osztály jövőjébe vetett hite ösztönözze tollát

¹⁷ E művek irodalomtörténeti elemzését, — melyek az említett illúziókat kiemelik, anélkül azonban, hogy *egyéni* illúzióknál nagyobb jelentőséget tulajdonítanak neki — lásd *Sötét István: Jókai útja* c. tanulmányában, Csillag, 1954. dec. és 1955. márc.

osztálya dicső múltjának s egyben az egész nemzet hősi korszakának megörökítésére, s ezzel az irodalmat remekművei sorozatával ajándékozza meg; másfelől e hit szónoklatokká s napi politikai cikkekké válva megkönnyítse az áruló nemesség ügyét a nép előtt: segítse eltakarni igazi arcát.

Jókai nyomban a kiegyezés után, 1867 május elején indított „A politika a malom alatt” c. cikksorozatában kifejti a balközép-párt néppel kapcsolatos politikáját, politikai hivatását. Jókai cikksorozatával a szélbali „Magyar Ujság” és a kormánypárti „Magyarország” között megindult vitához szól hozzá.

A „Magyar Ujság” a nemzeti kérdés helyes megoldását s az adóterhek csökkentését azzal látta biztosíthatónak, ha e kérdések törvényhozási útra való terelése előtt erőteljes közvélemény kialakítására törekszik, ezért népgyűlések tartását követelte.

„Mely úton juthatunk el gyorsan és biztosan ahhoz, hogy a nemzetiségi kérdés minden legitim igényei felvilágosíttassanak s annak megoldása előmozdítottassék.

Mi módon érhetjük el azt, hogy az adók leszállíttassanak és a helytelen és igazságtalan indirect adók általában eltöröltessenek, vagy helyesebben mondva, hogy a mostani elviselhetetlen adóterheknek s az indirect adóknak törvényhozási úton való állandósítása meggátoltassék. . .

Egy erőteljes közvélemény kifejlesztésére kell törekednünk. . . lendületet kell adni a népgyűlések tartásának.”¹⁸ A „Magyarország” ijedten reagál a javaslatra, helyteleníti a „Magyar Ujság” népgyűlésekre vonatkozó fejtegetéseit. Elvállalja-e a Magyar Ujság a felelősséget afelől, hogy csak az őszinte hazafiság közeledik a néphez, nem fog-e a túlzás eszközeivel élni szokott reakció is megjelenni a népgyűléseken. . . „Meg tudja-e a Magyar Ujság különböztetni a farkast a báránytól?”¹⁹ A függetlenségi Magyar Ujság büszke öntudattal hivatkozik álláspontjára, mely szerint „a nép, a nemzet a legfőbb hatalom, annak ítélete a legfőbb ítélőszék, az utolsó fórum. . . Mi nem tartjuk a népet oly együgyűnek, hogy ha a szabadulás és nyilvánosság minden módja kitérül előtte, meg ne tudná ítélni, hol a reakció s ki a reactionárius.”²⁰ A vita még tovább folytatódik, s a két lap cikkírója egyre szenvedélyesebb hangon támadja egymást, amikor közbeszól a Honból Jókai.

Cikksorozatának célja, hogy a középnemességet, illetve a balközépet a nép politikai irányítására hívja fel. „. . . az egész ország tele van népgyűlésekkel, s a politikai intelligenciának nem az a bűne, hogy azokat előidézte, vagy hogy hibás irányt adott nekik, hanem az, hogy igen sok helyütt elmaradt belőlük s elmulasztja azoknak minden ponton irányt adni. Amíg a jobboldal és a baloldal azon vitatkozik, kinek a feladata a népgyűlések irányító helyeit elfoglalni, addig elfoglalja azt egy harmadik. Egy minden politikai párton kívül álló, fölötté gyanús elementum s a vitatkozó pártok egyszersak arra a meglepetésre ébrednek, hogy mikor kenyértörésre kerül a dolog, egészen ismeretlen táborok és zászlók viszik el előlük a győzedelmet.”

„A legtisztább magyar ajkú népségek közepett elbuknak a régi szabadelvű pártvezetők, el a forradalmi vértanúk. . . s felmerülnek fölöttük a kényuralom volt eszközei, azúttal phrygiai sapkával fejükön, Proudhon tanaival kezeikben, s a »nem fizetünk« és »osztozunk« jelszavaikkal zászlóikon.

¹⁸ Magyar Ujság, 1867. ápr. 25.

¹⁹ Magyarország, 1867. ápr. 26.

²⁰ Magyar Ujság, 1867. ápr. 27.

És ez történik a magyarság központjaiban, ahol az intelligens pártok a néppel naponként érintkezhetnek, magukat megérthették, hírlapjaik által felvilágosítást terjeszthettek, érdekeiket azonosíthatták ; — azaz, hogy mind- ezt megtehették volna, ha el nem mulasztották volna. . .

Mi történhetik még az idegen ajkú népségek között, akikkel pártveze- tőink csak alig érintkeznek, akikhez egyetlen egy érdekeinkben felvilágosítást terjesztő hírlap saját nyelvükön szerkesztve nem küldetik? Azt csak az irgal- mas Isten tudja. . . *de éppen az a hibánk, hogy sem az oppositio, sem a kormány nem érvényesíti befolyását, nem ragadja meg a politikai vezetés misszióját a nagy néptömegek előtt,* ugyanakkor, midőn azt alkotmányos újjászervezé- sünkben főtényezőül szerepeltetjük.”²¹

Jókai tehát — amint a fentiekből kitűnik — azt kifogásolja, hogy a középnemesi politikusok nem ragadják magukhoz a népgyűlések vezetését, s féltő, hogy a színmagyar lakta vidékeken s még inkább a nemzetiségek által lakott területeken is az uralkodó pártoktól idegen személyek befolyásolják a népet, azaz — Jókai szavaival — . . . . a politikai »higlife«-tól elkülönítve alakítja és fejt ki magát a »malom alatti politika.«

„Malom alatti” politika megjelölés alatt Jókai a nép önálló politikáját érti, melyet a legmagyarabb nagyalföldi városainkban levő terjedelmes száraz malmok eresze alatt heverő napokon összegyülekezve alakít ki a község lakos- sága, „s ott saját eszmejárásuk szerint intézik a község sorsát, nem ritkán az országét, sőt néha Európáét is”. „. . . amidőn tettekre kerül a dolog, igen gyakran az történik meg, amit a malom alatt határoztak, és nem az, ami a hatalmak titkos kabineteteiben s a bölesek zöld asztalainál ment végbe ; amire sűrű példáink vannak a közel múltból is.”²²

Jókai részletes elemzést szentel annak, mi a malom alatti politika, hogyan különíti el magát a „zöldasztal-politikától”, melyek a malom alatti politika veszélyei a vezető osztályokra nézve s végül, hogy „mit kell tenni a nemzet intelligentiájának, hogy *az alsóbbrendű politikát saját alkotmányos érdekeinek megnyerje, és annak tulajdon magasra kitűzött céljai ellen fordítását tétlenül el ne nézze*”, vagyis mi módokat kell szem előtt tartani, hogy „*a néphangulat és az intelligencia felfogásai között összhangzatot tudjanak létrehozni*”.²³

Ebből a cikksorozathból nemcsak a *balközép* levezető szerepéről vallott tudatos nézeteket ismerhetjük meg, hanem Jókainak a népről alkotott fel- fogását is.

„A köznép politikai érzülete józan, kitartó és helyes. Bizonyítják ezt a legközelebbi provizórium évei, amidőn egy alkotmányellenes kormány az intelligens osztályból minden hivatalra kapott embert Magyarországon ; egész szervezetét összeállíthatná az alkotmányt megsemmisítő-apparátusnak ; hanem egyhez nem mert hozzáfogni ; a nép megszavaztatásához : tudta, hogy ott kudarcot fogna vallani.”²⁴

„Nagy része volt a malom alatti politikának abban, hogy az abszolút rendszer gyökerét nem verhetett sehol. Absolutismus idején és alkotmányos válságok alatt a földműves, a mesterember a legfüggetlenebb politikus ; ő nem vár semmi jutalmat semmi kormánytól, szabadon bírálhatja azt meg ; maga tenyerével tartja fenn magát, s nem függ a hivatala senki jóvoltából. . . két

²¹ Hon, 1867. máj. 5. Kiemelés tőlem. — M. K. V.

²² Hon, 1867. máj. 7.

²³ Hon, 1867. máj. 5. Kiemelés tőlem. — M. K. V.

²⁴ Hon, 1867. máj. 8.

retentő catastrophának kellett csattanóan bebizonyítania, hogy a nép politikája a kormány politikáját elítéli." Az 1859—1866-ban kiállított seregekkel nem tudott győzni Ausztria, a malom alatti politika közönyt ültetett a honvédbe. Hiába mondták, hogy Magyarországon szabadság van, jelentéktelen levélből, melyet a cenzúra átengedett, megtudta a honvéd, hogy nincs.²⁵ Jó az, hogy az abszolutizmus idején a nép elkülönítette magát a hivatalos politikától. Viszont nemcsak politikai téren, hanem társadalmi téren is száz meg száz cím alatt áll elkülönözve a nép saját nézete az értelmiségtől.

A véleménykülönbségek többnyire anyagi viszonyokra vonatkoznak. Mindig ugyanaz a jelszó: „nehéz a szegény embernek az élete”. „Hogy nehéz megélni a szegény embernek, annak legtöbb oka ismét az általános politikai calamitáshból eredt: terhős volt az adója, rossz időben hajtották be rajta, keserves kényszerítéssel; terhelő és bosszantó volt a közmunka kiszolgáltatás; ha elérvult, lelkiismeretlenül kezelték vagyonát; — eselédjét, fiait minden évben sorozás alá vették, s vagy munkáskéz nélkül maradt, vagy keserves pénzzel vesztegette meg a vizsgáló urakat; . . . Ámde vannak szociális contraversziák nagy számmal, mik egészen magántermészetűek, s a köznépet és a magánbirtokos osztályt szakadatlan elkülönítik. . . Oly magánjellegű anyagi viszályokból gyakran tudnak nálunk politikai kapitálist verni. . . Nincs félelmesebb politikai ellenfél, mint egy helyi viszonyokkal ismerős demagóg”.²⁶

A cikk ezután azt fejtegeti, hogy ezek a demagógok olyan t érre viszik a politikát, mely téren a szélsőbal nem versenyezhet velük, annál kevésbé, hiszen a szélsőbal csak az országház falán belül szélbal, az országházon kívül tőle balrabb állók is vannak, kiknek jelszava „csak semmi törvény, ami nekünk kényelmetlen”. A cikkben Jókai a továbbiakban azt fejtegeti, hogy „a törvényhozás tagjai maguk szolgáltatassá a commentárt ahhoz, amiben a törvényhozás megállapodni jónak látta s ne hagyják el a dolgot annyira, hogy a malom alatti politikusok adják a commentárt hozzá”.

A nép eddig az alkotmány helyreállításában még nem igen lát egyéb érzékileg felfoghatót, mint a tisztviselők helyreállítását. A közvetlenül őt érdeklő kérdések, a terhek könnyítése, a jólét előmozdítása, a haza védelmének óhajtott rendszerezítése még mindig csak remény és ígélet, s tudjuk, hogy annak megvalósításához még igen szép időnek kell eltelni. Miért van ez így, jól van ez így, meddig kell ennek így lennie? Ezek iránt, hogy felvilágosítást adjon a népnek, legalábbis a képviselő kötelessége. Az ő kötelessége a közjogi enigmák megfejtésén kívül a választó kerületében előforduló magánérdeklő közóhajtságoknak törvényhozás útján mikénti teljesíthetése iránt is megnyugtanni a kedélyeket ott, ahol azok izgatvák. *Ily értelmű megnyugtató más felfogás szerint, mint aminőt az országgyűlés baloldali tagjai a tekintetben követnek, véleményünk szerint nem is ajánlható.*²⁷

„Mert a jelen helyzetet tekintve sem a kormánypárt, sem a szélsőbaloldal abszolút nézetei általánosságban nem célravezetőek.

Mert ha jobbfelől azt hirdeti valaki a népnek, hogy a közösügyi többségi javaslatnak, mint az egyezkedés föltételének elfogadásával már most minden meg van nyerve, amit csak hazafiak és családapák kívánhattak, a nép könnyen

²⁵ Hon, 1867. máj. 7.

²⁶ Hon, 1867. máj. 8.

²⁷ Kiemelés tőlem — M. K. V.

azt fogja kérdezni, hogy mi hát az a minden? S miután anyaggá tömörülve ebből a mindenből még nagyon keveset lát, elveszti ránézve az eddigi vezető intelligencia gyakorlott fölényét és azon túl jár a maga esze után, mint már példákat láttunk rá.

Ha pedig balfelől azt a nézetet oltják át a népbe, hogy a kiegyezés föltételeinek átvállalásával minden el van veszve, akkor a süllyedő hajó népeségének azon kétségbeesését idézhetjük elő, melyben nem kérdezi többé senki, mi szolgálna a közös megmaradás javára, hanem csak azt, hogy mit menthetne meg kiki saját magának?"

Világosan látható tehát Jókainak néptől való félelme, a nép anarchiájától való félelem.

„Azért pártunk nem követheti sem a categoricus bizalomhirdetés, sem a felizgatás politikáját a nép között, hanem a hideg józan igazmondását. És ezt tartjuk helyes feladatnak.

Elmondani a népnek, hogy bizony sok változás nem úgy ütött ki, ahogy óhajtottuk, sok megmaradt, aminek megváltozását nagyon vártuk volna.

De azért nem mondjuk, hogy ami a kedvünk ellenére történt, az megváltozhatatlan, s ami még nincs eltávolítva, az örökre megmaradt.

Sőt elfogadjuk a kezünkbe adott eszközöket, elfoglaljuk a számunkra nyílt tért mindenütt, hogy nézeteinknek a gyakorlati életben érvényt szerezhessünk.”²⁸

Ezek a fejtegetések kifejezik Jókai és a középnemesség félelmét a nép önálló politikájától, a balközépi politikusok szerepét abban látják, hogy a népet saját politikai befolyásuk alatt tartsák s „levezzessék” a kiegyezéssel szembeni elégedetlenséget.²⁹ Ebben a feladatban később is részt vett Jókai. Egyrészt lapjaival (Hon, Igazmondó); ez utóbbi külön a nép számára szerkesztett politikai lap volt, másrészt politikai beszédeivel. 1868 tavaszán, amikor a kiegyezés elleni elégedetlenség legmagasabbra csapott, Jókai politikai körutat tartott az országban a kedélyek csillapítására.³⁰

ЗАМЕЧАНИЯ К ПОЛИТИЧЕСКОЙ РОЛИ МОРА ЙОКАИ ПОСЛЕ СОГЛАШЕНИЯ 1867 Г.

Виктория М. Кондор

Руководившее революцией и освободительной борьбой 1848—49 гг. среднее дворянство приобрело значительную роль в заключении австро-венгерского соглашения 1867 г. Одна часть среднего дворянства все-таки приняла политическую роль в качестве оппозиции против соглашения в партии левого центра под руководством Калмана Тиса. Мор Йокан являлся руководителем левого крыла партии.

Эта партия своим лозунгом выдвинула полное осуществление национальной независимости. Принадлежавшее к этой партии среднее дворянство руководствовалось в своих стремлениях иллюзией, будто оно сумеет приобрести опять потерянную руководящую

²⁸ Hon, 1867. máj. 10.

²⁹ *Jókai Mór*: A politika a malom alatt c. cikksorozatából csupán azért mutattam be bő részleteket, hogy igazoljam, miszerint ő tudatosan vallja a balközéppárt népet befolyása alatt tartó hivatását — vezető szerepét —; Jókai ezt egész 67 és 75 közötti politikai gyakorlata hebizonyította, ennek tárgyalása azonban már e cikk célkitűzésein túlmenne.

³⁰ L. Hon, 1868. ápr. 24-i beszéde választóihoz, uo. ápr. 28. levele Ludvig Jánoshoz.

политическую роль путем обеспечения национальной независимости, завоеванной в конституции. Но объективная историческая роль этой партии заключалась в том, что она послужила отводом недовольства недовольных соглашением 1867 г. народных масс. Одним из самых выдающихся представителей иллюзий среднего дворянства о приобретении независимости и о собственной руководящей роли являлся Йокан, писатель, журналист и политический лидер. Имеется существенная связь между его политической ролью и литературной деятельностью. Самые крупные и значительные свои романы он писал в 1867—1875 гг., одновременно с оппозиционными боями своей партии. В своих сочинениях он увековечивает давнее героическое прошлое среднего дворянства, и наряду с своими политическими статьями и речами примером этих сочинений он тоже агитирует за дальнейшую борьбу.

Он сам, как и его партия, боялся самостоятельной политики народа и уже в начале 1867 г. в серии статей под заглавием «Политика под мельницей» призывает среднее дворянство к политическому руководству народом с целью препятствовать его самостоятельным политическим стремлениям. Предлагаемая статья приводит обильные отрывки из этой серии статей.

REMARQUES SUR LE RÔLE POLITIQUE DE MAURICE JÓKAI DANS LES ANNÉES SUIVANT LE COMPROMIS AUSTRO-HONGROIS DE 1867

Victoria M. Kondor

La noblesse moyenne qui dirigea la révolution et la guerre d'indépendance de 1848 avait un rôle important à jouer à la conclusion du compromis de 1867. Tout de même une partie de la noblesse moyenne, assumait un rôle politique dans le parti gauche du centre dirigé par Coloman Tisza, opposé au compromis. C'est Maurice Jókai qui fut le dirigeant de l'aile gauche du parti.

Ce parti se fixa pour but à réaliser l'indépendance nationale intégrale. La noblesse moyenne, adhérente à ce parti, fut guidée dans ses efforts par l'illusion de pouvoir reconquérir son rôle dirigeant perdu dans le domaine politique en garantissant l'indépendance nationale à obtenir par voie constitutionnelle. Cependant, ce qui concerne son rôle historique objectif, ce parti fut destiné à désarmer les masses populaires mécontentes du compromis. Un des plus célèbres représentants de la noblesse moyenne, nourrissant des illusions sur la reconquête de l'indépendance nationale et de son propre rôle dirigeant, fut Jókai, écrivain, journaliste et chef du parti politique. Entre son rôle politique et son oeuvre littéraire il y a une corrélation essentielle. C'est dans les années 1867—1875 qu'il écrivit ses romans les plus célèbres et les plus durables, simultanément avec les luttes d'opposition de son parti. Dans son oeuvre il représente le passé héroïque du temps jadis de la noblesse moyenne et, en outre de ses articles et de ses discours politiques, il ne cesse pas par ses oeuvres de faire une propagande pour stimuler à la lutte.

Tout comme son parti, il craignait la politique indépendante du peuple et déjà au commencement de l'année 1867, dans la série d'articles intitulée «A politika a malom alatt» («Politicaillerie»), pour entraver les efforts du peuple vers une politique indépendante, il fait appel à la noblesse moyenne de le conduire dans le domaine politique. La présente étude comporte d'amples fragments de cette série.

Adatok a hadigazdálkodás kialakulásához és rendszeréhez Magyarországon az első világháború idején

Történetírásunk eddig az első világháború korszakából túlnyomó részben csak a munkásmozgalommal s a vele kapcsolatos politikai történettel foglalkozott. Míg e tárgykörből már több tanulmány látott napvilágot, a háború gazdaságtörténetének feldolgozásában, a hadigazdálkodás kialakulásának és rendszerének a vizsgálatában történetírásunk még csak a kezdet kezdetén áll. A gazdasági helyzet, a hadigazdálkodás kialakulásának konkrét vizsgálata pedig fontos és nem öncélú feladat, mivel a politikai és társadalmi élet alakulása szerves, gyakran közvetlen kapcsolatban állott vele. S amikor történetírásunk az 1919-es év forradalmi eseményeinek a hátterét vizsgálja, s kutatni igyekszik a magyar gazdasági és társadalmi fejlődés azon sajátosságait, amelyek oda vezettek, hogy Oroszország után a forradalom tüze először Magyarországon lángolt fel, vizsgálata nem lehet eléggé tényekre alapozott, ha a hadigazdálkodás sajátos magyarországi alakulását s ennek hatását nem veszi figyelembe az osztályellentétek éleződésének rendkívüli meggyorsítására.

A hadigazdálkodás fontos, ugyanakkor bonyolult problémáinak feldolgozását azonban több körülmény megnehezíti, illetve meglassítja. Egyrészt, eltérően a korábbi történeti korszakoktól, nincsenek előmunkálatok, másrészt olyan központi szerepet betöltő háborús gazdasági szervek, hivatalok iratanyagai, mint pl. az Országos Közélelmezési Hivatal, a Haditermény Rt. vagy a különböző háborús központoké, megsemmisültek vagy még nem kerültek elő.

Valamivel kedvezőbb helyzetben vagyunk az ipar, a pénzügy, a kereskedelem háború alatti helyzetének, a velük kapcsolatos háborús intézkedéseknek vizsgálatakor. Ha részletes gazdaságtörténeti feldolgozásuk nem is történt meg, a háború idejében ezeken a területeken működő egyes gazdasági szakemberek olyan összefoglaló, részletes és adataikban jól felhasználható munkákat hagytak hátra, mint *br. Szerényi József és Ladányi Jenő: A magyar ipar a világháborúban* (Budapest, 1931) vagy *Teleszki János: A magyar állam pénzügyei a háború alatt* (Budapest, 1927).

A mezőgazdaság háború alatti helyzetének alakulásáról, az államnak a mezőgazdasággal kapcsolatos intézkedéseiről ilyen jellegű munkák sem állnak rendelkezésünkre. Egy-két futó áttekintésen kívül (pl. *Eckhart Ferenc: A magyar közigazdaság 100 éve 1841—1941*, Budapest, 1941. 342. o.) még leg részletesebben *Katona Béla: Magyarország közigazdasága c. pénzügyi és közigazdasági évkönyvei és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület évkönyvei* számolnak be a háborús évekről, a mezőgazdasággal kapcsolatos kormányintézkedésekről. Ez utóbbiak is csak vázlatosan és csak egyes kérdéseket ismertetnek — a pillanatnyi és közvetlen érdekeknek megfelelő gazdaság-

politikai szemlélettől vezetettve, — s így csak kismértékben segítik az elsődleges források, a rendeletek, a különböző levéltári iratok feldolgozását.

Mindezek a körülmények a kutatás irányát és eredményeit egyaránt befolyásolják. Hogy a mezőgazdaság első világháború alatti helyzetéről, alakulásáról összefoglaló képet rajzolhassunk, megelőzően egyes részletkérdések feldolgozását kell elvégezni.

A központi szervek gazdasági iratainak a megsemmisülése következtében kényszerítve vagyunk fokozottabban támaszkodni az egyes vármegyéek iratanyagára. A vármegyéek háborús iratanyaga ugyanis nemcsak az illető megye helyzetének alakulását tükrözi, azokból nemcsak a háborús gazdaságpolitika megyei szinten történő végrehajtásával és konkrét megnyilvánulásával lehet megismerkedni, hanem ugyanakkor a megyék iratanyagai között megtalálhatók a különböző minisztériumok, központi szervek (Közélelmezési Hivatal, Haditermény Rt.) iratai is (rendeletek, intézkedések), amelyek tükrözik az országos gazdaságpolitika alakulását, és fényt vetnek ezen intézmények működésére is. Így a megyei anyagok feltárása nemcsak (a megyére szűkített) részeredményekkel jár, hanem az országos helyzet alakulásának a vázát is megadja, és nem utolsósorban nagy segítséget nyújt az egyes központi háborús gazdasági szervek tevékenységének a rekonstruálásához is.

E szempontokból indult ki a Történettudományi Intézet Igazgatósága, amikor a Pozsonyban működő kutatócsoportot megbízta egyes vármegyéek (Pozsony, Zólyom) háborús iratanyagának tematikai feltárásával.

A szerzőnek, aki a kutatócsoport munkájában részt vett, alkalma volt áttanulmányozni a Pozsony vármegyei főispáni 1914—18. és a Zólyom vármegyei 1916. évi alispáni iratokat és ezeken keresztül valamelyest képet nyerni a háború első éveinek hatásáról a megyékre, a háborús gazdaságpolitika megyei szinten mutakozó megnyilvánulásairól, s ugyanakkor tájékozódást szerezni az országos gazdaságpolitika alakulásáról, a háborúval kapcsolatos állami beavatkozás megnyilvánulásairól és formáiról is.

A háborús állapotokat tükröző megyei iratokból összefoglalóan és általában azt lehet megállapítani, hogy 1914-ben még nem, de 1915-től kezdve, s még inkább 1916-ban, a törvényhatóság első tisztviselőjének legfontosabb és ügyvitelben is leginkább kiterjedt feladata a háborús gazdaságpolitika kiszolgálása, illetve megyei végrehajtása volt. A mezőgazdasággal kapcsolatban ez kétirányú munkában csúcsosodott ki leginkább. Egyrészt a kormány azon intézkedéseinek a végrehajtásában, amelyek a mezőgazdasági termények értékesítésének korlátozására, általában a feleslegek elvonására irányultak, másrészt a kormány fogyasztást korlátozó intézkedései végrehajtása mellett a megye ellátatlan lakossága élelmezésének a biztosításában. A kétirányú munka tulajdonképpen az *állami beavatkozás megnyilvánulása volt a mezőgazdasági termények elosztásának* a területén, s az elosztásnak a háborúval kapcsolatban egyre inkább szükségessé váló állami irányítását, szabályozását szolgálta.

A következőkben a mezőgazdasági termények elosztásában történő állami beavatkozás egy mozzanatát fogom ismertetni, mégpedig az 1916. évi termés rekvirálásának elrendelését és a rekvirálás lefolytatását és eredményeit Zólyom vármegyében.

E kis részletprobléma feldolgozását indokoltta a már előzőleg ismertetett szempontok teszik. Az 1916 szeptemberében megindított rekvirálás Zólyom vármegyei iratanyaga ugyanis nemcsak arra ad feleletet, hogyan hajtották

végre a rekvirálást Zólyom vármegyében, hanem az iratok között megtalálható központi rendeleteken, intézkedéseken keresztül fény derül a kormány és egyéb országos szerveknek a rekvirálással kapcsolatos működésére is. Így e részletkérdésen keresztül valójában a kormány „irányító” tevékenységét is megismerjük a gazdasági élet egy meghatározott területén az adott időszakban, s ezzel a magyarországi hadigazdálkodás, az állami beavatkozás feldolgozásához tudunk megbízható adalékokat szolgáltatni.

Az 1916-os év a fordulat éve volt a háború menetében. Ebben az évben jutottak először felszínre és mutatkoztak meg a Központi Hatalmak, különösen pedig a Monarchia katonai és gazdasági kimerülésének a jelei.

A mezőgazdaság siralmas állapotát tükrözik az 1916. év terméseredményei, amelyek oly súlyosak voltak, amilyenre a mezőgazdasági statisztikai felvételezések megindulása óta nem volt példa. A terméseredmények alakulása 1911—1916-ig a következőképpen alakult:

	1911	1912	1913	1914	1915	1916
	m i l i ó q - b a n					
Búza	47,64	47,11	41,20	28,64	38	28
Rozs	12,80	13,75	13,30	10,74	10	10
Árpa	15,89	15,27	17,40	14,20	10	12
Zab	13,09	11,14	14,50	12,56	9	10
Gabona összesen	89,42	87,33	86,40	66,17	67	60
Tengeri	34,82	44,88	46,20	43,76	36	22
Burgonya	43,98	55,83	48,70	53,14	45	35
Összesen	167,22	186,04	181,30	163,07	148	117 ¹

Míg a terméseredmények 1914-ben bekövetkezett nagyarányú csökkenésében döntő szerepe még a rendkívül kedvezőtlen időjárásnak volt, bár a különböző természeti csapások a következő években is kihatottak a termés eredményeire, az 1916. évi nagyarányú csökkenés elsősorban a mezőgazdaságnak a háború következtében bekövetkezett leromlását és kimerülését jelezte.

A gazdasági kimerülés jelei mellett 1916-ban egyre nyilvánvalóbbá váltak a Monarchia, illetve a Központi Hatalmak katonai kimerülésének a jelei is. Míg az 1915. év folyamán kialakult hadihelyzetet — ha az komolyabb sikereket nem is hozott — a Központi Hatalmak a maguk számára kedvezőnek ítélték, 1916-ban a hadihelyzet véglegesen az Antant javára változott meg. A németek kudarca Verdunnél megengatta a győzelembe vetett hitet, az Antantnak a nyár folyamán kibontakozó egységes és hatalmas támadása a központi hatalmak erejét már a végsőkig igénybe vette. S ha ezeket a támadásokat még úgy-ahogy ki is védték, ez óriási katonai és gazdasági erőelhasználódással, az arcvonalak meghosszabbításával és — a román hadszíntér kivételével — területvesztéssel járt.

¹ OMGE évkönyv 1916, 10. o. (A háború előtti évekre vonatkozóan az adatok a Földművelésügyi Minisztérium hivatalos adatai, a háború alatti évek terméseredményeit magánbecslések alapján készítették. Ezek nagyjából megegyeznek a Földművelésügyi Minisztérium később összeállított hivatalos jelentéseivel.)

Ha a hadihelyzet általában kedvezőtlenül alakult a Központi Hatalmak részére, a Monarchia számára egyenesen katasztrófálissá vált. A luck-oknai csata² során a Monarchia hadereje már a teljes összeomlás szélére jutott, és csak a németek beavatkozásának tulajdonítható, hogy úgy-ahogy még össze-szedhette magát.

Ezek után nemcsak Románia előtt, amely 1916 augusztusában végül is az Antant oldalán lépett be a háborúba, s ez a Központi Hatalmakat különösen gazdaságilag érintette súlyosan, de a Központi Hatalmak előtt is egyre világosabbá vált, hogy ezt a háborút már meg nem nyerhetik, s győzelmi célkitűzésük úgy módosult, hogy a háborút addig húzni, a katonai és gazdasági erőikkel még addig kitartani, míg egy elfogadható békét tudnak kicsikarni.³

Mindezek természetesen nem maradhattak hatás nélkül az állam, illetve a kormány gazdasági tevékenységére és — a háború menetében bekövetkezett új szakasznak megfelelően — 1916. év második felétől az állami beavatkozásnak is új szakasza kezdődött el.

A háború kitörésétől 1916-ig ugyanis a kormány beavatkozása a mezőgazdasági termékek, a legfontosabb élelmezési cikkek elosztásába csak vonatoltan, lassan haladt előre. 1914 végéig a tőkés piac gazdasági törvényei teljesen szabadon működtek, s az értékesítési viszonyokban bekövetkezett változásnak megfelelően a kereslet óriási megnövekedése révén az árak ugrásszerűen emelkedtek.

1915 januárjától ugyan — a legfontosabb gabonaneműek ármaximálásának életbeléptetésétől kezdve — egymás után jelentek meg a különböző kormányrendeletek,⁴ amelyeknek intézkedései az arányosabb elosztást kívánták biztosítani. Ezek azonban inkább a pillanatnyi szükséglet, az egyre sűrűbben jelentkező gazdasági zökkenők által kikényszerített rendszabályok voltak, amelyeknek betartását maga a kormány sem vette komolyan.

A háború kezdetén a helyzet ugyanis az volt, hogy a kormány, az uralgó osztályok nem számítottak hosszú háborúra, s a háború gazdasági szükségleteit, követelményeit nem tudták reálisan felmérni,⁵ amiből következően a megalapozott tervszerű gazdasági intézkedések helyett fő gondjuk az volt,

² A luck-oknai csata 1916. jún. 4-től augusztus második feléig tartott. Ez a csata volt eddig a Monarchia csapatainak legveszteségteljesebb küzdelme vérben és fogolyban. Az összes veszteség a félmillió főt messze túlhaladta. Bruszilov orosz hadvezér már augusztus elején 300 000 fogolyról és 500 ágyú-zsákmányról tett jelentést. Emellett a vesztes csata során hatalmas élelmiszerkészletek is megsemmisültek.

³ Ezt természetesen nyilván nem hirdették. 1916 második felétől azonban megindulnak a különböző békekötési kísérletek.

⁴ 1915. jan. 5. : 913/1915. M. E. sz. rendelet a búzára, rozsrá, árpára és tengerire, valamint az ezekből készült lisztre az 1914. nov. 28-án kiadott 8682/1914. M. E. sz. rendelet értelmében megállapított legmagasabb árákról. Jan. 14. : a 240/915. ME. sz. rendelet a búzából, rozsból, árpából és zabból meglévő készleteknek az Országos Gazdasági Bizottság részére való átengedése tárgyában. Jan. 27. : 411/915. ME. sz. rendelet a búza és rozsliszt kenyérlisztpótló anyagokkal való keverése arányának módosításáról stb.

⁵ Pedig erre annál is inkább szükség lett volna, mert mint Rubinek Gyula a többtermelésről szóló egyik cikkében — gabonatermelési statisztikánk és a Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet világtermés statisztikájának gazdag adatgyűjteménye alapján — kimutatta, az magyar—osztrák vámterület búza- és rozstermelése a vámterület fogyasztását a legutóbbi tíz évben már nem tudta ellátni és évenként közel 4 millió métermaza olyan hiány keletkezett, amelyet külföldi behozattal kellett fedezni. Ha ehhez hozzászámítjuk az 1914. évi rendkívüli rossz termést, a külföldi behozatal minimálisra csökkentését, akkor világosan kitűnik a Monarchia gazdasági gyengesége már a háború első évétől kezdve.

hogy a magyar mezőgazdaságnak mint a Monarchia éléstárának a háború kitörése után rendkívül kedvező konjunkturális lehetőségeit maximálisan kihasználhassák.

A kedvező konjunkturális lehetőségeket pedig úgy tudták leginkább kiaknázni, hogy az állam különböző korlátozó intézkedései, „szabályozó” tevékenysége a piaci viszonyokat, a kereslet és kínálat aránya során kialakuló szabad árképződést egyáltalán nem, vagy csak kismértékben befolyásolták.

A nagytőkések és földbirtokosok állama, amelynek főfeladata éppen a magántőke védelme, érdekeinek a biztosítása volt, igyekezett is az egyes tőkések közvetlen profitszerzési lehetőségeit elősegíteni. S amikor a háború menete és a néptömegek zúgolódása az elosztást érintő rendszabályok meghozatalára kényszerítette, csak lassan és elkésve hozta intézkedéseit, a döntő szempont az maradt, hogy azokat a magántőke érdekeivel összhangba hozza. Bár ennek a szempontnak jelentősége abban az arányban csökkent, amilyen mértékben a hadihelyzet és a belső gazdasági helyzet kritikussá vált.

Így 1916-ban éppen a gazdasági és a katonai helyzet egyre kritikussabbá válása következtében a kormány egyre kevésbé lehetett tekintettel a közvetlen háborús profitszerzési lehetőségek biztosítására, és az imperialista háború érdekében az egyes tőkés érdekeket most már egyre inkább alá kellett, hogy rendelje az összes tőkés érdekeknek.

Kikerülhetetlenné vált, hogy az eddigi liberális, az arányosabb elosztás szempontjából nem sok eredménnyel járó rendeletek és pillanatnyi kapkodó intézkedések helyét az erőszakosabb módszerek, az egyes tőkés érdekeket is megnyirbáló szervezettebb gazdasági „irányítás”, hathatósabb állami beavatkozás foglalják el.

A magyar kormány — érthetően — nehezen tudott az új gazdaságpolitikára átváltani. A gazdasági és katonai helyzet követelményei mellett „szükségeseinek” többszöri „biztatására”, „szigorú bírálatra” is szükség volt, hogy megértse az erőteljesebb állami intézkedések szükségességét.

Mindenesetre az 1750/1916. M. E. rendelet, amely az 1916. évi búza és rozs kétszeres, köles, árpa és zabtermés zár alá vételének a módzatait szabályozta,⁶ nem sokáig maradt érvényben. 1916 augusztusától kezdve egymásután jelentek meg a kiegészítő rendeletek, amelyek a lényeges fordulatot mutatták a kormány gazdaságpolitikájában. Az 1916. május 30-án megjelent 1750 M. E. sz. rendelet ugyanis még engedélyezte, hogy a nem termelők és azok a termelők, akiknek termése saját és gazdasági szükségletét nem fedezi, október 15-ig vásárlási igazolvány alapján — szükségleteiket közvetlenül a termelőtől beszerezhessék. E rendelet még nem határozta meg a gazdasági szükséglet címén visszatartható mennyiségeket és a felesleges készleteket csupán október 15-e után kellett volna a Haditermény Rt.-nak bejelenteni.

Az 1916. augusztus 24-én kiadott 2836/1916. M. E. rendelet⁷ már arról intézkedett, hogy a termelők feleslegüket (a házi és gazdasági szükségleten felüli részt) a községi előljárásnál rögtön a cséplés befejezése után jelentsék be, s amennyiben a hatóság felszólítja őket, közszükségleti célokra azt engedjék át. E rendelet azonban még megengedte, hogy a termelők mindaddig, míg a hatóság feleslegüket igénybe nem veszi, a vásárlásra jogosult egyéneknek azt eladják.

⁶ 1750. M. E. sz. rendelet; 1916. máj. 30. MRT — 1916. I. 265. o.

⁷ 2836. M. E. sz. „A termelők búza-, rozs- és kétszeres feleslegének közszükségleti célokra igénybevételéről. (M. R. T. — 1916. 1096. o.)

Alig két hét múlva megjelent a 2978/1916. M. E. rendelet „A termelők búza, rozs, kétszeres, árpa és zab feleslegének közszükségleti célokra igénybevételeéről és a hasonló tárgyban kiadott 2836/1916. M. E. sz. rendeletnek a hatályon kívül helyezéséről”.⁸

E rendelet most már az országos rekvirálás alapjait vetette meg azzal az intézkedésével, hogy „mihelyt a cséplési munkálatokat az egyes törvényhatóságok területén túlnyomórészt befejezték, a törvényhatóság első tisztviselője köteles a termelők búza, rozs, árpa és zab feleslegeinek közszükségleti célokra való igénybevételeit (rekvirálásait) és átvételét haladéktalanul elrendelni”.⁹ A rendelet végrehajtására és a rekvirálás konkrét módozatainak a kidolgozására a felhatalmazást a belügyminiszter kapta.

És tíz nappal a miniszterelnöki rendelet kibocsájtása után a belügyminiszter elérkezettnek látta az időt arra, hogy a rendeletben körülírt rekvirálást az egész ország területén végrehajthassa. A törvényhatóságok első tisztviselőihez intézett körrendeletében¹⁰ a rekvirálási eljárás mielőbb való megkezdését sürgette. E célból a miniszter felhatalmazta a hatóságokat arra is, hogy amennyiben a cséplés nincsen mindenütt befejezve, a rekvirálást egyes járásokban, községekben, sőt uradalmakban is külön fogatosítsák.

A körrendelet részletesen kioktatja a törvényhatóság első tisztviselőjét a rekvirálás előkészítése és lefolytatása során követendő eljárásokról. Szükségesnek tartja, hogy az alispán mindenekelőtt a lefoglalást elrendelő felhívást bocsássa ki, egyben az átvételre hivatott szervek megalakulásáról is intézkedjék. E részben igénybe kell venni a Haditermény Rt. megbizottait, és közreműködésre felszólítani a hatóság területén található alkalmas szakembereket. Az alispán feladata, hogy munkatervezetet dolgozzon ki, vagyis a rekvirálás sorrendjét előre állapítsa meg, és időben jelölje ki azokat a magtárakat, amelyekbe a gabonafélék beszállítandók lesznek.

A belügyminiszternek e körrendeletben lefektetett elvei alapján indult meg 1916 október elején a felesleges gabonaneműek rekvirálása Zólyom vármegyében is.

A belügyminiszteri körrendeletnek utasításai szerint a Zólyom megyei alispán mindenekelőtt tudatta a szolgabíróval, a megye lakosságával a felesleges gabonatermének lefoglalását és igénybevételeit (6994/1916. alisp. sz. rend.). Intézkedett a rekviráló bizottságok létrehozásáról, amelyek általában a községi jegyző, segédjegyző, esetleg még egy-két községi előljárásági tag és a Haditermény Rt. megbizottjából álltak. (A rekviráló bizottság tagjai a rekvirált termények után q-ként 30, illetve 40 fillér jutalékot kaptak.) Megállapította a megyében a rekvirálási körzeteket, és felszólította a szolgabírókat és polgármestereket a rekvirálás menetének figyelemmel kísérésére, a házi és gazdasági szükséglet címén visszatartható mennyiségek gondos ellenőrzésére.¹¹

⁸ 2978. M. E. sz. „A termelők búza-, rozs-, kétszeres-, árpa- és zabfeleslegének közszükségleti célokra igénybevételeéről és a hasonló tárgyban 2836/1916. M. E. szám alatt kiadott rendelet hatályon kívül helyezéséről. (M. R. T. — 1916 — 1397. o.)

⁹ Uo.

¹⁰ 150 000. B. M. sz. „A gabonaneműek igénybevételeéről” szóló 2978/1916. M. E. számú rendelet végrehajtásáról (M. R. T. — 1916 — 1702.)

¹¹ ČSR Radvaň Státný Archív. Zólyom vármegye alispáni iratok 1917. 103. — 7259/1916. sz. A rekvirálás átvált az 1917. évbe is. És az új évben kezdődő ügynyitót irat iktatószáma lett az új alapszám, s az 1916. évi iratokat is ehhez esatolták. Mivel az iratok egy alapszám alatt fekszenek, a továbbiakban csak az iktatószámot tüntetem fel külön.

Október 9-én kapta meg az alispán a belügyminiszternek azt a táviratát, amelyből megtudta, hogy „több irányból az a kívánság, hogy a rekvirálás katonai segédlettel történjen”, s amennyiben ő is egyetért ezzel, úgy kérését haladéktalanul jelentse be.¹² A Zólyom megyei alispán azonban a katonai segédlet kirendelését nem igényelte, s mint a belügyminiszternek egy későbbi 164 896. sz. táviratából kiderül, bár katonai részről megfelelő intézkedések történtek, a törvényhatóságok túlnyomó többsége a katonai segédlet kirendelését nem tartotta szükségesnek.¹³

A törvényhatóságok ugyanis — nem látva át a tényleges gazdasági helyzetet — elsősorban megyéik érdekeiből kiindulva nem voltak hívei a rekvirálásnak. Arra gondoltak, hogy amennyivel több terményt visznek el a megyéből, annyival nehezebb lesz az ő dolguk, mikor a megye ellátatlanairól kell majd gondoskodni.

A 2836/ME sz. rendelet alapján megindított rekvirálás a megyében — a szolgabírók és polgármesterek jelentései szerint — általában november első felében fejeződött be. A november 20-án elkészített összesítés szerint a megyében a 2978/ME sz. rendelet alapján a következő mennyiségeket rekvirálták:¹⁴

Járások, városok	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Összesen
	q - h a n				
Besztercebánya város	—	—	—	—	—
Zólyom „	11,63	7,14	8,90	74,87	—
Brezsnóbánya „	6,55	18,06	2,50	200,13	—
Besztercebányai járás	52,49	13,88	38,62	260,63	—
Zólyomi „	391,74	69,00	474,38	506,84	—
Nagyszalatnai „	286,85	467,26	333,33	751,69	—
Összesen ...	749,26	575,34	857,73	794,16	2976,49

Az alispán a rekvirálás összesített eredményeiről jelentést november 21-én már az Országos Közélelmezési Hivatal elnökének tett. A közellátás és közélelmezés tornyosuló nehézségei ugyanis arra kényszerítették a kormányt, hogy az e részben teendő intézkedések kezdeményezésére, illetve végrehajtására egy külön központi szervet hozzon létre. Így alakult meg hosszas előkészületek, viták és fejtörések után október 26-án az Országos Közélelmezési Hivatal.¹⁵

¹² Uo. 7451/1916. sz.

¹³ Uo. 7915/1916. sz.

¹⁴ Uo. 8560/1916. (A megye természeti viszonyainak megfelelően a zabrekvirálás eredménye volt a legnagyobb, a megyének ez egyik legfontosabb kalászos terménye volt.)

¹⁵ A közélelmezés problémájának a megoldása elé tornyosuló nehézségek előtt mindenki visszaríadt, s az élelmezési központ vezetésére hosszú ideig nem akadt vállalkozó (Köztelek, 1916. okt. 14.). A 3560. M. E. sz. rendelet gondoskodott az Országos Közélelmezési Hivatal megalakulásáról (M. R. T. — 1916—1515. o.)

Az Országos Közélelmezési Hivatal személyzetét az eddig is gazdasági kérdéssel foglalkozó három minisztérium (Belügy-, Kereskedelemügy- és a Földművelésügyi Minisztérium) tisztviselőiből jelölték ki.

A hivatal hatáskörét a következőkben jelölték meg:

1. A búza, rozs, kétszeres, árpa, zab és hüvelyesek zár alá helyezésére és hatósági igénybevételére (rekvirálásra) vonatkozó ügyek központi intézése és ellenőrzése.

2. Egyes életszükségleti cikkek igénybevételére vagy pedig közélelmezési vagy közellátási szempontokból szükséges egyéb olyan intézkedésekre a közigazgatási ható-

E nagyjából a régi liberális módszerekkel lefolytatott rekvirálás — amely a Közélelmezési Hivatal elnöke szerint azt a célt szolgálta volna, hogy ezen keresztül a hadsereg és a polgári lakosság szükségletét a következő termésig fedezzék — eredménye azonban „annyira alatta maradt minden várakozásnak”, hogy a kormány rögtön a rekvirálás befejezése után a 3978/1916. ME rendeletével kénytelen volt a rekvirálás azonnali újbóli megindításáról intézkedni.

Az újból megindított rekvirálás vezetésére most már az Országos Közélelmezési Hivatal¹⁶ elnöke nyert felhatalmazást. A Közélelmezési Hivatal első nagyszabású tevékenysége tehát az 1916. őszen végrehajtott rekvirálás megismétlésének az elrendelése volt. Az e célból 1916. november 27-én kiadott 5000 sz.¹⁷ körrendeletének a hangja, tartalma és intézkedései világosan tükrözik a változást, a fordulatot a kormány gazdasági tevékenységében.

E rendeletben az előző rekvirálás sikertelenségének okait elemezve az O. K. H. elnöke igen éles hangon ítélte el a közigazgatási hatóságok enyhe, liberális magatartását, valamint a lakosokét is, akik nem vették komolyan a rekvirálást, nem ismerték fel annak horderejét.

Ezért a Közélelmezési Hivatal vezetője — szakítva az eddigi gyakorlattal — igényét nemcsak a házi és a gazdasági szükségleten felül visszamaradó készletekre jelentette be, hanem központilag állapította meg az egyes megyék kontingenseit, s tekintet nélkül a megyék helyzetére, a kontingens teljesítését szigorúan kikötötte, leszállításáért a vármegye első tisztviselőjét *személyében* tette felelőssé. (Kiemelés tőlem — P. J.)

A kontingens behajtásának biztosítása érdekében a 3560/1916. M.E. és a 3978/1916. M.E. sz. kormányrendeletek által a Közélelmezési Hivatal elnökére ruházott hatáskörét — a rekvirálás végrehajtására vonatkozó részében — a rekvirálás egész tartamára a törvényhatóságok első tisztviselőjére ruházta át. Ezáltal a törvényhatóságok oly kivételes meghatalmazást kaptak, hogy „hatáskörük súlyának tudatában teljesen önállóan intézhetnek.” Így a Közélelmezési Hivatal elnöke néhány általános utasításon kívül — mint pl., hogy „a rekvirálást a törvényhatóság egész területén házról házra járva meg kell ismételni”, hogy „a konvenciók eselédnél a fejkvóta utáni részt a konvenció kimérésének napján azonnal igénybe kell venni”, „a nem termelők által vásárolt gabonaliszt vagy egyéb termények takarékosabb felhasználására megfelelő intézkedéseket kell tenni, a vásárlási igazolvány kibocsátása alkalmával bejelentett családtagok időközben katonai szolgálatra történő

ságok által kért felhatalmazások megadása, melyeket a hatóság csak a minisztérium vagy egyes miniszterek felhatalmazása alapján tehet meg.

3. A törvényhatóságok és a külső ellátásra kijelöltek liszt- és egyéb szükségleteinek megállapítása.

4. A közlelmezési és közellátási ügyekben foganatosítható mindazon intézkedések megtétele, amelyek törvény vagy rendelet alapján eddig a belügyminiszter, kereskedelemügyi miniszter, földművelésügyi miniszter, vagy az Országos Gazdasági Bizottság hatáskörébe tartoztak.

A hivatal elnöke a megyei, városi és községi alkalmazottakkal közvetlenül rendelkezhetik s a késlekedő vagy nem engedelmes alkalmazottat fegyelmi eljárás nélkül felfüggesztheti. A közlelmezésre vonatkozó ügyek előkészítésére Országos Közlelmezési Tanács létrehozását rendeli el a kormány. A tanács tagjait, a hivatal elnökének javaslatára a miniszterelnök nevezi ki stb.

¹⁶ A továbbiakban rövidítve O. K. H.

¹⁷ 5000. O. K. H. A 3. 973/1916. M. E. sz. kormányrendelettel elrendelt újabb hatósági igénybevétel (rekvirálás) végrehajtásáról M. R. T. — 1916. — II. 2824. o.

bevonulása folytán előállott többletet mindenütt igénybe kell venni¹⁸ — részletesebb intézkedéseket nem is adott.

Nem állapította meg az O. K. H. elnöke sem a gazdasági szükségletek fedezésére visszatartható mennyiségek arányos leszállításának a mértékét, sem a fejadagokat nem fixírozta. E kérdésben a törvényhatóság első tisztviselője teljesen szabad kezet nyert. „Ha szükséges, a fejkvótát redukálhatja... a gyermekek napi lisztadagjait leszállíthatja... a visszahagyásnál a birtokos egyéb készleteit is figyelembe veheti.” A fontos csak az volt, hogy „saját körében legjobb belátása szerint minden intézkedést megtegyen”, a rekvirálást azonnal megkezdje, s „a legnagyobb szigorúsággal hasson oda, hogy az eljárás célravezető legyen”.¹⁹

Az O. K. H. elnöke a kivételes meghatalmazás és a személyi felelősség terhe mellett egyéb módon is kívánta a törvényhatóságok munkájának eredményességét biztosítani. „Mindazon által, miután az eddigi tapasztalatok szerint a katonaság közreműködése a készletek pontos feltárása szempontjából igen hatásosnak bizonyult, ... az eljárás egész tartama alatt és minden községben a *karhatalom rendszeres igénybevételét ezennel elrendelem.*”²⁰ (Kiemelés tőlem — P. J.) Ezek után pedig utasítja a közigazgatási hatóság első tisztviselőjét, hogy a katonai segédletek kirendelése iránt azonnal lépjen érintkezésbe az illetékes cs. és kir. katonai parancsnokságokkal, és így a katonai segédlettel támogatott rekvirálást legkésőbb december 20-ig fejezze be.²¹

Az ország szorongatott gazdasági helyzetére engednek következtetni a rendelet befejező sorai:

„Ismétlem, hogy a már említett mennyiség redukálása, a behajtás mellőzése vagy késedelmes lebonyolítása szempontjából, a jelenlegi körülmények között semmiféle igazolást vagy mentséget el nem fogadok, hanem a kitűzött cél érdekében a teljes kontingens előteremtéséhez feltétlenül ragaszkodnom kell. . . A járási főszolgabírók, polgármesterek és községi előljáróságok ezúttal mindenütt a helyszínen maguk ellenőrizték, vezessék és irányítsák a rekvirálást. . . A hatósági közegek hanyag és felületes eljárását megtorlatlanul hagyni nem fogom. . . a rekvirálás mostani szigorított lefolyása kétségtelenül jelentékeny áldozatok meghozatalát követeli az országtól”. . . de a „világháború győzedelmes befejezéséhez a hadisikerek mellett a gazdasági termelés minden egyes tényezőjének megfeszített erejére. . . szükség van.”²²

Az O. K. H. elnöke által elrendelt szigorított rekvirálás előkészítése igen nehéz feladat elé állította Zólyom vármegye alispánját. Így „a helyzet tisztázása és a célravezető intézkedések kidolgozása céljából” rögtön a rendelet áttanulmányozása után értekezletre hívta össze a vármegyei Közélelmezési Bizottságot.²³

A december 6-i értekezleten ismertette az alispán az O. K. H. elnökének rendeletét, majd a megye gazdasági helyzetét, és ennek alapján megtette a rekvirálás végrehajtására vonatkozó javaslatát. A javaslatához az értekezlet

¹⁸ 5000. O. K. H. A 3. 973/1916. M. E. sz. kormányrendelettel elrendelt újabb hatósági igénybevétel (rekvirálás végrehajtásáról) M. R. T. — 1916. II. 2824. o.

¹⁹ Uo.

²⁰ 5000. O. K. H. rendelet. M. R. T. — 1916. II. 2824. o.

²¹ December 5-én érkezett meg az O. K. H. elnökének távirata, amelyben a rekvirálás e határidejének január 15-ig való meghosszabbítását közölte.

²² Országos Közélelmezési Hivatal elnöke 50 000/1916. sz. körrendelet.

²³ Uo. 8931/1916. sz. dec. 4.

résztvevői is hozzászóltak, és egyhangúan egyetértettek abban, hogy Zólyom vármegyében ez idő szerint *felesleges gabona* vagy liszt *nincs*, s hüvelyes készletek sem találhatók. Így az O. K. II. elnöke által a vármegyére kivetett 1000 q kontingenst csakis a szükséges gabonakészletekből, vagyis a gabona-, illetve lisztfejadagok leszállításából lehet biztosítani. A fejadagok leszállítását pedig csak a termelőknél tartották lehetségesnek. „Csak a termelők vannak még abban a helyzetben, ahol a fejadagok leszállításáról szó lehet” — mondták. A termelők fejadagjai ugyanis — az előző rendeletek értelmében — sokkal magasabbak, mint a nem termelőké. Míg a termelők — még a 3110/1916. M. E. sz. rendelet a házi szükségletre visszatartható kenyérgabona mennyiségét korlátozó intézkedései mellett is — saját és mezőgazdasági munkát végző családtagjaik részére fejenként és havonként 18 kg, illetve a mezőgazdasággal nem foglalkozó családtagjaik, valamint 15 évnél fiatalabb egyének részére még mindig 14 kg-t tarthattak vissza,²⁴ addig a nem termelők, mióta a fejadagot bevezették, fejenként és havonként csak 10 kg gabonát szerezhettek be, ami a 10%-os őrlési vám levonása után 7,2 kg lisztnek felelt meg. A fejadagok megkülönböztetése mellett a termelők abból a szempontból is előnyösebb helyzetben vannak — érveltek a bizottság tagjai —, hogy az esetleges hiányokat egyéb mellékterményekkel jobban tudják fedezni. Ugyanakkor a nem termelők fő táplálékai egyre inkább a lisztételek lesznek, tekintve, hogy az óriási áremelkedések következtében a szabad áron árusított árukat, pl. a húst egyáltalán nem tudják megfizetni. A többi élelmiszercikkhez is, részint a készletek hiánya, részint a magas árak miatt, csak kis részben és időnként juthatnak. Végül, a nem termelők fejadagjainak a leszállítása leginkább a tisztviselő réteget érintené, melynek megélhetését a háború amúgy is leginkább megnehezítette.

Ez érveket elfogadva és szem előtt tartva, a rendelet gyakorlati végrehajtására vonatkozó határozatban a rekvirálást a megyében csak a termelőkre terjesztették ki, mégpedig oly módon, hogy a termelők fejkvótáját napi 50 gr-mal csökkentették.²⁵

A határozatnak megfelelően, az alispán még ugyanazon a napon megküldte a szolgabíróknak és a polgármestereknek 8951/1916. sz. körrendeletét, amelyben az O. K. II. elnöke rendeletének ismertetése után az értekezleten hozott határozatnak megfelelően intézkedett a szigorított rekvirálás megindításáról.

Még ugyanazon az előadói íven táviratot fogalmazott a kassai katonai parancsnokságnak, amelyben — hivatkozva arra, hogy a most elrendelt rekvirálás feltétlenül katonai segédlettel hajtandó végre — a karhatalom kirendelését kérte, a következő megosztásban: 1916. december 11—14-ig öt katonai segédlet a zólyomi járásba, ugyanerre az időre négy katonai segédlet a nagyszalattnai járásba. December 12—14-ig egy-egy katonai segédlet a breznóbányai járásba és ugyanerre az időre s ugyancsak egy-egy katonai segédletet kért a három városba is (Breznóbánya, Besztercebánya, Zólyom). A járássokba kirendelt katonai segédleteknek a szolgabíróknál, a városokba kirendeltnek pedig a polgármesternél kellett jelentkezni.

²⁴ 3110/1916. M. E. sz. rend. — Hivatalos lap 1916. szept. 21.

²⁵ Ez fejenként és havonként 1 ½ kg, 8 hónapra számítva 12 kg gabona, illetve 9 kg lisztfelesleget eredményezett, amelyet a termelők a rekviráló közegeknek kötelesek voltak átadni.

Egyidőben értesítette a Haditermény Rt. bizományosát is a rekvirálás megindításáról, és felszólította, hogy az előző rekvirálás során kialakult gyakorlatnak megfelelően a rekvirálás lefolytatásában működjenek közre.

Végül az előkészületekről, az értekezleten hozott határozatról és a rekvirálás megindításáról jelentést tett az O. K. H. elnökéhez, csatolva a Közélemezési Bizottság értekezletének jegyzőkönyvi anyagát is.

Hogy az esetleges késedelmes cséplési munkálatok a rekvirálás menetét ne zavarják, az O. K. H. elnöke december 9-én táviratban utasította az alispánt, intézkedjék arra vonatkozóan, hogy a megye területén a késedelmes cséplési munkálatokat legkésőbb december 20-ig fejezzék be.

Ugyancsak december 9-én kapta meg az alispán a Haditermény Rt. központjának a körlevelét is, amelyet — a szigorított rekvirálás eredményességének előkészítése céljából — bizományosainak kiadott. Ebből megtudható, hogy az első rekvirálás során elég sok panasz merült fel a bizományosok működése ellen is, s ennek elkerülése céljából állította fel most a Haditermény Rt. az ellenőrzési osztályt, amelynek feladata a bizományosok működésének — különösen a rekvirálások időszakában — állandó ellenőrzése.

A zólyomi alispán a katonai segédlet igénybevételénél igen szerény volt, mert mint a honvédelmi miniszter dec. 14-én kelt táviratából kiderül, a kassai katonai parancsnokság jelentése szerint a hozzátartozó 16 vármegyéből kettő több száz katona segédletét igényelte.

Az O. K. H. elnöke december 14-én kelt táviratában a rekvirálás szakszerűségének a végrehajtása érdekében kívánatosnak tartotta, hogy a nagyobb malmokban, közraktárakban és a nagyobb gazdaságokban megejtendő rekvirálásoknál lehetőleg szakközégek, hadbiztossági és élelmezésügyi tisztviselők működjenek közre, s ezzel kapcsolatban közölte az alispánnal, hogy a honvédelmi miniszter 407172. sz. távirati rendeletével már felhívta a katonai parancsnokságokat, hogy saját területükön ezt biztosítsák.²⁶

A Zólyom megyei alispán a hadbiztosi tiszték közreműködését elutasította, mivel a vármegye területén közraktárak egyáltalán nem voltak, a malmok közül pedig csak egy, a besztecebányai malom jöhetett számításba. Ez pedig csakis a Haditermény Rt. által átadott termények őrlésével foglalkozott, és így a Haditermény Rt. ellenőrzése alatt állt. Nagyobb gazdaság pedig csak a véglesi főhercegi uradalom volt, ahol a rekvirálást már előzőleg végrehajtották. 30 q búzát és 113 q rozsot rekviráltak.²⁷

Az O. K. H. elnöke, hogy a rekvirálás előrehaladását és eredményességét napról napra figyelemmel kísérhesse, távirati rendeletében felszólította az alispánt a rekvirálás eredményeinek naponta távirati jelentésére. A jelentésben az alispán — az egyes terményféléket megkülönböztetve — közölje a rekvirált mennyiségeket, a félreértések elkerülése végett a mennyiségeket nemcsak számmal, de szöveggel is írja.²⁸ December 16-án kelt táviratában pedig az O. K. H. elnöke közölte az alispánnal, hogy a megismétlődő rekvirálás menetének ellenőrzése, a közélelmezés állapotának tanulmányozása céljából a megye területére Lavotta József miniszteri osztálytanácsost küldi ki.²⁹

²⁶ Uo. 9142. dec. 14. (távirat).

²⁷ Uo. 9142. dec. 14 (hátirat).

²⁸ Uo. 9203. dec. 15. (távirat). A rekvirálás napi eredményeinek távirati úton való jelentését az O. K. H. elnöke dec. 22-én beszüntette, s helyette a heti összefoglaló jelentések készítését rendelte el.

²⁹ Uo. 9121. sz. dec. 16. (távirat)

Még ugyanaznap megérkezett az O. K. H. elnökének másik távirata is,³⁰ amelyben tudatta, hogy a több oldalról hozzáérkezett jelentések szerint a katonai parancsnokságok nem adnak elegendő katonát a rekvirálás sikeres lefolytatásához. Kéri, hogy amennyiben az alispánnak is hasonló nehézségei lennének, úgyszerzővel ezentúl a Honvéd Kerületi Parancsnoksághoz forduljon.

Ugyancsak december 16-án kelt rendeletével intézkedett az O. K. H. elnöke a vám címén befolyt gabonamennyiségek kezelésének módjáról. A vámörklő malmok már előzőleg is köteleztetve voltak vámkeresményüket a Haditermény Rt.-nak átadni, amit a Haditermény Rt. az ún. „körzeti” malmokban örökltetett meg, s a közellátás (helyi) részére bocsátott. Az O. K. H. elnökének rendelete alapján a folyamatban levő rekvirálás során a vámörklő malmok készleteit is alapos ellenőrzés alá kell venni, a hatóságok a vámkeresvényeket rekvirálják, de ezeket ne a körzeti bizományosok vegyék át, hanem ezentúl is akadálytalanul a körzeti malmokba szállíttassanak.

December 16-án küldte meg az O. K. H. elnöke a pénzügyminiszter rendeletét arra vonatkozóan,³¹ hogy a pénzügyörök a rekvirálás során igénybevehetők.

A rekvirálás végrehajtásának megkönnyítése céljából mozgósították a tanítókat is. E célból tudatta az O. K. H. elnöke az alispánnal, hogy a válás- és közoktatásügyi miniszter külön rendeletet adott ki, amelynek értelmében a tanítók a rekviráláshoz mindenkor igénybevehetők.

Az O. K. H. elnöke tehát a katonaságot, a pénzügyöröket, a tanítókat, a különböző társadalmi szerveket is mozgósította a rekvirálás sikerének biztosítása érdekében.

December 18-án érkezett meg az O. K. H. elnökének válasza az alispán 8951. sz. jelentésére. Közölte az alispánnal, hogy a rekvirálás gyakorlati lefolytatására irányuló intézkedéseivel nem ért egyet. A rekvirálást csupán a termelőkre kiterjeszteni nem elegendő, mert nemesak a kirótt kontingens beszolgáltatásához, hanem az 5000 sz. rendeletben jelzett módok szerint igénybevehető összes feleslegek közszükségleti célokra való rekvirálásához is ragaszkodik. Éppen azért utasította az alispánt, hogy a rekvirálást a nem termelőkre haladéktalanul terjessze ki.

Az alispán az O. K. H. elnökének utasítását megkapva nem tehetett mást, ismét értekezletre hívta össze a megyei közéletmezősi bizottságot, a rekvirálásnak a nem termelőkre való kiterjesztése módozatainak a megbeszélése és kidolgozása céljából.

A bizottság a december 20-án megtartott megbeszélésen ismételtlen megállapította, hogy „a nem termelőknél felesleges gabona- és lisztkészletek nincsenek, miért is a rekvirálás éppen úgy, mint a termelőknél, csakis a gabona, illetve a lisztfejadagok leszállítása folytán előálló feleslegekre rendelhető el”.³²

A fejadagok leszállításának kétféle módját tartották lehetségesnek. Leszállítani a napi kvótát 50 gr-mal, vagyis éppen annyival, mint a termelőké. A fejkvótának ilyen arányú csökkentését azonban a bizottság elvetette, a már ismert indokolással, hogy ez a leszállítás azt a néhány tisztviselő csa-

³⁰ Uo. 9231. sz. dec. 16.

³¹ 1109. PÜM. sz. a pénzügyörögnek a gabona stb. készletek felkutatása, zár alá vétele és lefoglalása körül követendő eljárásokról. (M. R. T. 1916—747. o.) 1.198. O. K. H. A pénzügyörögnek a közéletmezős szolgálatában való támogatásáról 1916. nov. 23. (M. R. T. 1916. — 2823. o.)

³² Uo. 9310. sz. dec. 20.

ládót érintené súlyosan, akik már eddig is kedvezőtlenebb helyzetben voltak, tekintve, hogy fejkvótájuk eredetileg is alacsonyabban lett megszabva, mint a termelőké.

Így a bizottság a kvóta leszállításának másik módját tette magáévá, azt, hogy a csökkentés %-os aránya legyen azonos a termelőkével. Így a nem termelők fejadagjait napi 25 gr-mal szállították le, ami 8 hónapra számítva fejenként 6 kg gabona, illetve 4,8 kg liszt megtakarítását jelentette. Az alispán is ezt a javaslatot fogadta el, s az értekezlet határozata alapján kiadott 9310/1916. sz. rendelete a fenti módon intézkedett a rekvirálásnak most már a nem termelőkre való kiterjesztéséről is.

Közben a szolgabírók és polgármesterek naponként küldték jelentéseiket a rekvirálás eredményeinek az alakulásáról, és az első hét eredménye (dec. 19-ig) — az alispáni összefoglaló jelentés szerint — 220 q búza, 211 q rozs, 12 q árpa volt. A kivetett kontingensnek tehát csak kb. a felét sikerült összeszedni.

Az O. K. H. intézkedései úgy látszik a második héten érlelték meg az eredményeket, mert december 19-től december 23-ára ez a mennyiség már 1248 q-ra emelkedett. (Búzából 553 q, rozsból 458 q, árpából 232 q, lisztből 4,5 q-át rekviráltak.)

Így az előre kivetett 1000 q kontingenst nemcsak hogy elérték, sőt — a már fentebb említett adatok szerint — december végére jelentősen túl is szárnyalták, amiben nagy szerepe volt a Közélelmezési Hivatal elnöke menetközben állandóan szigorított újabb intézkedéseinek, amivel a polgári fogyasztás leszorítását és a készlet növelését igyekezett biztosítani.

Ezt a célt szolgálta az 1916. december 16-án megküldött 12 000. sz. bizalmas rendelete is, amelyben az 5000 sz. rendeletről eltérően mégis szükségesnek tartotta a fejadagok leszállításának mennyiségét központilag szabályozni. E rendelet értelmében a 15 évnél idősebb termelők, valamint a gazdasági cselédek fejenként és havonként legfeljebb 16 kg gabonafejadagra tarthattak igényt. A 13—15 éves gyermekek részére — abban az esetben, ha a gazdaságban férfimunkát végeztek — legfeljebb 13 kg-ot, minden egyéb kategória részére pedig legfeljebb 10 kg gabonát vagy e mennyiségnek megfelelő lisztet tarthattak vissza. Az O. K. H. elnöke még ezen fejadagot is maximálisnak tüntette fel, amit szükség esetén a törvényhatóság első tisztviselője tovább csökkenthet.

Mivel az alispánok által megállapított fejadagok ennél általában magasabbak voltak, az O. K. H. a központilag meghatározott fejadagokat meghaladó „feleslegek” pótlólagos rekvirálását is elrendelte. E rendeletében ismételtelen és nyomatékosan felhívta az alispánok figyelmét arra, hogy a rekvirálások foganatosítását szigorúan ellenőrizze. Figyelmeztette őket, hogy az országos gabonakészletekről elterjedt és vérmes reményeket támogató valószínű híreszteléseket akadályozzák meg, s a közönséget alkalmas módon világosítsák fel arról, hogy a közlelmezés biztosítása csak a rekvirálás legteljesebb sikerétől függ.³³

Zólyom megyében is a már előzőleg ismertetett 8951. sz. alispáni rendelet alapján megállapított fejkvóták az O. K. H. elnökének bizalmas rendeletében megállapított fejkvótákat általában meghaladták, így az O. K. H. elnökének ezen újabb rendelete értelmében a többlet rekvirálásáról ismét

³³ Uo. O. K. H. chn. 12 000. sz. rend. 1916. december (res.).

intézkedni kellett. Az alispán 1/1917. sz. jan. 5-én kelt rendeletében a fejadagok leszállítása folytán visszamaradó feleslegek folytatólagos rekvirálását el is rendelte. Nem használta ki és mellőzte azonban a Zólyom megyei alispán az O. K. H. elnöke által nyújtott azon lehetőséget, hogy a központilag megállapított fejadagokat is a szükségletnek megfelelően az egyes megyék alispánjai még tovább csökkenthetik.

„A megállapított maximális fejkvóták további leszállítását azonban, mely a termelőknek vármegyénkben amúgyis kedvezőtlen élelmezési viszonyait még tovább súlyosbítaná, nem tartom indokoltnak és mellőzöm”³⁴ — jelentette ki.

A rekvirálás szigorú végrehajtása mutatkozott meg az ellenőrzés egyre nagyobb központosításában is.

A rekvirálás kezdetén, s ahol zökkenők voltak vagy a megyei közigazgatások tevékenységét „liberalizmus” jellemezte, az Országos Közélelmezési Hivatal elnöke e célra, vagyis a rekvirálás megyei vezetésére hatósági megbízottakat küldött ki.

1917. január 13-án kelt táviratában³⁵ pedig közölte, hogy a rekvirálás elleni fellebbezéseket a szükséges kimutatásokkal együtt (a fellebbező készlete, gazdasági területe, állatállománya)³⁶ a legrövidebb időn belül közvetlenül hozzá terjesszék fel.

Január végére úgy látszott, befejeződik a rekvirálás Zólyom vármegye területén. A főszolgabírók január 28—29-én elküldték az alispánnak összerésített jelentéseiket a december elejétől megindított rekvirálás végleges eredményeiről. E jelentések alapján készült megyei összesítés az iratok közt nem található, csak utalás van rá, azt az alispán az O. K. H. elnökének elküldte. Így a szolgabírók és polgármesterek jelentései alapján állítottunk össze egy táblázatot, amely megközelítő pontossággal tükrözi a rekvirálások végeredményét.

	Búza	Rozs	Árpa	Liszt	Bab	Zab
q - b a n						
Zólyomi járás	361,84	78,82	178,71	77,11	0,60	0,66 ³⁷
Nagyszaltnai járás	278,24	421,00	53,00	—	—	—
Besztercebányai járás	25,26	14,86	25,68	4,88	10,35	2,00
Breznóbányai járás	—	—	—	—	—	— ³⁸
Besztercebánya	4,96	—	—	—	—	— ³⁹
Breznóbánya	20,19	52,12	4,01	—	—	— ⁴⁰
Összesen	690,49	566,80	261,30	77,11	0,60	0,66

³⁴ Uo. 1917/1. — 1917. jan. 5.

³⁵ Uo. 1917. 355. (távirat), O. K. H. 2217. sz. távirat.

³⁶ Uo. 1917. — 484. január.

³⁷ Ebből a 8951/1916. sz. és a 9310/1916. sz. alispáni rendelet alapján rekviráltak összesen 462,44 q terményt, a 9314/1916. sz. alispáni rendelet alapján a vámörölő malombokból 140,33 q-át, és az 1/1917. sz. rendelet alapján 94,99 q-t.

³⁸ Ebből 59,07 q-t a termelőktől, 28,93 q-át a nem termelőktől rekviráltak.

³⁹ A breznóbányai járásból a szolgabíró azt jelentette, hogy az 1/1917. sz. alisp. rend. alapján megejtett rekvirálás teljesen eredménytelen, tekintve, hogy a gabona- vagy lisztadagoknak a leszállításából támadt feleslegek sehol sem találhatók.

⁴⁰ Ezt a mennyiséget az 1/1917. sz. rend. alapján rekviráltak, mint a polgármester jelentésében írta, a termelők többi részénél mit sem lehet találni, mert azoknak készletei oly csekélyek, hogy az eddig megállapított fejadagot sem érik el (jan. 28.).

E táblázat szerint a megyében megismételt rekvirálás során január végéig kb. 1500 q terményt szedtek össze.

Az alispán felterjesztett összesítő jelentésére február 16-án az O. K. H. elnökének távirati válasza a következő szöveggel érkezett meg: „Jelentéséből megállapítható, hogy törvényhatóságában a zab a rekvirálás tárgyát nem képezte, tekintve a hadsereg nagy szükségletére felhívom, hogy a zab igénybevétele iránt pótlólag azonnal intézkedjék.”⁴¹

Mit tehetett az alispán, február 18-án kelt rendeletével intézkedett a zab pótlólagos rekvirálásáról. Ez a rekvirálás azonban már nem sok eredményt hozott. Az alispán március 27-i jelentése szerint mindössze 70 q 76 kg zabot sikerült a megye területéről rekvirálni. Ezt a silány eredményt azzal indokolta, hogy az 1916 őszi (október—novemberi) rekvirálás során 1796 q 16 kg zabot vittek el a gazdáktól, s ezután már olyan kevés zab maradt a megyében, hogy a vetőmag sincs biztosítva.

A rekvirált készletek haladéktalan elszállítását az O. K. H. elnökének és a földművelésügyi miniszternek rendeletei egyaránt sürgették. „Ha a rekvirált termények szállítását bármi ok nehezíti — olvasható az O. K. H. elnökének táviratában —, esetről esetre azonnali távirati jelentést kérek.” „A közellátás zavartalan biztosítása feltétlen megköveteli, hogy a rekvirált készleteket azonnal szállítsák le. A törvényhatóságok kötelesek kimutatást készíteni, hol és mennyiben maradtak el a rekvirált termények leszállításában” — hívta fel a törvényhatóság figyelmét a földművelésügyi miniszter is 35200/1917. sz. rendeletében.

1917. április 13-án jelentette az alispán az O. K. H. elnökének, hogy a rekvirált terményeket a megye területéről — a véglesi uradalom kivételével — mind elszállították. Ez pedig azért nem volt elszállítható, mert a Hadi-termény Rt. csak a héten küldte meg a szállítási igazolványokat.

A rekvirálás azonban Zólyom vármegyében még mindig nem ért véget. Május 15. és június 30. között az O. K. H. rendelete alapján még 161,24 q búzát, 88,29 q rozsot, 132,85 q árpát, 11,90 kg kétszerest szedtek össze. Május 25-én pedig a földművelésügyi miniszter szólította fel az alispánt, hogy „a hadsereg aggasztó takarmányhiányára való tekintettel — az O. K. H. elnökének vonatkozó rendelete alapján — az összes zabfeleslegeket a lehető legsürgősebben és legerélyesebben rekvirálja, és intézkedjék az iránt, hogy a bizományos a készleteket azonnal vegye át.” A földművelésügyi miniszternek e rendelete alapján 315,08 q zabot rekviráltak. Ugyancsak — ha nem is sok eredménnyel — a rekvirálás újabb hullámát jelentette az O. K. H. elnökének 26 100/1917. sz. rendelete alapján a vetőmagfeleslegek összeszedése is (124,78 q búza, 124,78 q rozs, 65,20 q árpa).

Az 1916 őszen megindított rekvirálás tehát tulajdonképpen csak 1917 júliusában, közvetlenül az új termés learatása előtt fejeződött be.

A túloldali táblázat az egész évi rekvirálások összesített eredményeit mutatja.

E kimutatás szerint az 1916/17 termelési év folyamán, pontosabban az 1916. évi gabonatermékekből, a megyében 6867,32 q-t rekviráltak. Hogy ez sok vagy kevés, illetve mit jelentett a megye gazdasági életében, azt csak akkor lehet közelebbről eldönteni, ha a megye gazdasági, termelési helyzetével összekapcsolva vizsgáljuk. Zólyom vármegye 2634 km² területével a kis

⁴¹ Uo. 1917. 1333. — febr. 16. O. K. H. 11704. sz. távirat.

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kétszeres	Összesen
Besztercebánya város	19,16	21,12	7,16	—	—	47,44
Breznóbánya város	26,74	92,18	6,56	200,13	11,90	337,51
Zólyom város	102,98	14,90	39,39	105,13	3,22	266,47
Besztercebányai járás	117,42	62,80	102,50	289,35	0,70	572,77
Breznóbányai járás	31,0	29,64	40,95	—	—	101,59
Zólyomi járás	746,50	170,77	754,23	464,81	10,44	2 146,85
Gyertva (Kerencsvölgy)	117,99	215,53	58,68	158,29	—	—
Nagyszaltnai járás	905,68	1 216,69	459,97	818,15	—	3 394,69 ⁴²
						6 867,32

vármegyék közé tartozott. Lakosainak száma — az 1910-es népszámlálás alapján — 160 984 volt. Ugyanakkor a megyében 1916-ban a négy fő gabona-féléből a terméseredmény a következő volt (q-ban számítva).

Búza	Rozs	Árpa	Zab	Összesen
59 376	43 060	51 878	51 637	205 951

Ez elosztva a lakosok számával, egy főre 1,27 q terményt jelentett. Ha ehhez hozzászámítjuk azt, hogy a megyében kukoricatermelésről nem lehet beszélni (a statisztika alig néhány q-t tartott nyilván) és azt, hogy a zab- és árpatermés jó részét állatok takarmányozására használták fel, akkor a megyét gabonatermésben nem lehet önellátónak tekinteni. Ilyen termelési és gazdasági körülmények között az össztermés valamivel több, mint 3%-ának az elrekvirálása jelentősen nehezítette a megye amúgy sem kedvező közélmezési viszonyait.

A közélmezési viszonyok alakulásáról, az állam elosztást szabályozó tevékenységének másik oldaláról, tehát arról, hogy a kormány a feleslegek elvonása és a fogyasztást korlátozó intézkedései mellett hogyan biztosítja az ellátatlan lakosság élelmezését, a következő tanulmány, a megye közélmezési kérdéseire vonatkozó alispáni iratok feldolgozása ad képet.

МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ВОЕННОГО ХОЗЯЙСТВА И СИСТЕМЫ ЕГО В ВЕНГРИИ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Юлиана Пушкаш

Автор в сжатой форме следит за проявлениями государственного вмешательства в области распределения сельскохозяйственных продуктов с начала войны до конца 1916 г. Потом она подробно рассматривает — на основе архивных исследований — один из его моментов, распоряжение о реквизиции урожая 1916 г., осуществление реквизиции и ее результаты в комитате Зольом (Зволен).

Согласно установлениям автора, с начала войны до второй половины 1916 г. вмешательство правительства в распределение сельскохозяйственных продуктов, самых важных продовольственных товаров двигалось вперед только затянато, медленно. В начале войны правительство и господствующие классы не считались с длительной войной и не сумели реально определить экономические потребности, требования войны. Вместо обоснованных планомерных экономических мероприятий их главные хлопоты заключались в максимальном использовании чрезвычайно благоприятных после начала войны конъюнктурных возможностей сельского хозяйства Венгрии, как житницы Австро-венгерской монархии.

В интересах этого различные ограничительные меры правительства, его «регулирующая» деятельность или не оказали никакого влияния, или только в малой мере повлияли на рыночные отношения, на свободное ценообразование, развертывавшееся в ходе формирования соотношений спроса и предложения.

Начиная со второй половины 1916 г. признаки военного и экономического истощения Австро-венгерской монархии, вернее центральных держав стали все более очевидными. Все это не осталось без влияния на экономическую деятельность государства, вернее правительства, и согласно наставшему новому периоду в ходе войны со второй половины 1916 г. начался новый период государственного вмешательства. С этого времени правительство все меньше считалось с обеспечением непосредственных военных возможностей получения прибыли и в интересах империалистической войны оно все более подчиняло интересы отдельных капиталистов общим капиталистическим интересам. Таким образом место предшествовавших либеральных мероприятий, принесших значительные результаты в отношении более соразмерного распределения, место минутных распоряжений заняли более насильственные методы, ограничивающее и интересы отдельных капиталистов более организованное экономическое («управление»), более эффективное государственное вмешательство.

Начатая осенью 1916 г. всегосударственная реквизиция — как это автор подробно анализирует на основе данных относительно комитета Зольом — значила начало более насильственного и эффективного государственного вмешательства и сформировавшегося военного хозяйства.

CONTRIBUTIONS A LA FORMATION ET AU SYSTEME DE L'ECONOMIE DE GUERRE EN HONGRIE PENDANT LA PREMIERE GUERRE MONDIALE

Julienne Puskás

Après avoir donné une brève description des manifestations de l'ingérence de l'État dans le domaine de la répartition des produits agricoles à partir du déclenchement de la guerre jusqu'à la fin de l'année 1916, l'auteur, sur la base de ses recherches dans les archives, rend compte d'une de ses étapes, à savoir l'ordonnance concernant la réquisition de la récolte de 1916, la poursuite de la réquisition et ses résultats dans le comitat de Zólyom.

Selon les constatations de l'auteur, à partir du déclenchement de la guerre jusqu'à la deuxième moitié de l'an 1916, l'ingérence de l'État dans la répartition des produits agricoles et dans celle des articles les plus importants d'approvisionnement ne fit que des avances très lentes. Au commencement de la guerre le gouvernement et les classes dominantes ne comptaient point à une guerre longue, et n'étaient pas à même d'apprécier d'une manière réaliste les besoins et les exigences de la guerre. Au lieu de dispositions bien fondées et rationnelles, leur principal souci fut d'exploiter les possibilités extrêmement favorables de l'agriculture hongroise, garde-manger de la monarchie, ouvertes par la conjoncture après le déclenchement de la guerre, au maximum. Ainsi les dispositions restrictives prises par le gouvernement, et son activité «régulatrice» influençaient très peu les conditions du marché et les prix libres formés sur la base de la proportion entre demande et offre.

À partir de la deuxième moitié de l'année 1916 les signes de l'épuisement militaire et économique de la monarchie respectivement des puissances centrales, devinrent de plus en plus manifestes. Cela ne restait point sans effet sur l'activité économique de l'état ou du gouvernement. Conformément à la nouvelle étape survenue au cours de la marche de la guerre, à partir de la deuxième moitié de 1916 c'est aussi une nouvelle étape qui commence concernant l'ingérence de l'État. Dès cette période le gouverne-

ment s'efforçait de moins en moins d'assurer les possibilités pour l'acquisition du profit de guerre immédiat et, en faveur de la guerre impérialiste commençait à subordonner certains intérêts capitalistes à la totalité des intérêts du capital. De cette façon les décrets libéraux parus antérieurement qui, au point de vue d'une répartition plus proportionnelle n'acussèrent que de moindres résultats, aussi bien que les dispositions momentanées, furent remplacées par des méthodes plus violentes et par une gestion de l'économie plus systématique qui touchaient même à certains intérêts capitalistes, et par une ingérence plus efficace de la part de l'État.

La réquisition commencée dans tout le pays en automne 1916 — que l'auteur analyse dans le détail sur la base des données du comitat Zólyom — marque le début d'une ingérence plus oppressive et plus efficace de la part de l'État, aussi bien que le début de l'économie de guerre dont les contours se sont entretemps nettement précisés.

Duczynszka Ilona feljegyzései az 1918-as januári sztrájk előzményeiről*

I. A későbbi ábrázolások értékeléséhez

A Galilei-Kör tévesen antimilitaristának elnevezett csoportjának a története, amely 1917 ősztől az 1918-as januári sztrájkig működött, és az, amit a mozgalom nyelvén úgy hívtak, hogy „az első garnitúra”, nincs megírva. Ami nyomtatásban vagy éppenséggel aktákban az emlékéből fennmaradt, gyökeres és szókimondó bírálatra szorul. Én magam négy ábrázolást ismerek, amikhez hozzászólhatok :

1. a főtárgyalási aktákat, emlékezetből ;
2. Révai József tanulmányát „Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban” (Társadalmi Szemle. 1931 ; Marxizmus és magyarság. 1946) ;

* Az 1917. év Magyarországon is a háborúellenes tüntetések, tiltakozások sorának növekedését hozta.

Duczynska Ilona, akkor 20 éves egyetemi hallgató az 1917 ősztől 1918 január közepéig terjedő forradalmi fellendülés időszakának aktív résztvevői közé tartozott. 1918 január közepén a rendőrség nyomára jött annak az antimilitarista diákcsoportnak, amelynek ő is tagja volt, s társaival együtt vizsgálati fogságba került. Diákcsoportja ténykedését, „vétkét” magába foglaló — *Galilei per* néven ismert — bírósági ügy főtárgyalása, illetve lezárása után, 1918 szeptemberében Duczynska Ilona, mint a per fővádlottja 2 évi börtönbüntetést kapott. A börtönből 1918 októberében a forradalom diákjai, katonái szabadították ki.

Duczynska előzőleg, svájci egyetemi hallgató korában került kapcsolatba forradalmi elemekkel, emigrált orosz marxistákkal, s a Zimmerwaldhoz csatlakozott szocialistákkal. 1917 tavaszán a fiatal, lelkes diáklány hazatért, mert tudta, hogy a külföldi államok szocialista pártjainak, baloldali szociáldemokratáinak törekvéseit, a zimmerwaldi baloldalhoz csatlakozott szocialisták határozatait itthon még nem ismerték. Ezeket az eszméket akarta terjeszteni és hasonló megmozdulásokra akarta a magyar munkásságot rábírn.

Szabó Ervin közvetítésével jutott el a haladó egyetemi hallgatók egyesületébe, a *Galilei Kör*be, illetve a Galilei Kört legális fedőszerveként felhasználó kis antimilitarista csoporttal együtt a munkásmozgalomhoz. Annak a néhány hónapnak mozgalmi eseményeit mondja el, amelynek idején az antimilitarista kis csoport aktív tagja, a sok egy mástól függetlenül, de szinte egy időben alakuló, fejlődő forradalmi szervezet tagságának jó ismerője volt. Beszámol a szervezkedés mozzanatairól, csoportja röpiratkészítő és röpiratterjesztő munkájáról. Sok mindent mond el, amiről szinte tőle értesülünk első kézből, hiszen e szűkkörű, bizalmas értekezletekről jegyzőkönyv vagy egyéb dokumentum nem készült.

Duczynska mindezeknek résztvevője, egyben saját csoportja akcióinak szervezője, tervezője s részben végrehajtója is volt.

A Galilei Kör történetét feldolgozó Tömörny Márta, a Történettudományi Intézet munkatársa — kinek a Galilei Kör alakulása 50. évfordulójára készült munkája „Új vizeken járok” címmel jelenleg sajtó alatt van — anyaggyűjtését igyekezett teljessé és minél hitelesebbé tenni s ezért a Kör egykori tagjaival is kapcsolatot teremtett. Duczynska e visszaemlékezése Tömörny Márta kérésére készült, ő bocsátotta azt folyóiratunk rendelkezésére, ellátva (csillaggal jelzett) magyarázó jegyzetekkel.

3. Hevesi Gyula cikkét „A proletárforradalom mozgalmi előzményeiről az első világháború alatt” (Társadalmi Szemle. 1949); és

4. Balla Aladárénak Sallai és Fürst életéről 1952-ben megjelent emlékkönyvének I. fejezetét.

1. A főtárgyaláson elhangzott vallomások minden részletükben alkalmatlanok a mozgalom rekonstruálására. Két célunk volt: hogy a nagyüzemekkel való már eleven és erős kapcsolatainkat és az egymást követő tüntetésekkel és végül a januári sztrájjal¹ való minden összefüggést eltakarjuk és ezzel a munkástanács csírázó szervezetét megvédjük; továbbá, hogy a bekövetkezett árulás folytán igen számos letartóztatott társunk ellen semmi bizonyító ereje ne maradjon esetleges egymással ellentétben álló vallomásoknak. Mind a két célunkat elértük a részletes, beható fogházi tanácskozások által, a fogházőrség legendába illő segítségével. Az a körülmény, hogy az eljárás kizárólag a „Katonatestvéreink!” röpiratra épült és ezért hadbíróság előtt folyt le, még hozzá titkos tárgyaláson, módot adott nekünk arra, hogy a politikai tüntetések rendezését, az üzemi összeköttetéseket és a januári nagy megmozdulást a tárgyaláson említenünk se kelljen. A főtárgyalás központjában tehát, ahogy szándékunkban volt, az „antimilitarizmus” maradt.

A valóság persze egészen más volt: csak miután sikerült, november 17-én, az üzemi munkásokat az utcára kihozni háborúellenes politikai tüntetésre, tüntetésre az orosz proletárforradalom mellett; miután december folyamán a breszt-litovszki béketárgyalások alatt ilyen tüntetések egymástól függetlenül zajlottak le; amiután Budapestre friss bosnyák ezredeket hoztak és a tüntetések katonai elnyomása csak idő kérdésének látszott, csak ekkor, az összmozgalom szükségleteinek megfelelően hoztuk ki az első katonaröpiratot, a „Katonatestvéreink”-et, amiben felhívtuk a katonákat, hogy ne lőjenek a tüntető munkásokra. Ezt követte egy hasonló magyar röpirat a prágai magyar helyőrséghez, és egy horvát nyelvű (amit Krisztics Pál galileista fogalmazott) a budapesti bosnyák helyőrséghez. Ennyiben állt az „antimilitarizmus”.

A csoport valódi képét utólag sem tisztázták. Azok az emlékek, amelyek a történelmi vizek felszínén maradtak, később a „történetírás” áldozatául estek. A polgári történetírás anyagát, először tétován, azután ütemesen átalakította, míg végül majdnem teljesen eltüntette.

2. Révai József valóban klasszikus tanulmánya, amelyet több mint huszonöt évvel ezelőtt írt Szabó Ervin helyéről a magyar munkásmozgalomban és amely Magyarországon 1946-ban, és később, bevezetésül Szabó Ervinnek a 48-as magyar forradalomról írt könyvéhez, 1949-ben újra jelent meg, mesteri tollrajzát és mély emberi átértéssel megírt kritikáját adja a Szabó Ervin egész személyiségét és gondolatvilágát domináló ellentéteknek. Megmutatja, hogy a forradalmi szindikalista útja hogyan vezetett el a liberalizmus-hoz, azért, mert a tömegmozgalomtól elszakadt. De Szabó Ervin, „még a munkásosztály történelmi céljaitól elválva is a munkásosztállyal érez. Ezért buzdítja, 1917-ben a háborúellenes, antimilitarista csoport munkáját. Ő nem hisz az előrevivő útban, de a szíve azokkal van, akik ezen az úton járnak.”

Való igaz, hogy Szabó Ervin nem hitt az előrevivő útban, annál inkább hitt egyéni, terrorista akciókban, ami csak nehezítette a galileista diákesoportnak, hogy a márciusi orosz forradalom után megtalálja az utat a tömegmozgalomba. És amikor mégis megtalálta, ez közvetlenül a zimmer-

¹ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest, 1949, 57. o.

waldi baloldali hatás eredménye volt, ami elért néhány galileistát a Nemzetközi Szocialista Bizottság március 20-iki manifesztumán keresztül. A szeptember—októberben elinduló tömegmozgalomhoz Szabó Ervin döntő szervezeti segítséget nyújtott, olyan régi szindikalista munkásbarátai révén, mint Bellér Ignác és Végh Dezső, de *politikai irányítást* se előbb, se utóbb nem adott neki. Azt a zimmerwaldi baloldal adta.

„Szabó Ervin hiányzott Zimmerwaldból”, írja Révai, „nem volt ott Kienthalban és írásai között nincs semmi nyoma annak, hogy állást foglalt volna a forradalmi szocializmusnak ezekhez a nemzetközi értekezleteihez, amelyeken az 1914—18-as világháború alatt megtörtént a szakítás, nemcsak a jobboldallal, hanem a Kautsky-féle centrummal is. Szabó Ervinnek volt összeköttetése egy kis magyar diákcsoporttal, amelynek egyik-másik tagját (Duczynszka Ilonát) bizonyos laza képesek fűzték Zimmerwaldhoz. Lehetőséges, hogy Szabó Ervin, aki a háttérből erős befolyást gyakorolt erre az antimilitarista propagandát folytató csoportra, a csoporton belül nyilatkozott az orosz munkásmozgalomhoz és a zimmerwaldi baloldalhoz való viszonyáról.” Valójában éppen ezt vonakodott Szabó Ervin megtenni, az őt annyira jellemző nekilbúsult következetességével. Révai, mint kívülálló, érthető módon túlbecsüli Szabó Ervin befolyását, mikor leírja, hogy „a háttérből mozgatta, irányította, ápolta, nevelte ezt a háborúellenes antimilitarista mozgalmat, mely egy magyar szocialista munkáscsoport (Mosolygó) és egy baloldali-szocialista diákcsoport (Duczynszka, Sugár stb.) együttműködése és összeolvadása révén jött létre, Szabó Ervin szellemi apaságával és vezetésével. Ennek a mozgalomnak komoly része volt az 1918-as nagy háborúellenes tömegsztrájk előkészítésében és ily módon ez a mozgalom egyik forrása annak a folyónak, amelyé a magyarországi baloldali munkásmozgalom különböző áramlatai, az 1918-as forradalom győzelme után, kommunista párttá egyesültek.” De az, ami a baloldali munkásmozgalom különböző áramlatainak az embereit, a régi szindikalistákat, anarchoszindikalistákat, ellenzéki szociáldemokratákat elkapta és akcióba tömörítette, az a zimmerwaldi baloldal politikai elgondolása volt. Ezt a gondolatvilágot képviselte január után a mozgalomban Sallai és Korvin, ez képesítette a magyar munkásság egy részét 1918 októberére után, hogy a kommunista pártnak üzeni bázist nyújtson.

3. Hevesi 1949-ben megjelent cikke majdnem egészében a proletárforradalmat közvetlenül megelőző korszakkal foglalkozik. A cikk történelmi hűségre törekszik és azzal, amit a Gyárközi Bizottság januári és január utáni szerepéről mond, igen értékes adalékkal járul hozzá a történetíráshoz. A januári sztrájkhoz vezető mozgalom korai időszakára nézve azonban forrásnak alig tekinthető. Amennyiben Hevesi utal rá, a tények kiértékelésében olyan értelmezéssel él, amely arra a korszakra még nem alkalmazható.

Ebben a korai mozgalmi időszakban kétféle, egymástól erősen elütő alakulatról lehet szó. Az egyik: apró élcsoportok. A másik: széles szervezettek, mint az IKTOSZ, vagy mint a gyárakat összefogó szervezet, a Gyárközi Bizottság.

Ezeknek az élcsoportoknak a története csak mozaikokból rakható össze. A kezdeményezések egymástól elszigetelve történnek, egymásról nem vagy csak alig tudó csoportok működnek. Ahol találja, onnan veszi a mozgalom az embereit. Még alig különböznek a tettekre készek és az álmodók. A feladatok váratlanok és aránytalanul nagyok. Nincs formáló, edző időszak. Maga az akció a próba. Az élcsoportok embereiről később kiderülhet, hogy igen

különböző feladatokra alkalmasak, tényleg más és más mozgalmi fázisban kerülnek később személy szerint élre — és mégis majdnem mind ott voltak az első akciócsoportban. Egymással pontos relációba hozni személy szerint és idő szerint ezeket az alakuló csoportokat alapjában lehetetlen. A mozgalom fokozatokban alakul belőlük — amikor egy irányító gondolat körzetébe kerülnek, és amikor végül is egy gyűlésen vagy tüntetésen összetalálkoznak. Az erőérzet páratlan — mert íme, már nem a mozgalom emberei izoláltak, hanem az államhatalom emberei. Az éles csoportok maguk első kezdeteiktől fogva mégis konkrét valóságok, nem pedig konstrukciók.

A szélesebb alakulatoknak egészen másfajta a konkrét mibenléte — szükségképpen vázszerű a korai mozgalmi időszakban. Hatékony politikai erővé a Gyárközi Bizottság csak azután lett, hogy 1917 novemberében Budapesten utcai politikai tüntetésre került sor. Ezzel megtört a jég, és januárban a Gyárközi Bizottság már igen fontos szerepet töltött be.

A novemberi és decemberi tüntetések mögött döntő mozgalmi esemény állt: a nagyüzemi bizalmiférfiak és a galileista diákcsoport összeforrása. Két kérdés merül fel ezzel az eseménnyel és magukkal az utcai politikai tüntetésekkel kapcsolatban. Először, hogy honnan származott a tüntetések politikai célkitűzése. Másodsor, hogy milyen szervezkedési tapasztalatoknak tulajdonítható, hogy a háborús gépezet ellenére megvalósulhattak.

A válasz egyik kérdésre sem kétséges.

A forradalmi defetizmus irányelve egyenesen a zimmerwaldi március 20-iki* felhívásból származott, amely elsősorban Németország és Ausztria — Magyarország munkásaihoz fordul, hogy lázadjanak fel „forradalmi tömegharcban kenyérért, szabadságért, békéért”. Első történelmi kihatása volt ez a magyar fejlődésre a Bolsevik Pártnak, amely az orosz polgári forradalom következtében váratlanul diadalra vitte a Lenin vezette zimmerwaldi baloldalt a zimmerwaldi mozgalom keretén belül. Ettől az időponttól kezdve „Zimmerwald” a zimmerwaldi baloldalt jelentette.

A szervezkedés hatásossága egyrészt Szabó Ervin mozgalmi kapcsolatainak tudható be, másrészt pedig bizonyos szervezési elgondolásainak, amik erre a helyzetre tényleg ráillettek. Az orosz illegális mozgalom konspiratív tradíciói ifjúkori benyomásainak emlékeként éltek és mélyen befolyásolták Szabó Ervint. Rajta keresztül szűrődtek át hozzánk. Az államhatalommal életre-halálra szövetkezett szociáldemokrata és szakszervezeti bürokrácia közvetlenebb veszélyt jelentett egy háborúellenes munkásmegmozdulás számára, mint a tájékozatlan rendőrségi közegek. Az ilyen megmozdulás szervei illegalitásban kellett hogy kifejlődjenek, nemcsak az államhatalommal szemben, de a szociáldemokrata pártbürokráciával szemben is. Szabó Ervin útmutatása abban volt, hogy csakis a forradalmi érzésű bizalmi-férfiak köz-

* A Nemzetközi Szocialista Bizottság — a zimmerwaldi szocialisták szervezete — 1917 után nem jelentette a leghaladóbb elemek egységes csoportját. A szervezeten belül a Lenin vezette baloldal — a bolsevikok — éles harcot vívtak a kautskysta, centrista szárnnyal. 1916-ban a baloldalnak még sikerült pozitív határozatokat elfogadtatni a Kienthalban összeült kongresszussal, később az ellentét a két szárny között méginkább elmélyült. 1917 végével a szociálszovinizta jobboldal kezébe került NSzB-ből a bolsevik párt tagjai kiváltak teljesen, a III. Internacionálé létrehozásáért harcoltak. A III. Internacionálé első kongresszusa (1919 márc.) a NSzB-t megszüntetnek nyilvánította.

A NSzB 1917. március 20-i határozatát — melyen Lenin s a baloldal hatása feltétlenül látszik — a magyar antimilitarista csoport akkor a leghaladóbbak nyilvánulásának ismerte. Kétségtelen, hogy a zimmerwaldi határozatok szövege háborúellenes tevékenységükre előrelendítőleg hatott.

vetlen összefogása, a párt és a szakszervezeti bürokrácia minden fokon való megkerülésével vezethet célhoz. Ennek a szervezeti elvnek a kihatása tette a mozgalmat olyan ellenállóképessé, hogy üzemi támpontjait a háború folyamán nem lehetett többé megsemmisíteni.

A galileista diákcsoport szerepe abból állt, hogy a zimmerwaldi baloldal által megfogalmazott politikai célkitűzést a magyar munkások aktivistái elé terjesztette és ezeknek a politikai céloknak érdekében megnyerte az összeműködésüket.

Sajnos Hevesi cikke a történelmi elemzés szempontjából fogyatékos, mind a politikai, mind a szervezeti síkon.

Politikai megítélésében elfelejti, hogy Lenin áprilisi tézisei, amelyeket mértékül vesz, öt héttel az orosz polgári forradalom után keltek, míg a magyarországi tüntetések több mint egy évvel megelőzték a magyar polgári forradalmat. Az áprilisi tézisek második pontjában Lenin azt mondja, hogy „Oroszországnak most az összes hadviselő államok közt a legszabadabb ország, a legáltalásnak teljességével bír, tömegelnyomás nincsen...” De akkor hogyan válhattak volna az orosz helyzetre szabott áprilisi tézisek, ahogy azt Hevesi gondolta volt, mozgalmi jelszóvá a magyar helyzetben? Hevesi maga mondja, hogy nálunk a kérdés az volt, hogyan lehet nyílt jelszavakkal a tömegek elé menni „anélkül, hogy a rendőrség már az első kísérletnél el ne söpörje az egész kezdeményezést”. Hevesi abban téved, hogy az üzemi bizalmiak és a diákcsoport helyes szervezési módszere folytán a rendőrség éppenséggel nem söpörte el az egész kezdeményezést az első kísérletnél — hanem ellenkezőleg, tehetetlenül nézte a november és december folyamán hólabdaként növekvő utcai tüntetéseket, amelyeknek a rugójára nem tudott rájönni.

Ha Hevesi néhol konstrukciókat alkalmaz is a korai időszak tekintetében, cikke mégis gondos és komoly írás.

II. A magyarországi zimmerwaldi csoport „első garnitúrája” működésének rövid vázlatja (1917 szeptember — 1918 január)

1917 szeptember elején a Galilei-Körben egy igen szűk csoport állt össze, eleinte 3—4 diák, de később se több, mint 7—8, akik elfogadták a zimmerwaldi platformot és az üzemi munkássággal kapcsolatot kerestek. Majdnem kivétel nélkül vezetőségi tagok voltak, és elhatározásukkal a Galilei-Kör egész múltjával, mélyen gyökerező idealista-pacifista nézeteivel és a pusztán kulturális forradalomra irányított indoktrinációjával helyezkedtek szembe az elmúlt hónapok döntő hatása alatt. A nemzedékük, a Galilei-Körbe tömörült proletár és kispolgári diákság, nem volt felkészülve a politikai feladatokra, amik forradalomban új tartalmat, új osztályalapokat adnak a nemzetnek. És a Galilei-Kör vezetői nem „hoztak magukkal” kétezer ifjút — csak közvetetten, a példájuk erejével pótolhatták az elmúlt évek politikai mulasztását.

Hogy személy szerint pontosan ki, mikor kapcsolódott be a csoportba, igen nehéz volna emlékezetből megmondani, de a diákcsoport október elejére kialakult és később sem sokat változott. Kétségtelen, hogy Haász Árpád és Sisa Miklós (a Kör akkori elnöke) az elsők között voltak. Lantos Albert, a tizennyolc éves Csillag László és Darvas Simon igen korán csatlakoztak. Kezdetből fogva egyetlen kérdés emésztett bennünket: hogyan kapcsolódunk össze a hadiüzemek munkásságával. Semminemű üzemi összeköttetése nem volt senkinek.

Megtudjuk, hogy az egyik köri vezetőségi tagnak, Sugár Tivadarnak vannak szakszervezeti összeköttetései, hogy sokat jár a különböző szakszervezetekbe előadni. Még ugyanaznap este elmentünk néhányan meghallgatni. A cipőfelsőrészkesztítőknél adott elő, mégpedig az antimilitarizmusról. Gustave Hervé „Leur patrie”-jára támaszkodó előadás volt, jobban mondva lángoló szónoklat, amit a cipőfelsőrészkesztítők lelkesen hallgattak meg. Sugárt behívtuk a csoportba, de az üzemekkel való kapcsolathoz nem jutottunk közelebb.

Szeptember végén vagy október elején tanácskozássra ültünk össze Szabó Ervinnel, akivel most már a csoport nevében tartottam fenn az összeköttetést. De a helyzet most egészen más volt, mint az előző hónapokban. Nem politikai útbaigazításért és nem célirányért fordultunk hozzá — pontosan tudtuk, hogy mit akarunk: kihozni a muníciógyárak munkásait az utcára, politikai tüntetéseket a békéért, szolidaritást az Oroszországban vajudó munkásforradalommal, amit júliusban vérbefojtottak, a tömegek olyan megmozdulását, hogy az imperialista frontokon innen és túl érződjék annak a hatása.

A csoport célirányát és inspirációját a zimmerwaldi alapelgondolásból vette, és ez a tömegmozgalmi, politikai elgondolás csak Szabó Ervinnel való tudatos ellentétben tudott kifejlődni. De mire kiérett az iránya, akkor Szabó Ervintől jött az a mozgalmi segítség, amely nélkül ez a csoport nem tudott volna eljutni a cselekvésig és föltétlenül elvetél.

Ez a segítség — mint már említettem — kettős volt, és mind a két részében Szabó Ervin nagyon egyéni életútjának a tárházából való. Az első rész egy szervezeti elv volt, a létező párt- és szakszervezeti bürokrácia teljes és minden fokozaton való megkerülése, hogy ne tudják elejét venni a megmozdulásnak a rendőrséggel való összejátszás útján. A munkásságnak minden üzemből adott, tradicionálisan létező bizalmi embereit, akik az üzemi ügyeshajos dolgokkal foglalkoznak, de nem részei a szakszervezeti bürokráciának kell egymással egy szervvé összefogni, a szakszervezetek feje fölé. Végül is ezen a szervezési elgondoláson múlott minden. Ez lett a mozgalom emeltyűje. A segítség másik része azokban a személyes kapcsolatokban rejlett, amik Szabó Ervint mindennemű ideális-anarchista, anarchoszindikalista és szindikalista magyarországi megmozdulás hordozójával összefűzték. Valóságos élő gócpontja volt minden ilyen megmozdulásnak. A szereplőikhez személyes barátság fűzte. Szabó Ervin, a törekeny szervező, pedáns könyvtáros mestere volt a konspiratív élettechnikának. Végül is elhatározta, hogy összehoz bennünket egy régi barátjával, Bellér Ignáccal, a kazánfűtők független szakszervezetének az elnökével.

Ezen az emlékezetes összejövetelen október elején Szabó Ervin lakásán Sugár Tivadar, Haász Árpád és én képviseltük a csoportot. „Meg akarjuk mutatni a fiatalok, hogy mit tudnak”, mondta Szabó Ervin Bellérnek magyarul. Három hónappal később, cserébe a szabadulásért, Bellér Ignác elárulta a rendőrségnek a diákcsoport tagjait. De közben kiépültek az üzemi kapcsolatok — ebben Bellérnek döntő szerepe volt —, a mozgalom megindult és incidensek nem állíhatták meg.

A következő értekezletet, amelyen a bizalmi férfiakkal találkoztunk, már röviddel később, október vége felé tartottuk meg. Lehattunk vagy tízen-ötven és egy városligeti kocsmában, a Trieszti Nő-ben jöttünk össze. Bellér meghívta néhány régi barátját, köztük Végh Dezsőt és Mosolygó Antalt, akik mind a ketten régi szindikalisták voltak. Mosolygó, aki a Mátýásföldi

Repülőgépgyár főbizalmija volt, viszont elhozta magával a Weisz Manfréd-gyár főbizalmiját, Österreicher Sándort, és még egy fiatal csepeli bizalmit, Suller Bélát. Österreicher pedig az Erzsébetfalvi Fegyvergyárnak egy fontos bizalmiférfiát hozta magával, akinek a nevére sajnos nem emlékszem, és még vagy féltucat megbízható csepeli és fegyvergyári elvtársat. Mosolygót — aki sokat olvasott, igen művelt ember volt — itt és minden más alkalommal két 15—16 éves igazolótanonc kísérte. Robb Géza és Korpos Árpád, akiket Mosolygó végnélküli odaadással oktatott és nevelt. Rajtuk kívül a Galilei-Körből a csoportunk tagjai voltak jelen. Az értekezletet Bellér nyitotta meg és vezette. Én ismertettem a zimmerwaldi Nemzetközi Szocialista Bizottság március 20-iki felhívását,² amelyet április havában hoztam Zürichből Budapestre. Az elmúlt hónapok érlelő hatása alatt készült a manifesztum politikai gondolatköre, amiben Lenin hatása már döntően érvényesült, magával ragadta a bizalmiakat. És az a tény, hogy más hadviselő országokban vannak a munkásmozgalomban olyan szocialisták, akik fellépnek a háború ellen, fellépnek az államhatalommal egy húrton pendülő hivatalos szociáldemokrata pártvezetőség ellen, a legmélyebb benyomással volt rájuk. Ezen az értekezleten mindenki átértette, hogy a nemzetköziség gondolata élő valósággá lesz minden ország szocialistáinak a saját hadviselésük elleni cselekedeteiben. A zimmerwaldi felhívás ismertetése után Mosolygó Antal szólalt fel az ő csöndes, eltökélt módján. Mindenben hozzájárult a mondottakhoz és már át is tért a közvetlen feladatokra. A galileista elvtársak fogalmazzanak meg egy röpiratot, amiben a felhívás alap gondolatai rövidebben lennének lefektetve. Ezt a röpiratot adjuk ki a „Zimmerwaldhoz esatlakozott magyarországi szocialisták csoportja” nevében, és ezt a megnevezést minden további akcióknban is viseljük. Ehhez az értekezlet egyhangúan hozzájárult. A röpirat terjesztését a saját üzemeikben a jelenlevő bizalmiak vállalták.

Hosszabb tanácskozás után az értekezlet elhatározta, hogy azonnal hozzáfog egy utcai tüntetés megszervezéséhez, és bizalmi értekezletet hív össze, ahová mindenki hozza el magával megbízhatónak ismert társait. Ez a szélesebb kör fogja majd a tüntetés minden részletében előkészíteni. Mikor elkészöntünk, Mosolygó Sugárhoz fordult és meghívta, hogy jöjjön ki egy este Mátyásföldre az üzemi elvtársak előtt beszélni. „És jöjjön ki az elvtársnő is”, mondta hozzám fordulva. Megbeszéltük, melyik este megyünk ki. A világ foggott körülöttünk, úgy örültünk.

Mikor pár nappal később leszálltunk a mátyásföldi megállónál, a gyér világitásnál szélesvállú emberek tódultak a vagon felé, körülöttünk voltak mindenhol, mint az élő fal és meneteltünk kifelé az állomáshól. Úgy tűnhettünk el közöttük, vézna diákok, mint akiket a föld nyelt el. Az egyik „kis festő” mellettünk ment és magyarázta, hogy a gyárban igen nagy volt a várakozás,

² A felhívás lényegbevágó mondatai a következők: „Eljött a történelmi pillanat, amiben minden ország proletariátusának választania kell, a háború mellé áll-e vagy a forradalom mellé.” — „A forradalom öli-e meg a háborút, vagy a háború a forradalmat? Ennek a kérdésnek a megoldása az európai proletariátus magatartásán múlik...” „... ha mindenk fölött Németország és Ausztria—Magyarország munkáosztálya fel nem lázad... példátlan bünt követ el egy egész osztály a saját sorsa ellen.” „... a harc, ami az orosz burzsoázia és az orosz proletariátus között folyik, egyben a háború és a béke közötti harc is.” A manifesztum ezekkel a szavakkal végződött: „Lázadjatok fel forradalmi tömegharcban kenyérért, szabadságért, békéért! Le az osztálybékével! Le a háborúval! Éljen a proletariátus nemzetközi akciója! Éljen az orosz és a nemzetközi szocialista forradalom!”

a hekusok megszagoltak valamit. Csak amikor elértek velünk a sötét határba, széledtek szét az elvtársak, megmutatva, merre vágjunk át a földeken, hol érjük el majd a Közútit.*

A röpiratot megszerkesztettük „Munkások! Testvérek!” megszólítással. Stencilre gépeltem a mit sem sejtő Pollacsek Károly ügyvéd lakásán (Madzsarek révén ismertem Károly bácsiékat) és este a Kör róneó gépén lehúztuk.

A csoportunk közben még néhány taggal gyarapodott — hozzánk csatlakoztak Kelen József mérnök és a felesége, Fried Jolán, Lantos Albert felesége, Ripper Borbála, Tölgy Péter István és még egy elvtárs, csöndesszavú, tizenkilenc éves, akit semmi sem jellemez jobban, mint hogy nem tudok emlékezni rá, mikor jött hozzánk, de aki minden döntő helyzetben ott volt, Sallai Imre.

Az orosz proletárforradalom első hetében folyt az üzemekben a második bizalmi értekezlet előkészítése, s *november 14-én* ült össze a MÉMOSZ helyiségben, álmunkban sem várt erővel. Lehattunk vagy 150-en. Ott voltak a csepeli Weisz Manfréd-gyár, az erzsébetfalvi Fegyvergyár és a mátyásföldi Repülőgépgyár képviselői és néhány kisebb üzem, Bellér kazánfűtőinek a közvetítésével. A napirend egyetlen pontja egy utcai tüntetés megszervezése volt, amit a helyszínen teljes szakszerűséggel és merész nyíltsággal tárgyaltak meg és vállaltak a bizalmiak. Megbeszélték, hogy ki hány munkással jön be, melyik műhelyből, milyen úton; s az Andrássy úton igyekeznek majd a belváros felé vonulni, de úgy, hogy apró csoportokban gyűlnek össze a Köröndöt környékező mellékutcákban este 7 és 8 óra között, a következő szombaton, *november 17-én*: amikor elüti a nyolcat, mindenfelől egyszerre igyekezzenek kijönni az Andrássy útra „békét akarunk! békét akarunk!” jelszóval, vagy azzal, hogy „béke vagy forradalom!”, „beszéljünk oroszul!”, „éljen Lenin!”, vagy, ami eszünkbe jut. Egy spiclit, aki részeg embernek tettette magát, kivitték az utcára, mint egy zsákot. Hogy a rendőrség előtt az ilyen arányú készülődés nem maradhat titok, magától értetődött. Nem sokat gondoltunk vele: akármilyen történik, a mi szekerünket tolja.

Nem tolt: röpítette. Szombat reggel Budapest megszállott város volt. A menetelő katonai osztagokat senki sem fogadta már másként, mint megszóított mindennapi dolgot, a tömör lovasrendőrcsapatok már több érdeklődésre találtak városszerte. De annak híre, hogy minden villamoskocsinak az elülső és hátsó perronján egy-egy kakastollas állt, úgy futott át a városon, mint a láz — végre is a villamos mindenhová eljut. Valami készült és Budapest tudta, megérezte ezt.

Már reggel felmentünk a Körbe, mondhatni mámorittasan. Az erőinket groteszkül túlbecsülte az államhatalom: de ettől is nőnek majd. A karhatalomnak ilyen önleplező felvonulása világossá tette, hogy nem tudják csirájában elfojtani a mozgalmat, sötétben tapogatódnak, nem tudják, hova csapjanak le.

Délután négy órától kezdve egyenként vagy ketten-hárman jártuk be a felvonulás színhelyét, a Köröndöt környékező mellékutcákat, figyeltük és feljegyeztük a rendőrségi csapatok elhelyezkedését — egy iskolaudvarban, bérházak kapualjában, egy postahivatal udvarán.

A „Fészek” kávéházban öt órától kezdve Sisa, Sugár, Haász és én ültünk egy asztalnál, csoporttagok jöttek és mentek a hírekkel. Igyekeztünk mind világosabb képet nyerni arról, hogy hol vannak a rendőrség tartalékai. Három összetolt kávéházi asztal mellett egy tucat rendőrtiszt tartotta tanácskozásait, egy pedig a telefonfülkében posztolt. Hétfő óra tájt elszállingóztunk Mosoly-

* „Közúti” — a „Budapesti Közúti Vaspálya Társaság” rövidítése.

góék és Österreicherék befelé tartó csoportjait értesíteni. A mellékutcákban mindenfelé feltűntek az üzemiék, párosával, legjobb gúnyában, a lányok keszkenővel a fejükön. Galileisták is voltak mindenfelé, sok olyan is, akit csak látásból ismertem.

A tüntetés pont nyolekor kezdődött és körülbelül egy órán át gomolygott. Az Andrássy utat lezárták az erős rendőrosztagok, de a csoportok a mellékutcákon kerülővel újrafarmálódtak a hátukban. Kirendelték a harminckettes bakákat is. Láttunk a kezükben a földnek szegezett szuronyokat, ezért dörgő éljeneket kaptak. Gyorsan vissza is vonták a harmincketteseket. A rendőrök viszont kardlapoztak és kavarodás keletkezett. Mint a színházban a kulisszák közül, újra meg újra ugyanazok a csoportok jöttek ki, más-más utakon kerülve elő. Már új és régi ismerősöknek intett az ember. Sisa, Sugár. Haász és én végig együtt tüntettünk. Egy rendőrtiszt felénk jött és azt mondta: „Ne tessék a csőcselék közé keveredni.”

A november 17-i tüntetést igen sok hasonlóan szervezett tüntetés követte, főleg december elejétől kezdve, a breszt-litovszki béketárgyalások megindulása után. A technikája úgy látszik, fönmaradt a magyar munkásság emlékezetében későbbi időkben is. A decemberi tüntetések szervezése sok, egymástól független pontról indult ki, amikkel a csoportunknak néha közvetett (mint Kelen József személye által a mérnökökkel), néha pedig semmi összefüggése sem volt.

A novemberi tüntetés után jó propaganda eszköznek tartottuk egy plakátnak a külvárosokban és középületeken való megjelentetését. A Fővárosi Könyvtárból, ahol Szabó Ervin gondosan gyűjtött minden forradalmi irodalmat, kivettem Batthyány Ervin lapjának, a Társadalmi Forradalomnak a bekötött számait és egy abban talált antimilitarista jelvényt választottunk ki, amin két ököl egy fegyvert tör össze. Ezt nagy alakban linóleumból kivágtam, és ennek a mintának a segítségével piros nyomdafestékkal vagy háromszáz példányt készítettünk. A ragasztást éjjel végeztük, kettes csoportokban, úgy hogy az egyik a plakátot húzta ki a kabátja alól, a másik pedig a kabátja alatt madzagon lógó csirizesbödön és ecset segítségével megkenté azt. Az ecseteket és jó csirizt a mátyásföldi „kis festők”-től kaptuk, akik részt vettek az éjjeli ragasztásban is. A többi résztvevők galileisták voltak. Reggel a rendőrök karddal kapargatták le a plakátokat, a jelenetnek népes publikuma volt.

Röviddel ezután a MÉMOSZ-ban tartott értekezlet és a novemberi tüntetés után a csoportunk egyik tagja, Csillag László megemlítette, hogy egy, az ő szomszédságukban lakó orosz munkás, aki mint politikai emigráns él Budapesten — az 1905-ös orosz forradalom résztvevője volt — keres velünk kapcsolatot. Csillag után Sugár és én mentünk fel Valdemár Jusztuszék lakására, Gizella út 19. alá. Ezzel új fejezet kezdődött abban a csudálatos előjátékban, amiben akkor éltünk és mozogtunk. Ez az orosz proletárforradalomnak talán második vagy harmadik hetében lehetett.

Valdemár Jusztusz bakui munkás volt, bolsevik, felesége pedig baloldali szociálforradalmár, volt tanítónő. Mind a ketten Szibériából menekültek el és már néhány éve Budapesten éltek emigrációban, mikor a háború kitört. Rövid internálás után visszanyerték mozgási szabadságukat, újra szabadlábbon éltek Budapesten. Jusztusz cigarettahüvely gyárban dolgozott. Két kis fiuk volt, Jusztuszné harmadik gyermekét várta. Egy nagy bérházban volt szoba-konyhas lakásuk.

Jusztuszek a háború előtt az orosz földalatti mozgalommal tartották a kapcsolatokat és magyarországi otthonuk támpont volt a cári Oroszországból menekülő elvtársak számára. Különösen Jusztuszné vett részt aktívan a „vörös—vörös-keresztes” munkában. A háború negyedik évében vállalták újra ezt a mozgalmi munkát. Körülményeik kicsit megváltoztak: az ágyuk és a gyerekek ágya a szoba egyik hosszanti falának mentén állt, a szoba közepén volt az asztal. A szoba másik fala hosszában végig egy sor szalmazsák feküdt. Ezeken aludtak az olyan orosz mozgalmi aktivisták, akik különböző magyarországi hadifogolytáborokból megszöktek és a régi kapcsolatok nyomán eltaláltak Jusztuszekhoz. Az orosz Októbernek ez a távoli tanyája, ez a mákszem-sejtje az első magyarországi megrezzenésre megkereste — és megtalálta —, hogy hol adhatna valamiféle mozgalmi segítséget: talán tapasztalattal vagy másként szolgálhat.

Hogy az emlékük legendává lett a mozgalomban, csak természetes. De a legenda is messze elmaradt a valóság mögött. A Gizella úti tanyát mindenképpen védenünk kellett avatatlan szemek elől. A csoportból csupán Sallait hoztuk később szoros kapcsolatba velük.

A Jusztuszeknél illegálitásban lakó oroszok tapasztalt mozgalmi emberek voltak. Az orosz és osztrák—magyar hadigépezetet kijátszva irodalmat is hoztak magukkal, mindenki a saját irányának megfelelőt. Egy baloldali szociálforradalmár Kaljajev fényképpel ellátott rövid életrajzát hozta magával a lövészárkokon át. Közülük ketten adtak lényeges segítséget a mozgalomnak. Az egyiket Solemnek hívták. Ukrajnai ipari munkás volt, baloldali szociálforradalmár. A mozgalomban — és a legendában is — Sólyom volt a neve. Ez a név rátapadt, illett rá. A következő hat héten minden akciónkban részt vett, számtalan tapasztalattal segített a szedésnél, nyomtatásnál, a nyomda eltüntetésében. Minden demonstrációban legelől ment, azt tartotta, hogy lógós hadifogolynak az a legbiztosabb hely.

A másik segítőnk az úgynevezett szőke terrorista volt, akit még illegális néven se hívtak sehogyan. Hivatásos forradalmár volt, és szakértője a „repülő nyomdák” felállításának. Két héttel később megvolt a nyomdánk: megszervezte a „Glóbusz” nyomdában munkára beosztott orosz hadifogolyokat, akik apránként hordták ki a zsebükben a kézi szedésben használt ólombetűket. A hengert Jusztusz készítette a gyárban. A simára csiszolt nehéz acéllap helyére, amire a szedést rakják a nyomtatásnál, csiszolt vastag üveglap került — ez volt a repülő nyomda műszaki titka. A csiszolt üveglapon éppen olyan egyenletesen állt a szedés, akárcsak az acélon, amit egyaránt nehéz lett volna megszerezni, eltüntetni vagy kimagyarázni. Ha veszély volt és a szedést el kellett tüntetni, az üveglap ott maradhatott, dekoratív célokat szolgált, teázó asztalkára rakták, vagy csecsebecsék álltak rajta.

Jusztusz és a felesége, akik minden sokszorosító technikában jártasak voltak, még mielőtt a nyomda teljesen működőképes lett, primitív lehúzógépet is szerkesztettek.

December vége felé az utcai tüntetések olyan fokot értek el, hogy véres katonai akciókkal kellett számolni. Budapestre mindig nagyobb számban hozták a csapatokat, közöttük bosnyákokat is.

Csoportunk akkor elhatározta, hogy a Budapesten állomásozó katonákhoz kiáltványt intéz, hogy ne lőjenek a tüntető munkásokra. Ez volt a „Katonatestvéreink!” röpirat, amit Sugár fogalmazott meg, és amit a Jusztuszek készítette sokszorosítógépen vontunk le, december végén.

Az elosztási akciónak, amelyet január 4-én este vittünk keresztül, Kelenék Városmajor utcai lakása volt a központja. Hatan vettünk részt, galileisták, a terjesztésben : Sisa, Sugár, Haász, Csillag, Sallai és én. A röpiratokat tízesével göngyölgettük barna papirosba és ezeket a vékony tekeréseket osztottuk szét magunk között s ki-ki vállalta terjesztésnek megfelelő mennyiségben. A budapesti kaszárnyák között kettő volt, amit téglafal vagy vasrácsos kerítés zárt körül, a többi háztömbbe szorított épüle csoport volt, ahova kívülről nem lehetett bedobni a röpirattekeréseket. Az ilyenekbe a fiúk mentek be különböző ürügyek alatt és letették a tekeréseket, ahogy és ahol tudták. A bekerített laktanyákat (az Üllői úti honvéd gyalogsági laktanyát és az Üllői út másik oldalán fekvő honvédhuszár laktanyát) én vállaltam. A gyalogsági laktanyába a fal mellett járva hajítottam be a tekeréseket az udvarra. Koppantak a fagyott földön, de még jó sok volt az aktatáskámban, mire a kaszárnya sarkához értem. Átmentem a lovassági kaszárnyához, és vasrácsos kerítésén becsúsztattam a maradékot.

A következő napokban Sugár és én többször voltunk kint Csepelen egész nap. A sightek* ideje alatt se ki-, se bemenni nem lehetett, de leváltáskor semmi sem volt ennél egyszerűbb. Korán reggel Suller Béla csepeli bizalmi lakására mentünk, ő ellátott bennünket munkás-igazolvánnyal és a nagy emberáradatban feltűnés nélkül bemehettünk. A sight alatt azután *bőven* volt idő hosszú beszélgetésekre Österreicher Sándorral, aki elvitt bennünket ismerkedni, beszélgetni minden egyes műhelybe, ahol a bizalmira építeni lehetett — és igen sok ilyen műhely volt. Számunkra a Galilei-Kör jelszava „tanulni és tanítani” új értelmet nyert.

Kakastollások minden műhelyben voltak, ide-oda járkáltak a gépek között. Bár rólunk lerítt, hogy diákok vagyunk, velünk nem törődtek.

A műhelyekben megmutatták a bizalmiak azt a szimpla készüléket is, amivel le tudnák állítani a csepeli műveket, hogy hány perc vagy negyedóra alatt, arról vita folyt. Minden műhelyben apró esigán futó spárgára kötött piros szövetdarabokat lehetett fölropíteni a transzmisszióra** — ez volt a „leállni” jel. De álmunkban se hittük volna, hogy két hét se múlik el és fölropülnek a munkásmozgalomnak ezek a tüzes nyelvei.

Ezekben a napokban kezdtük megtanulni a szedést is — a nyomdának most már minden kelléke együtt volt, de a kezelése sok gondot és türelmet kívánt. Legelőször Sallaihoz került, többen is dolgoztunk vele, de a késő esti jövés-menés Sallai hónaposszobájában túl feltűnővé válhatott, ezért átvittük a nyomdát, két bóröndben, az én Fillér utcai albérleti szobámba, amely a kertből nyílott és ahol a földszinten nem is volt más lakott helyiség. Berta Erzsébet, az emeleten lakó háziúrék mindenese, örködött a biztonságunk fölött. Soha se kérdezősködött. Találékony jóságával néha harapnivalóval is és sok nehéz helyzetben is segített. Itt egész éjjeleken át szedtünk és kézzel nyomtattunk, Sólyom, Sugár és én. A „nyomtatás” természetesen csak úgy folyt, ahogyan kefelenyomatokat készítenek a nyomdában, és rengeteg időt vett igénybe.

A fellendülő mozgalomban szinte határt nem ismert az erők megfeszítése. Értekezletek között vagy villamosban ülve elaludtunk. De a nyomtatással

* sight = műszak.

** Transzmisszióknak nevezték a gyár különböző helyei, épületei között futó, összekötő drótvezetékpályát.

átdolgozott éjjeleken új meg új ötletek merültek fel, határtalan optimizmus diktált új terjeszkedést, vezetett új kapcsolatok felvételére. Így jött létre a prágai magyar helyőrséghez intézett röpirat, amelynek a terjesztését Pór Leó galileista vállalta, és az osztrák „radikális baloldallal”, Koritschonerékkal való kapcsolat felvétele. Végh Dezső régi anarchoszindikalista útján, aki e célból kiutazott Bécsbe. Jó hangulatban folyt a munkánk. Súlyom, aki nálunknál néhány évvel, mozgalmi perspektívában pedig egy fél évszázaddal idősebb volt, mosolyogva nézte: „olyanok vagytok, mint a megtestesült nyolecvanas évek” — mondotta.

A tüntetések mind sűrűbben követték egymást és Súlyom ragaszkodott ahhoz, hogy a nyomdának el kell tűnnie a szobából. Egyik késő este elvittük a két bőröndöt Nagy József elvtárs házikójába, nem messze a Fillér utcától. Nagy Józsefet a bizalmiak értekezleteiről ismertük. A következő napon — már este volt és erősen havazott — Súlyom és én továbbvittük Nagyéktól a két bőröndöt le a gyalogutakon, a hűvösvölgyi villamos megállójához. Szép rendezesen be volt minden csomagolva, a kész szedés újságpapírban, spárgával összekötve, a kész prágai röpiratok pedig újságpapírba göngyölve, vastag tekeresben feküdtek a bőröndaljában. Vártunk a villanyosra. Ekkor a sűrű hóból felénk jött egy egyenruhás ember és kérdezte, mi van a kofferben. Súlyom vagy öt lépésnnyire állt. Csak lassan kell mozognom, beszélnem, gondoltam. Azt mondtam, a könyveim. Az egyenruhás kért, nyissam ki. Motoszkáltam a zárral, nagy-lassan kinyitottam. Mutatóujjal a tekeresre mutatott. Abban mi van. — kérdezte —, nem lekvár? Nem, mondtam, csak papiros. Akkor jó, mondta, mert finác volt. A villamosban jó sokáig nem mertünk összenézni Súlyommal. Nevetőgöres környékezett bennünket. A Nyugatinál a bőröndöket a ruhatárba adtuk.

Január 13-án mind ott voltunk a Rákóczi úti nagy tüntetésen, és ott meneteltek velünk egy csoportban a mi oroszaink, minden elővigyázatot sutba dobva, és énekelték az ő énekeiket, énekelték a Varsavjankát.³

A rendőrségi akció a Galilei-Kör ellen már előtte való nap, szombaton, január 12-én megkezdődött. Feloszlatták a Kört és lepecsételték a helyiségét.

A Galilei-Kör feloszlatása és a január 13-i tüntetések, a Gyárközi Bizottság szervezte hat népgyűlés* a tömegharc új korszakát vezették be. A cenzúra törölt minden megmozdulásról szóló hírt. De Budapest és Ausztria között a vasutasok vitték és hozták a híreket. 14-én megmozdult Wiener-Neustadt.

³ 1932 tavaszán találkoztam Sallaival és Karikás Friggyessel, akik Moszkvából jövet útban voltak magyarországi illegális küldetésükben és felkerestek, mikor Bécsen átutaztak. Sallaitól hallottam régi barátaink sorsáról: hogy Valdemár Jusztusz meghalt és a Pravdában „igen szépen elparentálták”; a „szőke terrorista” elment diplomáciai kurirnak; Solemot, a baloldali szociálforradalmárt az orosz polgárháború korai korszakában letartóztatták, de a Budapesten szerzett érdemei miatt szabadon engedték, később elpusztult a polgárháborúban.

* A hat népgyűlést, helyesebben nagygyűlést a Gyárközi Bizottság mellett az Ipari és Közlekedési Alkalmazottak Országos Szövetsége s a jól kiépített gyári bizalmi szervezet kényszerítette ki a SzDP vezetőségétől, 1918. január 13-án, ugyanegy időpontban tartották ezeket a gyűléseket. Mindegyiken ugyanazt a javaslatot olvasták fel az ellenzék tagjai: központi munkástanácsot akartak létrehozni, amely a párt feletti ellenőrző szerv szerepét akarta betölteni. A SzDP vezetősége előre tudomást szerzett a dolgról, de négy gyűlésen nem tudta megakadályozni a határozattá emelést. Azért az SzDP igyekezett a történetek agyonhallgatni. — A központi munkástanács nem jött létre. Hatása a nagygyűléseknek mégis volt — miként azt Duczinska is megjegyzi: A tömegharc új korszaka következett, olyan korszak, amely az SzDP magatartására is hatott, taktikájának, politikájának megváltoztatására kényszerítette.

17-én Ausztriában tovább terjedt a sztrájk-mozgalom, de hogy milyen mértékben, az még nem jutott nálunk a köztudatba.

A Galilei-Kör feloszlata, a január 14-én történt tömeges előállítások, diákok, mérnökök letartóztatása lázba hozta Budapestet.

Sallai és én nem voltunk a Kör vezetőségében, a rendőri akció így minket nem érintett. Mikor 15-én este a Kör vezetőségét, köztük a mi aktív csoportunk tagjait is a rendőrségről újra kiengedték, az oroszok, akikből a mozgalmi tapasztalat szólt, azt tanácsolták, hogy legalábbis én menjek teljes illegalitásba. A csoport, amennyiben érintkezést tudott egymás között teremteni, ellene döntött. Azt hittük, nincs ellenünk bizonyíték, s ámulást nem tudtunk elképzelni.

Január 17-én este egy ismeretlen diáklány hozott hírt a másnap tervezett letartóztatásom időpontjáról. Mérő Gyula szocialista ügyvéd hallotta a Főkapitányságon egy szimpatizáló rendőrtisztől. Csoportunk határozata értelmében nem mentem illegalitásba.

Január 18-án letartóztatottak, mint később kitudt, Bellér bemonadására, aki egész sor nevet megadott Krecsányiéknak. Bellér nem volt eleve áruzó, de beteg ember volt, epileptikus, és félelmi állapotában összeomlott. Régi barátokat, üzemi bizalmiakat azonban nem árult el, így a mozgalom üzemi támpontjai érintetlenül maradtak.

Sugár, akit a többi vezetőségi taggal együtt 15-én újra elengedtek a rendőrségről, 18-ától fogva kint volt Csepelen. Ő értesítette Österreicheréket a letartóztatásokról. Ott volt, amikor 19-én leállt a Weisz Manfréd-gyár és Budapesten kitört a tömegsztrájk. 21-én őt is letartóztatták. A többi letartóztatott csak a Főkapitányságon és a Conti utcai Honvéd Kerületi Fogházban hallott a nagy sztrájk kitöréséről, a hatalmas berlini tömegsztrájkról,⁴ amelyben 400 000 munkás vett részt. Ezt január 28-án követte nyomon a bécsi és budapesti általános sztrájk.

Névtelen napi hősökről kell még megemlékezniem — a Conti utcai I. Honvéd Kerületi Fogház őrségéről. Népfelkelő harminckettes bakák voltak, idősebb, családos emberek. Kik szerezték meg a kulcsot, ami minden cellát nyitott, kik tartották elrejtve, és hogyan szállhatott át ez a titkos kulcs minden esetben az új őrségre, ha a régit máshová osztották be? — ez számunkra titok maradt. Kevesen voltak a Conti utcai fogházban, akik a kulcs létezéséről nem tudtak: a gyűlölt államhatalom három, süket-néma izoláltságban élő képviselője, a parancsnok, a főtörzsfoglár és törzsfoglár. Nem tudtak róla továbbá azok, akiket a nép elítélt mint kegyelemre nem méltó bűnösöket: a posztócsalók. Mindenki más tudott róla, mert mindenki másnak a celláját az örök esőndesen kinyitották az első vagy második éjjelen, hogy társaival ügyes-bajos dolgait elrendezhessék. Hosszasan tanácskoztunk: letartóztatott társainknak minden vallomását megszerkesztettük és összeegyeztettük, hogy ellentmondás ne legyen közöttük. A főtárgyaláson a sok vádlott közül Sugáron és rajtam kívül senkit sem tudtak elítélni.

⁴ Berlinben a Spartakusz Szövetség a következő röpiratot adta ki: „Munkások! Munkások! Fel a tömegsztrájkra! Fel a harcra! Az osztrák és a magyar proletariátus a napokban felemelte hatalmas szavát. Őt napig szünetelt a munka Bécsben, Budapesten az összes gyárakban. Bécsben beszüntették a munkások a villanyosok közlekedését, helyenként a vasutak is megálltak, újság nem jelent meg. Munkások! Munkások! Amit az osztrák és a magyar testvéreink kezdeményeztek, azt nekünk kell diadalra vinnünk! A béke kérdésében a német proletariátus kezében van a döntés!”

A januári sztrájk után Mosolygó, Sallai és Korvin vezetésével a másodlik, a történelmi garnitúra vitte tovább a mozgalmat.

A zimmerwaldi csoport két „garnitúrája” — a január előtti és a január utáni — közvetlen személyi és szervezeti kontinuitásban állt egymással. Sallai Imre már az „első garnitúra” idején aktív volt, különösen a legbizalmasabb munkában, a nyomda kezelésével kapcsolatban. Mivel nem volt diák, kevésbé volt exponálva és Bellér nem tudott a létezéséről. Korvin Ottó az „első garnitúra” munkájában még nem vett részt. De testvérbátyja, Kelen József, és annak a felesége, Fried Jolán, aktív tagjai voltak a csoportunknak. Kelenék Városmajor utca 42 szám alatti lakása valóságos mozgalmi központtá vált. Ottót, aki sokat járt oda, jól ismertük, igen szerettük. Halk szavú, meleg tekintetű, púpos termetű, magába vonuló ember volt, nem vett részt a mozgalomban. De ő jött el csöndesen január 18-án reggel 7-kor a Fillér utcai szobámba, egy órával megelőzve a detektíveket, megkérdezni, hogy nincs-e valami átadnivaló, arra az esetre, ha mégis bent tartanak. Ottónak átadtam minden üzemi kapcsolatot, és a Nyugati pályaudvar ruhatárának a nyugtáját arról a két hősről, amikben a nyomda volt és a prágai helyőrséghez szóló kész röpiratok. Ezt a nyugtát még nem semmisítettem meg, arra az esetre, ha utolsó percben történnék valami mozgalmi csoda, — mint ahogy történt is. A csoport aktivitása a januári letartóztatások után megszakítás nélkül folyt tovább.

III. Életrajzi emlékezéseim, amelyek fényt vehetnek a magyarországi zimmerwaldi csoport megalakulására

Dzsenteri származásom révén* találkoztam Szabó Ervinnel, egy anyai nagynéném, Békássy Elemérné Fejér megyei birtokán, Ó-Barokon. Ez a nagynéném mindig a „kor eszméivel” játszott, magátólértetődően tiszte- távolságból és az ezerholdas életbázis legmerevebb megőrzésével. Angol gyermeknevelés, feminizmus, vegetarianizmus. Dalcroze-tánc, szocializmus (csak angol kivitelben, William Morris-szal kapcsolatosan), Ady és a „Nyugat” állottak érdeklődése előtérben az első világháború előtt, — utána pedig a turáni fajvédelem.

Ide látogattak el egy vasárnapon, 1915 nyarán, Madzsar Józsefné, Jászi Alice és Szabó Ervin. Madzsarnénál tornaórákat vettek Békássyék, a társadalmi érintkezés pedig az említett korszak kifolyása volt.

Tizennyolc éves voltam, nagynéném házában nincstelen rokon, szabadgondolkodó, fél-titkon szocialista. Érettségi előtt kidobtak az iskolából háborúellenes magatartásom miatt. De mégis leérettségiztem: egyetemre induló diák voltam. Apám emléke és hátrahagyott könyvtára volt addigi életem és lázadó lelkem egyetlen vezérfonala. Hatásukra nőtt bennem a természettudományos gondolkodás iránti érdeklődés, az elnyomottakkal való mély szolidaritás érzése. A marxista irodalmat alig ismertem. A nagy orosz írókat annál jobban.

* Duczynska Ilona apja lengyel származású mérnök, anyja a birtokos Békássy család elszegényedett ágának sarja. D. Alfréd tudományszomjas, tehetséges mérnök volt, aki a háború előtt mint feltaláló, találmányával az Északamerikai Egyesült Államokba indult, s ott próbálta találmányát értékesíteni. Nem érte el célját, hirtelen, tragikus körülmények között meghalt. — A félárva Ilonát s támogató nélkül maradt anyját a Békássy-család segítette. Duczynskáné gazdag rokonainál állott alkalmazásban. Ilonát egyik nagybátyja, Békássy István Vas megyei főispán taníttatta.

Szabó Ervin volt az első szocialista, akivel életemben találkoztam, az első élő bizonyítéka annak, hogy nem álomvilágban élek és gondolkodom. „Most láttad a másik Magyarországot” — mondta a nagynéném oktatóan. Azt igen — gondoltam — és annál sokkal többet.

Néhány héttel később, szeptember közepén, Zürichbe utaztam és beiratkoztam a műegyetemre. Első zürichi emlékem egy vasárnapi szerény munkásfelvonulás, amelynek az élén kézzel írott plakátot vittek: „Krieg dem Kriege!” (Háborút a háború ellen!) Egy apró fatáblán, amit a menetben vitt valaki, az állt: „Die Internationale ist tot. Es lebe die Internationale!” (Az Internacionálé meghalt. Éljen az Internacionálé!) Egy „Die Internationale” című néhányoldalas kiadványt árultak a menetben, amely egy nemzetközi szocialista értekezletet ismertetett, amelyet a különböző hadviselő államokból összejött háborúellenes, ellenzéki szocialisták tartottak meg szeptember elején a berni hegyek közötti Zimmerwald nevű kis helységben.

Megkezdődött a tanév. A műegyetem kemény munkát kívánt. Mellesleg olvastam hetet-havat. Eljártam a „Bibliothek für soziale Literatur”-ba, a Hirschengraben-ra. Az 1905-ös orosz forradalom történetéről mindent olvastam, amit Zürichben csak találni lehetett. Otthonról küldték nekem a „Huszdik Század”-ot. A zürichi szociáldemokrata lapot, a „Volksrecht”-et is olvastam. De mindezt csak beszívtam magamba — a mozgalomtól magától távol álltam, viták nem folytak a diákok között. Arra az őszi tüntetésre később úgy gondoltam vissza, mint valami különös látomásra, amiről nem tudni, honnan jött, hová lett.

1916 őszén, kétségkívül a túl nehéz életkörülmények és a sok koplalás következtében, mirigy tuberkulózisban megbetegedtem. Délsvájeba, egy Locarno melletti faluba kellett mennem. Csak lassan javult az állapotom. Tanulni nem igen tudtam. Gondosabban kezdtem olvasni a napisajtót, a „Neue Zürcher Zeitung”-ot, és a baloldali szociáldemokrata „Berner Tagwacht”-ot, amely a Zimmerwaldban felállított „Nemzetközi Szocialista Bizottság” mind erősebb sajtóorgánumává lett.

Egy műegyetemi tanársegéd ismerősöm, Henryk Lauer levelezett velem. Lauer nagyműveltségű, széles látókörű ember volt, aki bőkezűen osztogatta sokrétű tudását — a nemzetközi helyzetről, közgazdasági kérdésekről, a hadviselő felek stratégiájáról, irodalomról és ki tudja még hányféle témáról. Lauer és felesége, Hela Abramovicz a cári Oroszország politikai emigráltjai voltak, lengyel szociáldemokraták. Később hallottam Lauertól, hogy szoros baráti és mozgalmi kapcsolatok fűzték őket az agg Lapinsky-Levinsohn-hoz és Karl Radekhez (aki Lauer sógora volt).

A forradalom kitörése Oroszországban, 1917. március 14-én úgy hatott a kortársakra, mint mikor a föld megindul. Beléptünk az új időkhöz.

A Nemzetközi Szocialista Bizottság március 20-án felhívást adott ki, amely 26-án megjelent a „Berner Tagwacht”-ban (ez volt a főntebb sokat említett zimmerwaldi manifesztum). Az volt a vezérgondolata, hogy vagy elpusztítja a háborút ezt a forradalmat, vagy a forradalom legyűri a háborút. Erre csak akkor van kilátás, ha a Központi Hatalmakban is megindul a forradalmi folyamat, ha a munkásság minden hadviselő országban belül a saját burzsoáziája, a saját kormánya ellen fordulva, kikényszeríti a békét.

Szinte lázban égtem. Haza kell mennem. Most rajtunk áll, most nálunk dől el minden. Haza kell mennem, gondoltam, elvinni a hírért, hogy minden országban vannak szocialisták, akik a saját burzsoáziájuk ellen fordulnak.

Be kell kapcsolódní a munkásmozgalomba, segíteni, hogy a tömegek a háború ellen forduljanak . . .

Éppen húsz éves múltam. Mozgalmi tapasztalatom semmi, az egészségem rossz, elméleti felkészültségem a szegénynél szegényebb. De tudom, mire van szükség, gondoltam. És Szabó Ervin majd útbaigazít.

A műegyetemen húsvéti szünet volt és Lauerék lejöttek Locarnoba egy hétre. Három napig vitattuk és boncoltuk a híreket. Azután elmondtam Lauernek az elhatározásomat, hogy hazamegyek. Nagyon hallgatott rá. „És hogyan jut majd kapcsolatba a munkás-mozgalommal?” — kérdezte végre. „Így vagy úgy — mondtam. — Elmegyek municiógyárba dolgozni.” — „És Marxtól mit olvasott? Isméri legalább a Kommunista Kiáltványt?” Nem ismertem. „Azért lehet még belőle egész jó forradalmár.” És meghagyta, hogy olvassam el a Kommunista Kiáltványt, a „Bürgerkrieg in Frankreich”-t és a „Klassenkämpfe in Frankreich 1848—50”-t. Az új tudásommal és a „Berner Tagwacht”-ban megjelent manifesztum házilag készített apró fényképével felszerelve érkeztem meg tíz nappal ezután Zürichbe. Lauer összekötött a Zimmerwaldi mozgalom végrehajtó bizottságának (a négy tagból álló Nemzetközi Szocialista Bizottságnak) Zürichben tartózkodó tagjával, Angelica Balabanovával. Magyarországgal akkor semmi effektív kapcsolata nem volt a Bizottságnak.⁵ Balabanova úgy ítélte meg, hogy a legszerényebb próbálkozás is jobb, mint a semmi. A manifesztum ismertetésében, terjesztésében és propagálásában állott az első feladat, a közvetlen cél. Ausztriába Balabanova a Szociáldemokrata Párt legális balszárnyához utasított, amely Fritz Adler Stürgkh miniszterelnök elleni merénylete után állt össze. Ezt a csoportot két egyformán erős indíték hatotta át: a Fritz Adler személye iránti kegyelet és önfeláldozó tettének a hámulata, és egyben a szilárd meggyőződés, hogy Adler meghasonlása tragikus hiba volt, mert minden nehézség ellenére csak a tömegmozgalomban van a kiút és reménység. Más ausztriai baloldali csoportosulásról nem esett szó.⁶

Április közepén útban voltam Bécs felé és utasításom szerint felkerestem az ősz Therese Schlesingert, aki értekezletre hívta a szociáldemokrata baloldalt („die Linke”) néhány tagját. Öten vagy hatan vettek részt, közöttük Käthe Pick (Käthe Leichter) és Robert Danneberg, aki ennek a baloldalnak jobboldali tagja volt. Therese Schlesinger röviden ismertette a manifesztum tartalmát és felvetette a kérdést, hogy Ausztriában milyen lehetőségei volnának a háborúellenes agitációnak, mindenek előtt a manifesztum terjesztésének. A nézet az volt, hogy a „Vorwärts” (a pártnyomda) nem fogja lenyomtatni, más nyomda pedig még kevésbé, tehát semmit sem lehet csinálni. Nem hit-

⁵ A Zimmerwaldban szeptember 5-től 8-ig tartott konferencián Balabanova szerint 35 szavazatra jogosult képviselő volt jelen, és 12 országot képviseltek, közöttük Magyarország is felsorolja. (A. Balabanoff: My life as a rebel, London, 1938, 153. o.) Lazitch szerint viszont, aki a 35 szavazatra nem jogosult képviselőt név szerint felsorolja, csak 11 ország volt képviselve, amik között Magyarország nem fordul elő. (B. M. Lazitch: Lenin et la IIIe Internationale, Neufchâtel, 1950. 45. o.) — 1945-ben, Londonban, mint elvetélt kapcsolatról mondotta nekem Darvas Simon, a Galilei Kör volt titkára, a következőket: A Galilei Kör 1915-ben megbízta egy Nadas nevű tagját, hogy mint ifjúsági szervezetet képviselje a Kört a Zimmerwaldi értekezleten. Nadas, aki pacifista volt, el is jutott Svájcba és Zimmerwaldba. A visszatérés után azonban idegösszeomlást szenvedett és üldözési mániába esett. Röviddel később öngyilkos lett. (Darvasnak ez a közlése téves. Nadas nem volt a konferencián. T. M.)

⁶ A Kienthalban 1916. április 24-től 30-ig tartott értekezleten Franz Koritschoner képviselte az ausztriai „die Linksradikalen” csoportot (Lazitch: i. m. 57. o.).

tem el, amit hallottam és szívszorongva és akadozva kérdeztem, hogy mindig csak olyant szoktak-e csinálni, amit lehet. Mert akkor hogyan lehet sztrájkolni, ha militarizálva van az üzem, hogyan lehet átmenni a határon, ha nincsen útlevél, hogyan lehet olyan értekezletet szervezni, mint a zimmerwaldi és a kienthali voltak, ha a delegátusokat keresi a rendőrség, hogyan lehet nyomdát felállítani, ha le van foglalva az ólom hadicélokra? Nem is jutna egyhamar az eszembe semmi, amit lehet — mondtam.

Úgy látszott, hogy a nyomda említése fájó pontot érintett. Danneberg megjegyezte, hogy ő már akkor, amikor Fritz Adler egy illegális nyomda felállítását javasolta, ellene szavazott; a többiek pedig szomorúan mondták, hogy már akkor, amikor Fritz Adler a titkos nyomda felállítását javasolta, kitűnt, hogy az kivihetetlen.

Mielőtt szétszlott az értekezlet, valaki felvetette, hogy nem volna-e jó, ha összejönnek Koritschoner elvtárssal. A nevet nem ismertem és a jelenlévőkben annyira csalódtam, hogy azt hittem, tőlük semmi jó nem jöhet úgysem. Elköszöntem és mentem tovább, Budapestre. Ezzel mérhetetlen előny veszett el a jövőbeli magyarországi zimmerwaldi csoport számára — az induláskor egy már létező testvércsoporttal való akármennyire szerény és kezdetleges kapcsolat a tapasztalatnak és a tömegakcióra való irányvételnek azt a minimumát hozta volna meg azonnal, aminek keresésével elveszett öt pótolhatatlan hónap.

Április huszadika körül megérkeztem Budapestre és beállítottam Madzsar Józsefék házába, akik szeretettel és megértéssel fogadtak be. A családommal minden érintkezést elkerültem.

Szabó Ervinnel a következő hetekben sokszor és behatóan beszéltem. De az ő teoretikus elgondolásaiban, amennyire azokat követni tudtam, nem találtam meg a remélt útmutatást. Akkor készült az „Imperializmus és tartós béke” című előadására. A mozgalmi praxisban olyan erősen hajlott a szindikalista és anarchoszindikalista képletekre, hogy alapjában nem hitt semminemű politikai tömegmozgalomban. Jobb belátása ellenére (vagy talán azért, hogy kóstolói kapjak a szociáldemokrata pártbürokráciából, amit Szabó Ervin szenvedélyesen és szinte személy szerint gyűlölt) összehozott Rónai Zoltánnal, és elküldött a „Nőmunkás” szerkesztőségébe. Egyik zsákutéból a másikba kerültem, a „tömegekhez való utat”, a „mozgalomba való bekapcsolódást” nem leltem semmi módon, és az eleinte olyan világosnak tetsző feladat mindig távolabb és valótlanabb színben tűnt fel. A magamhoz hasonló fiatal értelmiségiek sem voltak persze más helyzetben. A politikailag legöntudatosabbak között a tömegektől való végzetes izoláltság és Adler Frigyes önfeláldozó cselekedetének a tisztelete — a bírósági tárgyalás akkor volt folyamatosan és május 19-én végződött halálos ítélettel — bennük csak az igen erős egyéni akcióra való hajlamot növelte, ami visszahatásaiban csak még jobban elállta a tömegmozgalomhoz vezető utakat.

Szabó Ervin rávett, hogy igyekezzek gyökeret verni a Galilei-Körben, amelyet egyébként nem sokra becsült. Az események nem igazolták ezt a megítélését.

Május második felében mentem fel először a Körbe. Igen jól emlékszem erre az első benyomásra és a Kört átható, emberileg igen megnyerő, de tökéletesen politikamentes, idealista légkörre, amely akkor megcsapott. Egyik szobában hevesen vitatkoztak Avenáriusról, a másikban Krapotkin-nak „Az ifjakhoz” szóló röpiratát olvasták, egy harmadik csoport pedig „állandó

békét” akart. Nem kiállást, itt és most, ez ellen a háborús kormány ellen, hanem mindjárt állandó békét. Stern Jolánra, Darvas Simonra, Sisa Miklósról emlékszem, velük vitatkoztam ezen az első találkozáson. 1917. május 23-án délután.

Az idealista, pacifista elgondolás és lelki alkat minden ízében áthatotta a Galilei-Kör tagságát. Ebben nevelkedtek, ebben volt a Kör tradíciója — egy talpig becsületes, önzetlen, odaadó, minden frázistól mentes magatartás tradíciója, amit felépítettek és megtestesítettek a „régii Galileisták”, a Kör alapítói. De ez a magatartás nem kötelezte el a Kör tagjait politikai cselekvésre, sőt, ezt majdnem kizárta. Talán rövid idő kérdése volt, hogy az új korszak kiválassza közülük azokat, akik a munkásokat nem csak olvasni tanítják majd, hanem cselekedni.

Ebben az úttalanságban — úgy éreztem — magamnak is időre, a dolgok komoly átgondolására van a legnagyobb szükségem. A teljes kudarc tudatában, mint egy vert kutya hagytam el Budapestet május végén. Betegbébb lettem, újra erős láz gyötört. Vidékre mentem, az édesanyámhoz, aki akkor az öccsének, Békássy István Vas megyei főispánnak a kiszennyei birtokán vezette a házat, mint szegény rokon.

Ezalatt a kéthónapos zsenyei tartózkodás alatt a vereségem keserősége a végső fokig fokozódott bennem. A gyermekkorom boldog szigetétől is elbúcsúztam, annak a Zsenyének az emlékétől, amelyben a Rousseau ihlette Bezerédiék szellemi hagyatéka irányította mezítlábas lépteinket — abban a tündérbertben, ahová papnak nem volt bejárása. Most kemény, heteken át tartó ideológiai vitában álltam nagynénémmel, Békássyné Bezerédi Emmával, akit tiszteltem és szerettem emberségéért, ragyogó szelleméért. Ebben a vitában éledtem fel újra. Csak ez segített az osztályommal való teljes szakításhoz.

Júliusban elért egy levél, amelyet Balabanova írt Stockholmból, ahol átvette a zimmerwaldi mozgalom titkárságát. Az újsághírek rosszak voltak. Kerenszkiék levették a munkások felkelését.

Talpraállni, gondoltam, átgondolni újra minden lehetőséget, mindent újrakezdeni. Megkértem nagybátyámat (aki, melleleg mondva, gyámatyám is volt), hogy hadd menjek el néhány hétre, mielőtt a tanév megkezdődik, a badacsonyi préházba.

Ott kezdtem átgondolni, vagy ha úgy tetszik, megálmodni, hogy mi lehetne a szerepe egy egészen kis diákcsoportnak, ha sikerül a Galilei-Körből megnyerni csak 4—5 olyan diaktársamat, akik elfogadnák a zimmerwaldi alapot. Talán megérett némelyikükben, csak úgy, mint énbennem, hogy *mindenáron* a gyári munkássággal kell kapcsolatba jutni, hogy nincsen más út, amely célhoz vezet. A feladat egyre égetőbb lett. Nyomdát is kell szerezni, mert szükség lesz rá. Le is írtam pontokba, hogy a még nem létező csoport a még kevésbé létező nyomdával milyen módon fog dolgozni. Decemberben, mikor valóban megvolt már a nyomdánk és az elképzelés szerint dolgoztunk benne, már egy percig sem csodálkoztam mindezen. Szeptember legelején Budapestre utaztam és felmentem a Galilei-Körbe.

ЛИЧНЫЕ ВОСПОМИНАНИЯ
О ПРЕДИСТОРИИ ЗАБАСТОВКИ ЯНВАРЯ 1918 Г.

Илона Дучинска

Автор этих мемуаров пишет на основе личных впечатлений о начальном этапе предпосылок буржуазной революции 1918 г. и Венгерской Советской Республики.

Активными участниками поднимающихся революционных массовых движений осенью 1917 г. являются немногочисленные рабочие и студенты, называющиеся «венгерской группой циммервальдских социалистов». Работая в подполье, эта маленькая группа использовала Кружок им. Галилея, прогрессивное общество университетских студентов в качестве легального органа, чтобы вести антивоенную пропаганду. Через несколько месяцев их деятельности полиция раскрывает их акции и одна часть группы становится перед военным судом. Оставшиеся на свободе продолжают работать под руководством Имре Шаллап, и примкнувшего в это время к группе Отто Корвина.

Илона Дучинска, автор мемуаров, одна из самых активных членов группы, прежде чем рассказать свои впечатления, дает критическую оценку литературы о «следственном деле Галилея». Она касается вопроса, насколько можно использовать в качестве источника протоколы следственного дела кружка Галилея; высоко оценивает работу Йозефа Реван об Эрвине Сабо и статьи Дьюлы Хевеши, касающиеся этой темы.

В связи с работой Йозефа Реван об Эрвине Сабо Дучинска согласна с Реван в том, что Эрвин Сабо отсутствовал из циммервальдской левой, потому что не верил в путь, ведущий вперед, но в то же время она не согласна с положением Реван о том, что группа студентов активизировалась единственно под влиянием Эрвина Сабо. Как она пишет, от Эрвина Сабо они не получили *политического руководства*, но тем больше помощи в организационном отношении: «...то, что воодушевило в акцию сторонников различных направлений левого рабочего движения, старых синдикалистов, анархосиндикалистов, оппозиционных социалистов, была политическая концепция циммервальдской левой. Шаллап и Корвин были представителями этих идей от января, это сделало способным часть венгерского рабочего класса после октября 1918 г. стать базисом коммунистической партии на заводах...» В связи с трудом Хевеши она отмечает: сравнение этого революционного периода в истории Венгрии и политического положения *после* российской буржуазно-демократической революции является неправильным. «...Апрельские тезисы Ленина, которые он (Хевеши) использует в качестве меры, возникли на пятую неделю после победы российской буржуазно-демократической революции, тогда как демонстрации в Венгрии предшествовали более чем на один год венгерскую буржуазную революцию...»

Во второй части автор рассматривает образование галиленстско-антимилитаристской группы; потом организационные связи с Эрвином Сабо и, через него связи с рабочими фабрик, совместные митинги рабочих и студентов. Она рассказывает, какое впечатление произвело у них известие о циммервальдской группировке, описывает первые антивоенные демонстрации, и потом переходит к деятельности малой группы по изданию и распространению брошюр. Она пишет о большой помощи, оказанной русскими товарищами — эмигрировавшим в 1905 г. Вальдемаром Юстусом, и военнопленными, Шоломом и «белокурый террористом» — в их подпольной работе. Наконец она говорит о закрытии Кружка им. Галилея, об аресте членов «первого гарнизона», о заседаниях суда и тюрьме.

В третьей части Дучинска знакомит читателя со своим собственным путем, приведшим к циммервальдским социалистам, с этапами собственного идеологического развития, а также с теми заграничными связями, которыми она, 20-летняя студентка располагала до прихода в Венгрию, которые натолкнули её вернуться домой, вступить в акцию с целью активизации, просвещения рабочих масс, потому что она была уверена, что — ввиду затяжной, безнадежной войны, которая по видимости не имеет конца — «вопреки всем трудностям только в массовом движении есть выход и надежда».

SOUVENIRS CONCERNANT LES ANTÉCÉDENTS DE LA GRÈVE
EN JANVIER 1918

Hélène Duczyńska

L'auteur des souvenirs décrit sur la base des choses vécues la révolution bourgeoise de 1918, respectivement une étape des antécédents de la première République Hongroise des Conseils.

Quelques étudiants et ouvriers qui se nommaient « Groupe de socialistes hongrois de Zimmerwald » furent les partisans actifs des mouvements des masses révolutionnaires qui prirent un vif essor en automne de 1917. Cette petite société qui développait son activité en illégalité, utilisa comme organisme prête-nom légale le « Cercle Galilée » association progressiste des étudiants pour déployer un travail de propagande contre la guerre. Après une activité de quelques mois la police dépista leur activité et une partie du groupe fut conduit devant la cour martiale. Ceux qui restèrent libres continuèrent leur activité sous la direction d'Emeric Sallai, respectivement d'Othon Korvin, qui se rallia au groupe à ce temps-là.

Hélène Duczynska, l'auteur de l'étude, une des membres les plus actifs du groupe, avant de donner description de ses souvenirs, présente une évaluation critique de la littérature sur le « Procès-Galilée ». Elle s'occupe de la question, dans quelle mesure on peut utiliser comme sources historiques les procès-verbaux de l'audience du « Procès-Galilée » ; elle apprécie l'ouvrage de Joseph Révai sur Ervin Szabó et les études de Jules Hevesi touchant le même sujet.

En ce qui concerne l'ouvrage susmentionnée de Révai, Duczynska est d'accord avec lui de ce que « Ervin Szabó fut absent de la gauche de Zimmerwald, car il ne crut point dans la voie qui menait en avant », en même temps Duczynska n'est point d'accord avec l'assertion de Révai selon laquelle c'est uniquement sous l'influence d'Ervin Szabó que s'est activisé le groupe d'étudiants ; elle en remarque ; en ce qui concerne Ervin Szabó on n'a reçu aucune *direction politique* mais d'autant plus de secours portant à l'organisation : « . . . ce qui séduisit et rassembla les personnes partisans des différents courants de mouvement ouvrier de la gauche, ce fut la conception politique de la gauche de Zimmerwald. C'est cette conception que représentèrent Sallai et Korvin après janvier dans le mouvement et c'est ce qui rendit une partie des ouvriers hongrois capables après l'octobre de 1918 de fournir au parti communiste une base dans les usines ». Quant à l'ouvrage de Hevesi elle remarque : La comparaison de cette époque révolutionnaire hongroise avec la situation politique d'après la révolution russe bourgeoise est erronée. « . . . Les thèses d'avril de Lénine prises par Hevesi pour norme sont datées de cinq semaines après la révolution russe bourgeoise pendant que les manifestations en Hongrie ont précédé de plus d'un an la révolution hongroise bourgeoise . . . »

Dans la deuxième partie la formation du groupe « galiléiste » antimilitariste est esquissée et les fils des rapports d'organisation présentés qui unissaient Ervin Szabó et par sa personne les ouvriers des usines, en évoquant les réunions communes des étudiants et des ouvriers. Elle nous représente l'effet qu'avait sur eux la nouvelle du groupement de Zimmerwald, nous parlons des premières manifestations contre la guerre, puis elle rend compte de l'activité de ce petit groupe dans la préparation et colportage des feuilles-volantes. Elle n'oublie pas l'aide considérable que leur travail illégal a reçu de la part des camarades russes à savoir de Valdemar Justus émigré en 1905, des prisonniers de guerre, Solom et du « terroriste blond ». Enfin elle décrit les événements par rapport à la fermeture du « Cercle Galilée », à l'arrestation des membres « de la première garniture » tout en brossant un tableau de débats judiciaires et des événements qui se sont produits dans le prison.

Dans la troisième partie l'auteur parle de la voie qui l'a conduite vers les socialistes de Zimmerwald, en rendant compte des stations de sa formation idéologique, ainsi que de ses rapports étrangers, dont elle disposait comme étudiante de 20 ans avant son arrivée en Hongrie, rapports qui la stimulaient à rentrer dans sa patrie et entrer en action en faveur de l'éclaircissement des masses ouvrières. La guerre longue sans espoir qui semblait ne jamais prendre fin, lui fait déclarer : « Malgré toutes difficultés il n'y a d'autre issue et d'autre espoir que le mouvement des masses. »

A Tanácsköztársaság dunántúli előzményeiről (1919 január—március)

Az 1918/19-es esztendőök fordulója új szakaszt hozott a hazai polgári demokratikus forradalom menetében. 1919 januárjától kezdve egyre erőteljesebben mutatkoztak meg a kormány és a tömegek közötti ellentétek, s nyilvánvalóvá vált, hogy a kormány és a tömegek célja merőben különböző.

A Kommunista Magyarországi Pártja és az azt támogató ipari munkásság a proletárforradalom, a proletárdiktatúra győzelméért harcolt.

A jelen dolgozat a polgári demokratikus rendszer válságát, annak is csak bizonyos vonatkozásait vizsgálja a Dunántúl területén.

A Dunántúlon a világi és katolikus egyházi nagybirtok a mezőgazdaságilag művelt területnek csaknem felét foglalta el, s ez rányomta bélyegét az egész vidékre. A mezőgazdasági cselédek száma — a magyar nemzeti területet véve figyelembe — itt volt a legnagyobb az országban, az agrár-proletárok azonban itt nem rendelkeztek olyan forradalmi demokratikus és szocialista hagyományokkal, mint a Tiszántúlon vagy a Viharsarokban.

Az ipar fejlettsége, a munkásság száma tekintetében ugyanakkor a Dunántúl megelőzte a Duna—Tisza közét, a Tiszántúlt is. 1910-ben lakóinak csaknem 25 százaléka bányászatból, iparból, kereskedelemből élt. Győr város az ipari lakosság arányát tekintve Budapestet is megelőzte. A magyar nemzeti terület legjelentősebb bányái is ezen a területen voltak (Tatabánya, Pécs).¹

Ez a helyzet természetesen politikai következményekkel is járt. Míg egyfelől a katolikus egyház és a konzervatív körök befolyása rendkívül erős volt, addig a szakszervezetekben tömörült munkások között mély gyökeret vert a Szociáldemokrata Párt politikája. A gazdasági-társadalmi viszonyokból következett, hogy amikor a világháború második felében, részben az oroszországi forradalmak hatására, megélenkült a politikai élet, akkor itt a haladó erők harca elsősorban polgári demokratikus irányban fejlődött, s ebben nagy helyet foglalt el a szervezett munkások és a demokratikus gondolkodású kispolgári és egyes polgári csoportok közös küzdelme az egyház gazdasági, ideológiai befolyása ellen.

1918 októberéhez úgy érkezett el a Dunántúl, hogy az ipari munkások, mezőgazdasági cselédek és munkások, a kispolgárság, parasztság tekintélyes része lelkes híve, cselekvő részese volt a forradalomnak. Azonban kevesen voltak még akkor, akik tudták, hogy a polgári demokratikus forradalom nem oldhatja meg az ország társadalmi problémáit.

Ennek felismerését meggyorsították a kormány erélytelen politikája és lassú intézkedései. Meggyorsult ez a folyamat az 1918/19-es esztendőök fordulójától kezdve, amikor a Kommunista Magyarországi Pártjának szer-

¹ Statisztikai Közlemények 1910. 48. k. 22–23. o., 58. k. 5. o.

vezőmunkája eljutott a Dunántúlra is. A munkásoknak és az értelmiségnek egy része, csatlóva a Szociáldemokrata Párt politikájában, csatlakozott a kommunistákhoz. Sopronban, Pápán, Veszprémben, Nagykanizsán, Dombóváron, majd március derekán Székesfehérvárott, Győrben, Szekszárdon indult meg a kommunista szervezkedés. Sok helyütt eljutottak a pártszervezet alakításáig is.

Mégis a munkások, sőt a hazatért hadifoglyok jelentős része is, szervezeti-leg változatlanul a Szociáldemokrata Párt keretében maradt. Ez az 1919-es év elején kibontakozott mozgalomnak sajátos vonása volt. Az események gyors menetét a párt-erőviszonyok változásai csak lassan, elmaradással követték.

*

A főispán-kormánybiztosok kinevezése éles politikai küzdelmeket váltott ki a Dunántúlon is. A kinevezéseket Budapesten heves pártesaták előzték meg, a kormányban résztvevő pártok mind arra törekedtek, hogy minél több fontos pozíciót biztosítsanak saját embereiknek. Mi nem ezekről kívánunk szólni, hanem arról a tömeghatásról, amelyet a kormány intézkedése kiváltott.

A kormány már novemberből kezdve főispán-kormánybiztosokat állított a megyék élére. Ezek feladata volt a megyei apparátus ellenőrzése, a kormány intézkedéseinek végrehajtása, a „konszolidáció” megteremtésének elősegítése, azaz a forradalmi mozgalmak lecsendesítése. A főispán-kormánybiztosok túlnyomó részét januárban iktatták be hivatalába. Helyesebben, ekkor kezdődött meg a harc a kormány és a megyei szervezett munkások között a kormánybiztosok személyét, tényleges munkábaállásukat illetően.

A közigazgatási apparátus megtisztítása, a reakciós bürokrácia felszámolása a politikai élet központi kérdése lett ezekben a hónapokban. A kormány ebben az irányban intézményesen és kezdeményezően semmit sem tett. Jellemző, hogy a falujukból elűzött jegyzők helyzetével foglalkozó rendelet sem tartalmaz olyan konkrét utasításokat, amelyek alapján ezeknek a közigazgatási apparátusból való tényleges eltávolítása áthelyeztetések nélkül megoldható lett volna.² A kormány gyengesége és hátortalansága e tekintetben elsősorban saját magának vált kárára, mert az érintetlen közigazgatási apparátus minden módon akadályozta az egyébként is nehézkesen előrehaladó demokratizálódást. Januárban a Népszava is többször foglalkozott ezzel, megállapítva, hogy „a magasabb miniszteri tisztviselők, a fogalmazói státus zöme, továbbá az egész vármegyei tisztikar még mindig teljesen távol áll a forradalom gondolatvilágától.” (Természetesen csak a polgári demokratikus forradalomról van szó.) A lap sürgeti a kormányt, hogy mielőbb távolítsa el azokat az elemeket, amelyek intézkedéseit és szándékait szüntelenül keresztetik.³ Az az elégedetlenség tehát, amely a kormánnyal szemben gyengesége, következtelensége miatt egyre nőtt, januártól kezdve a megyei vezetéssel kapcsolatban robbant ki. Az egyes megyék munkás- és agrárproletár tömegeinek ellenállása, eredményes fellépése általában a helyi adottságokon múltott.

Vas megyében január 21-én iktatták be hivatalába dr. Obál Béla főispán-kormánybiztosot. Kinevezése ellen a szervezett munkásságnak nem volt lényeges kifogása. De a beiktatásnál a megyeházán megjelentek a munkások is,

² 5.244/1918. M. E. sz. rendelet. Közli: Budapesti Közlöny 1918. nov. 14.

³ Népszava, 1919. jan. 31.

Kovács József szociáldemokrata párttitkár vezetésével. Ünnepeyes köszöntő helyett nagyon komoly hangon figyelmeztették a kormány új emberét, hogy a megyében csak addig tud dolgozni, amíg a munkásság bizalmának megtartására törekszik, ha kísérletet sem tesz arra, hogy a munkásságot és annak szerveit kirekessze a fontosabb kérdések eldöntéséből.⁴

Ugyancsak januárban Mosonmagyaróváron, „a régi rendszer embereinek főfészke”-ben, a vármegyeházán tisztújításra készültek. Alispánt akartak választani, mégpedig olyat, „aki ellen a szociáldemokrata munkásságnak nagyon alapos kifogásai vannak”. Amikor ennek híre terjedt, a szociáldemokrata szervezet mozgósította tagságát. A városban négy helyen tartottak nyilvános népgyűlést, magyar és német résztvevőkkel, két nyelvű beszédekkel. A gyűlések egyik legfontosabb napirendi pontja az alispánválasztás elleni tiltakozás volt. Január 22-én, a népgyűléseket követő napon „A munkásság beszüntette a munkát, a vármegyeház elé vonult és ott tüntetett az olyan tisztújítás ellen, amely Skultéty Miklós szolgabíró akarta Moson vármegye élére állítani. „Skultéty állandó ellensége volt pártunknak — írta a Népszava — és a munkásságnak, üldözte a szocialistákat. Az óriási demonstrációnak, amelyben tízezer munkás vett részt, természetesen rögtön meg lett a hatása. Skultéty nem választották meg.”⁵

Győr megyében semmiféle megmozdulásra nem került sor. Győr város kormánybiztosa ui. már novembertől kezdve Wajdits Béla, a helyi szociáldemokrata szervezet volt titkára.⁶ Wajdits a pártszervezet mérsékelt irányzatát képviselte, akivel a munkásoknak még a forradalom előtt, 1917—18-ban is sok nézeteltérésük volt, nemegyszer le is szavazták. Mégis, kinevezését ilyen fontos pozícióba, nagyra értékelték. S ha működését bírálni akarták, akkor ezt — minden bizonnyal — a szociáldemokrata pártszervezet keretein belül is megtehették.

Míg a Dunántúl nyugati megyéiben jelentéktelen összetűzésekkel rendeződött a megyei vezetés dolga, addig a déli, illetve keleti megyékben rendkívül heves és szívós küzdelem bontakozott ki a kormányhatóságok és a tömegek között. Sőt, ezekben a megyékben már a hetek óta hivatalukban dolgozó kormánybiztosokkal szemben is felléptek.

Zala megye területére dr. Brieglevics Károlyt, a Károlyi-párt egyik emberét szemelték ki főispán-kormánybiztosnak. A megyei szociáldemokrata szervezet azonban harcot kezdett az új kormánybiztos ellen. A kormány baloldali ellenzékének megyei fellegvára Nagykanizsa volt. A szociáldemokrata szervezet, amely évtizedes múltra tekintett vissza, s amelynek olyan forradalmi érzelmű vezetői voltak, mint Hamburger Jenő, Sneff József és mások, különösen a háború utolsó két esztendejében nagy népszerűsége, tömegbefolyásra tett szert. A pártszervezet vezette a tömegek háborúellenes, forradalmi harcát, amely rokonszenvet váltott ki a kispolgárság egy részében is.⁷ A szociáldemokraták vezette nagykanizsai munkásság a leghatározottabban követelte: a megye élére szociáldemokrata kormánybiztost állítsanak.⁸ E követelésük-

⁴ Népszava, 1919. jan. 26.

⁵ Népszava, 1919. jan. 24.

⁶ Budapesti Közlöny, 1918. nov. 26.

⁷ Erre nézve, valamint a Dunántúl egészére is l. a szerző korábbi munkáját: Háborúellenes és forradalmi mozgalmak a Dunántúlon 1917—18-ban.

⁸ P. I. Arch. A. II.13/49. A zalai események tárgyalásánál mindvégig felhasználtam az itt jelzett iratokat; további feltüntetésüket szükségtelennek tartottam.

ben maguk mögött tudták a megye lakosságának nagy részét is. A támogatást nemcsak azért kapták meg, mert a pártszervezet általában, s már korábban is népszerű politikát folytatott, hanem elsősorban azért, mert szociáldemokrata kormánybiztostól várták a különböző polgári csoportok kiszorítását a vezetésből, a radikális politika alkalmazását. A szociáldemokrata és polgári pártok együttműködését akkor még természetesen tartották, de ugyanilyen természetesen azt is, hogy a vezetés a legnagyobb szervezett párté, a Szociáldemokrata Párté legyen. Sneff József és a zalai szociáldemokraták több alkalommal is kifejtették azt a meggyőződésüket, hogy valóban gyökeres változás csak akkor lesz az országban, ha a szociáldemokrata tömegeké lesz a vezetés. A kormány által áprilusra tervezett választások előtt lényegében azt tekintették programjuknak, hogy tiszta szociáldemokrata kormányt teremtsenek.

S ezt programjuknak, az egyedül helyes megoldásnak tartották akkor, annak ellenére, hogy a gyakorlatban napról-napra szembeszálltak pártjuk országos vezetőségével. A kormány elleni bármilyen fellépés természetesen azt jelentette, hogy pártjuk országos vezetősége ellen is fellépnek, hiszen az részt vett a kormányban. A radikálisabb, gyorsabb intézkedések sürgetése kifejezte azt is, hogy a legfőbb pártvezetőkkel, a kormányban levő szociáldemokratákkal elégedetlenek. Ezt az ellentmondást azonban még csak igen kevesen ismerték fel a szociáldemokrata párttagok között. Ennek felismerése együtt kellett volna járjon azzal a következtetéssel, hogy kiválnak a pártból, hogy a kommunisták pártjához csatlakoznak. De ez akkor nem történt meg. Abban az illúzióban éltek, hogy a párt legfőbb vezetői azért tehetetlenek, mert a polgári elemek fékezik őket. Ha azonban az egész kormány, s minden vezető beosztás szociáldemokrata kezekben lesz, akkor lehet majd radikális politikát folytatni.⁹

Zalában tehát folyt a harc, hogy szociáldemokrata kormánybiztost nevezzenek ki. De mozgalmuk mégsem volt olyan erős, hogy ezt elérhették volna. A kormánybiztos kinevezése körüli huzavona és politikai harc meg egyezséssel végződött. Az egész megye területére dr. Brieglevicset, a Károlyi-párt emberét nevezték ki, viszont Nagykanizsa kormánybiztos Sneff József lett.¹⁰ A két kormánybiztos lényegében egymás mellé rendelt helyzetben volt, s egymás tudta nélkül nem intézkedhettek megyei fontosságú ügyekben. Ez a megoldás a kormány részéről ügyes sakkhúzás volt. A tömegkövetelést többé-kevésbé leszerelték, legalábbis „méregfogát” kihúzták. Ugyanakkor a szociáldemokrata kormánybiztos tevékenysége területileg is korlátozott volt, nem szólva arról, hogy az ilyen fajta együttműködés már eredendően is rengeteg súrlódással, nézeteltéréssel járt. A kormány arra számított, hogy az ebből fakadó elégedetlenség, türelmetlenség így a szociáldemokraták emberére is áthárul majd. Természetes, hogy ez a megoldás nagyon vegyes visszhangot váltott ki a megyében.

A konzervatív, a birtokos parasztokhoz szóló Zalai Közlöny nagy örömmel fogadta Brieglevics kinevezését, mert a „szabadság kosztümjébe öltözött romboló áradatot kell megállítani, amely felfordította a megye rendjét, veszélyezteti közbiztonságát...”¹¹ Sneff kinevezéséről lebecsüléssel írta:

⁹ Sneff József egy alkalommal cikket írt „Ez a mi programunk” címmel. Ebben leszögezte, hogy „a forradalom újjá fogja szülni Magyarországot, ha győz a szociáldemokrácia”. Népakarat, Nagykanizsa. 1919. márc. 18. — A kiemelés tőlem. L. N. Zs.

¹⁰ Zalai Hírlap. 1919. jan. 27.

¹¹ Zalai Közlöny, 1919. jan. 27.

„Sneff József, mint a szociáldemokrata párt helyi csoportjának irányítója, majd előreláthatólag a párt érdekek keretén belül mozog.”¹² A szociáldemokrata munkások körében ez a megoldás nem volt népszerű, egyáltalán nem is tartották megoldásnak, hiszen ők arra számítottak, hogy Sneff az egész megye kormánybiztosa lesz. Éppen azért több alkalommal hangoztatták, hogy ezt mielőbb meg is kell valósítani.¹³

Ennek ellenére nagy ünneplésben részesítették Sneff Józsefet, amikor kinevezési okiratának birtokában Budapestről visszatért Nagykanizsára. A munkások díszes felvonulással kísérték be a vasútállomásra a város közepére. Az ünneplés, éltetés azonban nemcsak Sneff személyének szólt, hanem annak a ténynek, hogy legalább Nagykanizsán a munkások választott embere a kormánybiztos.¹⁴

A zalai események világosan mutatják, hogy a kormány és a tömegek szándéka, akarata között egyre nagyobb a különbség. A két zalai kormánybiztos közös nyilatkozata szerint „a forradalom a vármegye közigazgatásába, de különösen a községi adminisztrációba még nem tudott oly fokú változást belevinni, hogy az a nagy tömegekből, de különösen a munkásságból az elégedettség érzetét válthatta volna ki, hanem ellenkezőleg, *mind hangosabban követelik a gyökeres rendszerváltozást*”.¹⁵ A nyilatkozat csupán Zaláról beszél, de a helyzet a Dunántúl más megyéiben is hasonló volt.

Székesfehérvárott 1919. február 2-án, vasárnap rendkívül népes nyilvános gyűlést rendezett a szociáldemokrata szervezet. Budapestről leutazott Hamburger Jenő, a Szociáldemokrata Párt, Ágoston Péter a Belügyminisztérium részéről. A városban rendkívül feszült hangulat uralkodott. Mindennek az volt az előzménye, hogy dr. Kövess Emil főispán kormánybiztos fel akarta oszlatni a nemzeti tanácsot.^{15a} Amikor ilyen irányú intézkedése ismeretessé vált, nemcsak a munkások, szociáldemokrata párttagok, de a demokratikus szellemű polgárok is felháborodtak. Gyűlések követték egymást, sorra születtek a tiltakozások, s mind azonos tartalommal: a kormánybiztos azonnal mondjon le.

A vasárnapi népgyűlésnek az lett volna a feladata, hogy valamilyen módon rendezze az ügyet. A budapesti küldöttek mellett beszédet mondottak: Horváth János győri szociáldemokrata párttitkár, Steiner Jákó és Velinszky László, a székesfehérvári szociáldemokrata szervezet vezetői. A megoldás itt nem született meg, de a tömeg kívánsága félreérthetetlenül megnyilvánult: Kövess mondjon le, a megye vezetését erőskezű szocialista kormánybiztos vegye át.¹⁶

¹² Uo.

¹³ 1919. febr. 23-án népgyűlést tartottak Nagykanizsán. „A népgyűlés kimondta, hogy a nagykanizsai szervezett munkásság az ellenforradalmi mozgalmat még élete árán is meg fogja akadályozni, és hogy ugyanezen szempontból egész Zala vármegye területére szociáldemokrata kormánybiztos kinevezését tartják szükségesnek.” Zalai Hírlap, 1919. febr. 24. A megyei kormánybiztossal szemben megnyilvánuló elégedetlenségről számolt be a Zalai Közlöny 1919. márc. 10. száma is.

¹⁴ Zalai Közlöny, 1919. febr. 3.

¹⁵ A Népakarat, Nagykanizsa. 1919. márc. 5. A kiemelés tőlem L. N. Zs.

^{15a} A megyei és városi tanács egyaránt igen vegyes összetételű volt. Egyesítette a különböző pártok képviselőit, szociáldemokratákat, polgári radikálisokat, konzervatívokat, sőt az ellenforradalmi csoportok képviselőit is. A többség polgári, polgári-radikális, szociáldemokrata volt.

¹⁶ Népszava, 1919. febr. 4.

A nagygyűlést követő napra, február 3-ára Károlyi József gróf, volt főispán, megyegyűlést hívott össze. A gyűlés összehívására az adott alkalmat, hogy megüresedett az adonyi főszolgabíró helye s ennek betöltéséről kellett gondoskodni. Ebben az ügyben azonban Károlyi József előzetes megbeszélést folytatott a megyében szervezkedő ellenforradalmi tiszti csoporttal.¹⁷ Ez a csoport jórészt a MOVE tagjaiból került ki, egyik vezetőjük Kozma Miklós volt. Február 3-án kiderült, hogy a tanácskozáson nem az újonnan választandó adonyi főszolgabíró személyéről volt szó. A Nemzeti Tanács tagjai, akik jelen voltak a gyűlésen, megdöbbenve hallgatták Károlyi József szavait: „Teljes bizalmatlansággal viseltetünk a népkormány iránt, amely elmulasztotta fegyverrel visszaszerezni az elfoglalt országrészeket. Megvetéssel fordulunk el a népkormánytól s helyette kívánjuk a régi parlament, a régi rendszer és a régi katonaság visszaállítását, mert csak ez fog megvédeni bennünket a vörös terror ellen.”¹⁸ Károlyi szavait hatalmas lelkesedéssel fogadta a jelenlévők túlnyomó többsége s a Nemzeti Tanács megbízottait a leghevesebb támadások közepette csaknem kidobták az ülésteremből.

A megyegyűlés, amely mindössze néhány óra hosszáig tartott, a Fejér megyei ellenforradalom zászlóbontása volt, biztatás, követésre ösztönzés a többi megye számára is. Gyöngyösön követték a példát, s hogy Somogyban nem sikerült, az az ottani szocialista munkások érdeme volt. De erről még lesz szó.

Amikor a megyei szociáldemokrata szervezet lapja beszámolt a megyegyűlésről, s részletesen ismertette a jelenlévők felszólalásait, sőt a nyilvánosságának egyáltalán nem szánt, személyes, támadó kijelentéseit, a megye haladó közvéleménye felzúdult. A lap felháborodva írta: „Még nem égett le egy kastély sem, még nem lógott egy mágnás sem lámpavason, vagy akác-fán. De ne higyjék, hogy ez azt jelenti, hogy nem is fog.”¹⁹

A megyegyűlést követő napon megbeszélésre ültek össze a megyei és városi nemzeti tanács tagjai. Valamennyien elítélték a megyegyűlés ellenforradalmi határozatát, s kijelentették, hogy ők maguk „a népkormány iránt törhetetlen bizalommal viseltetnek”. Ugyanakkor javasolták a kormánynak, számolja fel a megyei autonómiát, mert ez a rendszer elleni támadás egyik fundamentumát jelenti. Nagy vitát s végül szakadást idézett elő a nemzeti tanácsok tagjai és vezetői között a főispán-kormánybiztos magatartásának megítélése. A kormánybiztos, aki jelen volt a gyűlésen, minden ellenvetés, tiltakozás nélkül hallgatta végig a népkormány ellen intézett heves támadásokat, s megbízatásával ellentétben, semmit sem tett ezek ellen. A tanács-tagok teljes joggal háborodtak fel e méltatlan magatartás miatt, s követelték, hogy írásban rögzítsék a kormánybiztos iránt érzett bizalmatlanságukat. A megyei nemzeti tanács elnöke azonban azt szerette volna, ha nem kerül sor erre a nyilatkozatra, ha elhalasztják az ügyet. A tagok felháborodása azonban olyan nagy volt, hogy erről szó sem lehetett, az elnököt leszavazták.²⁰

¹⁷ *Kozma Miklós*: Az összeomlás, 1918—1919. Bpest, é. n. 117. o.

¹⁸ Székesfehérvár és vidéke, 1919. febr. 5. A sajtóban a különböző pártállású lapok között szenvedélyes vita folyt a gyűlést ismertető riportok miatt. A Fehérmegyei Napló, a helyi klerikális és reakciós csoportok lapja rendkívül élesen támadta a székesfehérvári szociáldemokraták lapját, a Székesfehérvár és Vidékét, valamint a budapesti Népszavát.

¹⁹ Székesfehérvár és Vidék, 1919. febr. 5.

²⁰ Ezek után a megyei nemzeti tanács elnöke és titkára lemondtak, a tanács vezetését ideiglenes bizottság vette át. Székesfehérvár és Vidék, 1919. febr. 5.

A nemzeti tanácsok ülése után nyilvánvaló volt, hogy az ellenforradalom ügyét Székesfehérvárott ebben a meglehetősen konzervatív püspöki városban a polgárság nagy része nem támogatja. De nyilvánvaló lett az is, hogy a nemzeti tanács tagjai a védekezés, a deklarálás aktusain túl nem jutottak elintézettnek tekintették az ügyet a kormányhoz küldött jelentéssel, álláspontjuk leszögezésével. A továbbiakat, a konkrét intézkedéseket már a kormányra bízták. Öntevékeny támadó lépés gondolata nem merült fel közöttük.

Voltak azonban szervek, amelyek nem riadtak vissza „erőszakos” eszközöktől sem. Február 4-én este újabb értekezlet ült össze: a munkás- és katonatanács tagjai, a szakszervezetek bizalmiférfiai, a szociáldemokrata és radikális pártszervezetek vezetőségei. A tárgy természetesen itt is a megyegyűlés volt. Pálinkás Sebő, a munkástanács tagja megállapította, hogy az ellenforradalmi támadást éppen azok szervezték, „akiknek élet- és vagyónbiztonságát a forradalom első és legvehemensebb kirobbanásaikor éppen a szocialisták védték”. A Radikális Párt helyi főtitkára kijelentette: „Fehérvár munkásságának, radikális polgárainak a legnagyobb erőt kell mutatnia és minden módon és eszközzel biztosítani a forradalom vívmányait. Aki a régi rendet kívánja visszaállítani, az hazaáruló bitang.” Velinszky László, a Szociáldemokrata Párt helyi szervezetének titkára csupán egyetlen javaslatot terjesztett elő: azt tanácsolta az ülés résztvevőinek, hogy *válasszanak hat tagú végrehajtóbizottságot, s az vegye át a hatalmat a megyében!* A végrehajtóbizottság mellé állítsanak egy másik testületet is, amely tanácsokat ad a munkához, s egyben ellenőrzi is azt. Velinszky arra számított, hogy a megyei és városi hivatalnoki kar ellenáll majd, s azért attól sem riadt vissza, hogy szükség esetén letartóztassák a kormánybiztost és az alispánt.²¹ (Érdemes figyelni a három hozzászólás tartalmára s a felszólalók személyére. Ez a három felszólalás minden fejtegetésnél világosabban mutat rá azokra a különböző csoportokra, amelyekből a polgári demokrácia híveinek tábora s a szociáldemokrata pártnak tagjai összetevődtek. Nyilvánvaló, hogy Velinszky itt a baloldalt képviseli.)

Velinszky javaslata a jelenlévők tekintélyes részének kívánságát fejezte ki, hozzászólása után még többen kiegészítő javaslatokat tettek a hatalom átvételének lebonyolításához. Ellenvetés nem hangzott el, s szavazás nélkül is elintézettnek, rendben levőnek találták indítványát. Annál inkább, mert Szabó Ernő százados, a katonatanács elnöke s egyben a nemzetőr zászlóalj parancsnoka bejelentette, hogy a katonák fegyveresen is támogatják a munkásság akcióját.

Az értekezlet hangulata úgy felforrósodott, saját határozatuk úgy felkellesítette a jelenlevőket, hogy még akkor este hozzá akartak kezdeni a munkához, s első lépésként le akarták tartóztatni a kormánybiztost. Steiner Jákó ügyvéd, szociáldemokrata pártelnök, a mérsékelt irányzat képviselője azonban tekintélyének latbavetésével elérte, hogy a gyűlés tagjai elálltak szándékuktól. Úgy határoztak, ha az új kormánybiztos a szerda reggeli vonattal sem érkezik meg, akkor a hatos bizottság nyomban munkához lát.

Február 5-én, szerdán reggel a hatos bizottság hiába várta az új kormánybiztost, az nem érkezett meg. Ekkor a hattagú végrehajtó és a teljes létszámú ellenőrzőbizottság néhány fölfegyverkezett katona kíséretében, Szabó százados vezetésével felvonult a megyeházára. Az egybehívott tiszt-

²¹ Székesfehérvár és Vidéke, 1919. febr. 6. Az ülés további részleteit is ennek alapján tárgyalom.

viselőknak bejelentették, hogy a megye ügyeinek intézését, az egész vezetést ők veszik át, csak a hatos bizottság utasításait lehet végrehajtani. A jelenlévő alispán s a tisztviselők, akik már hallottak az elmúlt esti ülésről — a hír mindig gyorsan jár — nemcsak hogy minden ellenállás nélkül vették tudomásul a változást, de ellenvetés, tiltakozás nélkül aláírták azt a nyilatkozatot is, amely elítélte az ellenforradalmi megyegyűlést és feltétlen hűségről biztosította a népkormányt.²²

Ezzel a rövid aktussal a megye vezetése olyan testület kezébe került, amelyben három értelmiségi, két munkás, egy katonatiszt kapott helyet, valamennyien a szociáldemokrata párt tagjai. Mindnyájan ellenségei az ellenforradalmároknak s feltétlenül radikálisabb, demokratikusabb rendszert akartak, mint amilyet a kormány teremtett.

A Fejér megyei csemények híre gyorsan bejárta az országot, széles, változatos visszhangot váltott ki. A veszprémi egyházmegyei hivatal lapja, a Veszprémi Hírlap rövid hírből, hallatlan felháborodással számolt be a történetről, meglöbbenéssel idézve Steiner Jákónak azt a kijelentését, hogy „a nép ki fogja emelni sarkából a fehérvári megyeházát”.²³ A Somogyi Hírlap, a somogyi szociáldemokraták lapja több alkalommal is foglalkozott Fejér megyével. Első alkalommal ezt írta: „... vigyázzanak az urak, mert a forradalom október 31-ével nem fejeződött be, mert a forradalom mindaddig fog tartani, amíg a nép intézményeiben nem látja forradalmi céljainak biztosítását.” Majd február 9-én Kaposváron tüntető felvonulást és népgyűlést tartottak, tiltakozásul a Fejér megyei ellenforradalom fellépésére. Ez alkalommal leszögezte a lap: „A proletárság tömegerejének be kellett mutatkoznia, hadd lássa a butaságra támaszkodó klerikalizmus és a gyilkos grófi maffia, hogy ellenforradalmi mozgalmukat a magyar forradalom főhajtóereje, a szervezett munkásság egyetlen ökölesapással le tudja teríteni.”²⁴ A budapesti Vörös Ujság, hibáztatva, hogy az akció nem volt elég erőteljes, a következőket írta: „Amit a munkások, katonák kiküldötteinek tanácsa cselekedett Székesfehérvárott az ellenforradalmárok ellen, az sem sokkal többet ér a szentelt víznél, *de amit a népkormány nem cselekszik: az egyenesen támogatása az ellenforradalomnak.* Már eddig lógnia kellene gróf Károlyi Józsefnek és a többi székesfehérvári banditának.” A lap a proletárokhoz ezzel a felhívással fordul: „*Fegyvert szereztek valamennyien, ott szereztétek, ahol tudjátok, hogy letörjétek a burzsoázia ellenforradalmát, lefegyvereztétek, letörjétek az ellenforradalmi vagyonos osztályt és zsoldosait.*”²⁵

A fehérvári szociáldemokraták azonban a feladatot alapvetően elintéztettek tekintették azzal, hogy a megye vezetését átvették. Úgy gondolták, ezzel lehetőség nyílik arra, hogy az ellenforradalmi elemeket megfékezzék, hogy megtisztítsák a közeletet a forradalom ellenségeitől. A fehérvári szociáldemokratákat, polgári radikálisokat az ellenforradalom fellépése, a kormány tehetetlensége készítette cselekedetekre. Ez az eljárásuk mégis különös helyzetet teremtett. A kormányhű csoportoknak (szociáldemokraták, polgári radikálisok) a kormány által kinevezett személyek ellen (főispán-kormány-

²² Uo. P. I. Arch. A. II. 11/3., Fejér m. dir. ir. 1. cs. 280/1919. *Juhász Viktor: A proletárdiktatúra és előzményei Székesfehérváron.* Székesfehérvár, 1927. 20., 103. s köv. o. *Juhász Nagy Sándor: A magyar októberi forradalom.* Bpest, 1945. 433. o.

²³ Veszprémi Hírlap, 1919. febr. 16.

²⁴ Somogyi Hírlap, 1919. febr. 6., 12.

²⁵ Vörös Ujság, 1919. febr. 6.

biztos stb.) kellett fellépniök. A polgári demokratikus vívmányok védelme a régít visszakívánó földbirtokos arisztokráciával szemben csak a kormány ellenére történhetett meg.

A hatos bizottság munkájának megkezdésétől Fejér megyéről úgy beszéltek, mint ahol proletárdiktatúra van. Ezzel a címmel közölt tudósításokat a helyi lap, de máshol is így emlegették. A név természetesen kapcsolódott ahhoz az akcióhoz, amelyet a munkásság egyik pártja, a tömegek hajtottak végre. Ugyanakkor a székesfehérvári szociáldemokrata szervezet — akár csak az országos vezetőség, vagy más vidéki csoportok — február 5-e után sem azonosították magukat a Kommunisták Magyarországi Pártjával, annak politikájával. Az elnevezés azonban kifejezője volt annak a tömegfelfogásnak, hogy ha a polgári demokratikus rendszer „hibáit” ki akarják javítani, az csupán a munkásság vezetésével történhet meg.

Az egész folyamat ellentmondásosságára mutat, hogy a munkásság többsége ekkor még hatalmát a Szociáldemokrata Párt vezetésével képzelte el.

*

A megyevezetés ügye Somogyban is központi kérdéssé vált február-márciusban. A székesfehérvári eseményeket követően, február 8-án a kaposvári munkástanács ülésén határozatot hoztak, amely „követeli, hogy a kormány szerezzon érvényt a nép akaratában gyökeredzett hatalmának s a régi rezsim pusztulásra megérett közigazgatási szervei helyett minél előbb a nép igazi képviselőit teremtsen meg”.²⁶ Ez a határozat azonban nem csupán visszhangja volt a Fejér megyei ellenforradalmi kísérletnek, hanem annak az egész Dunántúlon jelentkező igénynek kifejezése, hogy a közigazgatást meg kell tisztítani, hogy szocialista vezetést kell teremteni. Néhány nap múlva ez az igény további gyakorlati tettekben mutatkozott meg. A kormány Somogy megye területére a lemondott gróf Széchényi Aladár helyére a Nagyatádi-féle kisgazdapárt emberét nevezte ki kormánybiztosnak. Dr. Neubauer Ferenc ügyvéd kinevezése valóságos vihart váltott ki. A somogyi szociáldemokraták úgy fogták fel a kormány intézkedését, mint arculcsapást a somogyi szociáldemokratáknak, földnélküli cselédeknek, mezőgazdasági munkásoknak, akiknek semmi közösségük nincs a Nagyatádi-féle párttal. Február közepétől, ahogyan a kinevezés ismeretessé vált, egymást érték a gyűlések, tüntetések, tiltakozások. A Somogyi Hírlap naponta közölt cikkeket az ügyvel kapcsolatban. A „Szocialista közigazgatást akarunk” c. cikkében leszögezte: „Szocialista akaratot akarjuk érvényre juttatni. A kormánybiztostól az utolsó közigazgatási díjnokig szocialista meggyőződésű embereket akarunk látni a közigazgatás gépházában. ... Községek, járások, megyék élére szocialista jegyzőt, főbíró-t és főispánt akarunk állítani.”²⁷ A somogyiak állásfoglalása kezdettől fogva baloldaliabb, következetesebb és szívósabb volt, mint az eddig tárgyalt megyékben, mint bárhol a Dunántúlon.

A háborúban sokat nélkülözött somogyi mezőgazdasági cselédek, földtelenek a polgári demokratikus forradalom győzelme után olyan szervezőt és vezetőt kaptak, mint Latinca Sándor. Amikor Latinca, mint a Földmunkások Országos Szövetségének vezetője Somogyba jött, kedvező terepet talált munkája számára. A háborús nyomor és elkeseredettség, a rengeteg hadifogoly

²⁶ Somogyi Hírlap (a somogyi szociáldemokraták lapja) 1919. febr. 9.

²⁷ Somogyi Hírlap, 1919. febr. 18.

és katona. akik az orosz frontról már „bolsevista tanoktól megfertőzve” érkeztek haza, készek voltak harcra menni életük megjavításáért, olyan rendszer megteremtéséért, amelyben a proletároké a hatalom. Latinca rendkívül tapasztalt, művelt, széleslátókörű, nagy emberismerettel rendelkező és forradalmi érzelmű tagja volt a Szociáldemokrata Pártnak, aki az első pillanattól kezdve megnyerte a somogyiak szívét és eszét. Következésképpen szállt síkra mindig az elnyomottak érdekeiért, s ilyen esetekben nem nézte, hogy ez meg egyezik-e a pártvezetőség irányvonalával, vagy sem. Azok közé a vezetők közé tartozott, akik ténylegesen a munkáshatalmat készítették elő a Dunántúlon.

A somogyi munkástanács nem állt egyedül, amikor tiltakozott a kormánybiztos kinevezése ellen. A Nemzeti Tanács határozata szintén leszögezte, hogy Neubauer kinevezését a legteljesebb mértékben helyteleníti. „Feliratban értesítik és kéri a minisztertanácsot — mondja a határozat —, hogy a kaposvári forradalmi pártok és a munkásság meghallgatása után nevezze ki a kaposvári kormánybiztost, mert nem tűrhet Kaposvár és Somogy megye munkássága olyan embert a vármegye élén, aki nem bírja a nép rokonszenvét.”²⁸

A tiltakozások és feliratok egymást érték. A kormány mégis kinevezte Neubauer, mert úgy gondolta, ha Zala, Fejér után itt is enged, akkor végképpen nem lehet megállítani a tömegkövetelések érvényesítését. A kinevezéssel azonban semmi sem oldódott meg. A somogyiak tiltakozása még nagyobb, még hevesebb lett. A Szociáldemokrata Párt országos vezetősége dr. Hamburger Jenőt és Gyetvai Jánost küldte le Kaposvárra, hogy tárgyaljanak a munkástanácsal, s próbálják „jobb belátásra” bírni őket. Ahogy Hamburger mondotta: hogy „lehetőleg békés megegyezést hozzon létre”. A két budapesti küldött részt vett a munkástanács február 26-i ülésén, itt szánioltak be küldetésük céljáról. Hamburger Jenő hosszabb beszédet is tartott az általános politikai helyzetről, amelyben hangsúlyozta, hogy a szocialistáknak minden irányban szívósan kell harcolniuk a demokratikus rendszer védelméért.²⁹ A kormánybiztos ügyében azonban a kaposváriak hajthatatlanoknak bizonyultak. Leszögezték ismételten, hogy „Neubauer Ferencet a kormánybiztosi székben egy pillanatig sem tűrik meg és mindent elsöprő erővel követelik, hogy Somogy megye kormánybiztosa a megye legerősebb pártjából, a szociáldemokrata pártból kerüljön ki”. „Hangoztatták azt is, hogy ha kell, megszerzte általános sztrájkot provokálnak és direktóriumot állítanak a vármegye élére. *Vádat hangzottak el a központi pártvezetőség ellen is, melytől erőlyesebb munkát követeltek.*”³⁰ A munkástanácsnak ez az ülése nemcsak azért tanulságos, mert tükrözi a somogyiak következetes forradalmiságát, hanem azért is, mert itt határozottan került szóba a pártvezetőség politikájának bírálata. Hamburgerék közvetítésének tehát mindössze annyi eredménye lett, hogy Neubauer lemondott, a kaposvári szociáldemokrata szervezet pedig hajlandónak mutatkozott ideiglenesen elfogadni a régi kormánybiztos visszatérését.³¹

A megegyezéses ügy mellett még egy rendkívül fontos kérdés foglalkoztatta a munkástanácsot és a földnélküliek tömegét. Ez pedig a földosztás

²⁸ Somogyi Hírlap, 1919. febr. 23.

²⁹ Hamburger beszéde tanulságos abból a szempontból, hogy még a legjobb szándékú baloldali szociáldemokraták állásfoglalása is felemás, következtelen volt ebben az időben.

³⁰ Somogyi Hírlap, 1919. febr. 27. A kiemelés tölem. L. N. Zs.

³¹ Somogyi Hírlap, 1919. márc. 1.

és az ellátás kérdése volt. E bonyolult és akkor sokat vitatott kérdéstről e helyen csak szűkszavúan szólhatunk. A részletesebb kifejtés, a kérdés egészének tárgyalása külön, önálló munkába kívánkozik.

Februártól kezdve Somogyban is az egyik legfőbb kérdés a földkérdés, valamint a nagybirtokok cselédeinek bérrendezése volt. A Földmunkások Országos Szövetségének helyi szervezete és a nagybirtokosok között hosszú és nehéz tárgyalások folytak a bérmegállapítás, a kollektív szerződés megteremtéséért. A cselédek képviselője Latinca Sándor volt. A tárgyalások végülis eredményesen zárultak, a nagybirtokosok is elfogadták a cselédek követeléseit, megszületett a kollektív szerződés, amely az egész megye területére érvényes volt. A kollektív szerződésben előírtnál alacsonyabb bérért nem lehetett dolgoztatni a cselédeket.³² Míg ez a kérdés megoldódott, folyt a vita a földbirtokreform körül is. A népkormány törvénye ugyanis kimondta, hogy a nagybirtok felszámolása két úton történhet meg: földosztással, a törvényszabta keretek között, vagy pedig úgy, hogy a nagybirtokot termelőszövetkezetté alakítják át.³³ A rendelet és a végrehajtás a legélesebb vitákat váltotta ki, és kiélezte a nagybirtokok cselédei, valamint a mezőgazdasági napszámosok, földnélküliek közötti ellentéteket is.

A földtelenek közös érdeke, harcának közös célja volt, hogy az egyházi és világi nagybirtokosoktól elvegyék a földet és maguknak szerezék meg azt. E tekintetben semmiféle véleménykülönbség nem mutatkozott a mezőgazdasági cselédek és munkások között.

Ami azonban a föld további sorsát illeti, a földtelenek két táborra oszlottak. A nagybirtokok cselédei, akik számára pillanatnyilag legfontosabb volt a kollektív szerződésben előírt bérek elérése, nem földosztást követeltek, hanem a nagybirtokok szövetkezeti kezelésbe vételét.

Velük szemben a mezőgazdasági munkások a nagybirtokok felosztása mellett szálltak síkra, úgy vélték, hogy minden más megoldás esetén ők kárvallottak lennének.

Március 4-én az Eszterházy, Festetich és Inkey uradalmak cselédeinek bizalmi férfiai a kaposvári Munkás Otthonban kijelentették, hogy mivel a kollektív szerződésben előírt bérüket nem kapják meg, beszüntetik a munkát, ha az illető birtok „termelő szövetkezet formájában az igényjogosultak birtokába nem megy át”.

E bejelentés után a bizalmiak és a munkástanács vezetősége átvonult a bankosok központi irodájába, ahol „a törvény paragrafusaira hivatkozással szabályszerű jegyzőkönyv fölvétele mellett az egész birtokot élő és holt felszereléssel és iparvállalataival együtt a termelőszövetkezet birtokába vették át”.³⁴ A bankosok irodájára felkerült a már előkészített tábla: „Somogy-megyei szociáldemokrata termelőszövetkezet”.

A törvény paragrafusainak ilyen értelmű betartása azonban a kormány-nál nem talált megértésre. A helyes eljárás — megítélésük szerint — az lett volna, ha bevárják, amíg a földrendező bizottság végzi el munkáját, nem előzik meg azt. Annál kevésbé tetszett ez az eljárás a kormánynak, mert rövidesen a megyének más vidékein is bejelentettek ilyen fajta szövetkezetalakítási

³² A hőséges sajtóanyagból csak a Somogyi Hírlap 1919. márc. 11-i számára utalok. Itt a tárgyalások lezárásáról olvashatunk, de közli a lap a kollektív szerződés szövegét is.

³³ Az 1919. évi XVIII. Néptörvény (I. Budapesti Közlöny, 1919. febr. 16.) teljes részletességgel tárgyalja a nagybirtokok kisajátításának lehetőségeit, módjait,

³⁴ Somogyi Hírlap, 1919. márc. 5.

szándékot, vagy pedig egyszerűen elfoglalták a nagybirtokot. A szövetkezet-alakítás a kormány aggodalmait azért is növelte, mert hiszen Somogygal még egy nem kevésbé fontos lezáratlan ügye is volt: a főispán-kormánybiztos személye. Mindez együtt azt mutatta, hogy Somogy a „rebellisek” fellegvára. A kormánynak azonban csupán a szándéka, s nem az eszközei voltak meg arra, hogy tekintélyét megóvhasssa. Az elégedetlen, forrongó tömegeket csak erőszakkal bírhatta volna „jobb belátásra”. De hol volt a kormánynak olyan katonasága vagy csendőrsége, amelyet a néppel, egy egész megye népével szemben felhasználhatott volna? S ha lett volna is, semmi sem biztosította a kormányt arról, hogy ilyen brutális beavatkozás nem vált ki fegyveres ellenállást. Ilyesmire azonban nem került sor, mert a kormány az adott helyzetében nem tehetett mást: tárgyalni kezdett.

Nagyatádi Szabó Istvánt, a somogyi módos parasztok vezérének, küldte le Kaposvárra, hogy csillapítsa le a tömeget, bírja rá a nagybirtokok elhagyására azzal, hogy a kormánytól törvényes úton kapnak majd földet. A somogyiak úgy fogadták Nagyatádi küldetésének hírért, mint amely újabb provokáció a kormány részéről, s készültek a végső leszámolásra.

Március 10-re nagygyűlést hívtak össze, részvételre szólították fel az egész megye érdekelt lakosságát. Ezen a gyűlésen kellett találkoznia a kormány megbízottainak és a szövetkezetet követelő cselédeknek.

Nagyatádiékat csak délutánra várták, de már korán reggel több ezer főnyi tömeg vette körül a megyeházát. A sajtó mintegy 20 000-re becsüli a megjelentek számát. A jórészt cselédekből, földnélküliekből álló tömegben igen sok volt a katona. Délelőtt 11 órakor a munkások Kaposváron általános sztrájkot kezdtek. Gyűlésre ültek össze a Munkás Otthonban. Ezen a gyűlésen követelték, hogy „egy háromtagú direktórium azonnal vegye át a hatalmat Somogy megyében”. Déli 12 órakor a munkástanács és a szociáldemokrata pártvezetőség felkereste Tallián Andor helyettes alispánt, aki ekkor a legfőbb tisztség viselője volt a megyében. A küldöttség bejelentette, hogy a megye vezetését három tagú direktóriumra bízta, amely ettől kezdve a hatalom képviselője, és csak a direktórium utasításai hajthatók végre. A direktórium tagjai lettek: Latinca Sándor, Peinhoffer Lajos és Tóth Lajos. A tömeg ezalatt lent feszült hangulatban várakozott, készen arra, hogy ha szükséges, beavatkozzék. Erre azonban nem volt szükség. Igaz, hogy Tallián hivatalból tiltakozott a hatalom átvétele ellen, gyakorlatilag azonban nem fejtett ki ellenállást, és így néhány perc alatt a direktórium vette át a megyeházát. A járási főszolgabírókhoz azonnal táviratot küldtek a történetekről, hozzátéve, hogy a direktórium utasításait kötelesek feltétlenül betartani, hogy működésük során együtt kell dolgozniuk a helyi munkástanácsokkal. A formaságok lebonyolítása után, a tömeg hallatlan lelkesedése közepette, kitérítették a megyeházára a vörös zászlót. Majd többen, köztük Latinca, Tóth Lajos, beszédet intéztek az emberekhez. A lelkesedés és az öröm határtalan volt. A siker növelte a tömeg erő-érzetét, erősítette elszántságát, hogy jogait s a szövetkezetet megvédi a kormánnyal szemben is.³⁵

Délután a pályaudvar előtt ugyanazok az emberek várták Nagyatádi Szabót, akik elfoglalták a bankosok földjét és birtokukba vették a megyeházát. Nem csodálkozhatunk, ha Nagyatádi nem találta barátságosnak ezt a fogad-

³⁵ P. I. Arch. A. II. 13/44, Somogy m. alispáni iratok 1919. — 1306. Kaposvári Áll. Levéltár: Tallián h. alispán időszaki jelentése, 1919. okt. 6., Somogyi Hírlap, 1919. márc. 11., *Juhász Nagy Sándor*; i. m. 467. s. köv. o.

tatást. Beszédét, amelyet a rendről, a törvényes eljárások fontosságáról, az anarchiáról és egyebekről akart megtartani, a leghevesebb közbekiáltásokkal zavarták. Joggal gondolhatta, hogy ha ilyen hangnemben folytatja tovább a beszédet, akkor ezzel saját személyét is veszélybe sodorja. Így aztán röviden be is fejezte előadását, azzal a fordulattal, hogy útjának célja az, hogy „a termelő szövetkezetet, mint hivatalos hatóság is szentesítse és megerősítse s hogy azok fejlődéséről is gondoskodjék”.³⁶ Ilyen formán — bár arra nem volt szükségük — a somogyiak Nagyatádi Szabótól a kormány nevében is jóváhagyást kaptak a szövetkezetalakításra.

A somogyi eseményekből elsősorban a szövetkezetalakítás, a földfoglalás kapott országos visszhangot. Sőt, rövid idő múlva nemcsak a Dunántúlon, de az ország más vidékein is követték a példát. A nagybirtokok cselédei az egész országban lelkesen és büszkén emlékeztek meg a somogyiakról, következetességükről és bátorságukról. A Kommunisták Magyarországi Pártja állásfoglalását a Vörös Újság cikke tükrözte: „A mi munkánkban hatalmas erőt jelent számunkra a somogyi földproletáriátus fenyegető megmozdulása, melyről méltán írják a polgári lapok, hogy ez a földindulás az egész országot meg fogja rázni. Somogy népe egy erőteljes gesztussal megoldotta az agrárkérdést, amelyen kispolgári politikai szatócsok oly sokat kotlottak. Tulajdonába vette a somogyi nagybirtokokat s a termelési eszközök birtokában gondja lesz arra, hogy a munka zavartalanul tovább folyjék, s annak gyümölcse a maga egészében a munkást illesse.”³⁷

A földkérdés rendezésének ez a módja szorosan összefonódott a közigazgatás elleni támadással, azzal, hogy a megye vezetését a munkástanácsból szervezett direktórium vette át.

Ugyanekkor Tolna is országos jelentőségű események színtere. Ebben a megyében is egyre nagyobb elégedetlenséget váltott ki a kormány politikája, a közigazgatási apparátus érintetlen volta és antiszocialista magatartása. Ez az elégedetlenség volt a tárgya a munkástanács március 13-i ülésének. Ez alkalommal azonban a tanács tagjai nemcsak arról tárgyaltak, hogy milyen hibák, bajok vannak, hanem arról is, hogy mi a teendő ezek felszámolására. A tolnai szociáldemokraták — kommunista szervezkedés ekkor még nem volt a megyében — tehát elhatározták, hogy „Mayer Gyula dr. főispán-kormánybiztost azért, mert a reakciós vármegyei rendszerrel szemben gyengének bizonyult és mert a vármegyei közellátás, a napszámosok és cselédek földigényeinek kielégítése tekintetében lanya és a szocialista fölfogással össze nem egyeztethető magatartást tanúsított és a szervezett munkásság soraiban személye iránt is általános bizalmatlanság nyilvánult meg: állásáról való lemondásra szólítja fel”.³⁸

A határozatnak másnap délelőtt szereztek érvényt. A munkástanács és a pártvezetőség felhívására március 14-én nagy tömeg vonult fel Szekszárdon a megyeháza elé, sőt bevonultak az udvarra is. Lent várakoztak az emberek, amíg Dick György párttitkár, Soós Sándor, a munkástanács alelnöke, Hoi váth, Gyula, a pártszervezet jegyzője, Oeskó László, a katonatanács elnöke, Bence Ferenc Baka, a földmunkások elnöke, Gróf Pál földmunkás és Heidt Dömötör

³⁶ Somogyi Hírlap, 1919. márc. 12. *Buzs Barna*: A kommunista összeesküvés. Bpest, 1919. 14. o.

³⁷ A cikk azonban erősen hibáztatja a somogyi szociáldemokratákat, mondván, hogy a népgazdasági miniszter jóváhagyását kérték dicséretes tettükhöz. Vörös Újság, 1919. márc. 13.

³⁸ Igazság, Szekszárd (helyi szociáldemokrata újság), 1919. márc. 16.

famunkás a megye munkás és szegényparaszt népének küldötteiként fent a megyeházán a főispán-kormánybiztossal tárgyaltak. A megbeszélés nem tartott sokáig. A küldöttség bejelentette, hogy Mayer Gyulát leváltják, s a megye vezetését a nép választott embereire, öttagú direktóriumra bízák. A direktórium tagjai között nemcsak szekszárdiak voltak; Tolna községből Appelhoffer Ádámot választották be. A kormánybiztos hivatalát átadta, s a direktórium ellenőrzése alatt dolgozhatott csak tovább.

Amíg a tárgyalás folyt, lent az udvaron Kajári Ferenc, a Selyemgyár kapusa mondott beszédet a várakozóknak. Az akció ünnepelesebbé tétele, a nagyobb nyomaték okaért pedig Szekszárdon délelőtt 10 és 11 óra között minden üzemben sztrájkoltak a munkások. Ezzel a sztrájkjal mintegy jelezni kívánták, ha a megyeháza ellenáll a küldöttségnek, akkor kényszeríteni fogják a kormánybiztost az engedelmességre.³⁹

Baranyából több helységről is jelentették, hogy a nép a községek, járási székhelyek egész tisztikarát váltja le.⁴⁰

A Vörös Ujság joggal írta: „Minduntalan kirobbannak olyan mozgalmak, proletár mozgalmak, melyek a szocialista program valóra váltásában elébevágnak a párt (ti. a szociáldemokrata párt) együttműködő szándékainak és a polgári rendre halálos csapásokat mérnek...”⁴¹

Szólni kell Veszprémről is, ahol nemcsak a megyeszékhelyen került sor összetűzésre a közigazgatási apparátus és a nép között. Március első napjaiban az ajkai munkások nem voltak hajlandók tovább túrni a régi előjáróság munkáját, s ezért az egész előjáróságot leváltották, s a vezetést a helybeli szocialisták vették át. Néhány nappal később a megye kormánybiztosa, aki annak előtte püspöki jószágkormányzó volt(!), nagyrészt a megyei munkásság követelésének hatására lemondott. Ebben a helyzetben szinte természetes volt, hogy a veszprémi szociáldemokraták azt kérték a kormánytól: szociáldemokrata főispán-kormánybiztost nevezzen ki.⁴²

Hasonló megmozdulásra került sor Komárom megyében is. Itt nem a kormánybiztos hivatalbalépése, hanem leváltása volt a megmozdulás oka. „A Komárom-megyei főispán-kormánybiztosság ügyében a megye 52 szociáldemokrata szervezetének küldöttei Tatabányán értekezletet tartottak. Elhatározták, hogy a kormánytól Szabó Géza mostani kormánybiztos felmentését kérik. Komárom megye népe nagy megnyugvással fogadná Polónyi Kálmán tatabányai tanító kormánybiztosi kinevezését, mert őszinte és igazi támogatója lenne a népnek.”⁴³

Március 12-én, hogy nagyobb nyomatékot adjanak követelésüknek, beszüntették a munkát, közel hatezer tatai és tóvárosi bányász és munkás vonult fel, hogy „követelje F. Szabó Géza főispán-kormánybiztos azonnali eltávolítását s a maga bizalmi emberét . . . ültesse a kormánybiztosi székbe”.⁴⁴

*

³⁹ Uo. Pécsi Napló, 1919. márc. 19., *Vendel István: Szekszárd megyei város monográfiája*. Szekszárd, 1941. 240—241. o.

⁴⁰ P. I. Arch. A. XVI(7) 55., Sásdi kormánybiztos ir. Baranya m. 1919. — 282.

⁴¹ A cikk nemcsak Tolna megyére, de Szegedre is hivatkozik, ahol szintén direktórium vette át a megye vezetését. Vörös Ujság, 1919. márc. 8.

⁴² Személyi javaslatot is tettek, a már említett Wajdits Béla győri kormánybiztost szerették volna megnyerni. Veszprémi Hírlap, 1919. márc. 6. — Népszava, 1919. márc. 18., 20.

⁴³ Népszava, 1919. márc. 7.

⁴⁴ Tata-Tóvárosi Híradó, 1919. márc. 16., Népszava, 1919. márc. 14.

Általános jelenség volt a Dunántúlon, hogy a forradalom továbbfejlesztését, a demokratizálás végigvitelét, a tömegek politikai súlyának növelését követelték. Ez, ha váltakozó erővel is, de minden megyében kifejezésre jutott. A megfogalmazott követelések nem nagy, távoli programot festettek. Hanem helyi, napi igényeket. Ha a gazdasági természetű és a földosztással kapcsolatos problémákat kikapcsolnánk, s csak a közigazgatást vennénk figyelembe, akkor is megállapíthatnók, hogy e tekintetben is megoldhatatlan ellentét állott fenn a kormány és a tömegek között. A pártpolitikai küzdelmek, az alapjában véve régi típusú kormányzati módszerek egyre inkább csődbe juttatták a kormányt. Kinevezett főispánjait, törvényes képviselőit a tömegek nem fogadták el. S nem egyetlen városban vagy megyében, hanem az egész ország részben.

Arra a kérdésre, hogy mit *nem* akartak a tömegek, vagy mit utasítottak el, egyértelmű és világos a válasz: semmiféle poszton nem akarták a régi rend embereit, a polgársághoz húzókat, a vagyonosokra kacsintgatókat.

De hogy e tagadáson túl valójában mit akartak, azt már nem lehet olyan egyszerűen megfogalmazni. Annál kevésbé, mert egyetlen munkás-tanács vagy direktórium sem készített ilyen tartalmú feljegyzéseket. Továbbá a szándékok és a tettek, ezek objektív hatása és következménye sem mindig estek egybe.

A közigazgatás megtisztításának, szocialista vezetésének a követelése — sok más tényező mellett — annak volt kifejezője, hogy a polgári demokratikus rendszer nem elégíti ki a tömegeket; hogy amit ez adni tud, *már* kevés. S itt nemcsak arról volt szó, hogy a hazai demokratikus polgárság gyengesége, következtelensége miatt előállott jelenségekkel voltak elégedetlenek, mint pl. a reakciós ellenforradalmi elemek sértetlen volta.

1918 őszén még pusztán erről volt szó, amikor a nép egy-egy jegyzőt üzött el helyéről. Ekkor még csupán egyes, a háború alatt meggyűlölt *személyek*, és nem az egész közigazgatási (s egyben természetszerűleg politikai) *rendszer* ellen léptek fel.

1919 eleje e tekintetben is lényeges változást hozott. Már nem egyes személyek, hanem egy egész rendszer ellen folyt a harc. Most nem egyes, helyi vezetők leváltására került sor, hanem az egész elöljáróság, megyei tisztikar elcsapására. Most már nem arról volt szó, hogy a jegyző olyan ember legyen, akiben a munkások bíznak, hanem arról, hogy a megye *minden* posztján, sőt mi több, a kormányban is *csak* ilyen emberek legyenek. Nyilvánvaló, hogy a régi közigazgatási apparátus ellen folyó harc a gyakorlatban nem merülhetett ki általános deklarációkban, hogy a követelések érvényesítésére való törekvés csak konkrét, személyekhez fűződő akciókban nyilvánulhatott meg. De hogy itt mégis másról, többről volt szó, mint az előző év novemberében, az az eseményekből teljesen nyilvánvaló.

A szocialista vezetés követelése ugyanakkor úgy nyilvánult meg, hogy szociáldemokrata vezetőket követeltek, vagyis a régi munkáspárt embereit. Még Somogyban, a legbaloldaliabb megyében is így fogalmazták meg kívánásukat. A már korábban említett tényezők mellett, sok helyi vezető becsületlen munkája, az országos vezetőségtől messzemenően radikálisabb politikája, szintén hozzájárult ahhoz, hogy amikor pártkeretek között kellett fogalmazni, akkor a Szociáldemokrata Pártra gondoltak.

E tömegjelenségek idején a szociáldemokrata pártvezetőség nem állt kezdeményezően a mozgalom élére, nem használta ezt ki a polgári pártokkal

szemben. A januári kormányválság idején sem kísérelte meg a kormányzás átvételét. Éppen ellenkezőleg, szüntelenül azt hangoztatta, hogy ennek még nem jött el az ideje, s a legmesszebb akkor ment el, amikor a kitűzött választást megelőző agitációban úgy nyilatkozott, hogy választási győzelem után, tehát törvényes úton, hajlandó kormányt alakítani.

A Szociáldemokrata Párt országos vezetőségének ez a magatartása is arra a változásra mutat, amely a felszíni jelenségek mögött ment végbe a munkásmozgalomban.

Amikor a tömegek a vezetés ügyében a kormánnyal szemben felléptek, a kormány tagjai között ott ültek a szociáldemokraták is. Bárhogyan nézzük is a dolgot, ez a támadás a szociáldemokrata vezetők ellen is irányult. De továbbmenve: nemcsak, hogy támadták a kormányt, hanem a pártvezetőség tudta, előzetes bejelentés és hozzájárulás kérése nélkül tették ezt. Sőt. A módszerek, amelyeket alkalmaztak, legalább olyan visszatetszést keltettek az országos vezetőség többsége, mint a polgári pártok soraiban. Nem petíciót írtak, nem kértek, hanem követeltek, s ha a kormány nem volt hajlandó eleget tenni kérésüknek, akkor „törvénytelen”, „anarchikus” eszközöktől sem riadtak vissza.

Így állhatott elő az a helyzet, hogy bár a tömegek nagyrésze a Szociáldemokrata Párt nevével ment harcba, az országos vezetőség minden eszközzel a mozgalom lecsendesítésére, s arra törekedett, hogy magát ettől elhatárolja.

A tömegek a munkáshatalomért harcoltak, ezt a harcot azonban az országos vezetőség nem vállalta.

A korszak kutatóját, tanulmányozóját a mozgalom maga, annak lényege, belső tartalma ragadja meg. Ez pedig arra mutat, hogy a gyenge és erőtlen polgári demokratikus rendszer helyett, amely a tömegeket sem politikai, sem gazdasági téren nem elégítette ki, amely nem volt szigorú és következetes az ellenforradalommal szemben, erőskezü, rendet, munkát teremteni tudó, alkotásra képes munkáshatalmat akartak.

A szociáldemokrata országos vezetőség a munkáshatalom fogalmával kezdettől fogva összekapcsolta a „bolsevikiek” nevét, s 1919 elejétől szüntelenül attól rettegett, hogy ezt az egybekapcsolódást a történelem is megteremti. A tömegek akkor még csak kisebb részben azonosították a munkáshatalmat a kommunista vezetéssel. A hazai kommunisták tényleges tevékenységéről még keveset tudtak. A Szociáldemokrata Párt országos vezetősége éles küzdelmet folytatott a Kommunisták Magyarországi Pártja ellen, szüntelenül agitált ellene újságjában. lehetőség szerint megakadályozta a pártba való belépést. Január végén a kommunistákat kizárták a szakszervezetekből, munkástanácsokból, február 20-án pedig a Kommunisták Magyarországi Pártjának vezetőit börtönbe zárták. Mindez nem volt hatástalan a tömegekre. Olyannyira nem, hogy február 20-a után, körülbelül akkor, amikor Budapesten a közhangulat s nemcsak a munkások rokonszenve, a bebörtönzött kommunista vezetők felé fordult, a Dunántúlon sok helyütt kommunista ellenes gyűléseket tudtak szervezni. A vidéki tömegek politikai ébersége még nem érte el azt a fokot, hogy tisztán láthattak volna az eseményekben, s mint utaltunk rá, a kommunisták propagandamunkája még nem tudta átfogni a terület egészét.

Budapesten, a politikai élet központjában, a munkások messzemenően többet tudtak a kommunisták munkájáról, programjáról, mint a vidéken, nem is szólva arról, hogy a fővárosban naponta találkoztak a párt szervezői

és a tömegek. A kommunista párt a vidéknek ezzel a mozgalmával, a nagyobb megmozdulások idején, a Vörös Ujságban többször foglalkozott. A mozgalom gyengéire, korlátaira következetesen rámutatott, de belső tartalmának elemzésére sokkal kevesebb figyelmet fordított. Ez elvette a párttól azt a lehetőséget, hogy közelebbről megismerje a megmozdulások vezetőit, a vidéki munkásoknak azokat a kívánságait, amelyeknek helyes megfogalmazása oly nehéz volt. Akkor, a napi események sodrában, ez azt jelentette, hogy a kommunista párt nem ragadhatta magához a kezdeményezést és a vezetést e mozgalmakban, s hogy emiatt a hatalom megragadását nem vitték következetesen keresztül. A továbbiakra nézve pedig — ezt akkor senki sem láthatta — nem tudott szoros kapcsolatot teremteni azokkal, akik most a főispán-kormánybiztosok ellen harcoltak, de március 21-e után a tanácshatalmat képviselték.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a tömegek, amikor ilyen széleskörű harcot kezdtek a kormánnyal szemben, jórészt csak a helyi kis vezérekra tudtak támaszkodni. S ez rányomta bélyegét az egész akcióra. Ott, ahol a kormánybiztosok elleni tiltakozás arra vezetett, hogy direktóriumok vegyék át a hatalmat, ez az állapot akkor megyei méretekben csupán átmeneti jellegű volt, arra az időre szólt, amíg a kormány megfelelő kormánybiztosról gondoskodott. Így történt ez Fejérben, Somogyban, Tolnában is. Ezekben a helyeken a kormány — akárcsak Győrben vagy Zalában — ismét két kormánybiztost állított: a megyeszékhelyre szociáldemokratát, de az egész megye területére lehetőleg Károlyi-párti embert. A kormány már erőtlen volt ahhoz, hogy a tömegköveteléseket visszautasítsa, de még elég erős ahhoz, hogy a teljes kapitulációt elkerülje. Ilyen kettősség a tömegek oldalán is mutatkozott. Ahhoz erőtlének voltak, hogy a helyi hatalom kérdését véglegesen dűlőre vigyék, de ahhoz már volt erejük, hogy a direktóriumokat együtt tartsák s így azok március 21-én szinte változás nélkül vehették vissza a hatalmat.

Az események ilyen menete a fent tárgyalt okok mellett nagymértékben összekapcsolódott a Dunántúl sajátos viszonyaival, amelyekről szintén volt már szó. Ugyanakkor meg kell mondanunk azt is, hogy ha nem is elég tudatoson, olykor nagy vargabetűket írva le, de ez a vidék is követte az országos fejlődést, amely a polgári demokratikus forradalom továbbfejlesztése, a munkáshatalom megteremtése irányába mutatott. A dunántúli mozgalom vezetőinek nagy része, s maguk a tömegek sem látták mindig tisztán, hogy amikor az ellenforradalommal szemben a kormányt radikális intézkedésre sürgetve léptek fel, ők maguk is a *munkáshatalmat készítették elő*.

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ КРИЗИСА БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО СТРОЯ В ТРАНСДАНУБИИ В ЯНВАРЕ—МАРТЕ 1919 Г.

Жужа Л. Надь

Начало 1919 г. принесло с собой кризис буржуазно-демократического строя в Венгрии. Основой этого кризиса являлось то обстоятельство, что намерение правительства и воля масс все более отдалялись друг от друга. Задачи революции, обуздание контрреволюции, решение земельного вопроса и т. д. — вот самые главные факторы, вызвавшие столкновение.

Статья рассматривает борьбу, связанную с руководством администрацией, в ходе которой недовольство правительством оказалось чрезвычайно многосторонним. организо-

ванный рабочий класс Трансданубии требовал назначения социалистических губернаторов-правительственных комиссаров, и в некоторых местах передал руководство комитатом в руки директорий.

Автор касается и одной стороны разрешения земельного вопроса : противоречия в рядах безземельных в связи с ликвидацией системы крупных владений.

Статья показывает характеристическое противоречие : организованный рабочий класс вступил в борьбу под знаменем Социал-демократической партии, но поступки и направление всего движения показали уже в направлении рабочей власти.

Раскрытый материал и выводы освещают особые условия созреваания Советской Республики 1919 г.

CERTAINS PROBLÈMES DE LA CRISE DU RÉGIME BOURGEOIS-DÉMOCRATIQUE EN TRANS-DANUBIE DANS LES MOIS JANVIER-MARS 1919

Susanne L. Nagy

Le début de l'année 1919 amena en Hongrie la crise du système bourgeois-démocratique. La cause foncière de cette crise était, que les objectifs du gouvernement et la volonté des masses s'éloignèrent de plus en plus l'un de l'autre. Les prétentions de la révolution, le refrenement de la contre-révolution, la réforme agraire, etc, furent les facteurs les plus importants de la collision.

L'étude examine la lutte qui se dégagaa en connexion avec la direction de l'administration publique, où le mécontentement vis-à-vis du gouvernement se présenta d'une manière extraordinairement multilatérale. Les ouvriers syndiqués de la Transdanubie exigèrent la nomination des commissaires de gouvernement socialistes et à certains lieux ils confièrent aux directoires l'administration du comitat.

L'étude touche aussi un des problèmes de la réforme agraire : l'antagonisme entre ceux qui ne possédaient pas de terre et cela en connexion avec la liquidation du régime des grandes propriétés.

L'auteur souligne l'antagonisme caractéristique que si les ouvriers syndiqués engagèrent la lutte dirigés par le parti social-démocrate, en même temps leurs actions et la tendance de la totalité du mouvement envisageaient déjà le pouvoir des ouvriers.

La matière mise à jour ainsi que les constatations y relatives reflètent les conditions spéciales de la formation de la République des Conseils.

Két dátum.

Magyarország hadüzenetének (1941. június 27.) és németek által való megszállásának (1944. március 19.) előzményeihez

Az országgyűlés képviselőháza 1941. június 27-i ülésén, miután az elnöklő Szinyei Merse Jenő bejelentette, hogy az előző napon a szovjet légihaderő támadást intézett magyar területek ellen, Bárdossy László miniszterelnök emelkedett szólásra és a következőket mondotta: „T. Ház! Egészen rövid bejelentést szeretnék tenni. A Ház elnöke méltó szavakkal bélyegezte meg a Szovjet népjogellenes és minősíthetetlen támadását. A magyar királyi kormány megállapítja, hogy e támadások következtében Magyarország és a Szovjet-Unió között a hadiállapot beállott.”¹

A bejelentés mögött, melynek indokául a június 26-án Kassát ért légitámadásra való hivatkozás szolgált, a hazai és nemzetközi közvélemény becsapását és a szovjetellenes háború kirobbantását szolgáló diplomácia egyik leg-
hírhedtebb manővere húzódott meg. Az ún. szovjet légitámadások, elsősorban a hadiállapot és hadbalépés ürügyéül² nyilvánított kassai bombázás, amint ezt visszaemlékezéseiben Horthy Miklós maga is elismerte, közönséges provokáció volt, mely azt a célt szolgálta, hogy Magyarország a Szovjetunió elleni háborúba való bekapcsolódását igazolni lehessen.³ Horthy — állítása szerint —

¹ Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. — X. köt. — (Bpest, 1941). — 305. o.

² Az 1939. évi június hó 10-ére összehívott országgyűlés képviselőházának irományai. VII. köt. (Bpest, 1942). 1. o. — „544. szám. — A m. kir. miniszterelnök előterjesztése a Szovjetunió által Magyarországra kényszerített háborúban a m. kir. honvédségnek az ország határain túl szükségszerűen bekövetkezett alkalmazása tárgyában. — Tisztelt Képviselőház! A Kormányzó Úr Ó Főméltóságától nyert legfelsőbb megbízatás alapján az 1920 : XVII. tc. 2. §-ában foglalt rendelkezés értelmében kérem a t. Házat, hogy a Szovjetunió által Magyarországra kényszerített háborúban a m. kir. honvédségnek az ország határain túl szükségszerűen bekövetkezett alkalmazásához utólagos hozzájárulását megadni méltóztassék. — Budapest, 1941. évi július hó 24. napján. — Bárdossy László s. k. m. kir. miniszterelnök.”

³ *Nicolaus von Horthy: Ein Leben für Ungarn.* (Bonn, 1953) 236. o. — „Unser Generalstabschef hatte, wie erwähnt, auf unsere aktive Beteiligung am Kriege gegen die Sowjetunion gedrängt, ebenso wie Hitler.”

P. I. Arch. A XXII. 7/1920/62. — A m. kir. honvéd vezérkar főnöke. — 10.513. szám. — 1—2. old. — 1941. jún. 14-én Werth, a vezérkar főnöke a külügyminiszterhez intézett — szigorúan bizalmas — memorandumában, többek között, a következőket írta: „A háború kérdése igen rövid idő alatt biztosan el fog dőlni. Ha pedig Németország a háborúra határozza magát, egyfelől a német haderő eddigi átütő sikerei alapján, másfelől orosz haderő értékének és ellenálló erejének ismeretében biztosan számíthatunk avval, hogy a német haderő rövid idő alatt ki fogja venni a győzelmet ép úgy, mint eddig is tette. A gyors döntés Németországnak is életbevágó érdeke és biztos vagyok benne, hogy ennek érdekében már eddig is mindent megtett és meg is fog tenni. Oroszországgal szemben ép oly gyors sikerekre számíthatunk, mint eddig. Ekkor pedig Magyarország részvétele is igen rövid ideig fog tartani, oly annyira, hogy néhány hét múlva a mozgó-

csak három évvel később értesült volna arról, hogy a Kassa elleni légitámadást a németek készítették elő és hajtották végre. 1944-ben Bárczy államtitkár — írja Horthy — feljegyzést juttatott el hozzá, melyben közvetlen értesülés alapján tudomására hozta, mi is történt valójában 1941 nyarán. A jelentés szerint a kassai repülőtér parancsnoka, Krudy Ádám repülőezredes annak idején közölte Bárdossy miniszterelnökkel, miszerint saját szemével látta, hogy német repülőgépek hajtották végre a légitámadást. Bárdossy a jelentés vétele után tudatta Krudyval, hogy jobb, ha nem beszél, mert csak kellemetlenségeknek teszi ki magát és hasonlóképpen hallgatást parancsolt miniszter társainak is.⁴

Horthy fia, ifj. Horthy Miklós abban a levélben, melyet 1946. május 3-án írt és amelyben a magyar—német kapcsolatok történeti áttekintését próbálja adni, megerősíti azt az állítást, hogy a kassai bombázás német provokáció volt.⁵ Mindkettőjük késői és kényszeredett beismerése azonban csak részigazságot tartalmaz, mert Horthy és fia⁶ mindenekelőtt azt tartották szem előtt, hogy az ellenforradalmi rendszernek, személy szerint Magyarország egykori államfőjének a háborús bűnösségét eltussolják.⁷ Ha volt is nézeteltérés a vezető politikai és katonai körökben, ami Magyarországnak a háborúban való részvételét illeti, úgy ez a minimumra csökkent, amikor a Szovjetunió elleni támadásról volt szó. Ebben a kérdésben nem volt lényeges különbség a vezérkar főnöke, a hadügyminiszter és Horthy álláspontja között.⁸ Horthy elégtétellel üdvözölte a Szovjetunió elleni keresztesháború megindítását és az abban való részvételt. A Bárdossy-per folyamán — hangzik a jegyzőkönyv — „az elnök ismertette a kormányszónak Hitlerhez intézett levelét, amelyben

sítozott magyar haderő fokozatos leszerelésére számíthatunk, hogy a bevonultatott tartalékosok a leszerelés után még az aratásra is hazatérhetnek.”

Magyarország tiszti cím- és névtára. — XLVII. évfolyam. — 1940 (Bpest, 1940) 500. o. — L.: „A m. kir. honvéd vezérkar főnöke és az alárendelt osztályok” c. fejezetet.

⁴ Horthy: i. m. 236. o. — „Aus eigener Kenntnis der Vorgänge teilte mir Herr Bárczy mit, daß Fliegeroberst Adam Krudy, der Kommandant des Flugplatzes Kassa, den Ministerpräsidenten Bárdossy schriftlich unterrichtete, er, Krudy, habe mit eigenen Augen gesehen, daß deutsche Flugzeuge die Bomben abwarfen. Inzwischen war aber bereits der Kriegszustand mit der Sowjetunion erklärt worden. So habe Bárdossy Oberst Krudy geantwortet, er solle darüber schweigen, wenn er Unannehmlichkeiten für sich vermeiden wolle, und habe auch seine Mitarbeiter im Ministerpräsidium zum Schweigen verpflichtet. Oberst Krudy hat seine damalige Mitteilung im Jahre 1946 während des Prozesses gegen Bárdossy in Budapest unter Eid bestätigt.”

⁵ Nazi Conspiracy and Aggression. Office of United States Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality. VIII. köt. (Washington, 1946) 769. o. — „After this it is clear that it was the Germans who bombarded the two Hungarian towns with Russian planes in order to achieve their idea that Hungary should get into the war.”

Ua. 762. o. — A korábbi, 1946. febr. 22-i vallomásában még maga is ismételteti a szovjet légitámadásról terjesztett hazug legendát.

⁶ Ua. 756. o. — Ifj. Horthy Miklós a háborús főbűnösök perének tárgyalása idején megjelent Nürnbergben, hogy szükség esetén tanúként szerepelhessen. Itt megbeszélte a dolgokat apjával, Horthy Miklóssal és Hardy Kálmán altábornaggal.

⁷ Ua. 756—769. o. — L.: „Hungarian relations with Germany before and during the war (By Nicholas Horthy, Jr.)” és „Why Hungary went to war against the Soviet Union (By Nicholas Horthy, jr.)” című összefoglalásokat.

⁸ A Bárdossy-per. Bpest, 1945. II. rész, 22. o. — Amidőn a tárgyalást vezető elnök kérdésére, hogy Horthy, amikor osztotta Werth álláspontját a Szovjetunió elleni háború kérdésében, mivel indokolta meg a saját döntését a háborúban való részvételt illetőleg, Bárdossy a következőket válaszolta: „Az államfő meggyőződése az volt, hogy a német—oros háború kedvezően fog eldőlni a németek számára, ebből nem maradhat ki ő, akinek személye az ellenforradalomból emelkedett fel.”

megállapítja, hogy az *Oroszország elleni háború a legőszintébb elégtétel és öröm érzését keltette benne*. A kormányzó teljes mértékben méltányolja azokat az okokat, amelyek Hitlert erre a lépésre kényszerítették és szilárd meggyőződése, hogy erre az egész európai civilizáció megmentése érdekében feltétlenül szükség volt. Tudja, hogy ez a háború Németország és szövetségesei részéről győzelemmel fog végződni. A nagy küzdelem, amely az ázsiai veszély ellen megindult, Magyarországon lelkesedést váltott ki. Boldogan vesz részt a kultúra fenntartására irányuló keresztes hadjáratban.”⁹

Magyarország részvétele a Szovjetunió elleni háborúban, illetve szerepe annak előkészítésében, szerves része volt az ellenforradalmi rendszer külpolitikájának. Amidőn Hitler megbízásából a német vezérkar 1940 őszén már erőteljesen dolgozott a Szovjetunió elleni támadás hadművelati tervén. Számbavették nemcsak Finnország és Románia, de Magyarország részvételét is.¹⁰ 1940 novemberében a budapesti német katonai attasé, Günther Krappe ezredes, német vezérkari tiszt felkereste Werthet, a magyar vezérkar főnökét és átadta Halder tábornoknak, a német vezérkar főnökének a levelét. Halder közölte, hogy 1941 tavaszán sor kerül, ha másképpen nem, úgy fegyveres beavatkozás útján a jugoszláv helyzet tisztázására. Tudatta, hogy mindkét

⁹ A Bárdossy-per. II. rész. 25. o.

Ca. II. rész. 31. o. — A háború várható kimeneteléről az 1941. június 22-én délelőtt összehívott minisztertanácson Bartha hadügyminiszter a következőképpen nyilatkozott: „Mióttán a németek a lengyeleket három hét alatt győzték le, a franciákkal is kb. ennyi idő alatt végeztek, miután a jugoszláv hadsereget tizenkét nap alatt leverték és három hét alatt az egész Balkánt elfoglalták, úgy gondolom, hogy hat hét alatt a németek Moszkvában lesznek és teljesen leverik Oroszországot.”

Magyarország tiszti cím- és névtára. — XLVIII. évfolyam. 1941. (Bpest, 1941) 562. o. — L.: a honvédelmi minisztérium vezetését és felépítését.

¹⁰ Procès des grands criminels de guerre devant le Tribunal Militaire International. (A továbbiakban: „Procès...”) VII. köt. (Nürnberg, 1947) 263. o. — Paulus német marsall a Nemzetközi Katonai Törvényszék előtti vallomásában ezzel kapcsolatban a következőket mondotta: „Vers septembre 1940, au moment où je venais de recevoir ce travail d'opérations en vue de l'agression contre l'URSS, on prévoyait déjà l'utilisation du territoire roumain pour le rassemblement de la droite allemande, c'est-à-dire de Paile sud allemande et une mission militaire sous la direction du général de cavalerie Hansen fut envoyée en Roumanie ainsi que la 13e division blindée. Ceux qui étaient au courant des plans ultérieurs savaient, que cette mesure ne pouvait servir qu'à préparer le futur compagnon de guerre aux tâches qui lui étaient réservées.”

En outre, en ce qui concerne la Hongrie, le colonel Laszlo, chef du service des opérations de l'État-Major hongrois se rendit à Zossen, au Haut Commandement de l'Armée de terre, où il demanda des avis sur des questions d'organisation. L'Armée hongroise s'occupait à ce moment-là de la question du regroupement en divisions de ses unités réparties en brigades et de la mise sur pied de troupes motorisées et d'unités blindées. Le chef du Service d'opérations de l'État-Major de l'Armée, le général de brigade Buhle, et moi-même, conseillers le colonel Laszlo. Au même moment, plusieurs commissions militaires hongroises se rendirent à Berlin avec le ministre de la guerre de Hongrie, le général Bartha, pour négocier avec les services allemands des livraisons de matériel d'armement.

Nous tous, qui étions initiés aux projets ultérieurs, savions clairement que toutes ces mesures et les livraisons d'armes à d'autres armées, étant donné la situation de l'époque, ne pouvaient être imaginées que si ces armes devaient servir à des entreprises belliqueuses ultérieures, et ce à notre profit”.

Ua. VII. köt. 260—263. o. — L.: Paulus katonai beosztását és szerepét a Szovjetunió elleni háború előkészítésében.

Magyarország cím- és névtára. — XLVII. évfolyam. — 1940 (Bpest, 1940) 500. o. László Dezső vk. ezredes ez időben az 1. vkf. osztálynak a vezetője volt. Az osztály ügyköre: „Csapatok központi alkalmazását, összevonását felölő munkálatok előkészítése, azoknak adott esetben való feldolgozása.”

esetben, de különösen a Szovjetunió elleni háborúban, számítanak Magyarországnak közreműködésére.¹¹

1940 decemberében Keitel marsal meghívására Németországba utazott Bartha Károly hadügyminiszter, hogy megbeszélje: 1. a fegyverkezés kérdését; 2. az 1941-es német—magyar katonai és politikai együttműködés tervét.¹²

A tárgyalások folyamán megállapodtak a Jugoszlávia elleni akció, a magyar hadseregnek fegyverekkel és felszereléssel való ellátása, magyar alakulatoknak a Szovjetunió elleni háború esetén való felhasználása, a magyar—szovjet és magyar—jugoszláv határon létesítendő erődítmények, német csapatoknak Magyarország területén keresztül való ellátása kérdésében. A hadműveletek előkészítésének a részleteit későbbre halasztották, a feladat a Magyarországra küldendő német katonai delegációra várt.¹³

¹¹ Procès . . . VII. köt. 336. o. — Document URSS—155 — Újszászy István vallo-másából: „En novembre 1940, l'attaché militaire allemand à Budapest, le colonel Günther Krappe, membre du Grand État-Major allemand, fut reçu en audience par le chef du Grand État-Major royal hongrois, Henri Werth. Krappe présenta une lettre de général Halder, chef du Grand État-Major de l'Armée allemande. Dans cette lettre, Halder avisait Werth qu'au cours du printemps 1941, il faudrait obliger la Yougoslavie — le cas échéant, par la force des armes — à prendre une attitude nette, afin d'exclure toute menace éventuelle d'une attaque dans le dos par la Russie. Quand ce ne serait que dans son propre intérêt, la Hongrie serait tenue de prendre part à cette guerre préventive, peut-être contre la Yougoslavie, mais en tout cas contre la Russie soviétique.

Werth répondit, qu'il était d'accord avec Halder, en principe mais qu'il attirait son attention sur le manque d'armement et d'équipement de l'Armée hongroise, qui ne lui permettrait absolument pas de prendre les armes contre la Russie Soviétique. Il demandait donc, somme toute, que l'Allemagne se charge du réarmement de l'Armée hongroise.

Ce fut le général Werth lui-même qui m'informa de la lettre de Halder et de la réponse qu'il lui donna. Une commission d'armement hongroise fut alors invitée à Berlin. Elle se composait d'officiers spécialistes des services de l'Intendance du Ministère royal hongrois de la Défense nationale; en décembre 1940, la commission se rendit à Berlin.”

Magyarország tiszti cím- és névtára. — XLVIII. évfolyam. 1941. (Bpest, 1941). 564. o. — A 2. vkf. osztálynak, amelynek Újszászy István vk. ezredes ez idő tájt a vezetője volt, az ügyköre a következő volt: „A katonai nyilvántartás, statisztikai és kémelhárító szolgálat. — A külfölddel kapcsolatban felmerülő katonai ügyek. — Katonai attachék ügyei. — A nemzetvédelmi szolgálattal kapcsolatos ügyek.”

¹² Procès . . . VII. köt. 337. o. Document URSS — 155. — Újszászy István: „En décembre 1940, le chef d'État-Major de l'OKW, le maréchal Wilhelm Keitel, invita le ministre de la Défense nationale hongrois, le général Carl Bartha, à se rendre à Berlin, dans le but:

a) de discuter personnellement le problème de l'armement;

b) d'élaborer un plan de collaboration militaire et politique entre l'Allemagne et la Hongrie pour 1941.

„Cette invitation fut transmise à Budapest par l'intermédiaire de l'attaché militaire royal hongrois à Berlin, le colonel Alexander Homlok du Grand État-Major. Simultanément, je reçus une convocation semblable de la part de l'amiral Canaris, chef de la section »Abwehr-Ausland« de l'OKW.”

¹³ Procès . . . VII. köt. 337. o. Document URSS—155. — Újszászy István vallo-másából: — „. . . un accord fut conclu sur la base suivante: au printemps de 1941, la situation de la Yougoslavie sera claire, donc la menace d'une attaque dans le dos par la Russie soviétique sera écartée. L'Armée hongroise Honved sera équipée, dans ce but, d'obusiers, de chars d'assaut modernes et de voitures blindées pour la formation d'une brigade motorisée. Pour la guerre contre la Russie, la Hongrie devra mettre à la disposition de l'Allemagne quinze unités parmi lesquelles trois unités motorisées, une unité de cavalerie et une unité de chars d'assaut. En outre, elle devra achever jusqu'au 1er juin 1941 la construction des fortifications en Russie subcarpathique, aider le mouvement des troupes allemandes dans les régions limitrophes des frontières hungaro-

1941 márciusában a német vezérkar megbízásából Magyarországra érkezett Eberhard Kinzel ezredes. Küldetésének célja a Jugoszlávia elleni hadjárat végső előkészületeinek rögzítése volt. Kinzel egyúttal levelet hozott Werth számára Haldertől. A német vezérkar főnöke Magyarországnak Jugoszlávia elleni haladéktalan részvételét sürgette és utalt a Szovjetunió elleni háború lehetőségére is. Halder tudatta, hogy a közeljövőben Paulus vezetésével német katonai küldöttség jön Magyarországra, hogy megvitassák a hadműveletek összehangolását és a német katonai erőknek Magyarország területén való felvonulását Jugoszlávia ellen. Válaszában Werth hivatalosan is meghívta a németeket és készen mutatkozott Halder előterjesztéseinek a teljesítésére.¹⁴

A Jugoszlávia elleni közvetlen, a Szovjetunió ellen irányuló közvetett katonai akció 1941 március végén döntő szakaszába lépett. 1941. március 27-én vagy 28-án Hitler magához rendelte Paulust és Halder közölte vele, Keitel és Jodl jelenlétében, hogy küszöbön áll a Jugoszláviával való leszámolás, nem utolsósorban azért, hogy a „Barbarossa terv” végrehajtása esetén a német támadás jobbszárnyát ne fenyegetse hátában semmiféle veszély.¹⁵ A német és magyar katonai akció egybehangolása érdekében Paulus 1941. március 30-án Budapestre utazott és megbeszéléseket folytatott Werth-tel, valamint

yugoslaves et hongro—soviétiques, garantir le transport de l'approvisionnement des troupes à travers la Hongrie. Les détails de la préparation des opérations seront fixés plus tard, avec les représentants de l'État-Major allemand, qui se rendront ultérieurement en Hongrie. En guise de compensation pour sa participation à la guerre, la Hongrie recevra des territoires en Yougoslavie et en Russie : l'ancien duché de Galicie et tout le territoire qui s'étend aux pieds des Carpates jusqu'au Dniestr.”

¹⁴ Procès... VII. köt. — 337—338. o. — Document URSS—155. — Újszászy István vallomása : „Le colonel Kinzel vint à Budapest en mars 1941, avec une lettre du général Halder au général Werth, dans laquelle l'Allemagne demandait instamment à la Hongrie de prendre part à la guerre éventuelle contre la Yougoslavie, en mobilisant les corps d'armées suivants : I. Budapest, II. Szekesfeherwar, III. Szombathely, IV. Pecs, V. Szeged, et pour la guerre contre la Russie, quinze unités comprenant une division de cavalerie, deux brigades motorisées et une brigade de chasseurs alpins.

„La lettre annonçait la visite imminente d'une délégation allemande à Budapest, commandée par le général Paulus, pour engager des discussions sur les opérations combinées et le transport à travers la Hongrie des troupes allemandes à destination de la Yougoslavie.”

„En réponse à cette lettre, le général Werth invita officiellement la délégation allemande ; laissa entendre que la Hongrie participerait à la guerre contre la Yougoslavie en mobilisant, dans ce but, trois corps d'armées : le Ier, le IVe et le Ve. Quant à la guerre contre la Russie soviétique, il y consentit en principe, en promettant au moins des unités motorisées réclamées par Halder.

Ce fut le colonel Kinzel lui-même, du Grand État-Major allemand, qui me mit au courant de cet échange de lettres.”

Magyarország tiszti cím- és névtára. — XLVIII. évfolyam. 1941. (Bpest, 1941). 565. o. — A budapesti I., a székesfehérvári II., a szombathelyi III., a pécsi IV., a szegedi V. hadtestről van szó, melyeknek Jugoszlávia elleni mozgósítását Halder sürgette. Werth válaszában hozzájárult az I., a IV. és V. hadtestnek Jugoszlávia elleni felhasználásához. Ami a Szovjetunió elleni katonai segítséget illeti, azzal Werth elvileg egyetértett és megígérte a kassai VIII. hadtestnek (a szövegben tévesen Kapitze, a szlovák cnevezésű Košice alapján), valamint Halder levelében említett gépesített alakulatoknak a mozgósítását. (Vö. : Procès... VII. köt. 337—338. o.)

¹⁵ Procès... VII. köt. 263—264. o. — L. : Paulus vallomását : „En ce qui concerne la Hongrie, il y a un autre point : par suite de développement de la situation en Yougoslavie, Hitler avait décidé, fin mars 1941, d'attaquer ce dernier pays. Le 27 ou 28 mars, je fus convoqué à Berlin, à la Chancellerie du Reich, où avait eu précisément lieu une conférence entre Hitler, Keitel et Jodl à laquelle participa le chef de l'État-Major de l'Armée. A mon arrivée, le chef de l'État-Major général de l'Armée, le général

Lászlóval, a vezérkar hadműveleti csoportjának a főnökével.¹⁶ A két fél között teljes egyetértés uralkodott és a tárgyalások rövid idő alatt megegyezéssel végződtek. Amint Paulus tanúvallomásában hangsúlyozta, nyilvánvaló volt, hogy magyar részről számítottak arra, hogy a Jugoszlávia elleni katonai akció a Szovjetunióval való háborús összeütközést vonhatja maga után.¹⁷

A Szovjetunió elleni támadás előkészületei már évek óta folytak a szovjet—magyar határon. Az erődítési munkálatokat 1940—1941 folyamán német részről is ellenőrizték és sürgetésükre tempóját és költségeit fokozták.¹⁸ A munkálatoknak nem^o volt védelmi jellegük, Kárpát-Ukrajnát — a megszállás kezdetétől fogva — magyar és német részről egyaránt ügytekintették, mint stratégiailag kedvező területet a Szovjetunió elleni támadásra.¹⁹ De a szovjetellenes háború kirobbantásához a katonai előkészületek önmaguk-

Halder, m'avisait que Hitler s'était décidé à attaquer la Yougoslavie, et cela pour écarter un danger sur les flancs dans l'opération contre la Grèce, pour s'emparer de la voie ferrée allant par Nish vers le sud et enfin aussi pour avoir, dès le début, son aile droite libre dans le «Cas Barbarossa».¹⁶

¹⁶ Magyarország tiszti cím- és névtára. XLVIII. évfolyam. 1941. (Bpest, 1941). 565. o.

¹⁷ Procès... VII. köt. 264. o. — „Le 30 mars au matin, j'arrivais à Budapest, et entamais des pourparlers avec le chef de l'État-Major général de l'Armée hongroise, le général Werth, et avec le chef de la section «opérations» de cet État-Major, le colonel Laszlo. Les conférences se poursuivirent sans heurts et amenèrent très vite le résultat désiré. Ce résultat trouva son expression sur des cartes. La carte qui me fut remise par l'État-Major général hongrois n'indiquait pas seulement le rassemblement de troupes prévu pour l'attaque contre la Yougoslavie, mais également un groupe de forces à la frontière carpathique de l'Ukraine, groupe de couverture arrière contre l'URSS. La présence de ce groupe de forces est un signe que, du côté hongrois, on était d'avis qu'une attaque de l'Allemagne contre la Yougoslavie serait forcément considérée par l'URSS comme un acte d'agression.»

¹⁸ Procès... VII. köt. 341. o. — Document URSS—150. — Günther Krappe volt magyarországi német katonai attasé ezzel kapcsolatban a következőket vallotta: „En octobre 1940, je reçus de l'OKH l'ordre de faire un rapport sur l'état des fortifications de la région qui longeait la frontière russe, c'est-à-dire l'Ukraine subcarpathique. Le chef de groupe d'opérations, le colonel Laszlo, m'informa que, jusque là, il n'existait qu'une ligne très simplifiée de défense antichars, sur une profondeur variant de un à deux kilomètres, et que la construction de baraquements pour loger des troupes venait de commencer. Les prospections nécessaires pour ériger des réduits en béton armé le long de la frontière et des voies de communication seraient effectuées pendant la construction. La dépense devait s'élever à environ 6.000.000 de pengos. Le général Werth m'autorisa à faire une tournée en voiture à travers de Mukachevo jusqu'au col de l'Ujorsk. Je fis part à Berlin des résultats de mon tour d'inspection et des renseignements obtenus du colonel Laszlo. Quelque temps après, le colonel Laszlo m'avisait que les crédits nécessaires à la construction de ces fortifications avaient été alloués.»

[A helységneveknél Munkácsról (a szövegben Mukachevo) és Uzsookról (a szövegben Ujorsk) van szó.]

¹⁹ Procès... VII. köt. 335. o. — Document URSS—294. — Vö.: Ruzschiezay-Rüdiger vallomását. Kárpát-Ukrajna birtoklásával kapcsolatban a következőket ismerte el: „... Ceci eut lieu... peu de temps avant le début de la guerre germano—polonaise. Il semblait alors que pour la Hongrie, les buts principaux de l'occupation consistaient à obtenir des avantages économiques et à se libérer des restrictions du Traité de Trianon. Mais dès que la région de l'Ukraine subcarpathique acquit une frontière commune avec la Russie soviétique... cette région que nous occupions prit une toute autre signification à nos yeux. Il nous apparût clairement, à nous, officiers supérieurs, que les dirigeants politiques allemands et hongrois considéraient cette région comme un terrain stratégique important pour les opérations futures contre la Russie soviétique.»

Magyarország tiszti cím- és névtára. 51. évfolyam. 1944. (Bpest, 1944). — Ruzschiezay-Rüdiger Imre vezérezredes 1944-ben a honvédelmi miniszter helyettese volt.

ban nem voltak elégségesek. Szükség volt azokon túl politikai-ideológiai előkészítésre, melyben a főszerepet a bolsevizmus elleni keresztres hadjárat eszméje játszotta. Annak ellenére, hogy az ellenforradalom évtizedeinek kommunista és szovjetellenes mételyzése nem maradt hatástalan a közvéleménynek elég tekintélyes rétegére, mégsem tudta biztosítani a provokációhoz szükséges háborús légkört. A közvélemény félrevetése céljából el kellett hitetni, hogy a Szovjetunióknak támadó szándékai vannak Magyarországgal szemben és ennek érdekében tudatos hamisítástól sem riadtak vissza.²⁰

Hogy a Szovjetunió részéről fenyegető veszély mennyire nem felelt meg a valóságnak és Magyarország irányában éppen a szomszédos Szovjetunió eltökélt békeakarata volt a jellemző, azt — utólag — maga Horthy is kénytelen volt elismerni önéletrajzában.²¹ Horthy, hogy a felelősséget magáról elhárítsa, egykori miniszterelnökét, Bárdossyt ülteti a vádlottak padjára, aki állítólag annak idején elhallgatta volna előtte Molotovnak Kristóffy által küldött üzenetét.²² Nagyon gyenge lábon áll Horthy védekezése, ha figyelembe vesszük, hogyan fogadta a hírt a szovjet—német háború kitöréséről. Amikor

²⁰ Procès... VII. köt. 339. o. — Document URSS—150. — Hogy a tényleges helyzetet milyen módon hamisították meg, arra fényt vet Újszászy vallomása: „Mon supérieur immédiat, le général Laszlo en tant que chef du groupe d'opérations, ordonna au deuxième Bureau de l'État-Major d'établir un rapport qui confirmerait que quatorze groupes de combat soviétiques seraient massés sur la frontière hongroise, y compris huit groupes motorisés. Ce rapport fut rédigé par le colonel Cornell Hidai du Service de renseignements.”

„Je voudrais faire remarquer ici que, des explications fournies ultérieurement par le deuxième Bureau de Grand État-Major royal hongrois, il ressortit que seulement quatre groupes de combat soviétiques se trouvaient véritablement à la frontière hongroise. Je fis part de cette circonstance, conforme aux faits, au général Werth et au général Laszlo, mais ce dernier m'ordonna de modifier mon rapport, véridique et objectif, conformément à ses désirs.”

²¹ Horthy: i. m. 235—236. o. — „Am 26. Juni traf plötzlich die Meldung ein, Kassa (Kaschau) und Munkács seien bombardiert worden. Nach dem Bericht des Generalstabschefs Werth hatte die sofort durchgeführte Untersuchung ergeben, daß der Angriff von sowjetischen Flugzeugen ausgeführt worden sei. Auf Bombenresten war der Herstellungsvermerk einer Leningrader Fabrik gefunden worden. Damit war die »Provokation« erfolgt, und am 27. Juni wurde amtlich bekanntgegeben: Ungarn betrachtet sich infolge der wiederholten völkerrechtswidrigen sowjetrussischen Luftangriffe auf ungarisches Hoheitsgebiet als im Kriegszustand mit der Sowjetunion befindlich.

Ich kann Bárdossy den Vorwurf nicht ersparen, daß er mir in der kritischen Situation jener Tage ein Telegramm unseres Moskauer Gesandten verheimlicht hat, was ich erst drei Jahre später erfuhr und was Bárdossy, eindringlich von mir befragt, schließlich auch zugegeben hat. In diesem Telegramm hat Gesandter Kristóffy berichtet, daß Molotov Ungarn, falls es neutral bleibe, eine sowjetische Unterstützung in der Siebenbürgenfrage versprochen hatte. Um dieses Angebot zu bekräftigen, war unserer Gesandtschaft gestattet worden, noch acht Tage nach dem 23. Juni in der üblichen Weise chiffrierte Telegramme nach Budapest zu schicken. Moskau dementierte auch energisch, daß die »provokierenden« Bombenangriffe auf ungarische Städte von sowjetischen Flugzeugen ausgeführt worden seien.

Molotows Versprechen gegenüber Kristóffy war gewiß von fragwürdigem Wert; Großmächte sind damit sehr großzügig, wenn es sich darum handelt, kleine Staaten in einen Krieg hineinzuziehen oder davon fernzuhalten, besonders wenn die Einlösung auf Kosten anderer geschehen soll. Das Moskauer Dementi aber entsprach den Tatsachen — und nicht der Bericht unseres Generalstabschefs!”

²² A Bárdossy-per. II. rész, 23. o. — „Az elnök ismertette a Kristóffy-féle táviratot, amely szerint a külügyi népbiztos érintkezésbe lépett vele a német—orosz konfliktussal kapcsolatban. »Közölte velem — jelenti a sürgönyben Kristóffy —, hogy a szovjet kormánynak nincs követelése vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben, az események gyors menete folytán azonban a szovjet kormánynak tudnia kellene, hogy

1941. június 22-én Erdmannsdorf német követ átadta Horthynak Hitler levelét, mely a Szovjetunió elleni háború előkészítésével kapcsolatban — többek között — köszönetet mondott Magyarország kormányzójának²³ egyrészt a szovjet—magyar határon végrehajtott erődítési munkálatokért, másrészt a magyar csapatösszevonásokért, melyek a támadás időpontjában lekötötték és sakkban tartották a szovjet erőket, — Horthy, Erdmannsdorf szávaival élve. „Lévén a bolsevizmus elleni öreg keresztesvitéz, örvendezett a hírek hallatára”.²⁴ A kassai provokáció kitűnő alkalmul szolgált Horthynak, hogy régen melengetett tervét, a Szovjetunió megsemmisítéséhez való katonai hozzájárulást megvalósíthassa.²⁵ A Szovjetunió elleni háborúba való bekapcsolódás indoka, a Kassa elleni légitámadás, közönséges provokáció volt, ezt Horthy késői beismerésén túl más adatok is alátámasztják. Újszászy István, aki 1939 májusától 1942 júliusáig a vezérkar kémelhárító osztályának a vezetője volt, és mint ilyen jól ismerte a dolgokat, kihallgatásakor elmondotta, hogy a kassai bombázás tervét német és magyar katonai körök együttesen tervezték. Fütterer, Németország légügyi attaséja és annak helyettese, valamint László Dezső (ezúttal már tábornok), a vezérkar hadművelleti csoportfőnöke voltak a diverzió előkészítői.²⁶ Az akció végrehajtása után a német és magyar hadvezetőség gondoskodott arról, hogy kellő propaganda segítségével növeljék a háborús hisztériát és oly politikai légkört teremtsenek, mely kedvez a Szovjetunió elleni hadüzenet megtételéhez.²⁷

*

A Szovjetunió elleni háború másképpen alakult, amint azt Hitler vagy Horthy elképzelték. Németország ellen, ha későn is, de végső fokon hatalmas hitlerellenes koalíció alakult ki, melynek főereje a Szovjetunió lett. A katonai és diplomáciai erőviszonyok alakulása, különösen a szovjet hadsereg sztalin-

---

Magyarország résztvesz-e a háborúban, avagy semleges magatartást tanúsít.« Kérte a külügyi népbiztos Kristóffy, hogy lépjen érintkezésbe kormányával. Kristóffy ezt meg is ígérte. Megjegyezte, nem tartja valószínűnek, hogy Magyarország szándékoznék háborúba keveredni Oroszországgal. Ezután utasítást kért a táviratban.”

²³ C. A. Macartney: *October fifteen, a history of modern Hungary* (Edinburgh, 1957) II. köt. 21. o. — „As to the attitude of Hungary, I am convinced that she will, in her national consciousness, appreciate my action. Here I should like to thank Your Serene Highness for the understanding measures taken by the Hungarian Army, which, by the mere fact having strengthened its frontier defences, will prevent a Russian flank attack and hold Russian forces down.”

²⁴ Ua. II. köt. 21. o.

²⁵ A Bárlossy-per. II. rész. 25. o. — „Bárdossy ezután az elnök felszólítására elmondta az orosz hadüzenet történetét. Ismét a kassai »támadást« emlegette és a volt kormányzó szavait idézte, aki kijelentette volna: »lesülne arcomról a bőr, ha nem válaszolnánk a kassai bombázásra.”

²⁶ Procès . . . VII. köt. 339. o. — Document URSS—150. — „Ces plans émanaient du général Fuetterer, de son adjoint le colonel Frimond et du général Laszlo. Ils proposaient de faire bombarder, le cas échéant, les régions frontalières de la Hongrie, avec des bombes de provenance soviétique, par des avions allemands camouflés en avions soviétiques.”

Magyarország tiszti cím- és névtára. XLVIII. évfolyam. — L.: a német követség személyi összetételét. Légügyi attasé: Cuno Heribert Fütterer alezredes.

²⁷ Procès . . . VII. köt. 339—340. o. — Document URSS—150. — Le 24 juin 1941 — si je me souviens bien à midi trente — je fus avisé que des avions soviétiques bombardaient Rahero en Russie subcarpathique et qu'ils avaient mitraillé des trains dans les environs de cette ville. L'après-midi de ce même jour, nous apprîmes que des avions soviétiques bombardaient Roschitze. Le Conseil de la Couronne, présidé par le Régent, se réunit le soir même et, „étant donné l'importance de la provocation de la

grádi győzelme erősen éreztették hatásukat a magyar belpolitikai fejlődésre. Horthy, aki menetközben Bárdossyt leváltotta, az új miniszterelnöknek. Kállaynak a segítségével, kétségbeesett kísérletet tett, hogy a nyugati hatalmakkal való megegyezés útján kikerüljön a kátyúból.²⁸ Horthyék manőverezése nem maradt rejtve a németek előtt, és amidőn Horthyt 1943 áprilisában Hitlerhez rendelték, tudatták vele, hogy nem ismeretlenek előttük a magyar kiugrási törekvések.²⁹

1943 második felében és 1944 elején a hitleri koalíció szétesése megkezdődött. Olaszország kiválása után az a veszély fenyegette Németországot, hogy bolgár, finn, román és magyar csatlósai is követik az olasz példát.³⁰ A veszély elhárítására két lehetőség kínálkozott: nyílt erőszak alkalmazása vagy oly belpolitikai fordulat biztosítása az egyes országokban, mely a hitleri Németországhoz való viszony megjavulását eredményezi. Mindkét módszer alkalmazásának voltak hívei, de ellenzői is német vezető politikai és katonai körökben. 1941. március 11-iki keltezésű az az emlékirat, melyet az SD központja³¹ készített Hitler számára. Tárgya: Magyarország teljes alávetése³² és annak sürgető volta. Ami a végrehajtás módjait illeti, azokat illetőleg két változatra utal: az egyik a nyílt erőszak, a fegyveres intervenció, — a másik az „evolúciós” módszer, az ún. ötödik hadoszlop felhasználása. A katonai

Russie soviétique”, décida de lui déclarer la guerre. Je suis convaincu que les bombardements en question furent effectués par des avions allemands portant des signes distinctifs russes. Ma conclusion se base sur les faits suivants:

a) Le Général Fuetterer et la propagande allemande firent une publicité très étendue à ces bombardements;

b) Le général Laszlo me donna immédiatement l'ordre, par l'intermédiaire de la section de propagande du deuxième Bureau de Grand État-Major royal hongrois, d'obtenir des photographies des restes des „bombes soviétiques” et de les faire publier dans la presse des États fascistes.

c) Le général Fuetterer, le général Laszlo et colonel Frimond firent répandre, sous le manteau, le bruit que des pilotes slovaques au service de la Russie avaient bombardé Roschitz; la précision du bombardement était expliquée par le fait que ces pilotes connaissaient bien la région.”

[A helységneveknél a szövegben található Rahero esetében Rahóról, Roschitz esetében pedig Košice-ről, illetve Kassáról van szó.]

²⁸ Horthy: i. m. 251—261. o. — Nicholas Kállay: Hungarian premier. (Newyork, 1954). 129—177. o. — L.: Ullein-Reviczky Antal: Guerre allemande — paix russe. (Neufchatel). — François Honti: Le drame hongrois. (Paris, 1949). — John Flournoy Montgomery: Hungary, the unwilling satellite. (Newyork, 1947). — C. A. Macartney: October fifteenth... II. köt.

²⁹ Procès... XXXV. köt. — Document D—736. — 426—331. o. — L. az 1943. április 17-i klessheimi találkozó jegyzőkönyvét.

Vö. Paul Schmidt: Statist auf diplomatischer Bühne 1923—1945. Erlebnisse des Chefdolmetschers im Auswärtigen Amt mit den Staatsmännern Europas (Bonn, 1951). 552—553. o.

³⁰ Az Imrédy-per. II. rész. 48. o. — L.: Sztójay vallomását.

³¹ Nazi Conspiracy and Aggression. II. köt. 248—302. o. — Az SD-t 1932-ben az SS vezetője, Himmler hozta létre „Sicherheitsdienst des Reichsführers SS” néven. Élére Heydrich került, az SD feladata a felderítő munka volt. Miután a nácik hatalomra kerültek, az SD, a Gestapo (Geheime Staatspolizei) és a Kripo (Kriminalpolizei) között a szervezeti kapcsolat mind szorosabb lett és 1937 őszén Reichssicherheitshauptamt néven közös központ alá kerültek. 1942 nyarán, Heydrich halála után egy ideig Himmler volt a vezetője, majd 1943 elejétől a háború végéig Kaltenbrunner állt az élén. 1944-ben a katonai kémelhárítás is hatáskörébe került.

³² Procès... i. m. XXXV. köt. 358—365. o. — Document D—679. — A függelékben I. a teljes szöveg magyar fordítását.

Vö. Trials of war criminals... XIV. köt. 630—631. o.

intervenció lehetősége már 1944 elején felmerült, és pedig nemcsak Magyarországgal, hanem Romániával szemben is. Számolva esetleges román kiugrással, 1944 január végén német részről hozzáfogtak Románia megszállását előkészítő hadműveleti terv kidolgozásához.³³ végrehajtásában — kezdetben — helyet kívántak biztosítani a szlovák és magyar csatlósok igénybevételének is.³⁴ Jellemző, hogy a Magyarország megszállását tartalmazó hadműveleti terv viszont román és szlovák katonai erők bevetését irányozta elő.³⁵ Magyarország katonai megszállása hadműveleti tervének, melynek fedőneve „Margarethe I”³⁶ volt, végrehajtása egyrészt összefüggött a román, másrészt a magyarországi belpolitikai helyzet alakulásával. A Hitler—Antonescu találkozás, melyre 1944. február 28-án került sor Klessheimban, egyelőre megnyugtatta Hitlert, ami Romániát illeti. Minden engedmény Románia irányában kiélezte viszont — Erdély kérdésében — a román—magyar viszonyt és nehezítette a német—magyar alkut.

A Magyarország katonai megszállását előírányzó „Margarethe I” hadműveletre vonatkozó utasítások — Hitler aláírásával — 1944. március 12-én készen állottak. A végrehajtás azonban, bár közeli dátumát kitűzték, egyelőre haladékot szenvedett.³⁷ Közrejátszott, hogy időközben, március 11-én elkészült az SD memoranduma, melynek megfogalmazásában részt vett Höttl is, aki mint az SD külföldi hírszerző osztályának helyettes vezetője, közelebbről ismerte a magyarországi helyzetet.³⁸ Az eredeti szöveg elég borulátóan ítéli meg az erőszakos megoldás kilátásait. A módosítások, melyeket a fogalmazáson utólag végrehajtottak, a pesszimista alaphangot igyekeznek ugyan tompítani, de maguk is az evolúciós út lehetősége mellett foglalnak állást.³⁹ Az utóbbi variációnak a kulcskérdése viszont az volt: sikerül-e Horthy révén a belső jogfolytonosságot biztosítani és kifelé azt a látszatot kelteni, mintha Németország és Magyarország között töretlen lenne a szövetség.⁴⁰

A memorandum hangja világos bizonyítéka volt annak, hogy Németország nagyon kritikus helyzetben van. A magyar politikai és katonai vezetésnek ezt ki lehetett, ⁴¹ sőt ki kellett volna használnia. 1944 márciusában egymást érték a jelentések és hírek, hogy német csapatösszevonások folynak Magyarországra irányában.⁴² Amidőn Horthy Hitler meghívására 1944. március 17-én

³³ *Andreas Hillgruber: Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumänischen Beziehungen 1938—1944.* (Wiesbaden, 1954). 178. o. — A PS. — 1794. számú dokumentumot, amelyre a szerző hivatkozik — sajnálatos módon — a háborús főbűnösök perének tárgyalásáról nyomtatásban megjelent jegyzőkönyvek nem tartalmazzák.

³⁴ Uo. 178. o.

³⁵ Uo. 178. o. — Procès... XXXV. köt. — Document D—679. — 360—362. o. — L.: az emlékiratnak Románia, illetve Szlovákia igénybevételére vonatkozó részeit.

³⁶ *Trials of war criminals... XIV. köt. 626. o. — Horthy: i. m. 261. o. — Hillgruber: i. m. 178—181. o. — C. A. Macarthey: i. m. II. köt. 226—229. o.*

³⁷ A Szálasi-per. (Bpest, 1946). II. rész, 11. o. — Procès... XXXV. köt. — Document D—679. 359. o. — *C. A. Macarthey: i. m. 224—225. o.*

³⁸ A Szálasi-per. 11. o. — Procès... XXXV. köt. — Document D—679. 359. o. *C. A. Macarthey: i. m. 224—225. o.*

³⁹ Procès... XXXV. köt. — Document D—679. 358—365. o. Vö. a lábjegyzetben található részleteket az utólagos változtatásokkal.

⁴⁰ Uo. XXXV. köt. 362—364. o.

⁴¹ *Czebe Jenő és Pethő Tibor: Magyarország a második világháborúban. A háborús évek katonai története.* (Bpest, 1946). 40—43. o.

⁴² *Horthy: i. m. 261. o. — Kállay: i. m. 407—408. o. — C. A. Macarthey: i. m. II. köt. 230. o. — Az Imrédy-per. 43. o.*

Németországba utazott, politikai és katonai körökben számoltak Magyarországra megszállásával. Ghyeczy külügyminiszter, aki elkísérte útjára Horthyt, az elutazás előtt megállapodott Szentmiklóssyval néhány rejtjeles mondatban. Az egyik így szólt: „Kérem tudassa a feleségemmel, hogy jól vagyok.” Valódi értelme ez volt: „Katonai megszállástól kell tartani.”⁴³ Mire a sürgöny megérkezett, már kész volt az alku Klessheimban Hitler és Horthy között. Horthy vállalta a szerepet, hogy mint államfő törvényes alapot kölesönözzen Magyarországra megszállásának.⁴⁴ Dicséretképpen állapította meg a német hírszolgálati iroda (D. N. B.) 1944. március 23-án, azon a napon, amikor a Sztójay-féle bábkormány Horthy megbízásából megalakult, miszerint nem pusztán véletlen, hogy az az ember, aki ezúttal megmentette Magyarországot az, aki egykor már megtette: Horthy Miklós.⁴⁵

Horthy 1944. március 19-e után csak figura volt Hitler kezében, aki 1944. március 19-i rendeletével Edmund Veessenmayert tette meg magyarországi teljhatalmú megbízottjává,⁴⁶ Veessenmayernak, mint Keppler munkatársának és protezsáltjának⁴⁷ nagy gyakorlata volt más országok önálló állami létének ún. evolúciós úton való aláadásában. Reá esett a választás,⁴⁸ annál is inkább, mert már több ízben is járt Magyarországon és jelentéseiben részletesen foglalkozott a magyar belpolitikai helyzettel. Veessenmayert első ízben 1943 tavaszán küldték Magyarországra, tapasztalatait és javaslatait az 1943. április 30-i jelentésében foglalta össze.⁴⁹ Amidőn 1943 novemberében, a Standard gyár igazgatósági tagjaként szerepelve, Veessenmayer újból Magyarországon tartózkodott és a szélső jobboldal élvonalbeli képviselőivel sorozatos megbeszéléseket folytatott.⁵⁰ Észrevételeit újabb jelentésben (1943. december 10.) össze-

⁴³ *Kállay*: i. m. 420. o.

⁴⁴ *Horthy*: i. m. 265—266. o. — *Kállay*: i. m. 430—431. o. — *Schmidt*: i. m. 577—578. o. — *Nazi Conspiracy and Aggression*. VIII. köt. Vö. Ifj. Horthy Miklós vallomása. 756—769. o.

Ua. Supplement B. 1208—1211. o. — L.: Ribbentrop 1945. szept. 13-i kihallgatását.

Trials of war criminals. XIII. köt. 491—499. o. L.: Veessenmayer kihallgatását 1948. júl. 21—23-án.

⁴⁵ *C. A. Macarthey*: i. m. II. köt. 252. o.

⁴⁶ *Trials of war criminals*... XIII. köt. Document NG—5522. 336—337. o.

⁴⁷ Uo. XIV. köt. 646. o. — A vádirat Veessenmayerral kapcsolatban a következőket állapítja meg: „Veessenmayer was a protege of the defendant Keppler and was employed in what was then known as the Keppler Office. He was an enthusiastic and convinced Nazi. He was detailed to accompany Keppler when the latter was sent to Austria shortly before the Anschluss, and later was given special assignments to Danzig immediately before the Polish invasion, and to Croatia shortly before the invasion of Croatia, and again when fighting broke out there, and in 1943 was sent twice to Hungary to conduct secret investigations regarding the political situation there. He was also sent to Slovakia in connection with the anti-Jewish campaign in that area. He was selected for these and his final mission as Minister and Plenipotentiary to Hungary because of his ability, courage, and devotion to the Nazi program.”

Procès... XVI. köt. 170. o. — Paul Schmidt, Hitler egykori tolmácsa tanúvallomásában utalt arra, hogy Németországnak Délkelet-Európa irányában való áttörésében — Ausztrián keresztül — diplomáciai téren nagy szerepet játszottak Keppler és Veessenmayer.

⁴⁸ *C. A. Macarthey*: i. m. II. köt. 228—229. o. — *Az Imrédy-per*. II. rész 44. o.

⁴⁹ *Trials of war criminals*... XIV. köt. 648—649. o. — Vö. *Az Imrédy-per*. 82—86. o. — Veessenmayer tanúkihallgatása a magyar háborús főbűnösök perének tárgyalása alkalmával.

⁵⁰ *Horthy*: i. m. 257—258. o. — Vö. *Az Imrédy-per*, a Bárdossy-per és a Szálasi-per idevonatkozó részleteivel.

gezte. A második jelentés alap gondolata lényegében megegyezik az elsővel, azt csupán továbbfejleszti és pontosabban körülírja. Főbb pontjai a következőkben foglalhatók össze: sürgős intézkedésre van szükség; a német sajtónak szakadatlanul gyengíteni kell az ellenfél morálját, de úgy, hogy különbséget tegyen a kormányrendszer és a nép között; állandó és mind élesebb bírálat a zsidókérdésben; megbeszélések magyar diplomaták és a külügyminisztérium újságírói között; csapatösszevonások a magyar-német határ különböző pontjain; Horthy meghívandó Hitlerhez vagy Budapestre küldendő vezető német személyiségek, mint Göring vagy Himmler; Horthy esetében a kesztyűs kéz politikáját váltogatni kell az erős kéz politikájával; kereken követelni kell a jelenlegi kormány eltávolítását, minden részletesebb indokolás nélkül; új miniszterelnök kinevezése; a budapesti német követség újjászervezése; esetleg politikai megbízott kiküldetése nagy hatáskörrel bizonytalan időtartamra; esetleg speciális, magasrangú német katonai tanácsadónak — állandó jelleggel — Horthy mellé való kirendelése; az új minisztérium tagjainak gondos kiválogatása a hasonlóképpen gondosan megválasztott új miniszterelnök által; öt kerület élére nagy hatáskörrel rendelkező megfelelő biztosok kinevezése, akiknek »vérebeknek kell lenniök« (»who must be bloodhounds«); azonnali intézkedés a zsidókérdésben előre összehangolt terv alapján; ...⁵¹

Veesenmayer — amint kiderül — az adott helyzetben nem sokra becsülte a Szálasi-féle csoport értékét. Németország szempontjából előnyösebbnek és biztatóbbnak tartotta, ha az „elegánsabb megoldást”⁵² választja és egyrészt Imrédy, Bárdossy vagy hozzájuk hasonló kaliberű jobboldali politikusok, másrészt Horthy segítségével hajtja végre a fordulatot.⁵³ Amint az 1944. március 19-i események igazolták, Magyarország alávételének Veesenmayer által képviselt koncepciója — átmenetileg sikerre vezetett. A tét nagy volt, de Horthy jóvoltából Hitlerék — egyelőre az ún. evolúciós úton —

⁵¹ Trials of war criminals... XIV. köt. 651—652. o. — Document NG. — 5560. alapján.

⁵² C. A. Macarthey; i. m. II. köt. 249. o.

⁵³ Trials of war criminals... XIV. köt. 650—651. o. — Document MG. — 5560. — „To sum up even a Hungarian Government represented by the relatively top men of the (National) opposition today can be viewed as a temporary solution, and a realistic expediency. It will only gain full value for the Reich if besides, or rather in addition, a German custodian will be placed in an appropriate manner.”

„These men are honest and violent opponents of bolshevism. They can be lined up with a 'liberated' Reichsverweser and might amount to an important relief for the Reich by fighting bolshevism and Jewry.”

„Of all the personalities of the national opposition, former Minister President Imredy appears to me still the fittest figure. He is mentally most alert, his personality and character are well integrated; he disposes of a certain reputation; and his followers in the country are also well organized. For reasons of transitional expediency parts of the present government party could be enlisted either for cooperation or for liquidation of their own past.”

„The objection of the Reichsverweser designating Imredy as insupportable is correct. This objection results from Imredy's efforts in his previous capacity as Minister President especially in the field of the Jewish question and the land reform. I am definitely convinced that the Reichsverweser will accept any Minister President without ado if the Fuehrer demands or even desires it, just to save himself and his dynasty and to live to see his dream fulfilled to become a duke.”

Vö. Az Imrédy-per. II. rész. 83—86. o.

Vö. A Szálasi-per. II. rész. 153—155. o.

elérték, amit az SD 1944. március 11-i memoranduma célul tűzött ki,⁵⁴ és melyet Veessenmayernak Hitler által aláírt megbízólevelé harmadik pontja úgy fogalmazott meg, hogy a végsőkig ki kell aknázni az új magyar kormány segítségével azokat az erőforrásokat, amelyek a háború viteléhez szükségesek.⁵⁵

Jogosan adódik a kérdés: mi a magyarázata annak, hogy 1944. március 19-én a németek ellenállás nélkül alávetették azt az országot, melynek népe oly ragyogó szabadságharcos múlttal diszekehdhet. Mi az oka annak, hogy 1944 tavaszán, amikor még Horthy és kormánya is arra kényszerült, hogy a kossuthi koncepció egyes töredékeire apelláljon, a magyar nép egészséges erői nem voltak képesek arra, hogy 1848—1849 nagy hagyományainak megfelelően, ha későn, de felsorakozzanak a függetlenség és szabadság, a demokratikus és szocialista fejlődés elsőszámú ellensége, a hitleri Németország elleni harchoz?

Meghaladná e rövid közlemény kereteit, ha kísérletet tenne, hogy sokoldalúan és összefüggéseiben tárja fel — vagy akár csak felsorolja — azokat a tényezőket, melyek 1944. március 19-hez vezettek. Ezúttal csak egy tényezőt kíván kiragadni, mely — eszmei szempontból — komoly szerepet játszott abban a tervszerű és tudatos félrevezetésben és történelemhamisításban, amely 1848—1849 örökségével általában, Kossuth koncepcióival pedig különösen végbement. A minisztertanács 1944. január 25-i ülésén a nemzetvédelmi propaganda miniszter előterjesztésére a minisztertanács jóváhagyta azokat az irányelveket és rendelkezéseket, amelyekre a március 20-án, Kossuth halála évfordulóján tartandó országos ünnepségek alkalmával került volna sor. Az 1944. évi Kossuth-megemlékezések programterveze — bevezető részében — ismerteti azokat a politikai és eszmei szempontokat, melyek az ünnepségek folyamán hangsúlyozandók és kidomborítandók. „Az ünnepségek vezető gondolatai — hangzanak a bevezető sorok — a következők lennének: I. A függetlenség és szabadság gondolata. — II. A magyar ellenállás gondolata. — III. Az alkotmányosság, a jogegyenlőség és a népi politika gondolata. — *Érzé-*

⁵⁴ Procès... I. m. XXXV. köt. 360. o. — Document D—679. — A magyar térségre utalva, az emlékirat a következőket mondja: „Die lebensnotwendigen Forderungen des Reiches an diesen Raum lauten jetzt:

1. Volle Ausschöpfung aller wirtschaftlichen, insbesondere landwirtschaftlichen Hilfsquellen zur Sicherung der deutschen und europäischen Ernährungsbasis im Hinblick auf den Ausfall der ukrainischen Gebiete.

2. Einsatz aller Menschenreserven für die Kriegsführung und 3. volle Entspannung um auch die rumänischen Truppen für den Einsatz an der Ostfront freizumachen.”

⁵⁵ Trials of war criminals... XIII. köt. 336—337. o. — Document NG—2947. — „3. The Reich Plenipotentiary is to ensure that the entire administration of the country, as long as German troops are there, is carried out by the new national government his guidance in all fields, and with the object of utilizing to the fullest all the resources the country has to offer, in particular the economic possibilities, for the joint conduct of the war.”

Vö.: uo. XIV. köt. 625—631. o. — Az első lépés a zsidók deportálása, kényszer-munkára és halálba való hurcolása volt, de a hitleri Németország igénye ezzel nem nyert kielégítést.

Vö.: Az Imrédy-per. II. rész. 37. o. Jaross Andor, a Sztójai-kormány belügy-minisztere vallomásaiban a következőket mondotta: „Azt akartuk, hogy a háború szolgálatába állítsuk a hátsó országot termelésével és a maga aktivitásával.”

Vö.: A Szálasi-per. II. rész. 18. o. „Elnök: ... Szeptember 16-án volt Önnek egy megbeszélése Greifenberg tábornokkal. Ekkor Ön azt mondotta Greifenbergnek, hogy az Ön felfogása szerint a totális háborúba való bevetése céljaira Magyarországnak 800 000—1 000 000 főnyi hadsereg áll rendelkezésére, csupán felszerelni kell a német hadiiparnak, mert a magyar ipar felszerelni képtelen.”

„Szálasi: Igen.”

keltetendő: A honvédség megteremtése és dicsősége, valamint Kossuth nagyvonalú nemzetiségi és középeurópai koncepciója, továbbá a pánszláv veszéllyel szembeni állásfoglalása.”⁵⁶

A tervezet a továbbiakban részletezi, hogy hol, mikor, kiknek a közreműködésével vegyék ki a részüket az ünnepségekből az országgyűlés két háza és a kormány, a törvényhatóságok és a községi képviselőtestületek, a katonaság, az ifjúság, a társadalmi szervezetek, a rádió,⁵⁷ a színházak, a film, a sajtószolgálat, a könyvkiadás,⁵⁸ az ún. Nemzetvédelmi Akadémia és a kiállítások. A tervezet egésze arról tanúskodott, hogy Horthyék — történelmileg teljesen más helyzetben — egy kalap alá akarták venni a Szovjetuniót és az egykori cári Oroszországot. Az 1848—1849-es eseményekre való hivatkozás csak arra volt hivatva, hogy az eszmei alapot biztosítsa ahhoz a politikai, diplomáciai és esetleg katonai átálláshoz, mely — ezúttal — a nyugati imperialista nagyhatalmak szolgálatában, lehetővé tette volna a csendőr szerepének betöltését a Dunamedencében és a zsoldos szerepének a vállalását a Szovjetunió elleni újabb agresszióhoz.⁵⁹

*

I. függelék

D—679. DOKUMENTUM.

A REICHSSICHERHEITSHAUPTAMT MEMORANDUMÁNAK A TERVEZETE, 1944 MÁRCIUSÁBAN, MAGYARORSZÁGNAK A BIRODALOMBA VALÓ BEKEBELEZÉSÉNEK A LEHETŐSÉGEIRŐL; KATONAI INTERVENCIÓ HÁTRÁNYAI; JAVASLAT EVOLÚCIÓS MEGOLDÁSRA HORTHY ÁLLAMCSÍNYJE ÚTJÁN; AKIHEZ EL LEHETNE JUTTATNI A FÜHRER ÜZENETÉT PAPEREN-FAJTA DIPLOMATA ÚTJÁN; ÚJ KORMÁNY MEGALKALÍTÁSÁRA ALKALMAS MAGYAR SZEMÉLYISÉGEK (TÁRGYALÁSI JELZET: GB—503).⁶⁰

LEÍRÁS:

Széljegyzet I. oldal fenn baloldalt: első sor fekete ceruza, második sor vörös, harmadik sor kék, negyedik sor viola, ötödik sor narancs | lapszámok fenn középen 1—7 tintával, éspedig 2—4 eredetileg II—IV, 5—7 eredetileg V—VII (eredeti számok gépirással, tintával áthúzva) | I. oldalon fenn jobboldalt: „24” karikában (kék) | 5-ös lap hátlapján levélfej: „Der Chef der Sicherheits-

⁵⁶ O. L. M. E. Min. tan. jegyzőkönyv. — Csat. az 1944. évi január hó 25-iki min. tan. jkv. 65. pontjához.

⁵⁷ Uo. A rádióra vonatkozó 4-ik pont, a következőket tartalmazza: „Kívánatos lenne, hogy a magyar rádió már az ünnepi hetet megelőző időben tartson több Kossuthal foglalkozó felolvasást. Ezek közül egyet — az ünnepségek jelentőségéről — Zilahy Lajos tartana, egy másiknak pedig Kossuthnak a törökországi emigrációból a pánszláv veszélyről írott levelét kellene ismertetni.”

⁵⁸ Uo. A kiadványokkal foglalkozó rész 2-ik pontja kimondja, hogy az ünnepségek alkalmával jelenjék meg a Nemzeti Könyvtárnak kettős száma, a 3-ik pont pedig előírja, hogy létesüljön megállapodás az Athenacum Könyvkiadó Vállalattal, hogy adjon ki egy kb. 25 ív terjedelmű szemelvénykötetet Kossuth műveiből. Nem kell hozzá külön kommentár, hogy a válogatásnak is az ismertetett irányelvek szerint kellett volna megtörténnie.

⁵⁹ Kállay: i. m. 397—406. o.

⁶⁰ Procès... Tome XXXV. Documents et autre matériel de preuve. Numéro D—039 à Numéro D—906. 358—365. o.

polizei und des SD, Bitte in der Antwort vorstehendes Geschäftszeichen u. Datum anzugeben, Berlin SW. 68, den . . 19. Wilhelmstrasse 102" (nyomtatva), kitöltve : „VI E" illetve „11. März . . 44", alatta levélkezdet : „An den Herrn Botschafter von Hewel, dzt. Berchtesgaden. Mein lieber Hewel! Seitdem ich vom" (gépírással) | a szövegben kézírásos, amennyiben a közlésben kiemelve, ceruza és (apró részletekig) aláhúzva vagy megjelölve kék ; egyes szavaknak és fordulatoknak nagyszámú javítása (gépírással és tintával) a közlésben nem emeltetett ki.*

1*

aláhúzás nélkül = Krallert :: — ::

:: — :: = Weneck :: — ::

:: — :: = Kaltenbr. :: — ::

:: — :: = Höttl :: — ::

:: — :: = Urban :: — ::

A Birodalom oldaláról nézve távoli perspektívában a magyar térségnek, mint a régi Habsburg hatalmi terület egyik lényeges részének a bekebelezése elengedhetetlen.

Ez a cél *katonai intervencióval*¹ vagy evolúciós úton érhető el.

Magyarországnak a Birodalom szempontjából való rendkívüli geopolitikai és gazdasági jelentősége ellenére, a német külpolitika az utolsó években nem tett komoly kísérletet, hogy befolyásra tegyen szert a magyarországi fejlődésre, *eltérvől talán a Führer közvetlen személyes kísérleteitől, hogy Horthyt Kállay eltávolításának és a Bethlen-befolyás kikapcsolásának megnyerje.*²

A külpolitikailag egy évszázados múltra visszatekintő magyarok önma-guktól is hajlamosak konspiratív politikára. Német vezérlés kísérleteinek a teljes hiánya szükségszerűen rászoktatta őket arra a hintapolitikára, amely immár túrhetetlen jelleget öltött, :: — :: amint ezt a „bizonyítási eljárás” világosan mutatja.³ :: — ::

*Attól tartok, hogy jövőre egy (?) evolúciós kifejlődés útját haladéktalan katonai akciók elzárhatnák anélkül, hogy a jelenben a katonai és gazdasági potenciálnak a megoldását elérnők.*⁴

Magyar részről mindezzel szemben áll a félelem, hogy a biztosra vett német vereség esetén a bolsevizmus

2

áldozatai lesznek. Ezt a veszélyt csak az angol—amerikai oldalhoz való idejében történő csatlakozással gondolják megszüntethetőnek. Ehhez járul a vezető felsőrétegeknek mély ellenszenvé velünk szemben, akik hordozói vagyunk egy szociális forradalomnak, amely Magyar-

* A sorszám az eredeti irat oldalszámát jelenti.

¹ Eredetileg : „erőszakos megoldással”.

² Kézírással, baloldalt a lapszálon ; eredetileg : „és őt a célnak evolúciós eszköz-
kökkel való eléréséhez szolgálatkészsé tegye”.

³ Aláhúzás vörös.

⁴ Ez a bekezdés külön (nyolcadik) lapon áll és „x” jellel besorolva ; eredetileg : „Ahelyett, hogy annak a szükségességét felismernék, hogy a nagyszámú pozitív erők útján kiinduló pontokat kell keresni megoldáshoz, mely pillanatnyilag a magyar poten-
ciálnak teljes kihasználását is biztosítja és a jövőre az előfeltételeket is megteremti a kitűzött végcél számára, most katonai kényszermegoldásnak a kísérlete fenyeget. Ez a Birodalomnak e térséggel szembeni katonai és gazdasági követeléseinek maradék-
talan teljesítéséhez semmiesetre sem fog vezetni” („semmiesetre sem . . . vezetni” alá-
húzva narancs ; eredetileg : „maradéktalan teljesítését . . . nem fogja elérni” ; javítás
gépírással), „viszont egyszersmindenkorra elzárja az utakat evolúciós kifejlődéshez.”

országban a feudális élet rendjének a fennmaradását, melynek haszonélvezője ez a felsőréteg, tartósan lehetetlenné teszi.

A megfontolás, hogy idejében kell szembeszállni esetleges angol intervencióval, *ugyan fontolóra vehető,*⁵ *én ezt a legnagyobb mértékben valószínűtlenné tartom, egyrészt a földrajzi helyzet alapján és mivel másrészt egy oly kevéssé valószínű vállalkozás a kockázatmentesen gondolkodó angolokat sem csábítja.*⁶ Viszont azt gondolom, hogy éppen a közelebb nyomuló bolsevizmus a felsőrétegnek a velünk szemben legellenségesebb erőit is, elvesztvén hitüket angol segítség lehetőségében, és a még nagyobb bolsevista veszélytől való félelmükben hamarosan éretté teszi a tárgyalásra.

A Birodalomnak e térséggel kapcsolatos létfontosságú követelései így hangzanak jelenleg :

1. Összes gazdasági, különösen mezőgazdasági segélyforrások teljes kimerítése a német és európai élelmezési bázis biztosításához, tekintettel az ukrán területek kiesésére.

2. Összes embertartalék bevetése a hadviselés számára és 3. teljes enyhülés, hogy a román csapatok is felszabaduljanak a keleti fronton való bevetésre.

A katonai akció, különösen a románok és szlovákok részvétele esetén következő tényállásokat teremt :⁷

3

1. Eddig sohasem látott zárt védelmi front a kommunistáktól egészen a nyilaskeresztesekig ;

2. Lehetetlen minden kormányalakítás, legfeljebb megvásárolt személyek akadnának;⁸

3. Horthy azonnali lemondása ;

4. katonai, politikai és gazdasági káosz. Az ország egyetlen ellenállási központ, legerősebb méretű partizánkodás.

5. És ez a pont egész különlegesen latba esik, tekintettel a jelenlegi német katonai helyzetre — nagyszámú német hadosztályt fog lekötni bizonytalan időre.

A kitűzött célokat tehát nem érjük el. Már a katonai akciónak a tavaszi mezőgazdasági munkák pillanatában való végrehajtása határozottan árt a terméskilátásoknak. Nagybirtok és zsidó közvetítő kereskedelem, melyeknek egyikét sem lehet rövid idő alatt felszámolni, csak hozzá fognak járulni az eredmények csökkenéséhez. A biztosra vehető partizántevékenység a hozam növelésének a reményét végleg kudarcra ítéli.

A magyarok évszázados tapasztalattal rendelkeznek a nemzeti ellenállás szervezésében. Még a régi Monarchia 20 esztendő fáradozásai is 1848 és 1867 között, melyek minden hatalmi eszköz bevetésével mentek végbe, teljes eredménytelenséghez vezettek. Éppen ellenkezőleg, a magyar nemzeti sovénizmusnak a megteremtéséhez és növekedéséhez járultak hozzá döntően. A magyar embertartalékoknak a német hadviselés számára való bevonásáról ilyen körülmények között szó sem lehet. Viszont az általunk megszállt terüle-

⁵ Eredetileg : „volt egyik főérv a kényszermegoldás tervének a létrejötténél”.

⁶ Eredetileg : „Ezzel szemben már a földrajzi helyzet alapján is igen csekélynek tartom inváziós kísérlet valószínűségét.”

⁷ Eredetileg : „A katonai akció különösen a románok és szlovákok részvétele esetén oly nemzeti ellenállási erőket (javítva ahelyett, hogy : „oly nemzeti ellenállást”) hív életre”

⁸ 1-es *-tól a 2-es *-ig szögletes zárójel a lapszálon vörös.

ten végnélküli guerilla háború bontakozik ki. Erdélyben a két felkészült ellenfél összecsapásából előreláthatólag hosszú ideig tartó nagyobb háborús cselekményre kerül sor.

4

Még ha végleges román győzelemnek a kedvezőbb esetét tételezzük is fel, az elszünetelt román veszteségek és Észak-Erdély fékentartásának a szükségessége a román csapatoknak keleten való bevetését legalábbis hónapokra, de valószínűleg tartósan lehetetlenné teszi. Nem látjuk tehát azonnal reményeinknek a teljesülését, elzárjuk valószínűleg az utat is későbbi megbékülés és végső megoldás elől, azontúl messzeható stratégiai és külpolitikai reakciókat váltunk ki. Az ellenfél által a frontjaink mögött operatív szándékkal teremtett nyugtalansági zónák egy felkelő Magyarország és harcban álló Erdély útján övezetté zárnak, azokat az Adriától a Keleti-tengerig terjed. Mi ezáltal egyidejűleg megszakítjuk azokat az utánpótlási vonalakat, amelyeknek biztosított működése a keleti front déli szárnya szempontjából létfontosságú. Ha a szovjet-orosz szándék, hogy a Kárpátokon túli, azokkal párhuzamosan ható utánpótlási vonalakat, egyiket a másik után levágják, az utolsó vasútvonal megszakításával sikerül, egyedül a Kárpát-medencén keresztül haladó utánpótlási vonalak a bázisai a további ellenállásnak. De a ma egyedül biztos utánpótlási vonalak a Balkán irányába, melyek tekintettel partraszállásra ott⁹ létfontosságúak, veszélyeztetve lesznek.

Csaknem ugyanolyan súlyosan esnek latba előreláthatólag a külpolitikai kihatások. Az ismételten ellenkező végletbe csapódó német magatartás Erdély kérdésében még a baráti külföldön is oly presztízs-veszteséget von maga után, hogy *kétségbe fogják vonni*¹⁰ képességünket és akaratunkat az európai újjárendezést illetően. *Nyomasztóak lesznek*¹¹ a kihatások még baráti államokra is, mint Bulgáriára, attól fognak ott tartani, hogy esetleges német megegyezés a szerbekkel vagy görögökkel egy napon újból Macedoniának vagy Tráciának az elvesztéséhez vezet. Így az angol-amerikai oldal karjaiba hajtjuk a bolgárokat is, *akik igyekezni fognak*,¹² idejében végrehajtott fordulattal a megszerzett területeket *maguknak onnan garantáltatni*. (Seevoff)¹³

5

Egészen hasonlóak az előrelátható kihatások Finnországra, a balti államokra stb.

Meg vagyok tehát győződve, hogy a szándékozott katonai *intervenció*¹⁴ a kijelölt célokat *nem feltétlenül*¹⁵ éri el, hanem *nehezen áttekinthető*¹⁶ stratégiai és külpolitikai helyzeteket¹⁷ teremt. Evolúciós alapon való újjárendezésnek sikerült kísérlete *mindenesetre*¹⁸ jelentené:

*1. belpolitikailag konszolidált németbaráttá igazított Magyarországot.¹⁹

⁹ Eredetileg: „Törökországgal való háborúra vagy partraszállásra a Balkánon”.

¹⁰ A kézírásos helyett eredetileg: „egy ember sem hiszi”.

¹¹ Eredetileg: „Megsemmisítőek kellenek, hogy legyenek”.

¹² Eredetileg: „abban az igyekezetben”.

¹³ Eredetileg: „megtarthassák”.

¹⁴ Eredetileg: „kényszerrendszabály”.

¹⁵ „a kitézőtt célokat nem feltétlenül” helyett eredetileg: „nemesak, hogy a kitézőtt céloknak egyikét sem”.

¹⁶ Eredetileg: „beláthatatlan új”.

¹⁷ Eredetileg: „nehézségeket”.

¹⁸ Eredetileg: „ezzel szemben”.

¹⁹ 1-es *-tól a 2-es *-ig szögletes zárójel a lapszámon vörös.

2. A hivatalban maradását Horthynak, mint „történeti”²⁰ személyiségnek, aki az állami intézmények működését tovább biztosítja.

3. Honvédség és karhatalmi alakulatok teljes ütemben maradnak és rendelkezésére állanak tehát a Birodalom követelményeinek.

4. A magyar térségnek a totális gazdasági kimerítése teljesen biztosítva van.

5. Elcsúszik bárminő érv Románia részéről, hogy csapatokat szükségeljen Erdélyben, szabaddá teszi azokat a kelet számára és ügyes ígérettel későbbre napolja a jelenlegi Erdély problémát.

6. Tehát nemcsak magyar és román csapatokat nyerünk, hanem számos német hadosztályt is megtakarítunk.

7. Magyarországnak német csapatokkal való esetleg szükségessé váló teletűzdelése angol invázióval szembeni biztosítása céljából is, békésen, tan csapatok útján, úgy, mint Romániában, végrehajtható.*

6

Ezeket a messzemenő eredményeket viszonylag egyszerű²² eszközökkel lehet elérni: kiindulópont a Führer üzenete kellene, hogy legyen, Horthyhoz személy szerint, akire tudvalevően a Führer személyisége mindig erős hatással volt.²⁴ Közvetítője ennek az üzenetnek valamilyen Papen-féle diploma lehetne, aki nemcsak tisztességes alkusznak számít, hanem személyes bizalmi viszonyban is áll Horthyval. Ez az üzenet, utalva *Kállay* németellenes kormányának a bűnlajstromára, kifejezést kell, hogy adjon annak a gondolatnak, hogy Magyarországnak fennmaradását csakis a magyar potenciálnak Németország és Európa céljaira való teljes bevetése biztosítja. Ezeknek a követeléseknek az előfeltételét és biztosítékát teljes rezsimváltozással *mindenesetre német tanácsadókkal* kellene megteremteni. Ezekután, a kormányzó által legalizálva, széles²⁵ alapon nyugvó, a jobboldali kormányzárnytól a Magyar Megújulás Párton — Magyar Nemzetiszocialista Párton²⁶ keresztül egészen a nyilaskeresztesekig terjedőleg kormány alakítandó.

Ennek a kormányváltozásnak államesínyyszerű keresztülvitelét úgy kell megszervezni, hogy az egész nyilvánosság :: — :: a kormányzó autoritatív döntése folytán, betekintés nélkül maradjon a tényleges összefüggésekbe :: — ::,²⁷ és ellenerők ne tudjanak fellépni.

Biztosítja ennek a tervnek a keresztülvitelét, hogy nagy számban vannak kéznél megfelelő személyiségek, akikhez munkatársaim révén szoros kapcsolataim vannak.²⁸

7

E férfiak közül a legjelentősebbek, akik vezető szerepet tölthetnének be új kormányban, a következők²⁹:

²⁰ Idézőjel ceruza.

²² Eredetileg: „legegyszerűbb” (javítás ceruza).

²⁴ „erős hatással volt” helyett eredetileg: „a legerősebb hatással lesz”.

²⁵ Eredetileg: „legszélesebb”.

²⁶ „Magyar Megújulás Párton — Magyar Nemzetiszocialista Párton keresztül” gépirással beszúrva lapszálon vonás narancs.

²⁷ Aláhúzás vörös.

²⁸ E bekezdés mellett baloldalt szögletes zárójel a lapszálon vörös.

²⁹ 1-es *-tól 2-es *-ig zárójel a lapszálon vörös.

Rátz nyug. altábornagy,
tekintélyes tábornok, aki az egész jobboldali ellenzék bizalmát élvezi és mint miniszterelnök a kormányzó számára is elfogadhatónak látszik.

Ruszkai altábornagy,
nagyképzetségű katona, tiszta német származású, aki a tisztikarban a legnagyobb tiszteletnek örvend és a honvédelmi minisztérium átvételével biztos garantálója lenne annak, hogy Magyarország katonai erői feltétel nélkül a Birodalom oldalán haladjanak.

Imrédy nyug. miniszterelnök,
nagy képességű férfi, akinek mint gazdasági vezetőnek és pénzügyi szakembernek, elsősorban a magyar értelmiségi rétegben van nagy visszhangja.

Baky nyug. csendőrnagy, *képviselő*,
egyik szervezője a magyar csendőrségnek, mely általában és méltán a csend és rend legbiztosabb eszközének számít, de mindig is maradéktalanul Németországhoz igazítottatott.

A jobboldaliak népszerű vezetői, valamint elismert szakemberek nagy számban állanának egyúttal rögtön rendelkezésre.³⁰

Bátorkodom kijelenteni, hogy ilyenirányú kísérlet munkatársaim segítségével 3 napon belül az előbb említett elemekkel (?) kormányt létesít.

A trójai módszert sikerül megóvni (?), úgyszintén azonban a jó látszatot is számunkra.

A megbeszélések III/13-án megkezdődnek, mitsem változtatnak a „határ-időn”.

Mellékelve a „férfi” (?) és „bizonyítási eljárás.”

II. függelék

NG—2947. DOKUMENTUM. FORDÍTÁS

1850. vádbizonyíték.*

(Bélyegző)

Szigorúan titkos

Másolat**

Szigorúan titkos

A Führer

1. A Birodalom érdekeit Magyarországon ezentúl a Nagynémetbirodalom teljhatalmú megbízottja oltalmazza, aki egyidejűleg a követ megnevezést is viseli.

³⁰ Egész hátralevő „Schluß!” felirattal (kézírás, aláhúzva) a nyolcadik oldalon (vö. — 4-es lábjegyzetet) és „xx” jellel besorolva.

* Trials of war criminals. Volume XIII. 336—337. o.

** Uo. 336. o. — Vecsenmayerral egyidejűleg állott a bíróság előtt Adolf Steen-gracht von Moyland, aki 1943 májusától kezdve mint államtitkár működött a német belügyminisztériumban. 1944. március 20-i keltezésű levele, melyet a tárgyalás folyamán a vád bemutatott, tartalmazza a másolatát annak a rendeletnek, mely Vecsen-mayernak Magyarország teljhatalmú megbízottjává való kinevezéséről szólott. L.: a másolat fordítását a tárgyalás jegyzőkönyvének angol nyelvű kiadása alapján. Procès... X. köt. 115. o. — Steen-gracht életrajzi adatai.

2. A Birodalom teljhatalmú megbízottja felelős minden politikai fejleményért Magyarországon és utasításait a birodalmi külügyminiszter útján kapja. Különleges megbízatása, hogy egyengesse az utat új nemzeti kormány alakításához, amely el van szánva arra, hogy lojálisan és egészen a végső győzelemig teljesíti a háromhatalmi egyezményből kifolyólag reá háruló kötelezettségeket. A Birodalom teljhatalmú megbízottja ezt a kormányt minden fontos ügyben tanáccsal látja el, a Birodalom érdekeit képviseli mindig.

3. A Birodalom teljhatalmú megbízottjának biztosítania kell, hogy az ország teljes igazgatását mindaddig, amíg német csapatok vannak ott, az új nemzeti kormány az ő irányítása alatt végezze minden területen, és azzal a céllal, hogy a legteljesebben kihasználja mindazokat az erőforrásokat, amelyek az országban kínálóznak, főként a gazdasági lehetőségeket a háború közös viselése érdekében.

4. Német polgári hivatalok, melyeknek Magyarországon kell működniük, bármilyen természetűek is legyenek, csak a Birodalom teljhatalmú megbízottjának a hozzájárulásával jöhetnek létre; neki vannak alárendelve és utasításainak megfelelően tevékenykednek.

Az SS és a rendőrség feladatainak, melyeket magyarországi német szervezetek hajtanak végre, és főleg a zsidókérdéssel kapcsolatos rendőri teendőknek a végrehajtására a Birodalom teljhatalmú megbízottjának a törzskarához magasabb rangú SS és katonai vezetőt neveznek ki, aki az ő politikai utasításainak megfelelően jár el.

5. Mindaddig, amíg német csapatok maradnak Magyarországon, a katonai szuverenitást ezeknek a csapatoknak a parancsnoka gyakorolja. A parancsnok alá van rendelve a haderő főparancsnokságának és utasításait attól kapja. A csapatok parancsnoka felelős az ország belső katonai biztonságáért és külső fenyegetésekkel szembeni védelemért. Támogatja a Birodalom teljhatalmú megbízottját katonai és igazgatási teendőiben és tudomására hozza a haderő összes igényeit, különös tekintettel az országnak a német csapatok ellátása érdekében való felhasználásában. A haderő igényeinek, amennyiben azok a polgári ügyek területére tartoznak, a Birodalom teljhatalmú megbízottja eleget tesz. Közvetlen veszély esetén a német csapatok parancsnokának joga van polgári ügyek területén is elrendelni oly intézkedéseket, melyek a katonai feladatok végrehajtásához szükségesek. Ezzel kapcsolatban, amilyen hamar csak lehet, állapodjék meg a Birodalom teljhatalmú megbízottjával. A Birodalom teljhatalmú megbízottjának és a német csapatok parancsnokának a lehető legszorosabban együtt kell működniük minenütt, ahol tevékenységük köre fedi egymást és meg kell egyezniük minden intézkedésben.

6. Kinevezem dr. Edmund Veessenmayer párttagot,* a Nagynémetbirodalom teljhatalmú megbízottjának és követének Magyarországon.

Führer főhadiszállása, 1944. március 19.

Aláírás: Hitler Adolf

* Trials of war criminals... XIV. köt. 866—867. Veessenmayert a Nemzetköz i Katonai Törvényszék 20 évi börtönre ítélte, de ezt később 10 évre szállították le (l. i. m. 1004. o.). — Büntetésének kitöltésére nem került sor, idő előtt szabadságra került é jelenleg Nyugat-Németországban él.

ДВЕ ДАТЫ. К ПРЕДИСТОРИИ ОБЪЯВЛЕНИЯ ВОЙНЫ СО СТОРОНЫ ВЕНГРИИ
(27-ОЕ ИЮНЯ 1941 Г.) И ЕЕ ОККУПАЦИИ НЕМЦАМИ (19-ОЕ МАРТА 1944 Г.)

Ласло Жигмонд

На заседании 27-го июня 1941 г. нижней палаты венгерского парламента, ссылаясь на нападение советских воздушных сил на территорию Венгрии, министр-президент Ласло Бардоши объявил, что Венгрия находится в войне с Советским Союзом. Под этим объявлением крылся один из самых пресловутых маневров дипломатии, послужившей целям обмануть венгерское и международное общественное мнение и развязать анти-советскую войну. Так наз. советские воздушные нападения, прежде всего бомбардировка города Кашиша (Кошице), объявленная предлогом состояния войны и вступления в войну, была организованной заранее провокацией, как в этом признается в своих мемуарах и Миклош Хорти. Признание Хорти подкрепляется и записью его сына, Миклоша Хорти младшего, которую он сделал 3-го мая 1946 г. по случаю появления его в Нюрнберге, считаясь с тем, что может возникнуть необходимость его эвентуального допроса или показания.

Дополнительное признание Миклоша Хорти и его сына содержит только одну часть правды, они считали своей главной задачей затушевать тот факт, что контрреволюционный режим и лично бывшая глава государства был военным преступником. Как это доказывается и материалами следственных дел главных венгерских военных преступников, если и имелись разногласия в руководящих политических и военных кругах относительно участия Венгрии в войне, то они почти исчезли, когда пришла очередь нападения на Советский Союз. Миклош Хорти разделял мнение военного министра Барта и начальника генерального штаба Верт, будто война против Советского Союза кончится в течение 5—6 недель.

Когда в течение 1940 г. германский генеральный штаб уже усиленно работал над подготовлением военных операций против Советского Союза, считались и с возможностью участия Венгрии. О сотрудничестве германских и венгерских военных руководителей говорят показания, сообщенные в следственном деле главных военных преступников в Нюрнберге. Очень поучительные в этом отношении показания германского маршала Паулуса, Иштвана Уйваси, руководителя контрразведки венгерского генерального штаба, Гюнтера Краппе, бывшего германского военного атташе в Венгрии, генерал-полковника Имре Рускициан-Рюдигер, бывшего заместителя военного министра. В течение допроса Иштван Уйваси признался в том, что бомбардировка г. Кашиша была организована совместно германскими и венгерскими военными кругами и подполковник Куно Геринберг Фюттерер, германский военно-воздушный атташе и венгерский генерал Деже Ласло, начальник отдела военных операций генерального штаба подготовили диверсию.

Война против Советского Союза приняла совсем другое направление, чем это представили себе венгерские военные и политические круги. С 1943 г. Хорти и его пособники вступили в односторонние переговоры с англо-американскими представителями, эти дипломатические маневры, однако, не остались в тайне для немцев, как об этом свидетельствует протокол встречи в Клессгейме 17-го апреля 1943 г. Считаясь с возможностью выхода Венгрии, в начале 1944 г. возник план военной оккупации Венгрии, оформленный в инструкциях военной операции «Маргарете I». Агенты германской тайной полиции, подробнее знакомые с венгерскими условиями, однако, не были уверены в успехе насильственной акции, они предъявили Гитлеру меморандум, который предложил вместо военного вмешательства следовать так наз. «эволюционному» пути. Главное условие применения метода «эволюции» заключилось бы в том, чтобы Хорти в качестве государственной главы Венгрии обеспечил непрерывность в правовом отношении и назначение нового правительства, стоящего на службе Германии. Статья в приложении познакомит читателя с меморандумом германской тайной полиции с 14-го марта 1944 г., который в конечном итоге был принят Гитлером и исполнение которого случилось при помощи Хорти. Везенмайер, будущий гаулейтер Венгрии, документ о назначении которого содержится в приложении № 2., был согласен с основными положениями меморандума, как об этом свидетельствуют его записки, сделанные раньше во время его пребывания в Венгрии.

Возникает вопрос, в чем заключается объяснение того факта, что 19-го марта 1944 г. немцы без сопротивления подвергли своему господству страну, народ которой может гордиться столь славными освободительными войнами в прошлом. Попытка перечислить все факторы, ведущие к 19-му марту 1944 г. не вместились бы в рамки этого краткого сообщения. Статья выдвигает только один из факторов, который — в идейном отношении — играл серьезную роль в обмане общественного мнения. Контрреволюционный режим

osméliesja même choisir des fragments séparés de la conception Kossuth et s'en servir pour justifier la guerre anti-soviétique. La preuve de cela est un rapport, adopté en séance par le conseil des ministres le 25 janvier 1944, contenant des directives et des instructions, par lesquelles le 20 mars il fallait organiser une fête nationale à l'occasion de la mort de Kossuth. Les idées directrices de la fête, entre autres, «une large méditation sur la conception Kossuth sur la nationalité et l'Europe centrale, et aussi sa position contre l'idée panslavique» devaient servir de justification à la nouvelle «européenne» mission du régime Horthy, à cette occasion pour la première fois des puissances impérialistes occidentales.

DEUX DATES : LES ANTÉCÉDENTS DE LA DÉCLARATION DE GUERRE PAR LA HONGRIE (LE 27 JUIN 1941) ET DE L'OCCUPATION DU PAYS PAR LES ALLEMANDS (LE 19 MARS 1944)

Ladislav Zsigmond

À la séance du 27 juin 1941 de la Chambre des Députés du Parlement, le président du conseil Ladislav Bárdossy, en alléguant une attaque des forces aériennes soviétiques contre le territoire hongrois, déclara que la Hongrie et l'Union Soviétique sont en état de guerre. Derrière cette déclaration se cachait une des manœuvres les plus fameuses de la diplomatie destinée à tromper l'opinion publique du pays et celle du monde et à déclencher la guerre contre l'Union Soviétique. Les prétendues attaques aériennes soviétiques, en premier lieu le bombardement de Košice, qui servit de prétexte à la déclaration de guerre, furent — comme l'avoue dans ses mémoires Nicolas de Horthy — autant de provocations organisées d'avance. L'aveu de Horthy est soutenu aussi par les notes écrites le 3 mai 1946 par son fils Nicolas, lors qu'il se présenta à Nuremberg considérant que son audition ou son témoignage pourront devenir nécessaires.

Les aveux ultérieurs de Horthy et de son fils ne contiennent d'ailleurs qu'une vérité partielle, étant destinés principalement à effacer la culpabilité dans la guerre du régime contre-révolutionnaire et notamment celle de la personne de l'ancien chef d'État de la Hongrie. S'il y avait des différences parmi les milieux politiques et militaires de la Hongrie concernant la participation de la Hongrie à la guerre, ces différences — comme le témoignent les documents portant sur les principaux coupables de guerre — diminuaient au minimum lorsqu'il s'agissait d'attaquer l'Union Soviétique. Horthy était de parfait accord avec l'opinion de Bartha, ministre de la guerre et avec celle de Werth, chef de l'état-major, suivant lesquelles la guerre contre l'Union Soviétique prendra fin dans cinq ou six semaines.

Lorsque l'état-major allemand se mit, au cours de l'année 1940, à préparer les opérations de guerre contre l'Union Soviétique, il tint compte de la participation de la Hongrie. La coopération de la direction militaire germano-hongroise est attestée par les dépositions des témoins exposés à Nuremberg lors du procès des principaux coupables de la guerre. Très instructifs sont à cet égard les témoignages du maréchal allemand, Paulus, du chef du service de contre-espionnage de l'état-major hongrois Étienne Újzászy, ceux de Günther Knappe, ancien attaché militaire allemand en Hongrie et du colonel-général, ancien ministre adjoint au Ministère de la défense nationale Emerich Ruzschiezay-Rüdiger. Au cours de son audition Étienne Újzászy avoua que le bombardement de Košice fut organisé conjointement par les milieux militaires allemands et hongrois et c'étaient le lieutenant-colonel Cuno Heribert Fütterer attaché de l'air allemand, ainsi que le général hongrois Désiré László, chef du groupe des opérations tactiques de l'état-major, qui furent les préparateurs de la diversion.

La guerre contre l'Union Soviétique prit une tournure toute différente à celle imaginée par les milieux politiques et militaires hongrois. À partir de 1943 Horthy a engagé des entretiens unilatéraux avec les puissances anglo-saxonnes, mais les manœuvres diplomatiques ne restèrent point en secret devant les Allemands comme le témoignent les procès-verbaux de l'entrevue qui eut lieu le 17 avril 1943 à Klessheim. Compte tenu d'une séparation possible du côté de la Hongrie, au commencement de 1944 se présenta en Allemagne le projet de l'occupation militaire de la Hongrie à effectuer conformément aux instructions militaires fixées dans le plan «Margarethe I». Mais les représentants du SD qui connaissaient de plus près les conditions de la Hongrie, ne croyaient pas dans le succès d'une opération de force ; ils ont soumis donc un mémorandum à Hitler, proposant au lieu d'une occupation militaire la voie «d'évolution». La condition principale de la réussite de ce moyen aurait été que Horthy, en tant que

chef du gouvernement, acceptât la continuité légale et assurât la nomination d'un nouvel gouvernement qui soit au service de l'Allemagne. L'étude expose dans l'Annexe le mémorandum du SD daté du 11 mars 1944 qui finit par être accepté par Hitler, et dont l'exécution fut, grâce à Horthy, couronnée de succès. Veessenmayer, le futur Gauleiter de la Hongrie, et dont la nomination est contenue dans le document figurant dans l'Annexe II, fut d'accord avec les propositions fondamentales du mémorandum, comme le témoignent ses notes faites pendant ses séjours antérieurs en Hongrie.

La question se pose, quelle est l'explication du fait que le 19 mars 1944 les Allemands étaient à même d'occuper sans aucune résistance le pays dont le peuple fut le héros de tant de guerres d'indépendance. Énumérer tous les facteurs qui ont conduit au 19 mars 1944 dépasserait les cadres de cette brève communication. L'auteur, donc, ne souligne qu'un seul facteur, qui — au point de vue idéologique — contribua pour beaucoup à tromper l'opinion publique. Le régime contre-révolutionnaire ne recula point de prélever certains fragments de la conception de Kossuth et de les utiliser pour justifier la guerre contre l'Union Soviétique. La proposition acceptée par le conseil des ministres le 25 janvier 1944 en est la preuve, proposition qui comporte les directives et les dispositions suivant lesquelles il aurait fallu organiser le 20 mars les fêtes commémoratives à l'anniversaire de la mort de Kossuth. Les idées principales de ces fêtes, entre autres «la conception de grande envergure de Kossuth concernant les nationalités et l'Europe Centrale, ainsi que sa prise de parti contre l'idée panslaviste» auraient été appelées à justifier au point de vue idéologique — cette fois-ci au service des grandes puissances impérialistes occidentales — la nouvelle mission «européenne» des horthystes.

Adatok Bottyán János életéhez (1676—1682)

A Rákóczi-szabadságharc hős tábornokának, az egyszerű végvári vitézek sorából kiemelkedett Bottyán Jánosnak fiatalabb éveiről, az 1683-ban megindult török háború előtti pályafutásáról nagyon keveset tudunk. 1640 táján született, néhány esztendeig a jezsuiták sellyei collegiumának volt portás- és lovász-szolgálatokat is teljesítő diákja, majd a sellyei végvár vitézei közé állott. 1669-ben „szegénylegény állapotjában” vagyonos özvegyasszonyt vett feleségül. A Kolinovich által fenntartott hagyomány szerint egy Érsek-újjár várában véghezvitt vakmerő tettéért — fényes nappal ledobta a minaret erkélyéről az ott imádkozó dervist a vásáros nép közé, majd az üldözésére a várból kitörő török csapatot lesre esalta — a vágsellyei vitézek hadnagyává nevezték ki. 1683 őszén az akkor felszabadított Esztergom lovasságának lett főhadnagya.*

Bottyán János életének erre a korai, alig ismert időszakára vonatkozik az alábbi két levél, Bottyán János 1676. március 21-i levele Pozsony megye nemességéhez és Pozsony megye nemességének 1682. április 15-i levele Komárom várának kapitányához (mindkettő Pozsony vm. levéltárában. Bratislava, Štátny archív). Az első levélben Bottyán egy ökörrablással vádolt katonája érdekében fordult a megyéhez, mint „Sellye szabad várassának lovas zászlótartója és gondviselője”, s az okozott kár megtérítését magára vállalja, mert a vádlott „jó katona”, aki a törökkel szemben a minap is „vitézül dicsiretessen viselte magát”. A második levélben Pozsony megye az esztergomi érsek nyárasdi jobbjáraitól két ökröt elhajtó „Bottyán János Révkomáromban lakozó katonának” kártérítésre kötelezését kéri. Ha a két levélben szereplő Bottyán János ugyanaz a személy** — akkor az ezekben az években olyannyira hiányos Bottyán-életrajz fontos adattal gazdagodott: vágsellyei hadnagysága és esztergomi főhadnagysága között Bottyán János Komárom várában katonáskodott, s ezek szerint 1683-ban nem Sellyéről, hanem Révkomáromból költözhetett át Esztergomba.

* *Thaly Kálmán*: Bottyán János, II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezénylő tábornoka. Pest, 1865. 20—27. o. — *Várkonyi Ágnes*: Vak Bottyán. Bpest, 1951. 5—10. o.

** Az esztergomi Bottyán János mellett volt egy lévőai Bottyán János 1696-ban: Archivum Rákóczianum. IX. köt. 28. o.

I

*Bottyán János levele Pozsony megye nemességéhez
Vágsellye, 1676. márc. 21.*

Nagyságtoknak és kegyelmeteknek ajánlom köteles szolgálatomat, Isten minden testi és lelki javaival Nagyságtokat és kegyelmeteket mind fejenkint hogy áldja meg, szivből kívánom.

Akarom Nagyságtokat és kegyelmeteket requirálnom, esett értésemre, hogy az Nemes Vármegye esküdt uram által, sub poena Inclyti Comitatus, ad diem 23 praesentis Mensis Martý Szamariában citáltatta volna, túróczy praepost és az nagy szombati pater rector uram Pereden lakó kárvallott szegény emberét, Varga Geörgiöt, hogy az ő Fölsége frator szellei katonája Nagy Péter és Jókai Hegyi Mihálynak néminemő causajoknak revideállásán compareálna; mihez képest P. rector uram ő kegyelme bizonyságokat is akart exigálni itt nálunk az ő Fölsége szabad városában, ezen peredi Varga Geörginek el vezett két ökrei végett. Annak okáért tagadhatatlan dolog az, hogy Nagy Péter kezénél találtak fel azon két ökrök, és kik adták legyen kezében, ő lássa, és azt nem követem, hanem értettem s meg is bizonyodott hogy mástól vette. Hogy ha azért mostani cselekedetin kívül más gonoszsága meg nem súlyosítja, tehát minthogy jó katona legyen Nagy Péter, úgy hogy amidőn nem régen, az mi Kegyelmes urunk ő Fölsége Farkasdon az vigyázó tornyot építette vala, az újvári pogányság akkor felesen reánk ütöttek, akkor s azelőtt is velünk egyetemben vitézül dicsiretessen viselte magát s csaknem élete fogyásával az lovát is ellőtték alóla, s maga gyalog maradt köztünk. Én azért az Pater jezuita uraknak peredi szegény emberének kárvallását magamra assumálván, contentáltatom, úgyhogy Nagyságtokat s kegyelmeteket nem fogják búsítani érte. Kérem ennek okáért alázatosan mind fejenkint Nagyságtokat s kegyelmeteket, ne nézze az ő cselekedetit, térjen az irgalmasságra, maradjon meg élete, hogy szolgálhassa meg ez életben Istennek ő Fölségének, hazájának és Nagyságtoknak és kegyelmeteknek. Mely irgalmas cselekedetiért, Nagyságtok és kegyelmetek nekem is parancsolván minden kívánatos dolgokban való szolgálatomat, el nem mulatom. Maradván Nagyságtoknak és kegyelmeteknek éltémig levő alázatos szolgálója

Datum in libero oppido Selliae,
die 21 Martý Anno 1676.

Bottian János

Császár és Koronás Király Urunk
ő Fölsége Sellye szabad várossának
lovas zászlótartója és gondviselője

P. S. Nagyságtoktól és kegyelmepektől kegyelmes választ várok.
(Eredeti levél, Pozsony vm. lt. 1665—1676 közti iratok.)

II

*Pozsony megye nemességének levele Komárom kapitányához
Samarja, 1682. ápr 15.*

Generose Domine Amice nobis observandissime.

Ez jelen való gyűlésünkben fölöttébb sok keserves panaszok jövén előnkben Bottyán János Révkomáromban lakozó katonának notorius gonosz

cselekedeti és excessusi és ugyan oda való tűzereknek falukról falukra lett condescensiójok és a szegénységen ingyen való élődések végett, (többi között) Kegyelmedet akartuk per praesentes requirálnunk szeretettel (kérvén) meg nevezett Bottyán Jánost fogassa meg és tartassa fogságban, meddig az alatt azon gonoszságainak specificatioiról inquiráltatná tudósétani fogjuk Kegyelmedet. Azonban a minemő két ökröt el hajtott azon Bottyán János a Méltóságos esztergomi Érsek Ur ő Nagysága nyárasdi szegény embereitől, azokat térítse vissza, avagy ha distrahálta volna, adja meg azon ökrök árát emlétett szegény embereknek. Az meg írt tűzereket penig serio intse meg Kegyelmed, el tiltsa afféle kár tételektől és condescensióktól, mert különben léssen vigyázás rájuk, és valahol affélékben érik, nyakon ragadtatjuk őket és érdemek szerint meg is büntetjük . . .

Datum in oppido Samarja, de Generali Congregatione nostra, die 15 Aprilis Anno 1682.

Universitas Dominorum Praelatorum
Magnatum et Nobilium Comitatus
Posoniensis.

(Fogalmazvány, Pozsony vm. lt. 1682. évi iratok.)

МАТЕРИАЛЫ К ЖИЗНИ ЯНОША БОТТЬЯН (1676—1682)

Густав Хекенаст

Статья сообщает из архива комитата Пожонь (Братислава) два письма относительно Яноша Боттьян, будущего генерала куруцов. По этим данным Янош Боттьян служил солдатом в пограничной крепости Вагшелье, а в 1682 г. в пограничной крепости Комаром. Значение этих писем заключается в том, что они являются первыми современными достоверными данными относительно Яноша Боттьян.

CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DE LA VIE DE JEAN BOTTYÁN (1676—1682)

Gustave Heckenast

L'article communique deux lettres trouvées dans les Archives du comitat de Bratislava, lettres qui se rapportent à la personne de Jean Bottyán, futur général des Kouroutz. Selon ces documents Bottyán fit son service militaire en 1676 à Vágsellye, ensuite en 1682 dans la place forte des confins Komárom. L'importance de ces documents réside dans le fait que ce sont les données authentiques contemporaines les plus anciennes concernant la personne de Bottyán.

Újabb adatok a magyar jakobinusok történetéhez

Az Országos Levéltár egykori főigazgatójának, Herzog Józsefnek a hagyatékából nemrégén néhány, a magyar jakobinusok perével kapcsolatos, régóta keresett irat került elő: Szén Antal helytartótanácsi számvevő perének aktái, továbbá Sándor Lipót főherceg nádor ügyviteli jegyzőkönyvének mellékletét alkotó néhány levél és hivatalos följegyzés. Szén perének érdemi részét az ügyész másolataiból és fogalmazványaiból eddig is ismertük, s a bécsi vizsgálattal kapcsolatos levelek sem mondanak lényegesen újat. Roppantul érdekes azonban Martinovicsnak a mellékletek közt található két levele. Martinovics ugyanis, miután 1794. augusztus 13—14-én a bécsi vizsgálóbizottság előtt föltárta a magyarországi titkos szervezkedés részleteit, a bizottság elnökének felszólítására egy-egy levelet írt Hajnóczyhoz, Laczkovicshoz, Szentmarjayhoz és Sigrayhoz. A lényegében azonos tartalmú levelekben tudatja barátaival, a titkos társaságok igazgatóival, hogy a rendőrség előtt őszintén bevallott mindent, mert meg akarta szabadítani az uralkodót egy idővel végzetessé váló csapástól. Ha őfelsége ragaszkodnék a törvény szigorához, ő mindent magára vállal, s így a többiek joggal bízhatnak a kegyelemben. Ezért felszólítja barátait, kövessék példáját, adják át az általuk beszervezettek névsorát és a titkos káték szövegét. A leveleket, Martinovics kihallgatási jegyzőkönyvével együtt, az uralkodó külön futárral küldte meg öccsének, a nádornak. A levelek mégsem jutottak el címzettjükhöz: a nádor nem bízott az önkéntes vallomásokban, helyesebbnek vélte, ha az igazgatókat elfogatja és Bécsbe kísérteti. A leveleket pedig magánál tartotta.

A Martinovics magatartására jellemző levelek közül ide iktatjuk a Hajnóczyhoz szólót eredeti szövegében.

Vienne, le 13 d'aout 1794

Mon ami!

En lisant cette lettre ne perdes pas la presence d'esprit: je la écris avec la haute permission de Sa Majesté dans ma prison. Votre lettre, datée le 9 juillet, que vous m'écrivez touchant le beaume de Burchard¹, a decouvert le secret de nos deux sociétés revolutionnaires; c'est cette lettre qui effectua mon arrestation le 22 juillet. J'ai decouvert le secret dans toute son etendue; j'ai avoué franchement que ce furent beaucoup de causes d'un mécontentement de la nation qui nous dicterent malheureusement cette demarche. Je suis

¹ Hajnóczy levelében tudósította Martinovicsot, hogy a Burcardi-olajat többen sikerrel használták egészségük helyreállítására — értsd az illetők a titkos kátékat lemásolták és a társulatok tagjaivá lettek. (Vö.: „A magyar jakobinusok iratai,” II. Bpest, 1952, 45., 105., 288. és 328. o.)

pret à subir la peine et pour moi et pour vous, mais je veux delivrer mon monarque d'un fleau qui pouvait devenir trop funeste avec le temps. Vous avez donc deux les plus saints devoirs à remplir: 1° de donner au porteur de cette lettre la liste des membres de toutes deux sociétés, et 2° le „Cathechisme de l'homme et du citoyen”, dont je suis malheureusement l'auteur.

Vous pouvez esperer la grace pour vous et l'amnestie pour les autres, du mois, je suis pret à mourir pour vous tous, si Sa Majesté veut insister aux loix dictées contre les revolutionnaires. Ne déchirons, cher ami, le coeur de notre patrie et le gouvernement vraiment epineux de Sa Majesté sans cela accablée de tous parts. Pardonnez à moi comme à l'auteur de ce malheur.

Je suis avec la plus pure et sincere amitié

votre ami

Martinovics pra

*

Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárának limbusában Tarnai Andor, a Könyvtár munkatársa egy csonányi, eddig ismeretlen Hajnóczy kéziratot talált. A kéziratok töredékesek és nyilván a M. Kir. Curia levéltárában őrzött Hajnóczy-iratokból szakadtak ki. Hajnóczynak nyomtatásban megjelent munkáiból találunk köztük fogalmazvány-töredékeket, azután egy meghatározhatatlan keltezésű jelentéktelen naplórészletet, melyet párnapos betegsége idején írt, majd pedig a magyar jobbágyságról készülő nagy munkájának kéziratából az 577—624. lapot. Ahogy Hajnóczynak a bíróság előtti vallomásaiból tudjuk, élete utolsó éveiben ezen a munkáján dolgozott, s a feldolgozással IV. Béla király koráig készült el. A kéziratból mindaddig semmit sem ismertünk — s nem valószínű, hogy ennél a 40 lapnál több előkerüljön még belőle. Az ügyész, átlapozva Hajnóczy lefoglalt iratait, a vád szempontjából nem ítélhette jelentősnek ezt a munkát, s a köteg hátára ráírta: Hajnóczy-féle hallucinációk és gonoszságok, tehát elégetendők — („Hajnóczianae hallucinationes et maliciae, itaque cremandae”). Hogy ez a néhány lap hogyan került el ezt a sorsot, nem tudjuk. A ránkmaradt töredék a jobbágyok nevével, megbüntetésével kapcsolatos törvényes rendelkezéseket tekinti át az Árpád-korból, s külön-külön fejezetekben összefoglalja a várjobbágyokra, királyi jobbágyokra és a latinusokra vonatkozó országgyűlési határozatokat. Ebben a művében is a más munkáiból ismert módszert követte tehát: bizonyos tárgyi csoportokra bontva, időrendben áttekintette a törvényeket, hozzájuk fejezetenkint rövid magyarázatokat fűzött, majd az egész végén következett volna a legértékesebb rész, a szerző összefoglaló megjegyzései a magyar jobbágyság történetéről, XVIII. századi helyzetéről, felszabadításának gazdasági és politikai szükségességéről. Ez a befejező rész, tudjuk, nem készült el (idevonatkozó felfogását nagyjából ismerjük más megnyilatkozásaiból) — de méltán sajnálhatjuk a jogi rendszerező rész elpusztulását is, mely — a most előkerült töredékből ítélve — egészen egyedülálló munka volt a maga korában, sőt napjainkig is.

Ezen kívül csak egy irat érdemel még említést: Hajnóczynak 1790. április 29-én, az alispáni széktől való megválásakor, Szerém megye vukovári közgyűlésén mondott búcsúbeszédének egykorú másolata. A beszéd lényegét

már eddig is ismertük Fraknói Vilmos néhány soros kivonatából, teljes szövege csak most került elő.

Sajnos Hajnóczy aprólékos részletességgel éveken át vezetett pénztári naplói még mindig nem kerültek elő. Pedig Fraknói használta őket annak idején a Széchényi Könyvtár kéziratтарыban.

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ К ИСТОРИИ ВЕНГЕРСКИХ ЯКОБИНЦЕВ

Калман Бенда

Автор приводит вновь обнаруженные материалы относительно деятельности отдельных личностей, участвовавших в венгерской якобинской организации 1794—1795 гг. Он в подлиннике сообщает письма аббата Игнаца Мартиновича, руководителя организации, написанные им в предварительном заключении Йозефу Хайноци. Автор знакомит читателей с фрагментами рукописей Хайноци, обнаруженными в Национальной библиотеке им. Сечени; в их числе находится часть его крупного, не законченного труда по истории венгерского крестьянства, страницы 577—624. Из этого труда до сих пор ничего не было известно. Из обнаруженных теперь фрагментов возможно установить, что Хайноци в этом труде работал тем же методом, как и в других своих сочинениях: сначала он в предметном и хронологическом порядке рассмотрел венгерские законы относительно крепостных крестьян, на основе этого показал историческое развитие и фактическое положение в XVIII в., и потом добавил свои замечания о необходимости прекращения крепостного права. Обнаруженная теперь часть рукописи занимает XI—XIII веками.

NOUVELLES CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DES «JACOBINS» HONGROIS

Coloman Benda

L'auteur présente des documents mis à jour récemment concernant l'activité des personnes qui ont pris part aux mouvements «jacobins» des années 1794—1795. La lettre de l'abbé Ignace Martinovics, chef du mouvement, adressée, de sa détention préventive à Joseph Hajnóczy est communiquée dans l'original. Les fragments manuscrits de Hajnóczy trouvés récemment dans la Bibliothèque Nationale Széchényi sont décrits; ces fragments comportent entre autres la partie s'étendant de la page 577 à la page 624 de son grand ouvrage inachevé relatif à l'histoire de la paysannerie hongroise, ouvrage dont nous n'en avons rien connu jusqu'à présent. Ce fragment nous permet de constater que Hajnóczy dans cet ouvrage suivit la même méthode qu'il appliqua dans les autres; tout d'abord dans un groupement thématique et chronologique il passe en revue les lois hongroises concernant les serfs, esquisse l'évolution historique et la situation effective au XVIIIe siècle et y ajoute ses propres aperçus sur la nécessité de la suppression du servage. La partie mis à jour tout récemment s'occupe de l'époque du XIe au XIIIe siècles.

Iratok a tiszántúli szegényparasztság földosztó törekvéseiről 1945-ben

Az 1945-ös földreform szükségszerűségét jószándékú, a történelmi igazságok iránt fogékony emberek nem igen vonták kétségbe. Hogy az érintettek — azok, akik egyik napról a másikra megszűntek egy-egy járásnyi vagy akárcsak több száz hold föld urai lenni — méltatlankodtak, protestáltak, ellenállást szerveztek a földreformmal szemben, ez természetes.

A földreform szükségességének eldöntésére azonban a leghivatottabbak maguk a föld nélkül tengődő nincstelen szegényparasztok voltak. S ők igennel szavaztak a földosztásra már abban az időben is, amikor erre csendőrsortűz volt a válasz. Hogyne akarták volna a földreformot akkor 1945-ben, amikor a régi társadalmi rend széthullott, s az előfeltételek kedvezőek voltak ahhoz, hogy az új, a születő rend demokratikus alapokon rendezze az ország problémáit. A szegényparasztság jól tudta, hogy Magyarországon demokratikus rend egy radikális agrárreform nélkül elképzelhetetlen.¹

Az alábbiakban közölt okmányok azt érzékeltetik, hogy a földreform valóban mennyire legbensőbb ügye volt a szegényparasztságnak, hogy az évszázados várakozás, vagy a kudarcba fulladt kísérletezések ideje alatt mennyire megérlelődött a szegényparasztság a földbirtokok felosztásának nagy feladatára. Íme az iratok:

1. „Jegyzőkönyv: Készült Biharnagybajomban a Magyar Kommunista Párt biharnagybajomi szervezete és a földmunkások szakszervezetének a Népházban 1945. február 20-án közösen tartott népgyüléséről. Cz. K. a biharnagybajomi Magyar Kommunista Párt igazolt tagja mint a népgyülés által a gyűlés vezetésére kinevezett elnök ismerteti a népgyülés előtt az összehívás szükségességét. Előadja, hogy Biharnagybajomban két gazdátlan földbirtok van, melynek megmunkálását a község földmunkás lakossága tudja biztosítani. Ismerteti, hogy december hónapban Sz. Gy. elvtárs a Magyar Kommunista Párt megbízásából összeírta az itteni földnélkülieket és földre jogosultakat és mintegy hatszáz család 3000 kat. hold földet igényel. Javasolja ezért Cz. K. elnök a népgyülésnek, mondja ki addig is, amíg az Ideiglenes Kormány a földreform-törvényt tető alá hozza, hogy ezek a gazdátlan földek az igénylők között ideiglenesen megmunkálásra osztassanak ki. N. L. termelési bizottsági² elnök Cz. K. javaslatához mindenben csatlakozik. Javasolja a Népgyülésnek, hogy határozatilag mondja ki, hogy alakíttassék meg a Községi

¹ Lásd a 7. számú iratot.

² December—január hónapban a felszabadult vármegyék községeiben termelési bizottságok alakultak azzal a céllal, hogy megismerjék a község termelési problémáit és gondoskodjanak arról, hogy tavaszra, a lehetőségekhez képest semmi se akadályozza a termelés megindulását.

Földigénylő Bizottság, mely a földigénylők nevében, a lépéseket a földek kiosztása, illetve juttatása érdekében azonnal tegye meg.

Sz. B. a Magyar Kommunista Párt helyi titkára szintén csatlakozik a népgyűlés nevében az elhangzott javaslatokhoz.

A népgyűlés egyhangúlag, közfelkiáltással a következőket a Biharnagybajomi Földigénylő Bizottság tagjaivá választja :

Elnök F. J. Jegyző, Cz. K.

Népgyűlés Sz. B. javaslatára kimondja, hogy a Földigénylő Bizottság megalakulása a községi elöljáróság útján illetékes hatóságoknak hozzassék tudomására.³

2. „Földművelésügyi Miniszter Úrnak! *Debrecen* — Földreform javaslat!

A Nemzeti Bizottság Hajdúsámson község területén jelenleg 733 család földigénylőt és 300 házhelyigénylőt tart nyilván. Ezeknek a figyelembe vétele mellett radikális földreform javaslatot kell, hogy terjesszen elő. A fentiek figyelembe vételével kimondja, hogy mindazon földbirtokokat, akinek a gazdája elmenekült vagy a tulajdonosoknak nem feltétlenül szükséges, mert más kereseti forrásuk következtében 100%-ig biztosítva van a megélhetésük, így az egyházak és községek tulajdonában levő ingatlanokat is 100%-ig igénybe óhajtja venni, tekintet nélkül a birtok nagyságára és minőségére. Ezekon kívül nagyobb földbirtokkal rendelkező földtulajdonosoknak minden 50 kat. hold hagyandó meg.

A község határa 12 080 kat. hold, amely művelési áganként a következőképpen oszlik meg :

Szántóföld	8 079 kat. hold
Kert	50 „ „
Rét	946 „ „
Szőlő	366 „ „
Legelő	776 „ „
Erdő	1 367 „ „
Beltelkek	— „ „
Nádas	31 „ „
Földadómentes	465 „ „

12 080 kat. hold.

Mindezekből megállapítható, hogy a község határának mintegy 65%-a igen gyenge minőségű futóhomok. Tehát önként adódik, hogy az elkövetkezendő földreform radikálisan legyen végrehajtva, abból a célból, hogy a földigénylők 100%-a juttatásban részesüljön.⁴ Nem hagyandó figyelmen kívül az sem, hogy a házigénylők 100%-ig juttatásban részesüljenek, annál is inkább, mert a háború után visszatérő fiatalság nősülése következtében is feltétlenül szükséges, hogy családjuk megalapítására házhely juttatásban részesüljenek és a juttatott házhelyeken felépítsék leendő lakóházukat. A község továbbfejlesztésének figyelembevételével csak úgy lehet célszerű, ha a község belterületén a nagyobb házhelyeket és a még be nem épített telkeket is igénybe vesszük.

³ Állami Levéltár (a továbbiakban: Á. L.) Debrecen, Bihar megyei Földhivatal iratai, 1945.

⁴ A táblázatból ugyan nem következik természetesen, hogy Hajdúsámson határa jórészt futóhomok, aminthogy a futóhomok sem indokolja még önmagában a radikális földreform szükségességét. Hogy mi indokolja, azt egyébként a levél más megállapításai félreérthetetlenül megmagyarázzák. Itt csupán két rosszul fogalmazott mondatról van szó.

A Nemzeti Bizottság a földreform céljára igénybe vehető földbirtokok megállapítására egy 4 tagú bizottságot delegált. A legnagyobb gondosság és körültekintés mellett a radikális földreform előtt tartásával a következő földeket javasolja Hajdúsámson község határában igénybe venni:

Szántó	2268	kat. hold
Rét	167	„ „
Szőlő	102	„ „
Erdő	24	„ „
Legelő	8	„ „
Kert	9	„ „
Földadó alá nem eső	29	„ „
Összesen ...	2607	kat. hold.

A földreform során kívánja elsősorban azokat földhöz juttatni, akik a Vörös Hadseregbe, illetve az újonnan alakított hadseregbe önként jelentkeztek.⁵ A teljesen földnélküli, földműveléssel foglalkozó családokat. Mindazokat a nagy családú törpebirtokosokat, akiknek 5 holdnál kevesebb földjük van. Valamint azokat a földműves családokat, akiknek a férjei a jelenlegi háborúban szolgálatot teljesítenek.⁶ Mégpedig úgy, hogy a juttatandók legkésőbb 1945. évi szeptember hó 1-ig birtokukba helyeztessenek és a legsürgősebben telek-könyvi tulajdonnal rendelkezzenek.

A földreform során igénybe veendő birtokokat minden kártalanítás nélkül kívánjuk, hogy igénybe vegyék, mert figyelembe vesszük, hogy csak azokat az ingatlanokat vesszük igénybe, amelyeknek a tulajdonosai elmenekültek, vagy akiknek amúgy is 100%-ig biztosítva van a megélhetésük, tehát kártalanításra nem szorulnak. Tekintettel arra, hogy a juttatásban javaslatra hozottak mind kivétel nélkül tőkével nem rendelkező, nehéz anyagi körülmények között élő egyének, azért javasoljuk, hogy a juttatott ingatlanok bekebelezése a felparcellázással járó költség nélkül juttassék a juttatottak birtokába, vagy amennyiben ez nem lehetséges, a fenti költségek a legminimálisabb összegre szoríttassanak.

A nagy számú földigénylőre való tekintettel javasolja a Nemzeti Bizottság, hogy Debrecen város határában és a város tulajdonát képező Tornyostanya, Dombos-tanya, Sziki-gyakor és Ároki-rét elnevezésű ingatlanok csatoltassanak Hajdúsámson község területéhez és abból a hajdúsámsoni földigénylők legyenek kielégítve, mivel azokat az ingatlanokat évtizedek óta hajdúsámsoni lakosok művelik. Tekintettel arra, hogy Hajdúsámson községben igénybe vehető földbirtokok a Debrecen város határából ide csatolni kért fent felsorolt ingatlanokkal sem elégségesek a hajdúsámsoni földigénylők kielégítésére javasolja még a Nemzeti Bizottság, hogy jelenleg Nyíradony község határához tartozó Viczmánd-tanya, Kriston-tanya, Répási rész és Nagypóka elnevezésű ingatlanok, melyek Hajdúsámson közvetlen határában fekszenek és azok közül a legtávolabb eső sines 5 kilométernél távolabb, míg Nyíradony községtől a legközelebb eső is 13 kilométerre van, csatol-

⁵ Értsd a Szovjetunió Vörös Hadseregét és az Ideiglenes Nemzeti Kormány által toborzott magyar demokratikus hadsereget.

⁶ A mondatból nem derül ki világosan, hogy ezen kiket ért: mindazokat-e, akiket Horthyék bekényszerítettek a háborúba, vagy csak azokat, akik a háború végén szembefordították fegyverüket a német és magyar fasiszmuossal. Bármilyen értelmezést adunk azonban e kijelentésnek, az az eredeti mondanivaló értékéből mit sem von le.

tassanak Hajdúsámson község határához. Fenti javaslatunkat azzal indokoljuk, hogy Nyíradony község lakossága, s így a földigénylők száma is kevesebb, viszont az igénybe vehető földbirtokok száma jóval túlhaladja a Hajdúsámsonban igénybe vehető földbirtokok számát, s így az ottani földigénylők a fenti ingatlanok lecsatolásával is kielégíthetők. Továbbá javasolja a Nemzeti Bizottság, hogy Hajdúsámson község határában elfekvő Savósgut elnevezésű erdő a községhez csatoltassék, mivel az 1866. évig a község tulajdonát képezte.⁷

Kéri a Nemzeti Bizottság az Országos Földrendező Bizottságot községünkre vonatkozólag a fenti javaslatunk elfogadását és annak mielőbbi végrehajtását elrendelni.

A földreform végrehajtása után igen sürgősen meg kell indítani a tagosításokat is, mert a mezőgazdaságnak ehhez igen fontos magán- és közérdeke fűződik. Hajdúsámson, 1945. évi febr. 20.

D. S., a Nemzeti Bizottság jegyzője. Cs. S., a NB elnöke.⁷⁸

3. „Repülő Bizottság jelentése.⁹ Alispán Úrnak! Berettyóújfalun.

1. A földigénylő bizottság megalakult Tépe községben 1945. március 14-én.

2. A Földigénylő Bizottság megalakulása népgyűlés által jött létre a helyi Kommunista Párt által. A meglévő pártok kebeléből megszavazta a Földrendező Bizottság számarányát.

4. A Földrendező Bizottság tagjai valamennyien földigénylők és 5 kat. holdon aluliak.

5. A Földrendező Bizottság eddigi működése: az adminisztrációs munkálatok megejtése, valamint tervezése. Ezt a következőképpen oldották meg: az egy-két személyes családoknál 3—4 kat. hold, 5—7 személyes családoknál 7 kat. hold, 7—10 személyes családoknál 10 kat. hold, 10-en felüli családtagoknál 15 kat. hold.

6. Tépe község összterülete 4032 kat. hold 225 négyszögöl.

7. A község kiosztásra kerülő földje ami a Földigénylő Bizottság rendelkezésére áll 909 kat hold. A Földigénylő Bizottság már ezideig megmunkálásra kiosztott 100 kat. hold földet, ami már nagyrésztben be is van vetve, vagy a vetés folyamatban van, vagy már megművelt. Továbbá 8 kat. hold 1000 négyszögöl földet, konyhakertészet céljára kiosztott. Tervezetbe vett a Földigénylő Bizottság 10 kat. hold földet a káptalan uradalomból, annak megfelelő helyen házhelyek céljára.

⁷ Később a földreform végrehajtása során — Tiszántúlon — általánosan jellemző tünet volt, hogy a szomszédos községek rendezni akarták egymás között a határok kérdésében régen húzódozó vitáikat is, vagy a másik község gazdagabb határából igyekeztek földet szerezni saját nincstelenjeik kielégítésére. Hosszú vitákra adott ez okot, mert minden község védte a maga határát és mert Tiszántúlon kevés volt az olyan község, mely földet juttatva saját nincstelenjeinek, képes lett volna a szomszédos falvaknak is földet adni át felosztásra. A vitákat az Országos Földbirtokrendező Tanács zárta le; az esetek többségében megtartva az eredeti községi határokat, s a saját községükben földhöz nem jutottakat pedig nem a szomszéd falu ugyancsak nem bőséges határából, hanem Dunántúlon juttatták földhöz.

⁸ Á. L. Debreceen. Hajdú megyei Földhivatal iratai, 26-os csomó.

⁹ Közvetlenül a földreform-rendelet megjelenése után a Megyei Földhivatalok bizottságokat küldtek az egyes községekbe ellenőrizni, ill. segíteni a földreform megindulásának munkálatait. Ezek voltak az ún. Repülő Bizottságok.

A meglevő igavonó jószágokkal lelkesedéssel folyik a munka a kiosztott területeken. Tépe, 1945. márc. 26. (aláírás)".¹⁰

4. "Községi előjáróság! *Nyírbogdány*.

Fenti tárgyú kérelmet eredetben azzal küldöm meg az Előjáróságnak, hogy azt tegye át Nyírbogdány község termelési bizottságához azzal, hogy a törvényes rendelkezések értelmében egyelőre föld juttatására nincsen lehetőség, így egyelőre a Nyírbogdányi Sz. F. féle birtok sem osztható ki. A kiosztásban annak idején azok részesülnek előnyben és azok hozzátartozói, kik a Nemzeti Hadseregbe jelentkeznek és földjuttatásra érdemeket is szereznek.¹¹

Nyíregyháza, 1945. március 7. alispán s. k.

Ez ismertetett iratok korábbi keltezésűek, mint a kormány földreformról szóló rendelete (az csak március 18-án jelent meg a sajtóban), ezért különösen alkalmasak arra, hogy a szegényparaszság földet követelő indulatát tanúsítsák.¹² Az első kettőt: a hajdúsámsoniak levelét és a biharnagybajomiak jegyzőkönyvét maguk a szegényparaszrok írták — ez a fogalmazásból világosan kitűnik —, a másik kettőt róluk írták. Mondanivalójuk egyértelmű: a szegényparaszrok földet, földosztást követeltek. A biharnagybajomiak írása és a tépeiekről szóló feljegyzés szerint — s ez volt a helyzet más községekben is — a szegényparaszrok nemhogy magukra maradtak volna törekvéseikkel, hanem támogatót, szervezőt kaptak a Kommunista Pártban. Nem véletlen az, hogy a szegényparaszság földreformot követelő szószólói maguk is szinte valamennyien kommunista pártiak voltak. A szegényparaszrok korán megérezték, hogy ez a párt az, amely legmesszebbmenően hangot ad az ő igényeiknek, s erejével, szervezettségével képes sikeresen harcolni annak megvalósulásáért.

A közölt levelek tiszántúli községek irományai közül kerültek elő. S ez nem a véletlen, de nem is az iratok tudatos válogatásának eredménye. Hogy a tiszántúli szegényparaszság kezdte el legkorábban követelni a földet, az természetesen következett forradalmi múltjából, s felszabadulásának korábbi időpontjából. Nyilvánvaló, hogy a már 1944 őszén felszabadult tiszántúli szegényparaszság nagyobb szerephez jutott a földreform előkészítésében, mint a dunántúliak, ahol még a földreformról szóló rendelet megjelenésekor is hadműveletek folytak. A földreform gyors végrehajtását követelte Tiszántúlon a termelés érdeke is. Őszi vetés nem volt, hiszen éppen az őszi munkálatok idején állott ott a front, azt tavaszi vetéssel kellett pótolni, de hogy ezt a más földjén, az elmenekült földbirtokosok földjén tegyék meg, arra nem voltak hajlandók a forradalmi érzelmű, földéhes tiszántúli szegényparaszrok. Valamennyi, a földreformot sürgető iratban megtaláljuk ezt a termelés megindítására való hivatkozást.

A szegényparaszság spontán földreform követelése egyrészt siettettk a földreform törvényes megindításának időpontját, másrészt közvetve hozzájárultak a rendelet intézkedéseinek kialakításához is. Jóllehet, a rendelet

¹⁰ Á. L. Debrecen, Bihar megyei Földhivatal iratai, 1945.

¹¹ Ez az alispán által aláírott válaszlevél csak közvetve szól a földreformról, de amit mond, figyelemre méltó. Márc. 7-én, törvényes rendelkezések hiányára való hivatkozással megakadályozni igyekszik a nyírbogdányi szegényparaszrok földosztás iránti kérelmét. Ha márc. 7-én a válaszlevelet írták, akkor a paraszrok bizonyára jóval korábban foglalkoztak már maguk között a földreform gondolatával.

¹² A Tépéről szóló jelentés ugyan márc. 26-i dátumot visel, de az is arról ad hírt, hogy a községben márc. 14-én, tehát a rendelet megjelenése előtt alakult meg a Földigénylő Bizottság.

megalkotói közül a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Paraszt Párt képviselőinek elképzelése, a földreform radikalizmusát illetően, nem maradt el a szegényparasztság kívánságaitól, de a koalíciós partnerek más véleményen voltak. Ezért jó volt az, hogy a rendelet megalkotása körüli vitában a kommunisták támaszkodhattak a szegényparasztok spontán földköveteléseire. A hajdúsámsóniak például — mint az ismertetett iratból láthattuk, de hozzájuk hasonlóan még sok más község szegényparasztsága — azt követelték, hogy 50 kh. legyen a földreform után a maximális birtokhatár, így a földreform rendelet megalkotásánál a Kisgazda Párt képviselői már nem tarthattak ki az ő általuk elképzelt több száz holdas határnál, hanem kénytelenek voltak elfogadni a Kommunista Párt által javasolt 100—200 holdas birtokhatár maximumot. Ez arra mutat, hogy a tiszántúli szegényparasztságnak január, február hónapban megnyilvánuló földosztó törekvése hozzájárulás volt a földreform-rendelet kialakításához is.

A már ismertetett, s a következő irományok is mind a szegényparasztság földet követelő magatartását bizonyítják. Emellett azonban számos tiszántúli községben is lassan indult meg a jelentkezés a földért. Helytelen lenne elhallgatni azt, hogy sok tiszántúli faluban, a forradalmi múlt ellenére is, működtek visszahúzó erők, de mégsem ez volt az általános, és mindenekelőtt nem a földtől való húzódás fejezte ki a szegényparasztság igazi érzéseit. Ez csak a keserű tapasztalatok ráakódása volt sokuk tudatára. Minden faluban voltak, akik a felszabadulás első pillanatától kezdve tudták és vallották, hogy elérkezett az igazi földreform ideje, s azon munkálkodtak, hogy az minél előbb valósággá váljék, és voltak, akik, talán mert a múlt jobban összetörte a gerincüket, akarni már nem tudtak, mert féltek. Félelmük azonban az előbbieké példája nyomán elmúlt, s megmutatkozott az ő igazi énjük is: a földéhes szegényparaszt, aki küzdeni is tud a földért. S ez a folyamat legkésőbb 1—2 hónap alatt mindenütt lezajlott. Ezért helyes az, ha a szegényparasztság földet követelő hangulatáról általánosítva beszélünk.

A földreformról szóló rendelet megjelenésével új szakasz nyílt a földreform történetében, de ez még nem jelentette azt, hogy ezzel minden akadály elhárult a tiszántúli szegényparasztság földhözjutásának útjából. Tiszántúli birtokmegosztásából szükségszerűen következett, hogy a rendelet meghatározása szerint felosztható nagybirtokok földje nem volt elegendő a nincstelenek kielégítésére, s így többségük továbbra is földnélküli szegényparaszt maradhatott volna. S ekkor a tiszántúli szegényparasztok a rendelet megszábasán túllépve, és a földbirtokosok ellenállása ellenére, felosztották — alig hagyva vissza valamit — a 100—200 holdas gazdag paraszti birtokok és kisebb úribirtokok többségét is. Nem tartozik e közlemény keretébe annak eldöntése, hogy helyes vagy helytelen volt-e ez az eljárásuk, de ide tartozik annak megállapítása, hogy a parasztbirtokok felosztásánál a szegényparasztoknak ugyanarról a magatartásáról volt szó, amellyel január-február hónapban földreformtervezetet készítettek és földet osztottak rendelet nélkül, mert jött a tavasz, s ők vetni akartak, mégpedig a saját földjükön. Ugyanerről volt szó április—május—júniusban: a szegényparasztok számára a demokráciát a föld jelentette, s ezért jogot éreztek a földhöz még akkor is, ha miatta törvényes rendelkezésekkel kerültek is szembe. Annál is inkább, mert akiktől elvették a földet, azoknak nem sok közük volt a demokráciához.

Elsőnek nézzük meg, hogyan kap hangot ez a probléma egy hivatalos jelentésben. (A jelentésnek csak az idevágó pontját idézzük.) „Végül tisz-

telettel jelentjük, hogy egyes földigénylő bizottságok, egyes elszigetelt esetekben a Tanácsnak a Rendelet szelleme értelmében hozott határozatát nemcsak, hogy tiszteletlenül fogadják, hanem azzal szembehelyezkedve agresszív magatartást tanúsítanak és önkényesen ingatlanokat vesznek igénybe földbirtokrendezés céljára, amelyek a törvényes rendelkezések és a Tanács határozata értelmében mentesítve lettek. A Tanács kívánatosnak tartaná és kéri, hogy az Országos Tanács a maga tekintélyével az egyes földigénylő bizottságokhoz közvetlenül intézendő leirat formájában utasítsa a földigénylő bizottságokat, hogy a megyei tanácsok határozatát kellő tiszteletben tartsák, mert különben a megyei tanácsok működése gyakorlatilag lehetetlenné válik.

Gyula. 1945. Április 17.

A Békésvármegyei Földbirtokrendező Tanács megbízásából elnök.”¹³

Ebből az idézetből képet kapunk a birtokhatárok körüli harc korai jelentkezéséről és méreteiről. Ha ugyanis a Megyei Tanács, egy hónappal a rendelet megjelenése után, kénytelen felettes szervének — az Országos Földbirtokrendező Tanácsnak — jelentést tenni arról, hogy a szegényparaszatok áthágják a rendeletnek a birtokhatárokról vonatkozó intézkedéseit, akkor ez bizonyára nem kis problémát jelentett számukra, s nem is elszigetelt jelenség volt. Még akkor sem, ha felterjesztésükben — bizonyos politikai megfontolásokból — ők maguk nevezik „elszigetelt jelenségnek”.

A továbbiakban beszéljenek ismét a szegényparaszatok. Hogyan értékelték és mivel indokolták a gazdag paraszti és kisebb úribirtokok rovására végrehajtott földosztó törekvéseiket.

5. „J a v a s l a t a : a kisújszállási Földigénylő Bizottságnak a Szolnok megyei Földbirtokrendező Tanácshoz. Kisújszállás megyei város hatszáz földigénylője nevében a megválasztott községi földigénylő bizottság a következő egyhangú határozati javaslatot hozta : az alább felsorolt földbirtokosok földbirtokait, gazdasági felszereléseit és gazdasági épületeit kártalanítás nélkül sajátítsa ki az állam a kisújszállási földigénylők kielégítése céljából :

(Itt következik huszonnégyszáz név, foglalkozás, lakás megjelöléssel s az egyenkénti indoklása annak, hogy ki mivel szolgált rá földjének elkobzására. Itt ilyen megjelölések szerepelnek : Német barát, fasiszta, Zsidó vagyon eltulajdonítás. 1920-ban Héjas-csoport beliből botoszó. Sztójai Döme kiszolgálója stb. Majd így folytatódik :)

Általános indok a fenti javaslatához :

Eltekintve az egyes tulajdonosok külön népellenes cselekedeteitől, kivétel nélkül olyan birtokosokról van szó, akik a földjüket csupán kihasználási szempontból tekintették élethivatásként szolgáló tulajdonoknak.

Ezek a gazdák — nagy része — voltak azok is, akik mikor 1920-ban a város tanácstermében Horthy Miklós kijelentette : »A vörös láng az ország bármely sarkában csap fel, vérbefolytom«, akkor szűnni nem akaró tapsviharral juttatták kifejezésre lelkivilágukat, népellenségüket. És ez a magatartás kísérte őket egy emberöltőn át és ezzel váltak munka-erkölesszörnyökké.¹⁴

¹³ F. M. irattár, Földhivatali iratok. Alapszám 3/1945.

¹⁴ Ez a gondolat különböző megfogalmazásban, még többször visszatér ebben a levélben. Pl. „az ön- és osztályöntudatosság határáig eljutni nem tudó munkás minden esetben szabotálta, rongálta a gazda tulajdonát képező nemzeti vagyont” . . . „amit (a földet) a rajta dolgozókkal együtt csak kiuzsoráztak” . . . stb. A fogalmazás ugyan egy kicsit zuvamos, de azért kivehető az értelem. A szegényparaszatok jól tudták azt,

Ezek a birtokosok voltak azok, akik Kisújszállás polgári középosztályának a gerincét képezték. akik választások idején azzal hoztak kényszerhelyzetbe embereket, hogy megfenyegették: »Nem kapsz nálam aratást, dézsmát, tengeriföldet, vagy nem lakhatsz nálam, ha nem szavazol oda, ahová én!« Ezek voltak, akik a földjükre, tanyájukra csak azért mentek ki, hogy a munkásokat jól leszidják; semmibevevő magatartásukkal félemlítően székírozzák, aminek a következménye az volt, hogy az ön- és osztálytudatosság határáig eljutni nem tudó munkás minden esetben szabotálta, rongálta a gazda tulajdonát képező nemzeti vagyont. Ez a bizottság világosan látja, hogy a megnevezett birtokosok — mint ezideig sem — nem tudnak beleilleszkedni a demokratikus munkaközösségbe, csak munka-erkölcsrontó hatással lennének már pusztá jelenlétükkel is; ezért kívánjuk, hogy az ország és városunk szempontjából is létkérdést jelentő gazdálkodással járó termelésből ki legyenek zárva; legyen tőlük elvéve az a föld, amit a rajta dolgozókkal együtt csak kiuzsoráztak.

Felelősségünk biztos tudatában nyúlunk ennek a kérdésnek a megoldásához: tudjuk, hogy ez a föld a bitorlóik által már el volt zálogosítva a német imperialista szörny javára és csak az orosz vérrrel megpecsételt Demokrácia váltotta vissza azért, hogy azoknak a dolgozóknak adja, akik azt megtermékenyítik.

Ezt a javaslatot magáévá tette a kisújszállási földigénylők együttese 1945. évi április hó 1. napján tartott gyűlésén.

Hitelesség igazolásául:
a Földigénylők választmánya

a gyűlés megnevezettjei:
16. aláírás¹⁵

5 aláírás

Az érdekeltek nem nyugodtak bele a szegényparasztok döntésébe, hanem megpróbálták azokat különböző úton-módon kijátszani. A kisújszállásiak azonban erre is megadták a választ.

6. „Hiba, szükségszerűség és kötelesség!

Mint más községekben is, úgy Kisújszálláson is hibákat követtünk el és még — talán — követünk is. Örülünk, hogy hibázhattunk, mert fájdalmasan nagy hiba volt a múltban, hogy nekünk, paraszt munkásoknak ilyen hibákat nem volt módunkban elkövetni.

Elkövettük azt a hibát, hogy elosztottunk olyan földbirtokokat, amihez törvényes jogunk nem volt. Igénybevettük 10 birtokos 100—100 hold földjét, amit kicserélésre terjesztettünk fel az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz.¹⁶

hogy akik nem a sajátjukban dolgoznak, nem vigyáznak úgy a gépekre, az állatokra, nem törődnek úgy a földdel, a termelt javakkal, mint az önálló kisparasztok. Miért is lettek volna gondosabbak, hogy a gazdának több legyen? Egyszóval rossz volt a munka-erkölcsük: erre vitte őket a rossz bánásmód s az, hogy munkájukért csak csekély ellenszolgáltatást kaptak. Közben azonban sajnálták, hogy nem dolgozhatnak jobban, hogy nincs értelme annak, hogy jobban dolgozzanak. S mikor földet akartak a demokráciától, ezt leírták, hogy mindenki megértse, hogy nem tulajdonságaik, hanem helyzetük miatt dolgoztak rosszul, s ha helyzetük megváltozik, nem lesz többet gond a „munkaerkölcscsel” sem.

¹⁵ Á. L. Szolnok. Községi Földigénylő Bizottsági iratok. Kisújszállás.

¹⁶ Az előző iratban 24 tulajdonos földjére tettek elkobzási javaslatot, hogy itt csak 10-ről beszélnek, ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a többit elfogadták. Ez nem jelenti azonban azt, hogy Kisújszálláson ennyi volt az összes elkobzás és ennyi az összes vitás ügy. Mind az elkobzás, mind a vitás ügyek száma később több százra duzzadt.

Mielőtt — akár a Megyei Tanács — akár az Országos Tanács ezt a kérelmet jóvá hagyta volna, mi elosztottuk ugyanazzal a meghatározással, mint az elkobzott és kisajátított földeket. Ebből a tényből lehet következtetni hozzá-nemértésre is és rosszakaratúságra is.

Ezt akarjuk most megvilágítani úgy a Megyei Tanácsnak, mint az Országos Tanácsnak és a törvényes jogukat kereső 100—100 hold föld tulajdonosainak.

Ez a hiba szükségszerűségből és kötelességből származott. Mi volt ez a szükségszerűség? Kisújszállás nagy kiterjedésű határában jóval több a rossz minőségű, mint a jó minőségű föld, ami nemcsak azért rossz, mert nehéz megmunkálni, hanem mert nem is terem, vagy alig-alig annyit, ami a termelési költséget megadja. Nyugodtan mondhatjuk azt, hogy Kisújszálláson nem tudtunk volna jó földet adni az igénylőknek, ha ezt a kérdéses 1000 holdat csak feltételesen osztjuk ki.

Miért? Ha ezek a jobb földek a törvény rendelkezéseinek megfelelően érdemesültebb¹⁷ igénylőnek jutnak, amiből később ki lesznek mozdítva, úgy igazságtalanul járunk el, mert azok maradnak juttatottak, akik arra kevésbé érdemesek — viszont, ha azok jutnak a föltételes birtokba és megmaradhatnak ott, ez is az igazság rovására megy.

De még sok más okon kívül is az elkövetett hiba legfőbb oka az a kötelességtudat volt, hogy azt a földet, amelynek a mindenkori megtermékenyítői a kisújszállási földtelen tömegek voltak, és amely föld ez évben is parlagon heverne, ha a kisújszállási földmunkásság ezeket meg nem művelte volna. Így azt érezzük, megbocsáthatatlan bünt követtünk volna el Kisújszállás dolgozó társadalmával szemben, ha nem így járunk el, mint ahogyan eljártunk, annál is inkább, mert ez a szükségszerű hiba elkövetése nemcsak találkozik városunk munkástömegeinek az akaratával, hanem azoknak a parancsára történt meg: többszöri párt és szakszervezeti gyűlés megnyilatkozása folytán.

Ezért itt a nyílt szintéren kérjük az Országos Földbirtokrendező Tanácsot, hozzon ügyünkben böles és igazságos intézkedést, mely szerint ha a cserére javasoltak nem juthatnának is más területen hasonló minőségű birtokhoz,¹⁸ úgy mérlegelje le a mi kivételes adottságainkat és tegye megváltás alá a már erre régen megérett birtokokat.

Sok jót ígérni nem tudunk, csupán azt, hogy munkánkat készséggel adjuk továbbra is a föld megművelésére, de egyben azt is meg kell mondanunk, hogy ezek a földek a jövőben nálunk nélkül átkot és mérget fognak teremni, amelyben a bűn fog élőködni.

Kisújszállási községi Földigénylő Bizottság:

Kisújszállás, 1945. május hó 23.

T. M. s. k.¹⁹

A levél hangja magabiztos, harcra kész. Írója vállalja a felelősséget a rendeletnek ellentmondó intézkedésért. Nem védekezik, nem indokol, hanem a történelem igazságával támad. Elismeri, hogy hiba történt, de nyugodtan mondja ki, hogy e hibának az elkövetésére őket a múlt sokkal súlyosabb hibája kényszerítette.

¹⁷ Kinek-kinek az igényjogosultságát rangsorolták s természetesen elsőnek azokat elégítették ki, akik legjobban rászolgáltak a földre.

¹⁸ A szegényparasztok azt javasolták, hogy az általuk kiosztott parasztbirtokok tulajdonosait az állam kárpótolja dunántúli földből, itt is erre történik utalás. Ez sok szempontból — amire a szegényparasztok nem gondolhattak — nagyon helytelen lett volna, ezért ilyen megoldásra még kísérletek sem történtek.

¹⁹ Á. L. Szolnok, Alispáni iratok, 9074/1945.

Ez a levél is mutatja, hogy nem, vagy csak a legritkább esetben kerültek a szegényparasztok szemtől-szembe a volt földbirtokosokkal. A harc a bürokrácia útvesztőiben folyt, a földreform ügyeit intéző felsőbb szervek előtt: nevezetesen a Megyei Földbirtokrendező Tanácsnál. Ide fellebbezettek a volt tulajdonosok s itt, az esetek többségében, mivel csak papírforma szerint, s a rendeletet mereven alkalmazva döntöttek, a földet visszaítélték a volt tulajdonosoknak. Ebbe természetesen a szegényparasztok sem Kisújszálláson, sem máshol nem nyugodtak bele,²⁰ amint ez a most következő iratokból is kitűnik.

7. „Tekintetes Hajdúvármegyei Földbirtokrendező Tanács. Debrecen.

Jegyzőkönyv

Felvétetett Kabán a Földigénylő Bizottság helyiségében 1945. VI. 10-én.²¹

2. A földbirtokreformmal kapcsolatos mérnöki munkára befizetni rendelt összegre, mely kh-ként 20 pengőt jelent — semmi körülmények között halasztás nem adható: tudomásul vesszük.

Tisztelettel bejelentjük azonban, hogy a Kabai összes földosztás nem ér 20 pengőt nem kh-ként. Mert a repülő bizottság által jóváhagyott 1686 kh-ból 1118 kh lett jóváhagyva. Ebből a Vármegyei Tanács ápr. 20-tól különböző időszakban 626 kh-at kivont a felosztás alól és még ki tudná megmondani mennyi lesz mentesítve míg rendezettnak lehet majd tekinteni a földosztást. Ilyen körülmények között tervezetet készíteni és halasztás nélkül bizonytalanságért mérnöki díjat fizetni nem vagyunk hajlandók. Lassanként minden föld visszaszivárog régi tulajdonosához. Ennek csak örülni lehet, a kapitalista rendszer karma mélyen belevágott a munkásság szívébe, de kész azt kitépni a gyökerével együtt. Most véres verejtékkel elvetettük a határt, ez évben meg is munkáljuk, ősszel felülünk lehet mentesíteni a kisajátítás és elkobzás alul az egész határt. Meglátjuk mit művelnek meg belőle tulajdonosai, akik most görcsösen ragaszkodnak hozzá. Ne sírjon a földért senki, örvendezhetnek neki továbbra is: csak legyen megmunkálva.

Azt azonban bejelentjük, hogy a földet most felfogtuk, bármilyen nehezen is, de elvetettük, a termést ez évben belőle kivesszük, bármilyen nehezen esik is az régi tulajdonosának, mert ha mi el nem vetjük, a határ fele vetetlen marad.

Szomorú, hogy most mindenkinek élethivatása a mezőgazdálkodás és mégis mással munkáltatja és munkáltatta eddig is a földjét, mind valamennyi.

²⁰ Az ugyancsak forradalmi múltú s szintén korábban felszabadult Borsod és Heves megyékben is találkozunk a Tiszántúlon tapasztalt jelenségekkel: mind a földreform korai végrehajtását, mind a birtokhatárok megsértését illetően. Ezt igazolja a Borsod megyei Földbirtokrendező Tanács elnökének 1945. ápr. 12-én az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz intézett felterjesztéséből vett alábbi idézet.

„Egyes Földigénylő Bizottságok teljesen önkényesen járnak el. Minden területet még ha a rendelet szerint mentes is, tekintet nélkül arra, hogy a tulajdonos földműves családból származik-e és gazdálkodik-e, igénybe vesznek és az Országos Tanács hozzájárulását, avagy határozatát be sem várva, birtokba is adják. Megjelent olyan községi jegyző is, aki kijelentette, hogy nem érdekli az Országos Tanács határozata, fel sem terjeszti a mentes ingatlanokra vonatkozó megváltás céljából az igénylési szándékot. A rendelet szerint mentes ingatlanokat kiosztotta és birtokba adta. Eddigi tapasztalatom az, hogy alig van birtok, amelyikből a rendelet szerint mentes részt a Földigénylő Bizottságok meghagytak volna. Budapest, Földművelésügyi Minisztérium irattár, Földhivatali iratok, alapszám 9/1945.

²¹ Az első pont érdektelen, adminisztratív jellegű kérdésekkel foglalkozik, ezért közlésétől eltekinttünk.

kik a kisajátítás vagy elkobzás alul mentesültek. Nem ezt a földbirtok-reformot vártuk; az Ideiglenes magyar kormány jelszava (azé a föld, aki azt megmunkálja) sajnos meg kell mondanunk a gyakorlat mást mutat. Mindegy a munkásnak, ha kapitalista rendszer van is, vagy tisztelet a kivételnek báránybőrbe bújt kapitalista rend fosztja meg munkájának gyümölcsétől. Bármilyen súlyosnak tekintendők is kifejezésünk, mondhatjuk mint a múltban: egy rendelet, százféléképpen végrehajtva.

A 600/1945. sz. rendelet 23 §-a értelmében házastársak vagyona egy személynek tekintendő, ezt hajtottuk végre. A mentesítést azok kapták, kik házastársak. Így halad a munkásság a minden mindegy mezején előre. A 39 óta vett ingatlanok is mentesültek túlnyomó részben. Az ilyen földbirtok-reformból, illetve annak végrehajtásából melyet mi élvezhetünk: nem kérünk.

A kapitalista szellem a demokrácia ruházatába öltözve többre néz egy csendő házastársat vagy egy gazdálkodót, kinek munkája semmi más célt nem szolgál, mint a gazdasági válság előidézését. Erre több szükség van, mint a munkásra, ki a határt elvetette minden erejének latbavetésével. Ők nem születtek arra, hogy dolgozzanak: csak dolgoztassanak. Szeretik a földet magokénak tartani csak; érte áldozatot hozni nem hajlandók. Nem a múlt bűnösei, a jelen bűnösei közé tartoznak azok kiknek a mentesítés jutott. Ma is nyíltan mondják ez ami most történik csak átmeneti dolog jönnek még ők is. Már sajnos nem jönnek, itt vannak. Folytathatják eddig is folytatott bűnös üzemleiket és élni is fognak vele.

Csatoltan küldjük azoknak a névsorát, akik mentesítve lettek a megváltás és elkobzás alul. E sorokban foglalt jogos panaszok orvoslásra várnak.

Azokat az utasításokat, melyet a vármegyei tanácstól adnak ki betartani csak a sorainkban foglaltak alkalmazásával lehet. Ha nem lehetünk szálfák ezen a földön leszünk cserjék, taraczkok, vagy legalább gyomok. Úgy kapaszkodunk a mi szeretett földünkbe, mint a taraczk, melyet mindig irtani kell. Tesszük ezt azért, mert szeretjük a földet. Nemcsak azért, mert nekünk adta a most fennálló törvényes rendelkezés, hanem munkánk után ebből élünk. Mi megértettük a hívó szót, azé a föld, aki azt megmunkálja.

Semmi más vágya a kabai földigénylőknek, nincsen csak a már idézett jelszót a gyakorlatban is hajtsák végre, kik arra hivatva vannak.

A kabai földigénylők javaslata a H. vármegyei Földosztó Tanácshoz küldendő. A benne foglaltak megszívlelését remélve. Maradtunk teljes tisztelettel

Földigénylők

Kaba, 1945. VI. 14.²²

Ennek a levélnek más a hangja, mint a Kisújszállásinak. Keserű, csalódott, hitetlen. Megpróbálja a kabai földreform sikertelenségét tudomásul venni. De nem kell félni ennek a levélnek az íróit sem. Akik ezt a mondatot leírták: „úgy kapaszkodunk a mi szeretett földünkbe mint a taraczk, melyet mindig irtani kell”, azok tudtak harcolni is, s elkeseredésükből fakadó lemondásuk csak átmeneti jellegű volt.

A következő irat az endrődi földigénylő bizottság levele az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz.

²² Á. L. Debrecen, Hajdú megyei Földhivatal iratai, 1945—46., községek szerint:

8. „Alább felsorolt, elkobozni és igénybe venni javasolt birtoktétteleinket egyéni és összesítő indoklásainkkal együtt beterjesztjük azzal, hogy indokaink erősen mérlegeltesenek az Orsz. Tanács részéről.”

Ezután következik 29 birtokos névszerinti felsorolása, megjelölve, hogy hány hold földet bírtak, s részletes indoklása annak, hogy kinek-kinek miért vették el és osztották ki a földjét. Szemléltetőül lássunk egy néhány indokolást :

„T. J. 138. h. 969 □ (Bogarzó) ingatlana mint elhagyott úrbirtok vétetett igénybe. Működésünk kezdetén nevezett ismeretlen helyen tartózkodott, bár utóbb ügyvédje útján jelentkezett, mindmáig nem ismerjük egyéb vagyoni viszonyait, főként nem ismerjük politikai múltját, nevezett a múlt időkben többször tartózkodott a birtokon családjával együtt, itt tartózkodásuk azonban mindig vikend jellegű volt, gazdálkodásuk szegényteljes tények láncolata volt, ellentéte a »jó gazda gondosságának«, itt folytatott életmódjuk nem mutatott semmi olyan legesekélyebb megbecsülést birtokuk irányában, mely megbecsülésnek láthatónak kellene lenni ott, ahol a meglévő birtokot komoly létalapnak tartják.”

„Sz. E. 211 h 1461 □. (Udvarnok nádassziget) tulajdonos ezideig nem található, így még azt sem tudjuk megállapítani, hogy a birtok úri vagy parasztbirtoknak minősítendő-e?”

„Róm. Kath. Egyház 356,046 □ (nagyperes, kisperes, ugar, décsipáskom stb) azért vétetett igénybe, mert közönségünk felfogása szerint elképzelhetetlen, hogy a legnagyobb bolsevista ellenes és demokrácia ellenes tényező, a róm. kath. egyház földje nebántsvirág legyen, utal az itteni hangulatra, hogy hirhedt volt papunkat a napokban ítélte 10 évi börtönre a Gyulai Népbíróság.”

„T. I. 51 h 1007 □ földjét előbb mint igénybevettét kezeltük, utóbb elkobzásra javasoltuk annak az alapján, hogy nevezettnek férje a MÉP. békésmegyei szervezetének titkára volt. Sőt politikai rendőrségünk szerint a Keleti Arcvonal Bajtársi szövetségének tagja, imrédista agitátor volt egészen az elmenekülésig, így nagyon hozzájárult a náciszellem és annak következményei megerősödéséhez. Egyébként mindmáig nem tért haza, bár él és szabadon van.”

Az egyenkénti indokolás után a következőkben adják meg az általános értékelést :

„A fent megnevezett birtokok tulajdonosai annak idején tudomásunk szerint elmenekültek voltak, birtokukon vagy községük területén nem tartózkodtak sem ők, sem egyetlen családtagjuk sem, személyes nyomozás utánuk az akkori viszonyok között lehetetlen volt, írásbeli megkeresésükre, a vélt illetőségi helyekről csak hosszú hetek múltán vagy egyáltalán nem kaptunk választ, közben nekünk rövid tíz nap alatt végre kellett hajtani a 40 kilométeren szétszórt birtoktestek fölmérését és szétosztását, mérlegelésre megfontolásra nem volt idő és mód, közben meg kellett küzdeni a 956 földigénylő sokszor ellentétes és túlzó kívánságával követelésével is, erősen hangsúlyozzuk még, hogy működésünk első napjaiban a 600-as rendelet ismeretlen volt, amikor pedig megjelent a 600/1945 M. E. sz. rendelet, akkor már nem volt mód munkánknak a rendelet alapján való bővebb megbeszélésére, minden második napon kaptunk sürgetést fölülről a földosztás és birtoklevél kiadás mielőbbi végrehajtására. Ezért is, meg a földigénylők számához mérten kevés kiosztható föld miatt is bizottságunk a megyei tanács ismételt kifogásainak megvitatása után is ragaszkodik az igénybevett és kiosztott földekhez, leszögezzük még

azt, hogy senki olyantól nem vettünk el földet, aki azt maga megmunkálja, viszont olyanoknak adtuk, akik maguk munkálják földjüket.

Endrőd 1945. július 11.

Földigénylő Bizottság nevében
H. I. elnök.²³

Sokan szemére vetették ezeknek a foggal-körömmel harcoló szegényparasztoknak, hogy néhol túlzásba estek, oda is ütöttek, ahová talán nem kellett volna. Ezzel szemben az az igazság, amit Mao Ce-tung a kínai parasztság azonos magatartásával kapcsolatban mondott: „A kiegyenesítéshez ellenkező irányú begörbítés szükséges; amit nem görbítünk be ellenkező irányba, azt nem tudjuk kiegyenesíteni”.²⁴ Ez igazság marad még akkor is, ha egyes egyéni sorsokban valóban érdemtelenül okozott gondokat. De csakis egyéni sorsokban! Ellenkező esetben viszont — az adott példákból ezt jól láthatjuk — a szegényparasztság egésze nézett volna tragikus jövő elé.

Kiragadott példákat közöltem, s így természetesen azokat igyekeztem összeválogatni, amelyek a legtisztább formában nyújtottak bizonyítékokat a felvetett gondolatra. Volt miből válogatni. A vonatkozó iratok számának bősége, gazdagsága — mondanivalójukon túl — másik nagy bizonyíték arra, hogy a földreformot mennyire magáénak érezte az egész szegényparasztság.

ДОКУМЕНТЫ О СТРЕМЛЕНИИ КРЕСТЬЯНСКОЙ БЕДНОТЫ ЗАТИССКОГО КРАЯ К РАЗДЕЛУ ЗЕМЛИ В 1945 Г.

Магда М. Шомляи

Первая статья декрета о земельной реформе 1945 г. между прочим следующим образом обосновала необходимость земельной реформы: сокращение крупного землевладения осуществляет многовековые мечты венгерского крестьянства и передает ему в собственность исконное наследство: землю. При помощи документов, написанных крестьянской беднотой сообщенные оправдывает правильность этих принципиальных установлений декрета, тот факт, что земельная реформа была на деле воспринята крестьянской беднотой как ликвидация многовековой несправедливости. Уверенная в том, однако, что она имеет право на землю, крестьянская беднота не только ожидала земельную реформу, а также требовала ее и боролась за ее осуществление. Это доказывается прежде всего документами, отражающими поведение крестьянской бедноты еще до появления декрета о земельной реформе. Но о требовании крестьянской бедноты земли, о ее любви к земле свидетельствует и вторая группа документов, представляющих безземельных неимущих в условиях трудностей, связанных с осуществлением земельной реформы, вернее в условиях борьбы с помещиками. Сообщенные письма, написанные самими заинтересованными лицами, крестьянской беднотой, — и что они написаны на деле ими, что в них они говорят о собственных мыслях, чувствах, действиях крестьянства, выясняется из слога, из хода мыслей, из постановки проблемы — имеют ценность первоисточников относительно истории земельной реформы.

DOCUMENTS RELATIFS AUX EFFORTS DE LA PAYSANNERIE PAUVRE DANS LES CONTRÉES AU DELÀ DE LA TISZA. EN FAVEUR DE LA RÉFORME AGRAIRE EN 1945

Madeline M. Somlyai

Dans l'article 1 du décret portant sur la réforme agraire, la nécessité de la réforme est motivée entre autres comme suit: la liquidation du régime des grandes propriétés réalise le rêve séculaire du peuple agricole hongrois en lui accordant la possession de son

²³ F. M. Irattár Földhivatali iratok. Alapszám 603/1945.

²⁴ Mao-Ce Tung Válogatott Művei. I. Bpest, 1952. 45. o.

héritage ancestrale de la terre. La présente communication vérifie par les écrits des paysans pauvres la justesse de ces constatations du décret, à savoir le fait que la paysannerie pauvre accueillit la réforme agraire comme la liquidation des injustices séculaires. Mais, étant consciente du fait qu'elle a le droit à la terre, la paysannerie pauvre non seulement s'attendait à la réforme agraire, mais elle l'exigea, et lutta pour sa réalisation. C'est ce qui est prouvé en premier lieu par les écrits qui reflètent l'attitude de la paysannerie pauvre avant l'apparition du décret portant sur la réforme agraire. Le deuxième groupe des écrits publiés témoignent également les revendications de la paysannerie pauvre et son attachement à la terre, écrits qui représentent les indigents ne possédant pas de terre au milieu des difficultés qui s'imposaient au cours de l'exécution de la réforme agraire, respectivement dans les luttes qu'ils menaient avec les grands propriétaires. Que les documents y publiés furent rédigés par les intéressés eux-même, les paysans pauvres, et qu'ils y parlent de leurs pensées, de leurs sentiments et de leurs actions, ressort nettement du style, du raisonnement et des problèmes y traités ; c'est pourquoi ces documents ont une valeur de source primaire pour l'histoire de la réforme agraire.

BENCZÉDI LÁSZLÓ

Vita R. Várkonyi Ágnes: „Thaly Kálmán” című tanulmányáról

A magyar történészek egyetértenek abban, hogy az új magyar történetírás egyik legelmaradottabb ága a magyar történetírás története. Azok mellett a jelentős és maradandó eredmények mellett, melyeket történetírásunk a különböző korok feldolgozásában, új és igaz értékelésében az elmúlt tíz év során elért, a magyar történetírás történetének megírásában még jobbára az első lépéseknél tartunk. Ma még inkább csak vázlatos képet tudunk alkotni a magyar történetírás egész sor nagy jelentőségű kérdéséről: Milyen osztályerők, politikai felfogások érvényesültek történetírásunk egyik vagy másik irányzatában? Mennyiben kapcsolódott a történészek munkája a magyar progresszió ideológiájának kidolgozásához; vagy ellenkezőleg: a konzervatív, múltba forduló nézetek meggyökereztetéséhez? Hogyan érvényesült a külföldi történetírói iskolák hatása a magyar történetírás fejlődésére? Mi a pozitivista, liberális, szellemtörténeti stb. iskolák helye és szerepe az elmúlt 100 év magyar kultúrtörténetében? — olyan problémák ezek, amelyek tisztázása még előttünk álló feladat.

Mindenki előtt nyilvánvaló, aki a történeti kutatások műhelytitkaiban valamennyire is járatos, milyen roppant nehézségei vannak a historiográfia történetírói műfajának. Nem túlzás azt állítani, hogy a történetírás történetének feldolgozása kívánja írójától a legtöbb ismeretanyagot, legátfogóbb tájékozottságot, a legbiztosabb szemléleti és módszertani tudást. A történetíróink által feldolgozott régmúlt korszakok szakismeretein kívül feltételezi annak a kornak ismeretét is, amelyben a vitatott történetíró élt és alkotott. Megköveteli azoknak a bonyolult hatásoknak és összefüggéseknek a kielemezését, amelyek egy-egy történetíró vagy történetírói irányzat saját koráról vallott felfogása és régebbi történelmi korszakokról alkotott nézetei között fennállanak. Az objektív gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális folyamatok feltárásán kívül nemegyszer lélektani intuíciót és elemzést is megkíván, mert minden történeti mű mögött ott áll az alkotó ember, a maga kimeríthetetlen gazdagságával, objektív és szubjektív adottságaival.

A felsorolt nehézségek magukban rejtik a választ a kérdésre: miért maradt el a marxista historiográfia történetírásunk más ágaihoz képest. Hiszen nyilvánvaló, hogy széleskörű kutatások alapján előbb magukat az objektív történelmi folyamatokat kellett tisztázni, az új magyar történet-szemlélet alapjait kellett korszakonként lerakni, s csak ezután lehetett a történelmi múltról alkotott korábbi nézetek rendszeres felülvizsgálására, kritikai elemzésére gondolni. Vagyis előbb a történelmi múlt elé kellett megbízható tükröt állítani — az eddigi tükörképek hiteles tükrözésére csak ezután kerülhetett sor. Ez történetírásunk előrehaladásának logikus, természetes menete.

Ennek a történettudományunk fejlődéséből származó igénynek kívánt a *Magyar Történelmi Társulat* eleget tenni 1955 elején, amikor munkaközöséget szervezett azoknak a részletfeladatoknak az elvégzésére, amelyek később lehetővé tennék a magyar történetírás történetének összeállítását. A munkaközösség, amelynek vezetésére *Pamlényi Ervin* kapott megbízást, a magyar történetírás néhány kiemelkedő alakjának és irányzatának feldolgozását tette kutatásai tárgyává. Működése során az elmúlt években rendszeresen megvitatta a felvetődő kérdéseket, kicserélte a tapasztalatokat, koordinálta a kutató- és feldolgozó munkát, amelynek eredményeként az 1957 őszére készült el *R. Várkonyi Ágnes Thaly Kálmánról* szóló, mintegy 8 ív terjedelmű tanulmánya. Minthogy Thaly Kálmán történetírói munkásságának megítélése fontos kérdése a magyar kultúrtörténetnek, s mert az elsőként elkészült tanulmány hasznos tanulságokat ígért a munkaközösség további működéséhez, a Történelmi Társulat historiográfiai munkaközössége a Történettudományi Intézettel együtt széleskörű vitára bocsátotta Várkonyi tanulmányát. Ismertetésünk az 1958. március 17-én lezajlott vita főbb problémáit és tanulságait foglalja röviden össze.

*

Thaly Kálmán alakja mindezidáig úgy élt a köztudatban, mint a Rákóczi-szabadságharc sok hibát elkövető, de lelkes és rokonszenves historikusa, aki a dualizmus korában tudományos munkásságával és politikai működésével végeredményben haladó törekvéseket szolgált. Várkonyi Ágnes anyaggyűjtése nyomán azután lassan kiderült, hogy ez a Thaly Kálmánról előzetesen alkotott pozitív elképzelés nem felel meg a valóságnak, sőt a történelmi adatokból kibontakozó új s most már hiteles Thaly-kép sok tekintetben éppen ellentéte a köztudatban élőnek. Várkonyi legfőbb érdemét abban látjuk, hogy szétosztalta a bizonytalanságnak és tévedéseknek azt a ködöt, amely eddig Thaly alakját körülvette. Tanulmánya meggyőzően bizonyítja: milyen nagy eltérés adódhat egy-egy történetíró munkásságának valódi, időtálló értéke és időleges közéleti visszhangja között. Mert ha Várkonyi tanulmánya után többé nem is lehet kétségünk Thaly szemléletének fogyatékságai, módszerének dilettantizmusa felől, egy dolgot továbbra sem vitathatunk el tőle, ti. a sikert. Ha végigtekintünk a magyar történetíráson, aligha találunk példát rá, hogy egy fontos történelmi korszak megítélésében valakinek olyan szuggesztív, szinte kizárólagos hatása lett volna kortársaira és az utókorra, mint Thaly Kálmának a Rákóczi-korról alkotott közfelfogás kialakításában. Várkonyi tanulmánya alapján ma már megállapíthatjuk: ez a szuggesztív inkább a hatás befogadóira vet rossz fényt, semmint kiváltójára jót: a kortársak alighanem saját illúzióikat, végzetes történelmi tévedéseiket melengették, amikor Thaly romantikus-nacionalista történelemszemléletét oly szívesen fogadták és az agg kuruckori historikusért lelkesedtek. Éppen ez a mozzanat — Thaly nemzedékekre szóló ártalmas hatása — az, ami életművének helyes értékelését csakúgy, mint megvitatását sürgős feladattá, az egész magyar történettudomány egyik jelentős eseményévé tette.

*

Ezek előrebocsátása után nézzük már most, mik *Várkonyi tanulmányának főbb megállapításai*.

A tanulmány első fejezete Thaly Kálmán életének első, pályaválasztó szakaszáról szól. 1839-ben született olyan szegény nemesi családból, „amelynek — mint

Várkonyi megállapítja — tekintélyét már nem a birtok, hanem a nagyapák neve s a politikai és irodalmi életben érvényesülő atyafiság híre tartotta fenn”. A gyermek Thaly előbb a pozsonyi evangélikus líceumban, utóbb a pápai református gimnáziumban tanult. Itt támadtak diákkorában költői ambíciói és születtek meg első versei. „A fiatal költő rendkívül könnyen versel — állapítja meg Várkonyi —, de mondanivalója természetesen szegény.” Főként a különböző népmondákat és regéket szedi rimbe.

Középiskolai tanulmányainak elvégzése után a pesti református teológiára iratkozik. Az egyházi tanulmányok csendjéből az a nemzeti mozgalom ragadja ki őt, amely az 1859. évi osztrák—olasz háború nyomán bontakozik ki ország-szerte. Thalyt magával ragadja az általános lelkesedés: részt vesz a korabeli irodalmi összejöveteleken, tagja a *Teleki László* körül csoportosuló ifjúsági „Nemzeti Kör”-nek, szervezi a diáktüntetések stb. Egyik költeményével saját személye ellen is kihívja a hatalmasok haragját: felségsértési perbe fogják és átmenetileg kénytelen Pestet elhagyni. Erdélyben, ahová távozik, őt is megragadja a magyar—román összefogás ekkoriban fellobbant gondolata, néhány verset is ír a népek barátságáról, de a nagy felismerés később folytatás nélkül marad. A fiatal Thalyt roppant indulatok feszítik, de politikai célkitűzései végeredményben éppolyan kuszák és homályosak, mint a korabeli diákvezéreké általában. Egy biztos: a viharos hónapok újabb lökést adnak költői ambícióinak és csapongó nagyravágyásának. Várkonyi azonban rámutat arra is, hogy az a szemlélet, amellyel Thaly fiatalkori költeményeiben a nemzeti múltba fordul, nem a magyar történelem nagy tanulságainak mély megértésén alapul. Írásai nem vallanak eredeti tehetségre s hangja továbbra is a szép szavakban szóló, de keveset mondó, sokszor naiv lelkendező.

A tanulmány a továbbiakban Thaly Kálmán újságírói tevékenységével, valamint ezzel párhuzamosan, költői szereplésével foglalkozik. Felidézi a kor legnagyobb íróteknélyeinek, *Arany Jánosnak*, *Vajda Jánosnak* és *Szász Károlynak* Thaly költészetéről írt súlyos, elmarasztaló kritikáit. Ismerteti azokat a külső körülményeket és belső indítékokat, amelyek együttes hatására Thaly költői érdeklődése egyre inkább a kuruc szabadságharc felé fordul. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza *Szalay Lászlóval* kötött ismeretségének jelentőségét, de már itt utal arra, mennyire más tanulságok szűrődtek le a kuruc kor szemlélete alapján a magyar történések 1848-at átélt nagy mentorában, mint az 1860—1861-es évek diákmozgalmain nevelkedett fiatal tanítványban.

Itt, ezen a ponton jut el a tanulmány Thaly Kálmán alkotói egyénisége megértésének kulcskérdéséhez: mi magyarázza kuruckori érdeklődésének egész életére szóló megfogását. Szalay László csak az első lökést adhatta a fiatal költőnek, magának az elhatározó lépésnek ennél mélyebb, Thaly származásában, neveltetésében, egyéniségében gyökerező okai voltak. Várkonyi szélesen elemzi a problémát, többek közt kiemeli, hogy a szegény nemes származású, nehéz anyagi körülmények között élő fiatal költő számos rokont, családi öst fedez fel a Rákóczi-szabadságharc szereplői között s a kuruckort úgy tekinti, mint családjá, a vele egyivásúak fénykorát. A jelen szürkeségéért a 150 éves dicső múltban találja meg a nagy vigasztalást, s egyben kárpótlást 1848-ért, amelynek nagy szereplői körülette élnek, s amelyből neki csak a gyermekkor zavaros emlékei jutottak.

A fiatal Thaly lázas útkeresése nem merült ki az alkotói egyéniségének leginkább megfelelő tárgy keresésében és megtalálásában. „Amint fellelte a nagy témát — mutat rá Várkonyi —, egyszerűben az elmondás és kifejezés

módja vált számára problematikussá.” A Nemzeti Képes Újság és más lapok hasábjain 1862—1863-ban megjelenő történelmi tárgyú cikkei, útirajzai és forrásközlései már jelzik, hogy útja a költészettől egyre inkább a történetíráshoz kanyarodik. A szerző véleménye szerint Thaly Kálmánt nem tudatos elhatározás távolítja el az irodalomtól. Meggyőződése, hogy „szándéka és akarata ellenére szorul a történetírói pályára. Költő szeretett volna lenni, s ezért mindent megpróbált . . . „Miután rájött, hogy koszorús költővé vagy második Jókaivá új témája sem avatja, akkor fordul figyelme lassan a források tudományos feldolgozásának lehetősége felé.”

A történetírára való átnyereléshez hamarosan külső ösztönzéseket is kap. A Tudományos Akadémia történelmi osztálya — a szerző szerint alighanem Szalay ajánlására — 1864-ben levelező tagjainak sorába választja a mindössze 25 éves fiatalembert. Székfoglalóján Bottyán János kuruc generálisról készülő munkájából olvas fel részleteket — nagy sikerrel! Szemben irodalmi próbálkozásainak hűvös fogadtatásával, az új területen általános elismerést arat. Önérzetét még inkább növeli, hogy Szalay László halála után a tudományos közvélemény — többek között nem kisebb ember, mint *Eötvös József* — benne látja a tanítómester félbeszakadt művének méltó folytatóját. Rá egy évre megjelenik első történelmi monográfiája, a Bottyán-életrajz. Bár a könyv hibáira, aránytalanságaira a kor legtekintélyesebb kritikusa, *Gyulai Pál* hívja fel a közvélemény figyelmét, megírását és kiadását, az 1864—1865. évet, Várkonyi korszakhatárnak tekinti Thaly pályafutásában. Első történelmi munkájával egyben költői ambícióinak is végérvényesen búcsút mond. De titkos vágyait és legmélyebb hajlamait nem fojthatja el büntetlenül. Várkonyi már itt, Thaly fiatalságának bemutatásakor figyelmeztet: egész történetírói működésére rányomja bélyegét, hogy életére szóló nagy témáját először a költészet nyelvén szólaltatta meg. A Rákóczi-kort, mint történetíró is, a költő-Thaly keltette életre. S a szerző kimondja a súlyos ítéletet: „csaknem félévszázad szorgalmas kutató és adatgyűjtő munkája után sem mond lényegében többet a Rákóczi-szabadságharerről, mint »Trencsény, Zsibó, Koronczó«, vagy »Áldomás egy ó kancsóból« című szép verseiben”.

A tanulmány második fejezetében Várkonyi a történetíró Thaly munkásságát tárgyalja és 1867-től 1878-ig, képviselővé való megválasztásáig kíséri el életútján. Bemutatja, hogy osztályhelyzetéből következően mekkora várakozással, milyen illúziókkal fogadja az 1867-es kiegyezést, és ennek hatását történelmi művein is végigkíséri. Mint megállapítja, az uralkodóhoz fűződő viszony rendezésének az igénye Thaly munkásságában először abban a bevezetésben tükröződik, amelyet 1865-ben írt Károlyi Sándor önéletírása elé: ebben végeredményben igazolja az 1711-es nagymajtényi fegyverletételt. Később, 1867 után, elfogadja a kiegyezés közjogi alapját, a szatmári békét pedig 1867 előképének tartja. Ez a tény feloldhatatlan ellentmondásba juttatja történetírásának kuruc, nemzeti irányával. Történetiszemléletében azonban hamarosan egy másik, az előbbinél jóval súlyosabb, alapvetőbb fogyatékoság is jelentkezik, s ez — amint azt Várkonyi egy 1874-ben lazajlott vitával kapcsolatban megfogalmazza — az a tény, hogy „kora haladó eszméitől teljesen elzárkózik” — továbbá, hogy „a kuruc kor megértésének nyitjához, a társadalmi kérdések érzékeléséhez nem jut el és soha nem hallja meg a szegénylegény kuruc katonák panaszait”.

Thaly történet szemléletének elemzése során Várkonyi felveti a filozófiai és történetírói *pozitivizmus* magyarországi jelentkezésének kérdését és kimutatja, hogyan szolgálta itthoni követői körében ez az irányzat is az 1867-es kiegyezés igazolását. Elismeri, hogy az Akadémia nyíltan habsburgiánus és klerikális történészeivel szemben a Történelmi Társulat körül tömörülő történészek — köztük Thaly — álláspontja bizonyos mértékig nemzeti és egyes vonásaiban haladó. Megítélése szerint azonban a két álláspont között lehetetlen éles határvonalat húzni, mert „mindkét tábor elfogadta és történetileg is igazoltnak tekintette a kiegyezést, tehát azonos platformon állt”. Mai távlatból árnyalati eltérésnek mondja ezeket a különbségeket, annál is inkább, mert személyes kapcsolatok és érdekek gyakran „egyetlen foltta mosták össze a színeket”.

Thaly szemléletének ellentmondásait és korlátait Várkonyi nyomon kíséri a Magyar Történelmi Társulatnál kifejtett működésében is. Mint a Társulat fáradhatatlan, nagy munkabírású titkárának s a „Századok” szerkesztőjének, elvitathatatlan érdemei voltak a kezdeti nehézségek legyőzésében, a szervezeti alapok megteremtésében. Ugyanekkor azonban — Várkonyi szerint — nagy része volt abban is, hogy a történészek társadalmi szervezetének programja nem *Horváth Mihály* alelnök haladó és demokratikus irányja alapján kristályosodott ki, hanem gróf Mikó Imrének, a Társulat elnökének az 1867-es politikai rendszer konszolidálását szolgáló nézeteihez igazodott. Társulati működése idején egyébként — Várkonyi tanúsága szerint — már nyíltan kiütköztek Thaly személyes rossz tulajdonságai. Mint kutató, kizárólag magának tartotta fenn, szinte monopolizálta az általa feltárt nagyértékű forrásanyagot és mindenkit megakadályozott abban, hogy betekintést kapjon a kurucok forrásaiba. Mint tudományos szervező és publicista sértődékeny és türelmetlen volt, ellenvéleményt nem tűrt, saját működési körén belül egyeduralomra tört. Ennek kirívó példjaként a szerző idézi *Szilágyi Sándorral* és *Salamon Ferencsel* 1869-ben folytatott szenvedélyes hangú polémiáját, amelyben vitát ellenző álláspontját Thaly megpróbálta elméletileg is alátámasztani.

Thaly Kálmán történész működéséről szólva a tanulmány megállapítja s egyben kifogásolja, hogy ténykedése az 1867—75 közötti időszakban kizárólag adatgyűjtésre és forráskiadásra szorítkozott. A *Rákóczi-Tár* ekkoriban kiadott két kötete még Szalay László munkáján és útmutatásán alapult. A Thököly- és Rákóczi-korabeli vitézi és históriás énekek (többek között az „Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez” című versgyűjteménye, benne a később olyan nagy port felvert álkuruc balladákkal) szintén a 60-as évek első felének gyűjtését tartalmazták. Az 1867-et követő idők kutatásainak eredményeit részben a Századok hasábjain publikált XVI—XVIII. századi forrásközlemények, részben az „Archivum Rákócianum” első kötete jelzik. Ez utóbbival kapcsolatban Várkonyi az első köteteknél hiányolja a lényeges kérdéseket felvető előszót, a III. kötet elé írt bevezetésről pedig megemlíti, hogy itt alapozta meg Thaly a Bercsényi vezetés szerepéről szóló történelmi legendát.

Az 1875-ös év jelentős változást hozott Thaly életkörülményeiben. Egy elmérgesedett vita kapcsán, melyben *Fraknóival* és *Knauzzal* szemben protestáns álláspontot képviselt, mások biztatására végül ő is jobbnak látja, ha a Társulat egységének megóvása érdekében lemond a Társulati titkárságról és a Századok szerkesztéséről. Ennél a kényszerű lépésnél is nagyobb fájdalom

talán, hogy az Akadémia — bár három egymásutáni évben jelölték — nem fogadja be rendes tagjai közé. 1875 őszén a fővárosból Pozsonyba költözik. Kiábrándulva a közéleti szereplésből, azzal a gondolattal foglalkozik, hogy hátralevő életét egészen a tudománynak szenteli. Elhatározása háttérében — személyes sérelmein kívül — bizonyos politikai kiábrándulás is meghúzódik: már nem tekint azzal a várakozásteljes bizalommal az ország és az uralkodóház viszonyára, mint 8 évvel korábban. Öt éves gimnáziumi tanári működés után még 1869-ben a honvédelmi minisztériumba kapott kinevezést, s új helyén lépten-nyomon tapasztalhatta az osztrák és a magyar érdekek ütközéseit. 1872-ben még kormánypárti programmal próbált — sikertelenül — képviselőiséget szerezni a Székelyföldön, rá egy évre azonban már a Tisza Kálmán-féle balközép híve. A bihari pontok „szegre-akasztása”, az 1875-ös fúzió azután súlyos csalódást okoz neki és megérleli benne a minisztériumtól való megválás, a „labancos kötelékkel” való szakítás gondolatát.

Ebből az önmagában véve egészséges politikai eszmélésből — mint Várkonyi meggyőzően bizonyítja — Thaly ismét rossz irányban keresi a megoldást. „Az 1867—1875 közötti éveket . . . a középnemesei politika kudarcának tekinti. Helyes meglátásából azonban helytelen következtetést von le; nem a haladó osztályok és eszmék felé fordul, hanem, a látszatoktól félrevetve, a nemzet igazi vezetőit az arisztokráciában látja.” Politikai nézeteinek változásai tükröződnek történetiszemléletében is. „A Rákóczi-szabadságharc történetére vonatkozó megjegyzéseiben — írja Várkonyi — ez időtől kezdve bukkan fel egyre gyakrabban a főnemesség vezető szerepének és döntő jelentőségének hangsúlyozása. A feltörekvő, jobbágyi kötelékükből szabadulni kívánó szegénylegény kurucok hatalmas tömegét sohasem látta meg, de most már a középnemességért sem lelkesedik.”

Két és fél esztendő pozsonyi tartózkodásával kapcsolatban, ahol egy ismert nevű arisztokrata törvénytelen fiának gyámságát vállalta, a tanulmány röviden foglalkozik Thaly egyéniségének magányosságával, érzelmi életének eltévelyedéseivel. Várkonyi hangsúlyozza, hogy e tényező figyelembevétel nélkül nem érthetjük meg sem Thaly egyéniségének alakulását, sem alkotó munkájának sajátosságait. Megállapítja, hogy bár pozsonyi tartózkodása sem hozott — nem is hozhatott — zilált egyéniségének megnyugvást, az itt eltöltött viszonylag rövid idő alkotói szempontból életének legtermékenyebb szakaszát képezte. Itt írta meg egyik legszebb, tudományos szempontból legmegalaposabb munkáját, a „Dunántúli hadjárat 1707-ben” című tanulmányát, s fejezte be egyik főművét, az „Ocskay László élete” című monográfiáját. Ez utóbbit — Várkonyi szerint — főként az teszi Thaly életművében jelentőssé, hogy ebben a munkájában tükröződik leginkább csalódása a középnemesei politikában. Ocskay történetében a pártátlulás, hitehagyás jellegzetes és lezárt esetét látta, s megírása tulajdonképpen bosszút és elégtételt követelő kiáltása volt Tiszáék elfeladása, az 1875-ös fúzió ellen.

A tanulmány harmadik fejezetének előterében Thaly Kálmán politikai és közéleti szereplése áll. Attól kezdve, hogy a függetlenségi párt 1878-ban a főváros ferencvárosi kerületében képviselő-jelöltként felléptette, Thaly — előbb Budapest, majd Debrecen képviselőjében — csaknem három évtizeden át volt jellegzetes alakja a magyar parlamentnek s a politikai életnek. Várkonyi behatóan ismerteti — részben idézi — a különböző gazdasági, kül- és bel-

politikai, valamint kulturális kérdésekben tartott parlamenti beszédeit, s esetenként rámutat állásfoglalásának ellentmondásaira. Ilyen ellentmondásnak tekintti, hogy bár pártjával együtt szembefordul a kiegyezés politikai alapjával és önálló Magyarországot akar, a társadalmi reform és haladás gondolatát mindvégig elveti. Korának viszonyait nem ismeri, politikai érzéke nincs. Közgazdasági műveltséggel nem rendelkezik, így nem meglepő, hogy nem tud azoknak a tényeknek a mélyére hatolni, amelyekkel képviselői praxisa során találkozik. A társadalmi bajok orvoslására a legképtelenebb gyógy-módokat ajánlja. Oroszország ellen azért sürget aktív külpolitikát, mert benne a „nihilizmus”, a „socializmus” és a „communizmus” melegágyát látja. A kormány sörfogyasztási adója ellen azért emel szót, mert a pálinkafogyasztás emelkedésétől, ennek hatásaként pedig a kommunizmus térhódításától tart. A kapitalizmus fejlődésével együttjáró társadalmi feszültségek radikális megoldását kizárólag osztrák gyámság alól való felszabadulásunktól várja. Mint pártjának szócsöve, önálló vámterületet, független gazdasági berendezést követel, közös hadsereg helyett önálló magyar hadsereget sürget. Azt reméli — mint erre Várkonyi rámutat —, hogy „az önálló, külön vámterülettel, magyar hadsereggel rendelkező Magyarországon osztálya uralmát nem fenyegetik majd a nincstelének”.

Thaly Kálmán ez idő tájt írt munkáit elemezve, Várkonyi szól „II. Rákóczi Ferenc ifjúsága” című monográfiájáról s megállapítja, hogy ebben „nem a főúri ivadék szabadságvezérré fejlődését, hanem egy minden tekintetben tökéletes, szép és nemesjellemű ifjú kalandregényét” írta meg. Foglalkozik *Lánczy Gyulával* folytatott vitájával s bár elismeri, hogy amikor ellenfele klerikális-aulikus szemléletével szemben a kurucok védelmére kelt, Thaly „szándéka igaz volt” és „nemzeti érzésből fakadt”, egyben el is marasztalja őt, mert amikor Lánczy 67-es álláspontját támadta, közben maga is féllábbal a 67-es alapokon állt. A továbbiakban — bizonyos kritikai megjegyzésekkel kísérve — méltatja az „Archivum Rákócziánium” IX. kötetét, amely Bottyán János összegyűjtött levelezését tartalmazza. Elismeréssel ír „Az 1683-i táborozás történetéhez” című tanulmányáról is, de megállapítja, hogy a bécsi udvarral szemben gyakorolt kritikája itt is felemás: „nem a Habsburg-politika lényegét bírálja, hanem csupán a módszereit ítéli el”.

Hosszasan foglalkozik Várkonyi Thaly Kálmán életének főművével, a három kötetes *Bercsényi-monográfiával*. A könyv elemzése során választ keres arra a kérdésre, amelyet Thaly életműve legsebezhetőbb pontjának tekint: miért nem írta meg végül is II. Rákóczi Ferenc életét, miért maradt csupán terv a kuruc szabadságharc 8 kötetes összefoglaló története? Thaly Bercsényiben a szabadságharc „megteremtőjét”, „szervezőjét”, „fenntartó lelkét” látta és a középnemességre támaszkodó Rákóczival szemben őt, a főnemesi törekvések hordozóját tekintette a bécsi udvarral való „tisztességes” és „alkotmányos” kiegyezés hívének. Bercsényi központba állítása tehát természetes következménye Thaly történeteszemléletének, amelynek — mint Várkonyi írja — „alfája és omegája . . . a szatmári békekötés és a kiegyezés igazolása”.

Azt a látszólagos ellentmondást, amely Thalynak Bécestől való függésünket ostromló parlamenti beszédei, illetve történetírásának 1867-es szemlélete között fennáll, Várkonyi az akkor már országos tekintélyű historikus századvégi és századforduló körüli politikai szereplésének ábrázolásával oldja fel. Egyéni útját párhuzamosan mutatja be azzal a hanyatlással, amely pártjában,

a függetlenségi pártban *Kossuth Ferenc* elnöksége idején végbement. Meggyőzően bizonyítja, hogy ebben az időben már — akárcsak a függetlenségi párt politikájában — Thaly megnyilatkozásaiban is a nyíltan reakciós elemek kerültek túlsúlyba. A szaporodó munkástüntetésekkel, sztrájkokkal és földmunkásmozgalmakkal szemben a keménykéz politikájának szükségességét hangoztatja, katonai rendszabályokat, a csendőrség létszámának emelését sürgeti. A nemzetiségi törekvésekkel szemben egyik legelfogultabb politikusa a pártnak. Mint a parlament tagja s a kulturális élet egyik vezetőegyenisége (1880 óta tagja az Akadémiának, 1889 óta a Történelmi Társulat második-, 1898 óta első alelnöke és az Akadémia történelmi bizottságának elnöke), számos esetben fellép az ország nemmagyar ajkú népcinek igényeivel szemben. Egyik főszervezője a görögtüzes, hazug milleniumi ünnepségeknek. A tanulmányból kiderül, hogy még Rákóczi hamvainak hazahozatala is, melyben eddig elsősorban Thaly önzetlen fáradozásainak eredményét láttuk, egy nagy adásvételi szerződés része volt csupán, amelyért a kormányrúd felé kacsintgató függetlenségi párt az újonclétszám felemelésének megszavazásával fizetett Bécsnek.

Igy vezet el a tanulmány Thaly Kálmán életének végéhez, 1909-hez. A közéleti elismerés hazug leplét lerántva, Várkonyi élénk színekkel mutatja be a 70 éves ősz historikus pályafutásának politikai és morális esődjét. Utolsó éveiben annak a pártnak az alelnöki tisztségét viselte, amely elkoptatott 48-as frázisaival a 67-es politika kormányon levő végrehajtója volt. Ő, aki önmagát a kuruc fejedelem udvari „íródeákjának” szerette nevezni, gyerekesen örült a Ferencz Józseftől kapott titkos tanácsosi címnek. Az udvari körök bizalmára annyira rászolgált, hogy az 1849-es detronizáció évfordulóján Debrecenben tervezett ünnepségek megakadályozására is felkérték.

A tanulmány rövid záró fejezetében Várkonyi Ágnes összefoglalja a Thaly munkássága körül halála után kirobbant vitákat és mérleget készít életművéről. Tévedéseire felelőssé teszi a kort is, amely — mint megállapítja — „nem kedvezett a nyílt harcnak, az elvek tisztázása helyett nagyhangú frázisokat kívánt, inkább pátoszt, mint igaz szót”, s amely „magára hagyta vagy hamis ünnepléssel elvakította a nemzeti függetlenség gondolatát ápolókat, melegágya volt a hazug áttatásnak, nagyravágyásnak s nemcsak a társadalom betegségeire borította a frázisok olesó takaróját, hanem szemet hunyt az emberi tévelygések felett is”. Tragikus életét örök tanulságként állítja a fiatal történetíró nemzedékek elé, mint annak bizonyosságát, hogy „a nemzeti függetlenségi törekvések zsákutcába jutnak, ha nem kapcsolódnak az emberi haladás programjával”.

Várkonyi tanulmányának vitája

A vita, amelyben a kijelölt opponensek *Köpeczi Béla* és *Vörös Antal* voltak, Várkonyi tanulmánya alapján igen átfogóan és sokrétűen vetette fel a Thaly Kálmán munkásságával kapcsolatos problémákat. Rövid ismertetésünkben természetesen nem törekedhetünk teljességre, meg kell elégednünk az elhangzott legfontosabb kérdések ismertetésével. Beszámolónkban azt a módszert követtük, hogy az egyes felszólalásokat részekre bontottuk és ezeket a főbb kérdések köré csoportosítottuk.

A felszólalók valamennyien elismeréssel szóltak R. Várkonyi Ágnes munkájáról. Hangsúlyozták, hogy a tanulmány alapvető megállapításaival

egyetértenek, fő vonalát helyeslik. Hozzászólásukban nem a tanulmány alapján kibontakozó Thaly-kép revíziójára törekedtek, hanem részben alátámasztására és megerősítésére, részben pedig — a részletekre vonatkozó egyes kritikai megjegyzéseikkel — Várkonyi Thalyról adott összképének pontosabbá, illetve hitelesebbé tételére. Többen vázolták azokat a nehézségeket, amelyek a historiográfia művelését általában jellemzik és mutattak rá e téren Várkonyi vállalkozásának úttörő jelentőségére. Várkonyi tanulmányát *Márki Sándor* kéziratban levő Thaly-életrajzával összehasonlítva, *Vörös Antal* célzott a historiográfia polgári és marxista értelmezésének alapvető különbségére és utalt azokra a fokozott követelményekre, amelyek a történelem materialista szemléletéből következően a historiográfia mai művelőire hárulnak. Ebben a vonatkozásban mindkét opponens dicsérte Várkonyi marxista *módszerét*, azt, hogy — ellentétben Márki Sándorral — Thaly történetírói működését kora és osztálya meghatározott gazdasági-társadalmi és politikai viszonyai közé állítja, politikai és történetírói működését mindvégig szerves egységben tárgyalja.

Várkonyi Ágnes historiográfiai *módszerével* kapcsolatban felvetődött a vita során az a kérdés is, vajon helyes arányban vázolta-e Thaly egyéni életének és emberi alkotásának történeti felfogására gyakorolt hatását. *Köpeczi Béla* annak a nézetének adott kifejezést, hogy a szerző helyenként eltúlozta ezt a hatást. Ezzel szemben *Heckenast Gusztáv* hangsúlyozta, hogy Thaly Kálmán egész pályafutását milyen rendkívüli mértékben befolyásolta beteg lelki alkata. Ez utóbbi véleményhez csatlakozott *Esze Tamás* is, aki a Thalykérdés még pszichológikusabb felvetését kérte számon a szerzőtől. Megítélése szerint Thaly Kálmán megértésének kulcsa annak felismerésében van, hogy mindenáron rendkívüli ember akart lenni, csak másodrendű kérdés, milyen úton. Várkonyi munkájának messzemenő elismerése mellett hiányolta a tanulmányból annak felmérését, hogy milyen indítékokból támadt benne ez a kép önmaga nagyságáról. Arra kérte a szerzőt, legyen még bátrabb, merje teljes nyíltsággal feltárni Thaly Kálmán belső meghasonlásának és tragédiájának biológiai gyökereit.

A történetíró Thaly emberi háttérének kérdésével *Várkonyi Ágnes* is foglalkozott vitázó válaszában. Egyetértett *Heckenast Gusztáv* és *Esze Tamás* álláspontjával. Kifejtette, hogy azt a historiográfiai módszert tartja helyesnek, mely egy-egy történetíró munkásságának megítélésénél mindig az egész embert tartja szem előtt. Elmondotta továbbá, hogy Thalyt bonyolultabb egyéniségnek tartja annál, semhogy pusztán műveiből meg lehessen őt érteni. Véleménye szerint érzelmi életének megkerülése esetén nemcsak történetírói munkásságának egyes kérdései maradnának homályban, de tudománypolitikai működésének egész sor vonatkozása is.

Ami már most a historiográfia módszerének alapvető kérdésén túl a tanulmány egyes fejezeteinek arányát illeti, e téren *Vörös Antal* kifogásolta a költő-Thalyról szóló első fejezet terjedelmét. Megítélése szerint felesleges egy historiográfiai tanulmány keretében Thaly fiatalkori költői próbálkozásait olyan részletesen tárgyalni, mint ahogy azt Várkonyi teszi, annál is inkább, mert ezzel a kérdéssel már úgyszólván foglalkozott irodalomtörténetírásunk. *Szabad György* vitába szállt *Vörös Antal* e megjegyzésével. Hangoztatta, hogy Thaly egész későbbi szereplésének, életművének nyitja fiatalkori irodalmi ambícióiban van. A történész Thalyról adott kép is megalapozatlanná válnék, ha költői indulását elhanyagolnánk.

Ez a kérdés — a költő és történetíró egymáshoz való viszonya — már átvezet a tanulmány tartalmi kérdéseinek vitájához. Többen foglalkoztak *Thaly történetírói portréjával* s nemcsak helybenhagyták, de tovább is mélyítették Várkonyi ezzel kapcsolatos negatív megállapításait. A legélesebben *Szabad György* fogalmazta meg álláspontját: Thaly Kálmán tulajdonképpen nem tudós a mai értelemben, sőt a századforduló polgári értelmében sem. Inkább a múlttal foglalkozó embernek mondhatnánk, aki — mint Szabad kifejtette — hol költői kedvének enged s verses formában fejt ki mondani-valóját, hol a regényírás és szaktudomány határán barangol, hol gyűjtőszennvedéllyel szedi össze a múltból szóló forrásokat. Szabad e megállapításához a felszólalók közül többen csatlakoztak. *Esze Tamás* szerint Thaly Kálmán minden volt a történetíró jogcímén, csak éppen történetíró nem. *Perjés Géza* középszerű elmének nevezte őt s rámutatott pszichológiai és szociológiai műveletlenségére. Különösen Thaly munkásságának egyik fontos területén, a hadtörténetírásban vizsgálta működését és mutatta ki dilettantizmusát.

Thaly Kálmán történettudományi megítélésének egyik sarkalatos kérdéseként felvetődött a vitán Thaly *forráspublikációs tevékenységének* problémája. Ennek értékéről, hasznáról erősen megoszlottak a vélemények. *Köpeczi Béla* elmondta, hogy benne a tanulmány olvasásakor néha olyan érzés támadt, mintha Várkonyi bosszankodnék, amiért Thaly egyáltalán publikált valamit. Már pedig szerinte Thaly hibái, szemléletének fogyatékoságai nem akadályozhatják forráskiadói munkásságának pozitív értékelését. Példaként megemlítette az Archivum Rákócianum köteteit, mint a Rákóczi-kor elsőrendű fontosságú forrásait és hivatkozott a kortársak véleményére — köztük Acsádyéra —, akik szintén elismerték Thaly ez irányú működését. Köpeczi érveit *Vörös Antal* egészítette ki. Utalt arra a veszélyre, amely a feudális világ elmúlásakor az iratok jogbiztosító jellegének megszűnésével a levéltárakat fenyegette. Ezek szerint a levéltári források kiadása — a közvélemény figyelmének e forrásokra való felhívása — egyben a pusztulástól való megmentésüket is szolgálta. Vörös kifogásolta, hogy Várkonyi figyelmen kívül hagyta ezt a fontos ténytet. Bírálta őt a továbbiakban azért is, hogy az Archivum Rákócianum egyes köteteinél csak az előszókat elemzi, viszont átfogó forrástani értékelést nem ad.

Köpeczi Bélával és Vörös Antallal szemben *Heckenast Gusztáv* elsősorban azokra a negatív vonásokra mutatott rá, amelyek Thaly nagyterjedelmű forráspublikációs tevékenységének értékét lerontják. Szólt Thaly forrásközléseinek filológiai pontatlanságairól, megbízhatatlan iratmásolásairól (a latin szavak helyett pl. gyakran korabeli szinonim magyar szavakat használt), lehetetlen céldulázási módszeréről stb. Példákat idézett forráskiadványainak ötletszerű összeállítására, tudományos gyűjtéseinek (pl. Thaly-gyűjtemény) rendszertelenségére. Thaly Kálmán forráskiadói tevékenységének negatívumait hangsúlyozta *Esze Tamás* is. Rámutatott az Archivum Rákócianum anyagának csonkaságára, hogy ti. Thaly 1705-től adta ki az anyagot, mint ahogy általában a Rákóczi-kor megírását is ennél az évnél kezdte. Példát idézett kritikai érzékének kezdetlegességére, amely odavezetett, hogy nyilvánvaló hamisításokat is eredeti forrásnak fogadott el.

A hozzászólásokra adott válaszában *Várkonyi Ágnes* reflektált Köpeczi és Vörös Thaly forráskiadói tevékenységéről mondott észrevételeire és megjegyezte, hogy a tények nemismeretében a történész közvélemény túlértékeli Thaly ez irányú működését. Rámutatott arra, hogy az ő neve alatt megjelent

kötetek anyagának jelentős része lemásolva, már kész állapotban került hozzá. Az Archivum Rákócianum diplomáciai anyagának első három kötete egyébként jobb forráskritikai módszerrel készült, mint később az ő gondozásában megjelenők. Örökségként átvett forrásanyag volt Eszterházy Antal Tábori Könyve is, amelyet a tudományos élet 1901-ben úgy üdvözölt, mint a nagy kuruckori kutató munkásságának gyümölcsét, pedig az lemásolt állapotban, Thalytól egészen függetlenül, már 1861-ben kiadásra készen állt.

Nagy hangsúllyal szerepelt a vitán Thaly Kálmán *tudomány-etikai magatartásának* a kérdése. A hozzászólók ez irányú megjegyzései kivétel nélkül elmarasztalók voltak. Megerősítve Várkonyi tanulmányának megállapításait, *Heckenast Gusztáv* példákkal igazolta, hogy Thaly jellemének egyik alapvonása a beteges hiúság és féltékenység volt. Nemcsak forrásgyűjtő volt, de forrás-rejtegető is; a kuruckor levéltári anyagát — akárcsak a Rákóczi-korral való foglalkozást — magántulajdonának tekintette. Idézte Herczeg Ferenc esetét, aki az Ocskay-brigadéros írásakor többször felkereste Thalyt és elbeszélgetett vele a témáról. Amikor azután Thaly megtudta, hogy Herczeg drámát akar írni a brigadérosról, kijelentette, hogy amit Ocskayról tudni kell, ő már megírta — s a továbbiakban minden felvilágosítást megtagadott. Thaly beteges hiúságából származott dorongoló vitatkozási stílusa is. E visszataszító vonása *Gottreich László* szerint Láncezy Gyulával folytatott vitájában mutatkozott meg a legélesebben, amikor nem érvekkkel védte a maga álláspontját, hanem tudományos és közéleti tekintélyével akarta ellenfelébe belefojtani a szót.

Sokszor esett szó a vita folyamán Thaly Kálmánnak a történeti igazsághoz való viszonyáról, tudományos hiteléről is. A kép, amely ebben az összefüggésben róla kibontakozott, nem kevésbé volt negatív, mint más vonatkozásban. Hamisításaira vetett fényt *Esze Tamás* hozzászólása, aki többek között elmondta, hogy amikor Thaly a Rákóczi által kiadott armálisokat gyűjtötte, azért kellett az egyetlen megmaradt armálisról, az Esze Tamásnak adományozotról hallgatnia, mert egyébként kiderült volna, hogy az abban található hajszos vitózt adta ki Esze Tamás egykorú arcképe gyanánt. Hasonló a helyzet Bottyán János arcképével. A hiteles ábrázolást — mondta el Esze Tamás — nem találta elég jónak, mert nem igazolta az ő romantikus Bottyán-szemléletét. Talált ezzel szemben egy mulatózó kuruc csoportról szóló képet, annak közepén egy félszemű katonát, az megtetszett neki s kijelentette, ez Bottyán.

Thaly hamisításainak természetesen ezeknél súlyosabb esetei is voltak, s ezekről szintén szó volt a vitában. *Heckenast Gusztáv* szerint egész történetírói tevékenységét eleve az jellemezte, hogy kiválasztotta a neki rokonszenves történeti alakokat és ezek apológiáját írta meg. Párhuzamos példaként Szekfű Gyulának Nádasdy Tamásról adott képét idézte, de hozzátette, hogy Thaly apológiái sokkal torzabbak és hamisabbak. Foglalkozott Beresényi ábrázolásával s — a tanulmánnyal egyetértőleg — bírálta torzításait. Rámutatott arra, hogy Thaly önkényesen szedte össze az adatokat s az olyan tényeket, amelyek valamilyen okból nem tetszettek neki, egyszerűen elhallgatta. A Beresényi-monográfia befejezetlenségét egyébként *Esze Tamás* szintén Thaly hamisításával hozta összefüggésbe. Ha ugyanis — mondotta — akár egyetlen mondattal folytatja munkáját, az esztergomi hadjárat bemutatásánál le kellett volna lepleznie Esztergom bevételéről írt ál-kuruc balladáját.

A hozzászólók ilyen irányú megjegyzéseit *Várkonyi Ágnes* azzal a megállapítással egészítette ki, hogy Thaly egyszerűen tudomást sem vett mások

kuruc vonatkozású kutatásairól. 1901-ben Komáromy András kiadta Rákóczi vetési pátenst, nem sokkal később, 1906-ban pedig megjelent R. Kiss István „II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása” című forráskiadványa, amely többek között a maroszeiki jobbágyok azóta híressé vált folyamodványát tartalmazta. Semmiféle jele nincs annak — mondotta —, hogy e források jelentőségét, amelyek a kuruc szabadságharc társadalmi kérdéseinek megvilágításával az egész Rákóczi-kori kutatásban új utat nyitottak, Thaly elismerte, illetve méltányolta volna. E magatartása persze csak részben függ össze hiúságával és féltékenységével. Hallgatásának mélyebb oka — mint erre Várkonyi már tanulmányában utalt — az volt, hogy az új források által feltárt szociális kérdések távol álltak történelmi érdeklődésétől s egyáltalán nem voltak szemléletébe illeszthetők.

Ez a kérdés már átvezet a vita tulajdonképpeni központi kérdéséhez Thaly Kálmán *történet szemléletének* és — ami ettől elválaszthatatlan — *politikai nézeteinek*, illetve Várkonyi erre vonatkozó megállapításainak bírálatához. Ezzel kapcsolatban mindjárt a vita elején *Köpeczi Béla* kifejtette, hogy véleménye szerint a tanulmány nem elég világosan határozza meg Thaly munkásságának a helyét a korabeli magyar történetírásban. Elégtelennek mondta a Szalay és Thaly közötti tanári-tanítványi kapcsolatot, illetve a kettejük közötti szemléleti eltérés bemutatását is. Hangsúlyozta továbbá, hogy a pozitívizmus magyarországi jelentkezéséről szóló fejtegetést a tanulmány egyik legjelentősebb részének tartja, de itt is hiányolja az okok és előzmények felvázolását. Ami végül magának Thalynak a történet szemléletét illeti, megjegyezte, hogy az olvasó a tanulmánytól valamiféle összegezést várna, ezt azonban nem kapja meg s így a kép rendkívül szétaprózott marad.

A *pozitívizmus* kérdésében *Vörös Antal* is bírálta a tanulmányt. Vitába szállt Várkonyinak azzal a megállapításával, amely szerint a pozitívizmus a német irodalom „bonyolult szűrőrendszerén” jutott el hozzánk. Utalt arra, hogy a pozitívizmus itthoni főképviseelője, Pauler Gyula olvasta Comte-ot, s munkáiban Buckle-ra, Mill-re és Taine-re is hivatkozik. Véleményét abban összegezte, hogy a kiegyezést követő évek generációja még távolról sem állt olyan mértékben a német tudományosság hatása alatt, mint a századforduló körüli nemzedék. Szemben a két opponens bírálatával *Wellman Imre* túlzottnak mondta a Várkonyi tanulmányával szemben e téren támasztott követelményeket. Hangoztatta, hogy egy olyan bonyolult kérdés csoport tisztázásához, mint a magyar pozitívizmus, még hosszú előmunkálatok szükségesek és éppen az olyan munkák egymásutáni megírása hozhatja meg majd a megoldást, mint Várkonyi tanulmánya.

Köpeczi Béla és *Vörös Antal* Thaly Kálmán történet szemléletével kapcsolatos bírálatára válaszolva, *Várkonyi Ágnes* válaszolt azokat a nehézségeket, amelyekkel a korabeli magyar történettudomány állapotának a jellemzésénél meg kellett küzdenie. Hangsúlyozta, hogy teljesen járatlan területen kellett utat vágnia s ezt az utat sokszor inkább a lehetőség, mint az áttekintő mérlegelés irányította. Szalay esetében például összehasonlíthatatlanul könnyebb lett volna a helyzete, ha történetírásunk már foglalkozott volna munkásságával, ez azonban sajnos eddig nem történt meg. Éppen ezeknél a kérdéseknél érezte a leginkább — mondotta —, mennyire megoldatlanok még a magyar historiográfia alapvető kérdései. Ami Thaly

Kálmán történet szemléletének összegezését illeti. Köpeczi erre vonatkozó bíráló megjegyzésére válaszolva, Várkonyi elmondta, hogy meggyőződése szerint Thalynek egyszerűen nem volt kikristályosodott szemlélete a magyar történelem egészére vonatkozóan. Utalt arra, hogy a Rákóczi-szabadságharcra kívül érdeklődési köre csupán az 1526-tól 1703-ig terjedő korszakot fogta át, de részletesebben ennek a kornak a problémáival sem foglalkozott; a korábbi és későbbi századok fölött azután egészen érdektelenül siklott át a tekintete.

Nem kevésbé élénk vita bontakozott ki Thaly Kálmán *politikai szereplésének és nézeteinek*, illetve a tanulmány erre utaló részeinek értékléséről. A vita első csomópontja ezzel kapcsolatban Thaly 1859—61. évekbeli magatartásának megítélése volt. A vélemények ebben a kérdésben is megoszlottak. *Vörös Antal* túlzottnak mondotta azokat a követelményeket, amelyeket Várkonyi Ágnes tanulmányában az ekkor még mindössze 20—22 éves Thalyval szemben felállított. Helytelenítette, hogy a szerző az 1859—61. évek nemzeti mozgalmainak leírásánál elsősorban Thaly szereplésének negatív vonásaira helyezi a súlyt és többek között elmarasztalja, amiért nem rezonált Tánicsics Mihály utópisztikus tanaira. Rámutatott arra, hogy Tánicsics utópisztikus munkái csak 1885-ben kerültek kiadásra, így a nagyközönség korábban nem is tudhatott meglétükről. Ezen túlmenően azonban a főérve az volt, hogy 1859—60-ban maga Tánicsics is ugyanolyan ködös lelkendezésbe és romantikus illúziókba esett, mint a 20 éves Thaly: félretette előbbi munkáiban hangoztatott radikális agrárköveteléseit és csak a Habsburgoktól való elszakadást sürgette. Azt hitte, hogy a Bécs elleni általános gyűlölet hatására még az arisztokrácia is fegyvert fogna a függetlenség kiharcolására. Vörös abban foglalta össze véleményét, hogy 1859—61-ben egy általános közhangulatról volt szó, amelynek — igaz — Thaly is rabja volt, de amelytől a legélesebb látásúak sem igen tudtak szabadulni.

Az 1859—61. évek forrongó időszakára és Thaly abban játszott szerepének kérdésére *Szabad György* is kitért hozzászólásában. Egészében helyesnek tartotta azt a képet, amelyet Várkonyi Thaly ekkori magatartásáról nyújtott, de — ellentétben Vörös Antallal — egy-két helyen még élesebb elmarasztalást mondott szükségesnek. Elismerte ugyan, hogy Tánicsics személy szerint nem jelentett tisztázó erőt 1860-ban, de hozzátette, hogy abban az alaktalan gomolygásban, amely az ország hangulatát ezekben az években jellemezte, voltak azért határozottabb irányt képviselő erőcsoporthozulások, s Thaly következetesen mindig a rosszabb oldalon állt. Az egyetemi diákmozgalmakban például — amint ezt a tanulmány is említi — a demokratákkal szembenálló csoporthoz, a Nemzeti Körhöz csatlakozott és vált annak hangadó-jává. Ami viszont a nemzetiségi kérdésben 1860—61-ben elfoglalt álláspontját illeti, Szabad annak a nézetnek adott kifejezést, hogy Várkonyi túlzott következtetést vont le Thaly ekkori pozitívabb megnyilatkozásaiból. Rámutatott arra, hogy 1860 őszén az ország összes politikai tényezői hangoztatták a nemzetiségekkel való összefogás szükségességét, s a legkevesebbet azok mondták, akik annyit mondtak, mint Thaly. A döntő kérdés, ami körül a politikai harcok ezekben az években dúltak, az volt, hogy a nemzetiségekkel való testvériesülés csupán általános frázisok keretében történjék, vagy pedig konkrét tartalommal telítődjék. Thaly soha nem jutott túl a frázisokon, de hamarosan ezeket a frázisokat is elejtette. A továbbiakban Szabad elemezte a Teleki László körül csoportosuló határozati pártnak a közjogi és a nemzetiségi

kérdésben elfoglalt álláspontját és rámutatott, hogy Thaly azok között volt, akik Telekinek a nemzetiségi megbékélés gyakorlatba való átültetésére irányuló munkáját sovíniszta izgatásukkal akadályozták. Szabad György e megjegyzéseivel a vita végén Várkonyi Ágnes egyetértését fejezte ki.

Thaly Kálmán 70- és 80-as évekbeli munkásságának és közéleti pályafutásának politikai szempontból való mérlegelésénél nagy hangsúllyal vetődött fel az 1867-es kiegyezés értékelésének kérdése *Vörös Antal* hozzászólásában. Opponensi véleményében kifejtette, hogy megítélése szerint Várkonyi túlzottan negatív értékelését adja 1867-nek: csak káros következményeit méri fel, nem mutat rá azonban arra, hogy az adott kül- és belpolitikai viszonyok között szükségszerű volt és a nemzet számára számos pozitívumot is tartalmazott. *Vörös* hangsúlyozta: a kérdést azért tartja nagy jelentőségűnek a tanulmány szempontjából, mert 67-nek ez a fajta értékelése válik annak a maximalizmusnak az alapjává, amely Várkonyi Thallyval szemben támasztott követelményeit általában jellemzi. Így rámutatott arra, hogy általában Várkonyi elmarasztalja Thalyt 67-es illúzióiért, pedig — egy-két 48-as kivétellel — ezekben az illúziókban Thallyval az egész köznemesség osztozott. Hivatkozott Jókai példájára is. A kortársak úgy tekintették a kiegyezést — mondotta —, mint első győzelmet, amelyet majd lassan követhet a többi. 67 következményei nem voltak — s hozzátette: nem is lehettek — világosak előttük. Mindebből azt a következtetést vonta le, hogy a kiegyezés iránt táplált illúziókat nem lehet olyan egyértelműen a rövidlátás serpenyőjébe dobni, mint ahogy azt Várkonyi teszi Thaly esetében.

Hozzászólása további részében *Vörös Antal* a tanulmány alapján foglalkozott Thaly életének egyes mozzanataival és Várkonyival vitatkozva arra az eredményre jutott, hogy a 70-es években Thalyt még 48-as illúziói irányították, tehát a szó általánosan használt értelmében, azaz meggyőződésében még nem tekinthető 67-esnek. Ebbe a képbe illesztette Thaly 1875-ös elhatározását is, amikor kiábrándulva a 67-es kiegyezés teremtette lehetőségekből, kivált a honvédelmi minisztériumból, s ezzel lemondott az anyagi gondoktól mentes, hivatali karierról.

Elhhez a kérdésesoporthoz kapcsolódnak azok a megjegyzések is, amelyeket *Vörös Antal* Thaly *Lánczy Gyulával folytatott vitájához*, illetve ennek Várkonyi-féle értékeléséhez fűzött. Cáfolta Várkonyinak azt az állítását, mintha Lánczy szerint II. Rákóczi Ferenc, illetve Széchenyi Pál kalocsai érsek politikája között a leglényegesebb különbség a nemzeti királyság elfogadása, illetve a szabad királyválasztás elutasítása lett volna. Véleménye szerint Várkonyinak azért volt szüksége erre a tételre, hogy utána elmarasztalhassa Thalyt, amiért ebben a kérdésben nem nyilatkozott és — hozzátéve, hogy a szatmári békét Lánczyval egyetértésben Thaly is elismerte — ezzel azt a benyomást keltse, mintha kettejük között csak árnyalati különbségek lettek volna. Várkonyi értelmezésével ellentétben *Vörös* abban jelölte meg a Lánczy-kérdés lényegét, hogy a habsburgianus irány történelmünk legszebb forradalmi hagyományait igyekezett diszkreditálni, amivel aktuális politikai célja volt. Hivatkozott arra, hogy Lánczy Gyula Széchenyi Pálban bevallottan a kuruckor Deák Ferencét látta, s bár a „szertelen dicsvágytól” és „önös érdektől vezérelt” Rákócziról nem írta meg nyíltan, hogy Kossuthhoz hasonlítja, a „törvénytelen lázadás”-ról sem mondta ki, hogy e kifejezés alatt a kuruc szabadságharcot kívül 1848-at is érti, nem lehet kétséges, hogy e két utóbbi esetben is érvényesnek tekinti az analógiát. A Lánczy-vitáról mondotta-

kat Vörös azzal zárta, hogy a szatmári béke, illetve az 1867-es kiegyezés *elfogadása* — például Thaly esetében — nem zárja ki feltétlenül a Rákóczihoz, illetve 1848-hoz való hűséget, s egyben távolról sem jelent okvetlenül közös plattformot — mint ahogy Thalynál sem — a nemzeti érzésekbe tipró Lánczy-féle kirohanásokkal.

Válaszként Vörös Antalnak az 1867-es kiegyezés témaköréhez fűzött kritikai megjegyzéseire *Várkonyi Ágnes* hangoztatta, hogy a kiegyezés politikai és társadalmi kérdéseinek elemzését ebben a tanulmányban nem tekintette feladatának. Csupán azt vizsgálta — ezt azonban annál nagyobb izgalommal —, hogy a kiegyezés által létrejött történelmi helyzet milyen alapokat és lehetőségeket teremtett a tudományos fejlődés számára. Arra az eredményre jutott — mondotta —, hogy éppen a kiegyezés társadalmi és politikai meghatározottsága következtében a meglévő kereteket csak egyféle tartalommal lehetett megtölteni, s ez a tartalom, erősebben vagy halványabban, de mindenképpen a fennálló hatalmi viszonyokat szolgálta. Ami konkrétan Thaly kiegyezéssel kapcsolatos nézeteit és magatartását illeti, Várkonyi leszögezte, hogy Vörös Antal állításait csak úgy tudja elfogadni, ha 1867-et elvlasztja az előzményektől és kiragadja az összefüggésekből. De 1860—61 intő példaként megelőzte a kiegyezést, magára 1867-re vonatkozólag pedig a kortársak ismerhették Kossuth Kasszandra-levelét. Ezek alapján fenntartotta a tanulmányban kifejtett véleményét.

Thaly 1875-ös honvédelmi minisztériumi leköszönéséről szólva Várkonyi megjegyezte, hogy ez tulajdonképpen nem jelentett áldozatot a részéről, mert gyámfia révén Pozsonyban anyagilag jobb helyzetbe került és nyugodalmasabb élet elé nézett. Ami pedig a Lánczy-vitát illeti, fenntartotta azt az álláspontot, hogy Thaly vitaérvei nem voltak egyértelműek. A magyar függetlenségen nem az osztrák birodalomtól való elszakadást és az uralkodó és a nemzet között fennálló viszony felbontását értette, hanem a kuruckorban csakúgy, mint saját korában ennek a viszonyoknak a megjavítását. Várkonyi utalt arra, hogy a vita időpontjában Thaly már foglalkozott a Beresényi-monográfia III. kötetének megírásával, márpedig e munkájában — ha más oldalról is — hasonló szerepet tulajdonított hősének, mint Lánczy Széchenyinek.

Thaly Kálmán politikai pályafutásának és nézeteinek harmadik vitapontja a függetlenségi pártban játszott századvégi szerepének kérdése volt. Ehhez a különösen bonyolult problémakörhöz *Vörös Antal*, *Szabad György* és *Kemény G. Gábor* szóltak hozzá. Eltérően az előbbi kérdéscsoportoktól, itt nem került sor a vélemények megütkezésére; a felszólalók egészében és részleteiben helyesnek mondták Várkonyi Thaly-portréját. A hozzászólások inkább arra irányultak, hogy a tanulmányt néhány ponton kiegészítsék, illetve Várkonyi egyes megállapításainak megalapozottabb és gazdagabb történelmi hátteret adjanak.

A függetlenségi párt történetét jellemezve, *Vörös Antal* elmondta, hogy véleménye szerint a párt politikájában a 80-as években kezdett a negatív vonások száma növekedni, majd a 90-es évek második felében következett be a teljes jobbrafordulás. Ennek alapokat abban jelölte meg, hogy a magyar uralkodó osztály két csoportjának, az agráriusoknak és merkantilistáknak ekkoriban kiéleződő ellentétében a függetlenségi párt — a párt vezetésének összetételéből következően — végérvényesen a reakciósabb agrárius, nagybirtokos táborhoz csatlakozott. Ami közelebbről Thalynak a parlamen

működését illeti, szükségesnek mondta a dolgozat kiegészítését néhány olyan megnyilatkozásával, amely a szaporodó negatív vonások között — legalábbis kezdetben — bizonyos pozitív szint jelent. Így megemlíttette az egyházpolitikai küzdelmekben tartott felszólalásait, valamint, még ezt megelőzően, egy 1880-ban mondott beszédét, amelyben a zsidóság érdekében a kötelező polgári házasság bevezetését sürgette.

Kemény G. Gábor felszólalásában hangsúlyozta, milyen nehéz a függetlenségi párt működéséről ítéletet mondani mindaddig, amíg nincs megírva a párt története. Thaly és a párt kapcsolatáról szólva elmondta, hogy az Irányi-féle baloldal előrenyomulásával, az 1880-as években, szerepe csökkent, várakozó helyzetbe szorult és ebből csak a század végén tört ki, Kossuth Ferenc jelentőségének növekedésekor. A párt azon tagjai közé tartozott, akik egyre inkább az 1867-es alapon álló negyvennyolcas politizálást helyezték politikai működésük középpontjába. Thaly Kálmán függetlenségi pártban játszott szerepével kapcsolatban *Szabad György* még arra hívta fel a jelenlévők figyelmét, hogy előtérbe kerülése a párt életében és vezetésében párluzamos azzal a felhígulási folyamattal, amelynek során a párt politikájában fokozatosan háttérbe szorul a demokratikus átalakulással kapcsolatos tartalmi problematika és felülkerekedik a sovíniszta, nemzetiségellenes demagóg irány.

Thaly közéleti pályafutása egyes részleteinek a vizsgálata után természetesen felvetődik a kérdés: mi ezek alapján Thaly helye saját korában, hogyan foglalt állást azokban a nagy kérdésekben, amelyeket a történelem az ő korában felvetett? Az *összkép*, amelyet két emberöltő múltán történetírói és politikai működéséről alkothatunk, *Szabad György* hozzászólásából bontakozott ki a vita során. A kor két központi kérdése — állapította meg — a demokratikus társadalmi haladás és a nemzetiségi kérdés rendezésének a problémája volt, s Thaly mindkét kérdésben negatív álláspontot foglalt el. Szabad Thaly kuruckori témaválasztását is ezzel a körülménnyel hozta összefüggésbe. Hogy történelmi érdeklődése végül is nem 1848-nál, hanem a Rákóczi-kornál kötött ki, ennek magyarázatát — a Várkonyi tanulmányában említett motívumok mellett — abban kereste, hogy a társadalmi haladás és a nemzetiségekkel való viszony kérdésében elfoglalt negatív álláspontja a régebbi korok felé szorította, ahol a nemzeti függetlenség ügye látszólag elvonatkoztatottabb a társadalmi problematikától, mint pl. 1848-ban. Szabad hangoztatta: Thaly egész élete és szemlélete osztályának, a középnemességnek romantikus pózba öltözött védekezését fejezi ki a kor támadásával, a kapitalizmus térhódításával szemben. Idézte egyik ferencvárosi bérkaszárnya udvarán tartott választási beszédét, amelyben programját egy szóban foglalta össze: Rákóczi. Ez — mint rámutatott — a várfalak mögötti demagógiának a csatakiáltása, de egyben kifejezi a szellemi ember meghátrálását is, akinek a kor problémáira a kor színvonalán kellene választ adnia, erre képtelen, s ezért előássa a régi csaták rézkürtjeit.

Vitaismertetésünk végére hagytuk azokat az észrevételeket, amelyek a tanulmány megírásának egyes — jobbára — *technikai* problémáival, Várkonyi *forráskezelésével* és felhasználásával kapcsolatban hangzottak el. E téren *Vörös Antal* tett bíráló megjegyzéseket. Idézte többek között a tanulmánynak azt a részét, ahol Várkonyi az 1878-as boszniai okkupációval kapcsolatban Thalynek a cári Oroszország ellen tartott parlamenti beszédével foglalkozik.

Várkonyi e beszéddel kapcsolatban megjegyzi tanulmányában, hogy Thaly nem azért sürgetett aktív oroszellenes lépéseket, mert az imperialista nagyhatalmatlátta a cári Oroszországban, hanem mert az ott megtermő társadalmi „bajoktól”, a nihilizmustól, a szocializmustól és kommunizmustól félt. Vörös ezzel szemben ugyancsak Thaly idézett beszédével bizonyította, hogy valójában Thaly ekkor az „orosz túlterjeszkedés” ellen keresett ellenszert, vagyis kifejezetten a cári orosz imperializmus ellen lépett fel. Ami pedig az Oroszországban „lappangó” nihilizmust, kommunizmust és szocializmust illeti — mutatott rá Vörös —, erről Thaly 1881-ben beszélt, a kormány által javasolt cukor-, kávé- és sörfogyasztási adók tárgyában tartott felszólalásában. Várkonyi tehát két különböző időpontban és különböző vonatkozásokban elhangzott beszédet kapcsolt össze, pusztán azon az alapon, hogy mindkettőben hivatkozás történt Oroszországra. Vörös kijelentette, hogy a források kezelésének ezt a módját helytelennek tartja. Végül pedig leszögezte: egyetért Várkonyival Thaly romantikus nemesi-nacionalista történetiszemléletének és reakciós politikai szereplésének leleplezésében, de hangoztatta, hogy ez az elmarasztalás nem mehet túl azon a határon, mint amit a források megengednek, mert ellenkező esetben a tanulmány alapvető, nagy igazságainak a hitele is megrendülhet.

Vitazáró válaszában *R. Várkonyi Ágnes* köszönetét nyilvánította a bírálótokért. Hangsúlyozta, hogy a felszólalások a Thaly Kálmán munkássága körüli problémák mélyebb megértéséhez segítik. Úgy látta, hogy Thaly értékelésének alapvonalai a vita során igazolódtak. A hozzászólások — mondotta — végeredményben megerősítették őt a Thaly munkásságáról benne kialakult kép helyessége felől, sőt meggyőzték arról, hogy néhány vonatkozásban — így Thaly politikai működésével kapcsolatban — nem is elég erőteljesen és élesen mondotta el azt, amit el kellett mondania. A munka kezdetén, majd a forrásanyag feltárása közben gyakran olyan aggodalom fogta el, hogy talán túlbecsüli a historiográfiai munka jelentőségét és feladatának több érdekességet, nagyobb fontosságot tulajdonít a kelleténél. A vita egésze hebizonyította, hogy mégis reálisan mérte fel a téma jelentőségét.

Az egyes részletekre vonatkozó észrevételek megválaszolása után Várkonyi végül kifejtette azokat a szempontokat, amelyek Thaly-kutatásait és vizsgálódásait irányították. Rámutatott arra, hogy a reformkorban és 1848-ban kialakult egy egészséges Rákóczi-kultusz, s megérett a helyzet a Rákóczi-szabadságharc történetének tudományos feltárására. Szalay személyében megvolt a méltó történetíró is e feladat elvégzésére. Szalay meghalt, de maga a téma, a reformkortól örökbe kapott egészséges Rákóczi-kultusz a kiegyezés utáni történelmi helyzetben új aktualitást nyert. Thaly Kálmán két nagy örökség birtokába jutott: egyrészt a hatalmas Rákóczi-kori forrásanyag, másrészt a Rákóczi-kultusznak örökösévé vált. Kutatásai során és tanulmányában — zárta le a vitát Várkonyi Ágnes — arra igyekezett választ találni, hogyan sáfarkodott Thaly e két nagy örökséggel.

*

Beszámolónk nem volna teljes, ha nem emlékeznénk meg arról, hogy a vita a „hivatalos” rész befejezése után is továbbfolytatódott — most már „nem hivatalos” formában. Ez a tény — a vita továbbgyűrűzése — is mutatja, milyen érdeklődést váltott ki Várkonyi tanulmánya, mennyire helyes volt

a vita megtartása. A vitát követő beszélgetések során néhány új szempont is felvetődött Thaly életművének értékelésével kapcsolatban. Többek között elhangzott a kérdés: vajon lehet-e párhuzamot vonni *Jókai* irodalmi és *Thaly* történetírói *romantikája* között, s ha igen, mi indokolja, hogy Jókai romantikus történelmi regényeit — ha rá is mutatunk ellentmondásosságukra — végső fokon pozitívan értékeljük, ezzel szemben Thalyét élesen elmarasztaljuk. A kérdésnek külön nyomatékot ad az a közismert tény, hogy Jókai kuruc tárgyú regényei éppen Thaly munkáin és szemléletén alapulnak.

Ezzel az ellenvetéssel szemben az a meggyőződésünk, hogy a két romantika értékelése közé nem lehet egyenlőségjelet tenni. Minden alkotói területnek megvan a maga külön szabályzata, s ha egy történész, így pl. Thaly, életművének megítélésekor erre az irodalomtól kölesön vett kategóriára szorulunk, ez csak azt mutatja, hogy a történettudomány szempontjából munkásságának színvonala a történetírás általános elvi és etikai problematikája alatt áll.

Szigorú kritika ez, de nem igazságtalan. A kor, amelyben Thaly Kálmán élt, a történelmi hűség feladása helyett éppen a történelmi tények és tanulmányok gondos mérlegelését, a vágyálmok és illúziók szaporítása helyett éppen az azokkal való könyörtelen leszámolást igényelte volna a történetíróktól. De mert erre gyengének bizonyult, magyarsága is konzervatív, üres és formalista magyarkodássá vált.

Egyetértünk Esze Tamás vitán tartott hozzászólásával: Thaly Kálmán pályafutásának egésze tragikus látványt nyújt. Ítéletünkben ezért a megrendülésnek és emberi részvétnek is helyet szorítunk. Félig kora tévedésinek és vágyálmainak rabjaként, félig maga is e végzetes illúzióknak az éles-tőjeként, Thaly életműve ma úgy áll előttünk, mint egy hanyatló kor történelmi tudatának kifejezése, egy munkás életű, de súlyos hibákkal terhelt, gyakran tévelygő ember megnyerő tolmácsolásában.

SZABAD GYÖRGY

A társadalmi szerkezet átalakulásának kérdései az abszolútizmus korában*

A helyes történelmi szintézis sine qua non-ja, bármely történelmi korszak tárgyalásáról van is szó, a társadalmi szerkezet bemutatása. Ha így van általában, mennyivel inkább így van annak a korszaknak tárgyalásánál, amely a feudális szisztémát összeroppantó forradalom bemutatását követi. A feladat kettős, egyfelől ábrázolnia kell, milyen osztályszerkezet bukkant elő a feudális rendi burok szétpattanásakor, másfelől világossá kell tennie, hogy a feudális viszonyok felszámolása és a felszámolás módja miként hat a kapitalista átrétegződés, csírájukban már korábban is mutatkozó tendenciáira. Maximalista követelés ez? Nem, csak akkor lenne az, ha abszolút számokban kifejezésre juttatandó egzakttságot követelnénk, de pusztán azt kívánjuk, hogy a legfontosabb arányok és a fejlődés félreismerhetetlen tendenciái a rendelkezésre

* Részlet Szabad Györgynek, az abszolútizmus korát tárgyaló magyar történelmi egyetemi tankönyvrész egyik felkért bírálójának 1957. dec. 11-én elhangzott felszólalásából. A felszólalás további részére és a vita egész menetére ld. a Századokban közlésre kerülő beszámolót.

álló statisztikai adatsorok és részletadatok alapján mutattassanak be. Sajnos mindez hiányzik. Azt gondolhatnánk, hogy ha elmaradt is a társadalmi szerkezet átalakulásának, illetve átalakulási tendenciáinak ilyen összefoglaló bemutatása, legalább a részletek kárpótolnak érte, a tankönyv által elvégzett osztályelemzés lehetővé teszi, hogy az olvasó maga vonhassa egybe, aminek csak az összefoglalása maradt el. Azonban ez sem így van. Nemcsak az összefoglaló maradt el, hanem a részletes és helyes osztályelemzés is.

A parasztság vonatkozásában a döntő hiba azzal kezdődik, hogy a szerző megfélekedzik arról a mondatáról (ill. továbbra is csak általánosságként ismételteti, anélkül, hogy kifejtene), amit a korszak tárgyalásának bevezetésében írt: „A korszak harcainak másik nagy mozgatóereje a paraszti tömegek kielégítetlen földigénye volt, amelyet a 48-as jobbágyfelszabadítás korlátozottsága, majd pedig végrehajtásának ellenforradalmi szabályozása továbbra is közvetlenül napirenden tartott.” Noha a fogalmazással sok tekintetben nem tudunk egyetérteni, különösen a „földigényre” szűkítést tartjuk leegyszerűsítésnek, itt még egy alapvető igazság elismeréséről van szó, hogy ti. a parasztságnak a küzdelmei a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának ellenforradalmi szabályozásával függnek össze, továbbá, hogy ezek a küzdelmek döntő fontosságúak a korszak politikai fejlődése szempontjából. Mindebből arra következtethetnénk, hogy a maga helyén sor kerül a döntő fontosságú intézkedések és hatásuk vizsgálatára, ehelyett mindössze néhány általánosságot olvashatunk az úrbéri pátensről és néhány utalást a vele kapcsolatos paraszti mozgalmakra, összesen 13 sort a 31. oldalon, 7 sort a 35. és 9 sort a 49. oldalon, azaz 29 sort és néhány közbeszúrt mellékmondatot tele általánosságokkal és esetleges példákkal, összesen nem egészen fél oldalt a 130 oldalas szövegrészben. Nem szeretem és nem helyeselem a szellemi termékek és arányaik röffel való méricskélését. De azt hiszem, nincs az a történész, aki ebben a két szonettnyi terjedelemben össze tudná foglalni mindazt, ami e bonyolult kérdés bemutatására és magyarázatára szükséges. A XVIII. századot tárgyaló tankönyv részletesen foglalkozik a földesúr-jobbágy viszony alakulásával, az Urbárium-teremtette helyzettel és a belőle fakadó problémákkal. Jó alapot teremtve a további tárgyalásra. Az 1790—1849-es kötet is nyomon kíséri a legfőbb kérdéseket, sokoldalú, ha nem is minden oldalú elemzését adva a jobbágy-földesúri viszony felbomlásának. E két tankönyv több ponton még vitatható, de kétségtelenül színvonalas tárgyalását adja e kérdéskörnek. S vajon csökkent-e tárgyalásának jelentősége az abszolútizmus korát illetően? Nem, korántsem. A korábbi szabályozások következményeként, a feudalizmus és a forradalom idején végbement osztályharcok *eredőjeként* korszakunkban megy végbe a jobbágyfelszabadítás végrehajtása, ellenforradalmi újraszabályozás által meghatározottan. Ez az újraszabályozás és a megvalósításával járó osztályharc szabta meg általános elveivel és a községről községre haladó úrbéri perek és birtokrendező eljárások során gyakorlatilag is azt az örökséget, amelyet a parasztság magával hozhatott a kapitalista viszonyok közé. És ennek az elvi és gyakorlati megszabásnak a vizsgálata, nemcsak a feudalizmuskori parasztságtörténet lezárása és értelmezése szempontjából döntő, hanem még inkább döntő a kapitalizmuskori parasztságtörténet szilárd megalapozása számára is. E kérdés tisztázása híján ingatag alapon áll a kapitalizmuskori parasztságtörténet és a kapitalizmuskori mezőgazdaságtörténet bármely szakaszának, a XX. századnak is a tárgyalása. Mi lett volna tehát a tankönyv feladata e kérdéskör kapcsán? 1. Az, hogy ismertesse az úrbéri pátens és a vonatkozó

további intézkedések legfőbb pontjait, valamint az eljárási elveket és gyakorlatot. 2. Viszonyítsa ezeket az intézkedéseket az 1848 tavaszi jobbágyfelszabadító alaptörvényekhez, az azt kiegészítő, a Batthyány-kormány által készített s a végrehajtás teljes kérdéskörét felölelő, Deák által 1848 szeptemberében benyújtott törvényjavaslathoz, az 1848 szeptemberi vonatkozó országgyűlési határozatokhoz, sőt az 1849-es vonatkozó anyagból megismert konkrétumokhoz, amelyeket Barta István foglalt össze. 3. Mindezek alapján vonja le következtetéseit, amelyek, úgy vélem, aligha fognak különbözni attól, amire — szeretném hangsúlyozni — már 1954-ben és azóta is szóban és írásban számtalanszor volt módomban utalni, s aminek lényegét abban lehet összefoglalni, hogy ahol komolyabb eltérés mutatkozik e forradalom alatti végrehajtási határozatok, illetve tervezetek és az abszolutizmus alattiak között, ott ez mindenütt a parasztság kárára, elsősorban az állami kárpótlástól a parasztság által fizetendő megváltás irányába mutató elmozdulás képében jelentkezik. A szerzőnek módjában állna mindezek képesán rámutatni, hogy az abszolutizmus volt az, amely az 1848-as magyar jobbágyfelszabadítást, a korlátjai ellenére leghaladóbbat Kelet-Közép-Európában, olyan reakciós végrehajtási utasítással látta el, amely sokkal nehezebb helyzetet teremtett hazai parasztságunk számára, mint amilyent a forradalom legmérsékeltebb vezető erői által előkészített intézkedések szántak neki. 4. Ezek után kellene foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy magával a jobbágyfelszabadítás végrehajtásával kapcsolatos birtokrendezések hogyan hatottak a parasztság társadalmi szerkezetére. E nagy kérdéskörből hadd utaljak csak két mozzanatra. Engels, amikor a század végén helyes parasztpolitikára akarja tanítani a nyugat-európai munkáspártokat, hosszú idővel a polgári forradalmak lezajlása után is utal arra, hogy a közös határhasználat elvesztésének milyen nagy hatása volt a kisparaszt gazdálkodására. A másik az a figyelmeztetés, amelyet történeti vitákon évek óta unos-untalan hangoztatok: ne feledkezzenek meg a zsellérriletményről! A tankönyvben erről szó sem esik. Szó sem esik arról, hogy a jobbágyfelszabadítás végrehajtása során megtartották az 1836. évi legelőelkülönítési törvénynek azt a megszabását, amely a közös legelőből — annak felosztása esetére — egy házas zsellérnek annyi legelőt biztosított, mint az 1/8 teljes jobbágnak, sőt ezt a megengedőleges elvet kötelezővé tették és kiterjesztették az erdőelkülönítésre is. Ennek eredményeként a házas zsellérség, a magyar parasztságnak több mint felét kitevő hatalmas tömeg territorizálódott, $\frac{1}{2}$ — $4\frac{1}{4}$ holdig terjedő nyomorparcellához jutva. Ennek a ténynek roppant jelentősége van a magyar kapitalizmus fejlődésében. Nem kevésbé járult hozzá ez a nyomorparcella a munkanélküliség *latens* alakjának hallatlan mértékűvé duzzadásához, a munkaerő példátlan olcsóságához, nem kevésbé hatott a szegényparasztság társadalmi tudatára, s nem kevésbé ilyen nyomorparcellás zsellérek kapája nyomán derült új élet az Alföld homokján, szikes pusztáján. A tanyásodás e korszakbeli nagy előretörése is szoros kapcsolatban áll — a Győrffy István által feltárt alapokok továbbhatása mellett — e folyamattal. A legelőelkülönítések nyomán, mintegy varázsütésre egész tanyarendszerek keletkeznek, amint azt pl. Kalocsa környékének kutatása meglepő mértékben bizonyíthatja.

Úgy gondolom az elmondottak (pedig valóban csak a legfőbb mozzanatokra utaltam) jelezhetik, milyen konkrétumokat kérek számon a szerzőtől a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának tárgyalása képesán.

De mindez a parasztság társadalmi szerkezetével kapcsolatos megvilágítani valóknak csak egyik, noha — az adott korszakban — kétségtelenül

döntő fontosságú mozzanata. A jobbágyfelszabadítást követően a föld-birtokosok rendre elvonják a parasztközségek, egyes esetekben zsellérközösségek, vagy paraszti bérlőcsoportok kezén levő bérleteket s vagy saját kezelésbe veszik, vagy nagybérlok kezére adják őket, nehogy a parasztok az eljárás során a földekre igényt támaszthassanak stb. Ennek következtében a parasztközségek egész sorát, amelyeknek gazdálkodása nagymértékben a bérleti földre épült, nyomorba sújtja az átalakulás.

Konkréten a parasztság társadalmi szerkezetére a szerző két ponton utal. Az egyik Fényes és Galgóczy adatainak kritikai megjegyzés nélküli átvétele arra vonatkozólag, hogy a jobbágyfelszabadítás küszöbén mint oszlott a parasztság zsellérekre és telkesekre, és a telkes jobbágyságon belül milyen arányok mutatkoztak; a másik „A parasztság felbomlásának kezdetei” c. pont. Ez utóbbiban a szerző elvileg lényegében helyesen ismerteti, mit ért a felbomlás folyamatán. Példái azonban nem minőségi, hanem mennyiségi változásokat mutatnak be, olyan méretűeket, amelyeket a feudalizmus legkülönbözőbb korszakaiból idézhetünk. A szerző azonban e ponton túl is lép a példák szűk körén és joggal mondhatná, hogy teljesíti azt, amit e kérdéskör tárgyalásának kezdetén kívántunk tőle, számadatok szembesítésével törekszik legalábbis a fejlődés tendenciáinak bemutatására. (L. az 1956-os kiadás 36. oldalát.) Vizsgáljuk meg a szerző adatait. 5 holdig 1849 körül 40 ezer parasztes család rendelkezett földdel, mondja a szerző. A baj azzal kezdődik, hogy a 25. oldalon a szerző maga nem 40 ezer, hanem két rovathban összesen 73,993 öt holdnál kevesebbel rendelkező parasztes családot említ. De csak ha tudjuk, hogy ezeken kívül még több mint 770 ezer házas zselléres család, a zselléreltmény elnyerése révén e kategóriába került, akkor mérhetjük fel igazán az összevetendők egyik pólusának gyengéit. De nem sokkal jobb a helyzet a másik póluson sem. A szerző idézi, hogy az egész telkes vagy annál többel rendelkező családok száma 1849-ben meghaladta a 40 ezret, míg a század végén a „hasonló kategóriába” 188 ezer család jut. A kérdés itt rendkívül bonyolulttá válik és az összemérés számos ponton vitatható. Türelmükkel visszaélni nem akarván, ezek közül csak az egyik legdöntőbbet említem meg, azt, hogy a szerző nehezen vehet az egész teleknek megfelelő századvégi kategóriát, amikor az egész teleknek nincs abszolút módon meghatározott terjedelme. A 25. oldalon a szerző az egész telket átlag 30 holdnak veszi. Ez az országos átlagnak nagyjából megfelel. De ha a szerző összevetést akar tenni a parasztság társadalmi szerkezetének két időbeli állapota között, amelyből az egyik hold-szám alapján kategorizált, akkor ez az átlagolással való számítás a legsúlyosabb tévedésre vezet. Mint ismeretes, a Mária Terézia-féle Urbárium által megállapított, s az 1836 : V. tc. által megerősített nagysága az egész teleknek változó, elsősorban megyénként és némileg megyén belül osztályonként. Ennek eredményeként pl. Nyitra megyében volt a szabályozásnak megfelelően olyan egész telek, amely mindössze 23 holdat tett, Bácsban viszont olyan is, amely összesen 61 holdra terjedt. Azaz volt olyan Bács megyei féltelkes, aki többet bírt, mint egy nyitrai egész telkes. Nem is beszélve arról, hogy a legelőelkülönítés, amelyet az összevetésben a szerző teljesen mellőzött, nemcsak a telek abszolút terjedelmét növelte meg, hanem — tekintettel az alföldi nagy illetményekre — ezeket a különbségeket méginkább megugratta. Így a féltelkesek és a fél- és egésztelek közöttiek egy része átkerült abba a kategóriába, amellyel a szerző már a falusi burzsoáziát egyeztetgeti. A jelenlegi módszerű egybevetés tehát mindkét póluson többel, mint a pontosság hiányá-

val küzd. Úgy gondolom, hogy a kritikára maga a megesett hiba is mindig elég indokot teremt, mégis utalni szeretnék arra, milyen módon látom megoldhatónak e folyamat bemutatását. Mindenekelőtt sokkal konkrétabban kellene beszélni a parasztság kétoldalú árukapcsolatainak megbővüléséről. A proletarizálódás jól dokumentálható példái mellett be kellene mutatni a burzsoázia soraiba való felemelkedés konkrét eseteit is. Szembesíteni kellene egymással a különböző szinten álló paraszti üzemeket, a stagnálás és előretörés energiáinak szemléltetésére. Számszerű összevetéseket is tehetünk a fejlődési tendenciák bemutatása érdekében, de a modern területmértéket adó statisztikákat sikerrel csak akkor vethetjük egybe a teleknagyság szerinti kimutatást adó korábbiakkal, ha ezeket a megyei és megyéken belüli osztályozási különbségek tekintetbevételével területmértékre átszámítottuk, és figyelembe vettük a határhasználat módjában beállott változásokat, értve itt a közös határhasználat felszámolásának vagy fenntartásának kérdését éppen úgy, mint a művelési technikában bekövetkező és a réteghatárokat történetien változóvá tevő fejlődési mozzanatokát. A proletarizálódás tendenciáinak érvényesülését viszont kitűnően lehet dokumentálni a század második felének statisztikái alapján, már annak bemutatása révén is, hogy a proletárkategóriák lélekszámának növekedése, a természetes szaporulatban mutatkozó különbségeket is messze meghaladó módon múlja felül minden más kategória és az összlakosság növekedésének ütemét.

Tisztelt Vitaülés! Elnézésüket kell kérnem ezért a hosszú kitérőért, tettem ezt a kérdés fontossága miatt, de azért is, mert ezzel is dokumentálni akartam, mennyire tévesek azok az imitt-amott még felbukkanó nézetek, amelyek a történészmunka újkori leegyszerűsödéséről szólnak. Hangsúlyozni szeretném, mindaz, amit mondtam, csak néhány fő mozzanatában jellemezheti nemcsak a parasztság abszolutizmuskori történetét általában, hanem társadalmi szerkezetének tárgyalását is. A társadalmi szerkezet további elemeinek vizsgálatára vonatkozó észrevételeimet kénytelen vagyok rövidre fogni. Szeretném hangsúlyozni, hogy míg a parasztság társadalmi szerkezetének vizsgálata kapcsán úgy hiszem indokoltan szólhattam történetkutatásunk vonatkozó eredményei számbavételének hiányosságáról, addig az elkövetkezőkben többnyire olyan kérdések rövid felvetésére kerül sor, amelyekkel kapcsolatban történetírásunk még alig nyilvánította álláspontját, és elhanyagolásuk ódiomát nem lehet egészen a szerzőre hárítani.

Az ipari munkássággal foglalkozó alpontban kérdésünk vonatkozásában arról esik szó, hogy létszáma a vizsgált korszakban erősen megnő, döntő része még kisüzemi munkás és jelentős számú közöttük a nemzetiségi. Erősen hiányzik azonban annak tárgyalása, hogy milyen társadalmi rétegekből gyarapodott a munkásság, hogy a nyilván legnagyobb tömegeket adó agrárproletárokat az ipar közvetlenül vagy a városi napszámoslét közvetítésével szívta-e fel (megítélésem szerint ez utóbbinak igen nagy szerepe lehetett), hogy a műhely vagy a gyár volt-e elsősorban iskolájuk stb. Tárgyalatlan az a kérdés, hogy mi volt az oka a kétségtelenül jelentékeny magyar kisipari szakmunkásexportnak, amikor gyáripari szakmunkáshiány volt és jelentős mérvű gyáripari munkásimport folyt, azaz annak a kérdésnek a vizsgálata, miért volt olyan korlátozott a szakmunkás-vándorlás a hazai kisipar és nagyipar között.

A hazai polgárság társadalmi szerkezetének problémáit „Az ipari burzsoázia kialakulásának kezdetei” c. pont érinti csupán. Tulajdonképpen

nem is az ipari burzsoázia, hanem a nagyipari burzsoázia kialakulásáról van szó, arról a három útról, amelyen ez a kialakulás — történeti irodalmunk ismert vizsgálatai szerint — végbement. Másról sajnos nem esik szó. Nem esik szó a polgárság összetételének fő vonásai közül arról, hogy a nagykereskedő réteg még elsöprő számbeli fölényben van a nagyipari burzsoázia felett, hogy maga az egész nagyburzsoázia számbelileg töredéke a kis- és középpolgárságnak, amelyen belül viszont a kisiparos polgárság létszáma többszöröse a kis- és középkereskedő rétegnek. Nem hallunk a polgárság egy részének az 1860-as években már jelentkező territorizálódási folyamatáról és ennek kapcsán a birtokos osztályba tagozódás kezdeteiről.

Teljesen tárgyalatlan az összetétel más vonatkozásban is. Nem hallunk arról, hogy a kapitalista korszak polgársága is — a korábbi fejlődés következtében — zömében német és zsidó eredetű. Hadd tegyek itt egy közbevető megjegyzést. Ha van történeti kérdés, aminek a vizsgálata már régóta nem tűr halasztást, akkor az a hazai zsidóság gazdasági-társadalmi fejlődésének története. Halaszthatatlan ez a történettudomány immanens tudományos feladatainak megoldása szempontjából, de halaszthatatlan a történettudomány másik feladata, a valóság megismertetésén alapuló helyes társadalmi tudat kialakításának szolgálata szempontjából is. Tarthatatlan, hogy a hazai zsidóság történetét úgy kerülgetjük tudományban és történetoktatásban egyaránt — noha a kapitalista fejlődés tárgyalása minduntalan felveti —, mint a tragikusvégű megtévedt fiú emlegetését a tisztos polgári házban, akire mindenki gondol, de akiről senki sem beszél. Visszás és lehetetlen helyzet ez, de még mindig jobb, mintha tudományosan megalapozatlanul szólnánk felőle. Márpedig jelenleg szinte csak ezt tehetnénk. Annnyira csak a lélekmérgező szándék, publicisztikai kalandorság, pro és kontra tudománytalan kapkodás jellemezte eddig ennek a kérdéskörnek „történeti” tárgyalását, hogy régóta itt az ideje a rendszeres anyagfeltáráson alapuló, szigorúan tudományos, monografikus részletvizsgálatoknak, majd a mindezek alapján készülő szintetizáló fejlődéselemzéseknek. Hogy ez a munka sikerrel járjon, ahhoz idő kell, komoly erőfeszítés és még valami — nagy önfegyelem abban a tekintetben, hogy amíg tudományosan egzakt eredményekre nem jutunk — továbbra is a kérdéskör történeti vizsgálatára gondolok —, részleteredményeinket ne vigyük a tudomány csarnokain kívülre. Semmi sem lenne károsabb, mint részleteredmények ismeretterjesztésével kavarni fel a kérdést, míg a probléma egészének megoldására történettudományi vonatkozásban képtelenek vagyunk. Hogy ez ne jelentsen végtelen időt, az csak rajtunk múlik.

Megközelítően sem ilyen bonyolult, de ugyancsak sok kutatómunkát igényel a hazai német polgárság újkori fejlődésének vizsgálata is. Nem kívánom ettől a tankönyvtől sem, különösen ha a közelebbi jövőben készülné el, hogy a magyar polgárság ilyen összetételéből következő valamennyi problémát vizsgálatába vonja. De egy kérdés — úgy vélem — máris tüzetesebb elemzést érdemel. Az a kérdés, hogy a magyar polgárság zömében német és zsidó eredetének milyen szerepe volt abban, hogy a birtokos nemesség a feudalizmus felszámolása után olyan kiterjedten tudta nemcsak kezében tartani a politikai vezetést, hanem védelmezni a feudális eredetű birtokmegosztást, vagy pl. egy korszakbeli kisebb kérdést véve, a feudális italmérési monopóliumot. Megítélésem szerint ugyanis nemcsak arról van szó, hogy ez a polgárság eleve feszélyezett volt a volt uralkodó osztályokkal szemben, hanem a birtokos nemesség ki is használta az adott helyzet előnyeit és e polgárságnak minden

antifeudális megmozdulását (teszem azt az italméresi monopólium vagy a birtokfogalom korlátozása ellen irányulókat), amelyeket ez persze a saját érdekében kísérelt meg, de amelyek objektíve a népi tömegek előretörésének is némileg szélesebb kaput nyithattak volna, aránylag könnyen verhetette vissza. „nemzeti” vagy „keresztény” pozíciók védelmének minősítve saját osztálypozícióinak védelmét, és e jelszavakat átkiabálva a polgárság feje felett az iránta fogékony népi tömegeknek. Ellentétben nyugattal, ahol a polgárság a feudális maradványokat — a polgári forradalmak lezajlása utáni maradványokra gondolok — a népi tömegek segítségével számolhatta fel legalábbis lényegében, nálunk az adott helyzetben a polgárság képtelen volt erre. Felső rétege így könnyen leválaszthatóvá vált bebocsátást nyerve a megmaradt feudális vár gazdasági udvarára, a „várurak és gyárurak” (Lukács Móric 1840-es évekbeli szavai) szövetsége jegyében. A kispolgárság kívülrekedt tömegében pedig a néptömegekkel való összefogás szükségességének felismerése csak akkor kezdett ébredni, amikor — a tömegek forradalmasodása következtében — ennek feltételeitől, zömében legalább maga is rettegett már.

A birtokos nemesség politikai vezetőszerpének kérdése nincs kielégítően sem felvetve, sem magyarázva a tankönyvben. Magáról a tényről — ismételt általánosságokban mozgó hangsúlyozása ellenére — még annak konkrét összefoglalása sem jutott a tankönyvbe, amit — pl. az országgyűlés társadalmi összetételét illetően — Lakatos Ernő nyomán már a korábbi történetírás hangsúlyozott. Nincs szó arról, amit az előzőekben fejtegettünk, ti. hogy a polgárság helyzete és szerepe hogyan járult hozzá a birtokos nemesség politikai monopóliumának fenntartásához, még kevésbé annak elvi vizsgálatáról, hogy a polgári forradalom nemesi vezetése, aminek okait olyan sokoldalúan elemezte marxista történetírásunk, milyen következményekkel járt történetünk kapitalista korszakára, megítélésünk szerint nem kevésbé azzal, hogy a birtokos nemességnek a nemzeti küzdelemben szerzett „gloire”-ja és a társadalmi átalakulásban betöltött szerepe, ill. az az iránti illúziók csak akkorra tépázódtak meg, amikor már ismét kezébe tudta venni a politikai vezetést.

A nemesség társadalmi összetételének elemzése már az előző tankönyvnek is viszonylag gyenge pontja volt, jól tükröztenve történetírásunk általános gyengéit e vonatkozásban. A jelen tankönyvszöveg, amelynek feladata lenne a birtokos nemesség bomlásának és az új polgári és paraszti elemeket is magába olvasztó birtokos osztály kialakulása kezdeteinek rajzát adni, sajnos sokkal kevesebbet nyújt ennél is. Adatokat pusztán a forradalom előtti helyzet ábrázolására szolgáltatt, amelyek a dolog természeténél fogva igen határozatlanok, s ezért nincs is szándékomban kárhozotni a szerzőt. Mindössze egy megjegyzésem van: az, hogy a feudalizmus viszonyai között — és ez a feudális birtokosság megosztási vizsgálatának, bármely feudális korszakról legyen is szó, ábecéje — két tényező vizsgálata elengedhetetlen: 1. mennyi az allódiium, 2. milyen számú jobbágytelek és zsellértelek adózik és robotol a birtokos nemes számára, azaz a járadékviszonyok vizsgálata. A szerző a kategorizálásban ezt a második tényezőt nem veszi figyelembe, és így eleve elejti annak lehetőségét, hogy a birtokos nemesség társadalmi szerkezetében a jobbágyszabadító forradalom okozta változások egyik alapmozzanatát tekintetbe vehesse. Ti. egészen másként érte a jobbágyfelszabadítás azt a birtokos nemest, akinek tekintélyes allódiiuma volt, ami a jobbágyfelszabadítás után a legelőilletménnyel megbővülve polgári magánbirtoka lett, mint azt, aki esetleg jobban élt nála a forradalom előtt, mert többszörös volt az úrbéres

jövedelme, de nem vagy alig volt allódiuma és polgári magánbirtokává esetleg csak néhány hold kert a kuria körül és a legelőjárandóság változott. Ez az egy mozzanat maga is földrengésszerűen hatott a birtokos nemesség forradalom-előtti társadalomszerkezetére. (Nem kevésbé járult ez hozzá a dunántúli és felvidéki birtokos nemesség már korábbi szemléletbeli különbségeinek továbbfejlődéséhez.)

További tényező, amelynek a birtokos nemesség társadalmi szerkezetére gyakorolt hatása kimaradt a vizsgálódás köréből — az árutermelés. Az árutermelés nemcsak a parasztság bomlásának fő tényezője, hanem a nemesség bomlásának is alapvető mozzanata. Lényegében — és ez ismét történetírásunk által általánosan elhanyagolt szempont — amióta a birtokszerzés feudális útjai (adományozás, foglalás) bezárultak, a birtokos nemességen belüli minden lényeges társadalomszerkezeti változás közvetve vagy közvetlenül az árutermelésre vezethető vissza. A birtokforgalom feudális gátjai némileg korlátozták ennek érvényesülését, ha bonyolult módon mégis övé volt a főszerep, akkor is. 1849 után megváltozott a helyzet, az ösiség felszámolásával, a birtokrendezés végrehajtásával (a hitbizományok kivételével) a földbirtok nyíltan is az áruforgalom tárgyává vált. A moratórium feloldásával felelevenedő régi adósságok és a közteherviselés még fokozta a bomlási folyamatot. Az 1850-es évek hatalmas agrárkonjunktúrája, amelyet egyébként oly kevésbé jellemz a szöveg és az 1860-as évek természeti csapásai is ebben az irányban hatottak. Sőt bizonyos fokig ebbe az irányba hatott a kármentesítés is, amellyel a jobbagyfelszabadítás végrehajtásával foglalkozó rész terjedelmének háromszorosában foglalkozik a szöveg. Persze igen kevésbé azáltal hatott így a kármentesítés, amit a szerző Szekfű Gyula nyomán emel ki, hogy ahol sok volt a nagybirtok, ott politikai okok miatt kaptak magasabb kulcs szerinti térítést, mint a jellegzetesen középbirtokos megyékben (nem kétséges ugyanis, hogy Nyugat-Dunántúlon egy telek valóban nagyobb feudális jövedelmet nyújtott, mint a Tiszántúlon, ami magyarázza a magasabb kármentesítést), hanem amiatt, mert a jól álló birtokokos kivárhatták kamatozó, s így a várakozásért kárpótlást nyújtó kötvényekkel, míg az 1860-as években a kötvények elérték névértéküket, míg a lecsúszófélben levők, amint az 1850-es évek derekán kézhez kapták papírjaikat, tömegesen dobták piacra azokat 20—30%-os árfolyamvesztéssel. A kármentesítés kérdésével kapcsolatos a szerző egy megjegyzése, ill. átvétele, amit nem lehet szó nélkül hagyni. Bernát Gyula megállapítását véve át, a szerző arról ír, hogy „a megváltandó úrbéri telkek értéke 700 millió forint körül mozgott”, azonban a nemesség összesen csak 310 milliót kapott. Sajnos nem vette észre, és e téren nem áll egyedül marxista történetírásunkban, hogy Bernát itt a reformkori konzervatívok érveit melegítette fel, akik kárpótlásul az úrbéri telkek teljes forgalmi árát követelték, szemben Deákkal és Kossuthtal, akik unos-untalanul magyarázták, hogy a földesúrnak csak az elveszett járadék kárpótlására van jussa.

Az eddigiek során arra mutattunk rá, hogy a nemesség társadalomszerkezetének átalakulásában a jobbagyfelszabadítás megrázkódtatásának különböző mértékű hatása és az árutermelés bomlasztó szerepe érvényesült. Vegyünk ehhez, több) mellékest most elhanyagolva, még egy — a tankönyvben teljesen említetlen — tényezőt a legfontosabbak közül. A rendi kiváltságok megszűnésére gondolok, amelynek következtében a lakosság többi elemeitől éppen csak kiváltságai révén különböző hatalmas tömege a mezővárosi és falusi iparos nemességnek és parasztsorú nemességnek tagozódik a városi és falusi társa-

dalomba, éppen a deklasszálódás következtében jelentős politikai szerepváltozással. Míg 1848 előtt épp a deklasszálódástól félve a reakció eszközei, most a deklasszálódás után, az ellenzék bástyái. Ezzel már új tárgykörben vagyunk, annál a kérdésnél, hogyan hatott a társadalmi szerkezet átalakulása a politikai felépítményre.

Összefoglalva a társadalomszerkezeti kérdéskörrel kapcsolatos megjegyzéseimet, felteszem még egyszer a kérdést: mit hiányolok? Úgy hiszem, válaszolhatok így: hiányolom azt, hogy sem részletezve, sem összefoglalóan nem kapunk képet a feudális társadalmi szerkezet, a mélyből a felszínre először e korszakban bukkanó kapitalista átrétegződési folyamatának tényezőiről és menetéről.

Az új magyar irodalomtörténetről.*

A könyv a művelt nagyközönség (mennyire más, gazdagabb tartalmat kapott ez a kifejezés a felszabadulásunk óta eltelt 13 esztendőben!) számára készült népszerű irodalomtörténet első kötete. Több az eddigi, rövidebb lélegzetű összefoglalásoknál, és bizonyára kevesebb a magyar irodalomtörténet készülő tankönyvénél. A szerzők munkájukat „első vázlatos” útmutatónak nevezik, és első kísérletnek tekintik arra, hogy „irodalmunk történetét következetesen a dolgozó nép szemszögéből, a marxizmus—leninizmus módszerével” ábrázolják. A történész-olvasó e magas követelmény kielégítését elsősorban a történetiség oldaláról vizsgálja, s már most, előjáróban meg kell állapítania, hogy a „kísérlet” sikerült.

Irodalomtörténetünknek ez a legújabb feldolgozása értékesíti nemzeti irodalmunk kutatásának régi, helytálló megállapításait, felhasználja a polgári munkák haladó hagyományait; de megírásának alapjául mégsem ezek, hanem a legújabb kutatások eredményei szolgáltak. Irodalomtörténészeink nem elégedtek meg a marxista—leninista módszer elsajátításával, és nemcsak a régi tényanyagra alkalmazták az új szemléletet, hanem új anyagokat tártak fel, új kutatásokat végeztek, s az elmúlt évtized során közzétett számos kritikai szövegkiadás, monográfia vagy kisebb tanulmány lényeges eredményeit dolgozták fel a marxizmus—leninizmus módszerével. A történész csak irigységgel és fájdalommal regisztrálhatja az egymást követő kritikai kiadásokat, mert közben állandóan arra kell gondolnia, milyen jól megalapozta, mennyivel előbbre lendítette volna a történeti kutatást a forráskiadványok ilyen bősége.

Az Irodalomtörténet minden egyes fejezetét a történeti-társadalmi viszonyok ismertetése vezeti be. Lelkiismeretes, világos összefoglalások ezek

* A magyar irodalom története 1849-ig. A kötet szerzői: Bán Imre, Gerézy, Rabán, Klaniczay Tibor, Pándi Pál, Szauder József, Tóth Dezső és Vargha Balázs. Szerkesztők: Bóka László és Pándi Pál. Az illusztrációkat és az időrendi táblázatot Fazekas László állította össze. Bibliotheca Kiadó, Budapest, 1957. 492 o.

a legújabb történeti munkák alapján. Ahol nem minden részletükben meggyőzők, mint pl. az eredeti tőkefelhalmozás — igaz : feltételes — emlegetésével a XVI. századi Magyarországon, vagy az 1831-es koleralázadás hatásának túlértékelésében, ott is modern történeti munkák szolgáltak az irodalomtörténeti fejtegetések alapjául. A régebbi irodalomtörténeti munkákkal összehasonlítva örömmel állapíthatjuk meg, hogy ezek az immár hagyományos történeti-társadalmi helyzetképek a polgárinál magasabbrendű szemléletmód következtében az irodalomtörténet tárgyalásának szerves részeivé váltak. Irodalmunk története — ha helyes módszerrel, a marxista—leninista szemlélettel dolgozzák fel — valóban nemzeti történetünk részévé lesz, íróink a magyar történetben megnyilvánuló társadalmi és politikai törekvések kifejezőiként lépnek fel, mint a magyar valóság tükrözői, de még gyakrabban alakítói, s a legnagyobbak egyesítik műveikben a haza és haladás, a nemzeti függetlenség és a társadalmi fejlődés forradalmi perspektívájának tömegeket mozgósító gondolatait. Nemzeti irodalmunk évszázadok harcaiban a haladás tiszteletre méltó harcosságának bizonyul, nemcsak legnagyobb alakjaiban, hanem fősodrában is előre mutat.

Minden irodalomtörténeti összefoglaló munka legnehezebb szerkesztési problémája az egyes írói életrajzok egymásutánjának megállapítása az irodalomtörténet egységes nagy folyamában. A minden tekintetben kielégítő szerkezet itt attól a pillanattól kezdve, hogy jelentős íróegyéniségek egyidőben tevékenykednek, megvalósíthatatlan. Így van ez ebben a könyvben is : a régi magyar irodalom történetének szerkezeti felépítése általában megnyugtató, a felvilágosodás és különösen a reformkor irodalomtörténetéé nem az. Az 1849. évvel záruló magyar irodalomtörténet foglalkozik a Blick-kel, tárgyalja a Nővérek-et, noha ezeket a munkákat csak az köti ehhez a kötethez, hogy Széchenyi és Eötvös életművének nagyobb és jelentősebb fele 1849 elé esik ; ugyanekkor kimarad a reformkor irodalomtörténetéből — kisebbeket most nem említve — az Elveszett alkotmány és a korszakalkotó jelentőségű Toldi, mert Aranyról nyilván a második kötetben lesz szó. Ez a megoldás megmagyarázható ugyan, de meghamisítja a reformkori irodalomtörténetünk-ről adott egyébként nagyon jól sikerült és meggyőző hatású rajzot.

Ez a szerkesztési tőkeletlenség felveti az egész kötet periodizációjának kérdését. A szerzők ebben a munkájukban a magyar irodalomtörténet új periodizációját is adják. Az egyes periódusok megállapítása jól sikerült. Az ősköltészet, az egyházi és lovagi irodalom, a huszitizmus és a reneszánsz első szakasza, a reformáció és a reneszánsz második szakasza régibb irodalmunk korszakainak kifejező elnevezései, az időhatárok : 1000, 1400, 1526, 1602 a tárgyalás során célravezetőnek bizonyulnak. Az ezután következő két korszak számára még nem sikerült az előzőkkel egyenértékű elnevezést találni, s a XVII. századot a XVIII. század felvilágosodás előtti részétől elválasztó 1703-as korszakhatár helyett véleményem szerint a hagyományos és a történeti periodizációval egybeeső 1711 megfelelőbb volna. A kötetben ezután tárgyalt két korszak — a felvilágosodás és a reformkor — elnevezése is, elhatárolása is (1772—1825—1849) találó. Irodalmunk problematikája azonban 1772-től, vagyis a felvilágosodástól kezdve oly nagy mértékben bővül, annyival gazdagabbá lesz, hogy itt, a régi magyar irodalom hagyományos záróévénél a kötetben adottnál sokkal erősebb elhatárolást várunk. Bessenyei fellépésével nem egy az előzőkkel egyenlő értékű új korszak veszi kezdetét, hanem végső soron a polgári magyar irodalom. És az az új, ami a XVIII.

század végén irodalmunk történetében jelentkezett, nem zárul le 1849-cel, hanem tetőpontjára ér Petőfi — és a kötetből sajnálatos módon kimaradt fiatal Arany — művészetében. A kötet lezárása — helyesebben lezáratlansága — egyrészt bizonyos hiányérzetet hagy hátra az olvasóban, másrészt fokozott érdeklődést kelt benne a folytatás iránt. Reméljük, hogy az 1849 utáni magyar irodalom történetére nem kell soká várakozniok a rokontudományok művelőinek és a művelt olvasóknak.

H. G.

Az új középiskolai történelmi tankönyvekről

1958. május hó 15—16-án vitatták meg a történetkutatók és történelemtanárok — mintegy háromszázan — az 1957-ben bevezetett új gimnáziumi történelem-tankönyveket.

Már az új tankönyvek megírásakor a tankönyvírás új módszerének kialakítása volt az egyik cél. Ennek érdekében az új tankönyveket egyéves tanításuk után a tanárok széles plénuna és a tudósok közösen vitatták meg, hogy az egy éves tanítási gyakorlat során felgyűlt tapasztalatokat, a vita kapcsán felszínre került problémákat értékesítve dolgozhassák majd át a szerzők immár időtálló formában. Jogos ugyanis a történettanároknak évek óta hangoztatott igénye időtálló tankönyvekre, amelyekre hosszú évekig támaszkodhatnak s ily módon tanításuk során a könyv jobb továbbadásának metodikája is kialakulhat. Olyan tankönyvet kérnek tehát, amelynek van hitele a tanári kar, s különösen a tanulók előtt, s amely tartalmában, tudományos módszerében a középiskolai oktatás didaktikai követelményeinek is megfelel.

Az ankétot rendező szervek — Művelődésügyi Minisztérium Középiskolai Főosztálya, Tankönyvkiadó Vállalat, Fővárosi Pedagógiai Szeminárium és a TIT Történelmi Szakosztálya — úgy gondolták, hogy a végleges tankönyv csak bizonyos fokú kollektív munka, a történelemkutatók és történelemtanárok együttműködése alapján, a tanítási tapasztalatok legmesszebbmenő figyelembevételével születhetik meg. Az ankét egyfelől bebizonyította az elképzelés helyességét; körülbelül negyven — többségében vidéki — történelemtanár és szakfelügyelő mondotta el a véleményét a tankönyvek egyes kérdéseiről, nyújtott segítséget az átdolgozáshoz. Másfelől a tudományos élet igen gyéren képviseltette magát. Különösen sajnálatos, hogy az MTA Történettudományi Intézetének munkatársai csak kis számban jelentek meg a vitán. Ennek oka talán nem az Intézet munkatársainak önzetlen segítőkészsége hiányában, hanem abban keresendő, hogy nem ismerték fel hasznos voltát saját alkotómunkájuk szempontjából, márpedig ez a történettudomány és a gyakorlat találkozását jelentette, a ritka lehetőségek egyikét nyújtva, amikor a történetíró konkrétan lemérhette munkája sikerességét vagy sikertelenségét, mikor találkozhatott munkája eredményével, s legelső forrásból hallhatta az arról

kialakult véleményeket. De több volt ez az olvasóval való találkozásnál; lényegében a tankönyvíró történész a művelt történettanárok legjobbjaik keresztül itt találkozott a fiatal generációval, amely éppen az ő tankönyvein nő fel, amely tankönyvek hozzájárulnak világnézetének, jellemének, emberi arculatának, érdeklődésének, a tudomány iránti tiszteletének vagy érdektelenségének kialakulásához, hiszen az ifjúság jelentős része élete során úgy fogja látni a történelmet, ahogy azt a középiskolában épp ezekből a tankönyvekből megtanulta s ez az alap, amelyre a későbbiekben hallott, olvasott, megismert többi történelmi ismeretét ráépíti.

A tankönyvszerzők a vitán a negyven hozzászólón és a mintegy háromszáz részvevőn túlmenőleg az ország történelemtanárainak mondhatni egészével találkozottak, hiszen a részvevők az ország minden egyes megyéjét képviselték, s többen is elmondották, hogy egy egész iskola, vagy több iskola történettanárainak közösen kialakult s megbeszélt véleményét tolmácsolják.

E rövid beszámoló a vita során állandóan ismétlődő kérdéseket tárgyalja, nem térhet ki az előre beküldött írásos véleményekre.

Az ankét első napján a II. osztályos gimnáziumi tankönyv (szerzője Makkai László) került megvitatásra. Az anketon többségében a történelemtanítás didaktikai, az ezzel kapcsolatos pedagógiai, lélektani, tankönyvmódszertani kérdések vetődtek fel, kisebb mértékben vitatták a tankönyv egyes tudományos állításait. A tankönyv-írás speciális tudományos feladat, e helyütt tehát együtt kell tárgyalni nemcsak az egyes tudományos állításokra vonatkozó, de a tankönyv egészére és módszertanára vonatkozó kérdéseket is.

Minden hozzászóló egyetértett abban, hogy a II. osztályos gimnáziumi tankönyv mind anyagában, mind koncepciójában sok újat tartalmaz, színvonalát, tudományosságát tekintve magasan felette áll az előző tankönyveknek. A tankönyvnek legszembetűnőbb újítása a termelőeszközök fejlődésének bemutatása, a bőséges technika-történeti részek. A szerző elgondolása szerint a termelőeszközök és a gazdasági viszonyok fejlődésének elsődlegességét és a társadalmi fejlődéssel való kölcsönhatását nem elég tétélesen bemutatni, hanem konkrétan foglalkozni kell a legalapvetőbb termelési eszközök fejlődésével, azokkal a nagyjelentőségű újításokkal, amelyek a különböző korokban létrehozták az ipar, közlekedés, kereskedelem, távközlés forradalmát, s a fejlődés rugóivá váltak. Felmerült a szerző felfogásával szemben az az álláspont, hogy a termelőeszközök történelmi tényezőkké az emberi életre gyakorolt hatásukkal válnak, tehát középiskolai tankönyvben felesleges magát a technika történetét adni. A vita részvevői egyetértve elismerték a termelőeszközök fejlődésének döntő szerepét a történelmi fejlődésben, végkonklúzióként megállapították, hogy a feladat a termelőeszközök fejlődése történetének *helyes arányban*, mennyiségben való bemutatása, a könyv e téren levő egyes aránytalanságainak kiküszöbölése.

Az új gimnáziumi történelmi tankönyvek az előző évek gyakorlatától eltérően, korszakonként együtt tárgyalják a magyar és az egyetemes történelmet, így sikerült az egyetemes történelembe beágyazva, az összefüggéseket mindenütt a saját helyükön bemutatva tanítani a magyar történelmet. A tanárok örömmel üdvözölték ezt az újítást, de kifogásolták, hogy a magyar történelem rovására eltolódtak az arányok. Sokan kifogásolták: a magyar történelem elsikkad az egyetemes történelmi fejezetek között a II. osztályos tankönyvben, amely helyenként alig néhány sort szentel a magyar történelem igen lényeges

eseményeinek. E hiányosságot a szerző részben elismerte s ígéretet tett, hogy a könyv átdolgozása során az arányokat lényegesen módosítja.

A legnagyobb vitát a tankönyv terjedelme váltotta ki. Középiskolai oktatásunk egyik megoldatlan problémája a túlterhelés kérdése, a tananyag és a követelmények maximalizmusa. Ezért a maximalizmusért nem utolsó sorban a történelem tankönyveket szokták felelőssé tenni. Sokak szerint ez a tankönyv is túlméretezett, nem a közepes, az átlag tanuló számára elegendő anyagot tartalmazza, hanem a legjobbak képességeivel számol. Ezzel függ össze túligényessége a középiskolai diákokkal szemben. A szerző a történelmi folyamatokat a maguk bonyolultságában igyekezett bemutatni, s e törekvése közben egyes esetekben túlmel azon a határon, amelyet a középiskolai tanulók értelmi fejlettsége, felfogóképessége szab meg. Több tanárnak az volt a véleménye, hogy a taníthatóság céljából „engedjünk a tudományosság-ból”, s a valóban komplikált, sokrétű történelmi folyamatokat némileg leegyszerűsítve, s így a fiatalok számára is érthetővé téve mutassuk be. A szerző lényegében nem értett egyet ezzel az állásponttal, szerinte a terjedelm szabta korlátok nehezítik meg a bonyolult folyamatok tiszta bemutatását, ugyanis hosszabb terjedelemben a legösszetettebb folyamatot is meg lehet érthetően magyarázni, ugyanaz viszont lerövidítve szükségszerűen bonyolultsághoz, kevésbé érthetőséghez vezet. Szerinte „a történelem bonyolultságán mi nem tudunk azzal segíteni, hogy leegyszerűsítjük, mert akkor csalunk”. A vitán részvevők álláspontja e kérdésben megoszlott, abban viszont egyetértettek, hogy a legnagyobb mértékben törekedni kell az előadásmód egyszerűségére, érthetőségére.

A bonyolultság kérdésével függött össze a könyv szerkezetének problémája. A könyvet túl tagoltnak, szétszaggatottnak találták, többek véleménye szerint az apró fejezetek és alcímek miatt egyes helyeken az anyag szétszakad, a szerkezet rendszertelenné válik, s a könyv ezt csak logikai ugrásokkal tudja áthidalni. Többen kifogásolták a munka periodizációját is. Makkai László nem használja a tankönyvben a középkor szokásos periodizációját, az angol forradalomig nem szab meghatárokat. Könyvének nagyjábólkövetkező a felépítése: amikor kialakul a feudalizmus, akkor kezdődik az egyház, lovagok és papok világa, majd megindul a városok és a polgárság fejlődése, kibontakozik a tőkés gazdálkodás, ezzel megjelennek a forradalmi mozgalmak is — először a reformáció köntösjében —, majd létrejön az első polgári állam, amely határozott fejlődésen megy át az abszolút monarchia felé, s így jut el az angol forradalomig. A fejlődési szakaszok a szerző szerint itt-ott egymásba nyúlnak, országoként más-más korban jutnak el egy fejlődési fokra, s ha merev periódushatárokat szabna, azzal az egységes fejlődés-folyamatokat vágná szét.

A vitában részvevők egyaránt nagy elismeréssel szóltak a tankönyv tudományosságáról, a legújabb tudományos eredmények messzemenő felhasználásáról. Az e kérdés körüli vitából kettős tanulságot lehetett levonni. Egyrészt, hogy — sajnálatosan — a modern magyar történettudomány hatósugara nem elég széles, a történettudomány művelőinek egy része a már évek óta közismert újabb tudományos eredményeket gyakran alig ismeri. Másrészt, hogy tankönyvben csak már bizonyított, elfogadott tudományos eredményeket közölhetünk, mert a hipotézisek a történettudomány hitelének rontását eredményezik. Az új tudományos eredményekkel kapcsolatban a legvitatottabb kérdés a magyar őstörténet, különösen a honfoglaláskori magyar törté-

nettel kapcsolatos újabb álláspont volt. A kettős fejedelemség kérdésében elfoglalt újabb kutatási eredményt, Kurszán személyének elsődlegességét többen vitatták. Makkai szerint a honfoglalás körülményei között a katonai vezetés került előtérbe, s minél alapvetőbb kérdéssé vált a politikai berendezkedés, annál inkább megnagyobbodott Árpád jelentősége. Így vált Árpád az államszervező folyamat kezdeményezőjévé.

A továbbiakban vita alakult ki a történettanítás céljával kapcsolatban. Több hozzászóló szerint a tankönyv nem épít eléggé az érzelmekre, holott 15 éves gyermekekről lévén szó, erre nagy szükség van. Törekedni kell a történetírás élményszerűvé tételére, tekintettel arra, hogy a történelem-oktatás célja nem csupán az anyag átadása, hanem nevelés is; a történelem-tanítást aktív eszközzé kell tenni az új ember kialakításában. A tankönyvszerző igen erősen épít a logikai elemekre, bár ez igen fontos — különösen a gondolkodásnevelés szempontjából —, de ez önmagában nem elegendő érzelmi ráhatások nélkül.

Sokat vitatott kérdés volt, hogy milyen arányban tárgyalja a tankönyv a szomszéd népek történetét. Hiányolták a felszólalók a történelmi személyiségek jellemzését; mint más pedagógiai szakon, vitatták itt is az indukciós és dedukciós módszer első- illetve másodlagosságát. Többen kifogásolták a könyv szerzőjének az évszámok közlése terén elfoglalt álláspontját. Helytelenítették, hogy túl sok nem elsődleges fontosságú évszámot közöl, s ugyanakkor az egyes korszakokat, a fontosabb uralkodók uralkodásának kezdetét és végét nem jelöli meg évszámokkal. Így a tanulók időbelileg gyakran eltévednek.

A vita végkonklúziója, hogy a tankönyvírásban csak a tudósok és a gyakorló pedagógusok együttműködése révén érhető el megfelelő eredmény, s hogy a II. osztályos tankönyv a vita eredményeinek, a pedagógusok javaslatainak és tanácsainak javát felhasználó átdolgozás után válhat csak időtálló, a követelményeknek minden téren megfelelő tankönyvvé.

Az anket másnapján, május 16-án került sor az új III. osztályos gimnáziumi tankönyv vitájára (szerzője Unger Mátvás). Unger Mátvás tankönyvét a tanárok a legnagyobb elismeréssel fogadták. A könyvről alakított jó vélemény okozta, hogy a vita során csupán néhány lényegesebb kérdést vetettek fel. A vita nagyobb része a szerzővel való egyetértés ismétlésével és kisebb részletkérdések felvetésével telt el.

Általános helyesléssel találkozott a III. osztályos gimnáziumi tankönyv egyik újítása, hogy a megfelelő történelmi anyag után hosszabb szemelvényeket közöl egykorú forrásokból. Már a szemelvények felhasználása körül különböző vélemények hangzottak el, hiszen újszerűségénél fogva a közlés és felhasználás módszerei még kialakulatlanok. Így azonban bizonyos, hiányzik a szemelvények tudományos apparátusa, a források pontosabb megjelölése, ismertetése, a szövegben levő kifejezések magyarázata. E téren a tankönyv terjedelme szabott határt a szerzőnek — a rövidesen megjelenő tanári segétkönyv igeekszik majd ezt a hiányt pótolni.

Érvényesültek a vitában a helyi nevelési szempontok is, a könyv az 1848-as szabadságharc és forradalom leírásakor a következő mondatot is tartalmazza: „A baloldal súlya azért csökkent Debrecenben, mert hiányzott mögüle a pesti nép ereje.” Ezt a közismert álláspontot a debreceni pedagógusok sérelmezték, szerintük ebből úgy tűnik ki, mintha Debrecen „elbuktatója lett volna a szabadságharcnak”, holott a Kollégiumban levő dokumentumok

épp az ellenkezőjéről tanúskodnak : a debreceni ifjúság és tanári kar volt a hordozója a forradalomnak, Debrecenből három zászlóalj került ki.

Érdekes kérdése volt a vitának az angol és a francia forradalom lefolyásának „hőfoka” közötti különbség. Míg a francia forradalom tárgyalása során a tankönyvben jól kidomborodik az osztályharc kérihetetlensége, az angol forradalomról szóló rész — ahol a tanuló először találkozik a forradalom fogalmával — kevésbé megjelenítő módon, hűvösebben íródott. Ezt egyes tanárok az angol és a francia ember vérmérséklete közötti különbség érzékeltetésének vélték.

A könyv általában kiváló jellemábrázolásokat tartalmaz. Ehhez képest kifogásolták, hogy lényeges történelmi szereplők jellemrajza — például Táncsicsé, Görgey — színtelen.

Nagyon fontosnak tartották a felszólalók az idegen szavak átírásának következetes keresztülvételét. E téren a történeti irodalomnak mulasztásai vannak, s a tankönyv is ezt tükrözi.

Vita alakult ki a történettudomány oly sokat vitatott és tudományosan még le nem zárt kérdéseiről, mint Görgey és az első felelős minisztérium értékelése. Az érvek az eddigi vitákhoz mérve újat nemigen hoztak.

Sok dícséret hangzott el a tankönyv szép magyaros, szabatos, világos és emelkedett stílusa, tömörsége, tudományos színvonala, taníthatósága, jó beosztásáról stb. Olyannyira, hogy többen hangot adtak abbeli meggyőződésüknek, hogy az utóbbi évtizedek legjobb középiskolai történelem tankönyve került megvitatásra. A vitán elhangzott észrevételek és tanácsok felhasználásával e tankönyv új kiadása valóban az utóbbi évtizedek legjobb gimnáziumi történelem tankönyvévé válhat.

A két napig tartó vita számos kérdést vetett fel, ezeknek csak kis részét volt módomban érinteni. E beszámoló nem foglalkozhatott azokkal a felvetődött fontos problémákkal, amelyek elsősorban nem a történetírással, hanem a pedagógiával és lélektannal kapcsolatosak. Nem ismertettem azokat a közismert kívánságokat sem, amelyek már sok vitán felvetődtek, mint pl. egy nagyobb igényű, magas szintű összefoglaló történelemkönyv elkészítése, hogy a tanárok a Hóman—Szekfü, Szilágyi vagy Marczali-féle munkákná. korszerűbb összefoglalásokban nézhessenek utána problémáiknak. Nem foglalkozhattam a felvetődött, megoldásra váró részletkérdésekkel sem.

A vitát Sinkovics István zárta le, megállapítva : „Célunk volt, hogy középiskolai történelem-tankönyvirásunk munkáját jobbbá tegyük. E célt a vita kiválóan szolgálta.” Valóban, a vita nagy tanulságot jelentett a tanárok, de különösen a tankönyvirók s minden történetíró számára, s ha csak kis mértékben hozzájárult a történelemtankönyvirás megjavításához — s a jelen voltak véleménye szerint nem kis mértékben járult hozzá —, elérte célját.

Példáját adta az elmélet és a gyakorlat találkozásának a történetírás területén, s talán e példa nem marad haszon nélkül.

Szabolcs Ottó

Hírek

Az 1918—1919-es magyar forradalmak 40. évfordulója

1958—1959-ben a történettudomány munkásai tudományos üléseken és kiadványok megjelentetésével emlékeznek meg az 1918—19-es forradalmi esztendő 40. évfordulójáról.

Az ünnepi megemlékezések sorában időrendben az első az 1918-as októberi polgári demokratikus forradalom 40. évfordulóján tartott tudományos ülészak volt. Az ülészakot — az MSZMP Párttörténeti Intézete, a Hadtörténelmi Intézet, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Magyar Történelmi Társulat részvételével — az MTA Történettudományi Intézete rendezte. Zsigmond László az Osztrák—Magyar Monarchia széttrésének külpolitikai vonatkozásairól, Balázs József a Monarchia hadseregének felbomlásáról, Siklós András a polgári demokratikus forradalom jellegéről, Hajdú Tibor pedig a magyarországi tanács-mozgalomról tartott előadást.

Előkészítés alatt áll a Magyar Tanácsköztársaság győzelmének 40. évfordulóján tartandó nagyszabású tudományos ülészak is. A többnapos konferencián — amelynek szervezését az MSZMP Párttörténeti Intézete vállalta — számos külföldi történész és párttörténész is részt vesz.

A Magyar Külügyminisztérium diplomáciai iratai a második világháború történetéhez

Az utóbbi időben sorozatosan jelentek meg külföldön a két világháború közötti időszak diplomáciai anyagának iratpublikációi. A megjelenés sorrendjében csak a legfontosabbakról téve említést: angol, amerikai, francia kiadásban megjelent az „Acten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918—1945”, angol kiadásban a „Documents on British Foreign Policy 1919—1939”, az olasz külügyminisztérium iratanyagából az „I Documenti diplomatici italiani”, és a legutóbbi időben adták ki a Szovjetunióban a „Dokumenty vnesnei politiki SZSZSZR” első kötetét.

A második világháború előzményeire és a háború időszakára vonatkozó diplomáciai anyagok közzététele tehát világszerte megindult.

A Történettudományi Intézet Igazgatósága 1957-ben elhatározta, hogy a Magyar Külügyminisztérium 1936—1944 közötti diplomáciai iratanyagának publikálásával mi, magyarok is bekapcsolódunk az általános munkába. E tények nagy tudományos és eszmei-politikai jelentősége lesz, mert az 1919—1945 közötti korszak külpolitikailag legfontosabb, ugyanakkor feldolgozás szempontjából szinte érintetlen területünk kutatásához nyújt majd segítséget. Magyarországnak a fasiszta tengely-hatalmakhoz való szegődése, a szomszédos kis államokkal való érdekközösség megtagadása, a Németországtól való szolgai függőség kialakulása, Magyarországnak a Szovjetunió elleni háborúban játszott szerepe és sok-sok egyéb kérdésnek a mainál elmélyültebb tanulmányozását teszi majd lehetővé szélesebb körök számára is a tervezett kiadvány.

A munka tervezése során számolni kellett azzal a körülménnyel, hogy modern diplomáciai forráskiadásban nincsenek tapasztalataink. Az eddig megjelent külföldi kiadványok, s azok kritikai azonban módszertani és tárgyi tekintetben megkönnyítik majd számunkra a kitűzött cél sikeres elérését.

1957 végén az Intézet három, csak erre a feladatra kijelölt munkatársa megkezdte az anyaggyűjtést a következő témákhoz: 1. Magyarország és az Anschluß 1936—1938; 2. a müncheni egyezmény, a csehszlovák válság és Magyarország 1938—1939; 3. a második világháború első szakasza 1939—1941.

Abból a törekvésekből kiindulva, hogy a szóbanforgó forráskiadvány levéltári szakszempontból éppúgy, mint tárgyi tekintetben megfeleljen az ilyen kiadványokkal szemben támasztott magas követelményeknek, az anyaggyűjtést és feldolgozást végző munkatársak, továbbá levéltári kutató munkában régi gyakorlattal rendelkező kar-társak bevonásával az Intézet Igazgatósága 1957. november 18-án munkaközösséget hozott létre. A munkaközösség 1958 februárjában tisztázta az anyaggyűjtés és irat-másolás egységes szempontjait. Az anyaggyűjtés eddigi tapasztalatai szerint a Külügy-minisztérium ügyrendjének többszöri változása miatt szükség van a Külügyminisztérium e korszakra vonatkozó hivaltörténetének elkészítésére, amelyre az Országos Levéltár egy munkatársa vállalkozott.

A tervezett forráskiadvány jellegét és terjedelmét meghatározó tényezők sorában elsősorban azzal kellett számolni, hogy a Külügyminisztérium iratanyaga hiányos. A háború második szakaszára vonatkozó diplomáciai iratok közül ugyanis jelentős mennyiséget nyugatra szállítottak, illetve a követségek irattárait 1944-ben már csak hiányosan juttatták Budapestre. Mindez természetesen megnehezíti Magyarország kül-politikai kapcsolatainak hézagatlan feldolgozását, de tekintve, hogy 1936-tól 1941-ig megközelítően teljes anyag birtokában vagyunk, és csak az 1942-1944 közötti anyag töredékes — a forráskiadvány így is indokolt, a monográfikus feldolgozások számára nélkülözhetetlen vállalkozásnak tekinthető.

A munka jelenlegi szakaszában nem lehet végleges választ adni arra, hogy az egyes kötetek milyen terjedelemben és időpontban jelenhetnek majd meg, de előreláthatólag az említett három téma egy-egy önálló kötetben 1960-tól kezdve kerülhet majd sorozatos kiadásra.

Vitasorozat az ún. „Kelet-Európa” kérdérről a Történettudományi Intézetben

Az Intézet munkatársainak szakmai továbbképzését és fontos eszmei kérdések tisztázását szolgálja az a vitasorozat, amely 1958 tavaszán a kelet-európai fejlődés kérdéseivel kapcsolatban megindult. A vitasorozat célja egyrészt az, hogy összefoglalja azt az összképet, amelyet a marxista történetírás Kelet-Európa történeti fejlődésének főbb sajátosságairól nyújtani tud, másrészt pedig kritika tárgyává tegye a burzsoá történetírás különböző Kelet-Európa-koncepcióit.

Az 1958. június 6-án tartott első vitálás alapját *Niederhauser Emil* referátuma szolgáltatta, amely a „Néhány megjegyzés a kelet-európai fejlődéshez” szerény címet viselte ugyan, de lényegében a kelet-európai fejlődés egészének marxista szempontú összefoglalására tett kísérletet. A referátumot élénk vita követte, amelyben a felszólalók főleg a kelet-európai gazdasági és társadalmi fejlődés sajátos, a nyugattól eltérő vonásait igyekeztek megvilágítani és különböző okokkal megmagyarázni. A vita elsősorban a késői feudalizmus időszakában kialakult kelet- és nyugat-európai világgazdasági munka-megosztás, s ennek következtében a kelet-európai gazdasági és társadalmi fejlődés (második jobbágyság, majorsági gazdálkodás, a kapitalizmus porosz-utas fejlődése, stb.) létrejöttének okai körül forgott, de több felszólalás foglalkozott a soknemzetiségű államok, az abszolút monarchiák, valamint a kelet-európai ipari forradalom problémáival is. A vita anyagának részletes ismertetésére még visszatérünk.

A vitasorozat 1959 elején folytatódik. Ennek során az Intézet munkatársai a burzsoá történetírás különböző kelet-európa-koncepcióit vitatják meg, különös tekintettel a két világháború közti magyar nacionalista és harmadik utas irányzatok marxista kritikájára. A harmadik vita pedig a német imperializmus érdekeit szolgáló „tudományos” irányzat, az *Ostforschung* híralatát tűzi ki céljául. Ennek az ad fontos aktuális jelentőséget, hogy az *Ostforschung* ma is egyik főirányát képezi a nyugat-német történetírásnak.

A kelet-európai vitasorozat jelentős mértékben hozzájárul az Intézet munkatársai előtt az utóbbi években felmerült fontos szakmai és ideológiai problémák tisztázásához.

Vita a „népi” írókról

1958. szeptember 12-én a Történettudományi Intézetben, az MSzMP alapszervezet szervezésében, vita zajlott le a „népi” írókkal kapcsolatban a közelmúltban közzétett párt-állásfoglalásról. A vitán, az Intézet munkatársain kívül, részt vett a Párttörténeti Intézet, az Egyetem, az Országos Levéltár több munkatársa is.

Molnár Erik akadémikus, az Intézet igazgatója, bevezető előadásában elemezte az MSZMP kulturális munkaközössége által kidolgozott téziseket, majd referátumot tartott a „népi” írók nézeteinek filozófiai gyökereiről. Részletesen foglalkozott Németh László és Veres Péter világnézetének filozófiai hátterével.

A vitában a hozzászólók sokoldalúan elemezték a „népi” írók harmadik utaságát, s ennek társadalmi gyökereit; a „népies” történet szemlélet jellegzetes vonásait a magyar történelem különböző korszakainak értékelésében; a „népi” írók nacionalista és harmadik utas nézeteinek szerepét az 1956 októberi ellenforradalom előtti időszakban.

A vita teljes anyagát a Századok 1958. 5—6. száma közli.

A magyar nép története

Sok felől megnyilvánuló kívánságnak tett eleget a Történettudományi Intézet, amikor munkatervébe beillesztette Magyarország történetének rövid összefoglalásában, a művelt olvasóközönség számára való megírását. Az utolsó ilyen jellegű összefoglalás 1953-ban jelent meg („A magyar nép története. Rövid áttekintés”), azóta pedig a kutatás jelentősen előrehaladt, új adatokat tárt fel s szempontjai is több vonatkozásban módosultak. A magyar nép története új összefoglalásának megírását munkaközösség végzi, tagjai a szakma fiatal marxista kutatói, az egyetemek és zömükben az Intézet munkatársai. A munkát két kötetre tervezzük, s 1959 folyamán készül el. Az előző, hasonló jellegű munkához viszonyítva nagyobb teret kapnak benne az eseménytörténeti leírások, s a marxista értékelés és eszmei vonalvezetés következetes érvényesítése mellett, megírási formája olvasmányosabb lesz. Mindkét kötetet gazdag képanyag, időrendi táblák és vázlatos jegyzetanyag egészítik majd ki.

*

Vita az 1880—1900 közötti időszakot tárgyaló egyetemi tankönyv-részeiről

1958. október 3-án került megrendezésre a Történettudományi Intézetben a II/2 egyetemi tankönyv 1880—1900 közötti időszakot tárgyaló részének vitája, amelyen a korszak szakértőinek szűkebb köre vett részt. A felszólalók kiemelték, hogy ez az alapjában sikerültnek mondható tankönyvrész a marxista történetírás fölényét bizonyítja. Elismerőleg szóltak a magyarországi nemzetiségek és a munkásmozgalom történetével foglalkozó fejezetekről, amelyek elkerülve a korábbi dogmatikus hibákat, marxista pártossággal világítják meg a nemzetiségi elnyomást, a nem magyar népek belső fejlődését, illetve a szocialista munkásmozgalom kibontakozását, fellendülését, belső problémáit a múlt század utolsó évtizedeiben. Dicsérték továbbá a politikátörténeti fejezeteket, a bonyolult pártviszonyok és párharcok marxista elemzését és a jól felépített, logikus ipartörténeti fejezetet.

A vita résztvevői szinte egyöntetűen hiányolták a társadalmi struktúra alapos elemzését, amellyel pedig már az előző tankönyvrész (1849—1880) is adós maradt; kifogásolták a századvégi agrárfejlődés vázlatos és kissé egyoldalú — főként az agrárválságra szűkített — rajzát; szükségesnek tartották a nemzetiségi fejezet kultúrtörténeti vonatkozásokkal való kiegészítését.

A vitában ellhangzott kifogások, észrevételek alapján folyamatban van a tankönyvrész egyetemi jegyzetként való elkészítése.

Nemzetközi konferencia az Osztrák—Magyar Monarchia történetéről

Az Osztrák—Magyar Monarchia egykori országainak kapitalista fejlődése témakörrel foglalkozó nemzetközi konferencia 1958. december 10—14-én zajlott le. Erről a jelentékeny tudományos eseményről a Századok részletes beszámolót, folyóiratunk pedig egy-egy vitatottabb előadást, vita-részletet fog közölni.

Határainkon túl

A Voproszi Isztorii vitája a németországi reformáció és a parasztháború jellegéről, illetve az első polgári forradalom kérdéséről

A közelmúltban a Voproszi Isztorii hasábjain érdekes vita tűnt az olvasó szemébe, amely Csajkovszkaja O. G. bibliográfiai jellegű cikkével indult.¹

E cikkében Csajkovszkaja felveti, hogy a szovjet történetírásban a németországi reformáció és a parasztháború mint az első európai forradalom szerepel, amelyet — mint minden társadalmi forradalmat — a termelőerők és a termelési viszonyok közötti összhang hiánya váltott ki. A szerző megjegyzi, hogy ez a fenti koncepció számos konkrét marxista kutatási eredménnyel áll ellentétben, és sok problémát vet fel.

Célja tehát az — mint mondja —, hogy megmutassa az ellentmondásosságát és — a kutatások jelenlegi fokán — a tarthatatlanságát annak a koncepciónak, amely szerint a XVI. század elején Németországban polgári forradalom zajlott volna le. A továbbiakban hosszasan foglalkozik elsősorban Szmirin M. M. — a legkiválóbb szovjet középkor és német történetszakértő — munkáiban az ezzel kapcsolatban kifejtett nézetekkel, valamint Engels vonatkozó munkáiban foglalt megállapításokkal.

Végeredményben két vitás kérdés köré összpontosítható a cikk:

a) A XV. század végén, a XVI. század elején beszélhetünk-e kapitalista viszonyokról Németországban, ill. ezek gyors fejlődéséről, vagy sem?

b) Polgári forradalom volt-e a német reformáció és a parasztháború, vagy sem?

Csajkovszkaja úgy véli, hogy Szmirin érvelése ellentmondásos és nem meggyőző, amikor próbálja bizonyítani, hogy a XV. század végén és a XVI. század elején Németországban a kapitalista viszonyok oly annyira fejlettek voltak, hogy a burzsoázia kénytelen volt fellépni a régi termelési viszonyok ellen s eme forradalmi szituáció a reformációban, ill. a nagy német parasztháborúban, mint az első polgári forradalomban nyert levezetést. Véleménye szerint a XV. század végén, a XVI. század elején még nem lehet kapitalista viszonyokról beszélni. Szerinte Németország ekkoriban Nyugat-Európa egyik elmaradott feudális országa volt, ahol legfeljebb a középkori céhpar virágzott.

Itt Engels-idézetek, ill. megállapítások is szóba kerülnek, amelyekkel kapcsolatban Csajkovszkaja kettős álláspontot foglal el. Azokat az idézeteket, amelyekkel például Szmirin a kapitalista viszonyok fejlettségét, ill. gyors fejlődését támasztja alá, minden alap nélkül igénybe vett és nem is oda vágó idézeteknek minősíti², a későbbi Engels-megállapításokat pedig, amelyek kifejezetten a németországi kapitalista viszonyok erősödéséről szólnak — mint a vitában résztvevők mondták —, félremagyarázza, ill. eltorzítja. A vita során Epstein A. és Grigorján J. a következőképpen reagáltak Csajkovszkájának az első kérdésben elfoglalt álláspontjára:

I. Nincs igaza Csajkovszkájának, amikor tagadni próbálja a XV. század végei s a XVI. század eleji németországi gazdasági életben a kapitalista viszonyok erőteljes fejlődését. Felhívták a figyelmét arra, hogy neves polgári történészek, bár kritikával, de igen jól felhasználható műveikben már a múlt században kimutatták ennek ellenkezőjét.

¹ A cikkek címei:

1. *Csajkovszkaja O. G.*: A németországi reformáció és a parasztháború jellege az utóbbi évek szovjet történetírásában. V. I. 1956. 12. sz.

2. *Szmirin M. M.*: A németországi gazdasági fellendülés és a forradalmi mozgalom jellegéről, a reformáció korában. V. I. 1957. 6. sz.

3. *Epstein A. D.*: A németországi reformáció és a parasztháború mint az első polgári forradalom kérdéséhez. V. I. 1957. 8. sz.

4. *Grigorján Ju. M.*: A németországi gazdasági élet színvonaláról, valamint a reformáció és a parasztháború jellegéről. V. 1958. 1. sz.

² Így például a V. I. 1956. 12. sz. 132. o.

2. A továbbiakban utalnak arra, hogy észrevételének racionális magva mégis van. Míg ugyanis Csajkovszkaja kitartóan törekszik arra, hogy behozonyítsa Németország akkori gazdasági elmaradottságát, addig az általa megbírált Szmirin a másik — ha szabad így mondani — véletlebe esve eltúlozza a bányaiipar fejlettségi színvonalát. Szmirin hajlandó a korabeli németországi bányauzemeket mind kapitalista jellegűnek tekinteni, sőt hajlamos a középkori viszonyok bizonyos modernizálására is.

A fentiek alapján tehát a vita résztvevői nem érthettek egyet Csajkovszkaja állításaival, de ugyanakkor Szmirinnak a másik véglelet jelentő megállapításaival sem.

Igy tehát Csajkovszkaja cikke hasznos volt annyiban, amennyiben ismét felvetette a németországi korai kapitalista fejlődés eltúlzott ábrázolásának kérdését Szmirin műveiben. Ugyanis a jelen vitában is résztvevő Epstein Szmirin könyvről³ negjelen recenziójában⁴ már kétségét fejezte ki a fentiekkel kapcsolatban, azonban Szmirin akkori válaszában⁵ nem tért ki részletesebben erre a kérdésre. Ami Szmirinnak a jelen kérdésben a vita során adott válaszát illeti, arról a vita résztvevőinek a következő volt a véleményük:

a) helyesen állítja, és az Engels-idézetekkel helyesen támasztja alá, hogy a kitartott korszakban Németországban erőteljes fejlődésnek indultak a kapitalista viszonyok,

b) azonban válaszeikkében nem idézi a megfelelő adatokat, ill. a legjobb és viszonylag legújabb forrásokat és feldolgozásokat, azaz végeredményben nem tisztázza a reformáció előtti Németország gazdasági fejlettségének színvonalát. E hiányt kiegészítendő — egyébként — Epstein és Grigorján igen bő és konkrét adatokat közöltek.

A vitában kialakult másik központi kérdés: volt-e végeredményben polgári forradalom Németországban a XVI. század elején vagy sem? Itt a következőket kell elmondanunk: Csajkovszkaja helyteleníti Szmirin koncepcióját, amely — szerinte — burzsoá forradalmat teremt burzsoázia nélkül, annak keletkezése előtt, majd megállapítja, hogy „a XVI. századi német polgári forradalom híveinek hibája abban áll, hogy az Engels által használt »bürgerliche Revolution« sokat rejtő fogalmát azonosították a termelőerők és a termelési viszonyok kötelező összhangra törésének törvényével”.

Ami a vitában résztvevők álláspontját illeti, mind Epstein, mind Grigorján megvédi azt az állítást, amely szerint Németországban a XVI. század elején polgári forradalom volt, és ezt nagyon érdekes és figyelemre méltó magyarázattal teszi érthetővé a kételkedők számára.

A kérdés lényege itt a XVI. századi német, a XVII. századi angol és a XVIII. századi nagy francia polgári forradalmak közötti különbségben rejlik.

Felveti például Grigorján a kérdést: ha el is ismerjük a kapitalista viszonyok fejlődését a XV. század végei, a XVI. század elejei Németországban, beszélhetünk-e a német nemzeti burzsoá osztály meglétéről, ill. lehet-e a német bányavállalkozók egy részét ezen osztály részének felfogni?

Grigorján megadja a határozott választ: nem. S ugyanakkor hivatkozik Engelsre, aki szerint is a német burzsoázia csak későn jelentkezett a történelem színpadán, s virágkorára az időre esik, amikor a nyugat-európai országok burzsoáziái politikai síkon már hanyatló korszakukat élik. Tehát Németországban teljesen kifejlett burzsoá osztályról csak a XIX. század elejétől lehet szó és ugyanaz vonatkozik a bányaiipart űző burzsoáziára is. Végezetül leszögezi, hogy a XVI. századi német bányavállalkozók tehát éppen, mint a német polgárság (bürgerek) csupán történelmi elődjei voltak a német burzsoáziának, bár kétségtelen, hogy a burzsoá tendenciák már áthatották őket és objektíve már ráléptek arra az útra, amelyen a továbbiakban a burzsoázia fejlődése haladt.

Grigorján egy másik igen fontos kérdést is felvet: van-e alapja annak a megállapításnak, amely szerint az akkori német bányavállalkozók már olyan oppozíciós erőt képviseltek, amelynek megléte már összegegyeztetelhetetlen volt a feudális renddel és amely a feudális termelő viszonyok radikális szétrombolására törekedett? Erre is megadja a határozott választ: nem. Ezek után pedig utal arra, hogy erről nem nehéz meggyőződni a vonatkozó források és munkák, de talán csupán a bányavállalkozók névsorának és feudális rangjainak áttekintése nyomán is.

Végkövetkeztetésül megállapítja, hogy minden alap megvan annak a feltételezéséhez, hogy a tárgyalt időszakban a német bányavállalkozók túlnyomó többsége még meglehetősen szoros kapcsolatban volt a feudális renddel, tehát természetesen nem lehetett érdekelve annak megsemmisítésében. Ellenkezőleg, ez „a törvény talaján

³ Ocserki isztorii politiceszkaj borbi v Germanii pered reformáciej. M. L. 1952.

⁴ V. I. 1954. No. 8.

⁵ V. I. 1955. No. 2.

álló” és „egészen jól ellátott” (Engels) rétege a német társadalomnak bizonyos mértékig — egy ideig még — a feudalizmus árnyékában virágzott.

Mind ezek ellenére azonban mind Epstein, mind Grigorján fenntartja a polgári forradalom megtörténtének állítását, mégpedig a következők — már említett — igen érdekes magyarázattal:

Engels a reformációt nem egyszer nevezte polgári forradalomnak, azonban annak más értelmet adott, mint az adott esetben megbírált Szmirin, aki majd kivétel nélkül csupán azokat a részleteket emeli ki Engels műveiből, amelyekben a reformációt és a parasztháborút mint polgári forradalmat jellemzi, ezenkívül kiindulva a kapitalista viszonyok kissé eltúlzott értékeléséből, hajlik afelé, hogy a reformáció és a parasztháború okát a bányáipar gyors fejlődésében lássa, s ezen megállapításaihoz valóban többet vél feltalálni Engels egy-egy sorában, mint ami ott ténylegesen van.⁶

Ezzel szemben Epstein és Grigorján kifejtik, hogy midőn Engels a németországi, az angol és a francia polgári forradalmakról, ill. a feudalizmus elleni három nagy döntő csatáról beszélt, ez nem jelentette azt, hogy a német reformációt és parasztháborút egyenértékűnek vélte az utóbbi kettővel, hanem Engels ezzel a feudalizmus elleni harc három fontos történeti fejlődési fokát kívánta megjelölni, amelyek közül a későbbben bekövetkező, feladatait és végeredményét tekintve, mindig kitűnt a megelőzőnél magasabb színvonalával.

Az Engels által elsőnek tartott nagy csata, a reformáció tehát feltehetően a legalacsonyabb, a kezdeti foka volt az európai burzsoázia feudalizmus-elleni harcának. Ez Németországból áttért számos más európai országra is. Fő jellemző vonása egyrészt az, hogy ebben a csatában a burzsoázia még túl győnge ahhoz, hogy létrehozza a saját politikai uralmát, tehát még nem lép fel a feudális rend egésze ellen, hanem csupán az egyház ellen szólít lázadásra. S ebben rejlik a második sajátossága is, az ugyanis, hogy — a kor szellemének megfelelően — vallási lepelben folyik, ugyanakkor mikor a francia polgári forradalom már — először — tökéletesen ledobta vallásos mezét.

Engels tehát ennek megfelelően nem tett egyenlőségi jelet a reformáció és a XVII—XVIII. századi polgári forradalmak között. Véleménye szerint Németországban csak egy „bürger vallási forradalom” zajlott le, amely „bizonyos sikert” ért el a feudalizmus világnézetével szemben, azaz a kialakulóban levő burzsoázia szociális-gazdasági érdekeinek megfelelő ideológiát vitt győzelemre, azonban semmi alap nincs arra, hogy bárki is a reformációt és a nagy német parasztháborút a maga teljes szociális és gazdasági tartalmában polgári forradalomnak tekintse.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Csajkovszkaja cikke e kérdésben is tartalmazott racionális magvat, amely szerint valóban nem szabad dogmatikusan azonosítani a XVI. századi német polgári forradalmat a későbbi — s tőle különböző — polgári forradalmakkal.

P. Mayer Mária

A Román Történettudományi Intézet 1958. évi munkaterve

A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézete nem egyetlen alkotóműhelye a román történetírásnak. A főváros egyik legszebb sétánya elején felkvő ízléses épületben elhelyezett intézet maga is rendelkezik fiókin-tézetekkel (a kolozsvári például a román—magyar történelem összefonódó pontjait kutatja), de mellette még a Román Munkáspárt Központi Bizottságának jól felszerelt, tehetséges kutató gárdával rendelkező Párttörténeti Intézete foglalkozik hivatásszerűen a történetkutatás és írás művelésével. Nem is beszélve a fővárosban és az ország nagy városaiban működő egyetemi s főiskolai tanszékekről, levéltárakról, amelyek nem egyetlen mértékben ugyan, de fokozatosan az új román történetírás műhelyeivé válnak. Ha most, első ízben csak a bukaresti Történettudományi Intézet keretein belül folyó munkáról emlékezünk meg, úgy ezt azért tesszük, mivel az Andrei Őtetea akadémikus irányítása alatt álló intézettel egyre szorosabbá váló kapcsolataink jobb betekintést engednek az ott folyó munkába és természetesen a tevékenységére vonatkozó ismeret-anyagunk is gazdagabb.

Szervezeti felépítését és a rendelkezésre álló publikációs lehetőségeket tekintve a bukaresti intézet kevésbé különbözik budapesti megfelelőjétől. Az Intézet középkori,

⁶ L.: V. I. 1958. No. 1. 138. o.

új- és legújabbkori, valamint egyetemes történeti osztályai képezik a keretét annak az alkotó munkának, amelynek legfrissebb hajtásai a színvonalas *Studii* folyóirat hasábjain jutnak nyilvánossághoz. Az intézet kutatóinak tevékenységét szabályozó és meghatározó tematikai elgondolások ismeretét a román intézet hozzánk eljuttatott évi tudományos kutatási terve teszi lehetővé. Olyan szisztematikusan átgondolt kutatási terv fekszik előttünk, amely a történetírás általánosabb követelményeinek megfelelően jelöli meg a román történetírás kutatási témáit s a cél sikere érdekében a segéltudományok szükséges adottságait is igénybe óhajtja venni.

A feudális osztály folyó évi kutatási problémakörét részben a már korábban beindított munkálatok határozták meg. Ilyennek tekinthető a Románia történetére vonatkozó nagyszabású dokumentum gyűjtemény egy pótkötetének (D. Mioc), továbbá a fenti oklevélgyűjtemény bizonyos mutatóinak elkészítése (I. Donat, Gh. Cronț és Al. Gonsu), Radu Greceanu krónikájával A. Ilicș, C. Cantacuzino-val D. Mioc, A. Uricariu-éval C. Bălan, a román fejedelemségek verses krónikáival S. Simonescu, kronológiai feladatokkal C. Grecescu, a havaselvei középkori feliratokkal Al. Elian, H. Chirca, C. Balan foglalkoznak. A folyamatban levő középkori monográfikus munkálatok közül minden bizonnyal nagy érdeklődést fognak kiváltani B. Cimpina-nak, a sokat vitatott havaselvei feudális uralom megalapításával, továbbá a darabont katonaság moldvai és havaselvei szervezetével foglalkozó kutatásai, nem kevésbé D. Mioc-nak: A pénzjáradék Moldvában és Havaselvén a XIV—XVII. században című témája, az áruterhelés kérdéseinek M. Berza-ra és a román nyelvi írásbeliség kezdeteinek P. P. Panaitescu-ra bízott vizsgálata. A feudalizmus bomlásának és a kapitalista viszonyok kezdeteinek sokoldalú problematikájával e témakör leglényegesebb területeivel [mint például: a közigazgatás, igazságszolgáltatás, pénzügyek (1746—1828), agrárviszonyok a XVIII. században és C. Mavrocordat reformja, Tudor Vladimirescu mozgalmainak felszámolása és annak kihatásai az agrárparasztságra (1821—1828), gazdasági élet, közigazgatás, igazságszolgáltatás, katonaság a Szervezeti Szabályzat időszakában] az intézet igazgatója, Andrei Őtetea akadémikus foglalkozik.

Az új- és legújabbkori osztály vizsgálódásának középpontjában az egyetemi tankönyv elkészítése által megszabott feladatok állanak. Az osztály erőfeszítései a tankönyv elkészítéséhez szükséges segédletek előállítására és a megfelelő történeti kutatásokra irányulnak. Az előbbiek kapcsán Andrei Őtetea professzor Románia történeti bibliográfiájának (1800—1900-ig), L. Lupu a román történelem elemző bibliográfiájának (1820—1860), V. Mihordea az 1864-es agrárörvény forráskiadványainak elkészítésén dolgozik. A tankönyv elkészítése szempontjából szükséges újkori történeti kutatások a függetlenségi háború (1878—1888) utáni bel- és külpolitikára, az agrár szerződésekre (Gh. Georgescu—Buzăn), a néptömegek szerepére a függetlenségi háborúban (N. Adăniloie), az 1900—1917 közötti iparfejlődésre (M. Iosu), a parasztság 1888—1907 közötti szociális-gazdasági helyzetére (M. Ionescu) irányulnak. Széles tematikát ölelnek fel a tankönyv elkészítéséhez szükséges legújabbkori történeti kutatások is. A semlegesség időszakának (1914—1916) problematikáján A. Fotino, Tr. Lungu, V. Liveanu, N. Copoiu, a kapitalizmus viszonylagos stabilizálódásának, a világgazdasági válság időszakán E. Campus, Gr. Chiriță, N. Busenescu, T. Neșea, V. Teodorescu, M. Pompiliu, az 1934—1940 közötti időszakon Ch. Chirtea dolgozik. Végül a tankönyv előkészítésére irányuló kutatások kapcsán megemlítünk három olyan témát, amelyek minden bizonnyal a legújabbkori magyar történészek érdeklődését is felkeltik. Ezek: Szociális mozgalmak Erdélyben 1918—1919-ben (M. Kertész), A támadás előkészítése Erdély felszabadítására 1944. augusztus 23. — október 9. (Stan Apostol), és burzsoá politikai pártok 1945. március 6.—1947. december 30. között (Tr. Udrea). Az említett központi feladatok mellett tartalékoikat még erőt az újkor és legújabbkor fejlődésének néhány vonására vonatkozó szakmonográfiai kutatásra (N. Fotino), továbbá a román egyesülés századik évfordulójával kapcsolatos ismereteinket gazdagította) a belpolitika jelenségeit tartalmazó dokumentumkötet elkészítésén dolgozik. Egyúttal az intézet, folytatva nagyszerű tanulmánygyűjteményeinek kiadását, ebben az évben tettő alá hozzá az Egyesülésre vonatkozó tanulmányok és referátumok kiadását is.

Természetesen a román intézet gondot fordít arra is, hogy a román történet említett lényeges problémáinak megvilágítására irányuló kutatásokat beágyazzák az európai viszonyokba. Ezt a célt szolgálja az egyetemes osztály, amely, mint az 1958. évi tudományos kutatási tervéből kiderül, a román és az egyetemes történelem összehasonlító számainak megvilágításán fáradozik. Ennek megfelelően a román—orosz kap-

esolatok témakörében S. Vianu, S. Diamandi, Gh. Bezviconi, a román—bolgár kapcsolatokon Tr. Ionescu-Nișcoi és A. Constantinescu dolgozik. Komoly figyelmet szentel az egyetemes osztály a Török Birodalom történetének tanulmányozására. A temesvári és nagyváradai török tartományokkal I. Totoiu, a Török Birodalom 1510—1512 közötti belső harcaival és azok Fekete-tenger északnyugati vidékének visszahangjával M. Neagoc foglalkozik. Ugyanígy komoly munkálatok folynak Románia története külföldi forrásainak felszínrehozása érdekében. A XVII. századi török krónikák kivonatain M. Guboglu a görög—román krónikákon Al. Elian, a XVIII. századi külföldi utazók leírásain M. Alexandrescu Dersca dolgozik. Az Egyetemes osztály folyó évi tevékenysége kiterjed még a XV—XVI. századi román elbeszélő források és a Humuzachi-dokumentumgyűjtemény 1601-ig terjedő kötetei mutatóinak elkészítésére. Mindkét feladattal az egyetemes osztály vezetője, M. Berza foglalkozik.

E rövid és vázlatos áttekintésből is kiderül, hogy román testvérintézményünk olyan lényeges témák megoldásán fáradozik, amelyek elősegítik a román történetírás fejlődését. Úgy gondoljuk, hogy a magyar és román történetírás napirenden levő feladatainak kölcsönös ismerete nemcsak összefonódó történelmünk közös pontjainak együttes kutatását, illetve a közös munka egybehangolását könnyíti meg (létrehozva természetesen e feladatok ellátásának leginkább megfelelő szervezeti formákat), hanem egyúttal ösztönzést nyújthat a magyar történeti kutatás irányainak sokoldalúbb kiterjesztéséhez is.

Csatári Dániel

A Német Demokratikus Köztársaság levéltárainak magyar vonatkozású anyagai

Németországi tanulmányutam középpontjában a merseburgi levéltári központnak a XIX. század 50-es és 60-as éveire vonatkozó osztrák—magyar anyaga állott. Ezzel kapcsolatban kiderült, hogy a politikai, ill. külpolitikai vonatkozású anyagnak csupán az 1866-ig terjedő része van az NDK Központi Levéltárának birtokában, míg az osztrák forrásanyag jelenleg bizonyos tájékoztatás szerint feltételezhetően a honmi külügyminisztérium irattárában és a nyugat-német levéltárakban van. Így tehát Bismarck és a bécsi porosz nagykövetség magyar szempontból érdekes diplomáciai levelezése — eddig ellenőrizhetetlen állítások szerint — csak ott található.

Ettől eltekintve azonban megállapítható, hogy a merseburgi anyag felbecsülhetetlen értékű a XIX. századbeli magyar történeti problémák feltárása szempontjából. Az anyag értékét fontos tartalma és rendkívüli mennyisége adja meg. Erről néhány példából is jó képet nyerhetünk.

A merseburgi levéltár állagai magyar szempontból három főcsoportra oszthatók: 1. a magyar történeti eseményeket közvetlenül érintő anyag; 2. olyan levéltári okmányok, amelyekben magyar vonatkozású kérdések más nemzetközi problémákkal együtt szerepelnek; 3. olyan anyag, amely nem tartalmaz ugyan közvetlenül magyar vonatkozásokat, de elsőrangú fontosságú a magyar történet szempontjából.

Az első csoportot azok az aktaesemők alkotják, amelyek pl. a Pesten létrehozandó, de meghiúsult porosz kereskedelmi kirendeltség kérdésével foglalkoznak, az 1846—1869-es időszakban.

A második csoportba tartozik az úgynevezett Zitelmann-féle hagyatéka, amely igen nagyszámú rendőri és egyéb eredeti jelentést tartalmaz, főleg a múlt század 60-as éveinek lengyel, magyar, olasz stb. forradalmi mozgalmainak különböző mozzanatairól, ezek vezető és résztvevő személyeiről, valamint hatásairól és eredményeiről stb.

A harmadik csoportba sorolhatók a porosz—osztrák vonatkozású, főleg gazdasági kérdésekkel foglalkozó aktaesemők, amelyek, ha közvetett formában is, ugyancsak rendkívül fontosak számos magyar történeti kérdés feldolgozása szempontjából. Ezek az akták többek között a következő anyagokat tartalmazzák:

a) Különböző jelentések, melyek Ausztria gazdasági helyzetét világítják meg porosz szempontból.

b) Akták, amelyek a porosz—osztrák gazdasági ellentétekre vonatkoznak.

c) A Zentralbüro aktái különböző politikai ügyekkel kapcsolatosan.

A drezdai országos főlevéltárban, ahol sajnos csak egy nap állott rendelkezésre, főleg a témára vonatkozó alapkönyvek átnézésére szorítkoztam. Itt a következő érdekes anyagok találhatók:

a) A szász Külügyminisztérium Bécesel, Berlinnel folytatott levelezése.
b) Beust miniszter szász szolgálatból való kilépésének és osztrák szolgálatba lépésének irattári anyaga.

c) Az egykorú szász hírlapok évfolyamai.

A régi német hírlapok egykorú évfolyamai a legtöbb esetben kiadási helyük városi levéltáraiban vagy könyvtárában találhatók meg. E hírlapok anyagainak sok esetben a magyar történetkutatás szempontjából is komoly értékük van.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a különböző német tudományos intézetekben, elsősorban azonban a levéltárakban igen nagy mennyiségű anyag áll a magyar történeteszek rendelkezésére, amelynek megismerése és felhasználása nélkül ma már korszerű történetírást folytatni nem lehet. A nagy osztrák levéltári gyűjtemények mellett célszerűen ez az anyag alkotja a kutatás második, a jelenlegi helyzetben éppen a legnagyobb nyersanyagállományát.

Gonda Imre

Németországi tanulmányutam során a XX. század magyar vonatkozású anyagait győzködtem felmérni. Előre kell bocsátani, hogy ilyen felmérés erős korlátokba ütközik. A feladat egyik részét a volt német külügyminisztérium NDK területén található anyagok áttekintése képezte. Kétségtelen, hogy a Magyarországgal szemben folytatott német külpolitika és gazdaságpolitika legfontosabb és mennyiségileg legtöbb dokumentumát ez az anyag foglalja magában. De, mint arról rövid merseburgi kutatásom is meggyőződött, használható magyar vonatkozású anyagok találhatók az egyes gazdasági minisztériumok különösen a Reichswirtschaftsministerium, Ministerium für Ernährung und Landwirtschaft, valamint a Reichskanzlei) anyagában. Ennek az anyagnak már nehezebb a magyar vonatkozású dokumentumait áttekinteni. Magam részéről elege csak a Külügyminisztérium állagának áttekintésére szorítkoztam. Merseburgban a XX. századra vonatkozóan nem található jelentős anyag. A modern kutatások számára jelentősebb a drezdai levéltár gyűjteménye. Ennek közvetlen magyar anyaga mintegy 40 csomóra ehető. Kb. 50%-a a századfordulótól az első világháború befejezéséig a német—magyar gazdasági kapcsolatokra vonatkozik, az anyag másik része a budapesti konzul politikai jelentéseit tartalmazza, kb. 1922-ig. Rövid ott tartózkodásom nem tette lehetővé az anyag teljes átnézését. Kutatásom itt elsősorban a 20-as évek viszonyait tárgyaló politikai jelentésekre korlátozódott. A potsdami levéltár anyaga jóval nagyobb. Itt található ugyanis a német külügyminisztérium Handelspolitische, ill. 1920-tól Wirtschaftspolitische Abteilung gyűjteménye.

Az utóbbi 1920-tól 1936-ig terjed, s magyar vonatkozásai mintegy 150 csomót jelentenek fel. Ez az anyag — melyet feldolgoztam — teljes áttekintésre ad lehetőséget a német—magyar gazdasági kapcsolatokról az említett korszakban. Az anyagban értékes politikai dokumentumok is találhatók.

Hangsúlyozni kell, hogy nem lehet elegendő a német külügyminisztérium anyagában csak a közvetlen magyar vonatkozású anyag áttekintése, hiszen számos olyan anyag van, mely szélesebb témával foglalkozik, ugyanakkor igen jelentős magyar vonatkozású iratokat is tartalmaz. Elég itt az első világháború Mitteleuropa tervére, valamint a békeelőkészítő anyagra utalni, valamint a két világháború között — általam átnézett — Wirtschafts-Donaubund anyagára.

Az elmondottakból látható, hogy a XX. századi magyar történelem feltárásához Német Demokratikus Köztársaság területén található levéltárak gazdag hozzájárulást nyújthatnak. Rá kell azonban mutatni, hogy éppen a XX. századi anyag jelentősebb része Bonnban van. Itt található a budapesti német követség több mint 200 csomóra érkező anyaga, a délkelet-európai ügyekkel foglalkozó politikai osztály 150-es fasciculust előlelő gyűjteménye, a gazdaságpolitikai részlegnek az 1936—45 közötti anyaga, a lodiusi iratai stb. Ha figyelembe vesszük Németország szerepét a XX. század magyar történetében, úgy megállapíthatjuk, hogy csak az NDK-beli, valamint a nyugat-német anyag feltárása teszi lehetővé a probléma többé-kevésbé végleges tisztázását.

Ránki György

Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900

J. Purš ismertetése. Československý Časopis Historický 1957. IV. sz. 761—766. o.

A Československý Časopis Historický 1957. évi 6. számában megjelent Pur professzor recenziója Sándor Vilmos „Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900” című munkájáról.

A recenzió írója nagy elismeréssel foglalkozik Sándor Vilmos könyvével, mely nézete szerint hozzájárul Magyarország történeti fejlődésének szintetikus szemléletéhez: s a gazdag, alaposan elemzett tényanyagot „a szélesebb nemzetközi politikai összefüggések keretében a társadalmi politikai fejlődés jellegzetességével kapcsolja össze”. A recenzió írója kiemeli a periódizáció helyességét, elsősorban az 1880-as korszakhatárt mint a szabadversenyes kapitalizmusnak imperializmussá való átalakulásának határmezsgyéjét.

A munkával kapcsolatosan Purš professzor néhány kritikai szempontot is felvetett. Elsősorban a már ismert — s azóta részben a magyar történészek által is korrigált — félgymarmati viszony kérdését.

A recenzió szerint: „Sándor kissé egyoldalúan húzza alá az 1867 utáni Magyarország félgymarmati helyzetének elméletét fejlesztésként az osztrák—magyar kiegyezés után új feltételek között. Sándor szerint a szabad verseny esücspontjának időszakában Magyarországot elsősorban a birodalom iparilag fejlettebb nyugati fele konkurrenciájának nyomása, tehát a piackapcsolatok tartották félgymarmati helyzetében, a további korszakban, a szabad versenyen alapuló kapitalizmus imperializmussá való átmenetének időszakában (a nyolevanas évek elejétől kezdve) egyre jobban érvényre jutott az osztrák finánciókének, mint a félgymarmati nyomás előidézőjének hatása. Azt hiszem, hogy Magyarország Habsburg-monarchiabeli gymarmati, majd félgymarmati helyzeténél ebben a koncepciójában még sok a megoldatlan kérdés, amint erre Sándor munkájánál ismertetése kapcsán J. Mesaroš már korábban rámutatott.”

Nem teljesen ért egyet az agrárválság megoldásával sem. „Azt hiszem — írja — hogy a hetvenes évek második harmadában kezdődő magyarországi mezőgazdasági válság elemzése során meg kell különböztetni az első fázist, amely mindenekelőtt az 1873-ban kitört általános gazdasági válság kifejezője volt, a további fázistól, amely már az egész európai mezőgazdaság hosszú válságának kell tekinteni. Ebben a vonatkozásban részletesebben kellene elemezni az ipar, a mezőgazdaság, a vámpolitika és más magyarországi gazdasági kérdések fejlődését a hetvenes évek második felének és a nyolevanas évek első felének összeurópai fejlődésével összefüggésben, hogy megállapíthassuk, a hetvenes évek általános gazdasági válsága által felidézett mezőgazdasági válság mikor lépett fel Magyarországon hosszadalmas agrárkrízisként, elsősorban a tengerentúli és az orosz gabona versenyének nyomására.”

Befejezésül megállapítja a recenzió, hogy bár „a szerző néhány eredményét vitathatónak lehet tekinteni (Magyarország gymarmati helyzete 1867 előtt, félgymarmati helyzete 1867 után, az osztrák és a külföldi tőke szerepe Magyarországon, a XIX. század utolsó harmadában elhúzódó agrárválság problematikája, több figyelmet igényelt volna a magyar nemesség, burzsoázia és a magyar tőke elnyomó szerepe Magyarországon nem magyar nemzetiségű vidékeken), ez azonban nem változtat azon az alapvető tényen, hogy Sándor munkája nagy eredmény nemcsak a magyar történetírás, hanem Cseh, Szlovákia és főképpen Szlovákia nemzetgazdasága szempontjából.”

Külföldi vendégeink

1957 őszén három-három hónapot Magyarországon töltöttek A. A. Puskás, L. N. Nyezsinszkij és T. M. Iszlamoov kandidátusok, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkatársai. A. A. Puskás és L. N. Nyezsinszkij Magyarország felszabadulási utáni korszakával foglalkoznak és közösen készítenek monográfiát a népi demokratikus rendszer 1945 és 1948 közötti fejlődéséről. T. M. Iszlamoov Magyarország XX. század eleji fejlődését tanulmányozza, különös tekintettel a munkásmozgalomra. Budapesti tartózkodásuk során elsősorban a Párttörténeti Intézetben, valamint az Országos Levéltárban és a Hadtörténeti Intézetben kutattak

Intézetünk II. magyar osztályát* is felkeresték több alkalommal, s a munkatársakkal gyéni konzultációkat folytattak. L. N. Nyezsinszkij egyik látogatása során hasznos szmecsere alakult ki az osztály több tagjának részvételével a népi demokratikus korzak néhány fontos problémájáról.

1957. október 17-én *Jiří Jirásek* és *Anton Špiesz* csehszlovák történészek látottak el Intézetünkbe. Anton Špiesz a XVIII. századi szlovákiai manufaktúra-fejlesztéssel foglalkozik és elmondotta, hogy nagyon értékes anyagot talált erre vonatkozólag az Országos Levéltárban. Nagy vonalakban beszámolt egyúttal készülő tanulmánya főbb téziseiről. A Jiří Jirásekkel folytatott beszélgetésben, aki XVI. századi parasztság-érténektel foglalkozik, elsősorban a második jobbágság kérdései kerültek előtérbe.

1957. október 18-án *Miloš Gosiorovský* és *Alexander Húščava* pozsonyi egyetemi tanárok keresték fel Intézetünket s baráti légkörben tárgyaltak a csehszlovák—magyar történetzkapcsolatokról.

Az I. magyar osztály anyagi kultúra csoportját 1957 november folyamán több-
zben meglátogatta *Tadeusz Dziekoński* lengyel technikatörténész, a varsói Anyagi Kultúra Intézet munkatársa és tájékoztatást nyújtott az ipari műemlékvédelem lengyelországi állásáról, valamint értékes tanácsokat adott munkacsoportunk számára.

Tadeusz Manteuffel, a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója, egyetemi tanár a magyar—lengyel kulturális egyezmény aláírása alkalmából tartózkodott Budapesten és ennek kapcsán Intézetünk I. magyar osztályán is látogatást tett 1957. november 29-én. Érdeklődéssel hallgatta végig a munkatársak informatív munkabeszámolóit, majd módszertani és forráskiadási kérdésekről érdeklődött s ő is beszámolt a Lengyelországban ezen a téren elérelődő gondolatokról. Végül felhívta a figyelmet arra, hogy a lengyel állam ezeréves fennállásának tőzszelő ünnepére a lengyel történészek nagyszabású középkori forráskiadványt készítenek elő s kérte, hogy a magyar kutatók is járuljanak hozzá a maguk részéről az ünnepéshez. A megbeszélés során az a vélemény alakult ki, hogy magyar részről az ünnepeléshez eghasznosabb hozzájárulás a lengyel—magyar kapcsolatok legelső tudósításait is tartalmazó korai okleveleink korszerű kiadása volna. Manteuffel professzor látogatásának eredményeképpen azóta komoly formában vetődött fel árpádkori okleveleink folyamatos kiadása.

Budapesti levéltári kutatásai alkalmából *Václav Husa*, a prágai egyetem professzora, a Csehszlovák Történelmi Társulat elnöke 1957. december 9-én meglátogatta az Intézet I. magyar osztályát és a munkatársakkal elbeszélgetett Jagelló-kori anyaggyűjtéséről és ebből készülő tanulmánya problematikájáról. Ezenkívül beszámolt a "neh" történetírás néhány újabb fejleményéről, kiemelve a módszertani kérdések iránt megnyilvánuló nagy érdeklődést. Végül hangsúlyozta a cseh—magyar történész-együttműködés fontosságát és a tudóscsere bővítésének szükségességét.

Ez év február 7-én *Teodor Lamos*, a körmöcbányai városi levéltár vezetője keresték fel az Intézet I. magyar osztályát. Jelenleg Zólyom megye kialakulásával foglalkozik és erre vonatkozó középkori okleveleket gyűjtött Magyarországon. Látogatása alkalmából értékes felvilágosításokat adott a szlovákiai levéltárak minket érdeklő középkori anyagáról és élénk beszélgetés alakult ki készülő tanulmánya egyes részleteiről.

David Prodan akadémikus és *Victor Cheresteşiu*, a kolozsvári tudományegyetem professzora 1958 június—július hónapjaiban többhetes magyarországi tanulmányútra érkeztek. Prodan akadémikus a XVI—XVIII. századi erdélyi parasztmozgalmakkal foglalkozik s az Országos Levéltárban dolgozott; Cheresteşiu professzor viszont Erdély 1848—1918 közötti történetére vonatkozó anyagban kutatott az Országos Levéltárban, valamint a Széchényi Könyvtárban és a Magyar Párttörténeti Intézetben. Magyarországi tartózkodásukat minálketten felhasználták arra is, hogy mélyreható szakmai megbeszéléseket folytassanak minálzokkal, akik az említett tárgykörökben dolgoznak. Így David Prodan akadémikus a Történettudományi Intézet I. magyar osztályának több munkatársával beszélgetett témájának fő kérdéseiről, Victor Cheresteşiu professzor pedig a magyar egyetemi történeti tankönyv megfelelő kötetek szerkesztőivel folytatott beható eszmecsere. Román vendégeink egyúttal fontos szervezeti és tartalmi kérdéseket beszéltek meg az Intézet vezetőségével a két ország történészeinek további együttműködésére vonatkozólag.

1958 július—augusztusban a szakemberekkel való konzultálás céljából többször felkereste az Intézetet *Eva Hermann*, a lipesei Marx Károly Egyetem népi demokratiák

* A Történettudományi Intézetnek két magyar osztálya van. Az I. magyar osztályhoz a honfoglalástól 1849-ig terjedő korszak kutatói tartoznak, a II. magyar osztály tagjai pedig az 1849-től napjainkig terjedő időszak történetével foglalkoznak.

történetét kutató intézetének magyar referense, Eva Hermann a reformkori magyar-német kulturális kapcsolatok történetére végzett kutatásokat.

Oktaj Efendijev, az azerbajdzsán Történettudományi Intézet munkatársa 1958 szeptember végén egy hónapi magyarországi tanulmányútra érkezett. Oktaj Efendijev Azerbajdzsán, illetve Perzsia XV.—XVI. századi történetével foglalkozik, s itt léte sorár Azerbajdzsán és a Habsburg birodalom XV.—XVI. századi kapcsolataihoz gyűjtött anyagot, főleg az akadémiai könyvtár keleti gyűjteményében. Szeptember 29-én látogatást tett Intézetünkben és hasznos eszmecsere folytatótt az Intézet középkori történet szakembereivel, valamint az egyetemi orientalisztikai tanszéknek képviselőivel.

1958 október második felében, az akadémiai nagyhét keretében meglátogatta az Intézetet *Leo Stern* professor, a hallei Luther Márton egyetem rektora. Többórás barát beszélgetés során tájékoztatta az Intézet tagjait a Német Demokratikus Köztársaságban folyó történettudományi munkáról, mindenekelőtt az egyetemi tankönyvek munkálatainak előhaladásáról, a német munkásmozgalom és a második világháború történetére végzett kutatásokról. Az Intézetben folyó munkálatokból Stern professzort különösen az egyetemi tankönyvek már megjelent és most készülő kötetekinek problematikája érdekelte, továbbá a középkori német telepítésekre, a Zsigmond-kori magyar történet egyetemes vonatkozásaira, a magyar jakobinus mozgalomra és a második világháború történetére végzett kutatások eredményei.

1958. november 5-én felkereste Intézetünket *Jürgen Kuczynski* professor, a berlini Humboldt egyetem gazdaságtörténeti tanszékének tanára. Az Intézet tájékoztatója után Kuczynski professor válaszolt az Intézet dolgozóinak kérdéseire. A kialakult beszélgetés rendkívül sok problémát érintett, így többek között a nomád feudalizmus, az ipari forradalom porosz útja, a német imperializmus, a hely- és gyártörténeti kutatások kérdéseit. A hely- és gyártörténeti kutatások a Német Demokratikus Köztársaságban — számolt be Kuczynski professor — igen nagy apparátussal, a helyi történészek jó részének bevonásával folynak. Ezek a kutatások keltős feladatot töltenek be: egyrészt a termelőerők s a dolgozó nép történetének a helyi eseményekig történő bemutatását; másrészt alkalmasak arra is, hogy erősítsék a központi történészintézményekben dolgozó munkatársak kapcsolatait a helyi kutatókkal.

Ludovít Holotík, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója 1958. november 7-én látogatást tett Intézetünkben. A szlovák—magyar történész-együttműködés kiépítéséről folyó tárgyalás eredményeként megállapodás jött létre arra vonatkozóan, hogy a szlovák történészek a jövőben is elvégzik a magyar történettudomány eredményeinek folyamatos ismertetését, s a Századok és a Historický Časopis kölcsönösen cikkeket fognak cserélni.

Az említettekén kívül még számos külföldi vendége volt Intézetünknek az elmúlt év folyamán, így *Karl-Heinz Jügel*t, a jénai egyetemi könyvtár munkatársa, *Adam Przybosz*, a krakkói egyetem tanára, *Jan Novotný*, a prágai Történettudományi Intézet munkatársa, *T. Volzsina*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Társadalomtudományi Alapkönyvtárának osztályvezetője és *M. Rügy*, az Ukrán SzSzk Tudományos Akadémiája kievi könyvtárának helyettes igazgatója.

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

K ÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK. 1956. I. RÉSZ*

A repertórium beosztása

Marx – Engels, a marxizmus története	Olaszország
Elvi tanulmányok	Románia
Egyetemes történelem	Skandináv országok
Albánia	Spanyolország
Anglia	Szovjetunió
Ausztria	Törökország
Belgium	Irán
Bulgária	India
Csehszlovákia	Kína
Finnország	Korea
Franciaország	Közép-Kelet
Görögország	Mongol Népköztársaság
Jugoszlávia	Japán
Lengyelország	Amerikai Egyesült Államok
Magyarország	Amerika egyéb országai
Németország	Afrika

Marx–Engels, a marxizmus története

- Radusz-Zenykovic* V. A.: A Marx–Engels Múzeumról. VI 1956. 7. sz. 109–110.
- Az Engels életével és tevékenységével foglalkozó tudományos ülészek (1955. nov. 28–29-én az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetében). VI 1956. 4. sz. 201–203.
- Polzin M., Vogel H.*: A lipcei Marx Egyetem Franz Mehring Intézetének tudományos konferenciája Engels születésének 135. évfordulója alkalmából. ZG 1956. 5. sz. 1049–1055.
- Dupont E.*: Marx egy kevésbé ismert cikke: „A bizalmas közlés.” (1870. január 1.) Pensée 69. sz. (1956. szept.–okt.) 34–45.
- Bert A.*: Engels brosrúja és röplapja a parasztkérdésről. VI 1956. 12. sz. 116–120.
- Obermann K.*: A Ruhr-vidéki bányászok sztrájkja, 1889. (Megjegyzések Engels egy ismeretlen cikkéhez.) ZG 1956. 2. sz. 335–342.
- Engels és L. Lafargue levelezéséből, 1888–1892. IA 1956. 2. sz. 6–30.
- Bottigelli E.*: Engels és Lafargue kiadatlan levelezése 1893-ból. CI 78. sz. (1956. júl.) 39–52.
- Karaciviev V.*: Hegel filozófiája, a marxizmus létrejöttének egyik eszmei forrása. NV 1956. 10. sz. 26–38.

- Lukasev A. V.*: Marx társadalmi-politikai tevékenységének kezdete (1842–1843). UZNNI II. (1956) 5–90.
- Emil S.*: Marx és Engels együttműködésének kezdete a proletariátus közgazdasági elméletének kialakításában. PE 1956. 7. sz. 3–14.
- Förder H.*: Marx és Engels politikai és taktikai irányelvei a kölni kommunisták általános demokratikus harcához 1846-ban. ZG 1956. 2. sz. 291–306.
- Piprek J.*: Heine és Marx. PZ 1956. 7–8. sz. 253–268.
- Basso L.*: Marx, Engels és a szocializmus különböző útjai. CI 76. sz. (1956. máj.) 19–40.

Elvi tanulmányok

- Albrecht E.*: Hegel és egy materialista kategória-tan kidolgozása. Ein 1956. 10. sz. 979–987.
- Arab-Oglt E.*: A társadalmi fejlődés törvényeinek tagadása a „biológiai determinizmus” zászlaja alatt. Kom 1956. 7. sz. 70–83.
- Arbatov V. Sz.*: Empirikus irányzatok a modern burzsoá szociológiában. VF 1956. 5. sz. 203–210.
- Arkagyev A. G.*: Albert Einstein a kapitalizmusról és a szocializmusról. VF 1956. 2. sz. 248–250.
- Arnott D. G.*: A hatalom: technikai megfontolások MQ 1956. 2. sz. 99–118.

* Feldolgozásunk szoros kapcsolatban áll a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet Értéktárjával 1956. 1–2. számban feldolgozott folyóiratok anyagához. A cikkek sorrendje az egyes országoktól belülről időrendi (az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé-rendben).

- Arzumanyan A.*: A proletariátus elnyomódása marxista-leninista elméletének kérdései. Kom 1956. 10. sz. 105—119.
- Banaschuk M.*: Gazdaságtudományunknak lépést kell tartania az étellel, hogy a munkásosztály harcának éles fegyverévé váljék. Ein 1956. 3. sz. 244—250.
- Basso L.*: Marx, Engels és a szocializmus különböző útjai. (I. 76. sz. (1956. máj.) 19—40.)
- Behrens Fr.*: Munkatermelékenység és munkaintenzitás. (Megjegyzések az átmeneti időszak gazdasági és politikai problémáihoz.) Ww 1956. 3. sz. 384—401.
- Bordeianu T.*: A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet formáiról. Lu 1956. 7. sz. 95—104.
- Bregel E.*: Burzsoá mesék a „kapitalista forradalomról”. Kom 1956. 16. sz. 84—99.
- Butterfield H.*: Az egyén szerepe a történelemben. H XI. (1955) 138—139. sz. 1—17.
- Cahan Cl.*: A feudalizmusról szóló vita margójára. Pensée 68. sz. (1956. júl. -aug.) 94—96.
- Cseprakov V.*: A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének lenini elmélete és az imperialisták közötti ellentéték kiéleződése a háború utánl időszakban. VE 1956. 4. sz. 30—47.
- Dieterlein P.*: A társadalomtörténeti ábrázolás és a gazdasági elemzés (Megjegyzések M. J. Marchal „Két tanulmány a marxizmusról” c. művére). RHEs 1956. 4. sz. 392—410.
- Dobrijanov V.*: Az osztályharc a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet idején. NV 1956. 8. sz. 41—57.
- A dogmatizmus ellen — a marxizmus—leninizmus alkotó alkalmazásáért és továbbfejlesztéséért. Ein 1956. 8. sz. 689—697.
- Dorkin J.*: A „népi kapitalizmus” elméleteiről. VE 1956. 9. sz. 73—85.
- Fraucis R.*: Az automatizálás gazdasági okai és következményei. MQ 1956. 2. sz. 119—134.
- „A gazdasági törvények hatása az antagonisztikus formációkban” vita margójára. VI. 1956. 7. sz. 66—87.
- Girovskij V.*: A beruházás a szocialista újratermelésben. VE 1956. 12. sz. 32—45.
- Gyeborn G.*: A különböző társadalmi rendszerben élő államok békés egymás mellett élésének lenini elve. VE 1956. 4. sz. 16—29.
- Herber R., Lüder H.*: Megjegyzések Fritz Sternberg elméleti nézeteihez. Ein 1956. 5. sz. 457—464. [Sternberg F.: Marx und die Gegenwart c. könyvéről].
- Hirsowicz M.*: Az Imperializmus burzsoá és proletár felfogása közti ellentét kérdéséhez. MF 1956. 3. sz. 3—34.
- Iribadzakov N.*: Az egyén szerepe a történelemben. NV 1956. 4. sz. 14—34.
- Iribadzakov N.*: A néptömegek mint társadalmi-történelmi kategória. IP 1956. 2. sz. 3—22.
- Jahot O. O.*: A statisztikai törvényszerűségektől objektív természetéről. VE 1956. 4. sz. 33—44.
- Kelle V. Zs., Koralszon M. J.*: A történelmi materializmus kategóriái. VE 1956. 4. sz. 18—32.
- Kohlmeij G.*: Az értéktörvény és az értéktörvény tervező felhasználásának néhány kérdése a szocializmusba való átmenet időszakában. Ww 1956. 3. sz. 445—463.
- Korovin J. A.*: A néptömegek szerepe a nemzetközi jog fejlődésében. SzGIP 1956. 3. sz. 50—80.
- Kronrod J. A.*: A gazdasági ellentétek a szocializmusban. VF 1956. 2. sz. 171—182.
- Kuczynski J.*: A kapitalizmus gazdasági alaptörvénye. Ww 1956. 3. sz. 437—444.
- Kuczynski J.*: A munkaléber, a munkateljesítmény, a tőke szervező összetétele és a profitrátá nemzeti különbözőségének problémája a kapitalizmus idején. Ww 1956. 3. sz. 378—383.
- Kuczynski J.*: Pártosság és objektivitás a történelemben és a történetírásban. ZG 1956. 5. sz. 873—888.
- Lendle O.*: A modern polgári gazdaságtan filozófiai alapjairól és módszertanáról. Ww 1956. 3. sz. 402—418.
- Novak G. M.*: A kapitalista felépítményben levő ellentmondásokról. VE 1956. 6. sz. 141—145.
- Nyikonov A.*: A jelenlegi időszakban a háborúk elhárítatók. Kom 1956. 6. sz. 31—45.
- Orzechowski M.*: Néhány megjegyzés a szocialista nemzetek létrejöttéről. MF 1956. 5. sz. 156—172.
- Parajenings H.*: A kapitalizmus gazdasági alaptörvénye. Ww 1956. 2. sz. 262—271.
- Polenc O. E.*: A parlamenti demokrácia kérdései a modern burzsoá államelméletben. VF 1956. 4. sz. 129—136.
- Popov A. T.*: Szükségyszerűség és szabadság a szocializmusban. FM 1956. 6. sz. 3—20.
- Pritt D. N.*: A szocializmus és a polgári szabadságjogok. LM 1956. 7. sz. (júl.) 302—309.
- Rojmszkij G.*: Hogyan hat a gazdaság militarizálása a tőkés újratermelés folyamatára. VE 1956. 10. sz. 117—125.
- Rozental M.*: A történeti és logikai kategóriákról. Kom 1956. 7. sz. 84—99.
- Streisand J.*: A történelem kategóriái és perspektívái. Néhány új történettfilozófiai munka megjelenése alkalmából. ZG 1956. 5. sz. 889—898.
- Stroja L.*: Az imperializmus történeti helyéről szóló lenini tanítás kérdései. PE 1956. 7. sz. 15—32.
- Svarencan K. A.*: Tárjuk fel meggyőzőbben a néptömegek szerepét a kommunista építésben. VE 1956. 3. sz. 207—209.
- Szadikov F. B.*: A dolgozók kulturális-technikai színvonalának felemelkedése a szocializmusban. VE 1956. 2. sz. 35—48.
- Szenjonov V.*: Az imperializmus gyarmati rendszerének széthullása és a nemzetközi viszonyok kérdései. Kom 1956. 18. sz. 97—114.
- Szenjén N.*: A kapitalizmus szocializmusba való „átvonásának” elmélete és a valóság. Kom 1956. 15. sz. 100—108.
- Szoboljev A.*: A szocializmusra való áttérés parlamenti formájáról. Kom 1956. 14. sz. 14—32.
- Thiel G.*: Az osztályharc egyoldalú jellemzése ellen. Ein 1956. 11. sz. 1117—1119.
- Togliatti P.*: A szocialista demokrácia fejlődésének kérdése. (Togliatti válasza a Nuovi Argomenti folyóirat kérdéseire.) WZ 1956. ksz. 578—608.
- Trahtyenberg I.*: A kapitalista gazdaság militarizálása és az újratermelés. Kom 1956. 8. sz. 89—101.
- Ukrainev B. Sz.*: A forma aktív szerepe a társadalmi fejlődésben. VE 1956. 6. sz. 58—68.
- Vasziljev Sz.*: A polgári demokratikus forradalom szocialista forradalomba való átmenetének lenini elmélete. FM 1956. 6. sz. 79—90.
- Veelý J.*: A szocialista forradalom békés fejlődési módjainak néhány kérdéséhez. NM 1956. 4. sz. 371—380.
- Wandel P.*: A forradalmi nép őrjátsi alkotó erejéről. (Az Októberi Forradalom 39. évfordulójára.) Ein 1956. 11. sz. 1025—1035.

Egyetemes történelmi

- Pankratova A. M.*: A X. nemzetközi történészkongresszus eredményeiről. VI 1956. 5. sz. 3—16.
- Szaskin Sz. D.*: A X. (római) nemzetközi történészkongresszus. SzV VIII (1956) 365—368.
- Holoth L.*: A római nemzetközi történészkongresszusról. HC 1956. 2. sz. 235—240.
- Constantinescu-Iasi P.*: A római nemzetközi történészkongresszus 1955. szeptemberében. S 1956. 1. sz. 151—156.
- A X. nemzetközi történészkongresszus, Róma, 1955. szept. 4—11. IC VI. (1956) 249—254.
- A X. nemzetközi történészkongresszus Rómában. (1955. szeptember 4—11.) ZG 1956. 4. sz. 773—799.
- Reggen K.*: A X. nemzetközi történészkongresszus Rómában. GWU 1956. 1. sz. 43—47.
- Oliva P.*: Az ókori történet a római nemzetközi történészkongresszuson. KH 1956. 3. sz. 228—230.
- Szidorova A. N.*: A modern közép-kutatás a X. nemzetközi történészkongresszus előadásáiban. SzV VIII. (1956) 369—381.
- Seatan E.*: A középkori történelem a X. nemzetközi történészkongresszuson. RSI 1956. 11. sz. 313—324.
- Csitzogersonov A. N.*: A középkori ideológia és gazdaság kérdései a X. nemzetközi történészkongresszus által kiadott „Relazioni” IV. kötetének anyaga alapján. SzV VIII (1956) 415—428.
- Zaborov A. M.*: A keresztshadjáratok története a X. nemzetközi történészkongresszus által kiadott „Relazioni” kötetében. SzV VIII (1956) 396—404.
- Ritter G.*: „Az újkori (16—18. század) történetírás eredményei, problémái és feladatai” címmel a X.

- nemzetközi történészkongresszuson tartott felolvasása (rövidítve). VI 1956. 6. sz. 206—218.
- Renouvin P.*: Az újabbban megjelent művek a 19—20. század történetéről. VI 1956. 7. sz. 192—209. [A X. nemzetközi történészkongresszuson tartott referátumának rövidített fordítása.]
- Dražićević N. M.*: A Szovjetunió történetének problémái a római X. nemzetközi történészkongresszuson. IZ 55. (1956) 3—26.
- A nemzetközi történettudományi bizottság társadalmi mozgalmi albizottságának római megbeszélése — 1955. szept. RILEK 1956. 3. sz. 315—324.
- Udalova Z. V.*: A X. nemzetközi bizantinológiai kongresszus Isztambulban. VV X. (1956) 236—253.
- A X. nemzetközi bizantinológiai kongresszus Isztambulban, 1955. szept. 15—21. IC VI. (1956) 254—256.
- A történészek nemzetközi szervezetei. VI 1956. 12. sz. 201—202.
- Schlechte H.*: A III. nemzetközi levéltároskongresszus Firenzeben. Am 1956. 4. sz. 105—110.
- Poljkor D. R.*: Vita a keleti országok történetének periodizációjáról. SzVosz 1956. 3. sz. 141—146.
- Guber A. A.*: Mélyreható és minden szempontra kiterjedően tanulmányozzuk az imperializmus gyarmati rendszerének válságát és felbomlását. SzVosz 1956. 3. sz. 3—14.
- Lebeger M., Miller I., Narszkij I., Uszijevicev M.*: Világítsuk meg jobban a népi demokratikus országok életét a tudományos folyóiratokban. Kom 1956. 6. sz. 100—111.
- Momigliano A.*: A cezarizmus elméletének felülvizsgálásáról. RSI 1956. II. sz. 220—229. [A 19. századi történetírás ideológiájáról.]
- Burn A. R.*: A civilizációk összehasonlító vizsgálata A. J. Toynebe „Study of History” (London, I—X. köt. 1934—54). c. könyvéről. H 141—143. sz. (1956) 1—15.
- Kriszterzskij G. G.*: Külföldi egyetemes történeti bibliográfiák. VI 1956. 11. sz. 213—220.
- Tudományos munkák a Baltikum történetéről. (Bibliográfia) ZH 1955. 1—2. sz. 335.
- Nemzetközi konferencia a jelenkortörténet tanításának problémájáról. Ostende-ban 1956. máj. 7—9. GWU 1956. 8. sz. 495—497.
- Okladnyikov A. P., Boriszkovszkij P. I.*: Az emberi társadalom létrejöttének idejéről és feltételeiről. VI 1956. 11. sz. 77—85.
- Dau P.*: Néhány megjegyzés a társadalmak fejlődéséről. (Az *Enpés*: A család, a magántulajdon... c. könyvvételi kapcsolatban 1956. márc.—ápr.—ban publikált vitáról.) Pensée 70. sz. (1956. nov.—dec.) 96—102.
- Gerhard D.*: Az európai történelem periodizációja. AHR LXI. 4. sz. (1956. júl.) 900—913.
- Schilfert G.*: Az Európa-ideológia és történethamisításai. Ein 1956. 5. sz. 449—456.
- Günther R., Schrot G.*: A rabszolgaságon alapuló társadalmi rend elméletének néhány problémája. ZG 1956. 5. sz. 990—1008.
- A rabszolgatartó rend bukása. A vita eredményeivel. VII 1956. 1. sz. 3—13.
- Sztruve P. I., Pigulerszkaja N. V.*: A rabszolgatartó rend és a feudalizmus genezisének problémája. VI 1956. 9. sz. 186—195.
- Korszunszkij A. R.*: A colonatus a kelet-római birodalomban az 5—6. században. VV IX. (1956) 45—77.
- Zhofil J.*: A bastarnok etnikai hovatartozásáról. HŠ 1. (1955) 279—283.
- Davidora A. F.*: Az ivolgini ásátások. A bajkálontúli hun telepek kérdéséhez. Sza XXV. (1956) 261—300.
- Graus F.*: A középkori történelem módszertanának kérdéseire. ČCH 1956. 1. sz. 99—115.
- Ewig E.*: Nagy Konstantin képe a nyugati középkor első századaiban. HJ 1956. 75. évf. 1—46.
- Kudrna J.*: Két fejezet az ösközösségi társadalom maradványainak az úgynevezett barbár törvénykönyvekben való továbbéléséről. CMM 1955. 196—223.
- Kaszdan A. P.*: A bizánci városok lakosságának társadalmi összetétele. VV VIII. (1956) 85—96.
- Pigulerszkaja N. V.*: Selyemgyártás Bizánban és Iránban a 4. században. VV X. (1956) 3—8.
- Kaszdan A. P.*: A feudális tulajdon sajátosságai Bizánban a 8—10. században. VV X. (1956) 48—65.
- Bartikjan R. M.*: A paulikánus mozgalom a 8. század első felében. VV VIII. (1956) 127—131.
- Klinkenberg H. M.*: A Karoling uralkodói intelmekről. GW 1956. 2. sz. 82—98.
- Szuegaron I.*: A bizánci párházi lajstromai, mint a balkáni szlávok kereszténységre való áttérésének forrásai. IBI 6. sz. (1956) 647—655.
- Ljubomir D., Jurković D.*: Cyrill, a szlávok apostola, első diplomáciai küldetése. ZDN 13—14. (1956) 29—38.
- Milen A.*: Az olasz legenda új megvilágításban. (Latin forrás Cyrill és Metod működéséről.) IP 1956. 3. sz. 74—79.
- Zuhogger B. N.*: A 9—10. századi belsőázsiai—horezmi földrajztudomány a Volgávidékről és Kelet-Európáról. UZIV XIV. (1956) 5—30.
- Lercsenko M. V.*: Az orosz—bizánci kapcsolatok problémája a forradalomelőtti orosz, külföldi és szovjet történetírásban. VV VIII. (1956) 7—25.
- Regerszkij N. A.*: „A varjágok bevezik Cargradot” régi orosz krónika, mint Bizánc történetének forrása. VV IX. (1956) 170—185.
- Naszletova R. A.*: A kézműipar és kereskedelem Thesszalonikében a 9. század végén és a 10. század elején Ioannesz Kameniatész szerint. VV VIII. (1956) 61—84.
- Oszipova K. A.*: A feudális földtulajdon fejlődése és a parasztság jobbágyosra hajtása Bizánban a 10. században. VV X. (1956) 66—80.
- Primov B.*: A „bolgár” népnév Nyugat-Európában a bogumilokkal kapcsolatban. IBI 6. sz. (1956) 359—408.
- Martini G.*: Nagy Károly emlékezete és a középkori birodalom. RSI 1956. II. sz. 255—281. [Főleg a 11—13. században.]
- Roussel P.*: A csodák érzékelése a feudális korszakban. MA 1956. 1—2. sz. 25—37. [11—12. század.]
- Szjuzjumov J.*: Az 1054. évi „egyházzsúkadás”. VI 1956. 8. sz. 44—57.
- Ohnsorge W.*: Gebhard salzburgi érsek bizánci utazása és az 1062. évi pápai szikzma. HJ 1956. 75. évf. 153—166.
- Gille B.*: Technológiai fejlődés Európában 1100-tól 1400-ig. CHM III. (1956) 1. sz. 63—108. [A földművelési, hajózási, építészeti technológia fejlődése.]
- Bruener O.*: „Polgárság” és „feudális világ” az európai társadalomtörténetben. GWU 1956. 10. sz. 599—614.
- Eunen E.*: Az európai városok különböző alkati formái a középkorban. MA 1956. 4. sz. 397—412.
- Rostanowski T.*: A patriciátus keletkezése Nyugat-Európában. KH 1956. 3. sz. 232—252.
- Aubin H.*: A németek Kelet történetében. (A németországi történelemtanárak berlini konferenciáján 1955. jún. 4-én tartott előadás szövege.) GWU 1956. 9. sz. 512—545.
- Bosl K.*: Szellemi egyház és joggyház. HZ 182. k. 3. f. (1956) 567—573.
- Mirmij M. S.*: Hayton „La flor des estoires de terres d'Orient” c. műve, mint a mongolok történetének történeti-földrajzi forrása. SzVosz 1956. 5. sz. 72—82.
- Sinor D.*: A mongolok és Európa közötti kapcsolat Argun és IV. Béla haláláig. CHM III (1956) 1. sz. 39—62.
- Wendehorst A.*: Albertus Magnus és az egyházreform. MIOG LXIV. k. 3—4. f. (1956) 241—261.
- Gorjanov B. T.*: A feudális nagybirtok Bizánban a 13—15. században. VV X. (1956) 111—132.
- Gorjanov B. T.*: A vallási polemikus irodalom az egyházi unióról Bizánban a 13—15. században. VV VIII. (1956) 132—142.
- Frances E.*: A vlah pásztorok a bizánci birodalomban a 13. és 14. században. S 1956. 1. sz. 139—146.
- Petrov P. H.*: A bolgár—bizánci kapcsolatok a 13. század derekán, amint ezek Philes M. „A híres protostrotator dicső tettei” c. költeményében tükröződnek. IBI 6. sz. (1956) 545—576.
- Janovec L.*: Bolgár—bizánci kapcsolatok a 14. század dereka táján (1331—1344). IP 1956. 3. sz. 63—74.
- Marcus G. J.*: A tengerészirányú hatása a hajózáásra a késő középkorban. H 141—143. sz. (1956) 16—24.
- Malocist M.*: A feudalizmus 14—15. századi válságának gazdasági tematikájából. ČCH 1956. 1. sz. 85—99.
- Demény L.*: A Szovjetunió és a népi demokratikus országok történészeinek konferenciája a huszita forradalmi mozgalom európai elterjedésének problémájáról. S 1955. 4. sz. 119—123.
- Eberstaller H.*: Ebdendorfer Tamás első jelentése a bázelei

- zsinatról a bécsi egyetemnek (1432. júl. 1.). *Műg* LXIV. k. 3—4. f. (1956) 312—317.
- Dickinson J. G.*: Az arrasi kongresszus. 1435. H XI. (1955) 138—139. sz. 31—41.
- Konetzke R.*: Amerika felfedezésének világtörténeti momentumta. *HZ* 182. k. 2. f. (1956) 267—289.
- Az úgynevezett második jobbágyáság vitás kérdéseire. *ZG* 1956. 4. sz. 750—754. [Zientara B. lengyel történész (Prag) *Historycyzy* c. folyóiratban megjelent) cikkének összefoglalása.]
- De Sturler J.*: A reneszánsz és a humanizmus. *RUB* 1956. márc.—máj. 223—238.
- Abel A.*: A humanisták vallási felfogása. *RUB* 1956. márc.—máj. 304—327.
- Zeelem E. W.*: A reformáció és ellenreformáció periodizálása és terminológiája. *GWU* 1956. 7. sz. 433—437.
- Hooykaas R.*: Tudomány és reformáció. *CHM* III. (1956) 1. sz. 109—139. [A protestáns tudomány domináns jellege a katolikusssal szemben a 16. század közepétől a 17. század derekáig.]
- Bainton R. H.*: Kritikai megjegyzések Dr. R. Hooykaas „Tudomány és reformáció” c. tanulmányára. *CHM* III (1956) 1. sz. 140—141.
- Léonard E. G.*: A protestantizmus története 1939—1952 között III. *RH* 1956. júl.—sept. 67—104.
- Oponowski Z.*: A lengyel arianizmus racionalizmusa és hatása nyugatra. *ORP* 1. (1956) 141—164.
- Jedin H.*: Szólásszabadság és szavazati jog a tridentin zsinaton. *HJ* 1956. 75. évf. 73—93.
- Kellenbenz H.*: A Fuggerék borskereskedelme és a nemzetközi borspiac. Ann 1956. 1. sz. (jan.—márc.) 1—28. [1590. és 1610. között.]
- Andreas W.*: Abszolutizmus és felvilágosodás. *GWU* 1956. 6. sz. 363—376. [Az újabb irodalom ismertetése.]
- Reppen K.*: A pápai tiltakozás a vesztfáliai béke ellen és VIII. Orbán békepolitikája. *HJ* 1956. 75. évf. 94—122.
- Djurđev B.*: Az oszmáni kánaművek jelentősége a balkáni országok gazdaságtörténete szempontjából. *GIDBIH* VII. (1956) 5—15.
- Neauler I.*: Oroszország és Európa Nagy Péter és II. Katalin idején. *GWV* 1956. 2. sz. 65—82.
- Gerbilskij G. J.*: Az orosz—lengyel szövetség az Északi háború első éveiben (1700—1703). *NZLU* 1955. 6. sz. 66—84.
- Vilar P.*: A kapitalizmus kialakulásának kérdései. *PP* 10. sz. (1956) 15—35. [18—19. század.]
- Kuczynski J.*: A nemzeti különbségek problémája a munkabér, a termelékenység, a tőke szerves összetétele és a profitráta kölcsönös viszonyában a kapitalizmus történetében. *PE* 1956. 4. sz. 94—100.
- Kuczynski J.*: A nemzeti különbségek problémája a munkabér, a termelékenység, a tőke szerves összetétele és a profitráta kölcsönös viszonyában a kapitalizmus történetében. *Ww* 1956. 3. sz. 378—383.
- Jerofejev N. A., Ljubimova V. V., Mihalevszkij B. N., Motilev V. V.*: A proletariátus gazdaságtörténetének marxista általánosítási kísérlete. *VI* 1956. 9. sz. 140—153. [J. Kuczynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiterklasse unter dem Kapitalismus*. I—VIII. Berlin. 1955—1956. c. művéről.]
- Scheel H.*: Az 1792—1813/14 közötti napoleoni háborúk jellegének értékeléséről. *KH* 1956. 4—5. sz. 536—539.
- Furlanvi S.*: A szentszék és a veronai kongresszus. *II. NRS* 1956. 1. sz. (jan.—ápr.) 14—47.
- Jeremejeva T. V.*: Az 1831—1833-as egyiptomi válság zártzakasza és a nagyhatalmak. *UZZNI* II. (1956) 475—518.
- Mihajlov M. I.*: A Kommunista Szövetség az 1848-as forradalom elején. *UZZNI* II. (1956) 91—133.
- Graham G. S.*: A vitorlásárok fölénye, 1850—85. *ECHR* IX. (1956) 1. sz. 74—88.
- Lejferre A.*: Az 1853-as milánói felkelés hatása Nyugat-Európában. *RHD* 1955. okt.—dec. sz. 329—346.
- Franz G.*: A krími háború. Európa történetének fordulópontja. *GWU* 1956. 8. sz. 448—463.
- Gooch B. D.*: A történetírás az elmúlt száz évben a krími háborúról. *AHR* LXII. 1. sz. (1956) 33—58.
- Broek P.*: Cserkeszföld bukása — tanulmány a magán-diplomácia köréből. *EHR* 280. (1956. júl.) sz. 401—427. [A lengyel emigráció, az angol és a török diplomácia harca a cári politika ellen, főleg az 1860-as években].
- Engel-Jánosi E.*: A liberális katolicizmus és a vatikán zsinat kisebbsége. *MÖS* 8. k. (1955) 223—235.
- Nógró P.*: Az emberiség szocializmus felé való haladásának új szakasza. *BP* 24. sz. (1956. jún.) 53—63. [A kapitalista országok történetéből 1870—1911].
- Ityenberg B. Sz.*: Oroszország élenjáró munkásainak kapcsolata a nyugati forradalmi mozgalmakkal a 19. század hetvenes éveiben. *VI* 1956. 9. sz. 17—30.
- Pischer M. J.*: José Rizal — a fajok egyenlőségének ázsiai apostola. *JMH* 1956. 3. sz. 259—265.
- Panajator I.*: A konstantinápolyi konferencia diplomáciai történetéhez, 1876 dec.—1877 jan. *IBI* 6. sz. (1956) 47—114.
- Szmirnova V. A.*: G. V. Plehanov a nemzetközi szocialista mozgalomban. 1883—1900. *VI* 1956. 12. sz. 17—34.
- Stoecker H.*: Bismarck politikája az 1885. évi angol—orosz válságban. *ZG* 1956. 6. sz. 1187—1202.
- Cole G. D. H.*: A II. Internacionálé kérdésének margójára. *CI* 78. sz. (1956. júl.) 86—92.
- Nokor Sz.*: Diákok emlékezései Genfből, 1889—1894. *IP* 1956. 4. sz. 81—102.
- Siebert F.*: Adua, az olasz és az európai politika fordulópontja. *HZ* 181. k. 3. f. (1956) 533—579. [Olaszország 1896. márc. 1-i aduiai vereségének következményeiről].
- Zasklinskij A. Sz.*: A bolsevikok harca a nemzetközi opportunizmus ellen az OSZDMP III. kongresszusának előkészítési időszakában. *NZLU* 1955. 6. sz. 5—11.
- Montjoie P.*: A munkásosztály korlátlan elszegényedése. *BP* 24. sz. (1956. jún.) 9—36. [1911 óta vizsgálja statisztikai adatokkal a munkabérek változásait, a munkakörülmények alakulását pedig a 19. századtól.]
- Duret J.*: Reformok és forradalom. *CI* 77. sz. (1956. jún.) 19—24. [Az evolúció és a revolúció elmélete a munkásmozgalomban a 20. század elejétől].
- Parckaja N. I.*: Az 1905—1907-es első orosz forradalom és a forradalmi mozgalom fellendülése Európában. *VIU* 1956. 14. sz. 5—21.
- Hrenov I. A.*: Az 1905—1907-es orosz forradalom hatása a szláv országokra. *KNSZIS* 20. (1956) 3—12.
- Ivanov M. Sz.*: Az 1905. évi orosz forradalom és a keleti országok. *VIU* 1955. 6. sz. 131—142.
- Galkin I. Sz.*: Az európai hatalmak és a krétai kérdés 1908—1912-ben. *VI* 1956. 5. sz. 126—140.
- Galkin I. Sz.*: Az 1912. évi Balkán-szövetség megalakulása és az európai hatalmak politikája. *VMU* 1956. 4. sz. 9—40.
- Babisev D. Sz.*: Az orosz kormánybizottság tevékenysége Londonban az első világháború éveiben (1914—1917). *IZ* 57. (1956) 276—292.
- Ursu H.*: Az Antant balkáni frontalkításának politikai céljai 1915—1916. *S* 1956. 5. sz. 87—96.
- Jencev V. A.*: Ellentétek Oroszország és szövetségesei között abban a kérdésben, hogy Románia belépjen-e az első világháborúba (1915—16). *IZ* 56. (1956) 52—90.
- Michaelis W.*: Michaelis birodalmi kancellár és az 1917. évi pápai békekezi. *GWU* 1956. 1. sz. 14—24.; 2. sz. 128.
- Még egyszer Michaelis birodalmi kancellár és a pápaság 1917-es békekezi. *GWU* 1956. 5. sz. 293—303. [Ismertetések Michaelis W. munkájáról]
- Joffe A. J.*: Franciaország, Anglia és az USA viszonya a Kornilov összeesküvéshez. *DSZII* 10. sz. (1956) 60—78.
- Billoux F.*: Az Októberi Forradalom által nyitott út. *CI* 1956. 11. sz. 1104—1118.
- Braubach M.*: Új kiadványok a jelenkor történetéről. *HJ* 1956. 75. évf. 221—261.
- Kuczynski J.*: A közbéni válságok problémája. *Ww* 1956. 6. sz. 823—841. [A ciklusos válságok között fellépő másodlagos gazdasági válságokról az első világháború után]
- DeNovo J.*: Mozgalom egy agresszív amerikai olaj-politikáért külföldön, 1918—1920. *AHR* LXI. 4. sz. (1956. júl.) 854—876.
- Snejdarek A.*: A fitkos amerikai katonai diplomácia az 1918/19-es fegyverszünet idején. az ún. Conger-misszió. *ČCH* 1956. 4. sz. 665—669.
- Piawarski K.*: Az imperialista hatalmak és a lengyel uraldoki körök viszonya Lengyelországnak a tengerhez és Pomorzehoz való jogaihoz (1918—1945). *ZH* 1955. 1—2. sz. 133—158.
- Rosenfeld G.*: A rapallói szerződés létrejötte. *ZG* 1956. 4. sz. 678—697.

- Kiadatlan dokumentumok Locarnóról. SM 1956. 12. sz. 47—61.
- Az 1925-ös locarnói konferencia (Von Dirksen ülési jegyzőkönyvei). IA 1956. 4. sz. 149—165.; 5. sz. 130—147.; 6. sz. 67—86.
- Garcia J.: A nemzetközi brigádok Spanyolországban (1936—1938). VI 1956. 7. sz. 33—48.
- Schreiner A.: Két dokumentum a nemzetközi brigádok albecei vezérkarának történet-szekciójáról. ZG 1956. 3. sz. 587—594.
- Tavoli A.: A munkabérek strukturájának fejlődése. EP 23. sz. (1956. máj.) 60—62. [Statistikai táblázatokkal a nagyobb nyugati országokból, összehasonlítással az 1938-as és az 1954-es ipari munkabérek között].
- Weinberg G. L.: Német—japán tárgyalások a déltengeri mandátumról 1937—1938-ban. VTZG 1956. 4. sz. 390—398.
- Bendler J.: Az Anschluss és néhány következménye Románia külpolitikája szempontjaiból. NSCI 1956. 2. sz. 135—156.
- Rain P.: München másnapján. (A Wilhelmstraße titkos okmányai után) RHD 1955. júl.—sept. sz. 235—246. [A francia—német és az angol—német kapcsolatok Hitler „Drang nach Osten” tervei kapcsán].
- Dobroszycki L.: A történeti kutatások a második világháború időszakáról. KH 1956. 3. sz. 215—220.
- Stahl Fr. Ch.: A második világháború vonatkozó irodalom. GWU 1956. 2. sz. 125—127.
- Kukulka J., Janouska H.: A második világháború néhány problémája a „Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale”-ban. KH 1956. 6. sz. 199—213.
- Boratyński S.: A Hitler-ellenes koalíció kialakulásának történetéből. PZ 1956. 3—4. sz. 229—255.
- Spiri A. J.: A gyarmati és függő országok tartalékainak kihasználása a második világháborúban. VI 1956. 5. sz. 46—57.
- Campus E.: A „semlegesek” balkáni blokkja. 1939. szept.—1940. márc. S 1956. 4. sz. 27—54.
- Orsk N.: Az angol—norvég kereskedelmi egyezmény és a szövetséges intervenció tervek az orosz—finn háborúban (1939/40). VTZG 1956. 4. sz. 345—361.
- Zboralski D.: A Freiburg elleni légitámadás 1940. máj. 10-én. ZG 1956. 4. sz. 755—757.
- Wiewióra B.: A lengyel—német határ kérdése a nagyhatalmak tárgyalásaiban a második világháború alatt. PZ 1956. 3—4. sz. 301—310.
- Zaks Z.: A német imperializmus és a lengyel—francia kapcsolatok a második világháború végén (1944—1945). PZ 1956. 7—8. sz. 213—223.
- Galkin A. A., Nakropin O. M.: A fasiszta Németország kapitulációja és a „Dönitz-kormány”. VI 1956. 8. sz. 68—79.
- Moqileszkij Sz. A.: A Szovjetunió és a Duna menti államok közötti viszony normalizálásának történetéből (1945. ápr.—nov.) VLU 1956. 12. sz. 55—76.
- Rádulescu T.: A szocialista vilárendszer hatása a jelenkor történelmi fejlődésére. LC 1956. 11. sz. 18—28.
- Dugginszkij I.: A szocializmus táborának országai közötti gazdasági együttműködés kifejődése és meg erősödése. Kom 1956. 7. sz. 55—69.
- Ciamaga L.: Az európai népi demokratikus országok új ötvenes terének fő vonalai. SM 1956. 9. sz. 52—60.
- Szatarodubrowszka V.: A szövetkezeti-csoport tulajdon az európai népi demokráciák mezőgazdaságának keletkezésében és fejlődésében. VE 1956. 9. sz. 86—100.
- Farga J.: A kapitalista gazdaság a háború után. EP 24. sz. (1956. jún.) 37—52. [Statistikai táblázatok 1946-tól, az 1938-as adatokkal összehasonlítva].
- Farga J.: A háború utáni kapitalizmus gazdasági életéről. LC 1956. 4. sz. 78—100.
- Rozehnal D.: Nyugat-Európa mai gazdasági fejlődése. NM 1956. 10. sz. 1041—1058.
- Biztosítási tudja-e a modern kapitalizmus a kenyeret, a békét és a szabadságot? I—V. CI 81. sz. (1956. dec.) 21—50, 82—85.
- Mury G.: A városi proletariátus és a vallásos érzés. CI 81. sz. (1956. dec.) 51—66.
- Zlatanovic J.: A fő kapitalista országok gazdasági helyzete 1955-ben. SM 1956. 4. sz. 58—66.
- Balás E.: A háború utáni gazdasági ciklus és az állami monopolkapitalizmus. LC 1956. 9. sz. 52—69.
- Kuigl V.: Új vonások a tőkés vilárendszer mai fejlődésében. NM 1956. 6. sz. 528—542.
- Schattles T.: A külkereskedelem és a nemzetközi munkamegosztás néhány kérdése a kapitalista világban. PE 1956. 10. sz. 78—92.
- Tomala M.: A nyugat-német ipar expanziója a világpiacra. PZ 1956. 7—8. sz. 190—212.
- Vasziljev V.: Az imperializmus gyarmati rendszerének széthullása. VE 1956. 4. sz. 102—117.
- Azizhan A.: Az imperializmus gyarmati rendszerének széthullása és az országok közötti új kapcsolatok. VE 1956. 10. sz. 3—23.
- Adam I.: Az imperializmus gyarmati rendszerének bomlása. LC 1956. 11. sz. 50—58.
- Molodcov Sz. V.: A gyarmati rendszer felbomlása és ennek hatása a nemzetközi jogra. SZGP 1956. 5. sz. 79—86.
- Lange O.: A gazdaságilag fejletlen országok problémája. SM 1956. 8. sz. 28—37.
- Le Léap A.: A munkásegység és a magyar dráma. CI 81. sz. (1956. dec.) 80—92.
- Sachs I.: A Közel- és Közép-Kelet néhány gazdasági kérdése. SM 1956. 9. sz. 31—40.
- A nyugat-német monopóliumok expanziója a Közel- és Közép-Keleten. BDW 1956. 15—16. sz. 3—40.
- Friedländer P.: A német imperializmus behatolása Közel- és Közép-Keletre. Ein 1957. 10. sz. 1272—1287.
- Marek J.: A szept. konfliktus. SM 1956. 8. sz. 49—59.
- Quaestor: Egyiptom lerohanása. LM 1956. 12. sz. 559—566.
- Rochet W.: Az egyiptomi és algériai háborúk gazdasági következményeiről. CC 1956. 12. sz. 1323—1333.

Albánia

- Veszélgó J. B.: L. Chalcocondylas az albánokról. VV X. (1956) 133—160.
- Steltner W.: Kasztrioti György (Zgkander bég) albán nemzetvezető hős történelmi képe. ZG 1956. 5. sz. 1033—1044.
- Szenkerics I. G.: Az albán nép felszabadító mozgalma a 20. század elején. VI 1956. 6. sz. 48—57.
- Daugytov K.: Albánia gazdaságának fejlődése. VE 1956. 11. sz. 96—105.

Anglia

- Hill Ch.: A marxista történelmi irodalom Angliában. KH 1956. 4—5. sz. 540—546.
- Hobsbaum E. J.: Merre tartanak az angol történészek? ZG 1956. 5. sz. 950—963.
- Kuznyecova Sz. I., Steju B. J.: Az angol és amerikai történetírás az Októberi Forradalomról, a külföldi intervencióról és az oroszországi polgárháborúról. VI 1956. 11. sz. 147—158.
- Howard M.: A hadtörténet mint egyetemi tantárgy. H 141—143. sz. (1956) 184—191.
- Emmison F. G.: A brit történet új forrásai. A helyi forrásokat nyilvántartó iroda szolgálatai. H 141—143. sz. (1956) 176—183.
- Walker H. E.: Buda és a „gewiss”-ek. A heptarchia politikai kialakulása és nomenklatúrája. CHJ XII. 1956. 2. sz. 174—186. [A „gewiss” nyugati százsz törzs és Anglia 7—8. századbeli törzsi strukturája régi angolzász krónikáinak műveiben].
- Lewis T.: Seeholm munkája Wales törzsi rendszeréről. ECHR IX. 1956. 1. sz. 16—33. [Főleg a 10—14. században].
- Lenickij A. J.: Az ipari céhek Angliában fejlődésük korai szakaszában. SzV V (11). (1956) 141—160. [11—12. század].
- Brooke C. N. L.: A gregoriánus reform működésében: a pápi házasság Angliában 1050—1200. CHJ XII. 1956. 1. sz. 1—21.
- Brooke C. N. L.: Nős papok az angol főpápaság körében, 1066—1200. CHJ 1956. 2. sz. 187—188.
- Brooke C. N. L.: A Szent Pál katedrális dékánjai, 1090—1499. BIHR 80. sz. (1956) 231—244.
- Powell W. R.: A flotta és a cinkbányák igazgatása, 1189—1216. EHR 279. sz. (1956. ápr.) 177—188.
- Aston T. H.: Az angol major. PP 10. sz. (1956) 6—13.
- Bary M. A.: A világi nagybirtok hanyatlásának néhány tényezője a 12—13. században Angliában. SzV VIII. (1956) 161—175.
- Farmer D. L.: Arfluktuáció az Anjou-kori Angliában. ECHR IX. 1956. 1. sz. 34—43.

- Postan M.*: A Glastonbury bírtokok a 12. században. ECHR IX. 1956. 1. sz. 106—118. [Válasz R. Lennard kritikájára].
- Barrow G. W. S.*: A feudalizmus kezdetei Skóciában. BIHR XXIX. 79. sz. (1956. máj.) 1—27. [12—13. század].
- Roskell J. S.*: A lordok részvétele a középkori parlamentekben. BIHR 80. sz. (1956) 153—204.
- Peques F.*: A „clericus” a 13. századi angliai jogszolgáltatásban. EHR 281. sz. (1956. okt.) 529—559.
- Gutnora J. P.*: A grófságok képviselőinek társadalmi arculata az angol parlamentben a 13. század végén és a 14. században. SzV VIII. (1956) 176—196.
- Hoyt R. S.*: Az 1308-as angol koronázási eskü. EHR 280. sz. (1956. júl.) 353—383.
- Denholm—Young N.*: A „Vita Edwardi Secundi” krónika szerzősége. EHR 279. sz. (1956. ápr.) 189—211.
- Steel A.*: A „rózsák háborijának” pénzügyi háttere. H XL. (1956) 138—139. sz. 18—30. [A 14. század vége és a 15. század].
- Dickinson J. G.*: Az arrasi kongresszus. 1435. II 138—139. sz. (1955) 31—41. [Az első nagy nemzetközi kongresszus Anglia, Franciaország és Burgundia diplomatái között].
- Lander J. R.*: IV. Edward (1461—83) élettörténetének új beállítása és ennek revíziója. II 141—143. sz. (1956) 38—52.
- Bowden P. J.*: A gyapjúellátás és a gyapjúipar. ECHR IX. (1956) 1. sz. 44—58. [A 16. századi Angliában].
- Lee M.*: Morton régens bukása — a csatlódiplomácia problémája. JMH XXVIII. 2. sz. (1956. jún.) 111—129. [Erzsébet angol királynő skóciai politikája az 1570—1580-as években].
- Gould J. D.*: Válság az angol exportkereskedelemben. 1586—1587. EHR 279. sz. (1956. ápr.) 212—222.
- Szaprinčin J. M.*: Ulster angol betelepítése I. Jakab idején. SzV VIII. (1956) 295—318.
- Wheeler H.*: A „Calvin-ügy” (1608) és a McIlwain—Schuyler-vita. AHR LXI. 3. sz. (1956. ápr.) 587—597. [Amerikai professzorok vitája az amerikai gyarmatok, az angol parlament és a királyi hatalom összefüggéseiről].
- Stone L.*: Salisbury második earljének választási befolyása. 1614—68. EHR 280. sz. (1956. júl.) 384—400.
- Hulme H.*: Az angol alsóház harca a szóltasszabadság elnyeréséért. AHR LXI. 4. sz. (1956. júl.) 825—853. [A 17. század huszas éveitől].
- Lavrovskij V. M.*: Az angol parasztság differenciálódása a 17. század 30—80-as éveiben. SzV VIII. (1956) 348—364.
- Dietz H.*: A vallási és politikai hajtóerő kölesfnhatása a nagy angol forradalom demokratikus mozgalmában. GWU 1956. 6. sz. 323—342.
- Hill Ch.*: A polgárháború legújabb interpretációi. H 141—143. sz. (1956) 67—87.
- Láslett P.*: Az angol forradalom és Locke „Két értekezés a kormányzatról” c. új műve. CHJ XII. 1956. 1. sz. 40—55.
- Cole A.*: A kvékerek és az angol forradalom. PP 10. sz. (1956) 39—51.
- Mackenzie N. H.*: Sir Thomas Herbert of Tintern. Egy parlamenti royalista. BIHR XXIX. 79. sz. (1956) 32—86. [Az angol forradalom korának egy királypárti politikusa].
- Robbins C.*: Sir John Holland (1603—1701) az 1660. évi konvencióban. BIHR 80. sz. (1956) 244—252.
- Porsnyi B. F.*: A francia közvélemény viszhangja az angol polgári forradalomról. SzV VIII. (1956) 319—347.
- Horn D. B.*: Állami belsőigazgatás és diplomáciai karrier. 1660—1852. H 141—143. sz. (1956) 88—99.
- Priestly M.*: A londoni kereskedők és oppozíciós politika II. Károly uralkodása idején. BIHR 80. sz. (1956) 205—219.
- Roberts C.*: A parlament előtti miniszteri felelősség fejlődése a késői Stuart-kori Angliában. JMH 1956. 3. sz. 215—233.
- Davis R.*: Az angol kereskedelmi hajózás a 17. század végén. ECHR IX. (1956) 1. sz. 59—73.
- Vale V.*: Clarendon, Coventry és a haditengerészeti állások áruba bocsátása, 1660—68. CHJ XII. 1956. 2. sz. 107—125. [Sir William Coventry (1627—86) II. Károly minisztere és Clarendon lordkancellár politikája].
- Kenyon J. P.*: A sunderlandi earl és a királyi közigazgatás. 1693—1695. EHR 281. sz. (1956. okt.) 576—602.
- Walcott R.*: A Kelet-Indiai Társaság érdekeltsége az 1700—1701-es általános választásokban. EHR 279. sz. (1956. ápr.) 223—239.
- Burley K. H.*: Feljegyzés egy munkavítóról a 18. században Colchesterben. BIHR 80. sz. (1956) 220—230.
- Hunt H. G.*: A 18. századi angliai mezőgazdasági forradalom szempontjai. Ann 1956. 1. sz. (jan.—márc.) 29—41.
- Lavrovskij V. M.*: Az angol parasztság kisajjútítása a 18. században. ECHR 1956. 2. sz. (dec.) 271—282.
- Anderson M. S.*: Nagybritannia és az észak-afrikai (kalóz) államok a 18. században. BIHR XXIX. 79. sz. (1956. máj.) 87—107.
- Az angol—orosz tudományos kapcsolatok forrásainál, 1730. (Dokumentumkiadás). Bevezető: M. I. Radovszkij. IA 1956. 3. sz. 139—155.
- Pares R.*: A londoni cukorpiac, 1740—1769. ECHR 1956. 2. sz. (dec.) 254—270.
- Spencer F.*: Az 1762. évi angol porosz kegyértérség történeti revíziója. H 141—143. sz. (1956) 100—112.
- Mellor G. R.*: A brit szigetekről az Újvilágba irányuló emigráció. 1765—1775. H 138—139. sz. (1955) 68—83.
- Robertson M. L.*: A skót kereskedelem és az amerikai függetlenségi harc. ECHR IX. (1956) 1. sz. 123—131.
- Christie I. R.*: A gazdasági reform és a „korona befolyása”. 1780. CHJ XII. 1956. 2. sz. 144—154. [Az angol király szerepe a képviselőház jogainak csökkentése és a gazdasági reform körül].
- Cairncross A. K., Weber B.*: Fluktuáció a nagybritanniai építőiparban, 1785—1849. ECHR 1956. 2. sz. (dec.) 283—297.
- Kuczyński J.*: Az ipari forradalom problémájához. ZG 1956. 3. sz. 501—524. [A klasszikus és a porosz fejlődésről].
- Woodruff W.*: A kapitalizmus és a történészek. Az angliai ipari forradalom vitájához. JEH 1956. 1. sz. 1—17. [A 19. századi angol történetírásról Sombarton keresztül maig].
- Best G. F. A.*: Az angliai közoktatás vallási nehézségei. 1800—1870. CHJ 1956. 2. sz. 155—173.
- Latimer M. K.*: Dél-Karolina — az 1812-es háború vezetője. AHR LXI. 4. sz. (1956. júl.) 914—929.
- Jeruzsálmiszki A. Sz.*: Az angol gyarmatpolitika Dél-Afrikában a 19. század kezdetén. ZG 1956. 4. sz. 698—712.
- George G. D.*: Sir William Bentinck és a liberalizmus alkalmazása Indiában. JMH 1956. 3. sz. 234—246. [1820—1860 között].
- Jerojejev N. A.*: A gyarmati kérdés Anglia politikai életében a 19. század harmincas—negyvenes éveiben. UZNNI II. (1956) 207—247.
- Beales D.*: A protestáns risorgimento. RSR 1956. II. sz. (ápr.—jún.) 231—233. [Az angol protestáns közvélemény az olasz szabadsághozmozgalmak mellett és a katolikus klérus ellen].
- Nyemancov I. N.*: T. Carlyle társadalomtörténeti nézeteinek subjektívista-idealista lényegéről. VI 1956. 4. sz. 144—155.
- Lerkovszkij A. I.*: Az angol és indiai bankok létrejötte és tevékenységének jellege a gyarmati Indiában. SzVozs 1956. 4. sz. 57—72.
- Deane Ph.*: Korabeli becslések a nemzeti jövedelemlről a 19. század második felében. ECHR IX. 3. sz. 451—461.
- Harder H.*: Lord Malmesbury olasz politikája 1859 tavaszán. RSR 1956. 1. sz. (jan.—márc.) 35—58.
- Gopal S.*: Gladstone és az olasz kérdés. H 141—143. sz. (1956) 113—121.
- Thornton A. P.*: „A belsőorszási kérdés” felújítása 1864—69. H 141—143. sz. (1956) 122—136. [Angol és orosz diplomáciai tevékenység].
- Wether O. O.*: Anglia Nyugat-Amerika fejlesztésében. JEH 1956. 4. sz. 506—513.
- Maywald K.*: A tőzhibztosítás és a tőkeefficiens Nagy-Britanniában 1866—1952. ECHR IX. (1956) 1. sz. 89—105.
- Kiernan V. G.*: Nagybritannia, Sziám és Malaja — 1875—1885. JMH 1956. 1. sz. (márc.) 1—20.
- Pelling H.*: Az amerikai Knights of Labor szervezet meghonosodása Angliában. ECHR 1956. 2. sz. (dec.) 313—331.

- Kiernan V. G.*: A Kra-csatorna építési tervei 1882—1885-ben. Angol—francia versengés Sziamban és Malajában. H 141—143. sz. (1956) 137—157.
- Stoecker H.*: Bismarck politikája az 1885-ös angol—orosz háborúban. ZG 1956. 6. sz. 1187—1202.
- Spence C. C.*: Amikor a font sterling Nyugatra áramlott: Brit beruházások az amerikai bányáiparban. JEH 1956. 4. sz. 482—492. [19. század vége].
- Hargreaves J. D.*: A sierra-leonei protektorátus megalakítása és az 1898-as felkelés. CHJ XII. (1956) 1. sz. 56—80.
- Karpacsev A. M., Holodkorszkij V. R., Ganyelin R. S.*: Az angol és orosz munkások proletárszolidaritásának történetéből, 1898., 1919. IA 1956. 5. sz. 222—224.
- Arnot R. P.*: Anglia szégyene Cipruson. LM 1956. 7. sz. (júl.) 316—320.
- Wilder J. A.*: Az 1905. évi forradalom a visshangja Angliában. KH 1956. 6. sz. 37—67.
- Regley F.*: Választás megállapodás a Labour Representation Committee és a liberális párt között. JMH 1956. 4. sz. 353—373. [századforduló].
- Bealay F.*: Tárgyalások a liberális párt és a labourista képviselő bizottság között az 1906. évi választások előtt. BIHR 80. sz. (1956) 261—274.
- Bubicev D. Sz.*: Az orosz kormánybizottság tevékenysége Londonban az első világháború éveiben (1914—1917). IZ 57. sz. (1956) 276—292.
- R. P. D.*: A Labour Monthly harmincöt éve. LM 1956. 7. sz. (júl.) 289—301.
- Winkler H. R.*: A munkáspárti külpolitika felmerülése Nagy-Britanniában. JMH 1956. 3. sz. 247—258. [1918—1929].
- Watt D. C.*: Az 1935-ös angol—német flottaegyezmény ideiglenes megítélése. JMH XXVIII. 2. sz. (1956. jún.) 155—175.
- Thirby P.*: Orwell mint liberális. MQ 1956. 4. sz. 239—247.
- Szviridona Z.*: A ciklikus újratemetés sajátosságai Angliában a háború után. VE 1956. 6. sz. 127—133.
- Mihaljov P.*: Az amerikai nagántóke behatolása az angol gazdasági életbe a második világháború után. VE 1956. 11. sz. 59—68.
- Mordzinszkaja J. D.*: A közvélemény kérdései a Brit Szociológiai Társaság konferenciáján. VF 1956. 3. sz. 250—252.

Ausztria

- Német—osztrák történetiszkonferencia Braunschweigben 1956. ápr. 9—12. GWU 1956. 8. sz. 493—494.
- Finogradov K. B.*: Új külföldi munkák Ausztria—Magyarország történetéről. VLU 1956. 14. sz. 123—128.
- Az osztrák levéltári igazgatók negyedik konferenciája 1954. máj. 11—12-én Bécsben. MÖS 8. k. (1955) 305—307.
- A 3. osztrák levéltároskongresszus Klagenfurtban, 1956. szept. 22. Am 1956. 4. sz. 135.
- Kraus W.*: Az Osztrák Állami Levéltár tíz éve, 1945—1955. MÖS 8. k. (1955) 238—304.
- Regale O.*: Az Osztrák Állami Levéltár első évtizede, 1945—1955. MÖS 8. k. (1955) 236—237.
- Heyendorff W.*: A Ház-, Udvari- és Állami Levéltár katonai iratai. MÖS 8. k. (1955) 322—328.
- Hachmann H.*: Előhaladás a középkori oklevélnyag fénypépezési eljárásában az egyházi levéltárakban a tiroli Landesregierungsarchiv segítségével. MÖS 8. k. (1955) 328—332.
- Erdmann K. D.*: Nemzeti és nemzetfeletti rend a német történelemben. GWU 1956. 1. sz. 1—14. [A német egység kérdéséről és a soknemzetiségű Habsburg-birodalom problémáiról].
- Schmidt G.*: Patrocínium és kegykép. MIÖG LXIV. k. (1956) 3—4. sz. 277—290.
- Uiblein P.*: Tanulmányok a középkori passai történetírásról. AÖG 121. k. 2. sz. (1956) 93—180.
- Hosák L.*: A huszitizmus visszhangja Ausztriában. ČCH 1956. 3. sz. 481—489.
- Jonov M. P.*: Ausztria török-politikája és a politikai mozgalmak Bulgáriában a 16. század végétől a 18. század elejéig. IP 1956. 5. sz. 27—53.
- Coler Ch.*: A Habsburgok és a birodalom között. (Kísérlet Wallenstein értékelésére.) ZG 1956. 4. sz. 713—734.
- Kostić M.*: Szerbia 17—18. századi társadalmi-gazdasági történetéből, III. (A „rácokról” és 17—18. századi

- bécsi rác kereskedelmi társaságokról). GNS I. (1956) 30—39.
- Oszezsinszkij V. K.*: Galicia gyarmati helyzete Ausztria—Magyarország kebelén belül. NZLU 1955. 6. sz. 35—65.
- Ruppel H.*: Philipp Ritter von Stahl. A bruchsalai építőmester fiának életútja a speyeri kanonokságtól az osztrák udvari kancellárságig (1760—1831.). MÖS 8. k. (1955) 79—159.
- Paskalera V.*: Ausztria gazdasági behatolása bo gár területre az 1830-as évektől a krími háborúig. IP 1956. 2. sz. 23—48.
- Crajietto A.*: Az olasz risorgimento története a bécsi levéltárak tükrében. RSR 1956. 11. sz. (ápr.—jún.) 284—292.
- Weinziertl—Fischer E.*: Az egyház kérdése az 1848/49-es osztrák birodalmi gyűlésen. MÖS 8. k. (1955) 160—190.
- Cella S.*: A Venezia Giulia-irredenták és a katolikus klérus kapcsolatai. RSR 1956. 11. sz. (ápr.—jún.) 263—269. [1848—1908].
- Simonetta B.*: Luigi Castellazzo és az 1852—53-as mantovai per néhány kiadatlan okmány tükrében. RSR 1956. 1. sz. (jan.—márc.) 87—123. [Olasz hazafiak pere].
- Hencke A.*: A nassauai hercegség követéségi jelentései Bécsből és Berlinből az 1866. évben. HJ 1956. 75. évf. 173—201.
- Kapidžić H.*: A pandurok „juuccsa” Nevesinjeben 1879-ben. GIDBH VII. (1956) 119—140.
- Blaas R.*: A quereatarói emlékköpa és a diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele Ausztria—Magyarország és Mexikó között. MÖS 8. k. (1955) 191—222.
- Jindra Z.*: Az ipari monopóliumok az Osztrák—Magyar Monarchiában. ČCH 1956. 2. sz. 231—269.
- Broda E.*: Ludwig Boltzmann filozófiai nézetei. WZ 1956. 7—8. sz. 525—534.
- Kučera B.*: A szociáldemokrácia és Masaryk szövettézése az 1907-es birodalmi gyűlési választásokon. ČMM 1955. 166—173.
- Bogičević V.*: Betiltotta-e Kállay miniszter „A szerbek története”-e. Könyvet Bosznia—Hercegovina területén? GIDBH VII. (1956) 205—208.
- Bogičević V.*: „Rendkívüli intézkedések” Boszniában és Hercegovinában 1913. májusában. GIDBH VII. (1956) 209—218.
- Gljadkorszka A. I.*: A partizánmozgalom Ukrajna déli részén (Herszon vidékén) az osztrák—német megszállók ellen 1918-ban. NZLU 1955. 6. sz. 12—34.
- Houštěcký M.*: Az osztrák—német vámügyi terve 1931-ben és (Csehszlovákia álláspontja). ČCH 1956. 1. sz. 27—51.
- Turok B. M.*: A politikai harc Ausztriában és az Anschluß előkészítése 1936—1937-ben. CZNNI I. (1955) 289—368.
- Bendler J.*: Az Anschluß néhány következménye Románia külpolitikája szempontjából. SCSI 1956. 2. sz. 135—156.
- Vorosilov Sz. J.*: Az Osztrák KP harca az ország demokratizálásáért az Ideiglenes Kormány idején (1945. ápr.—nov.) VLU 1956. 3. sz. 37—50.

Belgium

- Verhulst A.*: A birtok- és mezőgazdasági struktúra különféle típusai. Am 1956. 1. sz. (jan.—márc.) 61—70. [Alsó- és Közép-Belgiumban a koraközépkorban].
- Kerov P. L.*: A „pastoureau”-felkelés Dél-Németalföldön és Franciaországban 1251-ben. VI 1956. 6. sz. 115—123.
- Koenigsberger H. G.*: Földtulajdon és árforradalom. (Hainaut. Dél-Belgium, 1474—1573.) ECHR IX. (1956) 1. sz. 1—15.
- Gerlo A.*: A belga humanizmus hozzájárulása a tudományos gondolkodás fejlődéséhez. RUB 1956. márc.—máj. sz. 328—361.

Bulgária

- Hrisztovo A.*: A bulgáriai történészek nemzeti konferenciája. IP 1956. 2. sz. 118—119. [1956. márc. 2. Országos Történetiszbizottság megalakítására].

- Koszev D., Hrisztor H.*: A bolgár történészek tudományos kutatómunkája. *Zet* 1956. 1. sz. 153—159.
- Todor Pavlov* akadémikus és a bolgár történettudomány. *IP* 1956. 6. sz. 5—8.
- Kosztova-Janikova E.*: Az 1955. évi bolgár történeti irodalom bibliográfiája. *IP* 1956. 6. sz. 111—127.
- Parlov T.*: A kiváló tudós és kulturmunkás (Marin Drinov bolgár történész halálának 50. évfordulójára). *IP* 1956. 3. sz. 3—5.
- Burnov A.*: Marin Drinov élete és munkássága. *IP* 1956. 3. sz. 6—15.
- Ortkor A.*: A Bolgár Tudományos Akadémia ötvenéves ülése Marin Drinov halálának 50. évfordulóján. *IP* 1956. 3. sz. 100.
- Todorov M.*: Marin Drinov emlékünnepe Moszkvában. *IP* 1956. 3. sz. 96—100.
- Minev D.*: Filip Szimidov történész halálának 30. évfordulójára. *IP* 1956. 2. sz. 81—89.
- Kirkova L.*: A szófiai levéltárosok tanácskozása. *IP* 1956. 4. sz. 138—139.
- Panajotov P.*: A „Gümüsgerdan” levéltári állag. *IP* 1956. 2. sz. 115—116. [A Gümüsgerdan csorbádzsi-család kb. 33 000 írtából álló levéltára]
- Mateev B.*: A vrhiki Geraj-szultánok értékes dokumentumanyagai. *IP* 1956. 2. sz. 116—118. [1836—1874-re vonatkozó adatok északkeleti Bulgária történetére].
- Vojnov I. M.*: A bulgárok első érintkezése a szlávokkal és a bolgár állam megalakításának dátuma. *IBI* 6. sz. (1956) 453—480.
- Zaimova-Tpkora V.*: Az első bolgár települések és az autok kérdése. *IBI* 6. sz. (1956) 439—452.
- Junceev L.*: Krum törvényeinek néhány kérdése. *IBI* 6. sz. (1956) 646—655.
- Lisev Sz.*: Néhány adat a bulgáriai feudális viszonyokról a 10. században. *IBI* 6. sz. (1956) 437—450.
- Prinov B.*: A „bolgár” népnév Nyugat-Európában a bogumillokkal kapcsolatban. *IBI* 6. sz. (1956) 359—408.
- Litaerin G. G.*: Nyugat- és Délnyugat-Bulgária parasztsága a 11—12. században. *UzIsz* XIV. (1956) 226—250.
- Litaerin G. G.*: Bizánc adópolitikája Bulgáriában 1018—1185-ben. *VV X* (1956) 81—110.
- Cankova-Petkova G.*: A délnyugati bolgár vidék a 11. században Kekeamenosz „Strategikon”-ja szerint. *IBI* 6. sz. (1956) 589—631.
- Ducev I.*: Az 1185. évi felkelés és kronológiája. *IBI* 6. sz. (1956) 327—358.
- Ekenazli E., Havel A.*: Egy héber dokumentum I. Ivan Aszenről. *IBI* 6. sz. (1956) 577—589.
- Petrov P. H.*: A bolgár—bizánci kapcsolat a 13. század derekán, amint ezek Philes M. „A híres protosztator dicső tettei” c. költeményében tükröződnek. *IBI* 6. sz. (1956) 545—576.
- Junceev L.*: Bolgár—bizánci kapcsolatok a 14. század dereka táján (1331—1344). *IP* 1956. 3. sz. 63—74.
- Djindjev B.*: Az oszmáni kánunnámek jelentősége a balkáni országok gazdaságtörténete szempontjából. *GIDBIH VII*. (1956) 5—15.
- Ortkova B. A.*: Adalékok a török feudalizmus tanulmányozásához bolgár földön a 15—16. században. II. rész: A függő lakosság és harca a török feudális iga ellen. *IBI* 6. sz. (1956) 115—192.
- Angelov B. Sz.*: A bulgáriai orosz kulturális hatás történetéből (15—18. sz.). *IBI* 6. sz. (1956) 291—326.
- Janov M. P.*: Ausztria török politikája és a politikai mozgalom Bulgáriában a 16. század végétől a 18. század elejéig. *IP* 1956. 5. sz. 27—53.
- Koszev D.*: A 18. századi és 19. század eleji bolgár történelem néhány problémájának tisztázásához. *IP* 1956. 3. sz. 26—62.
- Nikolcev V.*: A baeskovoi kolostor egy ismeretlen pistolyja a szabad keresztény népekhez a 18. század elején. *IBI* 6. sz. (1956) 527—544.
- Grigorov K.*: A bulgáriai közgazdasági gondolkodás fejlődésének rövid vázlata. *Ekonomista* 1956. 3. sz. 136—144.
- Sztojev T.*: A 19. századi események pontos keltezéséről. *IP* 1956. 4. sz. 135—137.
- Dimitrov Sz. A.*: A szpáhrendszer eltörlésének kérdése Bulgáriában. *IP* 1956. 6. sz. 27—58.
- Andrejev M.*: A bolgár szokásjog fejlődése a török iga utolsó évtizedeiben. *IP* 1956. 5. sz. 59—72.
- Kuzakov N. I.*: A P. Jusnyevszkij dekabrista harca az 1816—1817-ben Beszarábiába áttelepült bulgárok jogairól és kiváltságaiért. *DSZII* 11. sz. (1956) 31—56.
- Paszkalera V.*: Ausztria gazdasági behatolása bolgár területre az 1830-as évektől a krími háborúig. *IP* 1956. 2. sz. 23—48.
- Marinov P. A.*: Mégegyezt az 1865. évi rhodopei felkelésről. *IP* 1956. 5. sz. 80—82.
- Koperzinszkij K. A.*: Luben Karavelov publicisztikai tevékenysége Oroszországban. *UzIsz* XII. (1956) 174—210.
- Borsukov G.*: Botev „Űj Bulgária” c. újságja első számának eredetijéről. *IP* 1956. 4. sz. 58—66.
- Gaudev H.*: Az 1876. évi áprilisi felkelés. *IP* 1956. 3. sz. 16—25.
- Miter J.*: Az 1876. évi áprilisi felkelés. *NV* 1956. 4. sz. 35—48.
- Burnov A. K.*: A Botev-féle szabadesapat megalakulása. *IP* 1956. 4. sz. 67—77.
- Sztukora L. K.*: A Dél-Bulgária visszaszatelésért 1879—1885-ben indult mozgalom társadalmi-gazdasági alapjai. *UzIsz* XIV. (1956) 56—82.
- Borsukov G.*: A bolgár szociáldemokrata párt előtti néhány szocialista csoport Bulgáriában. *IBI* 6. sz. (1956) 237—290.
- A Bolgár Kommunista Párt nagy tanítója és vezére, D. Blagoev. *NV* 1956. 6. sz. 3—14.
- Vasziliev K.*: Dimitr Blagoev-Djado születésének 100. évfordulójára. *IP* 1956. 4. sz. 3—23.
- Karacsirier I. D.*: Dimitr Blagoev születésének 100. évfordulójára. *VF* 1956. 3. sz. 232—234.
- Penev N.*: Emlékezések D. Blagoev-ról. *IP* 1956. 4. sz. 78—80.
- Todorov A.*: Adalékok Dimitr Blagoev életrajzához. *NV* 1956. 11. sz. 83—89.
- Valer L. B.*: D. Blagoev és az orosz forradalmi mozgalom a 19. század nyolcvanas éveiben. *IP* 1956. 4. sz. 50—57.
- Mitov D.*: Dimitr Blagoev pétervári tevékenysége az első oroszországi szociáldemokrata csoport létrehozása érdekében. *NM* 1956. 5. sz. 14—32.
- Parlov T.*: Adalékok Dimitr Blagoev mint alkotó marxista teoretikus jellemzéséhez. *NV* 1956. 6. sz. 15—36.
- Koszev P.*: Dimitr Blagoev hűsége a proletár internacionalizmushoz. *NV* 1956. 6. sz. 80—95.
- Karacsirier I. D.*: Dimitr Blagoev harca a dialektikus materializmussal. *VF* 1956. 4. sz. 45—55.
- Natan Zs.*: Dimitr Blagoev gazdasági nézetei. *VF* 1956. 6. sz. 75—86.
- Natan Zs.*: Dimitr Blagoev, a közgazdász. *PE* 1956. 9. sz. 80—90.
- Atanaszov J.*: Dimitr Blagoev és Bulgária gazdasági fejlődésének kérdései. *NV* 1956. 6. sz. 49—61.
- Angelov Sz.*: Dimitr Blagoev a bulgáriai parasztársulatok harcaiban. *NV* 1956. 6. sz. 37—48.
- Todorov A. Sz.*: D. Blagoev harca a bolgár munkáspárt forradalmi politikájáért és taktikájáért a reformizmussal szemben. *IP* 1956. 4. sz. 24—49.
- Vasziliev K.*: Dimitr Blagoev az első bulgáriai marxista történész. *NV* 1956. 6. sz. 62—79.
- Kalenkova P.*: D. Blagoev születése 100. évfordulójának megünneplése. *IP* 1956. 4. sz. 116—124.
- Muldzov K.*: D. Blagoev emlékkiállítás. *IP* 1956. 5. sz. 121—122.
- Georgiev K.*: A párttörténet és Blagoev tevékenységének néhány új dokumentuma. *IP* 1956. 4. sz. 103—106.
- Nokor Sz.*: Diákok emlékezései Genf-ből, 1889—1894. *IP* 1956. 4. sz. 81—102.
- Caner P.*: A tesznyák viszonya a fogyasztási szövetséghez. *IP* 1956. 2. sz. 72—80.
- Csanztuhin I. N.*: A bolgár paraszti mozgalma és a Bolgár Népi Földműves Szövetség megalakulása, 1899—1900. *VI* 1956. 9. sz. 90—100.
- Dzuanaliev G. Sz.*: V. Kolarov első politikai beszéde Sumenben 1900. okt. 29-én. *IP* 1956. 5. sz. 54—58.
- Sarora K.*: A Bulgár Szociáldemokrata Munkáspárt és a Munkásszakszervezetek Szövetségének harca a munkástörvényekért századunk elején. *IBI* 6. sz. (1956) 3—46.
- Mircsev B.*: A. Lozancev, G. Popov, M. H. Misev — a macedonai felszabadító forradalmi mozgalom kiváló képviselőinek — emlékezései. *IBI* 6. sz. (1956) 481—526.
- Koszev D.*: Az 1905—1907-es első orosz forradalom hatása Bulgáriában. *KsZIsz* 20. (1956) 25—33.

- Krsztova N., Petrova M.*: A perniki bányások 1906. évi sztrájkja. NV 1956. 8. sz. 58—69.
- Kosztíkov Sz.*: A negyedik szófiaí körzet ifjúsági mozgalmanak történetéhez. IP 1956. 6. sz. 59—66.
- Constantinescu-Iasi P.*: Georgi Dimitrov kapcsolatai a romániai munkásmozgalommal, 1912—1917. S 1955. 4. sz. 31—40.
- Vlagyimirszkaja I. V.*: A Bolgár Szociáldemokrata Munkáspárt (tesznyákok) harca az imperialista háború ellen (1914—1918). UZISZ XIV. (1956) 3—55.
- Maskov H.*: A perniki (dimitrovi) bányások részvétele az 1919—1920-as közlekedési sztrájkban. IP 1956. 2. sz. 65—71.
- Petron Sz.*: A Bolgár Kommunista Párt és a munkásosztály és a parasztság szövetségének kérdése a fasizmus támadásának korszakában. (1921—1923. június.) NV 1956. 7. sz. 63—67.
- Felikov Sz.*: Adatok Alekszandr Vojkov életrajzához. IP 1956. 2. sz. 90—99. [1912—1936. A bolgár kommunista mozgalom egyik kiváló harcosai].
- Kalbe E.*: A német munkások segítségével a fasizmus üldözöttjeinek Bulgáriában a húszas években. IP 1956. 6. sz. 9—26.
- Dokumentumok a német és a bolgár munkásmozgalom közti forradalmi kapcsolatokról. IP 1956. 6. sz. 80—88.
- Kolev Sz.*: A Bolgár Kommunista Párt harca a munkásosztály egységének megteremtéséért 1935—1939-ben. IP 1956. 2. sz. 49—64.
- Donera M.*: A bolgár nép harca a békéért a II. világháború előkészítő szakaszában (1936—1939). IP 1956. 5. sz. 3—26.
- Gornevszki N.*: A partizánok tevékenysége a hitleri megszállók és a bolgár monarcho-fasisták ellen 1944. június—júliusában. IBI 6. sz. (1956) 193—236.
- Csarkesiev A.*: A Bolgár Kommunista Párt — a szeptember 9-i felkelés szervezője és vezetője. NV 1956. 8. sz. 28—40.
- Parlon T. D.*: A bolgár népi-demokratikus forradalom jellegének kérdéséhez. VF 1956. 6. sz. 44—57.
- Vlov J.*: A bolgár népi demokrácia sajátosságai. NV 1956. 9. sz. 37—52.

Csehszlovákia

- Feyl O.*: A Szovjetunióban, Lengyelországban és Csehszlovákiában újabban megjelent kiadványok bibliográfiája. ZG 1956. 2. sz. 412—419.
- Jonescu-Niscov T.*: A legújabb csehszlovák történeti munkák rövid áttekintése. S 1956. 6. sz. 153—160.
- Gajan K., Macek J., Šolle Z.*: Történettudományunk néhány problémájáról. NM 1956. 6. sz. 636—640. Az SZKP XX. kongresszusa és a szlovák történettudomány néhány problémája. HČ 1956. 3. sz. 293—295.
- Nohaljavá-Prátová E.*: A cseh numizmatika és a történelem. ČCH 1956. 3. sz. 365—387.
- Krátký K.*: Konferencia a csehek és szlovákok testvéri kapcsolatairól a múltban. HaV 1956. 4. sz. 597—598.
- Horráth P.*: Konferencia a csehek és szlovákok kölcsönös kapcsolatairól. HČ 1956. 3. sz. 465—467.
- Matula V.*: Konferencia Eudovít Štúr életéről és műveiről. HČ 1956. 2. sz. 282—286. [Beszámoló az 1955. december 5—7. között tartott tudományos konferenciáról].
- Magnuszovszki J.*: A bratislavai Štúr-konferencia (1955. dec. 5—7.). KH 1956. 3. sz. 230—232. Tudományos ülészek Moszkvában L. Štúr halálának 100. évfordulójára alkalmából. HČ 1956. 3. sz. 418—421.
- Cherestevij V.*: A szlovák történészek konferenciája L. Štúr életéről és tevékenységéről. S 1956. 4. sz. 153—156.
- Scheel H.*: A német—csehszlovák történészbizottság második üléséhez. ZG 1956. 1. sz. 141—143.
- A Csehszlovák Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság történészbizottságának 2. konferenciája. Am 1956. 1. sz. 25—26.
- Fiala Z.*: A csehszlovák levéltárügy problémái. NM 1956. 8. sz. 867—873.
- Blaschke K.*: Levéltári tanulmányok Prágában. Am 1956. 1. sz. 21—22. [Beszámoló a prágai levéltárügyről].

- Šanberner Z.*: A Csehszlovák Köztársaság levéltárügyének feladatai és felépítése. Am 1956. 4. sz. 111—116.
- Plezka V.*: Adatok a munkásmozgalom történetéhez a brnói állami levéltárban. ČMM 1955. 181—187.
- Turek A.*: Adatok a munkásmozgalom történetéhez az opavai állami levéltárban. ČMM 1955. 187—191.
- Spurný J.*: Adatok a munkásmozgalom történetéhez a janovicei állami levéltárban. ČMM 1955. 191—195.
- Polišenský J., Petráň J.*: Csehszlovák anyag a NDK levéltáraiban és könyvtáraiban. ČCH 1956. 3. sz. 468—480.
- Šebánek J., Dušková S.*: Tanulmányok a cseh diplomatiarumhoz. HS II. (1956) 242—273.
- Vrt Z.*: A csehek és szlovákok közös szülőhazája a történelem során. KsZISZ 19. (1956) 27—30.
- Krajčovič R.*: A feudalizmus kezdetei Szlovákiában a nyelvi tények megvilágításában. HČ 1956. 2. sz. 222—234.
- Kudláček J.*: A népek létrejötté területünkön. HČ 1956. 3. sz. 397—410.
- Vita a „Szilézia története” c. munka prospektjéről. I. Lengyel történészek megjegyzései (Piwarski K., Kieniewicz S., Wilder J. A.). 2. Csehszlovák történészek megjegyzései. (A Sziléziai Kutatóintézet konferenciájának eredményei, F. Kavka). Sob 1956. 1. sz. 118—132.
- Tymieniecki K.*: Szilézia régióiban történetének kérdései a történelemben és a történetírásban. I. Szilézia legrégebbi történetének kérdései az utóbbi 70 év történetírásában. 2. A régióiban és újabb történetírás Szilézia Lengyelországtól való elszakadásáról. 14. sz. RHIS XXI. (1956) 9—107.
- Novák J.*: Residentia exercitus regis — sajátos magyarországi datálás. HS I. (1955) 205—234.
- Lehotská D.*: A pozsonyi pénzverde a középkorban. HS II. (1956) 216—241.
- Počaff J.*: Jennice és Márton pénzverőmester. ČMM 1955. 286—290. [14. század 2. fele].
- Hušcava A.*: Adalékok a mértékek fejlődésének történetéhez Szlovákiában. HS I. (1955) 188—204. [14—16. század].
- Mucek J.*: A huszita mozgalom visszhangja Németországban. ČCH 1956. 2. sz. 189—206.
- Turoň B.*: Adatok a 15—18. századi sziléziai falu történetéhez a wrocławai Erseki Levéltár egyik kéziratában. Sob 1956. 2. sz. 309—314.
- Varsák B.*: A cseh nyelv szlovákiai meghonosodásának kérdéséhez a 15. és 16. században. HČ 1956. 2. sz. 170—221.
- Matějek F.*: A morva—szlovák kapcsolatok a fejlett feudalizmus korában. HS II. (1956) 153—180. [1470—1550].
- Hušcava A.*: A rablóbandák tevékenysége Északkelet-Szlovákiában a 15. század végén. HS II. (1956) 181—215.
- Válka J.*: A feudális földtulajdon fejlődésének néhány kérdése Morvaországban a fejlett és késői feudalizmus korában. ČMM 1956. 3—4. sz. 339—352.
- Jaroš M.*: Az ún. eredeti felhalmozás folyamatának tanulmányozása történelmünkben. ČCH 1956. 3. sz. 447—461.
- Heck R.*: Megjegyzések a sziléziai majorsági gazdaságról a renaissance korában. Sob 1956. 2. sz. 169—211.
- Pozdíšorský S.*: A céhinasok Trenčénben a 16—18. században. HS II. (1956) 139—152.
- Janáček J.*: A cseh posztóipar a 16. században. ČCH 1956. 4. sz. 553—589.
- Jirásek J.*: A soltészek az olomouci püspökség uradalmában a 16. században. ČMM 1956. 3—4. sz. 352—365.
- Matějek F.*: A serfözdek építésének kérdése a morvaországi feudális nagybirtokon a 16. század első felében. ČMM 1956. 3—4. sz. 366—381.
- Varsák B.*: A fokozott feudális kizsákmányolás Nyugat-Szlovákiában a 16. sz. első felében. HS I. (1955) 270—278.
- Kühnzel J.*: Ján Derschwamm, a Fuggerek művelt ügyintézője Szlovákiában, 1494—1567. HS I. (1955) 168—187.
- Watzka J.*: A majorsági gazdálkodás fejlődése a trenčségi és trenčsénbáni uradalomban a 16. század derekától a 18. század végéig. HS I. (1955) 50—104.
- Horráth P.*: Lőcse kereskedelmi kapcsolatai Lengyel-

- országban a 16. század második felében. HS I. (1955) 105—145.
- Ratlínský J.:** A morvaországi gabonatermelés a 16. század végén. ČMM 1956. 1—2. sz. 153—193.
- Hrabák J.:** Gondolatok a régebbi csehi irodalom szerepéről a nemzet kulturális közösségének kialakításában. ČMM 1955. 291—301.
- Kabrála J.:** A szlovákiai török uralom történetére vonatkozó török források. HČ 1956. 2. sz. 156—169.
- Pitrohoň B.:** Frydkei urbariumok 1580 és 1583-ból és jelentőségük az uradalomban beültetett vagyoni változások szempontjából. SS 1956. 1. sz. 95—109.
- Črkovský F.:** Osztályharc Velké Heralitice uradalomban a 17—18. században. SS 1956. 3. sz. 362—377.
- Edlka J.:** Tanulmányok a 17. századi feudális nagybirtok termelési struktúrájához. ČMM 1956. 1—2. sz. 131—153.
- Polišenský J., Zapletal J.:** Az 1618—1620-as cseh rendi felkelés a népi demokratikus országok történéseinek munkájában. ČCH 1956. 1. sz. 131—135.
- Macurek J.:** Az 1618—1620-as cseh felkelés és Északnyugat-Szlovákia. HS II. (1956) 97—138.
- Pošedř J.:** A pénzverési regalé Sziléziában a harminceves háború idején. SS 1956. 2. sz. 194—204.
- Mainus F.:** A gyapjúipvet Észak-Morvaországban és Sziléziában a harminceves háború után. ČMM 1955. 223—245.
- Halaqa O. R.:** A kassai egyetem történetéből. HČ 1956. 4. sz. 521—535.
- Macurek J.:** Még egy szó a hukvaldi vlah telepítés kezdetének kérdéséhez. SS 1956. 1. sz. 81—95. [17. század második fele].
- Machalka O.:** A cseh tartományok és II. Rákóczi Ferenc magyarországi felkelése. ČMM 1955. 245—277.
- Tibenský J.:** Szlovákia a szatmári béke után és a „felvilágosult abszolutizmus” első időszakában. HČ 1956. 3. sz. 331—396.
- Lehotek D. stb.:** A manufaktúrák fejlődése Pozsonyban a 18. században. HS I. (1955) 32—49.
- Watzka J.:** A trencsényi uradalom gazdasági utasításai a 18. század első felében. HS I. (1955) 319—355.
- Pavelek J.:** A magyarországi jobbgáység történetéről szóló legrégebbi munka „De servitute hungarica” szerzőjéről. HS II. (1956) 54—72. [18. század 1. fele].
- Kršák P.:** Az alsókemeneci (Bars m.) papírgyár története. HS II. (1956) 73—96. [18. század derekától].
- Decker J.:** A szlovákiai kézműves papírgyártás történetéből. HS I. (1955) 250—269. [1750—1850].
- Mainus F.:** A textilmanufaktúra Morvaországban és Sziléziában a 18. század második felében. ČMM 1956. 3—4. sz. 225—260.
- Havakim L. E.:** A privilégiai felkelés 1771-ben. HS I. (1955) 7—31.
- Purš J.:** Az ipari forradalom problematikájához a Csehszlovák Köztársaságban. ČCH 1956. 1. sz. 1—27.
- Špiess A.:** Az első gépi pamutfonók Szlovákiában. HS II. (1956) 39—53. [18. század vége].
- Purš J.:** Az ipari termelés értékelésének kérdése Csehországban az 1790-es években. ČCH 1956. 3. sz. 462—467.
- Špiess A.:** A csesztői (Pozsony m.) posztómanufaktúra, 1794—1802. HS I. (1955) 146—167.
- Úněšovský L.:** Gregor Betzevický. (Ismereti A. Špiess) HČ 1956. 3. sz. 433—434.
- Pleskot J.:** Adalékok Bilovec város gazdasági fejlődéséhez a 19. században. SS 1956. 3. sz. 331—353.
- Lazar F.:** Feljegyzés az 1831. évi kelet-szlovákiai parasztfelkelésről a sóvári plébániai krónikában. HS I. (1955) 304—318.
- Laipek Z.:** Adalék a nemzeti megújulás cseh és morva képviselőinek kapcsolataihoz. ČMM 1956. 1—2. sz. 199—206.
- Procházková V.:** Néhány megjegyzés Karel Havlíček-Borovský ideológiai hagyatékához. NM 1956. 7. sz. 707—716.
- Matula V. A.:** A 19. század negyvenes éveiben lezajlott szlovák nemzeti mozgalom történetéből. UZISZ XII. (1956) 211—263.
- Entner H.:** A szlovákiai vasutak kezdetei B. N. Stroubergen pénzügyi spekulációiban. HS I. (1955) 235—249.
- Tapie V. L.:** A cseh történeteszek és országuk. Palackytól Pekarig. KH 1956. ápr.—jún. sz. 290—295.
- Dral S.:** Parasztmozgalmak a bíloveci uradalomban 1846—1848. SS 1956. 2. sz. 183—194.
- Šindelář B.:** A néptömegek szerepe Morvaországban és Sziléziában az 1848-as forradalmi eseményekben. ČCH 1956. 2. sz. 207—230; 3. sz. 388—416.
- Láznička Z.:** A Svinov—Opava közti vasút építése. SS 1956. 3. sz. 353—362.
- Trochta J.:** Új adalékok Božena Němcová 1855. évi szlovákiai tartózkodásához. HS I. (1955) 294—303.
- Ratnyer D. N.:** A cseh burzsoázia programja és taktikája 1860—1867-ben. UZISZ XIV. (1956) 83—178.
- Hájek J.:** Jan Gerink mérnök pere. Adalék a januári lengyel felkelésnek Szilézia által nyújtott segítségéhez. SS 1956. 1. sz. 29—55.; 2. sz. 154—182.
- Zapletal V.:** Adalék az Új Iskola történetéhez az 1869—1872. években. A Minerva Könyvnyomda Rt. HS II. (1956) 7—38.
- Křátek J.:** A eukoripar válsága Csehországban a múlt század nyolcvanas éveiben és ennek jelentősége a parasztmozgalom fejlődése szempontjából. ČCH 1956. 2. sz. 270—297.; 3. sz. 417—446.
- Jindra Z.:** Az ipari és monopóliumok az Osztrák—Magyar Monarchiában. ČCH 1956. 2. sz. 231—269.
- Smetlka J.:** Szlovák kivándorlás a magyarországi kapitalizmus korában. Ismereti: Fr. Bokes. HČ 1956. 3. sz. 441.
- Otto K.:** A Lubina melletti Drnholeben fennállt és megszűnt gyár történetéből. SS 1956. 1. sz. 56—60. [19. század 2. fele].
- Výška J.:** A morvaországi és sziléziai ipar fejlődésének néhány kérdéséhez 1890—1913. ČMM 1955. 80—106.
- Peša F.:** Néhány megjegyzés a földművelés fejlődéséhez Morvaországban és Sziléziában 1890—1917. ČMM 1955. 107—125.
- Fravák O.:** A morvaországi munkásmozgalom az 1890-es években. ČMM 1955. 7—23.
- Turek A.:** Az 1890-es év Ostrava körzetében. ČMM 1955. 125—130.
- Peša F.:** A szocialista mozgalom kezdeti Liberecben. ČCH 1956. 4. sz. 654—664.
- Burřorád V.:** A szociáldemokrácia és az Egyenlőség c. munkásgyűlet feladata Morvaországban a szervezésért folyó harc éveiben, 1890—1893. ČMM 1955. 130—138.
- Vučková F. J.:** A három nemzetiségű párizsi bizottsága, 1896. ZDZ 15. (1956) 50—61.
- Adamčík S.:** A munkásmozgalom Ostrava körzetében 1897—1899-ben. SS 1956. 3. sz. 305—331.
- Šťastný J.:** Az orosz forradalmi mozgalom visszhangja a morvaországi munkásság sorában a 19. század végén. ČMM 1955. 138—146.
- Chlebuzek J.:** A nominálberek az ostrava—karvíni szénmedencében a monopolkapitalizmusra való átterés korszakában (a 19—20. század fordulóján). Sob 1956. 1. sz. 59—103.
- Tkalčeková J.:** Szlovákbarát mozgalom a cseh tartományokban a 19. század végén. HČ 1956. 4. sz. 469—488.
- Ottáhal M.:** Az osztravi baloldal létrejöttéhez. ČMM 1956. 1—2. sz. 52—61.
- Laičman M.:** A szociáldemokrácia marxista baloldalának morvaországi folyóiratai. ČMM 1956. 1—2. sz. 61—69.
- Výhnalčková R.:** Az 1900-as osztravi általános bányászsztrájk nemzetközi visszhangja és jelentősége. ČMM 1955. 147—158.
- Kolejka J.:** Megjegyzések az 1901—1904-es munkásmozgalomhoz. ČMM 1955. 158—166.
- Wagner H.:** A cseh munkások szolidaritása a harcoló textilművészekkel az 1903/04. évi crimtschautai nagy textilművészek-sztrájk idején. ŽG 1956. 3. sz. 594—599.
- Gogina K. P.:** A munkás- és demokratikus mozgalom fellendülése Csehországban 1905-ben. KSzISz 20. (1956) 76—84.
- Koyedova O.:** Az első orosz forradalom hatása a forradalmi mozgalomra a cseh tartományokban és Szlovákiában. KSzISz 20. (1956) 34—39.
- Kolejka J.:** Az 1905. évi „morvaországi paktum”. ČCH 1956. 4. sz. 590—614.
- Konečný Z.:** A morvaországi munkásmozgalom, 1905—1907. ČMM 1955. 24—54.
- Kolejka J.:** Osztályharcok, 1907—1917. ČMM 1955. 54—79.
- Kučera B.:** A szociáldemokrácia és Masaryk szövetségese az 1907-es birodalmi gyűlési választásokon. ČMM 1955. 166—173.

Franěk O.: A szociáldemokrácia felbomlása autonómistákra és centralistákra. ČMM 1956. 173—181.

Kolejka J.: A szociáldemokrácia szétválása autonómistákra és centralistákra 1910-ben és a centralista szociáldemokrácia tevékenysége az 1911—1919-es években. SS 1956. 1. sz. 1—28.

Trantěrek M.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom visszhangja az Egyenlőség c. munkásegyletben. ČMM 1956. 1—2. sz. 45—52.

Kolejka J.: A morvaországi és sziléziai forradalmi munkásmozgalom 1917—1921. ČMM 1956. 1—2. sz. 5—29.

Peša V.: A morvaországi és sziléziai parasztság harcai, 1917—1921. ČMM 1956. 1—2. sz. 29—45.

Dzvoník M.: A szociáldemokrácia állásfoglalása a Csehszlovák Köztársasággal szemben. ČMM 1956. 1—2. sz. 83—85.

Sýkora J.: Adalék a munkásmozgalom fejlődéséhez Třebíč körzetében 1918—1920. ČMM 1956. 1—2. sz. 108—118.

Mlynárik J.: A munkásmozgalom fejlődése Közép-Szlovákiában 1918—1920-ban. HC 1956. 3. sz. 296—330.

Nordk J.: Adalékok a nemzetiségi kérdéshez, 1918—1920. ČMM 1956. 1—2. sz. 80—83.

Mlýnský J.: A marxista baloldali nemzetiségi politikája, 1918—1920. ČMM 1956. 1—2. sz. 69—80.

Kramer J.: A szlovákiai magyar irredenta a Magyar Tanácsköztársaság bukásától 1921 végéig. HC 1956. 4. sz. 487—520.

Cerešňák B.: Az 1920-as decemberi általános sztrájk Hodonín körzetében. ČMM 1956. 1—2. sz. 97—108.

Bartošová Š., Bieberle J.: A morvaországi vasutasok harcai 1920-ban. ČMM 1956. 1—2. sz. 85—97.

Sirovátko O.: Az 1920-as év a Rosica—Oslavany-i körzet munkásainak dalaliban és elbeszéléseiben. ČMM 1956. 1—2. sz. 119—130.

A Csehszlovák Kommunista Párt történelmi útja. NM 1956. 5. sz. 402—409.

Leichman M.: Az 1922-es brnoi spartakiád. ČMM 1955. 278—286.

Prasolov Sz. I.: Csehszlovákia a gazdasági válság éveiben (1930—1933). UZISZ XII. (1956) 3—64.

Houstecký M.: Az osztrák—német vámunió terve 1931-ben és Csehszlovákia álláspontja. ČCH 1956. 1. sz. 27—51.

Káňa O.: A fasizmus és a szociáldemokratizmus Ostrava körzetében a harmincas években. Erős pozícióik okai. SS 1956. 2. sz. 145—154.

Gajanová A.: A cseh burzsoázia táborában 1934-ben létrejött szakadás okainak felderítéséhez. ČCH 1956. 4. sz. 615—641.

Pros J.: Csehszlovák önkéntesek a spanyol nép nemzeti forradalmi harcában, 1936—1939-ben. HaV 1956. 3. sz. 444—450.

Rýzner F.: A Csehszlovák Köztársaság védelme München idején. HaV 1956. 4. sz. 451—509.

Bendšter J.: A román kormány magatartása Csehszlovákiával szemben a müncheni egyezmény előtt, 1938. május—szept. 8 1956. 5. sz. 7—20.

Graca B.: A csehszlovákiai népek nemzeti felszabadító harcainak néhány kérdéséről a második világháború idején. KSZISz 19. (1956) 17—26.

Janděček F.: A Csehszlovák Kommunista Párt stratégiájának és taktikájának kérdéseire a fasizista megszállók elleni nemzeti felszabadító harcban. ČCH 1956. 1. sz. 51—85.

Brod T.: A burzsoá emigráció reakciói tervei a csehszlovák nyugati katonai egység felhasználásáról (1940—1941). HaV 1956. 3. sz. 295—362.

Sóda M.: Az I. csehszlovák hadtest megalakulása a Szovjetunióban. HaV 1956. 4. sz. 510—567.

Čejka E.: Az I. csehszlovák vadászrepülőegység létrejötte és első hadbaszállása a Szovjetunióban. HaV 1956. 3. sz. 363—427.

Nyčlová D., Nyčlová K.: Szokolovo, népi hadseregünk legújabbkori legnagyobb harcá hagyományainak magva. HaV 1956. 2. sz. 137—169.

Prátký K.: Az ún. szlovák állam hadseregének felbomlása és a hadsereg tagjainak átmenete a szovjet hadseregbe. HaV 1956. 2. sz. 170—203.

Klipa B.: Az új csehszlovák hadsereg megalakítása a Szovjetunióban levő I. csehszlovák hadtest alapján a Csehszlovák Köztársaság területén folytatott harcrai idején. HaV 1956. 2. sz. 204—292.

Bartošek K.: A prágai felkelés 1945. májusában. NM 1956. 5. sz. 410—425.

Macek J.: Csehszlovákia Szovjet Hadsereg általi felszabadításának történeti jelentősége. KSZISz 19. (1956) 8—16.

Rouvre Ch.: Élet az új Csehszlovákiában. Pensée 68. sz. (1956. júl.—aug.) 59—76.

Kozák J.: A forradalom kérdései a népi-demokratikus rendszer létrejöttének idején Csehszlovákiában. NM 1956. 9. sz. 914—923.

Janděček O.: Hogyan segíthetnek hadtörténeiszneink annak a kérdésnek a kidolgozásában, hogyan lehet polgárháború nélkül áttérni a kapitalizmusról a szocializmusra. HaV 1956. 3. sz. 428—443.

Fojtík J.: Az osztályharc kérdéséhez társadalmunkban. NM 1956. 10. sz. 1015—1031.

Kocura P.: A csehszlovák falu társadalmi felépítéséről és kollektivizálási folyamatáról 1953—1956-ban. NM 1956. 12. sz. 1307—1323.

Finnország

Melin J.: A német—finn kapcsolatok fejlődése a második világháború alatt (különös tekintettel az 1944. év finn békeszerződés utáni helyzetre). GWU 1956. 7. sz. 421—432.

Franciaország

A gazdaság- és társadalomtörténet az Újkori Történet Társulatban. RHES 1956. 4. sz. 457—467.

A német—francia történettanárak VII. kongresszusa, München—Pasing, 1956. júl. 23.—aug. 3. GWU 1956. 11. sz. 700—704.

Denizet J.: A tengerhajózási dokumentáció krónikája. RHES 1956. 2. sz. 231—236.

Coreth A.: A francia levéltárügy. (Jelentés a párizsi 1954—1955-ös levéltári tanfolyamról.) MÖS 8. k. (1955) 334—350.

Schlochte H.: Levéltári tanulmányok Párizsban. Am 1956. 1. sz. 22—25. [Beszámoló a párizsi levéltárügyről].

Herberhold Fr.: A francia levéltárak nevelőszolgálatát a tanulóifjúság körében. GWU 1956. 5. sz. 280—292.

Palou J.: A francia forradalom egy kevésbé ismert levéltára: a Párizsi Történeti Könyvtár. AHRF 145. (1956) 408—413.

Szerovajszkij J. L.: A földmértékek rendszerének megváltozása Franciaországban a korai középkorban, mint az agrárrendszer megváltozásának következménye. SzV VIII. (1956) 125—140.

Kerov V. L.: A pastoureaufelkelés Dél-Németalföldön és Franciaországban 1251-ben. VI 1956. 6. sz. 115—123.

Touchard H.: Hajózási útlevelek Bretagneban a 13—15. században. RHES 1956. 2. sz. 116—140.

Tessier G.: Iktatás a francia királyi kancellárián. MA 1956. 1—2. sz. 39—62. [Főleg a 13—14. században].

Gimpel J.: A munka szabadsága és az építőszakma szervezete a nagy gótkus építmények korszakában. RHES 1956. 3. sz. 303—314.

Garaudy R.: A parlament szerepe Franciaországban. CC 1956. 5. sz. 539—562. [Kialakulásától máig].

Pall Fr.: Franciaország társadalmi strukturája a Beaumanoir-féle feudális jogi traktátum alapján, 14. század. SCIC 1956. 1—4. sz. 45—66.

Dollinger Ph.: Párizs lélekszáma a 14. században. RH 1956. júl.—szept. 35—44.

Fourquin G.: A párizsi kerület lakossága 1328 körül. MA 1956. 1—2. sz. 63—91.

Strayer J. R.: Szép Fülöp — „alkotmányos” király. AHR LXII. 1. sz. (1956) 18—32.

Févre L.: Toulouse kereskedelme és kereskedői (1350—1450). Am 1956. 1. sz. (jan.—márc.) 78—86.

Wyrobisz A.: Párizs iparai a 15. században a cölstatutumok fényében. KHKM 1956. 4. sz. 677—702.

Grunzweig A.: A ponanti nagyherceg. MA 1956. 1—2. sz. 119—165. [Jó Fülöpőről, 15. század].

Dickinson J. G.: Az Arrasi kongresszus, 1435. H 138—139. sz. (1955) 31—41. [Az első nagy nemzetközi kongresszus Anglia, Franciaország és Burgundia diplomatái között].

Motchane D.: XI. Lajos, mint trónörökös és Szavoja (1446—1461). RHID 1955. júl.—szept. sz. 215—229.

- Reynaud E.:** A hajó- és áruforgalom Port-de-Boucban a 15. század végén. RHES 1956. 2. sz. 153—170.
- Adhémar J.:** I. Ferenc mint mecénás. RUB 1956. márc.—máj. 244—253. [Francia király, uralkodott 1515—1547].
- Koqan-Bernstein P. A.:** Ramus P. harca a skolasztikával. A tudományos gondolat fejlődése Franciaországban a 16. században. SzV VIII. (1956) 238—256.
- Lozinszki A. A.:** Párizsi községi harcok a hatalomért a „barrikád-napok” után, 1588—1589. eleje. SzV VIII. (1956) 257—294.
- Goubert P.:** A francia parasztság a 17. században. — Egy regionális példa. PP 10. sz. (1956) 55—75.
- Rouven H. H.:** Arnaud de Pomponne, XIV. Lajos mérsékelt minisztere. AHR LXI. 3. sz. (1956. ápr.) [Az 1640-es évektől 1699-ig, haláláig].
- Porsnyer B. E.:** A francia közvélemény visszhangja az angol polgári forradalomról. SzV VII. (1956) 319—347.
- Verquén J.:** Az indiai társaság politikája a Bourbon-szűzlet feketék szerződéseiben, 1662—1762. RH 1956. júl.—szept. 45—58.
- Soboul P.:** A francia falu a 18. és 19. században. PP 10. sz. (1956) 78—93.
- Drayfus F. G.:** Az árak és a lakosság Trèvesben és Mayenceban a 18. században. RHES 1956. 3. sz. 241—261.
- Denoir L.:** Az indiai Társaság a 18. században, a Társaság különféle tevékenységei. RHES 1956. 2. sz. 141—152.
- Borucka-Arctowa M., Lang W.:** Montesquieu tanainak és tudományos eszméinek tanulmányozása. KH 1956. 2. sz. 226—228.
- Harpaz E.:** G. Mably abbé (1709—1785) „szocializmus”. RHES 1956. 4. sz. 411—425.
- Charliat P. J.:** Franciaország tengerhajózása XV. Lajos uralkodása idején. RHE 1956. 2. sz. 171—194.
- Rudé G. E.:** A nép megadóztatása 1775 májusában, Párizsban és környékén. (A lisztháború.) AHRF 143. sz. (1956. ápr.—jún.) 139—179.
- Gendihon R.:** Öt levél az 1788—1789-es párizsi eseményekről. AHRF 144. sz. (1956) 267—278.
- Ado A. F.:** Parasztmozgalom a 18. század végi francia polgári forradalom első éveiben. VMU 1956. 4. sz. 41—56.
- Lejévre G.:** A francia forradalom mítosza. AHRF 145. sz. (1956) 337—345.
- Godechot J.:** Az Egyesült Államok függetlenségi háborújának harcossai és az 1789—1792. évi franciaországi agrárhajók. AHRF 144. sz. (1956) 292—294.
- Dalín V. M.:** Babeuf és Marat 1789—1790-ben. VI 1956. 9. sz. 45—58.
- Arches P.:** Az első nemzeti föderációs tervezet, 1789. AHRF 144. sz. (1956) 255—266.
- Hutt M. G.:** Rouphe de Varicourt gex-i plébános (az 1789. évi nemzetgyűlés tagja) naplója. BHR 80. sz. (1956) 252—261.
- Vitalis J.:** A mezőgazdasági munkások zavarogása Saint-Nicolas-de-la-Grave-ban. AHRF 144. sz. (1956) 295—298.
- Pioro G.:** Az első alkotmányos püspökök beiktatása és felszentelése. AHRF 145. sz. (1956) 346—380.
- Eude M.:** Robespierre politikája 1792-ben. AHRF 143. sz. (1956. ápr.—jún.) 113—138.
- Cobb R.:** A francia forradalom néhány társadalmi következménye városi környezetben a lille-i forradalmi társaság dokumentumai alapján. RHES 1956. 3. sz. 262—285.
- Godechot J.:** Ifj. Lacreteille és fructidor 18.-a. AHRF 145. sz. (1956) 405—407.
- Dressler J.:** Egy forradalmi közhatalnok: C. Emmanuel Dobsen, május 31. embere. AHRF 145. sz. (1956) 395—399.
- Cobb R. C.:** A kereszténytelenítés kezdetei Dieppe-ben. (Jegyzetek a vidéki kereszténytelenítő mozgalom eredetéhez.) AHRF 143. sz. (1956. ápr.—jún.) 191—209. [A francia forradalom 3. évében].
- Western J. P.:** Az önkéntes mozgalom, mint forradalom-ellenes erő, 1793—1801. EHR 281. sz. (1956. okt.) 603—614.
- Dowd D. L.:** Buonarrotti Fülöp kűldetési Korzikában. AHRF 145. sz. (1956) 400—404.
- Joanniszian A. R.:** Francia követség látogatása Iránban 1796-ban. SzVosz 1956. 1. sz. 162—172.
- Zilberfarb I. I.:** Charles Fourier „társadalom-filozófija” mint a történeti kutatás tárgya. VI 1956. 5. sz. 58—76.
- Duroselle J. B.:** Néhány új nézet Lamennaisról, halálának százéves évfordulója alkalmából. RSR 1956. II. sz. (ápr.—jún.) 322—328.
- Leuilliot P.:** Elszász 1814-ben — egy kiadatlan jelentés után. AHRF 143. sz. (1956. ápr.—jún.) 180—190.
- Thuillier G.:** Mezőgazdasági átalakulások Nivernaisben 1815—1840. RHES 1956. 4. sz. 428—456.
- Davies C. C.:** Szent Flóra szünete két hónappal Napóleon halála előtt. AHRF 144. sz. (1956) 279—291.
- Contamine H.:** Chateaubriand miniszteri munkájának feltételei. RHD 1955. júl.—szept. sz. 193—206. [Különösen az 1820-as évek francia diplomáciai tevékenységéről].
- Rivet F.:** Az amerikai technika és a folyami hajózás a Saône-on és a Rhóne-on, 1827—1850. JEH 1956. 1. sz. 18—33.
- Potomkin F. V.:** Tömegmozgalmak Franciaországban a lyoni felkelések idejétől az 1848-as forradalomig. UZNN I. (1955) 5—170.
- Dreagh J.:** Az algériai nemzeti ügy. Pensée 68. sz. (1956. júl.—aug.) 3—13. [Visszatekintéssel az 1830-as évekre].
- Egretaud M.:** Az algériai nemzeti ügy felismerése Franciaország érdeke. CC 1956. 6. sz. (jún.) 703—720. [A 19. század 30-as éveitől].
- Lenin A. P.:** Bugeaudtól Borgeaudig, vagyis Algéria az „ultrák” jégében. I. (1830—1898.) CI 77. sz. (1956. jún.) 43—60.
- Lacoste J., Prenant A.:** Néhány adalék az algériai problémáról. Pensée 67. sz. (1956. máj.—jún.) 15—42.
- Dethan G.:** A konzul és az alkonzul, Stendhal és anconai ügynöke: Frédéric Quillet (Kiadatlan levelezés). RHD 1955. okt.—dec. sz. 293—312. [Stendhal—Beyle, a nagy francia író diplomáciai működése (Olaszországban, 1831—1832-ben)].
- Duroselle J. B.:** Michel Chevalier, a saint-simonista. RH 1956. ápr.—jún. sz. 233—266. [Francia közgazdász, 19. század].
- Guiral P.:** Marseille és a Latinamerika felé tartó gőzhajózás, 1840—1870. RHES 1956. 2. sz. 195—210.
- Bourgin G.:** A megtorlás a júniusi napok után. DSZII 11. sz. (1956) 109—118.
- Boyer F.:** A Gaetia menekült IX. Pius és Baudin admirális. RSR 1956. II. sz. (ápr.—jún.) 244—251. [Az 1848-as forradalom elől elmenekült pápa és a francia admirális diplomáciai tárgyalásai].
- Di Carlo E.:** Vita arról, Róma legyene-e a főváros. (Persigny—Corleo.) RSR 1956. II. sz. (ápr.—jún.) 318—321. [Persigny francia államfői és Corleo szicíliai olasz hazafi és filozófus vitája 1861—65-ben].
- Mury G.:** A vidéki klerikalizmus és a politikai helyzet Franciaországban. CI 78. sz. (1956. júl.) 31—38. [A 19. század második felétől a jelenkorig].
- Aperovic M. Sz.:** Az amerikai diplomácia tevékenysége Franciaországban 1870—1871-ben. VI 1956. 7. sz. 110—115.
- Dupaquier J.:** A burzsoá nem fegyverzi le önmagát. A „Véres Hétfő” 85. évfordulójára. CC 1956. 5. sz. 563—574.
- Augrand P.:** A Tribels-ügy (1871. május—1872. október). Pensée 68. sz. (1956. júl.—aug.) 126—133. [Per párizsi kommunárok ellen].
- Antonne A.:** Egy marokkói francia konzul: Auguste Beaumier (1823—1876). RHD 1955. júl.—szept. sz. 230—234.
- Billoux F.:** A nagytőke érdekeit szolgáló államotatások. CC 1956. 6. sz. (jún.) 689—702. [Francia iptörténeti visszapillantásokkal kb. 1880-ig].
- Kiernan V. G.:** A Kra-csatorna építési tervei 1882—1885-ben. Angol francia versengés Szímban és Malajában. H 141—143. sz. (1956) 137—157.
- Néré J.:** Hogyan folytak le a sztrájkok Franciaországban 1883—1889-ben. RHES 1956. 3. sz. 286—302.
- Mertal O.:** A tonkingi francia expedíció margójára. Az 1884. szept.—októberi zendülések Uen-csouban és Honkongban. RH 1956. okt.—dec. 219—229.
- Flavién J.:** Mezőgazdasági árak és földjáraedék Franciaországban. FP 23. sz. (1956. máj.) 43—54. [Főleg a 20. századból közöl számadatokat, és egészen a múlt század kilencvenes éveig visszamenőleg].
- Hadnard J.:** A Dreyfus-ügy. Pensée 68. sz. (1956. júl.—aug.) 77—88.

- Lentin A. P.*: Algéria az „ultrak” uralma alatt. II. A kapitalizmus csúcsponjtja (1896—1936). *Cl* 78. sz. (1956. júl.) 53—61.
- Lumbert R.*: A Jura-fennsík mezőgazdasága. *EP* 22. sz. (1956. ápr.) 60—74. [A húszas évek elejétől].
- Manfred A. Z.*: Az 1905—1907. évi orosz forradalom és a forradalmi mozgalom fellendülése Franciaországban. *DSzII* 9. (1956) 130—146.
- Levy P., Denis H.*: A stagnációs tendencia a francia gazdasági életben az utolsó ötven évben. *EP* 26. sz. (1956. aug.—sept.) 8—23.
- Courval H.*: A női munkaerő Franciaországban. *EP* 22. sz. (1956. ápr.) 45—55. [1906-tól].
- Dollot R.*: Tangentól a Quai D’Orsay-ig (1910. január—1911. május). *RHD* 1955. okt.—dec. sz. 313—328. [A francia külügyminisztérium tevékenysége az észak-afrikai gyarmatok ügyében].
- Belnet J. J.*: A petróleumkutatás Franciaországban a külföldi tőke kezében. *EP* 26. sz. (1956. aug.—sept.). 73—85. [Az idegen tőkebehatolás a petróleumiparban. 1914-től].
- Luroche J.*: Hogyan kötötték meg az 1918. július 17-i francia—monacói szerződést? *RHD* 1955. okt.—dec. sz. 289—292.
- Magos Gu.*: A francia—magyar tárgyalások 1920-ban. *R* 1956. 5. sz. 73—86.
- Rabkin J. L.*: A Francia Kommunista Párt harca a Ruhr-vidék 1923. évi megszállása ellen. *UZZNI* I. (1955) 244—248.
- Cressoul R.*: Prosperitás? *EP* 25. (1956. júl.) sz. 6—15. [A francia ipar és a francia munkásság helyzete 1929-ig visszamenő statisztikai adatokkal].
- Krasucki H.*: A munkaidő kérdése. *EP* 23. sz. (1956. máj.) 8—23. [A harmincas évektől Franciaországban].
- Villon P.*: Harc az egységfrontért. *CC* 1956. 8—9. sz. 862—876. [A francia szocialisták és kommunisták egységfrontja a harmincas évek óta].
- Neubron A. F.*: „Német tábornokként” Pétain-nél. *VtZg* 1956. 3. sz. 237—250. [Neubron második világháború alatti élményeiről szóló hátrahagyott munkájának két fejezete].
- Billig J.*: A szidók helyzete Franciaországban. *RHDGM* 24. sz. (1956. okt.) 23—55. [2. világháborút].
- Zaks Z.*: A német imperializmus és a lengyel—francia kapcsolatok a második világháború végén, 1944—45. *PZ* 1956. 7—8. sz. 213—223.
- Menzinszkij J.*: A háború utáni ciklus sajátosságai Franciaországban. *VE* 1956. 8. sz. 114—129.
- A francia kapitalizmus új fejlődési irányai *BDW* 1956. 21. sz. 3—31.
- Fougère P.*: A SIMCA-tröszt. *EP* 25. sz. (1956. júl.) 55—63. [Egy francia autópárti-tröszt adatai 1947 óta].
- Heissler Y.*: Területi egyenlőtlenség az iparban Franciaországban. *EP* 22. (1956. ápr.) sz. 56—68. [A helyi ipar egyes francia vidékeken, statisztikai adatok 1949-től].
- Cuzacu-Tosca L.*: A francia munkásosztály helyzete az „Economie et Politique” folyóirat hasábjain. *PE* 1956. 11. sz. 161—166.
- Bease G.*: A francia munkásegység problémái. *CC* 1956. 12. sz. 1334—1349.
- Delille R.*: A középosztály Franciaországban. I. *EP* 26. sz. (1956. aug.—sept.) 56—72.
- Lebèvre H.*: A spiritualista filozófia Franciaországban. *MF* 1956. 4. sz. 69—96.
- Meisener W.*: A Saar-kérdés. *DAP* 1956. 1. sz. 21—33. [A francia gyarmati rendszer válsága és Franciaország harca a külső piacokon a nyugat-német konkurenciával. *BDW* 1956. 22. sz. 3—35.]
- Görögország**
- Kozkoos D.*: Memoárok és történeti munkák Görögországban. *VI* 1956. 10. sz. 199—205.
- Jugoszlávia**
- A jugoszláv történetírás tíz éve, 1945—1955. Belgrad, 1956. Ismertetés. *IC* VI (1956) 215—216.
- Jordan F.*: A történettudomány Jugoszláviában 1945—1955-ben. *ČMM* 1956. 3—4. sz. 311—323.
- Dujcevo I.*: Jugoszláv munkák a történetírás területén. *IP* 1956. 3. sz. 113—129.
- Dregoric V.*: A szerb sajtó a két háború között. Szerb folyóiratbibliográfia, 1915—1945. *Gr* XI. 8. sz. (1956) 423.
- A jugoszláviai történettudományi intézmények és történettudományi folyóiratok. *VI* 1956. 6. sz. 219—220.
- A Bosznia—Hercegovinai Történelmi Társulat munkájából. *GIDBIH* VII. (1956) 219—248.
- Kostić M.*: Nekrológ R. Grujićról (1878—1955.). *IC* VI. (1956) 259—261.
- M. S. R.*: Nekrológ G. Jaksicról. (1871—1955.). *IC* VI. (1956) 267—268.
- Stojančević V.*: Nekrológ D. Pantelićról (1879—1955.). *IC* VI. (1956) 261—267.
- Radović N.*: Nekrológ J. Radonićról (1873—1956). *IC* VI. (1956) 270—274.
- Hudinić M.*: Nekrológ P. Skokról (1881—1956). *IC* VI. (1956) 268—270.
- Nikola Radović műveinek jegyzéke (1906—1956). *ZDN* 13—14. sz. (1956). 327—347.
- Popović D.*: N. Radović 50 éves munkássága a szerb történetírás fejlesztésében. *ZDN* 13—14. sz. (1956) 311—319.
- Rudović J.*: N. Radović akadémikus mint a történeti források kutatója. *ZDN* 13—14. sz. (1956) 309—310.
- Kalojeva I. A.*: A Jugoszláv Népköztársaság levéltárai és a levéltárak kiadványai. *IA* 1956. 5. sz. 193—206.
- Kalojeva I. A.*: Etnográfiai munka a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban. *SzE* 1956. 1. sz. 122—129.
- Pašalić E.*: Antik telepek a boszniai gyógyforrások közelében. *GIDBIH* VII. (1956) 81-94. [Illír és római bányatelepek].
- Švob D.*: A seloi Szent Péter-kolostor cartuláréja a horvát királyválasztásról és a bánok jegyzéke. *HZb* 1956. 1—4. sz. 101—117.
- Klajić N.*: A Nobiles duodecim generationum regni Croatiae mint forrása. *L* történeti forrás. *HZb* 1956. 1—4. sz. 88—100.
- Begović M.*: Középkori büntetőjogunk nyomai az ottomán törvénykezésben. *IC* VI. (1956) 1—12.
- Šidak J.*: Bosznia középkori numizmatikájából. *GIDBIH* VII. (1956) 95—101. [Adalék a boszniai aranypénz történetéhez].
- Mozzalenko A. J.*: Split város társadalmi-gazdasági és politikai rendszere a 13—14. században. *KSzISz* 19. (1956) 84—93.
- Škrbanić A. G.*: A banjskai Szent István kolostor birtokai. II. István Uros alapítóleveléről. *IC* VI. (1956) 177—200.
- Radovićić D. S.*: Szerb—román kapcsolatok a 14—18. században. *GNS* I. (1956) 18—29.
- Bešlagić Š.*: Mastan Bubanjic. *GIDBIH* VII. (1956) 67—79. [Fendülis úr, 1324—1390].
- Medaković D.*: St. Lazarević despota élettrajnáka egy érdekes helye. *ZDN* 13—14. sz. (1956) 301—304.
- Birković S.*: Milica hercegnő és Lazarević István despota néhány oklevelének hitelességéről. *IC* VI. (1956) 139—152.
- Šabanović H.*: A török uralom kezdetei Boszniában. *GIDBIH* VII. (1956) 37—51.
- Duzinčević Gh.*: A Iovan érce átval vezetett mozgalom 1526—1527-ben. *S* 1956. 6. sz. 131—148.
- Djurđev B.*: Az oszmánli kánunámek jelentősége a balkáni országok gazdaságtörténete szempontjából. *GIDBIH* VII. (1956) 5—15.
- Hrabak B.*: Herak Vraneš. *GIDBIH* VII. (1956) 53—66. [Popovo és Trebinje kormányzója 1476-ban].
- Djurđev B.*: Adalékok a 16—17. századi Montenegró történetéhez. II. *GIDBIH* VII. (1956) 17—36.
- Djurđev B.*: Adalékok Montenegró 16—17. századi történetéhez. *GIDBIH* VII. (1956) 69—85.
- Kostić M.*: Szerbia 17—18. századi társadalmi-gazdasági történetéből. III. A „ráckokról” és 17—18. századi bécsi rác kereskedelmi társaságokról. *GNS* I. (1956) 30—39.
- Veselović R.*: Iparosok és kereskedők a Vajdaságban a 17. század végén és a 18. század elején. *ZDN* 13—14. sz. (1956) 113—126.
- Kostić M.*: Adalékok a szerb gazdaságtörténethez a 18. század elején. I. Egy bánati szerb—török kereskedelmi társaság 1722-ben. 2. Szerb marhakereskedők levele, 1708. *ZDN* 13—14. (1956) 105—112.
- Bojdanović M.*: A kosztjanjiki határőrség élete 1728 körül. *ZDN* 13—14. (1956) 99—104.

- Gavrilović S.*: A szerémi eparchia statisztikai adatai. 1750—51. ZDN 15. (1956) 80—105.
- Kirilović D.*: Zakaria Orfelin egy ismeretlen levele. ZDN 13—14. (1956) 241—244. [Z. Orfelin 1772-ben, a temesvári püspök szolgálatában, viszonya Vidakhoz]
- Pavičević B.*: Malumut Busatlija első hadjárata Montenegró ellen 1796-ban. IČ VI. (1956) 153—168.
- Popović P. I.*: Sava Plamenac élete és tevékenysége. IČ VI. (1956) 13—54.
- Gavrilović S.*: A Bácskából Sidbe átköltözött rutének, 1803—1848. GNS I. (1956) 70—86.
- Stojančević F.*: Kelet-Szerbia a török megszállás alatt, 1813—1832. IČ VI. (1956) 109—138.
- Kostić M. V.*: Pavle Ars. Popović (1812—1840), a „Srbske Novine” szerkesztője. ZDN 13—14. sz. (1956) 245—252. [Popović 1841-ig Pesten volt ügyvéd]
- Suđer O.*: Ljudevit Gaj és az utolsó zágrábi magistratus, 1847. HZB 1956. 1—4. sz. 61—68.
- Kruševac T.*: Ivan Franko Jukić. GIDBIH VII. (1956) 171—184. [Franciskánus, az irodalmi és tudományosi munka előfutára Boszniában a 19. század közepén]
- Popović P. I.*: Stanko Stijepov Petrović herceg. GNS I. (1956) 40—69. [Montenegró történetének kimagasló alakja a 19. században]
- Šojat O.*: Ljudevit Vukotinović és 1848. HZB 1956. 1—4. sz. 31—59.
- Batowski H.*: Mickiewicz és a délszlávok 1848—1849-ben. HZB 1956. 1—4. sz. 69—81.
- Vučković J. P.*: A francia kiküldöttek tevékenysége 1848—1849-ben a jugoszlávok és a magyarok kibékítésére. ZDN 13—14. sz. (1956) 149—158.
- Savković J.*: Békétárgyalások az 1848—49-es szerb mozgalom idején Thim József dokumentumanyaga alapján. ZDN 15 (1956) 127—133.
- Tomanul M.*: A szerb katonai főtörzs és a perlaszi csata, 1848. szept. 2. ZJDN 13—14. sz. (1956) 135—140.
- Stranjaković D.*: Szvetozár Miletic és Jevrem Grujić 1848-ban. ZDN 13—14. (1956) 141—148.
- Savković J.*: Az 1849. évi vajdasági alkotmánytervezet. ZDN 13—14. (1956) 159—166.
- Kirilović D.*: Djordje Lazarević iskolai éveiről, Novi Sad (Újvidék) 1855—1863. ZDN 15. (1956) 109—119.
- Popović P. I.*: L. Karanović cetinjeli tanári kinevezése 1855-ben. ZDN 13—14. sz. (1956) 189—192.
- Radenić A.*: A vajdasági sajtó az 1868—1872. kormányzózás éveiben. IČ VI. (1956) 65—108.
- Milutinović K.*: Az első összeült közés Szvetozár Marković és Szvetozár Miletic között. ZDN 13—14. (1956) 225—234.
- Lebl A.*: Az első munkásgyletek Újvidéken. 1873—1886. ZDN 13—14. (1956) 171—180.
- Milutinović N.*: M. Polit—Desančić első két győzelme a bánati képviselőválasztásokon. 1874, 1875. ZDN 13—14. sz. (1956) 209—224.
- Ljubibratić S., Kruševac T.*: Adalékok az 1875—1878-as hercegovina felkelés tanulmányozásához. GIDBIH VII. (1956) 185—204. ; VIII. (1956) 301—340.
- Ekmečić M.*: Don Ivan Musić szerepe az 1875—1878-as hercegovina felkelésben. GIDBIH VII. (1956) 141—169.
- Kruševac T.*: Szarajevó gazdasági viszonyai az osztrák—magyar közigazgatás idején, 1878—1918. GIDBIH VIII. (1956) 175—224.
- Kapadžić H.*: A pandurok „puccsa” Nevesinjenben 1879-ben. GIDBIH VII. (1956) 119—140.
- Macedóniai dokumentumok a bécsi levéltárból, 1879—1903. Skopje 1955. Ismertetés. IČ VI. (1956) 221—224.
- Ivanov I. D.*: Dokumentumok a 19. század nyolcvanas évei orosz—szerb forradalmi kapcsolatairól. KSzISz 19. (1956) 64—77.
- Radović S. D.*: Ilarion Ruvarac (1832—1905) helye a szerb történelemben. ZDN 13—14. sz. (1956) 193—208.
- Boškor Ž.*: A rigómezei csata évfordulójának ünneplése 1889-ben Szerbiában. ZDN 13—14. sz. (1956) 235—240.
- Gross M.*: A szociáldemokrácia álláspontja a nemzeti kérdésben Horvátországban 1890—1902-ben. HZB 1956. 1—4. sz. 1—29.
- Vučković V. J.*: A három nemzetiségű párizsi bizottsága, 1896. ZDN 15. (1956) 50—61.
- Nyikunja Sz. A.*: D. Tucović, a szerb munkásmozgalom kimagasló alakja (1881—1914). VI 1956. 5. sz. 108—115.
- Ocsak I. D.*: Az orosz—szerb forradalmi kapcsolatok a 19. század végén és a 20. század elején. IA 1956. 5. sz. 207—210.
- Hitrova N. I.*: Montenegró társadalmi-gazdasági fejlődése a 19. század végén és a 20. század elején és az 1905-ös alkotmány. KSzISz 20. (1956) 85—94.
- Piszarev J. A.*: A Monasztír-vidék és Koszovo polje 1905—1909. évi nemzeti felszabadító mozgalomnak történetéből. UOZS XII. (1956) 65—102.
- Bogičević V.*: Beültöltés-e Kállay miniszter „A szerbek története” c. könyvet Bosznia—Hercegovina területén. GIDBIH VII. (1956) 205—208.
- Bogičević V.*: „Rendkívüli intézkedések” Boszniában és Hercegovinában 1913. májusában. GIDBIH VII. (1956) 209—218.
- Bajić N.*: Az 1941. júniusi hercegovina felkelés. GIDBIH VIII. (1956) 225—244.
- Čemerlić H.*: A népi felszabadítási bizottságok kulturális és nevelő munkája. GIDBIH VII. (1956) 103—118.
- Zamisl G.*: Jugoszlávia a szocializmushoz vezető úton. Ein 1956. 12. sz. 1247—1257.
- Topencarvor V.*: Jugoszlávia sikeresen halad a szocializmus útján. XV 1956. 4. sz. 49—61.
- Prineau J. P.*: A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság gazdasági élete. EP 26. sz. (1956. aug.—szept.) 32—45. [1945 óta, összehasonlítva az 1939-es adatokkal]
- Wigura K.*: A jugoszláv gazdasági rendszerről. SM 1956. 7. sz. 24—38.
- Zamisl G.*: Jugoszlávia gazdaságának néhány problémája. DAp 1956. 3. sz. 239—255.
- Figures L.*: Egy új társadalom felépítése a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban. CC (1956) 8—9. sz. 877—893.
- Gavrilo Gh.*: A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság külkereskedelmének fejlődése. PE 1956. 12. sz. 90—100.
- Rumjancev A.*: A szocialista valóság és E. Kardel elvtárs „elmélete”. Kom 1956. 18. sz. 11—34.

Lengyelország

- Fejl O.*: A Szovjetunióban, Lengyelországban és Csehszlovákiában újabban megjelent kiadványok bibliográfiája. ZG 1956. 2. sz. 412—419.
- Amsterdami S.*: Konferencia a dialektikus és történelmi materializmus programjáról. KH 1956. 4. sz. 217—221.
- Kula W.*: Tudománypolitikánkról. KH 1956. 3. sz. 151—166.
- Vita a lengyel történettudomány jelenlegi helyzetéről és fejlődési lehetőségeiről. KH 1956. 6. sz. 72—87.
- Kiersnowski R., Lalik T., Tazhir J., Wyczański A.*: „Lengyelország története” I. köt. makettjének megvitatása. KH 1956. 3. sz. 3—14.
- A „Lengyelország története” I. köt. makettjének megvitatása és a szerkesztőség összefoglaló vitázó cikke. KH 1956. 3. sz. 57—110.
- Macek J.*: A csehszlávok történelemének néhány megjegyzése a „Lengyelország története” I. köt. makettjére. KH 1956. 6. sz. 68—71.
- Gieysztor A.*: A 13., 14., 15. század a „Lengyelország története” I. köt. makettjében. KH 1956. 3. sz. 31—36.
- Lepzy K.*: Néhány megjegyzés a lengyel reneszánsz történetére vonatkozólag a „Lengyelország története” I. kötetében. KH 1956. 3. sz. 37—47.
- Lorentz S.*: A művészet és a kultúra problémája. KH 1956. 3. sz. 48—56.
- Kosztjuszko I. I., Koroljuk V. D., Miller I. Sz.*: A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete által készített „Lengyelország története” I. köt. makettjének megvitatása. IV 1956. 7. sz. 209—212.
- Koroljuk V. D., Miller I. Sz.*: A lengyel történelem munkájának megvitatása. VAN 1956. 5. sz. 69—71. [A „Lengyelország történetének” előkészítéséről]
- Bardach J.*: A lengyel korai feudalizmus historiográfiájának periodizációjának és történetének vitás problémái. KH 1956. 3. sz. 15—30.
- Stankiewicz Z.*: A „Lengyelország története” II. kötetének vitája (1764—1864). KH 1956. 3. sz. 206—215.
- Zuravicka J.*: „Lengyelország története” III. köt. tervezetének megvitatása. KH 1956. 4—5. sz. 523—526.

- Herbst S.*: Helytörténeti kutatások Lengyelországban a múltban és ma. KH 1956. 4—5. sz. 456—468.
- Zajackowski S.*: A településtörténeti kutatások tárgyáról és problematikájáról. KHKM 1956. 2. sz. 205—239.
- Daniłczuk U., Steyer D.*: Pomorze történetével foglalkozó tudományos ülésszak Gdanskban. ZH 1955. 1—2. sz. 327—333.
- A Pomorze történetével foglalkozó osztály évi konferenciája Toruńban. ZH 1955. 1—2. sz. 333—334.
- A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet Pomorze történetével foglalkozó osztályának tudományos munkái 1955-ben (Bibliográfia). ZH 1955. 1—2. sz. 334—335.
- Kandidátusi munkák Pomorze történetéből. ZH 1955. 1—2. sz. 335.
- Népszerű tudományos munkák Pomorze történetéből. ZH 1955. 1—2. sz. 335—336.
- Ajnenki A.*: A két világháború közötti időszak kutatásának néhány problémájáról. KH 1956. 6. sz. 173—176.
- Kormanowa Z.*: A lengyelországi munkásosztály történetének forrásait kiadó bizottság varsói munkaközösségének munkájáról. KH 1956. 4—5. sz. 299—315.
- Pietrzak-Paulowska I.*: A Lengyel Történelmi Társulat feladatai. KH 1956. 2. sz. 207—214.
- A Lengyel Történelmi Társulat jubileumi közgyűlése. KH 1956. 4—5. sz. 534—535.
- A Wrocław Történetkedvelők Egyesülete 1955-ben. Sob 1956. 1. sz. 164—165.
- Kaliach J.*: Lengyel történezek munkaértekezlete Varsóban. ZG 1956. 4. sz. 802—805.
- G. L.*: Lengyel-német történezbizottság. PZ 1956. 3—4. sz. 430.
- Scheel H.*: A német—lengyel történezbizottság alakuló ülése, 1956. máj. 7—11. Varsó, ZG 1956. 4. sz. 805—806.
- Jedlicki J., Zienkowska K.*: A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében működő pártszervezet munkájából. KH 1956. 4—5. sz. 530—533.
- A Lengyel Nyugati Történeti Intézet rendkívüli közgyűlése. PZ 1956. 1—2. sz. 206—224.
- A Lengyel Nyugati Történeti Intézet új feladatai. PZ 1956. 3—4. sz. 225—228.
- Młynarski Z.*: A Lengyel—Szovjet Intézet munkájáról. VI 1956. 9. sz. 219—220.
- Młynarski Z.*: A Lengyel—Szovjet Intézet. KSZiSz 20. (1956) 97—99.
- Zygmunt Wojciechowski professzor halálára. Sob 1956. 1. sz. 166.
- Natalia Gąstorowska tudományos működésének 50 éve. KH 1956. 4—5. sz. 3—8.
- Skrzypczakówna S.*: Az Ossolineum kiadványai 1955-ben. Sob 1956. 2. sz. 314—315.
- Buttkus H.*: Megjegyzések a falutörténeti források tematikus leltározásához Lengyelországban. Am 1956. 1. sz. 1—4.; 2. sz. 50—55.
- Baranowska B., Kevk A., Jeskiewicz J.*: A gazdasági utastások kiadásáról. KHKM 1956. 1. sz. 87—96.
- Deren A.*: A Wrocław Állami Vajdasági Levéltár tevékenysége 1955-ben. Sob 1956. 2. sz. 306—308.
- Lange O.*: A közgazdaságtudomány aktuális problémái Lengyelországban. Economistia 1956. 5. sz. 3—16.
- Lange O.*: A közgazdaságtudomány aktuális problémái Lengyelországban. ND 1956. 6. sz. 24—35.
- Głowczyk J., Niegowski J.*: A lengyel közgazdászok II. kongresszusának tanácskozásáról. ND 1956. 6. sz. 92—101.
- Trudzik Z.*: A lengyel történelem néhány kuliskérdése az ókor és a középkor fordulóján. Dawna Kult. 1956. 2. sz. 86—92.
- Sarnowska W.*: A lengyel katonaság a korai Piast-korszakban. Dawna Kult. 1956. 1. sz. 46—55.
- Vita a „Szilézia története” c. munka prospektjéről. Sob 1956. 1. sz. 118—132.
- Tymieniecki K.*: Szilézia régebbi történetének kérdései. I. Szilézia régebbi történetének problémái a legutóbbi hetven évben. 2. A régebbi és újabb történetírás Szilézia Lengyelországtól való 14. századi elszakadásáról. RHIS XXI. (1956) 9—107.
- Dowiat J.*: A korai feudális állam kifejlődése Nyugat-Pomorzeben. PH 1956. 3. sz. 459—496.
- Stelmachowska B.*: A burgonyatenyésztéshez használt eke Pomorzeben. KHKM 1956. 1. sz. 112—122.
- Śląski K.*: A nyugat-pomorzei etnikai változások kérdése. PZ 1956. 3—4. sz. 428—429.
- Smolarek P.*: A koraközépkori pomorzei hajók rekonstrukciójáról. KHKM 1956. 1. sz. 78—86.
- Bobirka C.*: A „vásárolt” föld használatának egyes szempontjai kis-lengyelországi anyag alapján. KH 1956. 4—5. sz. 81—101.
- Dziewulski W.*: Bytom kezdetel. (A város 900 éves fennállása alkalmából.) Dawna Kult. 1956. 1. sz. 55—58.
- Dziewulski W.*: Strzegom város keletkezésének problémája. KHKM 1956. 2. sz. 240—261.
- Leciejewicz L.*: A fengerparti korai lengyel Kolobrzeg település a legújabb régészeti kutatások megvilágításában. Dawna Kult. 1956. 1. sz. 40—46. [A 12. századig].
- Zak J.*: A löszerszám eredete lengyel földön. KHKM 1955. 3. sz. 625—635. [Érős magyar befolyás a 10—11. században].
- Viétose E.*: Változások a gdanski halászközösség életmódjában a 12—13. században. KHKM 1956. 2. sz. 262—266.
- Dąbrowski H.*: A henrykói cisztercita kolostor feudális nagybirtokajának kialakulása. RHIS XXI. (1956) 109—150.
- Bardach J.*: A lengyel parasztság osztályharca az őrngazdalkodás kialakulásának időszakában. 12. század—14. század első fele. KSZiSz 19. (1956) 46—63.
- Jasiński K.*: A lengyel állam egyesítésének vitás kérdései a 13—14. század fordulóján. ZH 1955. 1—2. sz. 198—241.
- Trawkowski S.*: Az egyesített lengyel állam kialakulása a 13. és 14. században (J. Baszkiewicz könyvével kapcsolatban). PH 1956. 3. sz. 531—548.
- Kürbisówna B., Tymieniecki K.*: Az egyesített lengyel állam kialakulása a 13—14. század fordulóján. RHIS XXI. (1956) 285—303.
- Trawkowski S.*: A központosított lengyel állam kialakulásának kérdéséhez (13—14. század). PH 1956. 3. sz. 531—548.
- Pomienkwa I. M.*: A paraszti helyzet Lengyelországban a 13. század második felében és a 14. században. UZiSz XII. (1956) 264—311.
- Jasiński K.*: A Kujávia és Pomeránia közötti 1280. évi szerződés. ZH 1955. 3—4. sz. 7—44.
- Turoń B.*: Adatok a 15—18. századi sziléziai falu történetéhez a wrocławai Érseki Levéltár kéziratában. Sob 1956. 2. sz. 309—314.
- Pyrek W.*: A wrocławai néptömégek lengyel voltárol a 15. század elején. Sob 1956. 1. sz. 104—107.
- Biskup M.*: A német lovagrend 15. századi államszerződésének kiadásáról. KH 1956. 4—5. sz. 486—502.
- Arnold S.*: A lengyel robotoltatott majorság eredetének problémája. KSZiSz 19. (1956) 41—45.
- Rutkowski Wl.*: A majorsági gazdálkodás fejlődésének útjai. PH 1956. 4. sz. 617—655.
- Heck R.*: Megjegyzések a sziléziai majorsági gazdaságról a renaissance korában. Sob 1956. 2. sz. 169—211.
- Bogucka M.*: A korai kapitalizmus és az előburzsoázia elemei a gdanski sörfőzésben a 15—17. században. ZP 1955. 1—2. sz. 65—113.
- Cieslak E.*: A Hanza-városok szövetségének kapcsolatai Lengyelországgal a 13 éves háború idején (1454—1466). ZH 1955. 1—2. sz. 7—64.
- Czarcharowski A.*: Vita Leborg és Bytów földje felett 1455—1526-ban. RHIS XXI. (1956) 304—313.
- Samsonowicz H.*: Gdansk külkereskedelme a 15. század második felében (A kereskedelmi közetek megállapítása a vámkönyvek alapján). PH 1956. 2. sz. 283—352.
- Sobczak T.*: Változások a feudális földbirtoklásban a leżycyai vajdaságban a 16—18. században. RDSG XVII. (1956) 163—196.
- Mazak A.*: A majorsági nagybirtok és a falu Nyugat-Pomorzeországban a 16—17. században. PH 1956. 2. sz. 353—392.
- Dworzacek Wl.*: A nemesség behatolása a polgári rendbe Nagy-Lengyelországban a 16. és 17. században. PH 1956. 4. sz. 656—684.
- Wawrzyniec A.*: Varsó szerepe a litván nagyfejedelemséggel és Oroszával való kereskedelmi kapcsolatban a 16. században. KH 1956. 2. sz. 3—26.

- Przykowski T.*: Protestáns emlékek Kielce körzeféből a 16–17. századból. ORP I. (1956) 209–217.
- Barycz H.*: A kielencyelországi reformációs mozgalom bölcsőjénél. ORP I. (1956) 9–32.
- Z. R.*: A Lengyel Tudományos Akadémia ülészaka az arianizmus problémáiról. ORP I. (1956) 249–251.
- Orgonowski Z.*: A lengyel arianizmus racionalizmusa és hatása nyugatra. ORP I. (1956) 141–164.
- Lepzy K.*: A lengyel arianusok pebejus szármáyának társadalmi programja. DSZII 9. (1956) 153–166.
- Urban W.*: Ariánus emlékek felkutatása. ORP I. (1956) 219–223.
- Lepzy K., Kamińska A.*: A „lengyel testvérek” radikális áramlatának eredete és programja. ORP I. (1956) 33–70.
- Tazbir J.*: Hare a „lengyel testvérek” ellen az ellenreformáció korszakában. ORP I. (1956) 165–208.
- Volkova V. L.*: Haladó 16. századi lengyel publicisták a korabeli valóságról. UZISz XIV. (1956) 179–225.
- H. D.*: A Kopernikus társadalmi-gazdasági nézeteivel foglalkozó tudományos ülészak. ORP I. (1956) 258–260.
- Górci J.*: J. L. Decius és Copernicus pénzelmélete. RDSG XVII. (1956) 9–54.
- Boras Z.*: A két utolsó opuliai Piast lengyel volta. PZ 1956. 1–2. sz. 142–146.
- Biskup M.*: Adatok az 1925. évi parasztfelkeléshez Kelet-Poroszországban. ZH 1955. 1–2. sz. 242–256.
- Piworski K.*: Porosz hűbéri eskük, 1525–1657. RHIS XXI. (1956) 151–174.
- Stojanowska A.*: Marianna Petraszonka felszabadító levele. Sob 1956. 1. sz. 109–110. [Az olesnői kolostor egyik jobbjának felszabadításáról 1557-ben].
- Kowalska H.*: Hare a tizedért az 1562–1565-ös executió országgyűléseken. ORP I. (1956) 71–102.
- Urban W.*: A lengyel testvérek sorsa Raków megalapításától egészen küzdetségükig (1509–1662). ORP I. (1956) 103–140.
- Hock R.*: Lengyel esküformulák egy Wrocław-környéki faluból 1591–1601-ből. Sob 1956. 1. sz. 107–109.
- Dziwulski W. L.*: Szecczin lakossága a 16. század végén és a 17. század elején. ZH 1955. 3–4. sz. 203–227.
- Chmaj L.*: A cartezianizmus Lengyelországban a 17–18. században. MF 1956. 5. sz. 67–102.
- Bieniarzówna J.*: A paraszток a krakkói kézművesiparban a 17. században. PH 1956. 3. sz. 497–514.
- Górci J.*: A nemesi bullionizmus — a lengyel nemesség gazdasági ideológiája a 17. században. Ekonomista, 1956. 6. sz. 104–132.
- Czapliński W.*: St. Koźuchowski ismeretlen politikai író a 17. század derekán. PH 1956. 3. sz. 515–530.
- Szuróczy M.*: Chrystian Gryfius költeménye „Egy parasztfelkelésről”. Sob 1956. 2. sz. 269–271. [17. század vége].
- Lewitter L. R.*: Nagy Péter és az 1697-es lengyel választás. CHJ XII. 1956. 2. sz. 126–143.
- Gerbilskij G. J.*: Az orosz- lengyel szövetség az északi háború első éveiben (1700–1703). NZLU 1955. 6. sz. 66–84.
- Inglot S.*: A majorsági igazgatás szervezete Alsó-Sziléziában egy 18. század eleji gazdasági utasítás alapján. Sob 1956. 2. sz. 227–268.
- Madurawicz H.*: Jobbjágykérvények a 18. századból. KH 1956. 4–5. sz. 469–485.
- Bursza J.*: A San-vidéki paraszток szökése a 18. század első felében. RDSG XVII. (1956) 55–84.
- Rogulski A.*: Adatok a sziléziai egyházi hatóságok társadalmi-politikai arculatának történetéhez a 18. század derekától a 19. század derekáig. Sob 1956. 1. sz. 39–58.
- Górszewski S.*: Az elbingsi belvízi hajózás 1761–1820. ZH 1955. 3–4. sz. 45–62.
- Derezińska J.*: A városok társadalmi struktúrájának átalakulása a lengyel nemesi köztársaság vége felé a városi jog tükrében. KH 1956. 4–5. sz. 23–28.
- Sreniowski S.*: Új forráskiadványok a lengyelországi paraszток történetéről a 18. század második felében. ND 1956. 5. sz. 119–127.
- Iwaszkiewicz J. L.*: Lengyel haladó publicisták a 18. század második felében. VLU 1956. 8. sz. 40–53.
- Rostworowski E.*: A jakobinus Pawlikowski J., közismert politikai művek anoním szerzője. KH 1956. 2. sz. 74–94.
- Ozeerstuszkij I. K.*: Galicia gyarmati helyzete Ausztria—Magyarország kebelén belül. NZLU 1955. 6. sz. 35–65.
- Michalski J.*: A Czartoryskiak terve a nemesi köztársaság reformjára. KH 1956. 4–5. sz. 29–43.
- Ochmariński W.*: A legjobb eklektikus a régi lengyel mezőgazdasági irodalomban (1767). KHKM 1956. 1. sz. 97–111.
- Labuda G.*: Legtöbb nyugat-német munkák a gdańskai tengermentélek lakosságának etnikai összetételéről 1772 táján. KH 1956. 2. sz. 108–119.
- Hoszowski S.*: Lengyel export a Visztulán 1784-ben. KH 1956. 4–5. sz. 64–80.
- Rostworowski E.*: Jan Potocki első politikai fellépése 1788-ban. PH 1956. 4. sz. 685–712.
- Rostworowski E.*: A hadipar kérdése a „négyéves” országgyűlésen. KH 1956. 4–5. sz. 49–63.
- Rostworowski E.*: Gdańsk ügye a „négyéves” országgyűlés időszakában. ZH 1955. 1–2. sz. 114–132.
- Biernat Cz.*: Gdańsk város uradalmainak adóösszeírásai 1793-ból. ZH 1955. 1–2. sz. 257–261.
- Leśnodorski B.*: Forradalmi irányzat az 1794. évi lengyel felkelésben. A lengyel „jakobinusok”. KSZISz 19. (1956) 31–40.
- Radkiewicz W.*: Néhány megjegyzés R. Kolodziejczyknek a lengyel polgárság kialakulásáról szóló cikkéhez. KH 1956. 6. sz. 88–95.
- Jablonski H.*: A 18. és 19. századi lengyelországi nemzeti felszabadító harcok nemzetközi jelentősége. ZG 1956. 3. pötfüz. 63–107.
- Rzepa Z.*: A feudális tulajdon Sziléziában a 18. század végén. A statisztikai kutatások módszere. Sob 1956. 2. sz. 212–226.
- Orzechowski K.*: Néhány magyarázat a paraszток földhöz való jogának alakulásáról a 18. század végén és a 19. század első felében. Sob 1956. 2. sz. 290–293. [Polémia S. Michalkiewicz-essel].
- Michalkiewicz S.*: Válasz K. Orzechowski megjegyzéseire. Sob 1956. 2. sz. 293–298.
- Gierzeński S.*: A kwidnyói körzet statisztikája a 18–19. század fordulójáról. ZH 1955. 1–2. sz. 262–265.
- Orzechowski K.*: A jobbjágyparaszti birtok elhelyezkedése Felsősziléziában a jobbjágyfelszabadítás előestéjén. Sob 1956. 3. sz. 317–379.
- Skrzes M.*: A cukorrépa termesztése Nagy-Lengyelországban a 19. században (1870-ig). KHKM 1956. 1. sz. 12–35.
- Luczak Cz.*: A cukorgyártás technológiája Nagy-Lengyelországban (1820–1861). KHKM 1956. 1. sz. 36–61.
- Wielopolski A.*: A posztóipar Nyugat-Pomorzében a 19. században. RDSG XVII. (1956) 111–162.
- Fijałek J.*: A közbiztonsági akciók a lódi iparvidéken a 19. században. KH 1956. 4–5. sz. 102–115.
- Tyrowicz M.*: Aleksander Pułaski társadalmi radikalizmusának útja. KH 1956. 4–5. sz. 127–141.
- Mańkowski Z.*: A városi pebejusok osztályelemzése az 1820–31-es években. KH 1956. 4–5. sz. 116–126.
- Długoborski W.*: A Dzierżonióv környéki takácsok felkelése 1830–31-ben. KH 1956. 6. sz. 3–36.
- Kula W.*: A lengyel királyság textilipara (1831–61). KH 1956. 4–5. sz. 180–199.
- Kozanecki T.*: Maurycy Mochlnecki és a Czartoryski-párt. kiadatlan iratok 1834-ből. PH 1956. 4. sz. 721–766.
- Witkowska A., Inglot M.*: A lengyel irodalomtörténészek és nyelvészek tudományos ülészaka Mickiewiczről. KH 1956. 2. sz. 214–226.
- Matula I.*: Mickiewicz-év Lengyelországban. HČ 1956. 3. sz. 453–459.
- Kuer K. M.*: Adam Mickiewicz forradalmi eszméi. FM 1955. 6. sz. 66–78.
- Suchocki M.*: Adam Mickiewicz és a lengyel nemzeti közösség kialakulása a nyugati területeken. PZ 1956. 1–2. sz. 4–9.
- Maciejewski J.*: Mickiewicz-émlékek Poznańból. PZ 1956. 1–2. sz. 58–70.
- Strumillo T., Witkowska M.*: Mickiewicz — Szymanowska Otylia v. Goethe. Ismeretlen adatok barátságukról. PZ 1956. 1–2. sz. 43–57.
- Witkowski M.*: Mickiewicz berlini tartózkodásáról. PZ 1956. 1–2. sz. 29–42.
- Pertek J.*: Mickiewicz baltikumi utazása. PZ 1956. 1–2. sz. 10–28.
- Moraszi St.*: A nemzeti művészet programja a lengyel művészeti kritikában a romantizmus időszakában. MF 1956. 3. sz. 99–134.

- reniowski S.*: A robotoló jobbágyok „mellékkeresetei” a Lengyel Királyságban az 1840–50-es években. KH 1956. 4–5. sz. 159–179.
- Kościuszko I. I.*: Piotr Ściegienny felkelő szervezetének tevékenységéhez. KSzISz 20. (1956) 50–75. [19. század 40-es éveit].
- Misałowa G.*: Városi műhelyek Lódzban (Burzsoá kísérlet az 1844–45-ös válság enyhítésére). KH 1956. 4–5. sz. 142–152.
- Truchmiński S.*: Még egyszer Ewaryst Estkowski wrocławii egyetemi tanulmányairól. Sob 1956. 2. sz. 277–279. [1844–1846].
- Bartel W. M.*: Az 1846. évi krakkói manifesztum különböző változatai. KH 1956. 2. sz. 95–107.
- Pazdrow J.*: Bányászat és kohászat az ólengyelországi medencében a 19. század derekán (1846–1864). KH 1956. 4–5. sz. 200–220.
- Kościuszko I. I.*: A lengyel demokraták felhívásai az orosz katonákhoz 1848-ban. KSzISz 19. (1956) 78–83.
- Nawrocki St.*: Parasztrendülések Ostrzeszów körzetében 1848–1849-ben. RDStG XVII. (1956) 85–110.
- Kocias Endre*: Bem József. (Ismereti): Reycheman J.) KH 1956. 6. sz. 119–131.
- Batowski H.*: Mickiewicz és a délszlávok 1848–1849-ben. HZB 1956. 1–4. sz. 69–81.
- Kieniewicz S.*: A Trybuna Ludów visszhangja Olaszországban. KH 1956. 4–5. sz. 153–158.
- Jeziński A.*: A kohányersanyag termelési költségeinek struktúrája a 19. század derekán. KHKM 1956. 1. sz. 62–77.
- Skrzek M.*: A kukoricatermelés Nagy-Lengyelországban, 1860–1912. KHKM 1956. 2. sz. 267–277.
- Hájek Z.*: Jan Gerink mérnök pere. Adalék a januári lengyel felkelésnek Szilézia által nyújtott segítségéhez. SS 1956. 1. sz. 29–55.; 2. sz. 154–182.
- Papiólek K.*: A bányá- és kohóipar termelésének koncentrációja és centralizációja Felső-Sziléziában a 19. század második felében. KH 1956. 4–5. sz. 255–267.
- Ihnatowicz J.*: A külföldi tőke a lódzi iparban 1860–1880-ban. KH 1956. 4–5. sz. 245–254.
- Brodowska H.*: A parasztek szolgalmi pereit a földbirtokosokkal a lengyel királyságban a 19. század második felében. KH 1956. 4–5. sz. 283–298.
- Wachowski M.*: Adalék a lengyel agrártudományok történetéhez a sziléziai Proszkóvban. Sob 1956. 2. sz. 272–276. [19. század második fele].
- Zlotorzynka M.*: A „Jelszavunk a szabadság” c. röpirat (Lipsee, 1867) szerzőjéről. PH 1956. 3. sz. 549–553.
- Daniszewski F. D.*: A lengyelországi és oroszországi dolgozók közös harca az önkényuralom ellen, a nemzeti és társadalmi felszabadulásért. DSzII 9. (1950) 80–93.
- Kowalski J.*: Vizsgáljuk szélesebb keretek között a lengyel munkásmozgalmat történetét. ND 1956. 5. sz. 29–41.
- Tych F.*: A lengyel munkásmozgalmat történetének leegyszerűsítése ellen. ND 1956. 6. sz. 60–67.
- Obermann K.*: A lengyel munkásmozgalmat üldözése Bismarck idején 1878–1881-ben s a német és lengyel szociáldemokraták együttműködése. ZG 1956. 6. sz. 1242–1252.
- Holland H.*: Ludwik Krzywicki „nagy emigrációja” (1883–1885). MF 1956. 3. sz. [Lengyel szociológus és közgazdász, 1859–1941].
- Żurawicka J.*: A nép a „Głos” c. lap ideológiájában (1896–1894). KH 1956. 4–5. sz. 316–340.
- Pietrzak-Pawłowska I.*: A bányá- és kohóipar monopolizálása a lengyel királyságban. KH 1956. 4–5. sz. 341–367.
- Cieslak T.*: A szociáldemokrata mozgalom statisztikája Pomorze területén 1890–1917-ben. PZ 1956. 3–4. sz. 362–370.
- Moszezińska W.*: A társadalmi és politikai eszmék Marcel Handelsmann munkáiban (1905/7., 1917/18) (Az imperializmus korszakában bekövetkezett ideológiai átalakulásokról. I.) KH 1956. 3. sz. 111–150.
- Dutkiewicz J.*: Szymon Askenazy eszméi a forradalmi mozgalmakról. KH 1956. 4–5. sz. 368–380.
- Tudományos viták a lengyelországi 1905–65 forradalom évfordulója alkalmából. KH 1956. 2. sz. 232–235.
- A lengyel történészek tudományos ülészaka az 1905–1907-es forradalom tiszteletére, 1955. okt. 10. KSzISz 20. (1956) 95–96.
- Hrenov I. A.*: Tudományos ülészaka Varsóban az első orosz forradalom 50. évfordulóján. IZ 56. (1956) 306–319.
- Rosin R.*: A lengyel Történelmi Társulat 1955. jún. 25–27. Lódzban tartott tudományos ülészakaának kronikája. PNHS VI. (1955) 9–11.
- Katz H., Korzec P.*: Az 1905–1907-es forradalomról tartott vita összefoglalása a Lengyel Történelmi Társulat 1955. jún. 25–27-i lódzi tudományos ülészakaán. PNHS VI. (1955) 217–220.
- Daniszewski T.*: A lengyel területeken 1905–1907-ben lezajlott forradalom főkérdései. PNHS VI. (1955) 12–34.
- Kormanowa Ż.*: Az 1905–1907-es forradalom lengyel földön. KSzISz 20. (1956) 13–24.
- Zychowski M.*: Az 1905–1907-es forradalom a polgári történetírásban. PNHS VI. (1955) 200–204.
- Korzec P., Katz H.*: A lódzi munkásosztály helye és harca az 1905–1907-es forradalomban. PNHS VI. (1955) 35–94.
- Karwacki V. L.*: A Lengyel Szocialista Párt balszárnyának kialakulása és tevékenysége Lódzban az 1905–1907-es forradalom idején. PNHS VI. (1955) 148–156.
- Kancewicz J.*: A Lengyel Szocialista Párt baloldali áramlatának kikristályosodása az 1905–1907-es forradalom során. PNHS VI. (1955) 157–192.
- Molenda J.*: A partizánháború kérdése az 1905–1907-es forradalomban a lengyel királyságban. PNHS VI. (1955) 193–199.
- Palkovics Sz. M.*: A parasztkérdés és a parasztmozgalmat a Lengyel Királyságban az 1905–1907-es forradalom idején. UZISz XII. (1956) 103–173.
- Brodowska H.*: A parasztmozgalmat a lódzi ipari körzetben az 1905–1907-es forradalom éveiben. PNHS VI. (1955) 95–115.
- Dutkiewicz J.*: Az 1905-ös iskolai sztrájk a lódzi ipari körzet területén. PNHS VI. (1955) 116–139.
- Szurowska J.*: Megjegyzések a lódzi iskolai sztrájk történetéhez. PNHS VI. (1955) 214–216.
- Tych F.*: A Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokrata Pártja (SDKPił) a lódzi júniusi fegyveres felkelésről. PNHS VI. (1955) 140–147.
- Rola H.*: A lódzi munkások fegyveres harcának hatása a csechokovai munkásosztály fellépésére. PNHS VI. (1955) 205–206.
- Japiec W.*: A lódzi színházak repertoárjainak kérdése az 1905–1907-es forradalom után. PNHS VI. (1955) 209–213.
- Bogusławski A.*: Visszaemlékezések 1905-re. PNHS VI. (1955) 225–251.
- Czapczyński T.*: 1905 és Maria Konopnicka életműve. PNHS VI. (1955) 252–264.
- Stieckiiewicz S. M.*: Az 1905. decemberi általános politikai sztrájk Varsóban. KSzISz 20. (1956) 40–49.
- Najgyuz V. Sz.*: Az első orosz forradalom hatása a galíciai forradalmi mozgalomra. VJ 1956. 4. sz. 71–87.
- Szerer B.*: A munkásmozgalmat fejlődése Sziléziában 1905–1907-ben. ZG 1956. 3. pótf. 108–134.
- Chojnacki W.*: Mazurii emigránsok Nyugat-Németországban az első világháború előtt. PZ 1956. 7–8. sz. 310–339.
- Schuman W.*: A német- és lengyel munkások helyzete Felső-Sziléziában és harcuk a német imperializmus ellen 1917–1918-ban (a novemberi forradalom előtt). ZG 1956. 3. sz. 467–500.
- Grosfeld L.*: Az 1917. februári forradalom hatása a lengyel királyságban osztrák források fényénél. KH 1956. 4–5. sz. 381–394.
- Wilhelmus W.*: A tanácsok szerepe Elő-Pomorzeban. ZG 1956. 5. sz. 964–989. [Az 1918-as novemberi forradalom idején].
- Cieslak T.*: Adatok a pomorzei munkás- és katonatanácsok történetéhez. ZH 1955. 1–2. sz. 266–280.
- Piawarski K.*: Az imperialista hatalmak és a lengyel uralkodó körök viszonya Lengyelországnak a tengerhez és Pomorzehoz való jogaihoz (1918–1945). ZH 1955. 1–2. sz. 133–158.
- Leśnodorski B.*: Adalékok Warmia és Mazuria történetéhez, 1918–1920. KH 1956. 4–5. sz. 395–416.
- Grzybowski K.*: A burzsoázia és a nagybirtokosok a nagybirtokos-burzsoá államában. KH 1956. 4–5. sz. 221–244.
- Steyer D.*: Idegen tőke a két háború közti Lengyelország

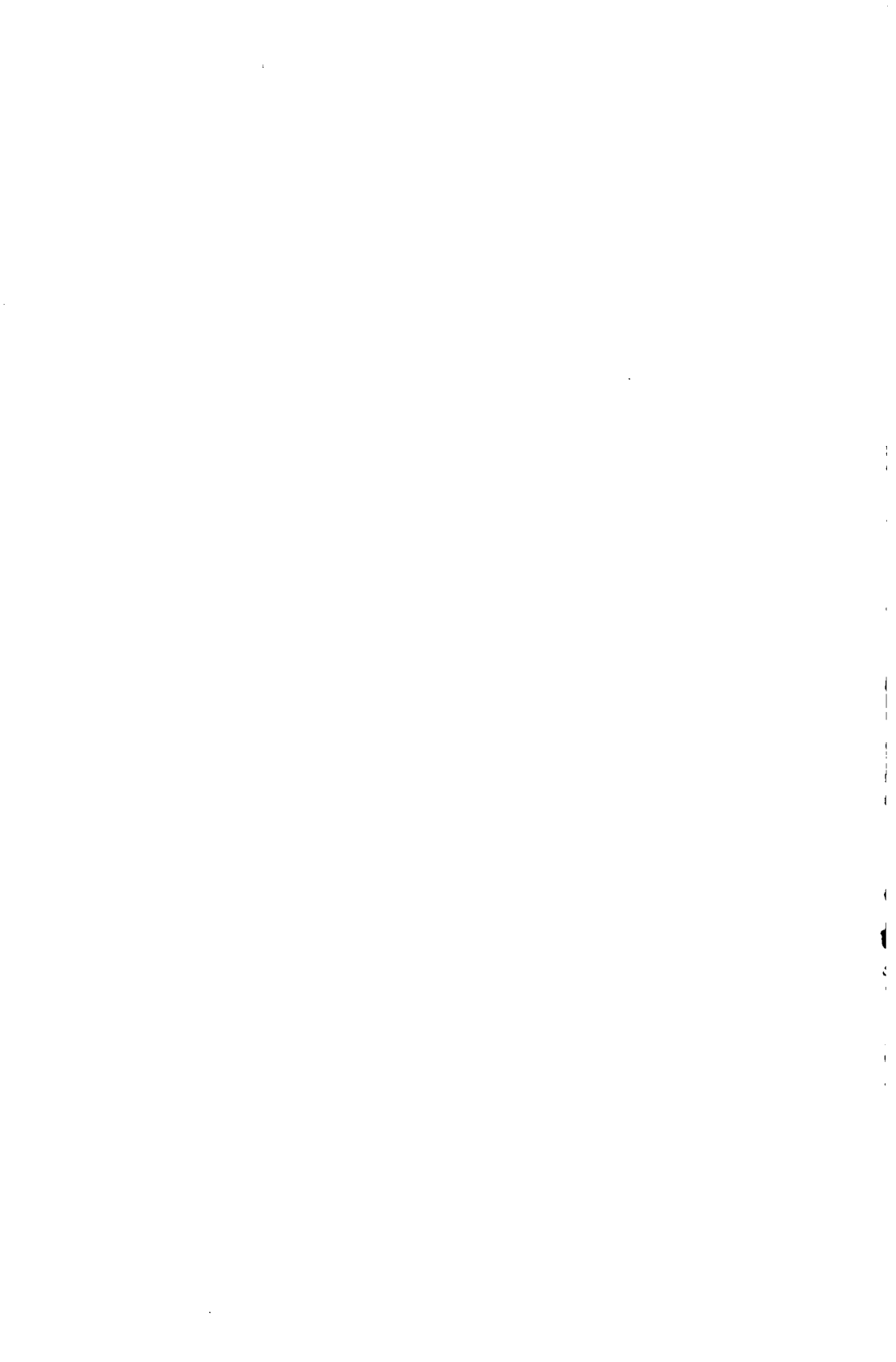
- tengeri gazdaságában, 1918—1939. ZH 1955. 3—4. sz. 108—153.
- Kasprowicz B.*: Gdańsk gazdasági veszteségei Lengyelországtól való elszigeteltsége következtében a két világháború közti években. PZ 1956. 3—4. sz. 311—323.
- Trzebiatowski K.*: A lengyel iskolaügy és népművelés Gdańsk szabadvárosban (1918—1939). PZ 1956. 3—4. sz. 324—338.
- Lietz Z.*: Az 1920-as powislei népszavazás. RHs XXI. (1956) 195—284.
- Lejk F. M.*: Az 1920. évi mazuri népszavazás kérdéséről. ZH 1955. 1—2. sz. 281—285.
- Cieślak T.*: „Grenzmark Posen—Westpreußen” tartomány 1922—1938-ban. ZH 1955. 3—4. sz. 154—159.
- Popkiewicz J., Ryzka F.*: Felső-Szilézia nehézipara 1922—29-ben. KH 1956. 4—5. sz. 417—439.
- Jabłoński H.*: Władisław Grabski titkos diplomáciai küldetése 1924-ben. KH 1956. 4—5. sz. 440—455.
- Schmerbach G.*: Adatok a Német Kommunista Párt ellen irányuló fasiszta terrortól az opolei körzetben 1932—1934-ben. Sob 1956. 3. sz. 380—411.
- Husz év előtt. ND 1956. 4. sz. 81—103. [A Lengyel Kommunista Párt 1936-ban illegálisan kiadott röpirata].
- Véres események Lvovban 1936 áprilisában (Dokumentumközlés). Bevezető B. J. Rot. IA 1956. 3. sz. 70—87.
- Wiewióra B.*: A lengyel—német határ kérdése a nagyhatalmak tárgyalásainban a második világháború alatt. PZ 1956. 3—4. sz. 301—310.
- Serwaniski E.*: Hitler nemzetiségi politikája Sziléziában a megszállás első szakaszában (1939—1941). PZ 1956. 3—4. sz. 339—361.
- Paprocki F., Pospieszalski K. M.*: „Reichsuniversität Posen” („Poseni birodalmi egyetem”). PZ 1956. 7—8. sz. 275—299.
- Baumgart J.*: Az egyetemi könyvtár a „Reichsuniversität” égisze alatt. PZ 1956. 7—8. sz. 300—309.
- Beljakevics I. I.*: A lengyel emigráns „kormány” nemzetellenes politikája a második világháború kezdeti időszakában. NZLU 1955. 6. sz. 85—115.
- Bratny R.*: Az „Országos Hadsereg” demobilizációs téréje. ND 1956. 4. sz. 41—53. [A hitleri megszállás idején a londoni emigráns kormány által szervezett illegális hadseregről].
- Zaks Z.*: A német imperializmus és a lengyel—francia kapcsolatok a második világháború végén. PZ 1956. 7—8. sz. 213—223.
- Bertsch R.*: Adatok az alsó-sziléziai falusi telepítés szervezetének történetéhez 1945—1946-ban. Sob 1956. 3. sz. 412—451.
- Rastriński J.*: Néhány gondolat a falusi osztályviszonyokról. ND 1956. 5. sz. 18—28.
- Galeski B.*: Változások a falu társadalmi és gazdasági struktúrájában a Lengyel Népköztársaságban. MF 1956. 5. sz. 3—25.
- Burzyński S.*: A népművelés a bydgoői vajdaságban a népi Lengyelországban (1945—1954.) ZH 1955. 1—2. sz. 159—197.
- Secomski K.*: A lengyel közgazdaság arányai és aránytalanságai (az öt éves terv néhány problémája). Ekonomista 1956. 6. sz. 3—25.
- Frieske J.*: A lengyel—szovjet szövetség történeti távlatban. SM 1956. 4. sz. 30—38.
- A Lengyel Egyesült Munkáspárt KB VIII. plenuma ND 1956. 10. sz. 1—272.

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

AHR	The American Historical Review (Richmond—New York—London)
HRF	Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)
Am	Archivmitteilungen (Berlin, NDK)
Ann	Annales (Paris)
AÖG	Archiv für Österreichische Geschichte (Wien)
BDW	Berichte, Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, NDK)
BIHR	Bulletin of the Institute of Historical Research (London)
CG	Cahiers du Communisme (Paris)
ČCH	Československý Časopis Historický (Praha)
CHJ	The Cambridge Historical Journal (London—New York)
GHM	Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)
CI	Cahiers Internationaux (Paris)
CMM	Časopis Maticе Moravské (Brno)
CzPH	Czasopismo Prawno-Historyczne (Poznań)
Dap	Deutsche Außenpolitik (Berlin, NDK)
DSzII	Dokladi i Szobscsenyija Insztituta Isztorii (M)
EchR	The Economic History Review (London—New-York)
EHR	The English Historical Review (London)
Ein	Einheit (Berlin, NDK)
Ekonomista	Ekonomista (Warszawa)
EP	Economie et politique (Paris)
FM	Filoszofska Misl (Szófia)
Gr	Srpska Akademija Nauka, Istoriski Institut, Gradja (Beograd)
GIDBIH	Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine (Sarajevo)
GNS	Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)
GWU	Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
H	History (London)
HČ	Historický Časopis (Bratislava)
HaV	Historie a Vojenství (Praha)
HJ	Historisches Jahrbuch (München—Freiburg)
HS	Historické Štúdie (Bratislava)
HZ	Historische Zeitschrift (München)
HZb	Historijski Zbornik (Zagreb)
IA	Isztorieseszkij Arhiv (M)
IBI	Izvestija na Insztituta za Blgarszka Isztorija (Szófia)
IČ	Istoriski Časopis (Beograd)
IP	Isztorieseszkzi Pregled (Szófia)
IZ	Isztorieseszkzi Zapiski (M)
JEH	The Journal of Economic History (New York)
JMH	The Journal of Modern History (Chicago)
KBBEK	A Kolozsvári Babes és Bolyai egyetemek Közli. (Kolozsvár)
KH	Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
KHKM	Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (Warszawa)

Kom	Kommuniszt (M)
KSzISz	Kratkije Szobscsenyija Insztyituta Szlavjanovegyenyija (M)
KSzIV	Kratkije Szobscsenyija Insztyituta Vosztokovegyenyija (M)
LC	Lupta de Clasă (București)
LM	Labour Monthly (London)
MA	Le Moyen Age (Bruxelles)
MF	Mysł Filozoficzna (Warszawa)
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)
MOP	Movimento Operaio (Milano)
MÖS	Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
MQ	The Marxist Quarterly (London)
ND	Nowe Drogi (Warszawa)
NM	Nová Mysl (Praha)
NRS	Nuova Rivista Storica (Roma—Napoli)
NV	Novo Vreme (Szófia)
NZLU	Naukovi Zapiszki, Ljvivszkij Univerzityet im. J. Franka (Lvov)
ORP	Odrodzenie i Reformacja w Polsce (Warszawa)
PA	Political Affairs (New York)
PE	Probleme Economice (București)
Pensée	La Pensée (Paris)
PH	Przegląd Historyczny (Warszawa)
PNHS	Przegląd Nauk Hist. i Spol. (Łódź)
PP	Past and Present (London)
PZ	Przegląd Zachodni (Poznań)
RDSG	Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych (Poznań)
RH	Revue Historique (Paris)
RHD	Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHDGM	Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (Paris)
RHES	Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)
RHis	Roczniki Historyczne (Poznań)
RHMCM	Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RSI	Rivista Storica Italiana (Napoli)
RSR	Rassegna Storica del Risorgimento (Roma)
RUB	Revue de l'Université de Bruxelles (Bruxelles)
S	Studii, Revistă de Istorie (București)
SCIC	Studii și Cercetări de Istorie (Cluj)
SCSI	Studii și Cercetări Științifice, Istorie (Iasi)
SM	Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
Sob	Sobótka (Wrocław)
SS	Slezský Sborník (Opava)
SW	Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
SzA	Szovjetskaja Arheologia (M)
SzE	Szovjetskaja Etnografia (M)
SzGP	Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo (M)
SzV	Szrednyije Veka (M)
SzVosz	Szovjetszkoje Vosztokovegyenyije (M)
UZISz	Ucsonie Zapiszki Insztyituta Szlavjanovegyenyija (M)
UZIV	Ucsonie Zapiszki Insztyituta Vosztokovegyenyija (M)
UZNNI	Ucsonie Zapiszki po Novoj i Novejsej Isztorii (M)
VAN	Vesztnyik Akademiij Nauk SzSzSzR (M)
VDI	Vesztnyik Drevnyej Isztorii (M)
VE	Voproszi Ekonomiki (M)
VF	Voproszi Filosofii (M)
VfZg	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
VI	Voproszi Isztorii (M)
VLU	Vesztnyik Leningradszkovo Univerzityeta (Leningrad)
VMU	Vesztnyik Moszkovszkovo Univerzityeta (M)
VV	Vizantijjszkij Vremennyik (M)
Vw	Wirtschaftswissenschaft (Berlin, NDK)
WZ	Weg und Ziel (Wien)
WZHU	Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe) (Berlin)
ZDN	Zbornik za Društvene Nauke (Novi Sad)
ZG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, NDK)
ZH	Zapisk Historyczne (Poznań—Toruń)

4.2

SZEMLE

Benczédi László: Vita R. Várkonyi Ágnes: „Thaly Kálmán” c. tanulmányáról 235

Szabad György: A társadalmi szerkezet átalakulásának kérdései az abszolutizmus korában 252

H. G.: Az új magyar irodalomtörténetről 260

Szabolcs Ottó: Az új középkorai történelmi tankönyvekről 262

Hírek 267

HATÁRAINKON TÚL

A Voproszi Isztorii a németországi reformáció és a parasztháború jellegéről, illetve az első polgári forradalom kérdéséről. *Mayer Mária* 270

A Román Történettudományi Intézet 1958. évi munkaterve. *Csatári Dániel* 272

A Német Demokratikus Köztársaság levéltárainak magyar vonatkozású anyagai. *Gonda Imre—Ránki György* 274

Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Ism. J. Purš Československý Časopis Historický 1957. IV. sz. 761—766. o. 276

Külföldi vendégeink 276

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA 276

Ára: 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

04434

APR 23

566

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

T S Történelmi Szemle

1958

I. ÉVFOLYAM 3-4. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztik
az Intézet Igazgatóságának megbízásából

H. BALÁZS ÉVA és LACKÓ MIKLÓS

Ezt a számot az Intézet technikatörténeti csoportjának közreműködésével összeállította
MAKKAI LÁSZLÓ

Szerkesztőség: Budapest, V., Belgrád rakpart 5. — Telefon: 180—910

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Makkai László</i> : Az anyagi kultúra történetének kutatásáról	305
<i>Bartha Antal</i> : Honfoglaláskori kovácmesterségünkről.....	315
<i>Fuchs Erik—Nándori Gyula</i> : Honfoglaláskori vas kéziszerszám metallográfiai vizsgálata	328
<i>Endrei Walter</i> : A lábitós szövőszék kialakulása és feltűnése Európában	331
<i>Paulinyi Oszkár</i> : A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán	351
<i>Veress Éva</i> : A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén	379

KÖZLEMÉNYEK

<i>Heckenast Gusztáv</i> : A murányvölgyi vashámoros céh szabályzatai (1585—1713—1755)	430
<i>Makkai László</i> : Műhely- és huta-leltárak a XVII. századi Rákóczi-uradalmakból	448
<i>Endrei Walter—Hajnal Lászlóné</i> : Egy XVII. századi festő receptgyűjtemény ...	453

SZEMLE

Вопросы истории естествознания и техники. Москва 1—5. 1956—57. (<i>Bartha Antal</i>)	458
Sborník Národního Technického Musea I—II. (—r —l)	461
Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky. I—III. (—r —l)	462
<i>Jan Klepl</i> : Pro záchranu technických památek (—r —l)	465
<i>A. V. Florovskij</i> : Česko—ruské obchodní styky v minulosti. X—XVIII. století (—r —l).....	466
<i>M. W. Beresford—J. K. S. St. Joseph</i> : Medieval England. An Aerial Survey (<i>Gunst Péter</i>)	466
<i>J. Kamińska—A. Nahlik</i> : Włókiennictwo Gdańskie X—XIII. w. (<i>Endrei Walter</i>)	468

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	470
---	-----

MAKKAI LÁSZLÓ

Az anyagi kultúra történetének kutatásáról

I

„Darwin ráirányította az érdeklődést a természeti technológia történetére, azaz a növényi és állati szervek képződésére, amelyek a növények és állatok életének termelőeszközei. Vajon a társadalmi ember termelési szerveinek, minden egyes társadalmi szervezet anyagi alapjának fejlődéstörténete nem érdemel-e éppen ilyen figyelmet? És nem lehetne-e éppen ezt a munkát könnyebben elvégezni, mivel — mint Vico mondja — az emberiség története a természet történetétől abban különbözik, hogy az egyiket csináltuk, a másikat pedig nem? A technológia leleplezi az ember aktív magatartását a természethez, életének közvetlen termelési folyamatát s ezzel társadalmi életviszonyainak s az ezekből fakadó szellemi képzeteknek termelési folyamatát is.”¹ Mióta Marx ezeket a sorokat leírta és a technológia kritikai történetének megírását sürgette, a technológia történetének kutatása nagyot haladt előre. A nyugati polgári történetírás külön ágává fejlődött a technikatörténet, melynek saját módszertana és könyvtárra menő monografikus irodalma alakult ki, sőt nagyigényű szintézisei is elkészültek.² Bármilyen nagy jelentőségű azonban az a tárgyi tudás és módszerei felkészültség, melyet a polgári technikatörténet nyújt, mégsem beszélhetünk arról, hogy megoldotta a Marx által kitűzött feladatot: a technológia kritikai történetének feldolgozását. A polgári technikatörténetek nagyrészből hiányzik a történetiség; még a szintetikus igényű fellépő nagy összefoglalások sem az anyagi javak termelésének történeti folyamatát ábrázolják, hanem a termelés egyes ágainak lexikonszerűen egymás mellé állított fejlődési folyamatait mutatják be, tekintet nélkül az anyagi termelés különböző területeinek belső összefüggéseire, nem is beszélve arról a dialektikus egységről, melyet a termelőerők és termelési viszonyok alkotnak. A polgári néprajztudomány különböző iskoláinak (tipologizmus, evoluzionizmus, funkcionalizmus, kultúrhistoria stb.) szemléleti egyoldalúságai nemcsak torzítják, hanem egymással összeegyeztethetetlenekké is teszik azokat a részletábrázolásokat, melyeket a polgári kutatók egy-egy termelési ág, korszak vagy etnikai csoport technológiájáról megrajzolnak. A kevés igazán szintetikus igényű feldolgozást pedig eleve kérdésessé teszi a szellemtörténeti módszernek a technikatörténetre

¹ Marx: A tőke. I. Bpest 1949. 400—401. o.

² A polgári technikatörténet „klasszikus” kézikönyve F. M. Feldhaus: Kulturgeschichte der Technik. 2. k. Berlin 1928. Nemrég készült el Ch. Singer—E. J. Holm-yard—A. R. Hall nagy szintézise: A History of Technology. (Eddig megjelent az anyagot 1750-ig tárgyaló 3 kötet.) Oxford, 1954—1957.

való alkalmazása.³ A technológia kritikai történetét, mely az anyagi termelést a társadalmi életviszonyok „termelésével” való dialektikus egységben mutatja be, a szovjet történettudomány kezdeményezte. Már 1919-ben megalkotta az erre szolgáló tudományos disciplinát, az „anyagi kultúra” történetét s az azt művelő intézményt.⁴

Az „anyagi kultúra” történetének tudománya az anyagi javak *társadalmi* termelésének, elosztásának és fogyasztásának *technikai* oldalával közelebbről a *termelőerők* fejlődésének, valamint ezek *produktumai társadalmi felhasználásának* történetével foglalkozik. Bár érdeklődése kifejezetten az anyagi javak termelésére és felhasználására irányul, az anyagi kultúra története mégsem egyszerűen „tárgytudomány”. Középpontjában nem élettelen tárgyak állnak, hanem alkotó emberek, akik társadalmilag kifejlődött ügyességükkel, tapasztalataikkal és szervezetségükkel készítik és használják munkaeszközeiket s teremtik, gazdagítják ezekkel életüket. A tárgyak mint az emberi alkotóképesség eszközei és eredményei, mint emberi tartalmak kifejezői és társadalmi viszonyok közvetítői szerepelnek az anyagi kultúra történetében. A „kultúra” szó fogalmi sokoldalúsága igen alkalmas arra, hogy a tudományos disciplina célkitűzését teljesen kifejezze. A „kultúra” mint „művelés” az embernek a természethez való aktív, alakító viszonyát, mint „művelődés” egyrészt a természet alakítása során végbemenő emberi önátalakítást, másrészt az alakítás és önátalakítás során létrehozott életberendezést jelenti. Ha tehát az anyagi kultúrát röviden mint az anyagi termelés és fogyasztás s az ezeket összekapcsoló elosztási folyamatok egységét fogjuk fel, akkor ezt a fenti legszélesebb értelemben tesszük.

Az anyagi kultúra története, mint az anyagi javak termelésének, elosztásának és fogyasztásának *technikai* oldalával foglalkozó tudomány, kiegészítő párja az e folyamatok *gazdasági* oldalát megvilágító történeti tudománynak, a politikai gazdaságtannak. Csak ezzel együtt, a termelőerők és termelési viszonyok dialektikus összefüggésének feltárása útján ad teljes képet a gazdasági-társadalmi fejlődésről, figyelembevéve természetesen a felépítő, visszahatásának jelentőségét is. Az anyagi kultúra története tehát *szintetikus* tudományág, nemcsak abban az értelemben, hogy az anyagi javak termelésének, elosztásának és fogyasztásának folyamatait összefüggően ábrázolja, hanem olyan értelemben is, hogy tárgyat egy konkrét társadalmi formáció adott fejlődési szakaszán, mindenoldalú történelmi összefüggéseiben

³ Ilyen *L. Mumford* amerikai történész számos kiadást megért könyve: *Tech nics and Civilisation* (7. kiad. London, 1955), melyben a számos éleselméjű megfigyelés és az általános társadalmi összefüggések iránt megmutatkozó érzék jórészt kárbavész a fejlődés képének idealista „tótágasa” miatt. A kisebbségnyű nyugati össze foglалások közül *S. Lilley* magyarul is megjelent műve: *A történelem, az ember és a gépek* (Bpest, 1949) már tekintettel van az osztályviszonyoknak a technológiai fejlődéssel való dialektikus összefüggésére, de csak szűkebb értelemben vett, a szerszámos fejlődésére korlátozott technikátörténetet ad.

⁴ Az „anyagi kultúra történetének akadémiaja” Lenin közvetlen közreműködésével jött létre; munkáját ma a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának technika történeti bizottsága is folytatja. A népi demokratikus országok közül legeredményesebben Lengyelországban alkalmazták és fejlesztették tovább a szovjet tapasztalatokat. E sorok írója közvetlenül csak a lengyel „Anyagi Kultúra Történetének Intézete” munkáját ismeri, ezért az alábbiakban elsősorban az ott szerzett elvi és módszertan tanulságokra támaszkodik. Az „anyagi kultúra” fogalmának és kutatási módszerének megvilágítását ld. *K. Majewski*: *Historia kultury materialnej* c. cikkében (*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 1953. 1–2. sz.), mely a szovjet előzményeket is ismerteti továbbá az 1955-ben lezajlott vita anyagában (uo. 1955. 3. sz.).

vizsgálja. Kutatási eredményeket vesz át más tudományágaktól, elsősorban a politikai gazdaságtantól, de mikor felhasználja, egyúttal tovább is fejleszti s tartalmilag gazdagítva adja vissza azokat. Az anyagi kultúra tudományának a politikai gazdaságtannal való szoros együttműködése fogja egész mélységében, konkrétan megvilágítani az emberiség történetének kulcsproblémáját, a termelői erők és a termelési viszonyok összefüggésének dialektikáját, melyet Marx híres párhuzama (szélmalom — feudalizmus, gőzmalom — kapitalizmus) már szimbólumteremtő erővel kiabrázolt, de amelynek történelmi mozgástörvényeit a termelőerők történetének a termelési viszonyokéhoz képest hiányos ismerete miatt ma még nem tudjuk részletesen, pontosan leírni.

II

Az anyagi kultúra kutatásának középpontjában a termelőerők problematikája, közelebbről a *technológia* áll. Technikán azokat a speciális eljárásokat (ill. általánosságban ezek összességét) értjük, melyek által az emberi munka a munka tárgyaiból a munkaeszközök segítségével az emberi szükségletek kielégítésére szolgáló anyagi javakat hoz létre. A technikai eljárás fejlettségét a dolgozó ember egyéni készsége, ügyessége és a felhasznált munkaeszköz alkalmassága határozza meg. Minden egyéni készség azonban végeredményében a nemzedékek hosszú során felhalmozott társadalmi tapasztalatok egyedi megjelenési formája; annál tökéletesebb az egyéni készség, minél több társadalmi tapasztalatot tett magáévá. A társadalom technikai tapasztalatait mindenekelőtt maguk a munkaeszközök, ezek között is főként a szerszámok (gépek) örökítik át, mint egyéni munkamozdulatok társadalmi objektíválódásai. A munkaeszköz a termelési tapasztalatok tárgyi lerögzítése; formájának, anyagának, funkciójának fejlődéséből az avatott szem kiolvassa a termelőerők fejlődését, sőt kedvező esetben ennél is többet: azokat a társadalmi viszonyokat, melyek között használták. A társadalmi formációkat ugyanis a termelési mód határozza meg, adott termelési viszonyoknak pedig adott termelőerők felelnek meg.

Nem arról van természetesen szó, hogy a technikai fejlődés mechaniztikusan határozza meg a társadalmi fejlődést. A termelési viszonyok sok tekintetben megszabják, elősegítik vagy hátráltatják a termelőerők fejlődését s tekintetbe kell venni a politikai és kulturális felépítmény közvetett és közvetlen visszahatását is a technikára. Mindez annyira nyilvánvaló, hogy fölösleges konkrét példákkal megvilágítani. Nem fölösleges azonban hangsúlyozni azt a végkövetkeztetést, hogy a technikai fejlődés függ a társadalom egészének *mindenirányú* fejlődésétől. Öntörvényű technikai fejlődés, melyet egyedül az emberi egyén és az alakított természet viszonya határozna meg, nincsen. Minden technika társadalmi technika, mert az ember társadalmi lény, társadalomban él és termel. Ez a tétel nemcsak abban az értelemben érvényes, hogy az egyéni technikai készség társadalmi tapasztalatok összegződése, hanem abban is, hogy a technika egyes ágazatai egymással szoros összefüggésben fejlődnek, s a történelem adott szakaszain összefüggő rendszer, „*technikai kultúrát*” alkotnak. Egy adott technikai kultúra belső összefüggéseit pedig nem csupán a különböző termelési ágakban alkalmazott technikai elvek (pl. a középkori Európában a lábhajtásos forgattyú alkalmazása a rokkán, az esztergapadon és a fazekaskorongon), energiaforrások (pl. a vízkeréknek gabonaőrölő, posztóványoló, érzéző, fújtató szerkezetek meghaj-

tására való felhasználása) és nyersanyagok (pl. a modern vaskohászatig a mennyiségileg kevés és minőségileg heterogén vas helyett a könnyebben hozzáférhető és univerzálisabban felhasználható fa uralkodó szerepe) azonosága határozza meg, hanem a társadalmi munka szervezete, üzemformái is, melyek viszont már közvetlenül kapcsolódnak a termelési viszonyokhoz. (A feudális termelés tipikus üzemformáira, az önálló jobbágygazdaságra és a céhes kézműves műhelyére egyaránt jellemző a kézi szerszámok használata, míg a kapitalista korszak mezőgazdasági és ipari nagyüzemei gépekkel termelnek.)

A technikai fejlődés társadalmi meghatározottsága azonban nem azt jelenti, hogy a termelési viszonyok hozzák létre a termelőerőket. Ellenkezőleg: „a termelő erők a termelés legmozgékonyabb és legforradalmibb elemei... A termelő erők fejlődésük bizonyos fokán túlnőnek a fennálló termelési viszonyok keretein, és ellentmondásba kerülnek a termelési viszonyokkal. Ennek következtében a régi termelési viszonyokat előbb vagy utóbb olyan új termelési viszonyok váltják fel, amelyek összhangban vannak a társadalom termelő erőinek fejlettségével színvonalával és jellegével.”⁵ A nehéz földek megmunkálására alkalmas kormánydeszkás, aszimmetrikus vasú, csoroszyás, taligás eke (más agrotechnikai újításokkal együtt) tette lehetővé a X—XIII. században a nyugat-európai parasztság hatalmas arányú települési mozgalmát, melynek következményei (a szabadabb helyzetű „hospes” réteg keletkezése, a népsűrűség növekedése, a falu és város fokozódó munkamegosztása stb.) átalakították a termelési viszonyokat és megindították a kapitalizmus felé haladó társadalmi fejlődést. Az újtípusú eke nem egyetlen egyén találmánya volt. Alkatrészei külön-külön már előbb is megvoltak régebbi eketípusokon s együttes alkalmazásuk is csak fokozatosan, számos kombináción és helyi változaton keresztül alakult ki, anélkül, hogy e változatok valamikor is teljesen uniformizált típusba olvadtak volna össze.⁶ A termelést közvetve a termelési viszonyokat forradalmasító technikák általában lassan, a történeti kutatás által csak hiányosan kinyomozható tapasztalat-felhalmozódási folyamatok eredményeképpen érlelődnek meg. Ezeket a folyamatokat a termelési viszonyok gyorsíthatják vagy lassíthatják, de nem szülik és véglegesen nem is tartóztathatják fel. A római rabszolgatársadalom ismerte a vízkereket, sőt a gőzgép szerkezeti és működési elveit is (Heron), de a termelésben alig vagy egyáltalán nem alkalmazta ezeket, mert a rabszolgamunkaerő olcsósága feleslegessé tette más energiaforrások felhasználását. Még az állati munkaenergia teljes kihasználására sem törekedtek, a lovat a nyakánál fogva fogatolták, úgy hogy kettő sem tudott 4—5 mázsánál nagyobb súlyt szállítani. A rabszolgamunka pótlására folyamodott azután a feudális társadalom a vízkerek sokoldalú alkalmazásához és tanulta meg a kelet-európai nomádoktól a lófogatolás hatékonyabb módszereit. Ezekből a példákból is látható, hogy az új termelőerők kifejlődnek régi termelési viszonyok közt, de széleskörű alkalmazásukra csak a nekik megfelelő termelési viszonyok között kerülhet sor. A termelőerők fejlődésében ható tendencia, mely a termelési viszonyokkal való összhang létrehozatalára irányul, a történelem nagy motorja, de a technikatörténet kutatójának óvakodnia kell attól, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájának konkrét történeti alakulásában a termelőerők kronológiai elsőbbségét minden esetben és egész terjedelmében

⁵ Politikai gazdaságtan (tankönyv). Magyar ford. Bpest, 1955. 10. o.

⁶ Singer—Holmyard—Hall: i. m. II. k. 81—93. o.

feltétlenül adottnak vegye. Amennyire igaz az, hogy a termelőerők fejlődése nélkül nem következik be a termelési viszonyok átalakulása (igazolja ezt az ősközösség állapotában úgyszólván napjainkig továbbélő „természeti népek” technikai kultúrája), annyira igaz az is, hogy az új termelőerők a régi termelési viszonyok közt csak töredékesen fejlődhetnek ki s éppen a termelési viszonyoknak általuk kierőszakolt átalakulása nyit szabad utat kibontakozásukhoz. A termelőerők és termelési viszonyok összhangjának teljessége ezért a valóságban mindig csak megközelítő. Nincs olyan technikai kultúra, melynek minden egyes eleme a technikai fejlettség azonos színvonalát képviselné s egyúttal teljesen megfelelné az adott termelési viszonyoknak. Ahogyan a régi termelési viszonyok és felépítmény egyes elemei továbbélnék az új társadalmi formációban, ugyanúgy megtaláljuk a régi technikai kultúra maradványait is az újban, de egyidejűleg mind a termelőerők, mind a termelési viszonyok és a felépítmény terén jelentkeznek a fejlődésnek egy elkövetkező szakaszát ígérő csírák. Persze, mind a múlt maradványai, a „rudimentumok”, mind a jövő csírái beleilleszkednek az adott technikai kultúrába; funkciójukat nem múltjuk vagy jövőjük, hanem jelenük határozza meg (a nyíl fegyver volt, a papírsárkányból repülőgép fejlődik, de egy adott időpontban mindkettő gyermekjáték).

A technológia történetének kutatója az egyes technikákat (eljárásokat és munkaeszközöket) mindig egy adott technikai kultúra összefüggésében, ennek az összefüggésnek megismerése és kiábrázolása céljából tanulmányozza. A részletek feltárása az egésznek a rekonstrukcióját szolgálja. A technikai elveknek, energiaforrásoknak, nyersanyagoknak, munkaszervezési és tapasztalatátadási módszereknek, üzemszervezésnek stb. a különböző technikákban jelentkező azonossága vezet nyomára azoknak a belső összefüggéseknek, melyek egy technikai kultúra sajátos jellegét, szerkezeti egységét alkotják. Csak ennek a szerkezeti egységnek rekonstrukciója után, ebbe beleillesztve válik világossá a „rudimentumok” és csírajelenségek valóságos funkciója is (a gyertya ma *már* csak szükségmegoldás vagy dekoráció, a gőzgép Heron korában *még* csak szórakoztató produkció).

Egy adott technikai kultúra rekonstruálásához mindenképpel a termelő munka szerszámkészletét kell megismerni és elemezni, mert ebből közvetlenül vagy közvetve kiderülnek az alkalmazott technikai elvek, energiaforrások, nyersanyagok, a munkamegosztás és üzemszervezés formái. Minél differenciáltabb, minél sokoldalúbb és finomabb munka végzésére alkalmas egy termelési ág szerszámkészlete (ami többnyire az egy termelési ághoz tartozó szerszámok számának növekedésében is megmutatkozik), annál fejlettebb a technikai kultúra. A fejlődés ebben a tekintetben nem csupán a technikai műveletek, hanem a tapasztalatátadás tökéletesedését, az egyéni fiziológiai és pszichológiai adottságoktól való függetlenülését, tehát a technika fokozódó társadalmiasodását is jelenti. Az egy szál bicskával remekműveket alkotó falusi ezermester, bármilyen csodálatraméltó legyen is egyéni ügyessége, a technikai kultúra sokkal primitívebb fokát képviseli, mint a különböző munkafázisokat más és más szerszámmal végző átlagos középkori céhes kézműves. A szerszámokba objektívalódott munkatapasztalatok ugyanis társadalmilag hozzáférhetőbbek, terjedékenyebbek; a technikai standardok, következőleg a precíz és egyúttal tömeges termelés kialakításához közelebb visznek, mint az egyénhez kötött s vele együtt elmúló, átadásában pedig hasonló fiziológiai és pszichológiai adottságokat megkövetelő kézügyesség. Egy adott technikai

kultúra fejlettségének értékelésében tehát a tapasztalatátadás módszereinek hatékonyságát éppenúgy figyelembe kell venni, mint a technikai produktivitás minőségét és mennyiségét.

A technikai kultúra azonban nem fejlődik pusztán belső tapasztalat-felhalmozódás útján, hanem állandóan kap külső ösztönzéseket. Más technikai kultúrából származó tapasztalatok (eljárások, szerszámok) átvételének útján az első lépés rendszerint a produktum behatolása s csak később honosodik meg a termelő technika. Egy technika átvétele általában azt jelzi, hogy produktumai az illető társadalom szükségleteivé váltak. Az átvételi folyamat azonban egyúttal átalakulás is; nem pusztán kölesönzés, hanem asszimiláció. Az idegen technika az átvevő technikai kultúra szerkezetébe illeszkedik, annak általános színvonalához alkalmazkodik s ennek során meg is változik. Igen tanulságosan ábrázol egy ilyen folyamatot Endrei Walternek folyóiratunk jelen számában közölt cikke a lábítós szövöszékről. Különböző termelési feltételek között az asszimilált technikák fejlődése különböző irányokba térhet. A lábítós szövöszék példájánál maradva, ez a nyugat-európai áru-termelés viszonyai között egyenes vonalon fejlődött a modern, gépesített szövöszékké, míg Kelet-Európa természeti gazdálkodásán belül — bár itt sem honosult meg későbbben, mint nyugaton — háziipari munkaeszköz maradt és a benne rejlő továbbfejlődési lehetőségek nem bontakozhattak ki. A lábítós szövöszék kelet-európai története beszédesen figyelmeztet azokra a csapdákra, melyeket a technikatörténészek egy technika múltjának nyomonzása során el kell kerülnie. A lábítós szövöszéket Kelet-Európa népei ugyanis legalább háromszor vették át: először Bizáncból, körülbelül egyidőben Nyugat-Európával, a paraszti háziipar szerszámaként, másodsor nyugatról, mint a városi céhes ipar takácsszékét, s harmadszor ugyancsak nyugatról, már gépesített formában. A három fejlődési szakasz közt tehát nincs belső fejlődési összefüggés, s ha a kutató ezt nem veszi figyelembe, helytelen következtetésekre jut. A sorozatos átvételek esetén — mint a fenti példából is kiderül — ugyanazon technika több fejlődési szakaszának egyidejű előfordulására kerülhet sor: ezt a technikai kultúra szerkezeti egységének elemzésénél mint fontos szempontot kell figyelembe venni. Egy társadalmon belül különböző gazdasági tájak, társadalmi rétegek, településformák nemcsak bizonyos technikai ágakban képviselhetnek más és más fejlettségi fokot, hanem egész technikai kultúrájukban is. Úgy szólván általános jelenség, hogy a falu technikai kultúrája elmaradottabb mint a városé, de város és város, falu és falu közt is megfigyelhetők többé-kevésbé éles színvonalbeli különbségek, főként olyan társadalmakban, melyek a természeti gazdálkodásról az áru-gazdálkodásra való átmenet valamely köztes stádiumában vannak. Minél lassabban bonyolódik le ez az átmenet, annál tarkább, összetettebb a technikai kultúra, annál egyenlőtlenebb egyrészt egyes vidékek, társadalmi rétegek, másrészt egyes termelési ágak technikai fejlődése.

A technikai kultúra szerkezeti egysége tehát nemcsak különböző termelési ágak technikáinak, hanem különböző technikai fejlettségi fokon álló termelő szervezeteknek egymásközötti bonyolult összefüggéseit is tartalmazza, melyeknek feltárása nem könnyű feladat, annyira nem könnyű, hogy a politikai gazdaságtan segítségül hívása nélkül meg sem oldható. A termelési viszonyok ismerete azonban eligazítást ad a technológiai jelenségek rendszerezésében is. Ezért sem lehet a technika történetét a termelők osztályhelyzetétől és osztályharcától elszakítva tanulmányozni.

III

A technikai kultúra fejlettsége alapvetően meghatározza egy társadalom anyagi kultúrájának egészét, de nem meríti ki az anyagi kultúra egész fogalmát, mert abba a termelt (vagy más társadalmaktól különböző módokon szerzett) javak elosztása és fogyasztása, azaz az anyagi javakkal való élés is beletartozik. Beletartozik nemcsak azért, mert történetitlen absztrakció volna a termelési folyamatot annak végeredményétől elszakítani, hanem azért is, mert a technikai kultúra fejlődése az elosztástól és a fogyasztástól is állandóan kap ösztönzéseket, mert a társadalmi szükségletek szabják meg végső fokon a társadalmi termelést. Szükséglet, termelés, elosztás és fogyasztás szétszakíthatatlan folyamat, melynek egyes szakaszai nem egyszerű kronológiai egymásutánban, hanem bonyolult kölcsönhatásban kapcsolódnak egymáshoz. De bővül az anyagi kultúra fogalmi köre más irányban is, amennyiben lehetetlen figyelembe nem venni azt az adott természeti környezetet, mely feltétele és tárgya az anyagi termelésnek, és térbeli „otthona” az anyagi kultúrának. Végül pedig a legfontosabb termelő erőt, az embert sem ábrázoltuk hűségesen, ha pusztán termelői és fogyasztói tevékenységének oldaláról vizsgáljuk s nem mérjük fel létének leginkább „természeti” problémáit a demográfia módszereivel.

Az anyagi kultúra története, mint szintétikus tudomány tehát egyrészt a természeti környezetből, mint *földrajzi* adottságból és a népességből, mint *demográfiai* adottságból indul ki, nem tévesztve persze szem elől, hogy ezek az adottságok az anyagi termeléssel való kölcsönhatás során maguk is folyton változnak, alakulnak. A szintézis következő lépése a földrajzi és demográfiai adottságok *település-történeti* összekapcsolása. A konkrét települési keretek közt vizsgáljuk a társadalom *technikai kultúráját*, a termelés technikáját, folyamatait és produktumait, továbbá az *elosztásnak* a termelési viszonyok által is befolyásolt technikai lebonnyolítását (a javak megosztása a kizsákmányolás adott mértéke szerint, a szállítás, közlekedés, kereskedelem technikája és tárgyi közvetítői, pl. közlekedési eszközök, irásbeliség, pénz stb.), végül a *fogyasztás* egész komplexumát (építkezés, az otthon berendezése, élelem, ruházat, higiéné, fegyverzet, szórakozás stb.).⁷

E szintézis alapelve a történetiség, azaz a *topográfiai* és *kronológiai* szempontok érvényesítése. Az anyagi kultúrát tér- és időbeli konkrét adottságaiban és fejlődésében ábrázoljuk. Mint legkisebb alapegységet, a települési egységet (falu, város) kutatjuk s koncentrikusan haladunk a gazdasági tájegységeken keresztül az országos képig, megvizsgálva e szerkezeti egységek összekapcsolódásának módját és formáit is. A kronológiai szempont felveti a periodizáció kérdését. Az európai és ezen belül a magyarországi anyagi kultúra kutatásának periodizációjában legfontosabb a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakváltó fordulata, mely az anyagi kultúra területén nemcsak a kisüzemi termelésről a nagyüzemire, a kézi technikákról

⁷ Így építi fel az anyagi kultúra szintézisét a lengyel szaktudomány (ld. *A. Giey-sztor*: Niektóre potrzeby badań nad materialnymi warunkami bytu we wczesniejszym średniowieczu Polskim. Kwartalnik H. K. M. 1954. 4. sz.) és tőle függetlenül a magyar történeti néprajztudomány is (ld. *Tálas István*: Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve [1945—1955]. Ethnographia 1955. 1—4. sz. és *Belényesy Mária*: Beszámoló az Országos Magyar Történeti Múzeum „Anyagi kultúra a XV—XVI. században” kutató munkaközösségének célkitűzéseiről és munkájáról. Uo. 1952. 1—2. sz. 205. sköv. o.).

a gépi technikára való áttérésben, a természettudománynak mint ösztönző, majd irányító erőnek az anyagi termelésbe való bekapcsolódásában s más, technológiai természetű változásokban nyilvánul meg, hanem a falu és a város középkori viszonyának és társadalmi szerepének megváltozásában, a falusi Európának városi Európává való átalakulásában is. Az anyagi kultúra történetének topográfiai elvéből, de szintetikus jellegéből is következik, hogy periodizációját elsősorban ezekhez az utóbbi jelenségekhez igazítja. Természetes, hogy a periodizáció nem tapadhat konkrét évszámokhoz, még évtizedekhez sem. A középkori anyagi kultúrának „modernné” alakulása hosszú idő alatt ment végbe; Európa egyes országaiban, sőt Magyarország egyes vidékein is különböző időben és ütemben. Részben általános elvi, részben a forrásanyag természetéből következő gyakorlati szempontok alapján a magyarországi periódushatárt az 1848—49-es forradalomban és szabadságharcban szabhatjuk meg.

IV

A periodizációs kérdések közül azért is kell kiemelniünk a „középkori” és a „modern” problémáját, mert fontos *módszertani* vonatkozásai vannak. A modern anyagi kultúra, legalábbis annak recens szakasza, tárgyi anyagában, folyamataiban és összefüggéseiben közvetlenül megfigyelhető, s még kezdetei sem nyúlnak olyan távoli időbe vissza, hogy az emberi emlékezet ne őrizhetne róluk konkrét élményeket. A középkor anyagi kultúráját viszont csak történeti forrásokból, elsősorban tárgyi és írott maradványokból, egykorú ábrázolásokból ismerhetjük meg. Van azonban a középkori anyagi kultúrának egy sajátos, „élő” forrásanyaga is, a mai anyagi kultúrában fennmaradt „rudimentumok”: tárgyak, technikai eljárások, az anyagi javakkal való élés különböző szokásai, s nem utolsósorban a ma beszélt nyelv szólásaiban, szavaiban megrögződött fogalmak. Ennek a sokrétű forrásanyagnak feltárását és kritikáját a társadalomtudományok történeti fejlődése során kialakult négy tudományág, a régészet, a történetírás, a néprajz és a nyelvészet műveli. Mindegyik jócskán kivette részét a középkor anyagi kultúrájának kutatásából s mindegyik saját módszereit is kidolgozta. Abból azonban, hogy saját módszereikkel csak a forrásanyag egy bizonyos kategóriáját képesek megközelíteni, szükségszerűen következik, hogy szintézisre egyik sem vállalkozhatik egymagában. Az anyagi kultúra története tehát abban az értelemben is szintetikus tudomány, hogy számos tudományág (a fentemlítettek kívül még a földrajz, statisztika, művészettörténet, általános és speciális technológia stb.) együttműködését tételezi fel. Elképzelhető természetesen az is, hogy egyszer kialakul az anyagi kultúra történetének saját tudósgárdája, de végeredményében ez sem lesz más, mint régészek, történészek, néprajzkutatók, nyelvészek stb. olyan munkaegyüttese, melynek tagjai — kiki a forrásanyag eltérő voltából következő saját módszerével — az anyagi kultúra történetének kutatására specializálják magukat. Az ugyanis, hogy valaki az anyagi kultúra történetének „univerzális” kutatójává képezze ki magát, olyan sokoldalú ismereteket tételez fel, amelyeket egyetlen ember a szétforgácsolódás és felületesség veszélye nélkül nem szerezhet meg. Az a gyanakvás tehát, amellyel különösen a régészek és (kisebb mértékben) a néprajzkutatók az anyagi kultúra történetének szintetikus koncepcióját pl. Lengyelországban fogadták, mert saját tudományáguk önálló létét féltik, teljesen indokolatlan. Ellenkezőleg, az anyagi kultúra történetének közös, egybehangolt kutatásába be-

kapcsolódó tudományágak ettől az együttműködéstől csak saját módszereik gazdagodását, ismeretanyaguk kiszélesedését, tehát megerősödésüket várhatják.

Egy feltétele azonban van az együttműködésnek, és ez a történetiség alapelveinek elfogadása és alkalmazása. Ez természetesen nem jelenti a történészek gyámkodását a rokontudományok felett, hanem azt a követelményt, hogy mindegyik tudományág a maga forrásanyagát az adott korszak társadalmi összefüggéseibe állítva be, vállaljon egy részfeladatot az anyagi kultúra történetének szintetikus feldolgozásában. Ma már, mikor régészeink felhagytak a formális motívumnyomozással s néprajzosaink sem vizsgálják elszigetelten a néprajzi „rudimentumokat”, a történetiség az ő számukra sem kívülről rájuk erőszakolt szempont, hanem magától értetődő módszerei alapelve. E főkérdésben megvan az egyetértés, el lehet tehát indulni a gyakorlati együttműködés útján. Ennek formái a kitűzött feladatokhoz képest sokfélék lehetnek: állandó munkacsoportok, alkalmi munkaközösségek, konzultációk, konferenciák stb.

V

Az anyagi kultúra történetének magyarországi kutatása eddig is tiszteletreméltó eredményeket ért el. Ezeket itt nem értékelhetjük, de bővebb keretben sort fogunk rá keríteni. Egészében véve sok reménykeltő jelenséget állapíthatunk meg. Annál kevésbé lehetünk azonban megelégedve a munka összehangoltságával, tervszerűségével. Az egyes tudományágaknak a múlt terhes örökségeként átvett elszigeteltsége még ma sem oldódott fel; a módszerek különbözősége nem a kölcsönös kiegészítés, hanem a bezárkózás, sőt nem egyszer az elzárkózás forrása. Az együttműködés személyes, alkalmi kapcsolatokra, részletproblémákban való segítségadásra szorítkozik s még ezt a szórványos közeledést is nehezíti egymás eredményeinek, főleg azonban módszereinek nem ismerése. Mert nem elegendő, sőt gyakran tévedések forrásává válik egymás kész eredményeinek átvétele. Az anyagi kultúra történetének kutatója tisztában kell hogy legyen azokkal a forráskritikai és egyéb módszerei eljárásokkal, melyeket a rokontudományok alkalmaznak, mert csak így tudja kritikailag értékelni a mások által feltárt adatokat. Az anyagi kultúra történetének kutatása tematikailag is rendkívül egyenlőtlen. Egyes kutatási ágakban messze előrehaladtunk, másokban viszont igen nagy az elmaradás. Különösen szembeötlő a falusi és városi anyagi kultúra iránti tudományos érdeklődés egyenlőtlensége. Ennek legfőbb oka az, hogy fejlett néprajztudományunknak nem alakult ki városi párja, következésképp a mezőgazdaság és a paraszti élet kitűnően szervezett, nagyszámú és jólképzett szakember által folytatott kutatása mellett az ipar és a város problémáival csak kevesen és rendszertelenül foglalkoznak. Ez az egyoldalúság a magyar társadalom saját fejlődésének következménye, de éppen e fejlődés megértéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy az anyagi kultúra történetét a falu és a város munkamegosztásának egységében vizsgáljuk. Csak az anyagi kultúra történetének feltárása és szintetikus feldolgozása fogja a végső feleletet megadni a magyar történelem „sorskérdésére”: miért maradt el a magyar társadalom fejlődése a nyugat-európai társadalmakétól, miért öltött feudális maradványokkal terhes agrárjellegű?

Ez a kérdés egyúttal a kelet-európai népek történetének is főproblémája. Ezért sem lehet az anyagi kultúra magyarországi történetét elszigetelten

tanulmányozni: az összehasonlító módszer a kutatás eredményességének egyik elengedhetetlen feltétele. A Szovjetunió és a kelet-európai népi demokratikus országok tudósaival való együttműködés tehát létszükséglet, de egyúttal megnyíló ígéretes távlat is, hiszen a közös történet szemlélet és kutatási módszer a nemzetközi tudományos tapasztalatcsere minden eddiginél kedvezőbb alkalmait biztosítja számunkra.

A feladatok tehát nagyok és sokoldalúak: a szintetikus történeti látásmód és a messzeágazó, tudományágakat és országokat összekapcsoló együttműködés megvalósításra váró feladatai. De a várható eredmény is nagy: kibonthatjuk az ismeretlenségből a termelőerők fejlődésének folyamatát s megismerhetjük népünk múltbeli alkotó munkáját és mindennapi életét. Ez volt eddig történetírásunk nagy fogyatékosága és pótlása már nem várható magára sokáig.

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete azzal kívánja ezt a célt szolgálni, hogy kutatómunkájába régészeket és néprajzosokat kapcsol be, és folyóiratának, a Történelmi Szemlének évente egy számát az anyagi kultúra történetének szenteli.

Honfoglaláskori kovácmesterségünkről

Vizsgálódásunk tárgya egy honfoglaláskori vasszerszám a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeumának honfoglaláskori gyűjteményéből.

Az utóbbi években mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban egyre gyakrabban találkozunk különböző őskori és koraközépkori fémtárgyak, munkaeszközök metallográfiai vizsgálatával. Az ilyen jellegű vizsgálatok skálája igen széles, megtaláljuk köztük egyes tárgyak analizisét csak úgy mint a történeti összefoglaló munkákat.¹ A metallográfiai és esetleg a vele párhuzamos kémiai vizsgálatok eredménye lehet önmagában véve is rendkívül értékes ténymegállapítás; úgy véljük azonban, hogy azok a munkák jelentenek nagyobb segítséget, amelyek a szigorúan vett metallográfiai vizsgálatokon túl, valamilyen történeti perspektívába ágyazzák a technológiai és kémiai következtetéseket. A történeti környezet látszólag adva van már azzal a ténnyel, hogy egy bizonyos korú, szerencsés esetben egy adott társadalomhoz köthető tárgy vizsgálatát végezzük el; a mi esetünkben egy koraközépkori, honfoglaláskori magyar munkaeszköz vizsgálatát. Bizonyos fokig a történetiség tényleg adva van magában a különböző műszerekkel végzett kutatások eredményeinek közlésében, és amint azt már fentebb említettük, éppen ez adja meg az ilyen jellegű közlemények becses értékét. Van azonban az ilyen vizsgálódásoknak egy veszélye; éspedig az, hogy „elfogulatlan” tényközlésekkel könnyen technicizmusba torkolhatnak. Márpedig minden történeti tárgy, fűződjék az bármely korhoz, bármely etnikumhoz olyan, sajátossággal rendelkezik, mellyel más természeti tárgyak nem rendelkeznek, hogy ti. *emberi tevékenység* eredményeképpen jöttek létre. Az emberi tevékenység felismerése, és ennek a fontos történeti szempontnak a kifejtése önmagában még nem mentesít az objektivista technicizmustól. Az emberi tevékenység jelenlétének pusztán tudomásulvétele egy olyan tárgy vagy eszköz, de különösen munkaeszköz vizsgálatában, mely szemmel láthatóan magán viseli az emberi tevékenység, vagy ilyen tevékenység potenciáljának jegyeit, még nem biztosítja azt, hogy helyes, korhú történeti képet kapjunk.

Egy adott történeti tárgyban nem csak „az ember” tevékenységének a jegyeit figyelhetjük meg, ez az, ami nem követel behatóbb vizsgálatokat.

¹ *Veszprémy Barna*: Római bronztárgyak színeképelemzése. Budapest Régiségei XVII. (1956) 327. o. *Zoltay Endre*: Néhány hazai La-Tène kori vastárgy metallográfiai vizsgálata. A. É. 86. 44–45. o. *Otto Helmut—Wilhelm Witter*: Handbuch der ältesten vorgeschichtlichen Metallurgie in Mitteleuropa. Leipzig. 1952. *Marton F.*: Analyse einer hallstattzeitlichen Eisenschlacke aus Hallstatt. Germania, 1951. 29, 70–71. o. *Ch. Singer—E. J. Holmyard—A. R. Hall*: A History of Technology, Oxford. 1954. I. 558–662. o. II. 609. o. *Колчин, Б. А.*: Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. МИА, № 32. Москва, 1953.

Egy-egy munkaeszközben összesűrítve jelen van az embernek mint társadalmi lénynek a tevékenysége, sok-sok nemzedékeknek, évezredeknek felhalmozódott termelési tapasztalata. Azon túl, hogy a céltudatos emberi tevékenység legyőzi az anyag támasztotta nehézségeket, tehát uralmába hajtja a természet erőit, a termelés folyamata társadalmi jelenség, azaz társadalmi szervezettséget tételez fel. A mi esetünkben tehát azon túl, hogy a porhanyós, nyirkos gyepvasércet különböző, a honfoglaláskori időknek megfelelő módon és segédeszközök felhasználásával kemény, acélos tárggyá alakította a honfoglaláskori kovács, maga a kovács része volt egy történetileg létrejött társadalmi szervezetnek.

Összefoglalva tehát: egy történeti tárgy koncentrált formában tartalmazza egy adott (jelen esetben a honfoglaláskori magyar) társadalom termelőerőinek színvonalát, utal a termelési viszonyokra — és ez adja meg egy bizonyos történeti tárgy forrás-jellegét —, különösen olyan korokat illetően, melyek tanulmányozását rendkívül megnehezíti az írásos források hiányossága. A tárgyaknak ez a sajátossága teszi elsősorban indokolttá a metallográfiai vizsgálatokat, mert segítségükkel a fentebb megjelölt problémákra kaphatunk választ bizonyos határokon belül. A vizsgálatok adta egyéb eredmények lehetnek igen érdekesek, de nem döntőek, hiszen a tárgyak külső jegyeiből is sok értékes következtetést lehet levonni, de csak a belső szerkezeti vizsgálatok adhatnak megbízható választ éppen a legfontosabb kérdésre, a termelőerők színvonalára.

Honfoglaláskori leleteinkben dominálnak a vastárgyak, melyek közül nem egy a vasművesség remekének számít.² De honfoglaláskori vastárgyaink komoly figyelmet igényelnek még akkor is, ha nem rendelkeznek különösebb művészi vonásokkal. A IX—X. századi magyar vastárgyak zömét kengyelek, zablák, nyílcúcsok és tegezvasalások képezik; sokkal kevesebb vágó-szűrő eszközzel, szablyával, karddal és késsel rendelkezünk az említett korból. Különösen kevés honfoglaláskori munkaeszközt ismerünk, ezért ezek vizsgálata igen fontos. Az említett alapvető vaseszközök döntő többsége egytípusú, ez lehetővé teszi etnikai és kronológiai meghatározásukat, jellegzetes alakjuk azonban arról is tanúskodik, hogy őseink szélesszálájú vasművességgel rendelkeztek, és ennek a jellegzetes típusokat létrehozó vasművességnek a hordozói — a társadalmi termelésben külön helyet elfoglaló csoport tagjai — a kovácsok voltak.³ Ezt a következtetést megalapozottá teszik egyrészt a vastárgyak külső jegyei: egységes formaérzék, tradicionális technikai készség, továbbá az, hogy a vas előállításának, tárgyak vasból való formálásának készségével és ismeretével nem mindenki rendelkezett. A vas nyérése ércből, a vas használati tárggyá formálása a honfoglaláskori társadalmon belül munkamegosztást, termelési specializálódást tételez fel. Honfoglaláskori tárgyaink zöme nem szerszám, azaz nem olyan eszköz, melyet valamilyen céltudatos termelési manipuláció végzésére hoztak létre. Bizonyos fenn tartásokkal a késeket a szerszámok közé sorolhatjuk, hiszen a zömmel állattenyésztő nép számára a kés rendkívül fontos munkaeszköz. A honfoglaló

² *Fettich Nándor*: Honfoglaló magyarság fémművészete. Arch. Hung. 21. 1937. *László Gyula*: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. 27. 1934 10. o. *Hampel J.*: Alterthümer . . . Band III. T. 416. Fig. 1—2.

³ *Fettich Nándor*: i. m. *László Gyula*: i. m. *Zakharov A.* és *Arendt V.*: Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez. Arch. Hung. XVI. 1934 49. o.

magyarok gazdasági tevékenységében a vadászatnak, és a vadászatnál, mint termelési folyamatnál a késnek igen jelentős szerepe volt.⁴

Az általunk vizsgált vaseszköz hossza 158 mm, szélessége középtájon 15 mm. A tárgy leletkörülményei az eredeti publikációk⁵ alapján ismertek a régészeti irodalomban. De sem az ásató Varázséji Gusztáv, sem Hampel József nem foglalkoztak érdemben a tárgy rendeltetésével. Szembetűnő a tárgy alakján, hogy nem egyenes, hanem középtájon ívelt, a tárgy tompa végénél nyakszerű bevágott kiképzés van; az él felé hegyesszögben elkeskenyedik és szélessége is arányosan csökken (1. ábra).

Fuchs Erik és Nándori Gyula mérnökök szakvéleményéből⁶ kitűnik, hogy a tárgy a munkafolyamat utolsó szakaszáig négyszögletes volt és csak aztán került sor a végleges körszelvény forma kialakítására.⁷ Miért nem őrizte meg a honfoglaláskori kovács a szögletes szelvényt, miért adott a szerszámnak egyhén ívelt formát, és miért adott a szerszámnak finom, keskeny vágó-véső felületet? A szerszám alakja vésőre emlékeztet, és a körszelvényes kiképzés önmagában véve még nem mond ellent ennek az elsődleges megállapításnak. A véső számára azonban teljesen előnytelen az ívelt forma, a véső tompa felületére gyakorolt ütőerőnek nem szabad megtörnie az íveltség következtében, a vésők általában egyenesek és főképpen szögletes metszésűek.⁸ A véső számára nem előnyös a túl hegyes, finom, keskeny munkafelület sem, mint amilyen a mi esetünkben van. Szerszámunk tompa felületén nem fedezhetők fel az ütések okozta gyűrődések sem. Véleményünk szerint a kéziszköz aránylag puha anyag, nem fa és fém megmunkálására készült. Ezt bizonyítja a szerszámtest körszelvényes és ívelt kiképzése, aminek a célja az volt, hogy kézbe, pontosabban a tenyérbe szorítva kényelmesen lehessen használni. Itt azonban a „kényelmes” szó azt is jelenti, hogy a kéziszköz meghatározott alakja alá volt rendelve egy meghatározott speciális munkafolyamat végzésének, azaz csakis ilyen alakú szerszámmal lehetett elérni a leghatékonyabb munkafolyamatot. A finoman kimunkált él azt bizonyítja, hogy gondos, finom munkafolyamat végzésére szánták; a munkát végző egyénnek fontos volt a megmunkálandó felület gondos figyelése.

Honfoglaláskori leleteinkben elég jelentős, és dekoratív jellegűknél fogva is fontos leletcsoportot képviselnek a végtelen palmetta sorral vagy egyéb díszítő elemekkel ellátott csontszerkezetek.⁹ A szóban forgó csontszerkezeti elemek készítésére kiválóan alkalmas az általunk vizsgált munkaeszköz. A finom szerkezetű palmetta sorok kiképzésénél elengedhetetlen a finom él, a szerszám biztonságos tartása. Nyilvánvaló, hogy az igen finom szerszámra vigyázni kellett, hiszen előállításuk nem volt könnyű feladat. A gyártási folyamat néhány mozzanatára még a továbbiakban visszatérünk.

⁴ Колчин, Б. А.: i. m. 70—71. o. Народы Сибири. Под ред. Левина М. Г., Потапова М. Н. Москва—Ленинград, 1956. 230., 334., 357, 435. o.

⁵ *Varázséji Gusztáv*: AÉ. 1881. (XIV. 1880) 328. o. *Hampel J.*: Alterthümer . . . Band II. 504. o. Band III. T. 350. Fig. 9.

⁶ *Fuchs Erik—Nándori Gyula*: Honfoglaláskori vas kéziszerszám metallográfiai vizsgálata. (A jelen dolgozathoz kapcsolódó közlemény.)

⁷ Uo. 8. ábra.

⁸ *Рыбаков, Б. А.*, Ремесло Древней Руси, 95. o. Москва, 1948. *Руденко, С. И.*: Башниры. Историко-этнографические очерки. 98. o. Москва—Ленинград 1955. *Гончаров, В. К.*: Райковецкое городище, т. XXVI. Киев, 1950. 18—19.

⁹ *László Gyula*: i. m. 41. o.; *uő.*: A kenézlői honfoglaláskori íjtegez: *Folia Archaeologica* VII. (1955) 111. o.

Az a tény, hogy a kézieszköz a korróziót leszámítva a mai napig megőrizte életét, bizonyítja a szerszám becses voltát és gondos őrzésmódját. Mint ismeretes,¹⁰ honfoglaláskori késeinken jól felfedezhetők a tok famaradványai. Egyébként néprajzi analógiák is jó szolgálatot tesznek annak bizonyítására, hogy a szerszámok élet tokkal védtek.¹¹ Szerszámunk egy olyan szerkezeti sajátossággal rendelkezik, melyről külön meg kell emlékeznünk. A kézi eszköz felső végén jól látható egy csatornaszerű bemélyítés, amely nyilván egyrészt a tok felerősítésére szolgált, másrészt az övre való felfüggesztést tette biztonságossá. Az öv a honfoglaló magyaroknál nem csak egy része volt az öltözetnek, hanem azon túl, hogy bizonyos mértékig, gazdagabb vagy szegényesebb díszítésénél fogva utalt viselőjének társadalmi helyzetére, elsősorban a napi tevékenységben nélkülözhetetlen tárgyak biztonságos elhelyezésére szolgált.¹²

Nem tartjuk feleslegesnek néhány történeti szemponttal kiegészíteni a metallográfiai vizsgálatok eredményét.

A vas nyérése és vaseszközök készítése nagy lépés volt az emberi társadalom termelőerőinek fejlődésében. Éppen a vasszerszámok elterjedése tette lehetővé a társadalmi munkamegosztás gyorsabb fejlődését, a kézműipar elkülönülését a földműveléstől — állattenyésztéstől.

A metallográfiai vizsgálatokból kitűnik, hogy csontmegtömlesztő eszközünk az ún. bucítási eljárással készült.¹³ Ami a bucítási eljárás technológiai-kémiai oldalát illeti, ez az eljárás eléggé egységes jellegű volt a koraközépkorban. Különbségek fennállhattak a termelőkenységet és az égető kemencék típusát illetően.¹⁴ Sajnos ami a vaségető kemencék hazai honfoglaláskori típusát illeti, tanácstalanok vagyunk. Csak azt kísérrelhetjük meg, amit a Fuchs—Nándori dolgozat eredménye alapján különböző egybevetésekkel elérhetünk: megvizsgálni, hogy a honfoglaláskori magyar vassfeldolgozás a kor színvonalán állott-e és hasonlít-e magyar honfoglaló kovácsunk eljárása a kor más népei bucítási és kovácsolási eljárásához.

Mielőtt erre a kérdéscsoportra vonatkozóan felvázolnánk a rendelkezésünkre álló lehetőségeket, le kell szögeznünk, hogy nem törekedünk, és egyedi eszökről lévén szó, nem is törekedhetünk teljességre. A szerző egy nagyobb dolgozatában szándékozik részletesebben foglalkozni a honfoglaló magyar társadalmon belüli munkamegosztás történeti képével. Tehát csak olyan következtetéseket vonhatunk le, melyeket az adott forrásanyag számunkra lehetővé tesz.

Annak ellenére, hogy a bucítási eljárás a szóban forgó korban univerzális jellegű volt, minket elsősorban a lehetséges összehasonlítások szempontjából a tőlünk keletre eső területek érdekelnek, pontosabban a Szovjetunió területe, hiszen a magyar honfoglaláskori vasművesség kialakulásának ez volt a hazája, technikája az ott élt népekkel való kölcsönhatásban alakult ki.¹⁵ A vas bucítása a szláv törzseknél és a kievi fejedelemség területén bucító kemencékben

¹⁰ Ld. 9 a.

¹¹ Руденко, С. И.: i. m. 98. o.

¹² Руденко, С. И.: i. m. 98—99. o. *László Gyula*: i. m. 111. o.

¹³ *Fuchs Erik—Nándori Gyula*: i. m.

¹⁴ Колчин, Б. А.: i. m. 30., 81. o.; Яковлев, В. Б.: К вопросу о возникновении кричного передела чугуна. Вопросы Истории Естественного и Технического. Вып. 5. 1957. 151. o.

¹⁵ *Molnár Erik*: A magyar nép őstörténete. Bpest, Szikra. 1954.

történt. Ezek a kemencék vagy földbeásott gödörkemencék, vagy föld feletti agyag-, esetleg kőépítmények voltak.¹⁶ Minket kevésbé érdeklő területről ismeretesebb löszfalba vájt kemencék is.¹⁷ Csehszlovákia területe azonban a magyar vasművesség keletkezése szempontjából nem vehető figyelembe. A szovjet kutatók a földbevájt bucító kemencéket időben korainak tartják, és csak később jelennek meg szerintük a föld feletti építmények. B. A. Ribakov és B. A. Kolcsin az átmenetet komoly technikai fejlődésnek tekintik. Míg azonban B. A. Ribakov ezt az átmenetet a X. századhoz köti, addig B. A. Kolcsin már az i. u. I. évezred közepén felfedezni véli azt.¹⁸ Anélkül, hogy állást foglalnánk ebben az időrendi kérdésben, megemlítjük azt a hipotézisünket, mely szerint elképzelhető a két bucító kemence egyidejű létezése is, sőt harmadik variációként a löszpartba vájt kemence létezése sincs kizárva. Az előbbi két típus egyidejű létezését néprajzi példák is igazolni látszanak.¹⁹ A szóban forgó típusú bucító kemencék magasságát 1,0 m határértékként fogva fel, a kemencék hasznos tere 1000 C°-nál magasabb hőmérséklet mellett, 0,9%-nál nem magasabb széntartalmú fémanyagot szolgáltat. A B. A. Kolcsin művében említett bucító kemencék magassága 0,8—1,2 m között van, a jakut kovácsok kemencéi a XX. század elején 1,0 m magasak voltak.²⁰ Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni a kemencékben felhasznált faszén mennyiségét és a fújtatás intenzitását sem, ez a két tényező jelentős szerepet játszik a vas redukálásában.²¹ Fuchs Erik és Nándori Gyula kohómérnökök vizsgálatai²² azt bizonyítják, hogy a honfoglaláskori kézieszközök anyagát ötvözetlen szénacél alkotja. Szénat alig tudtak észlelni (0,3%). Honfoglaláskori szerzőmunkánk anyagának széntartalma tehát a IX—X. századi bucítókemencékben előállítható vasanyag széntartalmának fentebb hivatkozott értékhatárán belül van. Az elmondottakból következik, hogy a kézieszköz fémanyaga a keleti szláv földön a IX—X. században is ismert bucítási eljárással készülhetett.

A metallográfiai vizsgálatnak van egy rendkívül fontos tanulsága, amely szorosan összefügg a csontmegmunkáló kézieszköz kovácsacél anyagának 0,3%-os széntartalmával, ez pedig a szerzőmunkánk elkészítésének technológiai folyamata. Az eszközt több rétegből kovácsolták össze kovácshegesztési eljárással.²³ Ez a technológiai eljárás jellemző a IX—X. századi vasművességre. Ennek a technológiai eljárásnak a megfigyelése és kielemezése a honfoglaláskori vastárgyon igen fontos bizonyítéka egyrészt annak, hogy a tárgy a IX—X. századi vasműves eljárásoknak megfelelően készült, másrészt, hogy ennek a rendkívül nagy figyelmet és szakértelmet kívánó eljárásnak a honfoglaláskori magyar kovácsok teljes egészében birtokában voltak. Az ismeretettől eszköz ebből a szempontból is becses bizonyítékul szolgál a honfoglaló magyar társadalom termelőerőinek színvonalát illetően. B. A. Kolcsin sok adattal bizonyítja, hogy az említett korban elterjedt és specifikus fémmeg-

¹⁶ Колчин, Б. А.: i. m. 22., 23., 29. o. Рыбаков, Б. А.: i. m. 129. o.; Яковлев, В. Б.: i. m. 152. o.

¹⁷ Dr. R. Pleiner: Slovenska soustava železařských peci v Zelechovich u Uničova. Archeologické Rozhledy VI. 1954. 196. o.

¹⁸ Колчин, Б. А.: i. m. 22. o.; Рыбаков, Б. А.: i. m. 129. o.

¹⁹ Народы Сибири. 498. o.; Яковлев, В. Б.: i. m. 152. o.

²⁰ Колчин, Б. А.: i. m. 32., 53. o.; Яковлев, В. Б.: i. m. 152. o.

²¹ Яковлев, В. Б.: i. m. 153. o.

²² Fuchs Erik—Nándori Gyula: i. m.

²³ Uo.

munkálási mód volt a kovácshegesztés.²⁴ Nehéz azonban egyetérteni azzal a véleményével, hogy a késpengék is hasonló eljárással készültek. Ennek megállapítását megnehezíti a kések munkaközbeni deformálódása, átalakulása, amit egyébként B. A. Kolcsin is elismer.²⁵ Másrészt a késpengék és általában a pengék szenvednek legtöbbször a korróziótól, márpedig jelentéktelen vasmag nem teszi lehetővé, vagy legalábbis kétséssé teszi a réteges pengeszerkezet megállapítását. Álláspontunk igazolására publikáljuk az aránylag legjobb fenntartású honfoglaláskori késeinket. A képen jól látható, hogy a kések igen erősen korrodálódott állapotban vannak (9. ábra).

A történettudományban elfogadott vélemény, hogy a vasművesség a kézműiparnak az az ága, amelyik legkorábban vált önálló ipari tevékenységgé,²⁶ tehát a társadalmi munkamegosztás történetének kutatásában rendkívül fontos a vas és a vele kapcsolatos fémművesség vizsgálata. Nem véletlen az, hogy a kovácsmesterség korán önálló, nagy szakértelmet követelő foglalkozássá válik. Ezt a körülményt megmagyarázza a vas nyeresének, a vaseszközök elkészítésének rendkívül bonyolult és körülményes volta. Néprajzi adatok szólnak arról, hogy nyáron főképpen a gyeppvasérc kibányászásával, tisztításával és a dústításra való előkészítésével foglalkoztak a kovácsok.²⁷ Csak késő ősszel és télen dolgozták fel a gyeppvasércet és foglalkoztak a tulajdonképpeni kovácsmunkával.²⁸ Nincs alapunk kétségbe vonni, hogy a IX—X. század folyamán hasonló eljárással dolgoztak a kovácsok, többek között a honfoglaláskori magyar vasművesek is. A gyeppvasércet bucítás előtt hetekig mosni kellett, 1—2 hónapig folyt a szárítása, nyílt tűzön való pörkölése,²⁹ tehát hónapokig tartott az a munkafolyamat, mely a vasércet a bucításra előkészítette. Távolról se mondható egyszerű munkának maga a bucítás sem, különösen fárasztó volt a fujtatás, ami a IX—X. században kézierővel folyt.³⁰ A fentebb említett bucító kemencékben átlag 40 óráig tarthatott egy adag bucavas kitermelése. Ezt a megállapítást igazolni látszanak néprajzi megfigyelések is.³¹ A bucítással még nem fejeződött be a vas nyeresése, a térszerű izzó bucavas a kemence aljára gyűlt, de hozzátapadt rengeteg salak is. A salaktól újabb izzítással és erőteljes kovácsolással tisztították meg a vasat. Végeredményben a kovács annyi felhasználható vasat kapott, mint a kinyert bucavas mennyiségének kb. a fele.³² A IX—X. századi bucító kemencék termelékenységre vonatkozóan a következő főbb értékhatárokat ismerjük: egy-egy kemencébe kb. 30 kg gyeppvasércet lehetett egyszerre berakni, és kb. 2800—3000 g kovácsvasat adott.³³ Csak ilyen rendkívül nehéz és hosszadalmas munkafolyamat után kezdhette meg a kovács a kívánt szerszám vagy használati tárgy elkészítését. Aligha lehet elképzelni, hogy akárcsak egyetlen ciklust egy ember egyedül el tudott végezni. Ilyen munkafolyamatot teljes ciklusában csakis több, erre a célra szerveződött ember végezhetett

²⁴ Колчин, Б. А.: i. m. 81., 169. o.

²⁵ Уо. 71. o.

²⁶ Рыбаков, Б. А.: i. m. 122., 132. o.

²⁷ Народы Сибири, 286. o.; Гончаров, В. И.: i. m. 79. o.; Рыбаков, Б. А.: i. m. 125. o.

²⁸ Народы Сибири, 498. o.; Рыбаков, Б. А.: i. m. 125. o.

²⁹ Гончаров, В. И.: i. m. 79. o.

³⁰ Рыбаков, Б. А.: i. m. 130. o.; Гончаров, В. И.: i. m. 79—84. o.

³¹ Уо. 80. o.

³² Уо. 82. o.

³³ Уо. 130—31. o.

el. Úgy gondoljuk, hogy a kovácsmesterség férfi foglalkozás, a jakutoknál például kizárólag férfi foglalkozás volt.³⁴ Vannak tanulságos adataink arra nézve, hogy a kovácsmesterségen belül is volt specializálódás. Attól függően, hogy milyen fémmel dolgoztak a kovácsok, a szláv törzsek megkülönböztettek „vaskovácsokat (кузнец железу), rézkovácsokat (кузнец меди), ezüst kovácsokat (кузнец серебру)”.³⁵ Nem egyedül álló adat ez, a burját és halha mongolok is megkülönböztetnek „fekete” és „fehér” kovácsokat,³⁶ a jakutok számára se idegen ez a megkülönböztetés.³⁷

A vas előállításának nagy szakértelmet és fáradságot követelő folyamata, valamint annak titokzatos volta a laikus közösség szemében szinte vallási szertartássá avatta a „vasverés” folyamatát. A kor társadalmi tudata nem volt képes megmagyarázni azt a körülményt, hogy a hitvány vörösésbarna, nyirkos gypvasércet kemény, acélos szerszámmá lehet alakítani. Ezért az átalakulási folyamat ismerőinek és végzőinek misztikus erőt tulajdonított. A társadalom fejlődésében végbement reális folyamat — a kovácsmesterség elkülönülése — misztikus formában tükröződött a társadalmi tudatban. A kovácsmítoszt, mint a primitív társadalmi szerkezetben végbement reális-anyagi folyamat tükröződését fogjuk fel. A keleti szláv mitológiában Szvarog (Сварог) volt a kovácsok istene, aki azonban nemcsak a vasgyártás titkának volt a hordozója, hanem pártfogoltjait egyéb varázslatokra is megtanította; elűzték a gonosz szellemeket, betegséget gyógyítottak, házasságkötéskor az ő közbenjárásuk biztosította a jövődi házasság sikerét. A szláv mitológiában a napisten Даждь-бог mint Szvarog kovácsisten fia szerepel. Nem lehet véletlennek tekinteni azt sem, hogy a burját és halha mongoloknál a kovácsok gyakran sámánok voltak és a kovácsokat különösen tiszteletben tartották.³⁸ Az a körülmény, hogy a kovácsműhelyek nyomait a keleti szláv törzsek földjein a lakótelepeken kívül vagy egészen elkülönült helyen találják, bizonyos fokig kapcsolatba hozható magának a mesterségnek titokzatos, misztikus voltával. Ismert tény, hogy a primitív társadalmakban aki vagy ami a tisztelet tárgyát képezi, az más halandó számára érinthetetlen, sőt a nevét se szabad kiejteni, csak bizonyos szertartások alkalmából, akkor is körülírva.³⁹

A vasipar IX—X. századi jellegének rövid felvázolása után szükségesnek véljük összefoglalni megfigyeléseinket a honfoglaláskori kéziszerszámról. Amint a fentiekből látható, csontvésonk magán viseli azokat a külső és szerkezeti jegyeket, melyek jellemzőek a honfoglalás korának vasművességére azon a területen, ahol a honfoglalást közvetlenül megelőző időben elődeink éltek.⁴⁰ Az elvégzett megfigyelések alapján, valamint annak a vitathatatlan ténynek alapján, hogy a honfoglaláskori leletanyagoknak igen jelentős hányada mestersen elkészített, közös stílusjegyeket magukon viselő vastárgyakból áll, megállapíthatjuk, hogy a honfoglaláskori magyar társadalomban megkezdődött és fejlődőben volt a társadalmi munkamegosztás folyamata, az ipari

³⁴ Народы Сибири, 263. o.

³⁵ Гончаров, Б. А.: i. m. 84. o.; Рыбаков, Б. А.: i. m. 134. o.

³⁶ Народы Сибири, 230. o.

³⁷ Уо. 284. o.

³⁸ Рыбаков, Б. А.: i. m. 122. o.; Колчин, Б. А.: i. m. 182. o.; Народы Сибири, 230. o.; БСЭ. т. 23. 611. o.

³⁹ МНК. 49. o.; Györfly György: Kurszán és Kurszán kora. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori története. Budapest Régiségei XVI. 1955. 13. o.

⁴⁰ Molnár Erik: i. m.

tevékenységek közül a kovácmesterség már elkülönült a társadalom egyéb termelési ágaitól. Hogy ez a fejlődés a honfoglaláskori és az azt megelőző idők önálló fejlődésének volt a produktuma, bizonyítják a közös stílusjegyek a honfoglaláskori eszközökön. A magyar törzsszövetség társadalma tehát rendelkezett azokkal az adottságokkal a termelési viszonyok és a termelőerők színvonalának esetében is, melyek lehetővé tették számára a további fejlődést. Éppen ezért a honfoglaláskor kutatásának mulaszthatatlan feladata a társadalmi munkamegosztás, a termelési viszonyok honfoglaláskori körülményeinek vizsgálata, mert csak így érthető meg a magyar nép további sorsának alakulása.

Figyelmünket nem kerülheti el az a körülmény sem, hogy honfoglaláskori forrásanyagunkban igen nagy számú bronz és ezüst tárgy van.⁴¹ Nem aaptalan tehát, ha feltesszük a kérdést, nem különült-e el a kovácmesterségen belül a honfoglaló magyaroknál is a „fekete” és a „fehér” fémművesség. Kérdésfeltevésünk jogos, noha azon kívül, hogy a honfoglaló magyarság fémművességi hagyatéka megengedi ennek a kérdésnek pozitív értelemben való elfogadását, nem rendelkezünk szélesebb közvetlen vizsgálatokkal. A kovácmesterségen belüli specializálódás kérdésének vizsgálata a jövő feladata. Ugyancsak a jövő feladata a honfoglaláskori vasművesség megalapozottabb, minden részletre kiterjedő vizsgálata. Ennek feltétele a helyes módszertani és történelemszemléleti elveken kívül az, hogy a honfoglaláskor kutatóinak megadassék az első honfoglaláskori magyar település feltárása. Végső soron csak akkor kaphatunk teljesebb képet a honfoglaláskori magyar társadalomról, ha birtokában leszünk egy, de lehetőleg több olyan komplexumnak, mely minden kétséget kizáróan a termelési folyamatot tükrözi.

Anélkül, hogy most állást foglalnánk a IX—X. századi magyar társadalom nomád vagy félnomád jellege mellett, egyrészt utalunk a kovács munkafolyamatának évszakokhoz kötött jellegére — a kovácsok kétségkívül első sorban a téli szállások közelében dolgoztak —, másrészt a tuvai kovácsokra, akiknek felszerelése, szerszámai alkalmazkodnak a nomád életmódhoz.⁴²

Visszatérve kézieszközünkre: figyelemre méltó körülmény az, hogy abban a sírban, ahol a szerszámot találták, az eredeti publikációk⁴³ a temetkezés szinte egyetlen attributumának jelölik a csontvésőt. Ez a körülmény valószínűvé teszi, hogy az eszköz utal az eltemetett egyén foglalkozására. Vizsgálódásaink során arra a következtetésre jutottunk, hogy az eszközt csontmégmunkálásra használták. Utaltunk arra, hogy a csonttárgyak díszítése főképpen a végtelen palmettásorból áll, mint azt László Gyula és Fettich Nándor idézett munkáikban észlelték. A rendelkezésünkre álló csonttárgyak alapján bizonyítottnak vehető, hogy a honfoglaló magyaroknál a csontmégmunkálás magas színvonalon állott. A csontszerkezeteken látható motívumkincs kapcsolata a fémtárgyokról ismert motívumokkal felveti magának a csontfeldolgozó kézművességnek a kapcsolatát a fémművességgel. Más népeknél a csontfaragás bizonyos mértékig szintén elkülönült a többi termelési ágtól, noha ez az elkülönülés távolról sincs olyan előrehaladott stádiumban, mint a kovácmesterség esetében.⁴⁴

⁴¹ *Fettich Nándor*: i. m.

⁴² Народы Сибири, 435. o.

⁴³ *Varázséji Gusztáv*: i. m.; *Hampel József*: i. m.

⁴⁴ Народы Сибири, 160., 280—81., 377., 532. o.

Az elmondottakból következik, hogy a honfoglaló magyarságnál léteett a csontfeldolgozó kézművesség, amely a csontművesek által felhasznált ormakincsről ítélve valamilyen kapcsolatban állott a fémművességgel.

Maradt még egy kérdés, melyről említést kell tennünk: volt-e kovácsmítosz a honfoglaló magyar társadalomban? Megvolt-e a társadalmi termelésben végbemenő reális folyamatnak ez a primitív ideológiai vetülete a honfoglaló magyaroknál?

Ennek a kérdésnek a megválaszolása körültekintést igényel, noha az igényelő válasz felkínálja magát. Elsősorban meg kell vizsgálnunk, maradt-e valamilyen hiteles nyoma a honfoglaláskori kovácsmítosznak. Igen tanulságos számunkra az ötödik honfoglaló magyar törzs Tarján neve.⁴⁵ Németh Gyula létezett művében kifejti, hogy Tarján törzsnevünk a török „tarhan” méltóságot, alkirályt⁴⁶ jelölő szóból származik. A „tarhan” méltóság ismert volt a kazároknál és a dunai bolgároknál, csak úgy mint a kelet-ázsiai török származású népeknél; a mongoloknál „darchan” formában szintén méltóságot jelentett.⁴⁷ Alföldi András bizonyítékokat hoz fel annak igazolására, hogy a „tarchan” méltóság szorosan összefügg a kovácsmesterséggel és -mítoszzal. Nem kisebb történeti személyiség, mint Dzsingisz kán (Temucsín) szintén kovács volt. Sőt egész nemzetsége szertartásszerűen úzte a kovácsmesterséget. Maga Dzsingisz is viselője volt a „tarchan” (darchan) méltóságnak, az előző neve, Temucsín szintén kovácsot jelent, méghozzá égi kovácsot.⁴⁸ Alföldi András bebizonyítja azt is, hogy a kovácsmítosz azoknál a népeknél született először, amelyek előbb ismerték meg a vastechnikát, tehát az ázsiai népeknél.⁴⁹ Nem tudjuk azonban elfogadni azt a véleményét, hogy a földi tekintélye eleve a vallásos gondolkodásból fakadt,⁵⁰ továbbá azt a megállapítását, hogy először kialakult a mítosz az összes ázsiai népeknél, és csak után ismerkedtek meg a magas színvonalú iráni fémművességgel.⁵¹ Aligha lehetett volna oly általánossá a „tarchan”, „darchan” kovácsméltóság, ha ilyennek azt Alföldi András meggyőzően bemutatja, ha nem lettek volna meg a reális feltételei az ázsiai török és egyéb népeknél — a vasművesek testi alakjában. A földi kovácsok tisztelete nem a vallásos gondolkodásból fakadt, hanem abból az egyszerű, de mégis világtörténeti jelentőségű tényből, hogy a kovácsok olyan eszközöket adtak az emberek kezébe, melyekkel nem érsejzenyehetett semmilyen más anyagból készült szerszám. Fentebb már fejtettük nézetünket a kovácsmítosz anyagi feltételeivel kapcsolatban. Az érdekesen más kérdés, hogyan hatott az iráni korai kovácsmítosz a török és egyéb népek későbbi kovácsmítoszára, de a történeti igazság érdekében meg kell választanunk egymástól a társadalmi valóságba beágyazott eredet kérdésését a külsőleges hatás kérdésétől. Az iráni kovácsmítosz hatását illetően földi egész sor példát említ, de némelyiket helytelenül értelmezi. Érthetetlen pl., hogy a „fekete” és „fehér” kovácsokat a mítoszban a rossz és a jó incipiumával azonosítja, hiszen ő maga hosszasan bizonyítja a kovács

⁴⁵ Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest, 1930. 255. o.

⁴⁶ Uo. 296. o.

⁴⁷ Uo. 257., 259. o.; Alföldi András: Magyar Nyelv, 277—78. sz. 1932. 205—

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo. 212. o.

⁵¹ Uo. 216. o.

istenségek jóságos voltát.⁵² Ez a hibás vélemény tárgyi tévedés alakját ölt fel akkor, amikor Alföldi a jó és rossz (fehér és fekete) kovács kifejezésévé igyekszik alátámasztani. Amint arról már fentebb szóltunk, ennek a felosztásnak egészen más az alapja, a fémek (vas és ezüst) megmunkálása osztja: kovácsokat „feketékre” és „fehérekre”. Hasonló jelenségre felhívtuk a figyelmet a szláv törzsek esetében is, sőt ezt a felosztást létezőnek véljük a honfoglaló magyarságnál is.

Németh Gyula a magyar „Tarján” és az ázsiai, illetve kelet-európai „Tarxan” törzsek között nem tételez fel történeti összefüggéseket.⁵³ Valóban az egyezések nem feltétlenül vezethetők vissza történeti összefüggésekre. A szerző felsorolja a Szovjetunió európai és ázsiai részéről a „Tarkan” „Tarxat” helyneveket, megállapítja azt is, hogy a magyar Tarkány helynevek visszavezethetők a török „tarkan” méltóságot jelentő szóra.⁵⁴ Ez a felsorolást kiegészíthetjük azzal, hogy Észak-Mongóliában a Szajánokban is tudunk egy „Torchat” nevű törzsről.⁵⁵ A „tarchan” méltóságnév szorodásának kapcsolatáról a kovácsművességgel és -mítosszal már fentebb szóltunk. Ha nem is volna egyenes történeti kapcsolat az ázsiai törökök és a magyarok között, akkor sem lehet véletlennek tekinteni a magyar „Tarján” nevű törzs megjelenését, és azt nem lehet elszakítani a „tarchan” kifejezéshez tapadó kovácsmitológiától sem. Németh Gyula idéz egy igen tanulságos adatot, amely szerint a kazár kagán *menyasszony* lányát tarchánok kísérik. Ez sokat mond, ha figyelembe vesszük azt a dolgozatunkban már említett jelelést, hogy a kovácsmitológia szerint a kovácsok szerencsét hoznak a házaságra. Nem véletlenül említi tehát a Németh Gyula által idézett forrás a kazár fejedelem *menyasszony* lányát, éppen tarchánok kíséretében.

Az újabb kutatások alapján más megvilágítást nyertek a török—magyar kapcsolatok.⁵⁷ Ezeknek a történeti kapcsolatoknak a körvonalai Nyugat-Szibériában kezdenek kibontakozni és Baskiriában ezek a kapcsolatok megerősödnek a samanisztikus hiedelmek terén is.⁵⁸ A „Tarján” törzsnevi összefüggését a kovácsmesterséggel és -mítosszal az elmondottakon kívül megerősíti az is, hogy éppen Baskiria területén indul virágzásnak a magyar vasművesség. De nem véletlenek az Alföldi András által észlelt iráni vonások sem a „tarchán”-mítoszban. Feltételezhetően az iráni hatások érintették a magyarok kovácskultuszát is, hiszen az irániak gyakorolta hatás a magyar törzsekre még ekkor folytatódott.⁵⁹

Tudjuk, hogy a VI—VIII. századi kínai források említenek egész népek- népcsoportokat, amelyek a kovácsmesterséget űzik, és az ezek által lakott területet is kovács-területnek nevezik.⁶⁰ Alföldi, elfogadva a gyűjtő terminológiát, türki néven, vagy az Irtis vidékén élő népekként említi ezeket a kovácsnépeket, népcsoportokat.⁶¹ Az említett területen laktak a sorok, akik (mi

⁵² Uo. 214. o.

⁵³ Uo. 259. o.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ A szerző gyűjtése.

⁵⁶ Németh Gyula: i. m. 257. o.

⁵⁷ Molnár Erik: i. m. 119—20. o.

⁵⁸ Uo. 121. o.

⁵⁹ Uo. 127—28.; 173. o.

⁶⁰ Alföldi András: i. m. 205—06. o.

⁶¹ Uo.

az a magyar⁶² és szovjet⁶³ kutatások alapján ismeretes) genetikai kapcsolatban állnak a finn-ugor népekkel. Még a XVII—XVIII. század folyamán is híres kovács nép voltak, akik úgy a különböző török népeknek, mint később az oroszoknak vaseszközökkel adóztak, sőt a XVIII. században az orosz kovácsok tőlük szereztek be a vasat.⁶⁴ Azt is tudjuk, hogy a sorok eltörökösödése csak a VI—IX. században kezdődött meg.⁶⁵

A történelem tehát ismer egész népcsoportokat, népeket, amelyek a kovácsmesterséget űzték, mégpedig oly sikerrel, hogy az általuk lakott területet is „kovács” névvel illették a többi népek. Megjegyezzük, hogy az általunk említett torchátok a Szajánokban a mandzsu udvarnak vaskészítményekkel adóztak.

Érdekes jelenség, hogy a „kovács” és az „acél” kifejezéseink szláv eredetűek.⁶⁶ Véletlen jelenség-e az, hogy a kor színvonalán álló magyar vasművesség idegen eredetű szavakat hagyományozott ránk? Inkább arról van szó, hogy ezek a szavaink is a „farkas”⁶⁷, „szarvas”⁶⁸ és „medve”⁶⁹ szavak kategóriájába tartoznak, azaz a „tabu” fogalmak, tárgyak és személyek kategóriájába. Más elfogadható magyarázatot aligha találhatunk arra, hogy a honfoglalás korában már csaknem másfélezer éves magyar vasművesség idegen szót hagyományozott magának a mesterségnek és az egyik legfontosabb gyártmányának jelölésére. Igen érdekes a „vasgyúró”⁷⁰ kifejezésünk, egyik népmesei alakunk neve, de ez a kifejezés szintén csak körülírja a vasat készítő ember fogalmát, a szó második fele, „gyur”, honfoglalás előtti török eredetű szó.⁷¹

Nem kétséges, hogy itt a kovácsmítosz vetületével van dolgunk, másféle magyarázatot nem tudunk találni a fenti különös jelenségre. Megerősíti ezt a feltételezést Györffy György idézett dolgozatában közölt megfigyelése is, hogy a kende népének egy része kovácsmesterséget űzött, és a kende méltóságnak egyik szakrális ismertetőjele volt a vasverés.⁷² Véleménye szerint a kend és a vasverő = kovács azonos jelentésű. Ezt a megállapítást a Kendszéknek Vasverészek néven való előfordulására (1385) alapozza.⁷³ Ez a megállapítás két szempontból kínálja fel magát hasznosításra. Egyrészt tehát a kende méltóság viselője beavatottja volt a vasművesség titkainak, és földi hordozója volt ennek a titoknak, másrészt a Kendszék = Vasverőszék helynév utal a honfoglaláskori kovácskultusz objektív társadalmi alapjára. A honfoglaláskori társadalomban a kovácsok külön csoportot alkottak, meghatározott helyet foglaltak el a társadalmi termelés rendjében. Az 1385. évi oklevél adata felhívja a figyelmünket arra is, hogy a kovácsok a település tekintetében is elkülönültek a lakosság többi részétől.

Györffy a „vasverő” kifejezést azonosítja a honfoglaláskori magyar kovácsot jelölő szóval. Anélkül, hogy vitába szállnánk Györffy György ezen

⁶² Molnár Erik: i. m.

⁶³ Народы Сибири, 493. o.

⁶⁴ Uo. 497—98. o.

⁶⁵ Uo. 493. o.

⁶⁶ Bárczi Géza: Magyar Szófejtő Szótár, Bpest, 1941. I., 173. o.

⁶⁷ Uo. 73. o.

⁶⁸ Uo. 282. o.

⁶⁹ Uo. 200. o.

⁷⁰ Uo. 333. o.

⁷¹ Uo. 105. o.

⁷² Györffy György: i. m. 26. o.

⁷³ Uo.

nagyon valószínű megállapításával, meg kell mondanunk, hogy egy körülmény elkerülte a szerző figyelmét, vagy pedig nem tartotta szükségesnek foglalkozni vele. Feltűnő, hogy az 1385. évi oklevél két néven jelöli a települést. A két elnevezés eredeti értelmében fedi egymást, azaz Kendszék a kovács-település fogalmát. Miért bukkan fel azonban az említett oklevélben a Vasverőszék elnevezés? A kettős elnevezés minden bizonnyal akkor keletkezhetett, amikor a kovácsművesség már elvesztette szakrális jellegét, amely szorosan összefügg a samanisztikus hiedelmekkel. Az a tény, hogy csak ebben az egyetlen helynévben és okiratban találkozunk a vasműves feltehetően eredeti magyar nevével, utal a honfoglaláskori magyar kovácsmítoszra, de amint azt már fentebb kifejtettük, utal ennek a mítosznak mélyebb szociális gyökereire is. A kovácsmítosznak úgy látszik csakis a törzsi-nemzetségi társadalomban van helye, vagy olyan társadalomban, ahol sokáig konzerválódnak ennek a társadalmi rendnek egyes lényeges elemei. A XIV. századig a magyar társadalomban olyan mélyreható változások mentek végbe, melyek a kovácsmesterséget immáron megfosztották titokzatos voltától, tehát megszűntek a kovácskultusz társadalmi feltételei. Ilyen körülmények között mányugodtan *nevén* lehetett nevezni azt a foglalkozást, amely addig tabu volt megnevezhetővé vált a Kendszéke is, amely kovácsairól volt híres.

Антал Барта

О ДРЕВНЕВЕНГЕРСКОМ КУЗНЕЧНОМ ДЕЛЕ

(Резюме)

В вводной части статьи автор ставит вопрос о том, что может дать металлографический анализ археологических металлических предметов для историка? В настоящее время многие исследователи заинтересовались проблемами технологических процессов древнего мира, раннего средневековья и более поздних эпох. Многие исследователи сосредоточивают свое внимание на сугубо технической стороне изготовления отдельных металлических предметов, а иногда даже удовлетворяются только определением металлографической структуры исследуемых вещей. Автор считает, что результаты сугубо технических анализов сами по себе тоже имеют большую научную ценность, потому что эти результаты, добытые лабораторными анализами проливают свет на технические приемы отдельных эпох. Но по мнению автора, однако, не следует забывать, что археологически предмет является сгустком, концентратом целеустремленного человеческого труда в вообще, а определенной эпохи. Человек в трудовых процессах находится в определенных общественных отношениях на определенной ступени развития. Поэтому исследуя даже отдельный предмет, нельзя отвлекаться от того факта, что человек, или человеческий коллектив, изготовивший его является продуктом известной исторической ступени развития общества. Отвлечение от этого факта может привести к голому техницизму, технической социологии. Далее автор останавливается на том, что недостаточно определить структуру того или иного предмета, необходимо еще остановиться на том, для выполнения каких трудовых процессов служит данный предмет, какие социальные условия могут скрываться за выполнением отдельных трудовых производственных процессов особенно если речь идет об инструменте.

На основе указанной выше методики исследования автор раскрывает техническую и социальную сущность одного предмета древневенгерских кузнецов. Автор доказывает, что древневенгерские кузнецы периода IX—X вв. н. э., вполне владели сыродутным процессом «выковки» железа. Поскольку венгерская археологическая наука еще не располагает раскопанным сыродутным горном, автор на основе широко привлеченных аналогий старается определить технические данные древневенгерских сыродутных горнов. В дальнейшем автор приходит к выводу, что наличие большой массы древневен-

герских кузнечных изделий позволяет предполагать выделение в самостоятельное ремесло кузнечного дела у древних венгров, что говорит об уровне развития производительных сил предков венгерского народа. Этому выводу автор уделяет особенно много внимания, ибо только путем тщательного анализа структуры общественной системы древних венгров можно понять сравнительно быстрый их переход на феодальную ступень развития вскоре после их прихода на современную территорию Венгрии. Этот вывод автор развивает дальше в своей подготавливаемой работе об уровне производительных сил венгерских племен.

Автор, дискуссия с известным венгерским буржуазным ученым А. Альфельди, выдвигает свое мнение о возникновении и о социальной сущности кузнечной мифологии, наличие которой у древних венгров автор доказывает на основе архивных, лингвистических и этнографических данных. В противоположность мнению А. Альфельди данная статья защищает ту точку зрения, согласно которой кузнечная мифология возникла на базе реально существовавших древневенгерских кузнецов, и эта мифология была примитивным отражением реально существовавшего общественного разделения труда в общественном сознании древних венгров.

Древневенгерский ручной инструмент по определению автора служил резцом для фигурного резания по кости.

Honfoglaláskori vas kéziszerszám metallográfiai vizsgálata

Az Országos Történeti Múzeum Középkori Osztálya rendelkezésünkre bocsátotta 66.1879.276 szám alatt nyilvántartott leletét, egy honfoglaláskori vasszerszámot, metallográfiai természetű vizsgálatok céljaira. A lelet fényképét az 1. ábra mutatja, adatait a szakirodalom is számontartja.¹ Vizsgálataink célja az volt, hogy a szerszám készítésének körülményeire fényt derítsenek.

Mint a korabeli vastárgyagnak általában, ennek a leletnek is ötvözetlen szénacél az anyaga. Ismeretes, hogy az ötvözetlen acélfajták jellemző tulajdonságait a széntartalom és a hőkezelési állapot határozza meg. Kovácshegesztéssel a legfeljebb 0,3% C-tartalmú acélok hegeszthetők; edzeni, nemesíteni pedig a 0,3%-nál nagyobb széntartalmú acélokat érdemes.* Lágyított állapotú acél szövetszerkezetéből könnyen meg lehet ítélni a széntartalmat. Esetünkben fontos, hogy a szén nem, vagy alig tartalmazó acél szokásos mikroszkópi képe fehér mezőkből, kristallitokból, és a mezőket határoló poligonális vonalakból, az ún. kristályhatárokból áll. A lényegében színavasból való kristallitokat *ferrit*-nek nevezik. A 0,85% C-tartalmú acél szövetszerkezete lemezes, kisebb nagyításban a szokásos előkészítés után sötétnek látszó *perlit*-ből épül fel. A két említett C-érték között a szövetképpen jelentkező perlitmezők területaránya a széntartalommal egyenesen arányos. (A kb. 0,3% C-tartalmú, lágyított állapotú vasötvözet szövet-szerkezetére tehát a kereken 35% perlit, 65% ferrit megjelenése jellemző.) A széntartalommal az acél keménysége, szilárdsága is nő.

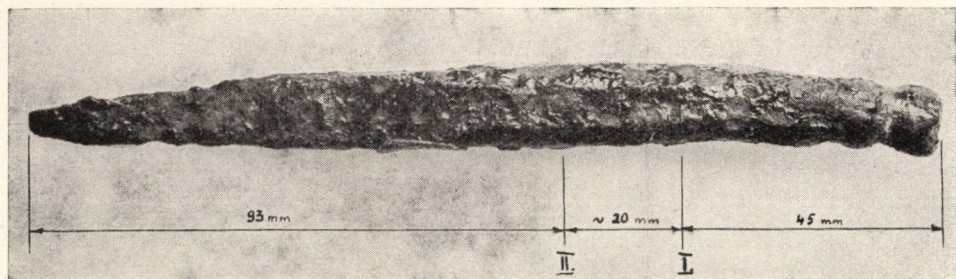
Vizsgálatainkhoz a leletet az 1. ábrán megjelölt két helyen átvágtuk. Az így adódó keresztmetszeteket a metallográfiában szokásos módon, csiszoló-papírsorozaton, majd vizes alumíniumoxid szuszpenzióval átitatott forgó posztókorongon készítettük elő.² Az eljárás tükörfényes, mikroszkóposan is karcmentes felületet eredményez. A vasanyag *szövetszerkezetének* láthatóvá tételére 3%-os alkoholos salétromsavas maratást alkalmaztunk. Az így előkészített csiszolatok részletes fémmikroszkópos vizsgálata kimutatta, hogy a szőben forgó honfoglaláskori kéziszerszám lágyított állapotú és hogy keresztmetszetében tág határok között változó a széntartalom. A 2. ábra szén-szegény, a 3. ábra a szénben leggazdagabbnak talált helyről készített 100-szoros nagyítású mikrofelvételt mutat. Az elmondottak értelmében az előbbi teljesen ferrites, az utóbbi 0,5—0,6% C-tartalmú ferrithálós perlites szövet-

¹ *Varázséji G.*: Archeológiai Értesítő. 1881 (XIV. 1880), 328. o. *J. Hampel*: Altertümer. T. III. t. 350 (9); T. II. 504. o.

² *Verő J.*: Általános Metallográfia. I. 1956.

* Acélnak tekintjük a 0,1—1,7% C-tartalmú vasötvözeteket.

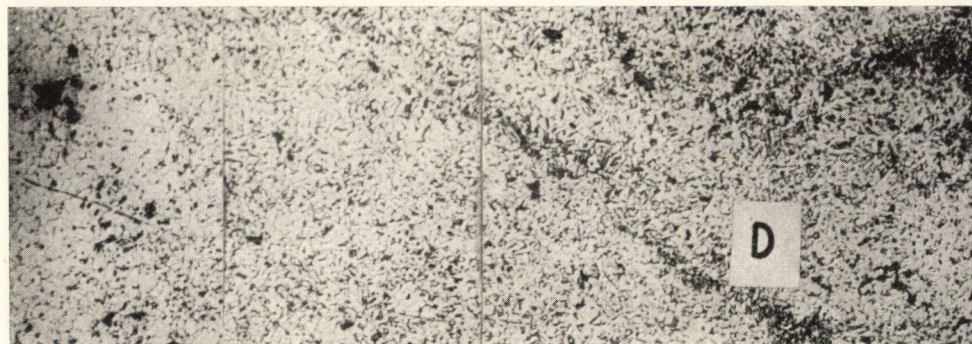
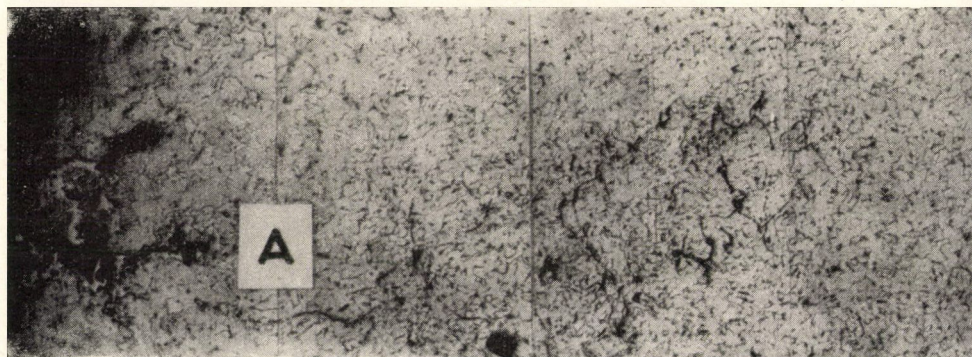

1. ábra. A megvizsgált honfoglaláskori vas kéziszerszám fényképe. $N = 1 \times$

4. ábra. A szerszám keresztmetszetéről készített mikrofelvétel szalag. $N = 75 \times$

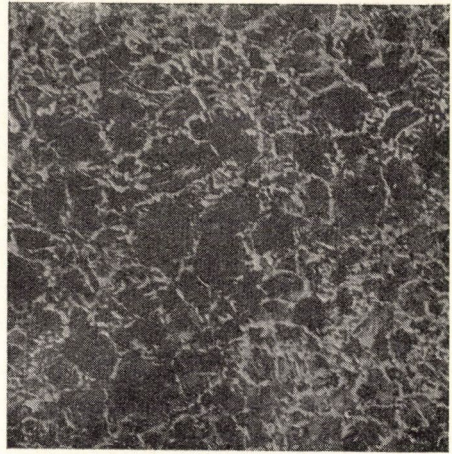
- A = ferrit kevés perlittel, salakzárványok
- B = gyakorlatilag tiszta ferrit salakzárványokkal
- C = vastkos salakerek ferritben
- D = hegedés nyomát jelző helyi elszéntelenedés
- E = ferrithálós perlit
- F = ferrit és perlit, a szerszám szélén elszéntelenedés

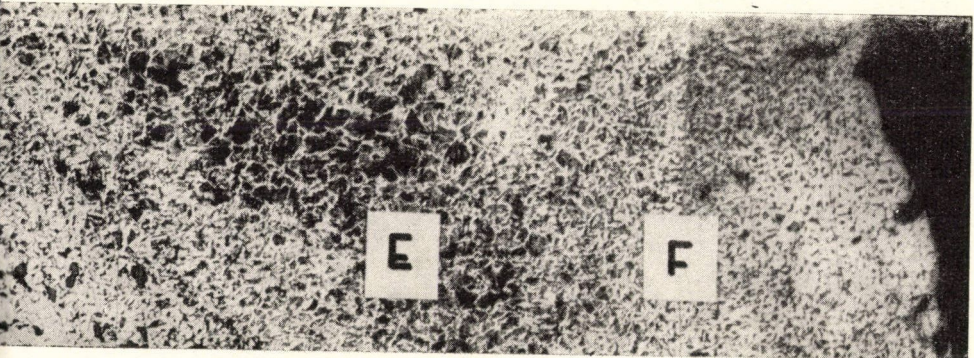
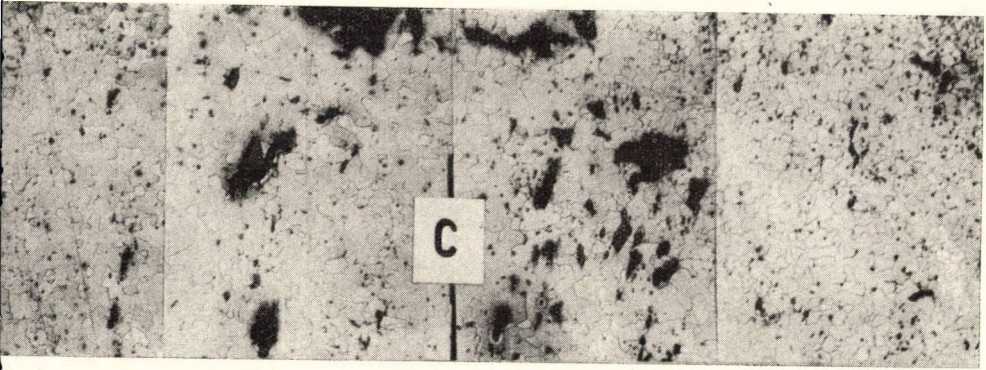

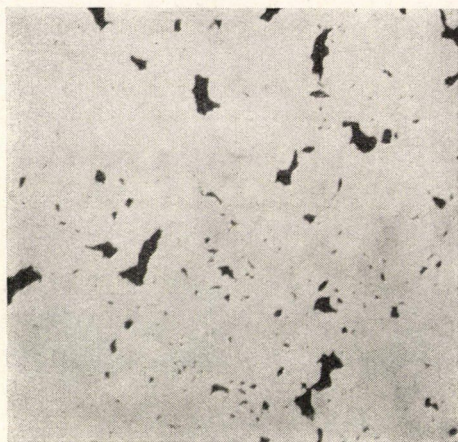

2. ábra. Ferrites mikroszövet-szerkezet
100-szoros nagyításban

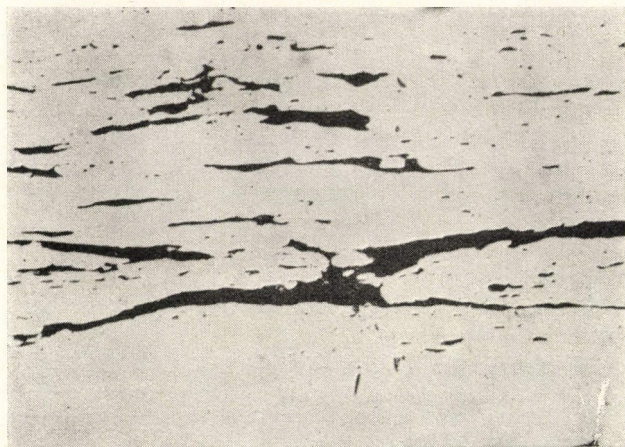

3. ábra. Ferrithálós perlites mikroszövet-szerkezet 100-szoros nagyításban

5. ábra. Salakzárványok maratlan keresztmetszeti csiszolaton. $N = 100 \times$

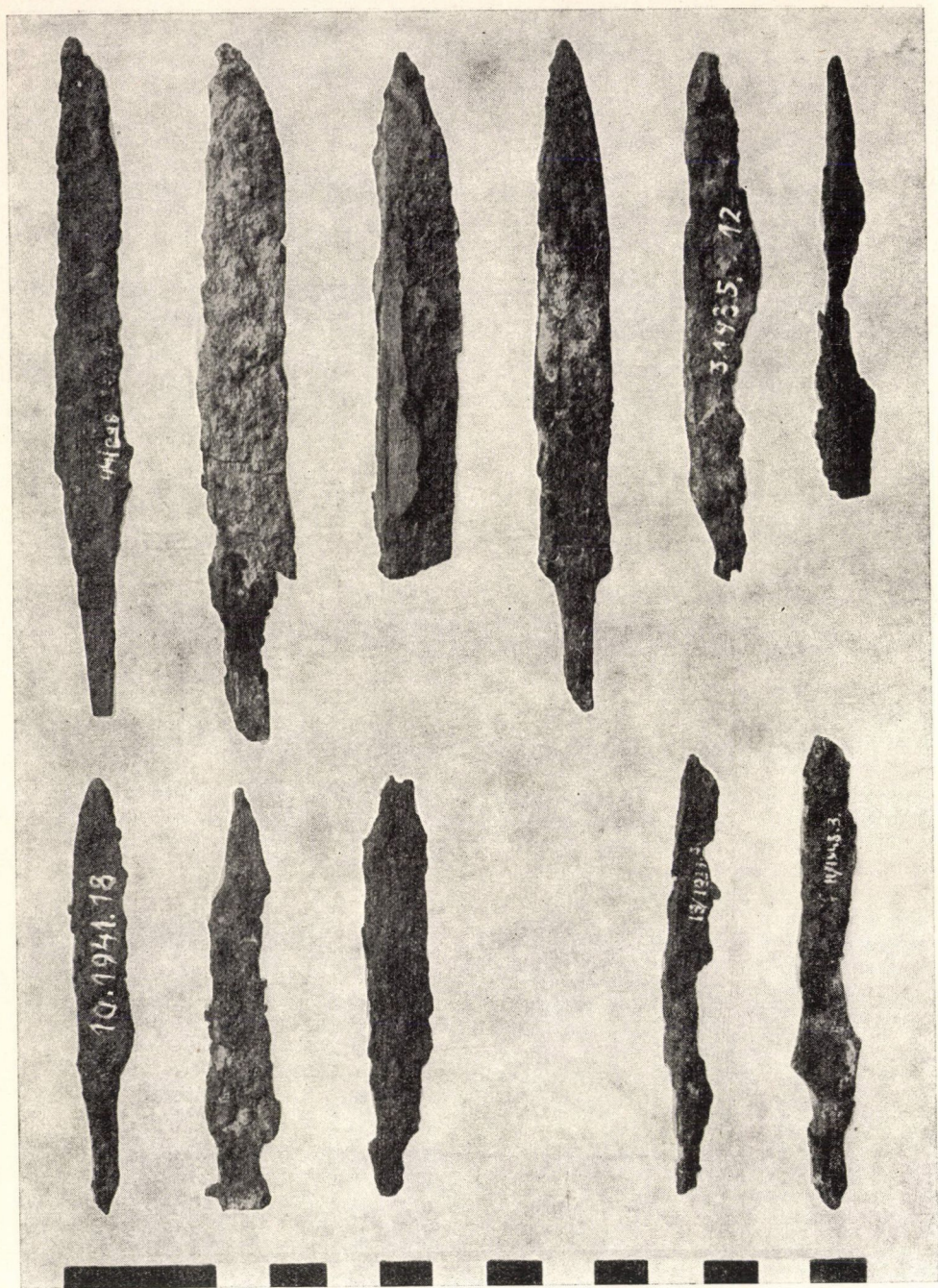
6. ábra. Salakzárványok maratlan hosszcsiszolaton. $N = 100 \times$

7. ábra. Makrofelvétel az I. keresztmetszeti csiszolatról $N = 6 \times$
 (A 4. ábra kb. a fehér nyilak közötti részről készült)
 a = kovácsolási gyűrődések
 b = kovácshegesztésből visszamaradt vaskos salakerek
 c = nagy széntartalmú rész

8. ábra. Makrofelvétel a II. keresztmetszeti csiszolatról
 $N = 6 \times$ V. ö. 7. ábra

9. ábra. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Múzeumában őrzött honfoglaláskori kések

szerkezetnek tekinthető. A 4. ábrán egy a szerszám teljes keresztmetszetéről készített 75-szörös nagyítású mikrofelvétel-szalag látható, amin valamennyi tapasztalt szövetszerkezeti jellegzetesség megtalálható. A *C* hely pl. a 2. ábrának megfelelően gyakorlatilag szénmentes, az *E* hely pedig a 3. ábrához hasonlóan ferrithálós perlites. Közöttük megvan az átmenetnek minden változata.

A vas előállítása a honfoglalás korában már nagyon régen ismeretes volt és nem különbözött lényegesen az előtte és utána századokon át művelt gyártásmódoktól. Az eljárást *bucitási művelet*nek nevezik, s a vonatkozó szakkönyvek igen részletesen tárgyalják.³ Többnyire 4—20 kg-os cipó alakú termékei a *bucák*, *lupák*, amiket a kohósítás során közvetlenül az ércekből állítottak elő. A *lupák* kis szénttartalmú lágy vasból állnak és salakkal vannak összekeveredve. Izzó állapotban kovácsolással dolgozták fel őket, s ilyenkor a képlékennyé vált salak nagyrésze kiszorul a vas belsejéből. Sok salak-részecske azonban, főleg az apróbbak, benne reked a bucitással előállított vas állandó kísérőjeként. (Egyébként minden mai acélfajta is tartalmaz nem fémes zárványokat, csak mennyiségük, vegyi összetételük, méretük, eloszlásuk és alakjuk változik az előállítástól, feldolgozástól függően.)

A szövetszerkezeti sajátságok mellett értékes adatokat szolgáltat tehát az acélananyag *zárványossága* is. Jellemző salakeloszlási képet az egyik maratlan keresztmetszeti csiszolatról az 5. ábra, a kivágott darabból készített hosszcsiszolatról a 6. ábra mutat. Az a körülmény, hogy a hosszcsiszolaton erősen nyújtottnak látszanak a salakzárványok, a keresztmetszetben viszont nem, a zárványoknak különösen a nagyobb hőmérsékleten jól érvényesülő képlékenségét figyelembe véve annak a bizonyítéka, hogy a szerszám anyagát feldolgozás közben hosszirányban jelentősen nyújtották. A salakzárványok ilyen alakja arra vall tehát, hogy a szerszámot nyújtó kovácsolással, nagyrészt izzó állapotban állították elő.

További felvilágosítást adnak a keresztmetszeti csiszolatokról készített makrofelvételek (7. és 8. ábra). Közvetlenül felismerhető rajtuk a szövetszerkezet heterogén volta. Amint az a 4. ábrával való összehasonlításból is kitűnik, a világosabb részek ferrites, a sötétebb zónák nagyobb perlitmennyiséget tartalmazó szövetszerkezetre utalnak. A *b*-vel jelölt fekete foltok az átlagosnál jóval nagyobb méretű, hozzávetőlegesen körív mentén elrendeződő salakzárványok (vö. a 4. ábrán a *C* hely környékét).

A nagyon egyenlőtlen széneloszlás nehezen magyarázható metallurgiai eredettel. A szénttartalomkülönbségek, a nagy salakrészek különleges elhelyezkedése s nem utolsósorban a jól látszó kovácsolási gyűrődések alapján arra kell következtetni, hogy a szerszámot több lemezből, rétegből kovácsolták össze. Alátámasztja ezt a magyarázatot az is, hogy a 7. ill. 8. ábra metszetein igen hasonló az elrendezés annak ellenére, hogy ezek a részletek kb. 20 mm-re vannak egymástól (1. ábra). Az egyes lemezek részben különböző szénttartalmúak voltak, a *c* helyre az átlagosnál sokkal keményebb, nagyobb szénttartalmú lemez került. Lehetségesnek látszik, hogy az összekovácsolt lemezek kb. egyforma szélesek voltak. A fekvő *S* betűre emlékeztető réteg-

³ *V. A. Колчин*: Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. Москва 1953. 20—30. o. — *B. Osann*: Lehrbuch der Eisenhüttenkunde. II. Leipzig, 1926. 10. o. — *H. Wedding*: Grundriß der Eisenhüttenkunde. Berlin, 1880. 182. o. — *L. Beck*: Die Geschichte des Eisens. Braunschweig, 1884. — *V. Place*: Niniveh et l'Assyrie. Paris, 1867.

helyzet alapján legalább is jól elképzelhető, hogy az egykori kovács először négyyszög szelvényű darabbá kovácsolta a lemezeket, s csak ezután alakította ki a lényegében körszelvényt.

Az említett különleges elhelyezkedésű nagy zárványok feltehetőleg szintén nem a metallurgiai folyamatokból maradtak vissza, inkább az valószínű, hogy egy hegesztési felület nyomát jelzik. Lehet, hogy a szerszámot itt két, egyébként szintén lemezekből összekovácsolt darabból hegesztették össze. Kovácshegesztésnél ma is szokás ui. salakképzőkkel, pl. kvarchomokkal elsalakosítani az összehegesztendő darabok felületén, a jobb forradás biztosítására, az izzításkor keletkezett revét. Kisebb mértékben megtalálhatók a salakosabb részek a többi hegesztési felületnél is (pl. a 7. és 8. ábra *a* helyén).

Megállapítható tehát, hogy a megvizsgált kéziszerszám több, részben különböző széntartalmú réteg összekovácsolásával készült. A középkori vasfeldolgozásban a használati tárgyaknak ez az előállításmódja általánosan el volt terjedve, a honfoglaláskori ázsiai népek leletei alapján Kolcsin is ismertet idézett könyvében több rétegből készített eszközöket. A kikovácsolás során az általunk vizsgált szerszámban nem tudott a széntartalom nagy különbözősége kiegyenlítődni, sőt, az eredeti széntartalomkülönbségeken kívül egyes hegedések nyomát még helyi elszentelenedés is kíséri (pl. 4. ábra *D*). Elszentelenedés bizonyos fokig természetesen a külső felületen is észlelhető. Az egyik hegedési felület mentén pedig vastkos salakerek húzódnak végig bizonyosságául annak, hogy kovácshegesztéskor a talán salakképző hozzáadásával képződött salak egy része nem tudott kinyomódní a szerszámból; ez a jelenség, ha sokkal kisebb mértékben is, több más hegesztési felület mentén is kimutatható.

ERICH FUCHS und JULIUS NÁNDORI

METALLOGRAPHISCHE UNTERSUCHUNG EINES EISERNEN WERKZEUGES AUS DER ZEIT DER LANDNAHME

(Zusammenfassung)

Das in der Fachliteratur wiederholt beschriebene eiserne Werkzeug (Abb. 1) wurde einer metallmikroskopischen metallographischen Untersuchung unterworfen. Es konnte festgestellt werden, daß das Werkzeug aus mehreren, teilweise verschiedenen Kohlenstoffgehalt aufweisenden Schichten zusammengeschiedet wurde. Das beweist der große Unterschied an C-Gehalt in den einzelnen Zonen, der durch metallurgischen Ursprung nicht erklärt werden kann, sowie der Umstand, daß an einigen Stellen bei dem Zusammenschweißen der Schichten auf den Grenzflächen erhebliche Schlackenmengen zurückblieben.

A lábitós szövőszék kialakulása és feltűnése Európában

Amikor hézag tátong egy technológiai eljárás fejlődésének történetében és annak befejeztével egy teljesen új változat lép eléünk, rendszerint abba a hibába esünk, hogy keletkezését az első bizonylat korával azonosítjuk. Sok esetben derült már ki, hogy többévszázados fejlődés előzte meg azt. Úgy tűnik, hogy a lábitós szövőszék is a korai középkor óta lappangott Európában, míg első ránk maradt ábrázolása és leírása kétségtelenné teszi létét.

Alaposan megingott időközben az a kézikönyvekben és lexikonokban ma is olvasható elmélet, mely szerint közönséges lábitós szövőszékünk a XIII. században tűnik fel Nyugat-Európában.

A VI. századi tébai Epiphanus kolostor ásatásai,¹ Méri István rázompusztai leleteinek tanúsága² és legújabbban Kaminska és Nahlik publikációja³ döntik el véglegesen a kérdést, bár hátra van még a részletmunka: az egyes alkatrészek fejlődésének, az átvétel módjának és időpontjának tisztázása.

A lábitós szövés jellemző sajátossága a kéz és láb összehangolt egyidejű munkája. Egy korábbi dolgozatomban igyekeztem bebizonyítani, hogy az efajta munkamódszer a fejlődés viszonylag késői szakaszában, a középkorban terjedt csak el.⁴

A lábaknak a szövés munkájába való bekapcsolása csak akkor valószínűsíthető, ha igen kis nehézségeket kellett legyőzni és igen nagy előnyöket lehetett általa elérni. Az agy motorikus idegszerkezete a két kéz egymástól független tevékenységével szemben is nagy ellenállást fejt ki; fokozottan áll ez a lábmunkára. A vertikális széken a lábmunka bevezetését — az akadályok nagysága és a várható előnyök teljes hiánya folytán — feltételezni képtelenség. De hasonlóképpen lehetetlen ezt a középbirodalmi egyiptomi szerkezetről feltételeznünk. A kérdés megoldásában a szövés módjainak egy sematikus felosztása jön segítségünkre. Ebben a történeti szövőtechnológiákat primitív eljárásokkal egészítettem ki, megkísérelve az ókor végén (i. u. II—V. század) számbajöhető csoportosítását.

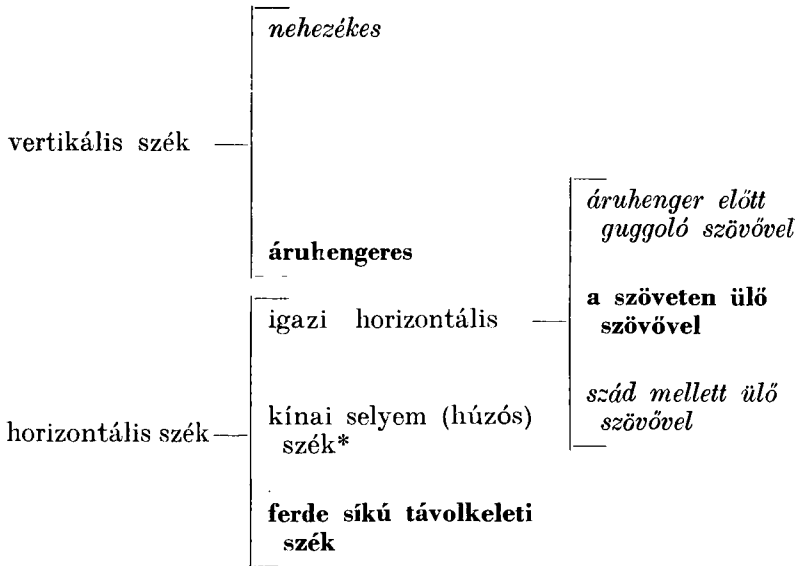
Abszurdnak mondhatjuk az áruhenger előtt guggoló (egyiptomi, vagy máig létező kelet-afrikai), vagy méginkább az áruhenger nélkül dolgozó és

¹ Usher: A history of mechanical inventions (1954) 285. o.

² Méri I.: Beszámoló a Tiszalök—Rázompusztai és Túrkeve—Mórici ásatások eredményéről I., Arch. Ért., 1952. 2. 49—67. o.; Endrei W.: A lábitós szövőszék az árpád kori Magyarországon. Magyar Tudomány 1957. 7—8. 309—329. o.

³ J. Kaminska—A. Nahlik: Włókiennictwo Gdanskie w X—XIII wieku (Łódź, 1958).

⁴ Endrei W.: Középkori munkamódszerek kialakulásának történetéhez. Századok, 1957. 124—144. o.

dült betűs szedés = egykorú lelettel igazolt

vastag betűs szedés = jelenkori analógiával biztosított

* hipotétikus alakú

ezért a növekedő szövetszövőpályán ülve végigcsúszó (számos sivatagi nomád népnél) szövővel jellemezhető technológia lábmunkás továbbfejlesztését.⁵

Az egyik esetben a test teljes súlya a talpakon nyugszik, a másikban pedig a szövet mellett a földre tapadnak a lábak. Nagyobb az esélye annak az elméletnek, amely a szövés folyamatától oldalt ülő (guggoló) szövővel hozza kapcsolatba a lábitó kezelését. E rendkívül rövidéletű teória (tudomásom szerint) Ahrens nevével hozható kapcsolatba.⁶ Abból az alapvető tévedésből indul ki, hogy a beni hasszani szövőszék Lepsiusra visszavezethető és igen sokféleképpen reprodukált rajzán az áruhenger bal csapját lábitónak nézték, amelyet a mellette (más rajzok szerint rajta) nyugvó láb működtet. Sajnos igen hamar fény derült arra, hogy ez a láb nem tartozik a szövőnőhöz, hanem a mögötte álló felügyelőé. A Davies rajza alapján készült színes vázlat az alkatrész valódi szerepét kétségmentesen érzékelteti. Ez az egyiptomi ábrázolás a kétszemélyes szövés legrégebbi ismert ábrázolása. A szád mellett egyedül ülő szövőre azonban későbbi és recens példáink vannak szép számmal: még hozzá lábitós megoldással is. Széles szövetet ilyen készülékeken előállítani természetesen nem lehet; az elképzelhető maximális szélesség a szövő felső karhossza, tehát kb. 20 cm, mert a vetélő visszadobásához könyökben be kell hajlítani a kart.

⁵ *Ephraim*: Über die Entwicklung d. Webtechnik (Leipzig, 1905); *Orth*: Werdegang wichtiger Erfindungen auf dem Gebiete der Spinnerei und Weberei (Berlin, 1927).

⁶ *Ahrens, H. L.*: Der Webstuhl der Alten (Philologus, 35, 1876., 385–409. o.), idézi *Johl*: Altägyptische Webstühle, Leipzig, 1924.

A kínai selyem (húzos) széket már lábitós alakban ismerjük csupán és a rajta készült legősibb szövetek is a lábitó létezése mellett tanúskodnak. Nem kétséges azonban, hogy ez a bonyolult szerszám magas kora ellenére csupán származéka az eredeti és vizsgálatunk tárgyát képező ősi lábitós székeknek.

Táblázatunk utolsó, eddig nem érintett variációja az igazi horizontális szövési síktól eltérő, de lényegileg vízszintes jellegű szövéstechnológia. Ennek alapelve a magasabban elhelyezett láncenger (vagy egyéb rögzítőszerszám) és a derékövhöz erősített áruhenger (vagy ennek megfelelője) között többékevésbé nagy szögben dőlt szövési sík.

A ferdesíkú vagy deréköves szövés (és ez a két ismertetőjel mindenütt együttjár) már első benyomásra is meggyőzően hirdeti, hogy itt keresendő a lábitós szerkezet eredete.

1. A lábszárak teljes hosszukban
  - a) a szövés síkja alatt helyezkednek el és
  - b) szabaddá tehetők.
2. A lánc kíméletes kezelését a test által szabályozható feszültség biztosítja.
3. A lánc teljesen áttekinthető.
4. Valamennyi ismertett munkamódszernél pihentetőbb.

A ferdesíkú szövés elterjedését térképünk mutatja. Látható, hogy a terület a kínai-maláj-indián népek elterjedésével sajátosan egybeesik. Különös becsület ad ennek a fedésnek az a körülmény, hogy az indiánok között régtől, fogva ismert a ferdesíkú szövés⁷ (1. ábra). Köztudomású, hogy az indiánok, amint azt számos antropológiai (mongol folt) és kulturális (nyelvi) bizonylat igazolja, a malájokhoz állnak legközelebb. Valószínűnek látszik tehát, hogy szövési ismereteik a bevándorlást megelőző korból származnak. Emellett szól az igen korai Sahagun-kézirat egy rajza is, amely Xochioquetzol istennőt ábrázolja egy fa törzsére akasztott szerszámmal, derékövvel, földön ülve, szövés közben. Figyelemreméltó, hogy az amerikai változatokban a szövő leggyakrabban térdel; a továbbfejlődéshez feltétlenül megkívánt *ülő* mód óvilági.

A lábitós szád képzés első lépését a hurokpálcának nyüstté való alakítása jelentette. Ezáltal lehetővé vált a nyüstkeret felakasztása azon fa lehajló ágaira, amelynek törzsére a szövőszerszám amúgyis fel volt szerelve. A nyüst-„keret” alsó részét viszont a lábujjhoz erősítették. Az egyetlen nyüst lehúzása az eddigi felső szád helyett alsó szádat eredményezett. A rugalmas faág a vetülék bevetése után önműködően zárta a szádat. Ennek egy igen előnyös mellékhatása is jelentkezett — amelyre igen korán felfigyeltek, vagy amelyet ösztönösen követtek —, ti. az alsó láncfonalsík megközelítette a vízszintest és ezáltal a vetélőt végig lehetett csúsztatni rajta! Népi szövőszekeink máig megtartották ezt a szerkezeti elvet.

Ezután természetesen sor került a két szád egyenrangúsítására. A természetes szád merevsége egy nagyobb igényű, finom szövetnél vagy nyersanyagnál (sodratlan selyemnél!) bántó jelenségekkel járt. Két nyüstkeret váltotta fel tehát az eddigi hurokpálcás szövést.

Nem kétséges, hogy ott, ahol a kezdetleges viszonyok közül tető alá húzódott a takács, a fa ágait rugalmas vessző, bambusz nád pótolta.

⁷ Az American Museum of Natural History őrzi egy inka takács teljesen ép szerszámát (*Chesley—Baity; Man is a Weaver. London, 1947. 218. o.*).

A további fejlődés már a topográfiaailag különböző lehetőségektől és az új módszer bevezetésekor fennálló technológiáktól függően elágazó. Ha a fenti gondolatmenet meggyőző is, felmerülhet a kérdés: miért oly elterjedt máig is a deréköves szövés primitív változata, vagyis miért nem következett be a fejlődés mindenütt?

Mondottuk, hogy a lábmunka bekapcsolása csak igen kis nehézségek legyőzése és igen nagy előnyök elérése esetén valósulhatott meg. Elhíhető, hogy a ferdesíkos szövésnél aránylag kis ellenállás legyőzésére volt csak szükség: de melyek voltak azok a „nagy előnyök”, amelyekért ez érdemesnek látszott?

Csak az a szövéstechnológia láthatott ebből a változából számottevő előnyt, amelynél a szádképzésből felszabaduló kéz más szerepet nyerhetett. Ez a körülmény minden valószínűség szerint a selyemszövésre, keletkezésének helyeként pedig Kínára, szűkebben talán a Hoangho völgyére látszik utalni. Egyetlen, csak manuálisan végezhető munkafolyamat van ugyanis, amely a ferdesíkú szövés elterjedési területén additív módon fellép: a selyemszövésnél elengedhetetlen borda kezelése.

A borda kialakulásának részleteit később taglalom. Ha azonban számbavesszük, hogy bordafésű nélkül sűrű, finom selymet szőni lehetetlen — viszont azt a szövőkardhoz hasonlóan félretenni nem lehet: szembetűnő az az előny, amit a lábmunkától várhatott a szövő. Állításom igazolására néhány tény felsorolni nem lesz hiábavaló; az elmondandók a szövőszék más (a nyüst- és lábitószerkezettel közvetlen kapcsolatban nem levő) alkatrészeinek fejlődésére is fényt vethetnek.

Mindenekelőtt megállapítható, hogy az egyszerű távolkeleti szövőszék nemcsak hogy máig is deréköves, ferdesíkú, hanem nyüstjei rugalmas vesszőkre vannak akasztva! Példaként 8. ábránkra utalunk, amely kínai szövőnőt ábrázol, de a koreai szövőszék, amelyet Ephraim közöl, sem tér el ettől. Az ábrából látjuk, hogy a munkamódszer a primitív módszer civilizált mása. Az állvány csak a legszükségesebb elemekből áll. A szövőnő egy alacsony dobogón ül, lába kiegyenesedve, kissé lefelé irányulva feszül az állvány talpához. A szoros japán szoknya csak a lábfejek munkáját engedi meg. A zsinórzat és a rugalmas vesszők mechanikájára a primitív rajból nem lehet pontosan következtetni. Mint minden kezdetleges távolkeleti lábitós széken, ezen is *egyetlen* lábitó van csak, ami a korai Han-kori mintás szövetek alapkötésére is jellemző.⁸ A bordát kézben tartja a szövőnő, a vetelő óriási méreteket ölt. Legérdekesebb a szövés kb. 20° alatt dőlt szöge és a deréköv. Jól érzékelhető, hogy a láb munkája nélkül a borda és vetelő egyidejű kezelése lehetetlen.

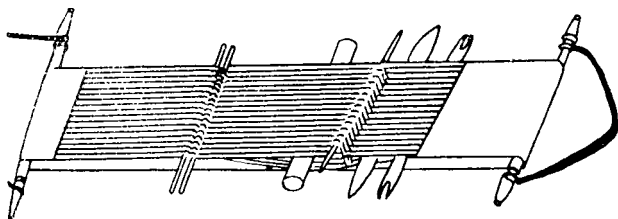
Elméletünk műszaki értelemben vett logikája természetesen nem lenne bizonyító erejű, ha az állatok származáselmélete analógiájára nem találnánk szép számmal „missing link”-et, olyan recens vagy fosszilis láncszemeket, amelyek csökevények alakjában máig, vagy ábrázolások, leírások esetében a középkorig, esetleg a múlt századig nem őriznék az átmeneti formák emlékét.

Itt van mindenekelőtt a faágak alkalmazására vonatkozó állítás. Üre⁹ a múlt század elejei hindu szövőről ezeket írja: „... Dieses Gestell trägt der Weber bei Sonnenaufgang unter irgendeinen schattigen Baum, an dessen Fuße er ein Loch gräbt, um seine Füße an den unteren Teil des Geschirrs

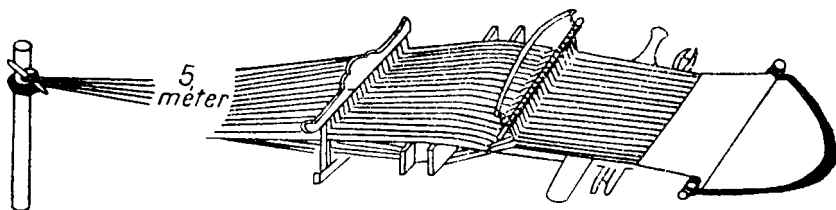
⁸ Endrei W.: A nagymintás szövés keletkezése. Magyar Textiltechnika, 1956. 6.

⁹ Praktisches Handbuch des Baumwollmanufakturwesens, Weimar, 1837.

zu fassen, spannt dann die Kette aus, indem er die beiden Walzen in gehöriger Entfernung von einander mit Pflöcken auf dem Rasen befestigt. Den oberen Teil des Geschirrs und ihre Hebel macht er an irgendeinem passenden Zweige fest, am unteren bringt er zwei Schlingen an..." India szövőipara minden ellenkező hiedelemmel ellentétben sohasem állt magas technikai színvonalon: hosszú ideig megőrizte a kínai szövési módszernek talán a perzsák vagy turkesztáni népek

2. A derékőves szövőszerszám oceániai ősfomája (Leroi—Gourhan)

3. A rendezőborda feltűnése az ainu-szövőszerszámon (Leroi—Gourhan)

által közvetített kezdetleges módszerét. De felvetődik a közvetlen kínai átvétel lehetősége is, Hátsóindia útján.¹⁰ A selyemszövés ennek megfelelően igen elmaradott; kínai behozatalra szorul India, mert csak keleti tartományokban, Birmában, Assamban, Bengáliában ismerik. A mintás szövés pedig általában ismeretlen, a tarkázást nyomási technikával végzik.

A Csendes-óceán terében kialakult eljárás ősi maradványainak érdekes változatai Polinéziában és Formozában a derékőves-lábfeszítős megoldásban bukkannak fel. Bühler¹¹ olyan fényképet közöl, melynél a takács kis készülékének „láncengerét” talpával, míg áruhengerét a már ismertetett módon derekával feszíti meg. Ugyanezt tanúsítja McGovern alapján Arthur Byhan és E. Krohn Taivanról, ahol a lánchengert dob vagy deszka pótolja. A lábak munkájának ilyen kezdetleges bevonását a Pueblo indiánoknál is tapasztaljuk.

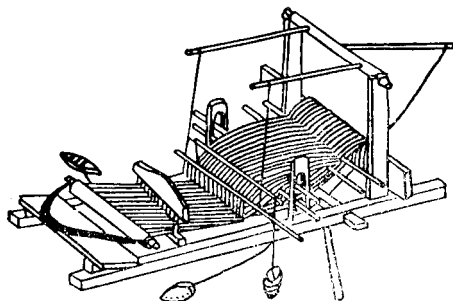
A pedál elődjének, a lábujjra, majd lábra kötött huroknak maradványai is fennmaradtak. Láttuk, hogy Távolkeleten általános jelenség, sőt Indiában és Dahomeyben (keskeny széken) is előfordul. A Kaukázusban

¹⁰ Leix (Indische Textilien, Ciba 46, — 1940) még a XX. századra is igen primitív (állvány és nyüstkeret nélküli) berendezéseket ismertet és az i. e. 3—2. évezredbeli egyiptomi székhez hasonlítja azokat, majd így folytatja: „Lediglich in den östlichen Teilen Indiens, z. B. in Assam sind Webstühle in Gebrauch die feste Gerüste haben und einen entwickelteren Typus darstellen.”

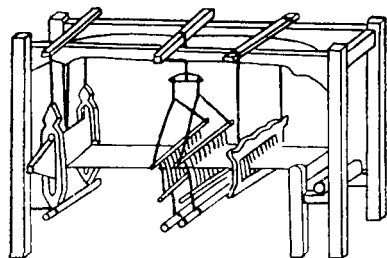
¹¹ Die Entwicklung des Webens bei der Naturvölkern, 915. o.

(Byhan és Krohn szerint¹²) elterjedt szövőszék nyüstjein „hängen zwei Hanfstricke mit Schlingen in die die Weberin die großen Zehen steckt und damit die Schäfte hebt und senkt”.¹³

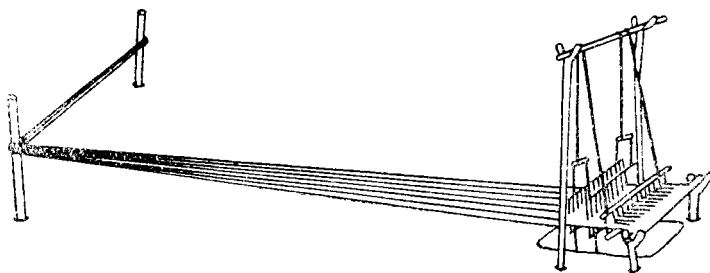
Mindezek a bizonylatok is gyengék lennének, ha a véletlen nem őrzött volna meg számunkra néhány középkori európai emléket, amelyeknek bizonyos vonatkozásai a távolkeleti székre emlékeztetnek.

4. Az egynyüstös kézbordás lábitós selyemszövőszék derékövvel, Kína—Japán (Leroi—Gourhan)

5. Kétnyüstös, függőbordás selyemszék. Hátsó-India (Leroi—Gourhan)

6. Kétnyüstös, függőbordás gödrös pamutszövőszék. Indiai ősalakja (Leroi—Gourhan)

Egy 1368-ból származó, többek közt a Magyar Tudomány 1957. évf. 311. oldalán reprodukált bizánci Jób kéziratot díszítő miniatúra a deréköv okcidentális létezését bizonyítja. Az itt látható szék több szempontból képez átmenetet. Állványzata nincs, csak a nyüstök felakasztására: a lánchenger földmagasságban, villaalakúra faragott cövekekben nyugszik. A borda helyzetére nem tudunk következtetni, a nyüstök számára sem biztonsággal. Félreérthetetlenül felismerhető azonban a szövethengerből kiinduló és a derék mögött eltűnő szalag.

A nyüstöt a csiga felfedezése előtt fenntartó rugalmas vesszők egyetlen, eléggé korrumpált ábrázolásban maradtak fenn a boppardi Szevér-templom¹⁴

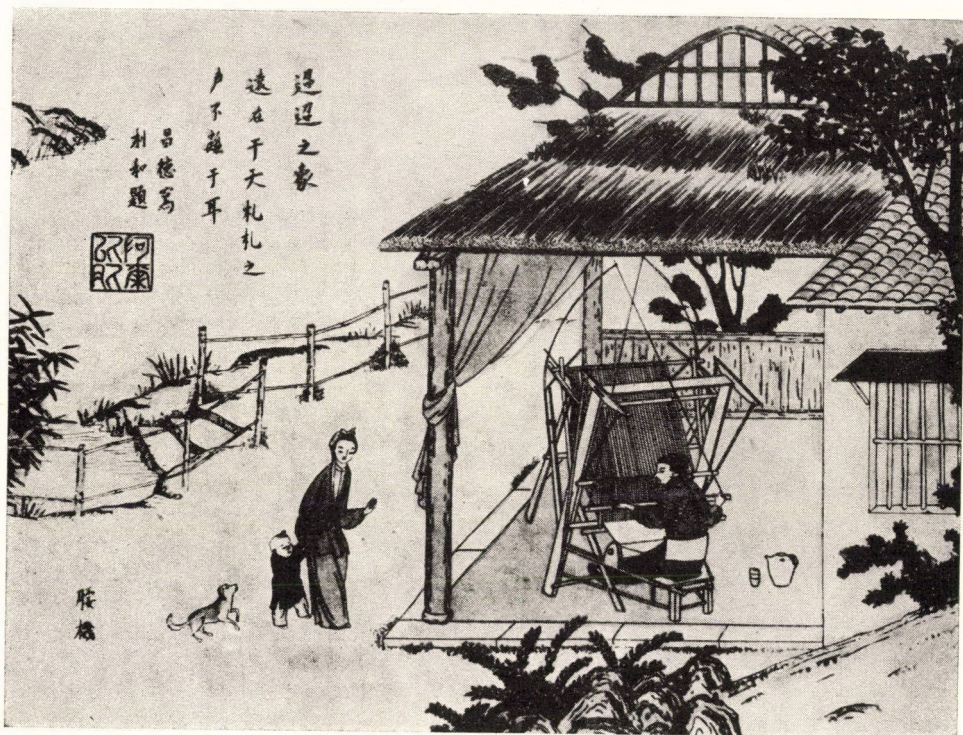
¹² Bossert: Geschichte des Kunstgewerbes, Berlin 1929. II. 41. kk. o.

¹³ Hasonlóképpen szövök szerkezetét az iszlám világában a turbánszalagot.

¹⁴ A templomot 1236-ban fejezték be. Későbbi renoválások alkalmával valószínűleg szakszerűtlenül átfestették (Feldhaus; Maschine im Leben der Völker, Basel, 1954. 279. o.).

1. A deréköves szövés amerikai formája

8. A kínai egynyüstös-deréköves szövőszék munkában. XVII. századi metszet

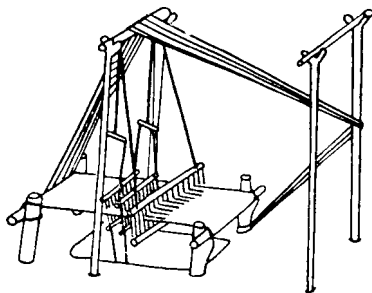

10. Lábitós szövőszék ábrázolása a XIII. század első negyedéből. Chartres (Brandt)

egyik freskóján. A textilipar különböző szerszámaival felszerelt takács-szent fejéig előrehajló vesszőn keresztpálca lóg, arról két zsinór halad függőlegesen az indokolatlan lábitóhoz. A szövőszékből himzóróma lett.

A rugalmas vessző szerepe azonban távolról sem elszigetelt jelenség e korban. Elég felidézni a lábajtású eszterga igen meggyőző példáját. Eredete középkori és a Bible Moralisée-beli miniatúrán ábrázolt megoldása pontos mása a mai erdélyi falusi orsós esztergának. A lábmunka és a rugózó vessző antagonisztikus szerepe a "két munkaeszköznél teljesen analóg.

Végül igen érdekes megjegyezni, hogy a *lábitó szerepe ebben az időszakban kezdődik csak. Mind az eszterga, a fűró és a köszörű lábitós meghajtásai, mind a rokka és az orgonapedál találmánya jellegzetesen középkori és összetartozó jelenség.*

7. A hindu pamutszövőszék zárt helyiségbeli változata. Etiopia (Leroi—Gourhan)

A lábhurkok is eljutottak nézetem szerint Nyugat-Európáig. Ezt igazolja Alexander Neckam ismert útleírása, amely 1180 körül keletkezett és a szövés legrégebb és kavéssé méltányolt leírását nyújtja.¹⁵ Neckam ugyanis kengyelekhez hasonlítja a lábitókat: „Textor terrestris eques est, qui duarum streparum adnitens apodiamento, equum admittit assidue etc.” Mivel a streparum < stirrop > stirrup: „kengyel” kifejezésre a szerző még visszatér és a választott kép csak így érthető, nincs okunk kételkedni.

Úgy látszik emellett, hogy a XIV. század elejéről származó konstanzi Kunkelhaus szövést ábrázoló freskója is kengyelalakú lábitóhurkot mutat.¹⁶ Eltűnését — és ez Európában korán következett be — az okozza, hogy csak vászon szöhető vele. A 3—4 és több nyüstös kötéseknél szükséges gyors váltás ki van zárva, mert a lábfejeket a hurkokba dugdosni nehézkes.

Mindebből levonható a következtetés: a lábitós szerkezet elve a deréköves-ferdesíkos távolkeleti szövésnél fejlődött ki.

Más kérdés, miképpen jutott ez a szerszám Európába. Megkönnyíti a nyomozást az a tény, hogy a kínai mintás selyemszövés nyomjelzőként kíséri a nyüstös-ferdesíki szövést: hiszen annak csupán egy változata. Ezt az bizonyítja mindenekelőtt, hogy a nagyobb selyemleletek között a taft, ripsz és egyszerű sávoly minták többségben vannak.¹⁷ Bizonyítja továbbá

¹⁵ De nominibus utensilium. Ismerteti az University of Wisconsin Press „Daily Living in the XIIth Century” c. kiadványában (Madison, 1952. 146. kk. o.).

¹⁶ A Ciba-Rundschau 1652. oldalon levő fénykép ilyen sejtet.

¹⁷ Palmyrában az arány 3 : 1, Birkában 4 : 1.

az, hogy kimutatható számos eredeti kínai kötésnek a vászonkötésből, sőt „fél”-vászonkötésből való származása, beleértve a döntő Han és Kozlov kötésekét.¹⁸ Az átvétel a nyugaton ismert eljárásokkal nem sikerülhetett kifogástalanul. Mi az ugyanis, ami az igazi kínai selyemszövetet megkülönbözteti utázataitól? 1. A fonalak sodratlansága és ennek következtében a szövet rendkívüli egyenletessége és lágy fogása. 2. A szövet nagy sűrűsége. 3. A mintázás láncirányú volta.

A selyemfonalak sodratlan állapotban való feldolgozását az otromba — len és gyapjú esetén azonban megfelelő — láncfeszítési módszerekkel nem lehet elképzelni. Ezért a korai utázatokra jellemző, hogy megsodorták a selyemfonalat, de ennek ellenére nagy merték megfeszíteni. Ilyen szövet a palmyrai S 6,¹⁹ vagy a Dura Europos 263. sz. szövete.²⁰ Jellemző az is, hogy a — már nyugaton készült — félselyem szövetekben a lánc teljesen tönkrement.²¹ Az idézett S 6 szövetet alkotó fonalak egyenlőtlen sodrata folytán a lánc átmérője 0,12—0,24 mm, a vetüléké 0,18—0,24 mm között ingadozik!

A kínai selyemszövetek sűrűségének leggyakoribb előfordulása 700—600/400—300 körül van, de nem ritkák az 1000 feletti láncsűrűségek.²² Az arány a két sűrűség között 43 szövet átlagában 2,03 : 1. Ugyanakkor a már idézett S 6 szövete 350—390/320—360, tehát csaknem 1 : 1. A Dura Europos 263 és 264 számúak pedig valósággal megfordítják az arányt (240/320 és 140/280!).²³ Félreismerhetetlen emellett, hogy a sűrűségek az átlagosnak jóval alatta maradnak.²⁴

Végül utánozhatatlan volt a láncfonallal történő mintázás. Míg a kínai szék a borda által lehetővé tette 1000 feletti láncsűrűségek egyenletes szövését, a Közelkelet — elsősorban Egyiptom, Szíria és Mezopotámia — a mai gobelin-technikának megfelelően sűrűn szőtt vetülékekkel mintázott. A vetülék-sűrűség 75 ókori szövet átlagában 400—500, de nem ritka pl. a biboresikoknál az 1000 feletti sem.²⁵ A paziriki LXXV/2 gyapjúsövet beállítására is 150/600, pedig közönséges 2 : 2 sávoly és a CXVII táblán ábrázolt gobelinről Rudenko ezeket írja : „E szövetek láncsűrűsége 22—24 fonal/cm, a vetüléksűrűség pedig meghaladja a 100 fonal/cm-t” és „... a vetülék oly sűrűn van bevetve, hogy a láncfonalak láthatatlanok”.²⁶ Kínában ezt a technikát — mint már említettük — nem ismerték; ezért selyemből nem is készültek szőnyegek stb.²⁷ Míg azonban a vetülékmintázás kézimunka marad és a szőnyegcsomózáshoz hasonlóan végzetes módon a vertikális székhez tapad : a lánemintázás

¹⁸ Endrei W.: A nagymintás szövés keletkezése.

¹⁹ Pfister: Textiles de Palmyre. Paris 1934. I. 42. o. „Tous les fils de chaîne ont une torsion à droite : la chaîne est peu tendue et le tissage ... lâche et irrégulier.”

²⁰ Rostovtzeff: The Excavations of Dura Europos, Final Report IV. Pt. II; Pfister—Bellinger: The Textiles. New Haven 1945. Szintén jobb sodratú és cénázott lánc. Pfister jóhiszeműen téved, amikor az erős sodrat láttán így ír : „... was intended to produce an extremely resistant cloth.”

²¹ Pfister szerint, mert káros (alkalikus?) iranyagot használtak. De a szövés módja sem lehetett igen kíméletes.

²² Az S 18 beállítása 1220/300.

²³ Ezek az arányok a gyapjú 1 : 2,59 átlagértékhez közelítenek.

²⁴ A selymek között egyelőbből csak egy durvább szövetet ismerünk, az S 17-est, amelyet sűrűség aránya és egyenlőtlensége amúgyis gyanússá tesz (310—410/310—410)

²⁵ Pfister: i. m. I. T2 = 1200; T3 = 1100; T16 = 1600!

²⁶ Руденко : Культура населения горного Алтая в скифское время. Москва, 1953

²⁷ Pfister: i. m. I. 59. o. „En Chine les tapisseries anciens sont rares et manquent totalement pour soie.”

mechanizálható. A mechanizálás lehetőségét a borda és az a tény adja, hogy horizontális széken tetszés szerinti mennyiségben helyezhetők el a hurok-álcák.

A kínai selyem mintarajzát a láncok alkották, ami az utánzókat méretetlen nehézségek elé állította.²⁸ Így azután a lánclebegéseket vetülékbegekkel alakították,²⁹ ami egészen szélsőséges eredményekre vezetett, yes fennmaradt gyapjúszővetek esetében, melyeknél a minta keresztben kszik.³⁰ Mivel a sodratlan lánc csak deréköves feszítéssel volt szőhető, szövő megsodorta és irtelte.³¹ A bordát sem ismerte még és kis fésűjének ak a vetüléksűrűség látta hasznát. Innen a kezdeti korban előforduló fortott arányú sűrűségek (ld. fent). A mintázás pedig igen primitív, elnagyolt, mintaelemek kicsinyek.³²

Mindezek a röviden vázolt körülmények távolról sem egyedül a mintás övésre jellemzőek, — hiszen akkor helyütt feleslegesen írának róluk. A zónságes taft vagy bordáskötés szövése komplex módon tapadt ahhoz, ort a selyem, mint olyan, feldolgozhatatlan volt az akkori nyugati székeken.³³

A kínai selyemszövés titka nagyon izgathatta az eredménytelen kísér-ekkel kínlódó takácsokat,³⁴ de az uralkodókat is. Még a VIII. században előfordul, hogy az arabok kínai hadifoglyaikat szövő tudományuk átadására sztetik,³⁵ de takácsok ide-oda telepítéséről a középkor végéig számtalan atunk van. A bizánci gineceum műhelytitkainak elárulóit szigorúan bünt-tek, az iparosok, illetve rabszolgák állandó rendőri felügyelet alatt dol-ztak.³⁶ Az ipari titkok szigorú megőrzése az ó- és középkor folyamán álta-ban eredményesnek mondható. A Plinius által ismertetett niello technika kát például az egyiptomi papoktól a késői középkori kolostorig sikerült gőrizni.³⁷ A szóbeli tradíció, a recept írásos szándékos kódosítása, a meg-mlítés és végeredményben az önérdék is okozták a bonyolultabb technikai

²⁸ „The West Asiatic weavers were certainly ignorant of just the mechanic ... were attempting to reproduce the effect ... translating it into the terms with which they were familiar ...” (*Coulin—Weibel*: Two thousand years of textiles. New York, 1952. 35. o.).

²⁹ *Coulin—Weibel*: „The earliest experiments must have tended toward completely covering the warps with the wefts.” — *Pfister*: Halabiyeh. Paris, 1951. 65. o. „... il est able qu'avant d'arriver au sergé on a renversé le tissage de Han en exécutant le me armure par la trame.”

³⁰ Ilyen a *Coulin—Weibel* 37 (III. század, Szíria), 38 (IV—V. század, Szíria) és eljesen hasonló technikájú *Schulze* 11 (V—VI. század, Egyiptom). Érdekes, hogy atálást illetően nagyok az ellentmondások: *Wulff—Vollbach*; Spätantike und kophe Stoffe, Berlin, 1926 a Weibel 37. szövetet az V—VI. századra teszi.

³¹ *Pfister*: i. m. 59. o.: „Aussi lorsque les tisseurs sassanides ont commencé sser des soieries en imitant l'armure chinoise ils ont adapté à leur tradition en ren-sant les rôles: sur une chaîne fortement tordue, et encollée ils ont tissé avec une ne de couleur sans torsions.”

³² *Pfister—Bellinger*: i. m. 263. o. alatt: „... the ornamentation is simple, a piece may possibly be the result of some such experimentation.”

³³ *Pfister*: i. m. A gépi előnyhöz a kínai szövő türelmét sorolja: „... le tissage aint ainsi dans des conditions délicates ne serait pas possible sans la grande habilité a patience du tisseur chinois.”

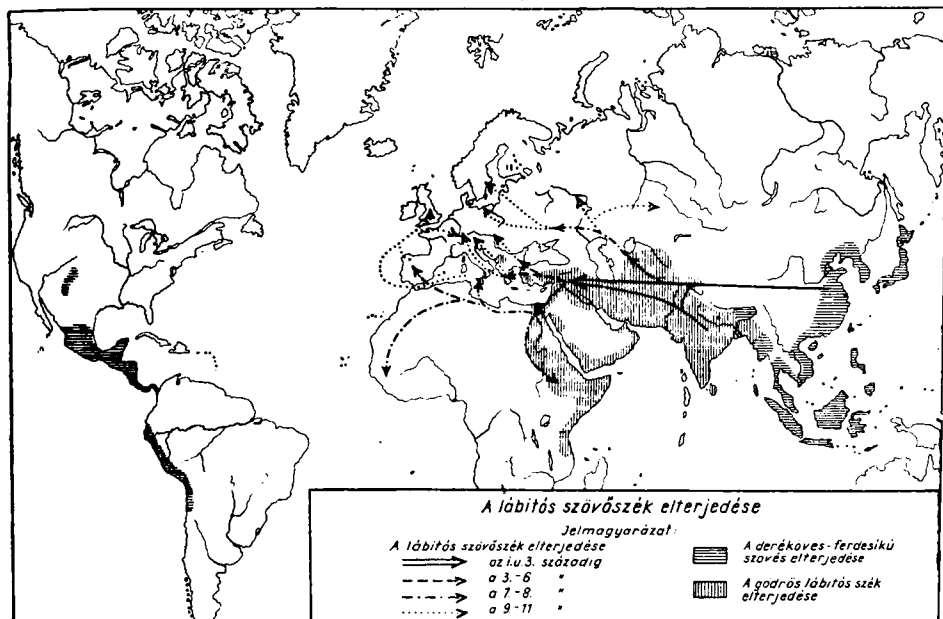
³⁴ *Coulin—Weibel*: i. m.: „Quite probably these unraveled many Chinese fabrics rder to find the secret formula.”

³⁵ A 751-ben Talasznál lefolyt vesztes csata után 762-ig arab fogságban volt huan írja, hogy a könnyű (talán gaze?) selyem szövőszékeket ők honosították meg araboknál.

³⁶ *Heichelheim*: Byzantinische Seiden (Ciba 84, 3132. o. — 1949).

³⁷ *Diels*: Antike Technik, Berlin, 1914, passim.

eljárások lassú terjedését. A selyemszövés titkát azonban végső soron csak a mintázásra sikerült következetesen megőrizni: a síma ferdesíkú-derél öves technológia természetesen kiszivárgott. Így azután a ferdesíkú és a ré vízszintes szövészek sajátos szinkrézise következett be, amely a függőleg szövés veszélyes ellenfelévé vált. A talaj felett néhány deciméterrel halac lánc alá gödröt ástak a takács lábai számára: így eleinte derékszíjjal, később anélkül szöhetett az új eljárással. A gödrös szövészerszám elterjedése máris Előázsiaiban és szomszédságában (Egyiptomban, Indiában) a legtömegesebb (térkép). Európában, ahol az éghajlat a földön ülést általában kizár

— amint a padlóra helyezett vánkost a szék váltja fel —, a gödrös szövészerszámot az igazi szövészek pótolta hamarosan. A felépítmény azonban még hosszú ideig hiányzik: a nyüstök és a borda (mai parasztházak) sem ritka jelenség ez) a mennyezetre voltak erősítve.

Fontos annak tisztázása, hogyan alakult át a vesszős nyüstemelőszám sikoptyússá, illetve lábitóssá. Ehhez tudni kell, hogy a távolkeleti selymszék ábrázolások nagyrészen a bordafésű kézbentartása valószínűleg az eredeti állapotot tükrözi. Az 50 cm széles, nádból készült szerkezetnél ez is okoz nehézséget, amint erre a következőkben ki is térünk. Amint azonos szélesebb és sűrűbb, vastagabb árut, tehát gyapjút, lent szöttek, a borda kézbentartani nem lehetett. Ugyanakkor nem minden országban nő borszövő, vagy más hasonló tartósan rugalmasan vessző, amely a szövőismertetett módját lehetővé teszi. Ezért aztán egy átmeneti megoldás született, a kétkarú emelő, mérlegszerű szerkezet.³⁸ Ez legtöbbször jellemző

³⁸ Legkorábbi kínai alakjára az Enc. Italiana XXXIII. „Tessitura” címszóval közölt rajzból lehet következtetni, amely egykarú emelő megoldást szemléltet. A láb még nem működik együtt.

open a húzós széken maradt fenn, csigás megoldású nyüstemelő-berendezéssel kombinálva a XIV. század óta maig.³⁹

Mind a borda, mind a vesszőket pótló csigás berendezés felfüggesztésére egyszerű kapuszerű felépítmény keletkezett, de még mielőtt az európai „szék” alakult volna. Ezért a csiga megalkotását Európának vindikálni legalábbis erénytelenség. Ennek bizonyága, hogy az alkalmazkodás a lánchenger egvalósítása előtti periódusban ment végbe: a teljes láncot csak úgy tudták mezőről behozni, hogy egy darabig a padló felett vízszintesen vezették, tután egy hengeren megtörve a mennyezet magasságában fali gyámon rugvó hengeren vetették át a végét, ezt pedig súly feszítette. A mai, Kiszsiától Abessziniáig honos szék a lánchenger nélküli típus legfejlettebb formája.⁴⁰ Végül az egyik legrégebbi ábrán, a már említett Hiob kéziratbeli övöszéken az európai szövőő a földön ül ugyan még, de a csiga jól kivehető.

Ezek szerint a szövőszékünk metamorfózisának három jól elkülöníthető formája volt:

1. a deréköves-ferdesíkú,
2. az előázsiai gödrös szerkezetű és
3. az európai szék.

Nem kétséges azonban, hogy a második fejlődési fok Európában is terjedt volt. Ma már csak az albán cinzárok használják.

Mikor jutott el az igazi húzós szék és vele vagy előtte a deréköves szövés záncba?

A korai átvétel mellett szól mindenekelőtt, hogy a biztonsággal a VI. századra datálható, csak lábitós széken készülhetett damaszt típusú selyemövek száma a bizánci terület több vidékén igen nagy, emellett több, állásnútlenül korábbra keltezett szövetről tudunk, amelyek nem tekintők már primitív próbálkozásnak. Ezek származási helye Egyiptom (Alexandria) és Szíria (Antiochia, Tyrus stb.). Nem képzelhető el megelőző fejlődés nélkül a Vatikánban őrzött csodálatos sokszínű selyemszövet, amely a VI. század első felére datálható, szasszadina hatástól mentes, mintaeleme több a nagyságú.⁴¹ Az átvétel régészeti bizonyága a tébai Epiphanus kolostor ársai során előkerült nyolc szövőgödör a lábitók nyomaival.⁴² A VI. században, tehát jóval az arab hódítás előtt Egyiptomba eljutott a lábitós gödörszék.

Egy fokkal problematikusabbnak látszik a technológia átvétele a nyugati országok által. A Római birodalom keleti része iparilag mindig is fejlettebb volt és magában foglalta a nagy textilipari központokat.⁴³ De nyugaton is voltak állami textilüzemek, gineceák.⁴⁴

A korai nyugati átvétel mellett kevés tanúbizonyosságot tudunk felmutatni. Az egyik az 1883-ban, ill. 1910-ben Szt. Paulinus trieri szarkofágjából

³⁹ Ilyent ábrázol posztószövőszéken az 1363 keltezésű ypresi „Kuerbock”, de még is gyakorlatban van, pl. a gobelinszéken is.

⁴⁰ Endrei, W.: A lábitós szövőszék az árpádkori Magyarországon. 323. o.

⁴¹ Schulz 28, Lessing, 6., Falke 68.

⁴² Usher: A history of mechanical inventions, 1954. 258. o. idézi Winlock és társai kutatásait publikációját.

⁴³ Ilyenek főleg Alexandria, a föníciai városok, Antiochia, később Bizánc, Athén, Konstantinápoly.

⁴⁴ Számszerint 19-ről van tudomásunk. Ezek képezték a flandriai textilipar alapját, Galliában hat állami szövődéről tudunk, de a római megszállás végén még Itáliában is volt gineceum a Notitia Dignitatum szerint Ventában (An Economic History of Ancient Rome, III. Baltimore, 1937).

előkerült selyemszövet-maradványoké.⁴⁵ A tetem 400 előtt került Trierbe és a benne talált hímezett felirat-töredékekből annak firenzei eredetére következtek.⁴⁶ Ha el is fogadjuk ezt a feltevést, a kismintás négyfonalas sávolybó fejlett iparra következtetni nem lehet. Sokkal biztosabb talajon járunk eg sensi relikviaburok esetében, amely azonban jóval későbbi keltezésű.⁴⁷ Anyag len és az igen nagy mintaelemből a húzós szék átvételére lehet következtetni. Feliratot is tartalmaz, amelynek kezdetlegessége az ábrázolásával vetekszik és ebből galliai vagy itáliai eredetre kell gondolni.⁴⁸

E két lelet már azért sem képez értékes adalékokat, mert utánuk hosszú csend következik. Míg a bizánci műhelyek termékeinek fejlődését a kritikai időszakban számos fennmaradt szövet igazolja, addig a nyugati maradványok teljes hiánya a fejlődés fennakadása mellett szól. Feltételezésünket alátámasztja Nagy Ottó követének, Liutprandnak beszámolója, aki 968-ban járt a bizánci udvarnál. Ebből kiviláglik, hogy a nyugati államokban a bizánciakhoz foható selyemszövetek nem készültek.⁴⁹ Még kevésbé valószínű, hogy ebből a hányatott periódusban megismerkedett volna a Nyugat az egyszerű lábitó székkel. Sokkal elfogadhatóbbnak látszik, hogy — mint sürűn történt — egyiptomi vagy szír mesteremberek telepedtek meg Dél-Galliában és Itáliában. Működésüket azonban félbeszakították a politikai események.⁵⁰

Az arab hódítás következtében a lábitós szövőszék a VII—VIII. század során eljutott Spanyolországba és Szicíliába, de Európába nem hatolt be. Vándorlásának ezután következő szakasza nem a selyemszék terjedéséhez igazodott, hanem a len és gyapjú szövésére is alkalmas hindu pamutsvöw székhez. Már érintettem, milyen primitív szerszám ez, négy cöveken, kőrúdon, egy gödrön, a bordán és nyüstökön, legfeljebb azokat tartó csigákó kívül nem kell hozzá egyéb, bár valószínű, hogy a vetélő korán társult ezekhez az alkatrészekhez.

A „Lábitós szövőszék az árpádkori Magyarországon” c. dolgozatomból igyekeztem leírni, miképpen jutott ez a hindu gödrös szék a szlávok közöttítésével Bizáncból a VIII—X. század során a Kárpátmedencébe. Az az ókifejezésre juttatott meggyőződés, hogy ezidőtájt az egész szláv terület ismerte már a lábitós szövőszéket, közben igazolódott. A nyelvészeti és néprajzi érvek mellett az ott ismertetett rekonstrukciós kísérletben döntő szerevan a régészeti leleteknek. Azóta a gödrös szövőszék bizonyosságán kívül sikerült

⁴⁵ *Reininger*: Ein florentiner Seidengewebe aus dem 4. Jh. n. Ch. Ciba 38. 1427. (1939).

⁴⁶ A felirat maradványbetűi: „... ORENTIA OF ...” (Florentia officina [?])

⁴⁷ Ismerteti *Dreger*: Künstlerische Entwicklung der Weberei (Wien, 1900)

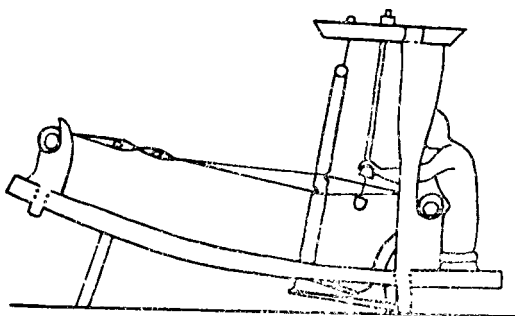
⁴⁸ A „Mater domino” forma („mater domini” helyett) a meroving dialektó sajátja, de Olaszországban is előfordul. „Bei dem einfachen Materiale und den rohó Formen, kann man wohl an eine Entstehung außerhalb der Hauptsitze der damaligó Kultur denken.” (*Dreger*) A szír—mezopotámiai kísérletek ismeretében nem lehetú ilyen szigorúak: a technika átvétele igen nehéz.

⁴⁹ A követ Konstantinápolyban vásárolt selyemszöveite a határon elkobozzóó A közte és a vámtisztviselő között folyt vita folyamán kiderül, hogy a bizánciak foró tartják maguknak az ilyen kelmék viselésének jogát. Liutprand azt hazudja, hogy náló a koldusok és pásztorok hordanak ilyen ruhát. A görög meghökken és azt kérdezi tó honnan szerzik. „Venice és Amalfi kereskedőitől” — hangzik a válasz. A hivatalnó erre felsorolja a csempészésért járó büntetéseket, mert el sem tudja képzelni, hómáshonnan származhatnának, mint a bizánci birodalomból. (Ld.: *Dreger*, i. m. 56. 60. o.)

⁵⁰ *H. Pirenne*: Geburt des Abendlandes. Berlin, 1939. Passim.

Méri Istvánnal együtt kimutatni a jellegzetes keleti fonalfelvetési mód alkalmazását ugyanazon szövőkunyhókban.

Ezeket a XIII. század első felére vonatkozó adatokat kiegészítik a lengyel ásatások eredményei. Opolében még 1931 folyamán tártak fel „egy kunyhóban XII. vagy XIII. századból származó két-két vetélőt, nyüsttartó csigát... továbbá földbevert függőleges karók nyomait, amelyek a szövőszék maradványait képezték”.⁵¹ A gdanski ásatások során pedig 1951 óta a lábitós szövőszékre jellemző számos alkatrész került elő. Közük a 8. települési rétegben (1140—60) talált csiga⁵² kitűnően csatlakozik az említett opolei és az alábbiakban ismertetendő sigtunai csigához, a vele egykorú lánc- (helyesebben irányító vagy mell-) henger⁵³ és több szövőszék-deszka-

9. A Gdanski szövőszék rekonstrukciója (Kamińska—Nahlik)

alkatrész.⁵⁴ Utóbbiak részben a XI. század első felébe nyúlnak vissza (14. települési réteg). A szövőszék alkatrészek alapján készített rekonstrukciós kísérletet adja 9. ábránk.

Ezeket az adatokat egy további elszigetelt lelet erősíti meg, a svédországi Sigtuna 1935. évi ásatásai során előkerült nyüstcsiga.⁵⁵ Publikálói a stratigráfia alapján XII. századnak mondják, de aggodalmukat fejezik ki e korai időpont miatt. Ma már látjuk, hogy a lelet jól illik a kérdéses korba, sőt az opolei csiga Holubowicz szerinti rekonstrukciójával szinte tökéletesen egyezik.⁵⁶

Mindezek után érthetővé válik, hogy Nyugat-Európa nem a selyemszövőszék adaptálása útján ismerte meg a lábitós szövőszéket. Sőt, felmerülhet egy észak-déli irányú közvetítés gondolata is, hiszen Flandria, Észak-Franciaország és Anglia normann kapcsolatai egyformán utalnak Sziáliára és Skandináviára. Nem fogadható el viszont a lábitós szék flamanid eredetének gondolata.

Ezt Váczy Péter veti fel, egyébként kitűnő és végkövetkeztetéseiben helyes dolgozatában.⁵⁷ A lábitós szövőszék autochthon eredetének azonban ellentmond az egész szituáció. A lábitós szövőszék selyemtípusa Spanyol

⁵¹ Nasz, A.: Opolo. Wrocław, 1948. 40. o., idézi Kamińska és Nahlik: i. m. 44. o.

⁵² Uo. 48. o. 14. ábra.

⁵³ Uo. 13. d. ábra.

⁵⁴ A szövőszék rekonstrukcióját ld. uo. 44. s. köv. o.

⁵⁵ Ismerteti Geijer—Anderbjörk, Folk-Liv, 1939, 2—3. 232—41. o.

⁵⁶ Hensel, W.: Słowianszczyzna wczesno-Sredniowieczna. Warszawa, 1956. 227. o. 201—2. ábra.

⁵⁷ A szövőipar technikai és szervezeti átalakulása Flandriában a 11—13. században. Annales Sectio Historica, I. 1957. 64—83. o.

országtól Szicílián és a szíriai keresztény államokon keresztül Konstantinápolyig jól ismert, a pamutzövözék pedig Skandináviától Magyarorszáig. Le kell emellett szögezni azt a Váczy által is elfogadott tényt, hogy a Kelet a XV. századig technikai tekintetben szinte minden területen fejlettebb volt Nyugat-Európánál. A kérdés kitűnő ismerője, Needham ennek így ad hangot: „Technical inventions . . . show a slow but massive infiltration from east to west throughout the first fourteen centuries . . . Untill the 15th century West European technology may be said to have been less advanced, than that of any other Old World region.”⁵⁸ Ezért nem szabad a cambridgei Trinity College kéziratának sokszor ábrázolt szövőszékábrázolásában egy átmeneti formát látni — mint Váczy teszi —, mely „már lábitókkal működött . . . de még alkalmazkodott a hagyományos típus függőleges síkjához”. A rajz, otromba perspektivahibái ellenére, egyszerű lábitós széklet mutat csakúgy, mint a vele közel egykorú chartresi üvegfestmény (10. ábra), melynek nem kevésbé naiv ábrázolásával sem lehet másra, mint a vízszintes síkú szövésre következtetni. Az általa javasolt interpretáció különben is egy sereg műszaki abszurditást vonna maga után.⁵⁹

A vázolt fejlődésmenetet támasztják alá azok a vizsgálatok is, amelyeket egyes szövőszék-alkatrészek — köztük főleg a borda — történetét illetően végeztem.

Johl elutasítja Garstang azon állítását, hogy az általa felfedezett bordafésűk az egyiptomi középbirodalom idejéből származnának.⁶⁰ Ugyanakkor azonban nem retten vissza attól, hogy egy 18. dinasztiaiabeli takácsgödör alapján kijelentse: a lábitós-nyüstös, akasztott bordaladás szövés akkor már létezett!⁶¹ Másoknál is feltűnik ez a merész elgondolás: Spiegelberg pl. a *mr.* hieroglifában is stilizált bordát lát.⁶² Johl azonban önmagával kerül ellentmondásba, amikor más helyütt helyesen azt igyekszik bizonyítani (amivel mi is egyetértünk), hogy a kezdetleges hurokpálcás vízszintes szövés legalább a X—VIII. századig fennállt.

Igen sok érv szól az ellen, hogy korai időkben bordával lehessen számolni. T. Midgley mutat rá a döntő ellenérvre, amikor kihangsúlyozza, hogy a fennmaradt egyiptomi szövetek láncsűrűsége egyenetlen.⁶³ Emellett tény, hogy legrégebb gyapjúsövetmaradványainknál sűrűbb a vetülék a lánc beállításánál.⁶⁴ Egy bizonyos sűrűségi határon felül ugyanis bizonyára elkerülhetetlen a bolyhos, gubancolódásra hajlamos gyapjúfonalak összeakadása: rendezőeszköz hiányában a teltebb szövetek ezért nagy vetüléksűrűséget

⁵⁸ *Needham: Science and Civilization in China, I. Cambridge, 1954. 222. o.*

⁵⁹ Többek közt lehetetlenné válik a lábitós szádképzés és kezelhetlenné a jól látható borda. Az állványzat függőleges karói egymás mögött helyezkednek el, olyannyira, hogy a takács lábait teheti közéjük. Helyesen jegyzi meg Váczy, hogy a vetéltől alulról felfelé kellett volna dojni. Ez nemcsak „fárasztó”, hanem lehetetlen.

⁶⁰ *Johl: i. m. 42—43. o. Garstang: The Burial Customs of Ancient Egypt o. művében két olyan bordát ismert, amelyek a 12. dinasztia korabeli sírok rétegeiből kerültek elő. A datálás ellen Ling Roth is tiltakozott.*

⁶¹ *Johl: i. m. 45. o.*

⁶² *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde, 45, 88. o.*

⁶³ „No reed was used, so that . . . there is a great irregularity in the spacing of the warp threads as compared with modern fabrics; . . .” (idézi *Lucas, i. m. 167. o.*).

⁶⁴ Ebers alapján a XIV. kötet „Weberei” szír—palesztin leleteink a következő beállításokat mutatják: 140/260, 110/190, 70/120, 80/200, 160/240, 90/110. Átlag: 1 : 1,42.

kaptak. Innen származik azután a gyapjú és sávolykötés már említett korai komplitása és az, hogy a lennél ez a jelenség nem lép fel. Legrégibb ismert gyapjuszöveink egyike a paziriki 2. és 3. kurgánból származó piros sávoly szövet.⁶⁵ Beállítására 150/600 volt, de nem állott magában: egy másik (2. kurgánbeli) mintás szövet beállítására 110/540—560.⁶⁶ Sajnos nem hozzáférhetőek a Stein Aurél által felfedezett szövetek adatai. A palmyrai szövetek azonban egészen hasonló adatokat nyújtanak,⁶⁷ de itt már gyakran találkozunk vászon- és ripszkötéssel is. Az arány ennek ellenére a már említett 1 : 2,59. Csak Halabiyehben, tehát a VI. században észlelünk további romlást, míg végül Birkában, vagyis a X. században teljesen megfordul a helyzet, a lánceállítás a sűrűbb. A finomabb — Geijer által importszövetnek mondott⁶⁸ — darabok aránya ugyanis 2,5 : 1, tehát a fordítottja.⁶⁹ Sajátosan illeszkedik ez az előzőekben mondottakhoz: nyilván ismerték már a X. században Flandriában vagy Svédországban a bordát.

Más a helyzet a lennel. Egyiptomban a gyapjú tisztátalannak számított,⁷⁰ amit a zsidó vallás is átvett: tilos volt a len és gyapjú összeszövése.⁷¹ Márpedig egyiptomi lenszöveink között rendkívül nagy lánecsűrűségek fordulnak elő,⁷² és még Palmyrában is 1,41 : 1, Birkában 1,25 : 1 az arány. 70—120 fonálnak egy cm-nyi területen való rendben tartása már súlyos probléma és nem meglepő, hogy sokan kerestek erre magyarázatot, sokféle leletet szerepeltettek ilyen feladattal.⁷³ Petrie Flinders egy gurobi rovátkolt faszerszámot tesz meg láncrendezőnek,⁷⁴ ez azonban a rovátkák távolsága miatt nagy sűrűségű szövetek készítésére alkalmatlan volt. A cséppálcák létezéséről már szóltunk, Egyiptomból ismerünk ilyeneket, és ismerjük a gyékényszövés megfelelő rendezőszerszámaikat is. A kérdés feldolgozói nem említik, pedig a beni hasszani ábrázolásból és a szolgaszobrok alapján igen plauzibilis egy további rendező módszer: az elválasztó zsinóroké, közvetlenül a lánchenger közelében.

Úgy érezzük azonban, hogy a fogasborda hiányát bizonyító érvek egész sora is gyenge amellet a tény mellett, hogy mind az ábrázolások, mind a leletek a gyapjúnál és lennél a *szövőkard* használata mellett szólnak. Ez a szerszám a legtöbb esetben két célt szolgált: élére állítva szádat képezett,⁷⁵ majd a vetülék bevetése után leszorították azt vele. Rendező szerepe nem volt és nem is lehetett. Alakja valóban erősen hasonlít a kétélű egyenes kardhoz és akárcsak a hurokpálca vagy a cséppálcák, mind topográfiai, mind

⁶⁵ Rudenko: i. m. 150. ábra és LXXV/2. tábla.

⁶⁶ Uo. e szövet definíciója igen bizonytalan: hol azt állítja a szerző, hogy vászonkötésű, hol azt, hogy „kétoldalal”, „sokszínű, ornamentális”. Talán gobelin-szövetről van szó.

⁶⁷ Pfister: i. m.: L 7: 160/630; L 81: 150/600.

⁶⁸ W10—21 összesen 56 darab igen finom gyapjú-muszlin!

⁶⁹ Az említett szövetek között nem ritka az 500-nál nagyobb lánecsűrűség.

⁷⁰ Herodotos II, 81. szerint gyapjúholmit nem is temethettek el velük.

⁷¹ Deut. 22. 11.

⁷² Braulik: Altägyptische Gewebe c. művében (Stuttgart 1900) 720, 840 és 1300-as sűrűségeket említ.

⁷³ Említést érdemel Johl már idézett magyarázata, Petrie „warpspacer” lelete és Ling Roth rekonstrukciói.

⁷⁴ Közli Johl; i. m. 30. ábra.

⁷⁵ A dunántúli tarisznyaszövésnél a zezbolica és nyüst mellett ez a „nyitófa” feladata. A nyitófa lényegében szövőkard. (Magyarság néprajza I. 295. o., ill. 321. o.); Ébner S.: A szőrtarisznás mesterség Dunántúlon (Értesítő, 1931. 160. o.).

históriai értelemben általános előfordulású, primér eszköz. Egyiptomban csakúgy használatos volt,⁷⁶ mint az inkáknál,⁷⁷ ma pedig Polinéziában a ferdesíkú szerszámon, vagy az észak-amerikai indiánok vertikális székén. Míg az egyszerű nyeles kard ezek szerint egyaránt használható a legkülönbözőbb szövési eljárásoknál, a kétnyelű biztos jele a horizontális szövésnek. Johl téved azonban, amikor az egyiptomi kard csúcsa felé eső tenyér szélességű bevágást a kétszemélyes kiszolgálás bizonyosságának tekinti.⁷⁸ A berlini kard teljes hossza ugyanis 62 cm, a két kéznek szánt középső szélesség 48 cm: szabvány szélesség egy személy részére.

Szinte meglepő az első igazi kétnyelű kardokkal való egyezés. Ezek türingiai alemann-sirokból kerültek elő és teljes hosszuk 66 cm. Érdekes megemlíteni, hogy ugyancsak alemann-sirokból kerültek elő a meroving-korszak idejéből a legfinomabb birikai gyapjúmuszlinokhoz hasonlítható szövetek,⁷⁹ aminek alapján A. Geijer a császári szövődék flandriai továbbvirágzására következtet.⁸⁰ Mindazonáltal nem tartom valószínűnek, hogy a népvándorlás idejében a horizontális lábitó nélküli szövőszéket a volt császári ginceák ismerték volna. Inkább vándorló, Dél-Olaszországot megjárt germán törzsek közvetíthették.

Felmerül tehát az eléggé talányos kérdés: mikor és hogyan történt meg a mai értelemben vett zárt borda kialakítása? Ennek tisztázására először röviden ki kell térni a lánc rögzítésének kérdésére.

A láncenger — habár az egyiptomi típusú széken megvolt — a lábitós széken csak igen későn jelentkezik. A felvetés eredménye nem a szövet szélességének megfelelő párhuzamos fonalréteg, hanem egy karvastagságú fonalköteg, amelyet rövid hurkokban vagy gombolyagban rögzítenek: a lánc. Neve is ebből ered mind a magyar, mind a német nyelvterületen.

Míg a korai ábrázolások (az említett Cambridge-i vagy bizánci rajz) már láncengeres megoldást mutatnak, a néprajzi adatok óriási területen igazolják az azt megelőző állapot létezését. Három fokozat figyelhető meg.

A *gödrös szövés* láncenger nélküli fajtája Indiától Belső-Ázsián át Egyiptomig, Abesszíniáig és a Balkán-félszigetig van elterjedve. Kétségkívül a legprimitívebb eljárás, bár ennek egy prototípusa, az ainu-szerszám még kezdetlegesebb. Ennél a megoldásnál a lánc vagy teljes hosszában a föld felett van kifeszítve, vagy szobában, a mennyezetre akasztott gombolyagban végződik.⁸¹

A fejlődés következő fokának emlékei igen gyérek: a *mozgó szövőszék* változatai ma már teljesen kihaltak. Indiai és egy dél-amerikai (spanyol) példa mellett egy csángó emlék is akad. Fodor Áron takácsmestertől tudom, hogy a század elején egy kővel a földön rögzített láncnak a feldolgozása során a könnyű szövőszék-alkotmányt közelítették egyre jobban a lánc végéhez. A szövő egyszerűen megemelte a széket és egy lépéssel előrevitte.

⁷⁶ Berliner Museum Nr. 8930.

⁷⁷ Eredeti szövőszerszám, Berlin, Museum f. Völkerkunde.

⁷⁸ I. m. 40. o.: „Dies deutet darauf hin, daß das Schwert von zwei Menschen regiert worden ist.”

⁷⁹ *Veeck*: Die Alemannen in Württemberg. Leipzig, 1931, idézi A. Geijer; i. m.

⁸⁰ Említi, hogy Nagy Károly Harun al Rásidnak ilyeneket küldhetett ajándékba: „Pallia fresonica . . . quae in illis partibus rara et cara comperit” (Monachi Sangallensis de gestis Karoli Magni).

⁸¹ Ld. pl. *Ephraim* 32., 48. vagy *Leroi—Gourhan* 528. ábra.

A harmadik — semmivel sem fejlettebb — lánchenger nélküli megoldás az északi népek körében terjedt el, nyelvészeti megfontolások alapján a tatár hódítás után. Manninen és Sirelius leírásai szerint⁸² éppen keleti rokonainknál van elterjedve leginkább egy sok változatú, szobában használatos szövőszék-család, amelynek közös jellemzője a *cövek*, amelyre a láncceréje erősítve van. Közülük a legfejlettebbek a mordvin és cseremiszi állványok, csak éppen a lánchenger helyén függőleges karó áll.

Mindhárom típus kétségkívül igen ősi, és erre utal, hogy a lábító szövés nyugatra vándorlása olyan korai időszakban zajlott le, amikor a felvetés mai elve sem létezett még. A bordafésű feladata ekkor még elsősorban a láncceréje rendbentartásában állt. Emellett szól az is, hogy az ismertett szövőeljárások nagy részénél a bordát még kézben tartják. Sőt létezik köztük egy, amelynél a borda láncceréző szerepe annyira hangsúlyos, hogy szövőkarddal verik be a vetüléket!

Ezt figyelhetjük meg egy igen ősi szerszámnál, a Japán őslakosságát képező ainu deréköv szerszámanál. A szabályos kard mellett külön bordafésűvel rendelkezik, de ez a láncceréje és a természetes szádat képező rúd között helyezkedik el. Így teljesíti hivatását: az egyiptomi példánál is feltételezett, de ismeretlen láncceréző, szélesítő feladatot.

Már kitértem arra a rendkívül jelentős szerepre, amely a bordának a lábító munka keletkezése során jut. Alig hihető, hogy valaha is rekonstruálható lesz, miképpen valósult meg a döntő újítás: a ceréző bordafésű és a szövőkard szerepének egyesítése, vagyis a borda előrehozatala. Biztosnak csak az látszik, hogy ez a lépés a kínaiaknak köszönhető és hogy a selyemszövés kapcsán merült fel ez a szükséglet, amikor nagy sűrűségű, kétféle (alap- és mintázó-) lánccal készült szöveteket állítottak elő. Ilyenek pedig az i. e. I. évezred első felében már feltételezhetők.

Itt kell kitérni arra az érdekes jelenségre, hogy a korai selyemszöveteknél néhol igen jelentős láncceréje sűrűség ingadozásokat lehet tapasztalni. Egy palmyrai szöveten,⁸³ amelyen egyébként is hemzsegek a fűzési és nyüstemelési hibák,⁸⁴ a 250—320 között ingadozó vetüléksűrűség mellett, 5 cm távolságban 425—342 irányú sűrűségcsökkenést találtam a szövet közepe irányában. Az erősen megrongált darabon több mérést eszközölni nem lehetett, bár más magasságban feleúton 392 értéket nyertem. Azt a következtetést mégsem lehet levonni, hogy ezek a kínai selymek borda nélkül készültek volna.

A magyarázat igen egyszerű. A szövés folyamán a láncceréjakra állandó húzóerő hat. Ez okozza azt, hogy a vetülék idomul inkább a feszítettebb láncceréhez. A beugrás és zsugorodás jelenségei azonban nem egyszeri történés rögzített eredményei, hanem folyamaté: tudjuk (bár alaposan még ki nem vizsgálták), hogy a beverés pillanatától fogva a szövethengerre való végleges feltekerésig állandóan gyengülő erővel hat a húzóerő, a vetülék a szövet szélességét alakváltozásának megfelelően csökkenti igyekszik. A szakítóvizsgálatnál szembe tűnő ez a jelenség: a szövetsík szélterében erősen összehúzóódik és a szélső ívelt fonalak erősen sűrűsödnek, a középső egyenesek nem.

⁸² *Manninen*: Die finnisch-ugrischen Völker (Leipzig, 1927) — *Sirelius*: Die Handarbeiten der Ostjaken u. Wogulen (Helsinki, 1904).

⁸³ S 10.

⁸⁴ Az a benyomásunk, hogy selejtnek tekintették és ezért át is húzták. Vagy itt is korai nyugati próbálkozással állunk szemben; ennek azonban ellentmond a minta.

Modern szöveteinken természetesen a szélfeszítő miatt ez a sűrűségváltozás elhanyagolható. Tehát nem következtethetünk egyébre ókori selyemszövetek e tulajdonságából, csak a *szövetfeszítő hiányára*.

Nem kétséges tehát, hogy a borda és ezzel a lábitós szövés legkésőbb az i. u. IV—VI. században ismert volt a Földközi-tenger keleti medencéjében.

A borda a kínai selyemszékkel együtt került nyugatra, azonban tévedés lenne azt hinni, hogy az egyszerű lábitós székekkel együtt el is terjedt mindenütt. Sem India egyes tájain,⁸⁵ sem az afrikai Vej-négereknél⁸⁶ a lábitó nem kapcsolódik a bordával: itt a kard megtartotta eredeti szerepét.

Hol következett be a *borda felakasztásának* rendkívül fontos lépése? Ezt a problémát senki sem feszegette idáig, pedig a munka egyszerűsítése szempontjából talán még döntőbb az előzőknél.

Nézetem szerint ott következett be, ahol súlya meghaladta a takács erejét. A borda súlya két okból nőhet:

- a) anyaga fajsúlyának növekedése folytán;
- b) szélességének növekedése miatt.

Megállapítható, hogy közelkeleten a korai középkor idején mindkét jelenség megfigyelhető.

Szakirodalmunk azt tartja, hogy John Kay az acélfogas borda feltalálója, holott a kairói múzeumban van egy kopt időkből származó vas- (talán inkább acél-) fogas borda.⁸⁷ A kopt bordák sűrűsége már elég tekintélyes,⁸⁸ nem beszélve arról, hogy a fémfogak komoly beágyazást követeltek. Minden jel mellett szól, hogy a VI. században a bordát már gypjú és len feldolgozásánál alkalmazták.

A másik szempont különösen Perzsiára irányítja figyelmünket. A kopt bordák között még egészen keskenyek is akadnak, bár a berlini 63 cm, az említett vasfogú 66 cm, a liverpooliak 68,6 és 73,7 cm szélesek. Ugyanakkor azonban a szasszanida szövetminták már e korban is jóval szélesebb szövetekre engednek következtetni. Egy IV. századbeli szasszanida selyemszövet — mely len lánccal és igen sűrű vetülékű sávolyban készült — 50 cm széles mintaeleméről nem tehetjük fel, hogy a teljes szélességet vette igénybe. Egy másik, VI—VII. századbeli perzsa szövet mintaeleme 87 cm⁸⁹ és fennmaradt a szomszéd mintaelem egy része is.

A borda felakasztásának tényét ebben az időben fentiek mellett a fennmaradt darabok masszív szerkezete és az is igazolja, hogy valamennyi példányon a felfüggesztéshez szükséges horony megvan.⁹⁰ Egyes helyeken a teljesen kifejlett lábitós széken is hiányzik a függőborda, mint pl. a baskiroknál.

A lábitós szövés két további jellegzetes alkatrészét csak érintem. Vetélő semmilyen más szövéstechnikánál sem ismeretes és így korai feltűnése a kopt régészeti anyagban⁹¹ és az opolei ásatás leletei között⁹² csak alátámasztja a

⁸⁵ A hindu szövőszék primitív voltát tanúsítja egy másik, *E. Henneter* (Die Kasten d. indischen Färber, Ciba 2. 1936) által közölt kép is.

⁸⁶ Enc. Italiana „Tessitura” címszó alatt.

⁸⁷ *Johl* közli Ling Roth alapján, i. m. 43. o.

⁸⁸ A liverpooli daraboké 60/dm körül, a berlinieké 50—60 között.

⁸⁹ *Schulze*: i. m. 39. o.

⁹⁰ *Johl*: i. m. 43. o. Az ábrázolt példányon a baloldali kis deszkát tévedésből fordítva illesztették a helyére, s így a horony csak jobboldalt látható.

⁹¹ *Johl*: i. m. 47. ábra.

⁹² *Hensel*: i. m. 224. o.

fent állítottakat. Kevésbé szerencsés a helyzet a nyüst tekintetében. A hurokpálcától csak abban különbözik, hogy alulról és felülről egyaránt vezérli a láncfonalat,⁹³ de maradandó farésze csak két botocska, amelynek azonosítását talán meg sem kísérelték az ásatók.

*

Összefoglalva a mondottakat, az alábbi fontosabb tézisek állíthatók fel:

1. A távolkeleti ferdesíkú, deréköves szerszám a kínai selyemszövőszék őse.

2. A kínai selyemszövés és a hindu gödrös pamutszövés technikájának nyugat felé való vándorlása eredményeképpen a lábitós szövés az i. u. IV—VI. században érte el Európát.

3. Bizánci vagy kazár közvetítéssel Kelet-Európában, arab és talán normann közvetítéssel Nyugat-Európában terjedt el a lábitós szövés legkésőbb a IX—XI. században.

4. Ugyanebben az időszakban minden arab befolyású afrikai területen, a XII—XIV. században pedig az egész orosz síkságon elterjedt.

5. A lábitós szék első alakja egynyüstös, deréköves, vesszős megoldású, ferdesíkú volt, és ezeket a szerkezeti elemeket az Európa felé vezető úton fokozatosan vesztette el.

6. A függő borda és csiga a IV—VI. században Előázsiában, a szövetszélesítő már Európában keletkezett.

A szövőszék alakváltozását illetően az alábbi elvi táblázat készíthető, persze a megjegyzéssel, hogy a fejlődés nem egyformán és nem mindenütt ment végbe.

	A távolkeleti deréköves szövőszerszámon	A szövőszerszám vándorlása során		
		i. u. III. századig	IV—VIII. század	VIII—XII. század
Szövés síkja	30—60°-os lejtés	5—10° lejtés		
Szad.....	felváltva alsó és felső század	t e l j e s s z á d		
Szadváltás eszköze ...	rugalmas	vesszők	kétkarú emelő	sikolytú, majd csiga
Szadképző testrésze	kéz	lábujj	lábfej kengyelben	lábitó
Beverés módja	kard	kéziborda	függő borda	
Lánc feszítése	derékkel	zsinórral	l á n c h e n g e r rugalmas vesszővel	
Nyüstök száma	hurokpálca	1—2	2 é s t ö b b	
Szövetfeszítő	—	—	v a n	

⁹³ Anderson: Forms and Names of Heddles (Folkiv, 1950—51. 60. o.).

WALTER ENDREI

ENTWICKLUNGSGESCHICHTE DES TRITTWEBSTUHLES UND SEIN ERSTES
ERSCHEINEN IN EUROPA

(Zusammenfassung)

Von Fach- und Nachschlagwerken wird noch heute durchwegs behauptet, der Trittwebstuhl sei ein europäisches Produkt und zuerst im 13. Jahrhundert nachweisbar. Vorliegende Arbeit setzt sich zum Ziele diese Behauptungen zu entkräften und den wahrhaftigen Vorgang — wenn auch nur in seinen wichtigsten Zügen — zu rekonstruieren.

Einleitend wird ein Versuch unternommen die Entstehung des Trittwebstuhles aus einem der primären Webverfahren abzuleiten. Es scheint gesichert, daß der Lendenwebstuhl als Ausgangspunkt anzunehmen ist, nicht nur wegen der zahlreichen nachweisbaren Übergangsformen, sondern auch weil die Füße des Webers nur bei ihm unter der Webebene Platz nehmen. Das Vordringen der Seiden- und Baumwollkultur im ausgehenden Altertum und im frühen Mittelalter werden im Zusammenhang mit der westwärtigen Wanderung der beiden Grundtypen des Trittwebstuhles untersucht. Zweifelsohne war der Trittwebstuhl — wahrscheinlich als Lendenwebstuhl — im 6. Jahrhundert im Oströmischen Reiche wohlbekannt. Neben der archäologischen Evidenz (koptische Webgruben, -blätter, -schützen) beruft sich die Studie auf ethnographische Argumente und auf den Umstand, daß der Trittwebstuhl bereits vor dem 10. Jahrhundert ins Karpatenbecken von Byzanz aus eingedrungen war (*Endrei, W.: Lábitós szövőszék az árpádkori Magyarországon, „Magyar Tudomány“ 1957. S. 309—329*). Weiterhin wird ausgeführt wie der Trittwebstuhl unter den Arabern in Spanien und Sizilien Eingang fand (8.—10. Jahrhundert) und spätestens im 11. Jahrhundert Osteuropa sowie Skandinavien erreichte. Besonders der Ausgrabungen von Gdansk, Opole und Sigtuna wird Erwähnung getan. Die anschließenden Gedankengänge sollen endgültig mit der falschen Hypothese einer autochthonen westeuropäischen Erfindung abrechnen. Ist es doch als völlig unwahrscheinlich zu betrachten, daß England, Frankreich oder Flandern, die durch Kreuzzüge und Handel in dauerndem Kontakt mit dem Nahen Osten standen, den Trittwebstuhl nicht kannten und ihn unabhängig „wiedererfanden“. Die orientalische Existenz des Trittwebstuhles ist nämlich bereits für die Han-Zeit über jeden Zweifel erhaben.

Es folgt nun eine Analyse der Entwicklung einzelner Webstuhlteile, wie Blatt-Breithalter, Kettenbaum usw.

Zusammenfassend werden die aufgestellten Thesen formuliert und eine chronologische Fassung in einer Tabelle gegeben. Aus beiden geht eindeutig hervor, daß die Durchdringung Europas mit dem Trittwebstuhl zwischen dem 6. und 11. Jahrhundert sich allmählich vom Süden und Osten aus vollzogen hat.

A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán

Ma nem szorul többé részletes bizonyításra, a történelmi ismeretelméletnek egyik alapvető tétele, hogy a történeti létnek, főként a társadalmi viszonyoknak és a gazdaság társadalmi szerkezetének a helyes minőségi értékelése szempontjából elsőrendű jelentőséggel bír a történeti valóságnak, az egyes jelenségeknek számszerű, mennyiségi megismerése. Az erre irányuló törekvés, az úgynevezett statisztikai módszer tudatos alkalmazása csaknem egyidejűleg bontakozik a kritikai bázison épülő modern történettudomány fejlődésével; középkori vonatkozásban a gyakorlati írásbeliség általános fejlődéséből adódó kedvezőbb forrásadottságok révén elsősorban a várostörténet területén.¹ Perszo időbe telt, amíg ez a módszer, komoly kritikai tartalommal telítődve, valóban tudományos módszerré fejlődött. A kezdetek bizony telve kétes eredményű kritikátlan buzgalommal. A tudományos megalapozást *Schönberg*, *Eheberg*, *Bücher*, *Jastrow*, *Richter* és *Inama-Sternegg* vizsgálódásai² jelzik az 1880—1890-es években.

Az elvi szempontok legrendszeresebb és széleskörű kidolgozását *Bücher*-nél találjuk.³ *Bücher* a leghatározottabban elveti a pusztá becslésen alapuló, rendszerint kerekszámokban kifejezett adatoknak a felhasználását, lett légyenek azok akár egykorúak feljegyzései, akár a kései századok történetíróinak még oly szellemes kombinációkra épített szüleményei.⁴ A történeti múlt egyes

¹ E törekvések kritikai ismertetését ld. *Karl Bücher*-nél: Zur mittelalterlichen Bevölkerungstatistik mit besonderer Rücksicht auf Frankfurt a/M. (Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 37. köt., 1881) és Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im 14. und 15. Jahrhundert, Tübingen 1886, 1—31, különösen 14—31. o. (A következőkben csak *Bücher* utóbbi fő munkájára hivatkozunk, a „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft” 1881—1885. évi kötetében közzétett előzetes részlet-közlésekre való utalást mellőzzük.) Továbbá *Ignatz Jastrow*: Die Volkszahl deutscher Städte zu Ende des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit (Hist. Untersuchungen, hsg. von *I. Jastrow*, Heft 1.) Berlin, 1886. Vö. azonban, különösen a nem városlakó népeiségre nézve *Karl Theodor Inama-Sternegg*: Deutsche Wirtschaftsgeschichte, III/1. kötet, 24. s. következő oldalak és Die Quellen der historischen Bevölkerungstatistik (Statistische Monatsschrift. 12. évf.).

² *G. Schönberg*: Die Finanzverhältnisse der Stadt Basel im 14. und 15. Jahrhundert, Tübingen, 1879; Basels Bevölkerungszahl im 15. Jh. (Jb. für Nationalökonomie u. Statistik, N. F. 6, 1883). *K. Eheberg*: a 23. jegyzetben idézett helyen. *K. Bücher* és *I. Jastrow* az 1-ső jegyzetben i. h. — *Otto Richter*: a 20. jegyzetben i. h. — *Inama-Sternegg*: az 1-ső jegyzetben i. h.

³ Az 1-ső jegyzetben idézett frankfurti monográfiája, főként az 1—13. oldalon. *Jastrow* az egyszerre több oldalról bontakozó módszertani elveknek igen alapos és világos összefoglalása; ugyanakkor persze nem egy vonatkozásban maga is igen tanulságos megállapításokkal járul hozzá a módszer elmélyítéséhez vagy éppen helyesbítő kiegészítéséhez.

⁴ *Bücher*: i. h. 4. és 10. o.

jelenségeinek vagy mozzanatainak számszerű, mennyiségi felméréséhez *csalófeltétlenül megbízható és konkrét számok* vehetők alapul.⁵ Ez a követelmény annál ridegebbül érvényesíthető, mivel a középkori város gyakorlati írásbelisége elég nagy bőséggel termelt oly iratanyagot, amely statisztikailag értékesíthető (polgárság összeírásai, céhtagok nyilvántartása, adórajstromok stb., sőt elvértve még népesség-összeírások is). Persze nem mai értelemben vett adatfelvételekről van szó, amelyek statisztikailag értékesíthető tartalma közvetlenül szólna hozzánk. Ezek a tömeges adatszolgáltatású kútfők ugyanis nem rendszeres tájékozódó adatgyűjtés céljából, hanem valami más gyakorlati indokból készültek. Nem az eredeti rendeltetésük statisztikai jellegű, csak a tartalmuk történetesen az. Ezt a statisztikailag értékesíthető tartalmat azonban, annak tárgyi vonatkozásait, az adatszolgáltatás körét, teljességét vagy töredékes voltát és még sok más egyebet is előbb aprólékos kútfőkritikával kell kielemezni és a statisztikai vizsgálódás számára alkalmassá, majd megfelelő kulcsszámok segítségével beszédessé tenni, megszólaltatni. *Az alapanyagoknak ez a kritikai elemzése és formáló előkészítése a statisztikai vizsgálódás céljaira*, illetőleg ennek módozatai — ez a módszer egyik alapvető kérdéses csoportja. A másik fontos kérdés a *kulcsszámok meghatározása*. *Bücher* kategorikus követelése, hogy ezek mindenkor az alapanyaggal egykorú viszonyokból, illetőleg kútfőkből meritendők. Az egykorúság igényét támasztja végül *az adatok csoportosítása*, az azok rendszerező tagolásánál használt *statisztikai kategóriák* tekintetében is. Ezek mindenkor fedjék a kérdéses történeti korszak valóságát, mert amiként nem alkalmazhatók például a francia vagy angol viszonyokból nyert átlagszámok egy másik eltérő gazdasági és társadalmi struktúrájú ország viszonyaira, éppen úgy nem engedhető meg és el nem fogadható, hogy a középkori viszonyok statisztikai megvilágításához a jelenkor életéből vett kategóriákat vetítsük vissza, ezekkel operáljunk.⁶ A módszerhez hozzátartozik persze az is, annak lényeges része, hogy miként járunk el mind a statisztikai alapanyagot, mind a kulcsszámokat szolgáltató kútfők kritikai elemzésében. Mondhatni ezzel áll vagy bukik a számszerű megvilágítás, a mennyiségi megismerés megbízhatósága, eredményessége. A kútfők fentebb már körvonalazott sajátos természeténél fogva ugyanis a belőlük különböző átszámításokkal nyert eredmény mindenkor viszonylagos marad.⁷ E viszonylagosság foka azonban, hogy t. i. az eredmény mennyire közelíti meg a történeti valóságot, illetőleg mennyire marad el attól, döntő mértékben a kútfőkritika alaposágán múlik.

⁵ „Sicher überliefert und bestimmt (nicht rund oder auf vagen Andeutungen beruhend) müssen aber diese Grundzahlen sein... Das ist das erste Erfordernis.” I. h. 12—13. o.

⁶ I. h. 11—13. o. Nem árt, ha felhívjuk a figyelmet *Büchernek* arra a megállapítására, hogy a statisztikai módszer nemcsak a tömeges adatszolgáltatású iratanyagra építhet, hanem hogy adott esetben, ha körülhatárolt lehetőséggel és fáradságos munkával is, az okleveles anyag éppen úgy felhasználható (i. h. 13. o.).

Arra is rá kell mutatni, hogy nem egy esetben egyáltalán nem állnak egykorú kútfőanyagból vett kulcsszámok rendelkezésre és a kutató csak a későbbi korok viszonyaiból ismert kulcsszámokkal operálhat. Szükségmegoldás ez, amely az eredmény realitása szempontjából súlyos hibaforrást rejt magában. Hogy az abból adódó torzulások mégis miként szűkíthetők le a minimumra, erre nézve ismét *Bücher* nyújt gyakorlati módszertani útmutatást, amikor a frankfurti 1440. évi polgárjegyzék adatainak a statisztikai elemzésnél a fiatalokúak számának a megállapításához a nürnbergi 1449. évi népesség-összeírásból nyert egykorú, de mégis problematikusnak talált kulcsszámát nem kevesebb, mint nyolc XIX. századi — részben frankfurti, részben poroszországi — statisztikai felvétel adataival kontrollálja (i. h. 185—196. o.).

⁷ Vö. i. h. 12. o.

A statisztikai módszerek ez annál fogasabb fejezete, mert a kútfőanyagnak a sajátos rendeltetésével, különleges funkciós jellegével velejár, hogy a kutató itt a forrástani kérdéseknek nemcsak rendkívül sokrétű, hanem az általános levelező vagy jogot statuáló írásbeliségtől sok tekintetben elütő problematikájával találja magát szemben. *Bücher* a módszer elméleti kifejtése során e vonatkozásokra nem tér ki részletesebben. Viszont ahogyan frankfurti monografiájában a kiválasztott kútfők elemzéséhez a kritikai apparátusnak a sűrűszemű szűrőszitáját a városi levéltár mérhetetlen korabeli anyagának széleskörű ismeretével megszövi, majd az egyes kútfők genezisének, ügyviteli funkciójának tisztázásával, a külső és a belső ismeretjegyeknek aprólékos mérlegelésével azok tartalmi értelmezését és történeti értékelését véghez viszi — ez a gyakorlati eljárása a módszernek örökértékű „magasiskolája”.

A statisztikai módszer új formája — utaltunk rá — egyidejűleg több irányból bontakozott ki. Azonban az új módszer elméleti rendszerezése, az elvi szempontok megfogalmazásával, de nem utolsó sorban azok következetes alkalmazásával is, *Bücher* érdeme; életművének ez örökértékű hagyatéka. Tragikus mozzanata viszont ennek a szívós kitartásban és termékeny meglátásokban páratlanul álló munkásságnak, hogy a szélesen ágyazott kútfőkritikának magafogalmazta és különben következetesen érvényesített követelményét *Bücher* éppen annak a kútfőnek az értelmezésénél és történeti értékelésénél hagyta figyelmen kívül, amelyre az osztálymentes középkori városról szóló közismert, de oly rövid életűnek bizonyult elméletét építette; értjük az 1449. évi nürnbergi népszámlálást.⁸

Hazai talajon *Kováts Ferencnek* az életműve a magyar történettudománynak szinte egykorú felzárkózását jelenti. Sajnos csak gyéren akadt követője.⁹ De még sajnálatosabb, hogy a magyar gazdaságtörténetnek ez az úttörő és az európai tudományossággal kezdettől fogva lépést tartó művelője, aki rendkívüli módszertani tudásának a gyakorlati alkalmazásban annyi ösztönző bizonyosságát adta, nem talált alkalmat arra, hogy ezeket a módszertani ismereteket a magyarországi sajátos kútfőadottságokhoz idomított elméleti rendszerezésben hagyja az utókorra.

Helyénvalónak láttuk, hogy bevezetőben, ha csupán dióhéjban is, némi áttekintést adjunk a történeti jelenségek számszerű, mennyiségi megismerésének az idők folyamán kialakult tudományos módszeréről. Rövidségében is bizonyára megkönnyíti az olvasó számára konkrét vizsgálódásaink ellenőrzését. De volt elhatározásunknak még egy másik, járulékos indítéka is. Marxista történetírásunk fejlődése nyomán nálunk is hovatovább tudatosodott a történeti jelenségek mennyiségi felmérésének a szükséglete. Végre eljutottunk odáig, hogy nem egyes kutatók érdeklődésén múlik a statisztikai eszközökkel munkált történetművelés. Ma már annak intézményesen biztosított feltételeiről és a tervszerűen szervezett munkának a lehetőségeiről beszélhetünk.¹⁰ Írásunknak e vonatkozásban is volna némi mondanivalója. Tudatosítani szeretnők mind a szervező vezetőkben, mind az örvendetesen szaporodó

⁸ Vö. alább a 365—68. oldalon.

⁹ Vö. *Paulinyi Oszkár*: Magyarország aranytermelése ... (A Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, IV. kötet, 1936, Bpest, 32. o.). Újabban: *Fügedi Erik*: Középkori várostörténetünk statisztikai forrásai (Történeti Statisztikai Közlemények, 1. évf. 1957, 45. o.).

¹⁰ Gondolunk az elmúlt esztendőben *Kovácsics József* szerkesztésében megjelent gyűjteményes kötetre (Történetstatisztikai Tanulmányok) és az ugyancsak 1957-tel megindult „Történeti Statisztikai Közlemények”-re.

munkatársakban azt, hogy a lemaradás felszámolására irányuló törekvés nem merülhet ki abban, hogy megmunkálás szándékával rálépünk az eddig parlagon hagyott területekre. Az előttünk járókat abban is követnünk kell, hogy az általuk évtizedes munkában kifejlesztett művelési formákkal és munkaeszközökkel, a mi esetünkben az immár évtizedes eredmények igazolta módszerekkel mind elméleti alapvetésükben, mind gyakorlati alkalmazásukban megismerkedjünk. Harci feladatokat kétségkívül meg lehet oldani az egyéni virtusra és az általános harci felkészültségre építő huszáros rajtaütéssel is, de éppen úgy vitathatatlan, hogy mihelyst számot kell vetni különleges harci feladatok felmerülésével, a felkészültség alapkövetelménye, hogy azok sajátos taktikájával és harci fegyvereivel elméletben és gyakorlatban is megismerkedjünk. A „huszáros rajtaütés” lehet a pillanatnyi helyzet parancsolta szükségmegoldás, de nem építhetünk egyedül rá egész hadmenetet.¹¹

*

Vizsgálódásunk alapanyagát „számviteli” iratok, a három bányaváros 1542. évi úgynevezett „hatvanad”-adójának a lajstromai¹² szolgáltatják.

¹¹ Megjegyzésünk távolról sem óhajtja a fenti gyűjteményes kötet egyes közleményeinek a komoly tudományos eredményeit érinteni, még kevésbé a vállalkozás kezdeményezésének az örvendetes tényét és érdemét. Viszont meg kell mondanunk, hogy a kötet bevezető tanulmányában a szerkesztőknek a módszer problematikájával igenis szembe kellett volna néznie. A tanulmánynak sok hasznos mondanivalója van. A magyar leíró statisztika összefoglaló áttekintése hézagot pótol. Jó útmutatóul szolgál majd a statisztikai jellegű kútforrásanyag fontosabb, országos vonatkozású csoportjainak az ismertetése is. Ismeri, idézi a külföldi szakirodalmat, az elődöket, *Büchert* is. Sajátos módon azonban éppen a statisztikai módszer alapvető szempontjainak, a módszertani problematikának a rendszeres megvilágítása — ez hiányzik e bevezető tanulmányból.

Közelmúltban megjelent soproni vonatkozású tanulmányában *Fügedi Erik* (a 9. jegyzetben i. h., 43—85. o.) örvendetes módon kitér a módszer kérdésére is, meghozza éppen a középkori város történetével kapcsolatban. Szerző ismeri az idevágó külföldi szakirodalmat, az általunk idézett módszert építő műveket is. Annál meglepőbb, hogy e módszertani problematikát nem fejt ki rendszeresen, inkább csak egyik felszíni csomósodási pontját ragadja meg. Persze nem marad ez hatás nélkül saját konkrét vizsgálódásaira sem. Így például, bár *Jastrow* idézett művéből tudomással kellene bírnia a háztulajdonos és a bérlakó háztartásoknak mint népesedési sejtiségeknek az eltérő lélekszám-nagyságáról, soproni adójegyzékének a statisztikai elemzésénél sem ezt a történeti tényt, sem a *Richter* által e tekintetben drezdai vonatkozásban feltárt kulcsszámokat nem veszi figyelembe, holott ezekre *Jastrow* is utal. Ez annál feltűnőbb és egyben annál sajnálatosabb hiba is, mert a feldolgozott soproni adójegyzék éppen e két kategória — háztulajdonos és bérlakó — szerint osztályozva lajstromozza az adózókat. *Fügedi* helyett *Büchernek* a 4,68-as általános kulcsszámával operál, amelyről jól tudja, hogy ez nem állja meg a helyét. Elítéli *Büchernek* az osztálymentes középkori városról szóló, e kulcsszámmal szinte genetikusan egybeforró elméletét. Ugyanakkor nem veszi észre, hogy amikor e kulcsszámot alkalmazza, azzal tulajdonképpen *Bücher* osztálymentes városának a képletét húzza rá középkori Sopronunkra. Nyilván csak másodkézből ismeri *Bücher* monografiáját, amelynek címe alatt a szerzőnek az előzetes részletközléseit idézi (i. h. 2. jegyzet).

¹² Eredetijük: Országos Levéltár: Camera Hungarica, Conscriptio portarum, fasc. 4, Civitatensia. Nyers német átírásban kiadta *Relković Neda*: Namensverzeichnis und Zins der Bürger in den sieben untern Bergstädten des Oberlandes im Jahre 1542 (Karpathenland, V—VIII. évf., Reichenberg 1932—1935). Ugyanitt található Új-, Libet-, Béla- és Bakabányának *Relković* által ugyanesak között lajstromai, valamint Lőcse és Késmárk városáé. Utóbbiak több vonatkozásban helyt nem álló feldolgozása *Iványi Beldától* (Közlemények Szepes vármegye múltjából I., illetőleg VIII. kötet, Lőcse, 1909 és 1916).

Elajstromok az ismert városi census- és taxa-lajstromok módjára vannak szerkesztve. De mert ez alkalommal egy rendkívüli adókiróvásról volt szó, a városlakó népességnek szélesebb körét ölelik fel, mégpedig többszintűen tagolt rétegződésben.

Mindegyik lajstrom először a városi tanács tagjait veszi sorra, élén a városbíróval, azután a „Gyűrűs tér”-en („Ring”, „circulus”) kezdve halad utcáról-utcára, a házak rendjében véve sorra az adófizetőket. A házrenden kívül van elszámolva az egyházi személyek, a városi szolgák (hajdúk stb.) adója és Besztercebányán a Fugger-vállalat kivételével az egyes bányaművelőársulatok által a foglalkoztatott munkásaik után ezek bére arányában lerótt és a bérből természetesen levont adó. Viszont maguk a foglalkoztatott munkások a házrendben személy szerint fel vannak véve, a Fugger-vállalat munkásai is, csupán az együttesen levonásba vett adó nincs személyenként feltüntetve. A másik két testvérvárosban viszont a bánya- és kohómunkások is ingó vagyontuk hatvanad részével adóztak.

Az így tagolt lajstromban minden háznál első helyen a tulajdonos tétele áll, illetőleg, ha a házat nem maga a tulajdonos lakja, az egész házat bérlő — esetleg más címen haszonélvező — főlakóé. (Főlakónak nevezzük mi, megkülönböztetésül az egyszerű bérlakótól, aki mindig csak egy házrésznek volt haszonélvezője.) A háztulajdonos (esetleg főlakó) után következnek házáépének, a „familia”-nak adózó tagjai. Kisebbik részük családtag, akik a családi kapcsolat (vő, fiú, szülő) megjelölésével többnyire névszerint is meg vannak nevezve. Szórványos előfordulásuk arra mutat, hogy csak ott vették őket számba, ahol a háztartásfővel egy fedél alatt élő, de vagyonjogilag önálló vagy legalábbis önálló foglalkozással, keresettel bíró személyekről volt szó. Tíncs viszont külön megadóztatva és felvéve a feleség, még akkor sem, ha történetesen — kivált a szegénységnél nem is oly ritka eset — külön kereső foglalkozása volt. A családtagoknál nagyobb számmal vannak képviselve a háznép tagjai közül a háztulajdonosnak mint munkaadónak a háztartásában tisztelegő munkások: házi meg gazdasági cselédek, vállalati alkalmazottak (írnokok, fuvarosok, csaposok), végül kézműves legények és paraszok. Valamennyien — szórványos kivételektől eltekintve — név nélkül, csupán a szolgálat megjelölésével; de csak abban az esetben adóztatták meg őket személy szerint, ha nem vérségi kötelék fűzte őket a háztartásfőhöz; a háztartásfőnek a háztartásában vagy üzemében foglalkoztatott gyermekeket és rokonokat nem vették figyelembe. A háztulajdonos (főlakó) háznépe után következnek az egyszerű bérlakók, az inquilinusok következnek, házanként újra kezdődő használatával és rendszerint csak nevük, ritkábban nevük meg foglalkozásuk, illetve csak foglalkozásuk feltüntetésével. Adott esetben itt is bérlakónként vannak felvéve az adózó családtagok vagy a munkaadó háztartásában élő tisztelegők. A lajstrom élén álló tanács tagok házainak a fekvése az utcák, illetőleg házak rendjében helyrajzilag nem mindig határozható meg.¹³

Adólajstromaink az adózók személyében — ez természetes — a város lakosságának csak egy bizonyos részét ölelik fel. Számadataikból tehát csak számításokkal kaphatjuk meg a lakosság összlétszámát. Ezekhez a számműveletekhez azt kell elsősorban megállapítanunk, hogy az adózóknak a lajstro-

¹³ A lajstromok adatszolgáltatásának a fentiekben adott értelmezése igen aprócska és széleskörű apparátuson alapul. Erről itt kimerítőbben nem szólhatunk. Teljes részletességében hozza majd azonban „A Garam-vidéki bányavárosok gazdasági és szociális rétegződése a XVI. század derekán” c. monográfiánk első fejezete.

mokban személy szerint feltűnő köre az összlakosságnak mely részével azonosul.

Az 1542. évi besztercebányai országgyűlésen a rendek Buda elvesztésének páni rémületében a török elleni hadjárat céljaira a személyes hadbaszállás és a telkes jobbágyokra kivetett szokásos egy forintos hadiadó mellett még egész sor rendkívüli adót is vállaltak. E tehervállalás alól ez alkalommal a nemesek és az egyháziak sem mentesültek. A megszavazott adónemek általában vagyondézma vagy jövedelemadó jellegével bírtak. Az egyébként szokásos taksakivetéstől eltérően vagyondézma formájában állapították meg e alkalommal a szabad királyi és a bányavárosok polgárságának a hozzájárulását is. A városlakó elemet általában az ingóvagyon értékének hatvanad részével terheltek meg. Az országgyűlési végzések azonban nemcsak a többkevesebb vagyonnal bíró városlakókat érintették. A rendek ugyanis arra a felvi álláspontra helyezkedtek, hogy a rendkívüli helyzet parancsolta tehervállalás alól senki, az országlakosok egyetlen osztálya se mentesüljön. Nem kímélték a városi szegénységet sem. S ahol ez a vagyondézma révén nem volt megfogható, mint például a munkabérűkből élő szegődményeseknél (mesterlegények, cselédek s egyéb állandó foglalkoztatásban álló alkalmazottak), ott az évi bért tették a megadóztatás alapjává. Az egyházi személyek viszont, így a városi plébános és az alsóbbfokú prebendariusok, az országos érvényű végzés értelmében évi javadalmuk egytized részét rótták le adóba. Nem kímélték a idegen kalmártókat sem; sőt erre különösen szemet vetettek, amennyiben árukészleteik értékének negyvenedrészét vették meg rajtuk.¹⁴

Az országgyűlés végzései világosan tükrözik azt a törekvést, hogy honteremtő hadivállalat terheiből az országlakosok minden osztálya a maga egyetemese egészében kivegye részét. Így volt ez a városokban is. Sőt, ha valahol, itt e törekvés a végrehajtásban is valóban a legridegebb következetességgel érvényesült. A királyi dikátorok, akik az adóbehajtást a tanács képviselővel karöltve hajtották végre, a külvárosok „tudatlan és műveletlen” lakóinál, a város szegénységénél nem sajnálták az időt, hogy akár félóra hosszatt magyarázkodjanak a belőlük kipréselhető 10—20 denárért, sőt ahol a szép szó és a fenyegetés nem használt, ott nem riadtak vissza még attól sem, hogy gúnyájuk lehúzásával kényszerítsék az adózókat arra, hogy a semmiből adózzanak.¹⁵ Megegyezik ezzel maguknak az adólajstromoknak a tanúság is, amelyek az esetek tömeges ismétlődésében megnyilatkozó következetességgel veszik számba a vagyontalan szegénységet, a „koldusszegényeket” is mégpedig nemcsak akkor, amikor a rideg kényszer akár kölcsönfillérekből kipréselt belőlük pár denárt, hanem abban az esetben is, amikor képtelenek voltak még a legcsekélyebb tehervállalásra is.

Vegyük még egyszer sorra a városi lakosságnak különböző kategóriái úgy, amint azok az országgyűlés végzései értelmében váltakozó adónemek adólajstromainkban személy szerinti részletezéssel feltűnnek. Az egyes csoportok a következők:

1. Háztulajdonosok; 2. bérlakók; 3. az előbbi két kategóriába szereplő személyekkel egy fedél alatt lakó, de vagyoniilag önálló vagy küli

¹⁴ A fentiek részletes kifejtését az előző jegyzetben i. h. találja meg az olvasó.

¹⁵ Feller Miklós és Szöllösy János dikátorok jelentése: O. L.; Camera Hungarica Litterae ad cameram: 1542. ápr. 13. A körmöcbányai tanácsnak az adóeredmény igazoló tanúsítványa (1542. június 8.): az adólajstrom (ezt ld. a 12. jegyzetben i. l. melléklete).

keresettel bíró családtagok — a feleség kivételével ; 4. az *első* és a *második* kategóriában felvett személyek házanépéhez — familiájához — tartozó, vagyis a munkáltató háztartásában élő szegődményesek (cselédek, mesterlegények, inasok stb.) kivéve ezek közül a munkáltató gyermekeit vagy atyafiait, akiket mint családtagokat — hasonlóan a külön kereső foglalkozást űző feleséghez — figyelmen kívül hagytak;¹⁶ a városbeli egyházi intézmények kötelékébe tartozó egyházi személyek ; a városi szolgák. (Az árukészleteik után megadóztatott külföldi kereskedők csak Besztercebányán tűnnek fel, mégpedig vagy a bérlakók csoportjában vagy a házrenden kívül, számszerint összesen tizen.)

Egybefogva mindezeket a csoportokat, megállapíthatjuk, hogy adólajstromainkban ott találjuk a városi lakosságnak mindazokat az elemeit, *akik így vagy amúgy, de sajátmaguk, a maguk személyében gondoskodnak létfenntartásukról és természetesen ellátatlan hozzátartozóikról is* — tekintet nélkül az egyes személyek osztályhelyzetére, nemére, korára és családi állapotára, de tekintet nélkül vagyoni helyzetükre és létfenntartásuk módjára is — lett legyen az akár a közvetlenül termelő munka, akár a más termelte érték-többletnek az elsajátítása, akár pedig a saját munkaerő árúbabocsátása. Vegyük ehhez figyelembe az adóbehajtás végrehajtásában tanúsított rideg kíméletlenséget s akkor bizvást megállapíthatjuk, hogy az önfenntartóknak — családfőeknek és magános személyeknek — ez a köre lajstromainkban a maga teljességében számba van véve. A lajstromok adatszolgáltatásának behatóbb kritikai elemzése azt mutatta ugyan, hogy csekélyebb mérvű kiegészítéssel még így is számot kell vetni. Ezek azonban számszerűleg is meg voltak határozhatók és így mint ismert hányadok vehetők számba az össznépeség lélekszámának a kiszámításánál.¹⁷

A lélekszámot ugyanis csak közvetve, átszámítások révén kaphatjuk meg mi is az adólajstromok adataiból, miután ezek csak egy részét ölelik fel a városlakó népességnek. Az így nyert számok városaink esetében sem fogják hát hajszárra fedni a történeti valóságot. Tekintettel azonban arra, hogy a számbavett rész, az önfenntartók csoportja — mint ezt fentebb megállapítottuk — igen nagy mérvű, csaknem tökéletesnek mondható teljességgel tűnik fel a lajstromokban, jogosult a megállapítás, hogy a lajstromok adatszolgáltatásából kiinduló számműveletek eredménye nem fog lényegesen elútni ettől a történeti valóságtól. Növeli a kilátásokat az a körülmény is, hogy a lajstromok adatszolgáltatása többértően tagolja az adózókat és a tagolás révén, ha csak részlegesen is, különválaszt köztük olyan csoportokat, amelyek a népességnek különböző lélekszámú sejtégeit képviselik. Az egyik csoport tagjai mindössze egy-egy magános személlyel azonosulnak, pl. az adózó családtagok vagy a munkáltató háztartásában élő szegődményesek. A háztulajdonosok és a velük egy kalap alá vehető főlakók ezzel szemben egy-egy egész családdal, sőt háznéppel („familia”-val) a hátuk mögött, mint család- vagy háztartásfők már egy több főre rúgó sejtegység képviselőiként állnak előttünk. Egy harmadik csoportnál viszont — a bérlakókra gondolunk — elegendően kell ezeket az eltérő lélekszámú sejtégeket feltételeznünk. A „bérlakók” kategóriája ugyanis a népesség belső szerkezeti összetétele

¹⁶ A konkrét eseteket, amikor egy-egy adózónak a háztartásában vagy üzemében foglalkoztatott gyermekekről vagy rokonokról volt szó, a lajstromok bejegyzései láthatólag következetesen jelzik.

¹⁷ Vö. alább a 374. oldalon.

szempontjából korántsem tekinthető annyira egyöntetűnek, mint a háztulajdonos polgárok csoportja. Egy részük ezeknek is kétségkívül „polgári” elem: a kézművesek, a kézimunkás kisvállalkozók, a kiskereskedők stb.; csupán szegényesebb életviszonyaik különböztetik meg őket háztulajdonnal bíró osztályos társaiktól. A zöm azonban e bérlakók közt a városi szegénység, a munkaerejük árúbabocsátásából élő „gyütt-mentek” plebejus-rétege. Ennek a megosztott osztályhelyzetnek a népesedési vonalon is megvolt a maga levetülése. Mert míg a „polgári” elemhez tartozó adózók a bérlakók közt is általában egy-egy család (háztartás) képviselőinek tekinthetők, a plebejus-réteghez tartozóknál erről már csak *részben* lehet szó. Itt már nagy mértékben számot kell vetni a magános személyekkel: nőtlen férfiakkal, egyedülálló özvegyekkel, a másutt élő családjuktól átmenetileg elszakadt, vándorútra kelt munkakeresőkkel, férjet nem talált asszonynéppel, a nyomor züllöttjeivel is. Otthonuk, lakásviszonyaik, étkező ellátásuk módja nem meríti ki a modern statisztikai felvételeknek a polgári korszak viszonyaira szabott többszemélyes „háztartás” fogalmát. Viszont mindennapi életük még sines annyira beágyazva egy másik valóságos háztartásba, mint teszem a munkáltató háztartásában élő szegődményeseké. Ha akadtak is köztük bőséggel kosztosok vagy akár ágyrajárók, tekintélyes részüket, a férfiakét is, olybá kell vennünk, mint akik a modern kor kubikusainak módjára maguk készítették el főztjüket és foltozgatták egy-egy ünnep szombatján rongyosodó gúnyájukat. Életmódjuk társadalmi képlete így akár az egyszemélyes önálló háztartás fogalma alá is sorolható. Népesedési tekintetben viszont mint egyszemélyes egységek a velük egyenértékű adózó családtagokhoz és a munkáltató háztartásában élt szegődményesekhez volnának átsorolandók. A lajstromok adatai azonban a bérlakóknál a több főt számláló és az egyszemélyes sejt egységeknél ezt a személyszerinti különválasztását sajnos nem teszik lehetővé. Ezt a kategóriát tehát csak a forrásainkban adott elegendő mivoltában vehetjük alapul az annak megfelelő lélekszámot kereső számításokhoz, egyaránt háztartásfőnek véve a valóságos családfő számba menő adózók mellett a plebejus rétegnek akár önálló háztartásban élő, akár más háztartásra támaszkodó magános személyeit is. A bérlakók kategóriájának ezzel az elegendő összetételével persze azután annál gondosabban számot kell vetni a kulcsszámul szolgáló szorzószám meghatározásánál, amely semmiképpen sem lehet azonos azzal a szorzószámmal, amely a háztulajdonos adózók polgári háztartásainak a lélekszámaéhoz segít hozzá.

*

Az adólajstromoknak a statisztikai alapanyagot szolgáltató adatait városonként azok korabeli — a lajstromokban rögzített — helyrajzi egységei és a lajstromokból ismert statisztikai kategóriák szerint tagolva, az alábbi három táblázat (1. Körmőc-, 2. Selmec-, 3. Besztercebánya) tárja az olvasó elé.

1. sz. táblázat

Körmöcbánya

A városrész (tér, utca) neve	Házak száma	Ház- tulajdo- nos ^a	Fő- lakó ^a	Bér- lakó	Ház- tartás- fő ^{a*} össz.	Egy háza eső háztar- tások száma	Adózó család- tag	Szegőd- mé- nyes ^b	Adózók száma összesen
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Gyűrűstér ^c	15	10 ^d	3 ^e	8	21	1,40	1	11	33
Kamaraház ^f	19	15	3 ^g	6	24	1,26	1	6	31 (33) ^h
Ispotály utca	34	32 ⁱ	—	12	44	1,29	1	8	53
Hús-piac	26	23 ^j	—	5	28	1,07	—	1	29
Jánoshegy utca ^k	31	30 ^l	—	15	45	1,45	—	2	47
Hosszú utca	14	14	—	3	17	1,21	—	1	18
Csille-piac	32	30 ^m	—	8	38	1,19	—	3 ^m	41
Újlak	48	45 ⁿ	1 ^o	3	49	1,02	1	—	50
Zólyomi utca	44	41	2 ^p	14	57	1,29	—	2	59
Zólyomvölgy	38	34 ^q	2 ^r	12	48	1,26	3	3	54
Helyrajzilag nem rö- gzíthető tanácstagok ^s	5	5	—	—	5	1,00	—	1	6
Plébánia ^t	1	—	—	2	2	2,00	—	—	2
Városi alkalmazottak ^u	?	—	—	7 ^u	7	?	—	—	7
<i>Összesen</i>	307	279 ^v	11 ^w	95	385 ^x (387)	1,23	7	38	430 (432 ^y)
<i>Ebből:</i>									
Városmag = Gyűrűs tér + Kamara + plébánia + városi évdíjasok ^z	35 11,4%	25 9%	6 54,5%	23 24,2%	54 14%	1,34 ^{zs} —	2 28,6%	17 44,7%	73 17%
Külső utcák együtt	272 88,6%	254 91%	5 45,5%	72 75,8%	331 86%	1,22 ^{zs} —	5 71,4%	21 55,3%	357 83%

a Itt csak a helyben, házukat lakó háztulajdonosokat vettük számba. A nem a háztulajdonos által lakott házaknál a háztulajdonos helyett a „főlakó” tűnik fel. Főlakóról beszélünk a nem a háztulajdonos által lakott házaknál akkor, ha a lajstrom az első helyen felvett, vagy az egyetlen lakót nem mondja „inquilinus”-nak, bérlakónak, vagy ha éppen vérségi kapcsolat állapítható meg a másutt lakó tulajdonos és a lakó között. Persze a főlakó is egyes házrészeket tovább adhatott ki bérlakóknak.

a* E rovatban a lajstromoknak a 3—5 rovatban kivetített számadatait összegeztük a „háztartásfő” egybefoglaló fogalma alatt. Mint erre fentebb (357—58. o.) rámutatunk, a „háztartásfő” ez esetben nem egyöntetű kategória; határvonalai az 5. rovatban kivetített „bérlakók” elegyes összetétele folytán meglehetősen elmosódnak. Jobb híján választott szükségmegoldás, amelynek hiányosságait a kulcsszámul veendő szorzószám gondos meghatározása lesz hivatva ellensúlyozni.

b E rovatban a munkáltató háztartásában élt szegődményesek (háztartási, gazdasági cselédek, kézműves legények) vannak kivetítve.

c A lajstromban annak élén külön felvett tanácstagok közül ötnél a háztulajdon gyűrűstéri felvése adatszerűen meg volt állapítható. A Gyűrűstérre vonatkozó adatok e házak és azok lakóinak a betudásával értendők.

d Kruger Erasmus lipcei várnagy, háztulajdonos, nem lakott helyben, de főlakója sem volt, csak egy bérlakója.

e A három főlakó: Foyth Péter a Sauer-féle házban; Hell Balázs cementezőmester, a Fuggerek alkalmazottja, aki kétszeres minőségben is főlakónak számít, mint a

- két Fugger-ház gondozója; s végül a garamszentbenedeki apátság házában Lipót ötvösmester. Hármuk közül Hell Balázs, mint Fugger alkalmazott mentesült az adófizetés alól.
- f* A tanácsstagok közt felvett Tyndel Achucius aranyforintverő-mester házának a betudásával.
- g* Néhai Klawz Miklós, Ungerfeinthe Péter selmecbányai alkamaraispán és Himmereich Boldizsár körmöcbányai alkamaraispán házaik voltak a főlakói. Az esztergomi érseknek ugyanitt felvett házában a lajstrom csak egy bérlakót vesz számba. A háznak valószínűleg az érseki pisetarius volt a főlakója, aki azonban nem tűnik fel az adófizetők között.
- h* Az itt kimutatott adófizetőkön kívül számba vett a lajstrom még két további adózót is, a selmeci és a körmöci alkamaraispánt, Ungerfeinthe Pétert és Himmereich Boldizsárt, akik azonban nem egész ingóvagyonuk, hanem csak a házaikban raktározott borkészleteik után rótták le az adót. Kettőjük figyelembevételével tehát a kamaraudvari adózók száma 33 volna.
- i* Az utca egyik háza, Clemens elhalt özvegyéé, elhagyottan állott, egy másiknak a tulajdonosa (Callixtus pénzverő) pedig kettős háztulajdonos volt, aki mint adózó Zólyom-völgyi másik házában lett számbavéve.
- j* Polyak Jánosnak a Hús-piacon állott régi háza 1542-ben Ferlaus Szaniszló lakatlan majorja volt, aki mint adózó a kamaraudvar területén állott házában van felvéve.
- k* Hamer István esküdt házának a betudásával, aki személy szerint egy háztartási alkalmazottal együtt a tanácsstagok közt van számbavéve.
- l* Az egyik ház tulajdonosa kettős háztulajdonos volt, aki mint adózó és háztulajdonos az Ispotály-utcai másik házában van számbavéve.
- m* Egy ház, Chyz Gergelyé, elhagyottan állott; tulajdonosa bérlakó volt Oberlandt Jánosnak ugyancsak a Csille-piacon feküdt házában. Egy másik ház tulajdonosa, Fux Gergely, mint Kolb Bálint szegődményese, ennek a tanácsstagok közt felvett házában van számbavéve.
- n* Az egyik ház a kamara istállója volt, tulajdonosa nem szerepel az adófizetők között. Egy további ház, Serwasch Jánosé, elhagyottan állott.
- o* Klynsser Jakabnak egymás mellett két háza volt, utóbbinak az anyja volt a főlakója.
- p* Az egyik háznak, a Werneko Jánosénak, Mátyás szláv prédikátor volt a főlakója, akin egyébként nem hajtották be az évi javadalma után járó adót. Egy másik házat, Alextusét, mint főlakó, egy öreg szolgáló lakta. Egy harmadik, Schmirer Jánosé, elhagyottan állott.
- q* Egy itteni ház és két major kettős háztulajdonos kezén volt, akik közül Callixtus cementező az Ispotály-utcai, Pyber András és Schader Péter pedig a Gyűrűs-téri házaikban vannak adóként felvéve. Az egyik itteni háztulajdonos, Eckher János, városi szolga volt; adótetele a városi alkalmazottak fejezetében van elszámolva.
- r* Márton serfőző a város tulajdonát képező házban, özv. Ledelné pedig néhai Hamer Farkas házában volt főlakó.
- s* Müncher András pénzverő, Zaler Lénárd, János kovács, Márton szabó és Pál mészáros esküdtek házai, amelyek helyrajzi fekvése nem volt megállapítható.
- t* Nem tudjuk pontosan lokalizálni; a plébánia áthelyezésének az időpontját a várból a Gyűrűs térre irodalmi adataink ugyanis nem adják meg. Miután a lajstrom kifejezetten azt írja, hogy a városnak 1542-ben plébánosa nem volt, a két prédikátort vettük a plébánia lakójának.
- u* A lajstromban számba vett 8 városi alkalmazott közül Eckher János mint háztulajdonos is feltűnik a lajstromban (Zólyom-völgy), s így e táblázat 3. rovatában van számbavéve és nem az 5.-ben.
- v* A helyben lakó 279 háztulajdonos közül négy kettős tulajdonos volt és mindkét ingatlanát személyesen használta; egy további ház tulajdonosa viszont szegődményes volt és táblázatunkban is a szegődményesek csoportjában — ld. az *m* jegyzetet — van kivetve.
- w* E 11 főlakó közül az egyik — ld. az *e* jegyzetet — két háznak volt a főlakója.
- x* A csak részlegesen megadózottat két alkamaraispán — ld. a *h* jegyzetet — számbavételével 387 a háztartásfők száma.
- y* A 430 főben benne van az adófizetés alól mentesült Hell Balázs is; vö. az *e* jegyzetet. Egyébként pedig a *h* alatti két alkamaraispán figyelembevételével az adózók száma 432.
- z* A városmaghoz számítottuk a plébánia lakóit és a 7 városi évdíjast is (a nyolcadikról tudjuk, hogy külvárosi lakos volt), bár lakásaikat nem tudjuk pontosan lokalizálni. A két prédikátor azonban a plébánia lakójának tekintendő, különben, mint

a szlávok prédikátora (*p* jegyz), a polgári házak sorában tűnnek fel; a plébánia), pedig akár a várban volt még, akár már lenn a Gyűrűs téren, mindenképpen a város-maghoz sorolódik. Ugyanez áll a városi erődítményekre és a városházára is, ahol a 7 városi alkalmazott lakása föltételezhető.

28 A 7 városi évdíjast, miután nem ismerjük az általuk lakott épületek számát, nem vettük figyelembe.

2. sz. táblázat

Selmebánya

A városrész vagy külső telep megjelölése ^a	Házak száma	Ház-tulaj-donos ^b	Fő-lakó ^b	Bér-lakó	Ház-tartás-tó össze-sen ^{b*}	Egy házra eső ház-tartás-sock száma	Adózó család-tag	Szegőd-mé-nyes ^c	Adózók száma össze-sen
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
I. Selmebánya — város :									
I. negyed ^d	128	123 ^e	3 ^f	157	283	2,21	6 ^g	64	353 ^h
II. negyed	62	59 ⁱ	3 ^j	107	169	2,73	2 ^k	35	206
III. negyed	66	63 ^l	3 ^m	49	115	1,72	3 ⁿ	33	151
IV. negyed	46	42 ^o	3 ^p	60 ^q	105	2,28	—	61	166
Helyrajzilag nem rögzíthető :									
Tanácstagok	7 ⁱ	7 ^q	—	1	8	1,14	—	26	34
Plébánia	1	—	1	—	1	1,00	—	—	1
Sacellanusok	?	—	—	4 ^r	4	?	—	—	4
Városi alkalmazottak	?	—	—	7 ^r	7	?	—	—	7
Selmebánya — város összesen	310	294	13 ^s	385	692	2,23	11	219	922 ^t
II. Hodrusbánya — külső telep	150 ^u	150 ^u	—	199	349	2,33	8 ^v	20	377
III. Banka (Schüttersperg) külső telep	19	17 ^w	2 ^x	49	68	3,58	—	—	68
IV. Selmebánya — a város és két külső telep együtt	479	461	15 ^y	633	1109	2,32	19	239	1367 ^z

a A selmebányai lajstromnak a körmöc- és besztercebányaiétól eltérő házrendje folytán utcák és terak helyett csak a közigazgatási beosztás negyedei szerint tudjuk annak adatait levétíteni. De csak az anyatelepülést tagoljuk negyedek szerint, Hodrusbányánál és Bánkánál — egyszerű faluszerű településekről lévén szó — ettől eltekintettünk, mindegyik külső telepet egészében vettük egy-egy topográfiai egységnek.

b Ld. az 1. táblázat *a* jegyzetét.

b* Ld. az 1. táblázat *a** jegyzetét.

c Ld. az 1. táblázat *b* jegyzetét.

d Az adatok a tanácstagok közt felvett Lug'insland János és Schall Konrád házainak és lakóinak a betudásával értendő.

e A 128 ház közül ötöt nem a háztulajdonos lakott. Utóbbiak közül kettő, Rosl Lőrinc és Salius Jeromos, kettős háztulajdonos volt és a harmadik, illetőleg negyedik negyedben fekvő másik házát lakta; hárman pedig, József pap, János pap és a Piesch örökösök, nem voltak helybéli lakosok, ennek ellenére János pap részéről lerótták az adót. Az öt házból háromnak egy-egy főlakó volt a bérlője, kettőben csak egyszerű bérlakók (inquilinus) laktak.

f József pap és Rosl Lőrinc házának, meg Salius Jeromos majorjának a bérlői.

g 1 fiú, 1 lány, 1 unokaöcs, 1 nővér, 2 anya.

- h* János pap figyelembevételével, akinek részéről, bár nem lakott helyben, lerótták az adót, az I. negyedbeli adózók száma 354 volna.
- i* A 62 ház közül háromat nem maga a tulajdonos lakott. Közülük Péter sörfőző kettős háztulajdonos volt és az I. negyedben fekvő másik házát lakta. A másik két ház tulajdonosa, Chunkné és Prenner János, nem tűnik fel a lajstromban; lehet, hogy elhalt személyekről van szó. Mindhárom háznak egy-egy főlakó volt a bérlője.
- j* Az *i* jegyzetben említett épületek bérlői.
- k* Egy-egy fiú.
- l* A 66 ház közül három majort nem maga a tulajdonos használt; utóbbiak közül ketten az I-ső negyedben fekvő házaikat lakták, a harmadik, Roselin = Rössel Borbála, mint férjes asszony nem tűnik fel az adózók között.
- m* Az *l* jegyzetben említett majorok majorok bérlői.
- n* Egy anya, egy fivér, egy fiú.
- o* A 46 ház közül háromat nem a háztulajdonos lakott. Az egyik, András szabó, mint bérlakó lakott más házában. Egy másik ház tulajdonosa a város volt. A harmadik tulajdonos nem tűnik fel az adózók között. Végül egy negyedik házat — majort — a kettős háztulajdonos, Moldner Jeromos bíró, maga használt ugyan, de lakni azt csak egy szegődményes kocsisa lakta, míg a tulajdonos maga másik, a tanácstagok közt felvett házában lakott; az utóbbi helyen van a hét háztulajdonos közt számbavevéve (vö. a *q* jegyzetet).
- p* Az *o* jegyzet alatti három ház haszonélvezői.
- q* Moldner Jeromos bíró és Markusch Bálint, Fasch István, Siebenbürger Cherubin, Bartfelder Tádé, Schlafer Quirin és Raimann Pongrác esküdtek házai. Egy további esküdtet, Tischler Jánost, mint a tanács hodrusi tagját, Hodrusnál vettünk számba. Sparzpier Jánost pedig, a Salius-féle ház bérlakójaként könyvelve el, a negyedik negyed bérlakóihoz soroltuk. A negyedik negyed bérlakóinak hatvan főnyi létszáma tehát Sparzpier betudásával értendő.
- r* Lakásuk nem ismeretes. Számuk is csak általunk feltételezett.
- s* A háztulajdonosok és a főlakók együttes száma azért maradt hárommal alatta a házak (2. rovat) számának, mert az első negyedben a nem helyben lakott János pap és Piesch-örökösök házát csak egyszerű bérlakók lakták, akik az 5. rovatban vannak felvéve. Egy harmadik épületet pedig, egy majort, a negyedik negyedben maga a kettős háztulajdonos használt ugyan, de ott csak egy szegődményes kocsisa lakott (vö. az *o* alatti jegyzetet).
- t* A *h* jegyzetben említett nem helyben lakott, de adózott háztulajdonos számbavételével 925 volna az összes adózók száma.
- u* A hodrusi lajstromrészben felvett 149 ház + a selmeci lajstromban a tanácstagok fejezetében felvett Tischler János hodrusi tanácstag háza. Vö. a *q* jegyzetet.
- v* Három fiú, két nővér, két anya, egy após.
- w* A nem a tulajdonos által lakott két épület közül az egyik csak kohóépület volt, amelyet egy főlakó és négy egyszerű bérlakó lakott. A másik épület tulajdonosáról, bizonyos Konrádról, nevén kívül közelebbit nem tudunk.
- x* A *w* jegyzetben említett két épület főlakói.
- y* Ld. az *s* jegyzetet.
- z* A *h* jegyzetben említett háztulajdonos figyelembevételével 1368 volna az összes adózók száma.

3. sz. táblázat

Besztercebánya

A városrész (tér, utca) neve	Házak száma	Ház- tulaj- donos ^a	Fő- lakó ^a	Bér- lakó	Ház- tartásfő össze- sen ^{a*}	Egy házra eső háztartá- sok száma	Adózó család- tag	Szegőd- mé- nyes ^b	Adózók száma összesen
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Gyűrűstér ^c	31	30	1 ^d	238 ^e	269	8,68	7 ^f	90	366
Ispotály utca ..	55	52	3 ^g	121 ^h	176	3,20	2 ⁱ	42	220 ^j
Hámor utca	12	11	1 ^k	21	33	2,75	1 ^l	1	35
Fürdő utca	16	16	—	123	139	8,68	—	18	157
Felső u., I.	18	17	1 ^m	86	104	5,78	1 ⁿ	20	125
Felső u., II.	26	25	1 ^o	165	191	7,34	2 ^p	20	213
Garam utca	8	8	—	9	17	2,12	—	9	26
Várbeli plébánia	1 ^q	—	—	7 ^r	7	7,00	—	—	7
Plébániai major	1 ^s	—	—	—	—	—	—	4	4
Helyrajzilag nem rögzíthető :									
Tanácsstagok.	3	3 ^t	—	6	9	3,00	—	2	11
Városi alkal- mazottak	—	—	—	9 ^u	9	—	—	—	9
Idegen keres- kedők	—	—	—	4 ^v	4	—	—	—	4
Összesen ...	171	162	7	789	958	5,53^w	13	206	1177
Ebből :									
Városmag = Gyűrűstér + várbeli plébá- nia + városi évdíjasok ^x ...	32 18,71%	30 18,52%	1 14,29%	254 32,19%	285 29,75%	8,63 ^y	7 53,85%	90 43,69%	382 32,45%
A külutcák együtt	139 81,29%	132 81,48%	6 85,71%	535 67,81%	673 70,25%	4,81^z	6 46,15%	116 56,31%	795 67,55%

a E rovatban csak a házukat lakó tulajdonosokat vettük számba. Főlakóról beszélünk a nem a háztulajdonos által lakott házaknál akkor, ha a lajstrom az első helyen felvett, vagy az egyetlen lakót nem mondja „inquinus”-nak, bérlakónak, vagy ha éppen vérségi kapcsolat állapítható meg a másutt lakó tulajdonos és a lakó között. Persze a főlakó is egyes házrészeket tovább adhatott bérbe, lehetnek „inquinus”-ai.

a* Ld. az 1-ső táblázat a* jegyzetét.

b E rovatban a munkáltató háztartásában élt szegődményesek (háztartási, gazdasági cselédek, kézműves legények stb.) vannak kivetítve.

c Az adatok a Gyűrűs-téri háztulajdonosnak tekintendő 10 tanácsstag Draxler Lénárd, Glockniczer Farkas, Peer Lőrinc, Heckel Boldizsár, Gresch Benedek, Sygler János, Königsberger György, Prybiczer György, Schaphar (Schaffer) György és Sturczer János házainak és lakóinak a betudásával értendők.

d János mészáros, aki néhai apjának a még úgy látszik osztatlan hagyatékához tartozó házat lakta.

e Ebből négy árulerakattal bíró külföldi kereskedő.

f Egy vő, négy fiú, egy vőlegény, egy anyós.

g Greschko, Tamás kerékjártó és Grob Mihály házainak a főbérlei. A három háztulajdonos egyike sem fordul elő az adófizetők között; Grob Mihály házat fia, Miklós lakta.

h Egy közülük, Kapryk Beno, városi évdíjas szolga volt és adótételével az utóbbi helyen is van számbavéve. Két további bérlakó árulerakattal bíró külföldi kereskedő volt.

- i* Egy fivér és egy fiú.
j Ebbe a számba benne foglaltatik a *h* alatti városi szolga is.
k Glockniczer Farkas majorjának volt a főlakója; Glockniczer mint kettős háztulajdonos a Gyűrűs téri házát lakta.
l Egy özvegy asszony fia.
m Zelecky Jakab kettős háztulajdonos házának volt a főlakója; a tulajdonos a Felső utca másik ágán állott házát lakta.
n Egy özvegy asszony fia.
o Katschischkáné házának volt a főlakója; a ház tulajdonosa nem fordul elő az adózók között.
p Egy anya és egy fiú.
q A plébánia épülete, amelynek főlakója, a plébános nem jő elő lajstromunkban.
r A prédikátorokat és az alteristákat mint a plébániai épület lakóit — inquilinusait — vettük számba, bár bizonytalan, hogy mindannyian valóban itt laktak-e. Vö. az *s* jegyzetet is.
r Két prédikátor és 5 altarista. Vö. a *q* jegyzetet.
s A plébánia javadalmához tartozott, csak szegődményes majorsági alkalmazottak laktak. Vö. a *q* jegyzetet is.
t Antal szabó, 5. esküdt, Trepaschka János, 11. esküdt és Steger Mihály városi jegyző, akiknek házai helyrajzilag nem voltak rögzíthetők.
u Egy tizedik városi évdíjast mint bérlakót az Ispotály utcán vettük számba. Vö. a *h* jegyzetet.
v Adójukkal hátralékban maradt és így a házrenden kívül számba vett külföldi kereskedők.
w A városi évdíjasok és a négy helyrajzilag nem rögzíthető idegen kereskedő figyelem kívül hagyásával. Sem a városi évdíjasokról, sem a négy kereskedőről nem tudjuk ugyanis megállapítani, hogy hány épületben laktak.
x A városi évdíjasokat a „város”-hoz számítottuk, miután azok nyilván az erődtemplom különböző hástyaépítményeiben bírtak lakással.
y A kilenc városi évdíjast ugyanazon oknál fogva, mint *w* alatt tettük, nem vettük figyelembe.
z A négy idegen kereskedőt ugyanazon oknál fogva, mint *w* alatt tettük, nem vettük figyelembe.

*

A következő lépés azoknak a kulcsszámoknak a meghatározása, amelyekkel az adózók egyes csoportjainak a számadatait kell besoroznunk, hogy az ismert részből — az adózók számából — az ismeretlen egész — a lakosság teljes lélekszámát — megkapjuk. A lajstromok sajátos tagoltsága folytán a kulcsszámokra csak a táblázatok 3. és 4. rovatában kivetített háztulajdonosoknál meg főlakóknál, valamint az 5. rovatbeli bérlakóknál van szükségünk, akik mögött — a bérlakók egy részénél is — több fő számláló háztartások (családok) húzódnak meg. Ez a kulcsszám más kell, hogy legyen azonban a 3. és 4. rovat háztulajdonosainál meg főlakóinál és más az 5. rovat bérlakóinál. Mert míg amott általában háztartásfőkről van szó, az utóbbiaknál elegyesen hol háztartásfőkkel, hol magános személyekkel van dolgunk, akiket nem tudunk személy szerint, vagyis konkrét számszerűséggel különválasztani. Az adózó családtagok és a szegődményesek (8. és 9. rovat) egy-két feltételezhető kivételtől eltekintve mind magányos személyek, ezeknél tehát a szorzószám „eggyel” eleve adva van.¹⁸

A statisztikára támaszkodó történetkutató módszerének *Bücher* óta egyik sarkalatos alapelve, hogy a kulcsszámok lehetőleg a statisztikai alapanyagul szolgáló adatokkal egykorú, korabeli viszonyokból merítendőek.¹⁹ Még ennél is tovább megy *Otto Richter*, aki az egykorúság mellett még azt is megkívánja, hogy a kulcsszámok ugyanannak a társadalmi közösségnek az

¹⁸ Vö. fentebb a 357–58. oldalon mondottakat.

¹⁹ Vö. fentebb a 352. oldalon.

életéből vétessenek, amelyre a statisztikai alapanyag vonatkozik.²⁰ Magyarországi vonatkozásban ennek a követelménynek — legalábbis a kutatás mai állása mellett — sajnos nem tehetünk eleget. Nem hogy a bányavárosokból, de a korabeli Magyarországnak még más városaiból sem áll ily kulcsszámok kielemezésére alkalmas kútfőanyag a rendelkezésünkre. Szükségmegoldásként így hát vagy az újkori statisztika időben messzeeső vagy a német várostörténet távolabbi területekre vonatkozó megállapításaiival kell beérnünk. Az így nyert számok persze már eleve csak hozzávetőlegeseknek lesznek tekinthetők.

A népesedési mozgalom első tudományos elemzése a XIX. század második feléből ötös szám körüli átlagokban állapították meg a németországi városi háztartások lélekszámát; az 1865. évi württembergi népszámlálás 4,77-ben, a tíz évvel későbbi berlini 4,57-ben.²¹ Csaknem teljesen egyezik ezzel az a 4,68-as átlag, amit az 1449. évi nürnbergi népességösszeírás alapján *Bücher* a középkori város „polgári” — nem plebejus — háztartásának a kulcsszámaul hozott ki.²²

A máig is mindössze négyre szaporodott középkori városi népességösszeírások²³ közül az elsőül felfedezett nürnbergi összeírásnak *Bücher* rendkívüli jelentőséget tulajdonított. Az összeírást háborús viszonyok közepette a tanács az *élelmezendő* lakosság és a készletek megállapítása végett rendelte el. *Bücher* ebből azt a következtetést vonta le, hogy az összeírás adatai a legteljesebb mértékben valószerűeknek vehetők. Minthogy pedig külön írták össze a helybeli lakosságot (a polgárjoggal bírót és a polgárjoggal nem bírót egyaránt) és külön a vidékről behúzódó menekülteket, *Bücher* úgy vette, hogy a falusi parasztnépességtől elkülöníthető törzsökös lakosság számadatai egyszerűs mind a város *normális* népesedési állapotát tükrözik, amelynek az összeírás adataiból kielemezhető viszonyzatai ennél fogva más városok korabeli népességére is vonatkoztathatók.

Így értelmezte a nürnbergi polgári háztartás 4,68-as szorzókulcsát, így a gyermekek alacsony arányszámát, meg a nőknek közel 20 százalékos fölös-

²⁰ *Otto Richter*: Zur Bevölkerungs- und Vermögensstatistik Dresdens im 15. Jahrhundert (Neues Archiv für sächsische Geschichte und Altertumskunde, 2. köt., 1881, 273—91. o.).

²¹ *I. Jastrow* az 1-ső jegyzetben, i. h., 27. és 45—46. o.

²² *Karl Bücher*: az 1-ső jegyzetben, i. h., 31—48. o. Az összeírást magát közli *Karl Hegel*: Die Chroniken der deutschen Städte, II. köt., 1864, 500—13. o. (Beilage IV.), de ld. a 317—23. oldalt is és vö. hozzá *Jastrow* (i. h. 177—88. o.) helyesbítéseit.

Bücher átlagszámát szorosán véve nem egy polgári háztartásra, hanem egy-egy felnőtt polgárra (férfire) vonatkoztatta. Az összeírás ui. a polgári háztartásokban élt személyek közül külön-külön adja meg — a háztartások számának megjelölése nélkül — a „polgárok” (3753 fő), a polgárnők (4383 fő), a gyermekek (3274 fő) és a férfi meg női eselődés (együtt 3274 fő) számát, együttesen 17 583 fővel és az összlétszám meg a polgárok számának a hányadosa (17 583 : 3753) adja meg a 4,68-as kulcsszámot. A felnőtt polgárok közt voltak azonban nem-háztartásfők is. A tudományos köztudat ezeknek a számát hallgatólagosan kiegyenlítettnek vette a polgárnők számában meghúzódnó női (özvegy) háztartásfőkkel és *Bücher* kulcsszámát így általánosan a háztartásokra is vonatkoztatták.

²³ Nürnberg: az előző jegyzetben i. h. — Strassburg, 1473—1477: *K. Eheberg*: Strassburgs Bevölkerungszahl seit Ende des 15. Jh's bis zur Gegenwart (Jhb. für Nationalökonomie u. Statistik, N. F., 7—8. köt., 1883—1884). Freiburg in Uechtland 1444, 1447, 1448: *F. Buomberger*: Bevölkerungs- u. Vermögensstatistik in der Stadt u. Landschaft Freiburg in Ue. um die Mitte des 15. Jh's., Bern, 1900 és Freiburger Geschichtsblätter, 6—7. köt. — Nördlingen, 1459: *Donner*: Die Steuer Nördlingens zu Ausgang des M. A., Nürnberg, 1905. Utóbbi kettő *dr. Adolf Helbock* (Die Bevölkerung der Stadt Bregenz am Bodensee vom 14. bis zum Beginne des 18. Jh's., Innsbruck, 1912., 9. o. 1-ső jegyz.) nyomán.

legét. Ennél is tovább ment azonban, amikor a plebejus, a nempolgári elemnek az alacsony — alig 10 százalékos — nürnbergi arányszámából kiindulva, a középkori város népességének a típusos egyöntetűségét hangoztatta, szembeállítva azt a XIX. század osztottabb rétegződésével. *Bücher* szerint a középkori város demografiai sejt egysége a „polgári háztartás”. A városlakók zöme ebben éli le az életét. A sejt, a polgári háztartás, szerkezeti fölépítésében teljesen egyöntetű: a család(dal) azonosul. Csakhogy ebbe a családba annak vérségi tagjain kívül a legszorosabban beletartoznak a házi cselédek, sőt a kézműves segéd munkások is. *Nős* „ipari munkást” (azaz a munkaereje árúbabocsátásából élő függő egzisztenciát) a középkor — mondja *Bücher* — általában nem ismer. A „háztartás”-nak ily egyszerűbb változata nem töri meg tehát a demografiai sejtrendszer típusos egyöntetűségét. Viszont a polgári háztartás pregnans családi jellegét belülről sem bontogatják még befurakodó idegen elemek, a modern város statisztikusainak főfájdítói: az ágyrajárók, a szobaurak és a kosztoslakók. *Bücher* szerint a középkori város társadalma ezeket a típusokat nem ismeri.²⁴

Bücher kutatásai új fejezetet nyitottak a középkori város népesedési viszonyainak a vizsgálatában. Számszerű eredményeikben valósággal kiábrándító módon alászállították a városi lakosság lélekszámáról eladdig burjánzó romantikus elképzeléseket.

De volt valami lenyűgöző abban a szélsőséges fogalmazásban is, amely a „polgári” háztartásoknak a nürnbergi népességösszeírásból kielemezhetőnek vélt túlsúlyára támaszkodva, a középkori várost szinte osztálymentes társadalmi képletnek minősítette. Tudjuk, fentebb már utaltunk rá, hogy ez volt *Bücher* nagy, mondhatni végzetes tévedése.²⁵ Ideológiai indítékok mellett kétségkívül része volt ebben annak a csábító perspektívának is, hogy a középkori város osztályképletének ilyenét értelmezése mellett a nürnbergi összeírásból nyert 4,68-as szorzószámot általános érvényű kulcsnak tekinthette, amelynek segítségével most már nem csupán az egyébként ritka népességösszeírások, hanem a városi levéltárakban gazdag bőséggel található polgárjegyzékek és adólajstromok is meg voltak statisztikailag szólaltathatók. Ez a kilátás faszcinálta a korabeli tudományos közvéleményt is, amely *Bücher* megállapításait minden újszerűségük ellenére magáévá tette és egyre nagyobb érdeklődéssel fordult a statisztikai módszernek imigy feltárult lehetőségei felé.²⁶

Hangot talált azonban idővel a kétkedő kritika is. Nem a módszerrel volt baj, amelyet ösztönző, termékenyítő hatása különben is igazolt, hanem az „alapszámok”-nak, a nürnbergi népességösszeírás adatainak a történeti értékelésével.

Kiderült, hogy *Bücher* túlságosan elszigetelten mérlegelte a népességösszeírás adatainak a statisztikai értékét. Mihelyt a kutatás a tanács védelmi intézkedéseinek az összefüggő láncolatában szélesebb adatbázisra fektette forráskritikai vizsgálódásait, az összeírás számadatainak értelme, történelmi jelentése nem egy vonatkozásban megváltozott.²⁷ Vitássá vált a gyermekek

²⁴ *Karl Bücher*: i. h., 37—38. o. és *Die Frauenfrage im Mittelalter* (Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 38. köt., 1882).

²⁵ Ld. fentebb a 353. oldalon.

²⁶ Vö. *Jastrow* és *Helbock* id. műveit.

²⁷ *K. Lamprecht*: *Zur Sozialstatistik der Stadt im M. A.* (Archiv f. soz. Gesetzgebung u. Statistik, I., 1888. 485. s köv. o.). *Schönlank* (ugyanott, III., 1890, 659—63. o.). *R. Hoeniger*: *Die Volkzahl deutscher Städte im M. A.* (Schmoller's Jahrbuch f. Gesetzgebung, Verwaltung u. Volkswirtschaft, Jg. 15, 1901, 103—30. o.).

számának az értékelése. Bücherrel ellentétben kritikusan arra az álláspontra helyezkedtek, hogy ez a szám nem teljes, hogy az ellátandók számbavételénél a csecsemőket és a fiatalabb évjáratokat nem vették figyelembe. A nempolgár elemről viszont megállapították, hogy az összeírás adataiból adódó 10 százalékos arányszáma nem felel meg a normális, a „békebeli” viszonyoknak. Adatszerűen bizonyítható volt ugyanis, hogy a tanács már korábban, az összeírás elrendelése előtt az élelemmel el nem látott személyeket, vagyis a nempolgár elemnek a ninestelen részét, a proletariátust eltávolította a városból.²⁸ Sőt még az is kitűnt, hogy a kényszerintézkedésekkel eltávolított proletariátus mellett nagy számmal hagyták el kézműveslegények is a várost, akik önszántukból távoztak, megugorva az ostrom veszélyei, kockázatvállalása elől.

A kritika e ténymegállapításai alapján a városlakó népességnek az 1449-es összeírásban rögzített adatai csak egy, a háborús viszonyok folytán kialakult rendkívüli állapot tükörképének voltak vehetőek, amely a városlakó polgár és nempolgár (plebejus) népesség számaránya tekintetében mögötte maradt a város normális népesedési viszonyainak. A kettő közti különbség korántsem bír csupán mennyiségi értékkel, az minőségi is. A békebeli normális állapot javára mutatkozó többlet nem oszlik ugyanis meg a városlakó népesség két alaprétege, a polgári és a nempolgári, a plebejus elem között, hanem egyoldalúan az utóbbira esik. Vagyis a városlakó népességnek a XV. századi Nürnbergben normális körülmények között nemcsak a száma volt nagyobb annál, mint ahogy azt az 1449-es összeírás adatai mutatják, hanem mélyrehatóbb, tagoltabb volt az osztályrétegződése is. A „polgári” (polgárjoggal bíró) lakosság mellett számottevő volt — az 1449. évi 10 százaléknál mindenesetre nagyobb — a fluktuáló nempolgár elem, a plebejus népesség is.

Egészeiben megdőlt ezzel a középkori városi népesség típusos egyöntetűségéről vallott elmélet. S léket kapott vele az a módszertani tétel is, amely a polgári háztartás (család + dolgozó háznép) sejtjegységére vélte redukálhatni a városbeli népességet. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a „háztartás” mind összetételében, mind létszámában más volt a plebejus elemnél, mint a „polgári”-nál. Egyrészt elesett a plebejus családnál a szegődményes, a munkabéres háznép: a háztartás személyi köre itt tehát szorosan a családtagokra szűkült le. Másfelől megállapítást nyert még az is, hogy ennek a plebejus népességnek a körében elég nagy számmal akadtak már a középkorban is a családtalan magános egzisztenciák, „női személyek, kamrákban (értsd: albérletben) meghúzódo parázna nők, meg olyanok, akik elkülönített bérletben laknak, de munkás emberek is, akik éjszakára alvópénzért kapnak szállást (értsd: ágyrajárók) és más fel nem esketett (értsd: polgári esküt nem tett) személyek”²⁹ Mindezek személye mögött akárcsak a modern város albérelőinél, ágyrajáróinál vagy kosztoslakóinál, semmiféle családi közösség sem húzódozott meg, s így egy egészen különálló képletet jelentenek a „családi”

²⁸ A polgárságra ez az intézkedés természetesen nem vonatkozott. Ellenkezőleg, még a távollevő polgároknak is a tanács a hazatérést kötelezővé tette.

²⁹ Köln tanácsának egy 1492. évi rendelkezéséből; idézi *Hoeniger* a 27. jegyzetben i. h. 111. o. Az eredeti szöveg a következőképpen hangzik: „Angemirk das vyll lude bynnen Coelne sint, die nummer up ampten oder gaffelen (= céh vagy coetus) komment ouch aldar nyet gehoerent, als frawenpersonen, cammerhuयर ind die in gesplissenre myedunge sitzent, ouch arbeytzlude, die des nachter umb yre slaiffgelt herbergent ind ouch sust andere unvereiden, die sich doch bynnen der statt Coeln unthalden ...”

háztartásoknak egyszerű vagy bővült — a munkabéres háznépvel bővült — sejtettségéi mellett.

A népesség lélekszámának a meghatározásánál tehát a forrásokból történetesen megállapítható háztartásfők a *Bücher* hangoztatta egyöntetűség helyett más-más számképletet jelentenek a szerint, hogy a városlakó népességnek melyik társadalmi rétegéhez — nyugodtan mondhatjuk osztálynak is — tartoztak. Más szóval: a *Bücher* által az 1449-es nürnbergi összeírásból a „polgári” háztartásra vonatkozólag kiemezett 468-as kulcsszám semmiképpen sem alkalmazható a városlakó népesség egészére, miután a plebejus családi háztartások lélekszáma — a magános egzisztenciákról nem is szólva — ennek feltétlenül alatta maradt.

A háztartások lélekszámának ez a társadalmi — osztályok szerinti — differenciálódása a középkori Dreзда példáján statisztikai számszerűséggel is igazolható. A nürnbergi összeírással egykorú — 1454 évi — adatok a városnak egy nagyobb körzetére vonatkoznak, amely a falakon belül esett „óvárosnak” több mint egy harmadát (424 házból 149 házat) zárta magába. Az 1454. esztendő első felében felvett népességösszeírás („Kopfzählungsliste”) és az előző évi vagyonadó-lajstrom („Geschoßregister”) egybevetése alapján meg volt állapítható, hogy hány háztulajdonos- és hány bérlakó-háztartás esett a körzet 149 házára és hogy külön-külön mekkora volt ezeknek a háztartásoknak a lélekszáma. Az adatok a következők:

149 háztulajdonos-háztartás	755 fővel és
147 bérlakó-háztartás	315 fővel

együttesen: 296 háztartás ..... 1070 fővel.

A két kategória együttes átlaga 3,61, amely felbontva igen szélsőséges polarizációt mutat. Mert míg a háztulajdonos-háztartásoknál 5,07-es átlagot kapunk, a bérlakó-háztartás 2,14-es átlaggal ennek 50 százalékát sem éri el.³⁰ Az eltérés tehát a városlakó népesség két alapvető rétege között valóban igen mélyreható, együttes átlaguk (3,61) pedig azt mutatja, hogy az össznépeességre vonatkoztatott kulcsszámmal sem léphetjük túl a XV. században a négy főnyi átlagot.

A drezdai arányszámok nem kombinatív „átszámítások” eredményei, hanem valóságos népességösszeírás adatszolgáltatásán alapulnak, a történeti valóságot tehát konkrét formában tükrözik. Részünkről pedig annál inkább tarthatnak érdeklődésre számot, mert a drezdai összeírásból kiugró két társadalmi kategória, a háztulajdonos- és a bérlakó-háztartásfők bányavárosaink adólajstromaiban is következetesen meg vannak különböztetve. Csábító a kínálkozó lehetőség, hogy a két kategória Drezdából ismert kulcsszámait vegyük szorzóként alapul bányavárosainkban is a népesség összlélekszámának a kiszámításánál. Kérdés azonban, hogy a XV. század kulcsszámjai nem túlságosan alacsonyak-e száz évvel későbbi népesség meghatározásához.

³⁰ Otto Richter: A 20. jegyzetben i. h. 280. o.; vö. Ignatz Jastrow: i. h. 51. o. 2. jegyz. — Az 1454. évi összeírás bevezető sorai szerint az összeírók feladata volt „czeichen den wyrt (értsd: a háztulajdonost), dy wyrtine, yr kinder, yr gesinde und hausgenossen (értsd: a bérlakót, a mi „inquilinus”-unkat) und ouch des hausgenossen kynder und gesinde . . .”, míg magának az összeírásnak az a formája, hogy megnevezi a háztartásfőt és számszerűleg megmondja, hogy hányadmagával élt. A számadatok tehát a fenti kategóriák megkülönböztetésével a népesség teljes lélekszámául veendőek.

Véleményünk szerint nem. Nem pedig azért, mert bányavárosaink a városi lét gazdasági és társadalmi képlete tekintetében a XVI. század derekán sem jutottak túl azon a fejlődési fokon, ahol a nyugati szomszédaink egy évszázaddal korábban állottak. A konkrét egybevetésre várostörténeti kutatásunk elmaradottsága sajnos nem sok lehetőséget nyújt. De meg tanulmányunk keretei sem igen engedik meg a bővebb kitérést. Egy kiragadott példa is érzékeltetheti azonban állításunk helytálló voltát.

Bedrich Mendl, a tragikus véget ért cseh gazdaságtörténész a XV. századi (1403) Boroszló (Wrocław = Breslau) gazdasági és társadalmi rétegződésével foglalkozó tanulmányában többek közt vizsgálja a város kézműves iparának a belső struktúráját is és azt, nemkülönben az ipar, a kereskedelem és az őstermelés egymásközi arányát összeveti más városokéval, nevezetesen Brnoéval (Brünn—1365), Prága-Óvárosával (Praha = Prag—1429), Frankfurt/a. M.-ével (XV. század) és Ypernével (egy városnegyed adatai ismeretesek csak — XV. század). *Mendl* adatai a következők:³¹

Az egyes városokban a megadott időponiban megállapítható önálló mester-ségek (kézműveságak, szakmák) és a kézművesek száma (Boroszlónál, Brnónál, Prágánál és Ypernnél lehetséges, hogy a kézművesek számára vonatkozó adatok nemcsak a mestereket, hanem a legényeket is magukba foglalják):

Boroszló (2272 adózó)	92 szakma	—	1197 kézműves
Brno (1600 adózó)	72	„	611
Prága-Óváros (1700 adózó)	65	„	580
Frankfurt/a. M.	106	„	991
Ypern (egy városnegyed) ...	97	„	536

Az egyes termelési ágak egymásközi aránya viszont:

	Kézművesség	Kereskedelem és vendéglátóipar	Őstermelés
Boroszló	1197 fő	416 fő	54 fő
	72%	25%	3%
Brno	611 fő	343 fő	28 fő
	62%	35%	3%
Prága-Óváros	580 fő	149 fő	23 fő
	77%	20%	3%
Frankfurt/a. M.	991 fő	186 fő	181 fő
I. a foglalkozásnevek szerint	73%	14%	13%
II. Bücher elemzése szerint	1050 fő	230 fő	330 fő
	65%	14%	21%

A számok azt mutatják, hogy szomszédaink, Boroszló és a két cseh-morva város iparosodása — akár az ipari termelés osztódottságán, akár a termelési ágak egymásközi arányán mérjük — nem sokban maradt el Nyugat-

³¹ *B. Mendl*: Breslau zu Beginn des 15. Jahrhunderts. Eine statistische Studie nach dem Steuerbuche von 1403 (Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens, 63. köt., 1929, 154. s köv. o.; az idézett adatok a 168—69. és 171. oldalon).

Németország és Flandria nagy ipari gócpontjaitól. Legfeljebb mennyiségi eltérésekről beszélhetünk.

Mi a helyzet ezzel szemben bányavárosainkban 1542-ben?

A megállapítható önálló mesterségek (kézműveságak, szakmák) és a kézművesek száma (a bányászat- és a kohóipar, és Kőrmöcbányán azonfelül még a pénzverők figyelman kívül hagyásával is):

Kőrmöcbányán (432 adózó)	27 szakma	—	97 mester	és	9 segéd
Selmecbányán (1367 adózó)	33 „	—	208 „	és	90 „
Besztercebányán (1177 adózó)	34 „	—	208 „	és	58 „
Összesen			513 mester	és	157 segéd.

A kézművesiparnak a kapacitása, amint ez a mesterek és legények számában kifejeződik, bányavárosainkban a XVI. század derekán *együttesen* is csak éppen hogy elérte azt a szintet, ahol Brno és Prága óvárosi része egy-, illetőleg másfél száz évvel korábban állott. Külön-külön azonban messze mögöttük maradnak, még akkor is, ha a kézművesek számát az adózók számához viszonyítva értékeljük. Mert míg Boroszlóban, Brnoban és a prágai Óvárosban minden második vagy harmadik (pontosan 1,9, 2,62, 2,9) adózóra esett egy-egy kézműves, bányavárosainkban (Kőrmöc-, Selmec-, Besztercebánya a sorrend) már csak minden negyedik-ötödikre (4,08, 4,59, 4,46). A számokban mutatkozó eltérés itt már minőségi különbséget is takar. Nem kisebb dologról van szó, mint arról, hogy iparosodásunk még a XVI. században is tetemesen mögötte marad nyugati szomszédainknak, hogy a mezőgazdasági és az ipari termelés elkülönülése, a társadalmi munkamegosztás tekintetében még erősen függünk Európa fejlettebb nyugatától.

Szembeesőképpen élellyel tárja eléünk ezt a ténytet, a fenti számoknál is élellyebben, bányavárosaink kézművességének a belső, strukturális dinamikája. A három városban együttesen megállapítható 40 szakma közül mindössze 17 szakma tűnik fel mind a háromban. E főszakmák közt is azonban hatnál nagyobb mesterlétszámot alig öt-hatnál találunk, és pedig azoknál, *amelyek jelleükknél fogva kifejezetten a helybeli lakosság vagy a bányaművelés napi szükségleteiben gyökereztek*. A pékeknél (Kőrmöcön 10, Selmecen 30, Besztercebányán 26), a mészárosoknál (14—14—19), a cipészvargáknál (10—19—20), a szabóknál (7—16—16), a kovácsoknál (10—35, a bányakovácsokkal együtt! — 10), a lakatosoknál (5—7—9) és Selmecen a sörfőzőknél (8). Egybevégg ezzel a képpel a foglalkoztatott munkaerők, a legények elenyésző száma is. Kőrmöcön 97 mester közül mindössze kilencnek, Selmecen 208 közül hatvanháromnak, Besztercebányán 208 közül negyvenkettőnek volt legénye. — S mindezzel összhangban áll a kézművesség és a tölbi termelési ágak viszony-számainak a vallomása is, amint azt az alábbi táblázat tárja eléünk (az adatok a háztartásfőkre szorítkoznak az adózó családtagok és a munkáltató háztartásában élő szegődményesek mellözésével).

Míg szomszédainknál 62—72%-os részarányával már a XV. században is a kézművesség, az ipari termelés a városi lét gazdasági bázisa, bányavárosainknál a bányagazdaság és a kohóipar bérmunkásai teszik ki a városiakak zömét a kézművességnek alig 20—25%-os viszony-számával szemben.

	Körmöcbánya (387 háztartásfő) %	Selmechbánya (1109 háztartásfő) %	Besztercebánya (958 háztartásfő) %
Koldus (koldusszegény)	7,49	1,53	2,19
Bányász, kohómunkás, szénégető	28,17	63,57	56,68
Pénzverő	21,45	—	—
Kézműves	25,06	18,76	21,61
Kézimunkás kisvállalkozó	1,55	1,71	2,51
Kiskereskedő	5,69	5,86	5,95
Tőkés vállalkozó	5,94	3,25	4,07
Értelmiségi	1,55	0,72	1,25
Városi szolgáló, hajdú	1,81	0,63	1,04
Egyéb foglalkozású	1,29	3,97	4,70

A kézművesség viszonyainak a feltárásával kétségkívül csak egyetlen vonatkozásában világítottuk meg a városi lét, az urbanitás sokrétű problematikáját. Viszont ez a vonatkozás, a társadalmi munkamegosztás, kezdettől fogva annyira alapvető kérdése a városi lét alakulásának, hogy abból általánosabb érvényű következtetést is levonhatunk. Az adott esetben azt, hogy a magyarországi városfejlődés még a XVI. század derekán sem haladta meg azt a fokot, amelyet legközvetlenebb szomszédságunkban, Boroszlóban és a cseh-morva városokban már a XV. században megállapíthatunk.³²

De ha ez így van, akkor nyilvánvaló, hogy a XV. századi Drezda viszonyaiból kielemezett kulcsszámok semmi esetre sem tekinthetők alacsonyoknak ahhoz, hogy némi módosítással száz évvel későbbi bányavárosainkra ne lennének alkalmazhatók. Viszont nem vehetők át mechanikusan. Egyrészt adó-lajstromaink adatszolgáltatásának a tagoltsága, másrészt a plebejus-elem zömét kitevő bányamunkásságnak a sajátos életviszonyai szükségessé teszik mind a háztulajdonos, mind a bérlakó-adózók szorzószámának a módosítását.

A háztulajdonos-adózók drezdai kulcsszáma a mi adólajstromaink háztulajdonosaira túl magas lenne. Az 5,07-es kulcsszámú drezdai háztartások ugyanis, mint a „polgári” (polgárjoggal bíró) városi lakosság háztartásai, általában a Bücher-féle bővült családi háztartásnak tekintendők: az 5,07-es létszámban a családtagok mellett benne foglaltatik a munkabéres, a szegőd-ményes háznép (cselédek és kézműveslegények — az ún. „Gesinde”) is. Adó-lajstromaink ezzel szemben az utóbbit külön veszik számba, méghozzá fejenként. Ezek különválasztásával a családtagokra 3,5—4 főnél nagyobb átlagot nem számíthatunk. Ezzel szemben a bérlakó háztartásoknak a 2,14-es drezdai átlagát 2,25—2,50-re vélnők kikerekíthetni. A háztulajdonos- és a bérlakó-háztartásoknak az aránya Körmöcbányán: 290 : 95 (75,32% : 24,68%); Selmechbányán: 476 : 633 (42,92% : 57,08%);³³ Besztercebányán: 169 : 789 (17,64% : 82,36%).³⁴ Drezda ismert körzetében a két elem csaknem hajszálra

³² Tudatában vagvunk annak, hogy bányavárosaink bizonyos mértékig külön speciést képviselnek s hogy egyik-másik városunk életében a kézművességnek nagyobb súlya és szerepe lehet. Mégis meggyőződésünk, hogy a remélhető kutatások eredménye csak mennyiségi többletet fog kimutatni, de a kézművesség belső strukturális dinamikája itt sem lesz más.

³³ Ha a városmagot a külső telepek (Hodrus és Banka) nélkül vesszük, az arány 307 : 385 (44,36% : 55,64%); Hodruson 150 : 199 (42,98% : 57,02%), Bánkán ellenben 19 : 49 (27,94% : 72,06%) aránnyal már erős az eltolódás a bérlakók felé.

³⁴ Vö. három táblázatunk megfelelő rovatait. A táblázatokban külön kimutatott főlakókat — egy-egy egész ház bérlőit vagy haszonélvezőit — a fenti arányszámok a háztulajdonosokhoz számítják.

(149 házt. : 147 bérlakó-háztartás) egyensúlyban áll egymással. Míg Kőrmöcön a bérlakók aránya a háztartások egynegyedét sem éri el, Selmecebányán a bérlakók vannak többségben, Besztercebányán pedig már valósággal kirívó (4/5) a túlsúlyuk. Ezeknek a bérlakóknak csak egy töredéke tekinthető polgári egzisztenciának: Kőrmöcön mintegy egyharmada,³⁵ Selmecebányán 17,26%-a,³⁶ Besztercebányán pedig mindössze 10,77%-a.³⁷ A zöm a munkarejeje árubabocsátásából élő plebejus volt. Minél népeसेbb volt a városi lakoságnak ez a gyökértelen, hol a munkalehetőség konjunktúrája szerint jövőmenő, hol munkátlanul csavargó osztálya,³⁸ annál nagyobb számmal kell soraiban a magános, családtalan személyeket feltételeznünk, azokat az egyedülálló, „háztartásfőket”, akiknek a jelenléte a bérlakó-háztartások lélekszám-átlagát nem utolsó sorban szorította alá. Mindez alapján véve ellentmond annak, hogy a bérlakó-háztartás lélekszám-átlagát bányavárosainkban a drezdai magasabbnak vegyük. Viszont mellette szól a plebejus-népességnek, a polgárjog sáncain kívül szorult városiakoknak a sajátos helyi összetétele. Városainkban ui. a bánya- és a kohómunkásokból került ki a nagya,³⁹ akik mind gazdasági létfeltételeik, mind osztályhelyzetük (tisztá ipari proletariátus!) tekintetében meglehetősen elütöttek már a plebejus-elem alaprétegétől. Munkájuk sokrétű tapasztalati ismeretet és szakmai gyakorlatot igénylő különleges munka lévén, kereseti lehetőségeik kedvezőbbek voltak, mint az alkalmi napszámra leső „lumpenproletariátusé”. Bányagazdaságunk korabeli viszonyai mellett beszélhetünk e szakmában a munkaerőpiacnak bizonyos — nagyobb kilengésektől mentes — stabilitásáról is. Számot lehet tehát vetni azzal, hogy a bányamunkásság körében valamivel erősebb volt a családalapítás irányzata, mint a plebejus népesség egyéb rétegeinél. A 2,14-ről 2,25—2,50-re kerekített kulcsszámban ezt juttatjuk kifejezésre.

A megállapított kulcsszámok közül a 3,5—4-es kulcsszámmal szorozzuk a fenti táblázatok 3—4. rovataiban kivetített háztulajdonosok és főlakók együttes létszámát, a 2,25—2,5-ös kulcsszámmal pedig az 5. rovat bérlakóinak a számát.⁴⁰ Az így nyert számokhoz hozzáadjuk a 8—9. rovatokbeli

³⁵ 12 pénzverő, 17 kézműves, 1 kiskereskedő = 30 fő.

³⁶ 14 kézimunkás kis-bányavállalkozó, 76 kézműves, 11 kézimunkás kisvállalkozó, 2 tőkésvállalkozó = 103 fő.

³⁷ 63 kézműves, 8 kézimunkás kisvállalkozó, 2 kiskereskedő, 12 tőkésvállalkozó = 85 fő.

A valóságban a „polgári” létalappal (kispolgári foglalkozással) bíró bérlakóknak a száma mindhárom helyütt valamivel nagyobb volt a fent kimutatott számoknál, amennyiben az ismeretlen foglalkozású bérlakók közt is akadt még néhány fő, akik a fenti foglalkozási kategóriákba volnának sorolhatók. Számuk azonban konkrét adatszerűséggel nem állapítható meg.

³⁸ Vö. Fr. Engels: A német paraszthorúr (A marxizmus—leninizmus kis könyvtára, 49—51. sz.). Bpest, 1949, 18—19. o.

³⁹ Besztercebánya 789 bérlakója közül 535 (67,81%) volt a bánya- és kohóipar dolgozója. Selmece- és Kőrmöcbánya adatszolgáltatása nem teszi lehetővé az arány pontos megállapítását, miután itt a bányamunkások zöme az ismeretlen foglalkozásúak csoportjában húzódik meg, ahonnan személyszerinti osztályozással nem emelhetők ki. Az ismeretlen foglalkozásúak globális fölbontásával Kőrmöcbányán 109 főt (28,17%-ot), Selmecebányán 705 főt (63,57%-ot) kaptunk.

⁴⁰ Az egyházi személyeket nem emeltük ki a háztartásfők együttes számából. Számuk először is annyira jelentéktelen, hogy a végeredményt egyáltalán nem befolyásolhatják érdemlegesen (vö. a fentidézett táblázatokat), másrészt pedig a prédikátoroknál már rendszerint a reformatori irány követőiről van szó s így feltehető, hogy nős, családos emberek.

adózó családtagok és szegődményesek számadatait, minthogy ezek csak egy-egy magános személyt jelentenek. Az így nyert összegek adják az összlakosság lélekszámát, a fentebb már jelzett jelentéktelen kiesésekkel, amelyeket azonban ugyancsak számszerűleg határozhatunk meg.⁴¹

Az eredmények a következők:

Körmöcbánya:

290 ^o háztulajdonos-háztartás		
à 3,5—4 fő	1015	— 1160 fő
95 bérlakó-háztartás		
à 2,25—2,5 fő	214	— 238 „
7 adózó családtag	7	— 7 „
38 háznéphez tartozó szegődményes	38	— 38 „
Összesen	1274	— 1443 fő

Selmecbánya (a város a külső telepek nélkül):

307 háztulajdonos-háztartás		
à 3,5—4 fő	1075	— 1228 fő
385 bérlakó-háztartás		
à 2,25—2,5 fő	866	— 963 „
11 adózó családtag	11	— 11 „
219 háznéphez tartozó szegődményes	219	— 219 „
Összesen	2171	— 2421 fő

Selmecbánya (a külső telepek — Hodrus és Banka):

150 háztulajdonos-háztartás Hodruson		
19 háztulajdonos-háztartás Bankán		
169 háztulajdonos-háztartás		
à 3,5—4 fő	592	— 676 fő
199 bérlakó-háztartás Hodruson		
49 bérlakó-háztartás Bankán		
248 bérlakó-háztartás		
à 2,25—2,5 fő	558	— 620 «
8 adózó családtag (csak Hodruson)	8	— 8 „
20 háznéphez tartozó szegődményes (csak Hodruson) ...	20	— 20 „
Összesen	1178	— 1324 fő

Selmecbánya (a város és külső telepek együtt):

476 háztulajdonos-háztartás		
à 3,5—4 fő	1667	— 1904 fő
633 bérlakó-háztartás		
à 2,25—2,5 fő	1424	— 1583 „
19 adózó családtag	19	— 19 „
239 háznéphez tartozó szegődményes	239	— 239 „
Összesen	3349	— 3745 fő

⁴¹ Ld. fentebb a 357—58. és alább a 374. oldalon.

Besztercebánya:

169 háztulajdonos-háztartás		
à 3,5—4 fő	592	— 676 fő
789 bérlakó-háztartás		
à 2,25—2,5 fő	1775	— 1973 „
13 adózó családtag	13	— 13 „
206 háznéphez tartozó szegődményes	206	— 206 „
Összesen	2586	— 2868 fő

E számokhoz hozzáveendőek még háznépükkel együtt azok a személyek, akik valami oknál fogva mentesülve az adófizetés alól, nem tűnnek fel adó-lajstromainkban. Így a körmöc- és a selmecebányai kamaratisztek a két kamaraház belső meg majorsági cselédségével, Selmecebányán azonkívül még néhány városi alkalmazott is, akiknek bére után a város vonakodott az adót leróni; végül Besztercebányán a Fugger-vállalat tisztje, valamint a vállalat-hoz tartozott három gyűrűstéri háznak a belső meg majorsági cselédsége. Számukat Körmöcön 15—18, Selmecebányán 30 főre becsültük; 25—30 főre tehető a besztercebányai lajstromból hiányzó Fugger-alkalmazottak száma is.⁴² Már bajosabb annak a meghatározása, hogy hány fővel (hozzátartozóval) vehetők ezek a személyek számba a népesség teljes lélekszámának a kimutatásánál. Miután nem tudjuk, mennyi volt köztük a valóságos háztartásfő s mennyi a háznéphez sorolódó magános szegődményes, egy egészen alacsony — 2 — szorzószámmal valamennyiüket egy kalap alá vonjuk. Körmöcön tehát $2 \times 15 = 30$ — 36, Selmeceben és Besztercebányán pedig $2 \times 25 = 50$ — 60 főt adva még hozzá a fenti (1274—1443; 3349—3745; 2586—2868) végösszegekhez, a három város egész népessége a XVI. század derekán

Körmöcbányán	1304—1479
Selmecebányán a városban ...	2231—2481
a külső telepeken	1178—1324
együtt	3409—3805
Besztercebányán	2636—2928

lélekkel adható meg.⁴³

A feudális kori népességtörténeti kutatásban meggyökeresedett osztályozás szerint az ötezres lélekszám a kis- és a közepes nagyságú városok határa (5000—10 000 közepes város; tízezen felül nagyváros).⁴⁴ Népességük száma szerint bányavárosaink mind csak a *kisváros* csoportjába sorolódnak. Kölesönös egybevetésükhöz a fenti szám adatok nem nyújtanak teljesen egyenértékű állapot. Körmöc- és Besztercebánya adatszolgáltatása hallgat mind a külső bányatelepekről, mind a városhatáron belül esett jobbágyfalvokról, míg Selmecebánya összcírása felöleli a külső telepeket is. Utóbbiak

⁴² Csak az ún. „Oberhaus”-ban közel 20 személy számára voltak ún. szolgakamrák („Gesindkamern”). Az „Oberhaus” leírása 1546-ból: Fugger-ívt., Augsburg: Ung. Handel, Fasc. 39/5.

⁴³ Nem vettük figyelembe a városi ispotályok ápolitjait, miután ezek korabeli létszámáról semmiféle konkrét adat sem áll rendelkezésünkre. Városaink nagyságához mérten nem lehet azonban nagy számokról szó.

⁴⁴ *Erich Keyser*: Bevölkerungsgeschichte Deutschlands, 2. Aufl. Leipzig, 1941, 262—66. o. (Adatok a városi lakosság számáról, az idevágó monografikus kutatások idézésével.)

közül viszont a 150 házas Hodrusbánya 349 háztartásával (= 1001—1126 lélek) már annyira megerősödött gócként jelentkezik az anyatelepülés mellett, hogy figyelmen kívül hagyása és a településnek egyszerűen az anyatelepülésre korlátozódó szemlélete merőben ferde, torzított képet adna a korabeli Selmecebánya társadalmi arculatáról és gazdasági szerkezetéről. A külső határra eső bányatelepek és falvak a másik két bányavárosnál is szerves részei a város tágabb életegységének. De mert itt kisebb településről van szó, konkrét megismerésüknek a hiánya távolról sem csökkenti annyira a főtelepülés adataiból kielemezhető kép valószerűségét, mint amilyen mértékben ez Selmecebányánál érvényesülne, ha Hodrusbánya népességét nem vennők figyelembe.

Ha csupán a várost, a főtelepülést néznők Selmecebányán, akkor Besztercebánya népessége (2600—2900) lenne a három város közt a legnagyobb. Körmöcbánya 1300—1500 fővel ennek csak éppen hogy az 50 százalékát éri el, míg a kettő közé eső Selmecebánya (2200—2500 fő) mintegy 15 százalékkal marad el Besztercebánya mögött. Külső telepeivel együtt viszont (3400—3800) mindkét testvérvárosát túlszárnyalja: Besztercebányát 23,5—23,7, Körmöcbányát 62—66 százalékkal.

De nem csupán a népesség, kisvárosi jelleget árul el a lakott körzet helyrajzi kiterjedése is. Körmöcbányán 307, Selmecebányán (a városban 310, a két külső telepen 169, együttesen) 479 a házak száma, Besztercebányának közel 3000 főre rugó népessége meg éppenséggel 171 házban volt összesűfolva.

Első pillantásra szembeszökik az az ellentét, amely népesség és a házak számbeli aránya tekintetében Besztercebánya és a másik két város között fennáll. Hiszen Körmöcbánya alig félannyi lakossága közel kétszeresét lakta annak a 171 háznak, amelyekben Besztercebánya népességének kellett meghúzódnia.

A háztulajdont mindhárom városban csaknem teljes egészében — Körmöcön 92,83, Selmeceben 96,45, Besztercebányán 94,74%-ában — maga a tulajdonos lakta. Ez az egyöntetűség azonban csak külső felszín, amely alatt erős hasadások húzódnak meg. A legkevésbé differenciált viszonyokat Körmöcbánya mutatja. Nemcsak, hogy több mint 9/10 részét a háztulajdonnak maga a tulajdonos lakta, hanem a házak 77,52%-nak csak egyetlen lakója volt.⁴⁵ Bérlakót a háztulajdonos (esetleg főlakó) mellett a házaknak csak 19,22 százalékában találtunk, míg a maradékrész vagy elhagyott ház (1,96 százalék) vagy lakatlan major (1,30%) volt. Ennek megfelelően háztulajdonosokból került ki az ismert háztartásfők többsége (72,47 százalék), míg a bérlakókra csak 24,67 százalék esett; a maradék 2,86 százalék a főlakók részesedése. A viszonyoknak ez a csekély osztódású egyszerűsége sommásan sűrűsödik össze az egy házra eső háztartásfők számában, amely itt mindössze 1,23 indexszámot mutat,⁴⁶ vagy ha a fentebb kiszámított össznépesség alapján lélekszámban akarjuk kifejezni, 4,15—4,70 főt házanként. Már ennél nagyobb mérvű az osztódás Selmecebányán. A csak egy háztartás által lakott házak száma 41,55 százalékra esik alá (40,29% háztulajdonos; 1,05% főlakó; 0,21% főlakó-

⁴⁵ 74,27 százalékánál a tulajdonos maga, 2,28 százalékánál, úgy mondjuk, főlakó (egy-egy egész ház főbérlője vagy hasznélvezője), 0,97 százalékánál csak egyszerű bérlakó (inquilinus).

⁴⁶ Vö. az 1. táblázatot.

számba vehető egyszerű bérlakó). A háztartásfők megoszlásában is a háztulajdonosok száma 41,57%-al a második helyre szorul az 57,08%-nyi bérlakó mögött. A maradék 1,35% a főlakóé. Egy-egy házra itt már 2,32 háztartás, illetőleg 6,99—7,81 lélek jutott.⁴⁷ Besztercebánya viszont már egyenesen a fordítottját mutatja a körmői képnak. A tulajdonos itt csak a házak egyötöd részében (21,64%, amiből 0,58% esik a főlakókra) lakik egyedül, míg bérlakók már a házak 78,36%-ában tűnnek fel. A 958 háztartásfőnek mindössze 16,91%-a (162 fő) háztulajdonos, a túlnyomó részük, 82,36% (789 fő) a bérlakókból kerül ki. (A maradék 0,73% a 7 főlakóra esik.) A házak lakottságát mutató index pedig 5,53 háztartással, illetőleg 15,12—16,77 lélekkel kétszerese a selmecbányainak és több mint háromszorosa a körmőcinek.

Az ingatlantulajdonnal nem bíró bérlakóknak a fenti számokban tükröződő túlsúlya arra vall, hogy a városi társadalom „szelléresedése” a XVI. század derekán mind Selmec-, mind Besztercebányán igen előrehaladt volt, sőt az utóbbinál egészen rendkívüli méreteket öltött. Méreteket, amelyek különösen Besztercebányán messze meghaladják mindazt, amit újabb kutatásunk a középkori városainkban egyébként nem kis számmal összeverődő városi szegénység létszámáról megállapított.⁴⁸ A városi szegénységnek ez a nagyarányú felduzzadása már önmagában véve arra vall, hogy a magyar feudalizmus talaján a *kisváros* szűkebben méretezett gazdasági életlehetőségei szélsőségekbe hajló sajátos osztályképlettel párosulnak. Valóságos rétegződését, a fejlődés folyamatát, nemkülönben az ezt közvetlenül meghatározó történeti erőket az egyes foglalkozási kategóriák osztályhelyzetének, számbeli erejének és vagyoni viszonyainak behatóbb elemzése világíthatja meg. Ez azonban már kívül esik e tanulmány keretein.

*

Adalék csupán, amivel a város magyarországi történetéhez hozzájárulunk. Hiszen egy-egy város népességének a száma csak csekélyke részlet a városi lét sokrétű problematikájából. Viszont ha sikerülne közel egybeeső időhatárok között városaink egész sorára nézve megállapítani a lakosság lélekszámát, a falusi és a városlakó népesség viszonyzáma konkrét formában érzékeltetné az urbanitas mérvét és benne a magyar feudalizmus egyik lényeges sajátosságát. Kísérletünk meggyőzhet róla, hogy a feladat nem megoldhatatlan, hiszen a XVI. század első feléből a kellő statisztikai anyag már jobbra rendelkezésre áll az adójegyzékekben. Persze, hogy egy-egy részletet kifejthessünk belőlük, ehhez a maga történeti bonyolultságában nézni és látni kell az egészet. Csak ez óv meg a számokban is ott rejtőző buktatók útvesztő tévedéseitől.

⁴⁷ Vö. a 2. táblázatot. — A főtelepülés és a két külső telep indexszámai külön-külön a következők: Selmecbánya: 2,23 háztartás = 7 — 7,81 lélek; Hodrusbánya: 2,33 háztartás = 6,67 — 7,51 lélek; Banka: 3,58 háztartás = 9,32 — 10,47 lélek.

⁴⁸ *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bpest, 1949, 136—37. o. Adatok: Sopron (1430) 46%; Pozsony (1447—1448) 43%; Szeged (1522): 54%.

OSZKÁR PAULINYI:

DIE SEELENZAHL DER BERGSTÄDTE DES GRAN-GEBIETES UM DIE
MITTE DES 16. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

An der umfangreichen und vielverzweigten Problematik des mittelalterlichen Städtewesens und der Urbanität gemessen, kann die Ermittlung der Bevölkerungszahl von einigen Städten am Ausgang des Mittelalters nur als ein winziger und anspruchsloser Beitrag erscheinen. Doch seit Ende des 15. Jahrhunderts finden sich schon auch in den städtischen Archiven Altungarns in immer dichter werdender Reihe die Steuerregister, welche unter Umständen für eine annähernde Ermittlung der Bevölkerungszahl einen statistisch verwertbaren Grundstoff liefern. Würde dieser Versuch bei einer größeren Anzahl der Städte mit Erfolg unternommen, da könnte man an die Feststellung des zahlenmäßigen Verhältnisses der städtischen und der Landbevölkerung herantreten. Diese Verhältniszahl würde aber bereits einigen Aufschluß über den Fortschritt der Urbanisierung bieten.

Um diese Kette von Berechnungen einmal mit beruhigendem Ergebnis abschließen zu können, kommt es vor allem auf die Methode an, mit welcher die Bearbeitung des statistisch verwertbaren Grundstoffes, im gegebenen Fall der städtischen Steuerregister, bewerkstelligt wird.

In der Abhandlung wird für die Mitte des 16. Jahrhunderts (1542) die Bevölkerungszahl der drei bedeutendsten Bergstädte des Gran-Gebietes (Kremnitz-Körmöcbánya-Kremnica; Schemnitz-Selmecbánya-Banská Štiavnica; Neusohl-Besztercebánya-Banská Bystrica) berechnet. Neben diesen konkreten Ermittlungen werden aber — wenngleich nur der Gelegenheit angepaßt — auch die wichtigsten Grundsätze der Methode erörtert. Dies nicht nur um die Kontrolle der eigenen Ausführungen dem Leser zu erleichtern, sondern auch deshalb, da in der ungarischen Geschichtsforschung, die sich erst jetzt der quantitativen Erfassung der sozialen und wirtschaftlichen Verhältnisse und der Anwendung der statistischen Methode mit lebhafterem Interesse zuwendet, der Methodik dieser Art der Forschung entweder keine besondere, oder nur ziemlich oberflächliche Aufmerksamkeit gewidmet wird.

In bezug auf die Methode schließt sich der Verfasser eigentlich jenen Grundsätzen an, die in den neunziger Jahren von der deutschen Schule (*Schönberg, Eheberg, Bücher, Jastrow, Richter, Inama-Sternegg*) ausgearbeitet und systematisch vor allem von *Bücher* und *Jastrow* dargelegt wurden. Bei aller Anerkennung der unvergänglichen Verdienste, die sich *Bücher* um die Grundlegung der neuen Methode erworben hat, wird auf Grund der einschlägigen kritischen Forschungen auf die verhängnisvollen Fehler hingewiesen, die ihm bei der quellenkritischen Wertung der Nürnberger Volkszählung (1449) unterliefen und die Stichhaltigkeit der aus dieser Volkszählung gewonnenen Reduktionsfaktoren (Schlüsselzahlen), die er für allgemeingültig gehalten, völlig in Frage stellen. Entschieden wird dabei gegen die Anwendung des von *Bücher* für die Berechnung der Kopfzahl eines bürgerlichen Haushaltes ermittelten Reduktionsfaktors von 4,68 Stellung genommen, welcher von der späteren Forschung besonders bei der Bearbeitung der Steuerregister so gerne und bedenkenlos verwendet wurde.

Für die eigentliche Berechnung der Bevölkerungszahl wurden die Grundziffern den Einhebungsregistern jener außerordentlichen Kriegsteuer entnommen, mit welcher im J. 1542 auch die königlichen Freistädte belegt worden sind. (Verdeutschter Text: Karpathenland, Jhg. V—VI. Reichenberg, 1932—1933.) Diese Grundziffern sind verläßlich, da die Register einen bestimmten Kreis der städtischen Bevölkerung in beinahe lückenloser Vollständigkeit erfassen, und zwar in der Form individueller Registrierung und mit einer Gliederung nach folgenden, demographisch verschiedentlich zu wertenden Kategorien: 1. Hausbesitzer (bzw. Hauptmieter oder Nutznießer von ganzen Häusern); 2. einfache Mieter (Mieter von einzelnen Hausteilen — Insassen); 3. selbständige Familienangehörige (jedoch nicht die Ehegattinnen, auch wenn sie einen eigenen Beruf ausübten); 4. die im Haushalte des Arbeitgebers lebenden Arbeitnehmer (das Gesinde), falls sie nicht Familienangehörige — Kinder, Verwandte — des Haushaltsvorstandes gewesen sind. (S. die hierauf bezüglichen drei Tabellen.) Der Kreis der erfaßten Steuerzahler ist mit der Gesamtheit aller jener Personen zu identifizieren, die in ihrer eigenen Person für ihren Lebensunterhalt sorgten, und zwar ohne Unterschied auf Beruf, Geschlecht, Vermögenszustand und Art des Lebensunterhaltes — auch die ärmsten Bettler und auch die Geistlichkeit mitinbegriffen. Es gibt zwar einige unbedeutende Ausfälle, die jedoch ziffermäßig festzuhalten waren.

Es hieß nun, aus diesem bekannten Teil der Stadtbewohner die gesamte Bevölkerungszahl zu errechnen. Es kam auf den richtigen Reduktionsfaktor an, um der geschichtlichen Wirklichkeit so gut, wie nur möglich, nahezukommen.

Die Gruppen 3 und 4 (Tabellenspalte 8 und 9) stellen nur Einzelpersonen dar, da ist demnach der Reduktionsfaktor mit »eins« von Haus aus gegeben. Die Hausbesitzer (Gruppe 1 = Tabellenspalte 3) sind dagegen als eine Gruppe von mehrköpfigen demographischen Einheiten zu betrachten, gleichgestellt mit einer bürgerlichen Familie. Dasselbe gilt auch für die Gruppe der Mieter (Gruppe 2 = Tabellenspalte 4). Dies jedoch nur für einen Teil der hier erfaßten Steuerzahler, während der zweite, größere Teil als die Masse des nicht bodenständigen, fluktuierenden Plebejertums aufzufassen ist. Diese Masse — obschon eigenen Haushalt führend, oder sich an den Haushalt von Anderen anlehnd — bestand vielfach aus Einzelpersonen. Bei der vermengten Art dieser Gruppe war es klar, daß man für sie und für jene der Hausbesitzer nicht denselben Reduktionsfaktor nehmen kann, etwa den von *Bücher* mit 4,68.

Da bei dem heutigen Stand der Forschung keine geeignete Quelle vorlag, um die benötigten Reduktionsfaktoren aus den gleichzeitigen Verhältnissen der Bergstädte selbst, oder auch nur aus jenen einer ungarischen Stadt zu eruiieren, wurde nach solchen in den Kolonisationsgebieten des Deutschen Reiches Ausschau gehalten. Der Verfasser entschloß sich — nach gewissenhafter Untersuchung des Entwicklungsgrades und der sozialen Struktur der ungarischen Bergstädte um die Mitte des 16. Jahrhunderts — für die Anwendung jener durchschnittlichen Kopffzahlen, welche *Otto Ritter* im mittelalterlichen Dresden (1454) für die Haushalte der Hausbesitzer mit 5,07 und für jene der Mieter (Insassen) mit 2,14 errechnet hat. Doch mit Rücksicht darauf, daß in den Registern der Bergstädte vom J. 1542 das Gesinde abgesondert erscheint, wurde der Reduktionsfaktor bei den Hausbesitzern — nur für die Familie im engeren Sinne berechnet — auf 3,5–4 herabgesetzt. Dagegen jener der Mieter — mit Rücksicht auf die stabile Arbeitskonjunktur dieser Jahre in den ungarischen Bergstädten — von 2,14 auf 2,25–2,50 aufgerundet.

Die auf diese Art erstellten Berechnungen ergaben folgende Ziffern für die gesamte Bevölkerungszahl der drei Städte :

<i>Im Kremnitz</i>	1304—1479 Seelen
<i>in Schemnitz</i> (samt zwei äußeren Siedlungen)	3409—3805 Seelen
(davon in der Hauptsiedlung 2231—2481 Seelen)	
<i>in Neusohl</i>	2636—2928 Seelen

Ziemlich niedrige Ziffern, welche selbst diese bedeutendsten Bergstädte Altungarns nur in die Kategorie der mittelalterlichen Kleinstädte (Seelenzahl unter 5000) einreihen lassen. Dieser kleinstädtische Charakter wird aber auch durch die topographischen Verhältnisse bestätigt: in Kremnitz 307, in Schemnitz 479 (davon 310 in der Hauptsiedlung), in Neusohl sogar nur 171 Häuser.

Ein Blick auf das zahlenmäßige Verhältnis der Hausbesitzer und der Mieter untereinander bietet uns auch über die soziale Struktur dieser Städte einigen Aufschluß. In Kremnitz entfallen 72,47% der bekannten Haushalte auf Hausbesitzer und nur 24,36% auf Mieter (der Rest von 2,86% auf sogenannte Hauptmieter). Die Stadt ist als eine bereits in Rückentwicklung begriffene zu betrachten. In Schemnitz spricht das Verhältnis von 41,57% : 57,08% (Hauptmieter 1,35%) dafür, daß sich der Bergarbeiter da noch vielfach eine bodenständige kleinbürgerliche Existenz schaffen konnte. Dagegen erscheint Neusohl mit dem Verhältnis von 16,91% : 82,36% (Hauptmieter 0,73%) bereits als eine ausgesprochen proletarische Stadt. Diese Erscheinung ist wohl auf das Vorhandensein des monopolistischen Handelskapitals — vertreten durch das hiesige Unternehmen der Fugger — zurückzuführen.

A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén

A magyar parasztcsalád szervezetének történeti alakulásáról az újkorra vonatkozó néprajzi kutatás eredményein kívül alig vannak ismereteink. A történeti irodalomban a jobbágycsalád szervezete nem kapott helyet mint önálló kutatási téma. Ha nem is mellőzte az irodalom a jobbágháztartások családi munkaerejének megemlítését, a jobbágygazdaság munkaszervezetének vizsgálata még a későközépkori kutatásokban (ahol már bőven van erre vonatkozó forrásanyag) is elmaradt; a családkérdés csak általánosságban, leginkább a jobbágytelkek felaprózása vagy együtt-tartása, tehát a földviszonyok oldaláról, valamint a jobbágycsaládok megélhetése szempontjából, szociális kérdésként vetődött fel.¹

A csupán jobbágyfőkre alapozott számítások a jobbágy-paraszti társadalmat csak egyik oldaláról, a jobbágygazdaság oldaláról világítják meg. A jobbágyparaszti munkaerő mennyiségéről és társadalmi felhasználásáról, ennek gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásairól a jobbágycsaládok létszámának ismerete nélkül nem kaphatnánk világos képet, helyes arányokat — még akkor sem, ha *summásan* ugyan figyelembe vennénk a jobbágyfőkhöz tartozó családi létszámot, a nem-önálló jobbágy népességet. Ezek hovatartozásának ismerete: a különböző keretek közt termelő, különböző létszámú és az adott munkaerőt eltérően hasznosító háztartások közt való eloszlásának reális fölbecsülése nélkül nem volna tisztázható az egész jobbágy-parasztnépesség összes munkaerejének megosztása — sem a család (azaz a saját kisüzemi gazdaság) és a földesúri szolgálat (vagyis az allodiális nagybirtok) közt; sem a parasztság különböző rétegei, tehát termelési formái, szabad vállalkozásai és bérmunkája között.

A jobbágy-„családtagok” számaránya vidékenként eltérő, de mindenütt jelentős. A XVII. századi urbáriumok tanúsága szerint — amikor a jobbágyok már általában férfi-családtagjaikkal együtt vannak felsorolva — az összeírt személyeknek csak kis része gazdálkodik egymagában, munkaképes férfi-rokon nélkül. I. Rákóczi György sárospataki uradalmában például

¹ A későközépkorra vonatkozó részlettanulmányok közt leginkább *Ila Bálint* mutat rá a nagycsaládi szervezet gazdasági jelentőségére, a nagycsalád előnyös adottságaira, s egyedül ő közül egy megyét összefoglaló számszerű kimutatást az „egykenyéren” élő jobbágyok számarányáról. (A gömöri jobbágytság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig, Bpest, 1938). Az 1945 óta megjelent összefoglaló történeti munkák közül csak *Molnár Erik* szentel nagyobb figyelmet a parasztcsalád szervezetének, a családszervezet gazdasági-társadalmi összefüggéseinek. Különösen a koraközépkori nagycsalád bomlásával együtt jelentkező telek- és munkaerőproblémákra mutat rá, de anélkül, hogy e bomlási folyamat történeti okait kutatná (A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig, Bpest, 1949).

az 1648-ban összeírt személyeknek csak mintegy 20 százaléka állt magánosan, a többiek vagy fiaikkal, vagy az apai házban, vagy valamilyen más rokoni társulásban éltek s dolgoztak. Átlagban minden jobbágyfőre egy összeírt családtag (serdülő fiú, felnőtt férfi) jutott, tehát az összes jobbágyorsban levő férfi-munkaerő fele nem volt önálló. Ugyanakkor a tanulmány során törvényszerű eltérések lesznek láthatók a különböző — szántó és borgazdaságú — háztartások létszámában, s ezen belül is a különböző létszámú jobbágy-családok gazdasági helyzetében. A családi létszám pedig — bizonyos számú rokon együttélése — a tradicionális berendezésű paraszttársadalomban a vérségi kötelékek meghatározott rendje szerint alakul, bővebb vagy szűkebb, lazább vagy szorosabb vérségi kötelékkel összekapcsolt családi együttesekben. *Az ezekben élő jobbágyok életmódját, életlehetőségét, termelőmunkáját osztályhelyzetük mellett ez a szűkebb, közvetlen és szigorú társadalmi kötöttség határozza meg — mely azonos a kisüzemi parasztgazdaság munkaszervezetével és így meg-szabja tagjainak az általános munkaerőelosztásban elfoglalt helyét is.*

A paraszti családszervezet történeti vizsgálata ilyen szempontból járulhat hozzá az agrártársadalom történetének kutatásához. E családszervezet a tradicionális rend és a gazdasági célszerűség kölcsönös hatása révén jön létre, tehát ha egyik oldalról a tradicionális rend formáinak a gazdasági berendezésben való érvényesülését van alkalmunk megfigyelni, más oldalról a gazdasági élet alakulásának a tradícióvilág változásaiban vitt szerepét látjuk. Ennek tisztázásával a parasztság szellemi és anyagi kultúrájának egy területen való történeti megismerését vihetjük előbbre.

A sárospataki uradalom ilyen irányú vizsgálatával megkíséreltem számszerűen tisztázni egy részletesen feldolgozható terület jobbágyságának családformáit, az egyes családformák földrajzi elterjedtségét és társadalmi-gazdasági vonatkozásait. Ez a családszervezet későközépkori vizsgálatának csak egyik kiindulópontja, ajtónyitás a családkérdés teljesebb problematikájához.

Feldolgozásra egy olyan, közepes kiterjedésű uradalmat kellett választanom, melynek nincsen feltűnően uralkodó tradicionális családformája (mint pl. a mátraalji jellegzetes nagycsalád), viszont táji, azaz gazdálkodási szempontból sem egységes: a családformák és a gazdálkodási mód, egyéni gazdasági helyzet így leginkább összemérhetőnek látszik.

A terület, melyen a kiválasztott uradalom elhelyezkedik, történeti szempontból éppen az az országrész, melynek jobbágy- és szellérnépe számottevő szerepet váltalt a XVII. század végének nagy népi megmozdulásaiban. A felszínre hozott adatok elsősorban ennek a területnek és ennek a kornak feszült társadalmi viszonyaira lesznek jellemzők.

*

A parasztcsalád szervezetét és a különböző szervezeti formák létrejöttét, alakulását eddig leginkább a néprajztudomány vizsgálta, a történeti irodalom és az agrártörténet ehhez csupán általános társadalom- és gazdaságtörténeti támpontokat adhatott.² Az idevágó néprajzi irodalomnak azonban csak

² A történeti tudományoknak a magyar népi családszervezetre vonatkozó eredményeit *Fél Edit* foglalja össze: A magyar népi társadalom életének kutatása. Bpest, 1948. (Kny. a Magyar Népkutatás kézikönyvéből) 6—10. o. Ebből is kitűnik, hogy a polgári történetírás eredményei és hipotézisei lényegében a nemzeti társadalom családszervezetére szorítkoznak, úgyszintén a régészet terén László Gyula ilyen irányú,

viszonylag kis része használható fel — legalábbis közvetlenül — a XVII. századra vonatkozóan.

A nemzetközi irodalomban a parasztesaládról korántsem találunk olyan gazdag és viszonylag módszeresen feltárt anyagot, kikristályosodott vita-véleményeket, mint a természeti népek, primitív kultúrák vérségi kapcsolataival, rokoni társulásaival foglalkozó munkákban. Utóbbiak döntően őstörténeti jelentőségű eredményeit figyelmen kívül kell hagynunk. De a különböző európai népekről rendelkezésre álló néprajzi irodalom is kevés olyan összehasonlító anyagot nyújt, amely Magyarország feudális társadalmára — pontosabban az örökös jobbágyság megszilárdulásának évszázadára — érvényes lehet.³ Célkitűzéseinkhez némi támpontot M. O. Koszven⁴ munkássága nyújt, amely a családkérdést a feudális viszonyok és a földesúri függés körülményei között is részletesen, a történeti és néprajzi módszer egyesítésével vizsgálja, ő azonban főképpen a tipikusan szláv területen ismert családformákra szorítkozik, amelyek a magyar etnikumnál ismert patriarkális családtól teljesen eltérő történeti fejlődésű formációk.⁵

jelentős munkássága is. A jogtörténeti kutatáson belül keletkezett egy az újkori parasztesalád jogszokásait vizsgáló irányzat az 1940-es évek elején; ennek módszerben és feltárt anyagban egyaránt értékes kezdeti eredményei sajnos folytatás nélkül maradtak. — A jelen tanulmányban a feudális kor patriarkális parasztesaládját nem kapcsolhatjuk össze a nemzeti társadalom nagycsaládjával, bár ennek egyes tradicionális elemei szinte napjainkig fennmaradtak. E recens szokásanyagot élesen el kellett különíteni a családformák történeti fejlődésétől, melynek itt egy szűk szakaszáról van szó. — A jobbágyság történetével foglalkozó irodalomban legújabban található részletadatokra, melyek a családszervezetre egyes esetekben engednek meg következtetéseket, itt nem térek ki.

³ A legnagyobb földrajzi területet áttekintő polgári szemléletű munkák egy része ugyan tagadhatatlanul tekintettel van a különböző típusú társadalmak családformáira — mint *Ratzel* (Völkerkunde, Leipzig 1894—95, II. és III.), *Dopsch* (Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenalpen, Weimar 1909), vagy *Grosse* (Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft, Freiburg u. Leipzig 1896) stb. — később *Thurnwald* (Die menschliche Gesellschaft. Werden, Wandel und Gestaltung von Familie, Verwandtschaft und Bünden. Berlin u. Leipzig 1932; Familienformen. Reallexikon der Vorgeschichte, Bd. 3. 1925) és Bécsben *W. Schmidt* (Das Eigentum auf den ältesten Stufen der Menschheit, 1940) stb. — azonban nem tudtak megfelelni annak az igénynek, melyet már Engels óta támaszt a tudomány a családformák kutatásával szemben: *meghatározni a középkori—újkori fejlődésben fennmaradt és kialakult családformákat, fejlődésüket pedig az őket létrehozó társadalom történeti fejlődésén belül kísérni végig*. Ezzel a hiányossággal metodikai szempontból kell számotvetni, éppúgy, mint a terminológia — ettől semmi esetre sem független — fogyatékosságaival. Egyébként nem volna helyénvaló itt futó kritikai értékelésbe bocsátkozni a családkérdésnek terjedelmében és egyes részleteiben igen jelentős irodalmáról addig, míg nem áll rendelkezésre az egyes iskolák teljes munkásságára kiterjedő, korszerű historiográfiai elemzés. — A nagycsaládrendszer elterjedését a számunkra összehasonlító jelentőséggel bíró eurázsiai népeknél *Fél Edit* tekinti át (A nagycsalád és jogszokásai a komárommegyei Martoson, Bpest, 1944. Kisalföldi Közlemények I. sorozat 2. sz. 82—83. o.). A családformák kutatásának nemzetközi irodalmát legújabban *Róna Tas András* foglalta össze, ha nem is maradéktalanul, de korszerű szemlélettel (A nagycsaládrendszer és változásai egy palóc faluban. Bp. 1954. kézirat. Eötvös Loránd Tud. Egy. Néprajzi Intézet. 1—8. o.).

⁴ A családközösség (nagycsalád). Kísérlet történelmi leírására. Советская Этнография 1948. 3. szám, magyarul megjelent az Orsz. Néprajzi Múzeum kiadásában: Szovjet néprajztudomány 1954. I. sz. 1—33. o.; ld. még: К истории вопроса о семейном обществе. Известия Академии Наук СССР, Серия Истории и Филологии. Т. III. № 4, 1946. — Очерки по этнографии Кавказа. Гл. I. Семейное общество. Советская Этнография 1946. № 2.

⁵ Koszven szerint a demokratikus és az apai család két alapvető történelmi típus, a kettő között időrendi fáziskülönbség van: „az apai távolról sem olyan álta-

Az egész nemzetközi irodalomnak legalapvetőbb hiányossága az a tény, hogy a parasztszaládok esetében — sem a középkorra, sem az újkorra — nincsen kialakult, félreérthetetlen, általánosan elfogadott terminológia és tipológia.⁶

A legtöbb segítséget az újkori hazai szakirodalomtól várhatjuk. Kezdetben ez ugyan főleg az archaikus vérségi kötelékek keresésére szorított a nagycsalád vizsgálatánál és létrejöttének, társadalmi indokoltságának történeti összefüggéseit máig sem tudta — még alapjaiban sem — tisztázni; viszonylag bő leíró anyagban rögzítette azonban a XIX—XX. század fordulóján még megtalálható patriarkális nagycsalád életét.⁷ A negyvenes évek során került előtérbe a tradicionális elemek kutatása helyett az a szemlélet, mely a parasztszaládot „mint a népi élet társadalmi és gazdasági alapját” tekintette és vizsgálta.⁸ Az így létrejött néhány monográfia értékes adatokat ad a családszervezetnek egyes társadalmi-gazdasági formációkkal való összefüggéséről (pl. illusztrálják a nagyállattartás, a szálláskertes település jelentőségét a nagylétszámú családoknál, kimutatják a nagycsaládi szervezet szinte teljes hiányát a falusi zsellérségnél, és ábrázolni tudtak egyes lokális fejlődési folyamatokat). Történeti áttekintéseik azonban nem mennek előbbre a török utáni újratelepítésnél, és ha ezeket a későbbi adatokat figyelembe is vesszük, lokális jellegük sem engedi meg, hogy országos viszonylatban általánosítsuk.⁹

Ha nem is rostálás nélkül, de leginkább visszavetíthető az újkori néprajzi anyagból három évszázadon is túl mindaz, amit a leíró irodalom nyújt a nagycsalád szokásjogáról, a családtagok egymáshoz való viszonyáról, az egyes családtagok helyzetéről, a család „válakozásáról”, a családi gazdaság

lános és elkerülhetetlen, mint gyakran képzelik, nem archaisztikus őstípus (Homeros-féle Cyclops-család) megtestesítője, hanem a családközösségi formának osztálykörnyezetben sajátos osztályviszonyok között létrejött elfajulása, vagyis társadalomtörténeti szempontból nem ősi, hanem kései típus” (i. m. 28. o.). A magyar családszervezetre, egész néprajzi irodalmunk tanúsága szerint, már a nemzetségi társadalom bomlásától kezdve az apai uralom jellemző és csak a nagycsalád végső hanyatlása idejéből ismerjük az apa hatalmának csökkenését. Ilyen módon vagy két eleve másképpen induló formációról lehetne szó, de akkor az eltérésnek már a nemzetségi társadalom szervezetében meg kell lennie, vagy pedig ez a különbség arra engedne következtetni, hogy a magyar nemzetségi társadalom bomlása olyan fejlett osztályviszonyok között ment végbe, hogy már nem alakulhatott ki demokratikus családszervezet. Minderre csak a nemzetségi társadalomra vonatkozó történeti és régészeti kutatástól várhatunk feleletet. Addig, amíg nincs tisztázva, hogy a feudális körülmények között sajátos jellemvonásról vagy fáziskülönbségről van-e szó, hiányzik az összehasonlítás reális alapja és mindenfajta analógia könnyen tévedésekre vezethetne.

⁶ Vö. *Bodrogi Tibor*: A néprajzi terminológia kérdéséhez. Társadalomszervezet: Vérségi kapcsolatok. Etn. LXVIII (1957) 1. sz. 1—55. o.

⁷ Vö. *Szendrey Ákos*: A magyar nemzetségi szervezet emlékei, Etn. XLVII (1936) 270—280. o., mint a kérdés e részét áttekintő munka.

⁸ *Fél Edit*: A magyar népi társadalom életének kutatása. Bpest, 1948. Magyar Néptudományi kézikönyve. 16. o.

⁹ A magyar szakmunkák kritikai összefoglalását és részletes felsorolását találjuk *Fél Edit* idézett összefoglaló munkájában (10—20. o.). E számos értékes részletkutatás mellett megemlítendő, hogy éppen *Fél Edit* munkássága emelte nemzetközi rangra a magyar családkutatást, monografikus munkáinak metodikájával. (Idézett martosi tanulmányán kívül I. Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlat. Érsekújvár, 1944. Kisalföldi Közlemények I. sorozat 3. sz., Kocs 1936-ban, Bpest, 1940., stb. Legújabbban *Róna Tas András* id. kéziratosa munkája vizsgálja a nagycsaládszervezet történeti alakulását egy falun belül.

munkarendjéről, a nagycsaládban folyó élet minden eleven részletéről.¹⁰ Szabály, megszokás, szokás: a nagycsalád belső törvényei kevesebbet változtak e családforma fennállása idején, mint maguk a nagycsalád létjogosultságát, szükségességét vagy bomlását irányító külső körülmények.

A parasztcsalád életének színes leírásait a jelen tanulmány szintén nem használhatja fel közvetlenül, de ismerete eligazítja a kutatót a szűkszavú urbárium értelmezésekor, nagyobb biztonságot adva a néhány adattal körülhatárolt emberi életek megszólaltatásához.

E részlettanulmány nem tarthat igényt általános érvényű eredményekre, általánosításai is csak lokálisan értendők. Egyfajta forrásanyag: az urbáriumok használatán nem ment túl — annak érdekében, hogy e forráscsoport felhasználhatóságát is próbára tegye, de figyelmét is elsősorban a forrás elemzésére koncentrálhassa.¹¹

I. Az összeírt jobbágycsaládok

Az 1648. évben 1347 jobbágyot írtak össze I. Rákóczi György sárospataki uradalmában. Közülük 383 jobbágy — nem számítva a kisszámú szabadost és taxást — adja hozzátartozóival együtt a falvak [jobbágy-lakosságát.

Többségük a Sárospatakot övező bortermő sáv helységeiben él: 208 család, 5 faluban. 89 család lakik északabbra, az Abaúj—Zemplén megyék érintkezésénél fekvő szántógazdálkodású részen, hét faluban szétszórva; 86 család az Alföldön, az uradalomhoz kapcsolt nyírségi szórványbirtok 9 falujában.¹

A 383 jobbágyfő mellett 375 családtagot ír össze az urbárium. A jobbágyi szolgáltatások szempontjából számontartott népesség tehát családonként nem egészen 2 fő (1,96), összesen 758 személy: 94 százalékban férfiak, mellettük 48 özvegyasszony (relicta). Ha az összeíratlan népesség száma sommásan az összeírtakkal volna azonos, a Sárospatakhöz szolgáló falvak jobbágy-népességét mintegy 1500 lélekre becsülhetnénk.² E feltételezett — bár nem

¹⁰ Pl. újabban *Morvay Judit* (Asszonyok a nagycsaládban, Bpest, 1955) a nagycsalád életrendjének minden részletre kiterjedő leírását nyújtja a Boldvavölgyéről, s ez a kép fővonásaiban — táji részleteket leszámítva — országosan is hitelesnek tekinthető.

¹¹ Munkám elsősorban a sárospataki uradalom Makkai László által teljes szövegében közölt 1648. évi urbáriumának elemzésére épül (I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai [1631—1648], Bpest, 1954). Kiegészítő anyagként szolgáltak mintegy száz évre kiterjedő időszak urbáriumai: 1554 (U. et C. 45/36), 1570 (U. et C. 95/22), 1631 (U. et C. 40/39, kivonatosan közölve *Makkai*: i. m. 167—79. o.), 1632 (teljes szövegű közlés uo. 179—237. o.); a borvidéki falvakról 1657 (U. et C. 41/3), a nyírségi falvakról 1688 (U. et C. 58/17. Tokaj). Ezek részben publikációra előkészített másolatát, részint az Országos Levéltár, részint Makkai László volt szíves rendelkezésemre bocsátani. — A Makkai id. művének bevezető tanulmányában nyújtott gazdaságtörténeti áttekintés az urbáriumok részletes vizsgálatának kiinduló alapja volt.

¹ A táji csoportosítást Makkai Lászlótól vettem át, i. m. kimutatásai alapján

² Ez családonként átlag 4-es szorzószámot jelentene. Nem vehetjük át itt kontrol. nélkül a XVIII. századra elfogadott 5-ös szorzószámot (A történeti statisztika forrása [szerk. Kovacsics József] Bpest, 1957. 189. o.), a részletszámításokat viszont megnehezíti az urbárium összeírási rendszere, amely lehetetlenné teszi a férfilakosságon

kétségtelenül elfogadható — teljes lélekszámnak tehát alig feléről vannak többé-kevésbé megbízható adataink, s összesen negyedrészt az, amelynek életkörülményeit az urbárium viszonylag pontosan, személyre szólóan meghatározza.

Az 1648. évi urbárium jól kialakult rendszerű, viszonylag pontos és következetes adatfelvétel. A jobbágynévsor mellett megadja az egyes jobbágyok telekrészének nagyságát (kivéve az osztatlan földhasználatnál), igerejét, tehén-, sertés-, juhállományát és méhkaptárait. Ezekből megismerhető, ha nem is hiánytalanul, az egyes jobbágyok társadalmi, vagyoni helyzete, sőt: a jószágállomány összetételéből némiképpen gazdálkodásuk jellegére is lehet következtetni.³

A családok nagyságának, összetételének megállapítására a jobbágyfiúk száma és az egyéb családtagokról bejegyzett adatok szolgálhatnak. Nincsenek összeírva a jobbágycsaládokban élő, nem önálló nők és a kisgyermek. (Nők csak akkor szerepelnek az urbáriumban, ha önállóan, saját háztartásukban élnek, vagy családfőként vannak számontartva. Ezek adják az özvegyek, relicták kisszámú csoportját.) A családtagokra vonatkozó bejegyzések szinte kizárólag a férfinépségre vonatkoznak: számszerint szerepelnek a vér szerinti fiúgyermek, névszerint az „egy kenyéren” élő testvérek, vők, néha a mostoha-fiúk vagy egyéb rokonok. Semmilyen adat nincs az összeírtak életkoráról, erre való utalás ritkán és főleg öregségről fordul elő.

Mindezek alapján az urbárium névsoraiban szembetűnően ugranak elő a nagyobb vagy összetett családi együttesek, bár pontos meghatározásuk nem mindig lehetséges.

Általában két generáció — apa és fiai — együtteléséről van szó, amikor a jobbágnál bizonyos számú fiút mutat ki az urbárium „filii” rovata. Nem

---

belül a nős—nőtlen arány statisztikai megállapítását. (L. a „filii” összeírási rovat tárgyalását a köv. lapokon.) Az összeírásban nem szereplő nők számát általában azonosnak vehetjük a férfiakéval (pl. a lánygyermekről vö. *Szabó István*: Ugocsa megye, Bpest, 1937. 219. o. I. jegyzet), de az összeíratlan kisgyermekeket is hozzáadva — akikről nem tudni, hány házaspár után számítandók — az összeíratlan népesség esetleg meghaladja az urbáriumban feltüntetett férfilakosság számát. A fenti becslés tehát *minimumot* jelöl, s ennél pontosabb népesség-számításra itt nincs helyünk.

³ Kivéve a szőlőművelő területeket, ahol fentiek mellett számításba kell venni a jobbágyok szőlőbirtokát is, de erről nincs adat. A bortermeles szerepéről az egyes háztartások gazdaságában csak akkor alkothatnánk képet, ha ugyanezen időpontban ugyanezen falvak tizedjegyzékeit vethetnénk össze az urbáriummal.

⁴ A fiúk nevét — az 1632. évi urbáriumtól eltérően — 1648-ban nem közlik. A fiúgyermeknél feltételezzük, hogy munkabíró kort elért fiúkról van szó, életkoruk azonban teljességgel ismeretlen. A „filii” gyűjtőrovat tartalmának kérdése a továbbiakban is felvetődik, itt először is az alsó korhatárt kell tisztázni. Közismert tény, hogy a komolyabb munkára nevelés és a gazdasági munkákba való bekapcsolódás kora parasztságunknál már a 10 éves kor körül megkezdődött. Ez egészen a kötelező népoktatás megszilárdulásáig általában hagyományosnak tekinthető, nincs okunk kételkedni afelől, hogy ez a XVII. század körülményei közt is így lehetett, és erre alapozva sorolhatjuk az összeírásban rejtőző fiatalkorúakat is a munkabíró férfilakosság csoportjába. Ha munkaerjük nem is teljes értékű, de olyan könnyebb munkát végeznek, amely egy ember idejét mindenképpen leköti és gyermek hiányában felnőttek kell elvégeznie. (Megjegyzendő, hogy a férfi- és női munkák elkülönülése is már a munkába való beletanulás idején megkezdődik.) Tehát ha az összes férfi-munkaerő szempontjából értékeljük a fiatalkorúak szerepét, akkor itt lényegében az elvégzendő munkák ésszerű elosztásáról lehet szó és a serdülő fiúkat teljes emberszámba vehetjük. — Vö. még *Szabó István*: i. m. 219. o., Tört. Stat. forrásai 159. o.

tudni azonban, hogy házasság⁵ vagy nőtlen fiúkról van-e szó, és előfordulhat — szintén jelöletlenül —, hogy a „filii” egyrésze unoka. Nem tudjuk elkülöníteni tehát már itt sem az egyszerű „kiscsaládot”, ahol a gyermek a szüleinél nevelkedik házasságáig, a tágabb családformációktól. Abban a családban, ahol pl. 4 fiú él apjával — ez a legnagyobb előforduló létszám ebben a típusban —, egyformán lehetséges pl. négy nőtlen ill. serdülőfiú, vagy 2 házasságos fiú és 2 unoka, esetleg egy vagy több nős, talán gyermekes fiú nőtlen testvérekkel együtt az apai házban, és így tovább.⁶ Vagyis az urbáriumban azonosan jelölt családok között éppúgy lehetséges a viszonylag kislétszámú, de szervezetében az apai nagycsalád fogalmának megfelelő együttes, mint az egyszerű kiscsalád vagy bármely átmeneti állomás sokszor egyéni, véletlen esete.⁷

A kiscsalád léte elemi tény, melynél főleg a serdült fiúk száma érdemelne figyelmet — erre viszont megint nem ad pontos választ az urbárium, sőt ennél több a „filii” egy családban, annál inkább számolnunk kell a két nős generációt magában foglaló együttes lehetőségével.

Nincsen semmilyen kiinduló támpontunk arra nézve sem, hogy milyen alapon sorolják a házasságos fiút az „egy kenyéren” élők vagy a „filii” kategóriába az ősseirők, egyáltalán mennyire következetesek ebben. Egyes esetekben lehet csak a több időpont urbáriumainak összevetéséből adódó családtörténetek segítségével — feltételesen — meghatározni a családformát. Ennek azonban statisztikai jelentősége nincsen, s kérdés, hogy ezek az egyes példák elégségesek lesznek-e bármilyen általánosításhoz.

Nem kétséges a család összetétele az olyan esetekben, ahol azt maga az ősseirő jelöli meg, margójegyzetben: „2 öccsei is vadnak, Imre és György”, „öccse Gergely, nőtlen”, „Vei Tót István” — stb. Problematikusabb és sokszor meghatározhatatlan együttesekre vonatkoznak a jobbágynévsor egyes, tollvonással összekapcsolt nevei mellett feltüntetett jegyzetek: „egy kinyeren vadnak”, „ketten egy kinyeren” stb. (A vezetéknevek általában egyezők.) Jóságállományuk rendszerint — de nem mindig — közösen van feltüntetve, mindig közös a telek és a census, viszont mindig külön szerepelnek fiaik. A rokonság az egyező neveknél nem kétséges — kivéve némely

⁵ Kívételszerűen fordul csak elő az „ennek házasságos fia...”-szerű széljegyzet.

⁶ Egyes, később részletesen tárgyalt családtörténetek alapján szükséges feltevézés, melyet alátámaszt az 1632. urbárium néhány példája is: *Tolcsva*, Czoma András F: 3. „Ennek házasságos fia Mihály. Ennek fia Andras. Oczei ezek: Imre, Janos”; *Nagytoronya*, Molnar Ambrus, F: 2, „...Balint, Lukacz es ket onokai is: Varga Istvan és Geörgy...”; *Meszáros Mathias*, F: 2, „egyik fia, Andras, házasságos, ennek fia Janos, Mihály”, az másik fia nőtlen: Mihály”. — stb. — Az unokák itt nem a „filii” számában, hanem csak név szerint szerepelnek, mint a testvérek. 1648-ban, ahol a fiúk neve nincs megadva, ilyen eset nincs, de nehezen hihető, hogy ilyen előzmények után ne akadna egyetlen unoka.

⁷ A forrásanyagból fakadó tipológiai bizonytalanság (hozzávéve a „nagycsalád” fogalmának az irodalomban használt többféle értelmezését is) arra szorít, hogy ebben a munkában — amely nem mehet túl az adott jelenségek felismerésén s így tartózkodnia kell a fogalmi problémákban való állásfoglalástól — a terminusokat leggyorsabban használnam. *Kiscsaládon* itt minden esetben a már vázolt „inokosna” típusú család értendő, a *nagycsalád* elnevezést durva gyűjtőfogalomként használok minden, a kiscsaládnál tágabb formációra („házközösség” értelemben). Az *apai nagycsalád* terminus viszont mindig — általánosan elfogadott értelmezésének megfelelően — a magyarságnál eddig ismert patriarkális családszervezetre vonatkozik, de csak olyan esetekben használok, amikor az előbbi gyűjtőfogalomtól való megkülönböztetésre van szükség. — E szóhasználat természetesen szükségmegoldás, csak a forrásanyag elemzésének nehézségei indokolhatják és az a tény mentheti, hogy a finomabb megkülönböztetések kezdetben csak akadályoznák a felismerhető esetek rendszerezését.

mesterségre utaló neveket —, de nem világos a rokonság foka: éppúgy lehet szó apáról és családos fiairól, mint testvérekről, esetleg — ritkán — más rokonról. Itt is csak a családtörténetek adhatnak valószínű támpontokat az együttélők kilétének megállapításához.⁸

Ezekből az adatokból kitűnik, hogy az *egy-kenyéren élés* fogalmát az urbárium minden bizonnyal a teljes családi — települési, gazdasági és morális — közösségre használja, nyilván átvéve a népi szóhasználatot. Mint látjuk, olyan személyek élnek egy kenyéren, akiknek kiléte ugyan nem mindig világos, de népünk családjában mindenképpen *megszokott* együtteseket alkotnak, kisebb vagy nagyobb, de a magyarságra jellemző patriarkális nagycsalád keretein belül *lehetséges* változatokat.

Feltűntet az urbárium *együtt lakó, de külön kenyéren élő* rokonokat is, általában testvéreket. Ezek a családszervezet szempontjából határeseteknek tekintendők, és így különösen figyelemre méltók.

Általában „relicta” jelzővel, néha külön csoportba véve szerepelnek a névsorban az özvegyasszonyok, leginkább férjük nevén, mint „R1. Tót Pálné”; néha azonban így: „R1. Puha Örse.”⁹ Ide sorolja az urbárium azokat is, kiket férjük elhagyott. Különleges szolgáltatási viszonyaikról ez az összeírás kevesebbet mond, mint a korábbiak, viszont telek- és jószágállományukat — ha van — pontosan megadja.

Végül, minden családi helyzetre vonatkozó utalás nélkül találjuk azokat a férfi-jobbágyokat, akiknél sem fiuk, sem más családtagok nincsenek jelezve. Ritkábban fordul elő ilyen nevek mellett a „nőtlen” megjegyzés, és többnyire a jószágvagyon és a családtörténet alapján lehet következtetni a családi állapotról.

Az uradalom falvaiban található családformák pontosabb meghatározását, tipológiai elemzését — mint láttuk — ez az összeírási mód nem teszi lehetővé, ezért az összeírásból kitűnő esetek egyszerű körülírásához kellett folyamodnunk.

Ilyen nyers, a forrásanyagból adódó, és semmi esetre sem tipológiai igényű osztályozással soroltuk az uradalom falvaiban található családokat három fő csoportra:

1. *Az egy-kenyéren élő jelzővel jelölt, vagyis a legtágabb keretű, nem csupán patrilineáris rokonságot egyesítő családok csoportja.* Ebben található a legnépesebb együttesek, és a talált esetek változatosak. Többnyire nős vagy nőtlen

⁸ Magyarázatra vár itt is az a kérdés, hogy milyen alapon használja az összeírás a különböző jelölési módokat. Pl. testvérek apai családfő nélkül való együttélésénél feltételezhetnénk, hogy amíg a fiútestvér nőtlen, nincs olyan fokon számontartva, mint a házasság után kerül a margóra, vagy kap helyet a jobbágyok névsorában. De mindjárt fölvetődik az a — később még visszatérő — probléma is, hogy a széljegyzetek mennyiben tükrözik a helyi együttélési szokásokat és mennyiben kell bennük a szokásostól eltérő esetek jelölését feltételezni.

⁹ Utóbbi névhasználat okát bajos lenne megállapítani. Elvileg egyformán lehetne szó a férj után örökölt névről és az asszonynak a házasság után is sokhelyt használatos lánynevééről. Pl. a mátraalji palócok rokonságszervezetében az asszony, aki férje családjában élve, férje „nemzetségének” az élet minden területén gyakorolt fennhatósága alá kerül, haláláig megtartja az apai „had” nevét, ahhoz tartozónak vallja magát (*Morvay*: i. m. 13–14. o.). A nemzetségi szervezet ilyen recens nyomait lokálisan bizonyító urbáriumi példák igen becsesek volnának, de a néhány előforduló eset semmi alapot sem ad ilyen feltételezésre. Valószínű, hogy a férj után maradt telekekről van szó, az asszony a férj nevén szerepel, népi szóhasználat szerint írva, ami viszont éppen az ellenkező névhasználat szokására utalhat.

testvérek élnek együtt, esetleg fiaikkal, ritkábban vő él felesége apja vagy özvegy anyja házában, s előfordulhat apa és házas fiainak, ezek leszármazóinak közössége is. Közös vonása e csoportnak az, hogy névszerint számon tartott, az összeírásban a „fili”-nél mindenképpen önállóbbnak tekintett jobbágyok családi közösségéről van szó. A családfő személye a család összetételétől függően változó, néha megállapíthatatlan.

Az összes jobbágyháztartásoknak aránylag kis része tartozik ebbe a család-csoportba: az összes 383-ból mindössze 26, a 21 uradalmi faluból pedig 7-ben egyáltalán nem fordul elő; a 26 családban viszont 55 jobbágy él 29 fiával, összesen 84 összeírt személy. *Az összes családoknak tehát kb. 6 százaléka, az összeírt személyek 11 százaléka él ilyen társulásban.* Jóságvagyonuk messze felülmúlja ezt az arányt: kezükben van a falvakban található igaerőnek mintegy 16, a sertés- és tehénállománynak összesen 21 százaléka.

2. *A fiaikkal összeírt apák, vagyis az urbáriumban szereplő családfő- és leszármazóiból alakult 2- vagy több generációs családok csoportja.* Ide is tipológiailag elkülönítendő, de a forrásanyagban szétválaszthatatlan családtípusok tartoznak, közös jellemzője azonban e csoport családjainak az apai vezetés.

Az uradalmi falvak családjainak több mint fele: 198 jobbágy 316 fiúval, összesen 514 fő, vagyis az összes összeírt személyek 67,7 százaléka él ilyen kötelékben. A falvak iga- és haszonállat (tehén, sertés) állományában valamivel számarányuk fölött részesednek, mintegy 60—60 százalékbán.

E két, több összeírt családtagból álló családi együtteseket magában foglaló csoport a jobbágyvagyon döntő részét tartja kezében: az igaerőnek pontosan háromnegyed részét és a számításba vett haszonállatok négyötödét (82%).

3. *Az összeírt családtagok nélkül élő jobbágyok csoportja* — 158 jobbágyfő, a családok 41,5, az összeírt személyek 21 százaléka — jóval kisebb gazdasági erőt képvisel és jóval arányszámán alul részesedik a jóságvagyonban.

Ez utóbbi csoport összetétele társadalmi szempontból talán a legváltozatosabb. A családszerkezeti formát tekintve idetartoznak mindazok a maguk kenyerén élő jobbágyok, akiknél sem fiút, sem más családtagot¹⁰ nem jelez az összeírás; egy részük olyan kiscsalád, melyben még — vagy már — nincs serdült fiú, más részük nőtlen jobbágy. Sok köztük az öreg, nyomorult, özvegy. Közös vonása az idesorolt családoknak az, hogy egymagukra utalt jobbágyok, akik nagyobb gazdaság esetében bérmunkásokra szorulnak, többségükben viszont a szegénynéphez tartoznak.

A három családkategóriát egymáshoz viszonyítva, szembetűnő az első két csoport együttes gazdasági túlsúlya: mintegy 4 igaállat jut pl. egy háztartásra az elsőnél, kb. 2 a másodiknál, a harmadiknál viszont csak 1,1. *Azonban nem egyszerűen a népesebb családok nagyobb gazdasági erejéről van szó, — ezen belül meg kell különböztetni a kétféle módon összetevődött családokat, a köztük látható, az első csoport javára mutatózó lényeges eltérés miatt.*

Nem számít önálló család-csoportnak, de a három főcsoport tagjai között külön figyelmet érdemelnek a *relicta-háztartások*. Ez egyetlen forrásunk az urbáriumban a női népossegről, de egyes esetekben a családformákról is értékes adatokat nyújthatnak pl. a népes családdal élő özvegy családfők.

Összesen 48 relicta van összeírva (13 faluban elosztva), összesen 53 különféle családtaggal. A relicták fele nincstelen, az összes jobbágyvagyon-

¹⁰ A „családtag” kifejezés a továbbiakban mindig *összeírt* (vagyis férfi-) családtagokat jelöl.

ban való részesedésük nem jelentős, messze alatta marad még számarányuknak is. *A háztartások 12,8 százaléka szerepel relicta nevén, az összeírt személyek 6 százaléka él e relicta háztartásokban; az igazállatoknak viszont csak 5,9, a tehének — sertéseknek 11 százaléka van birtokukban.*

*

Az összeírásból megállapítható családtípusok ilyen első, vázlatos áttekintése azt mutatja, hogy az urbárium ugyan nem ad módot a családszerkezeti formák pontos elkülönítésére — a családtípusok elemzésénél statisztikai pontosság híján az egyes esetek egyedi vizsgálatára leszünk utalva —, viszont megbízható alapot kapunk a *különböző létszámú*¹¹ családok: azaz a különböző számú férfi-munkaerővel rendelkező jobbágyháztartások összehasonlítására. Ezzel a nagycsaládi formák létjogosultságának, társadalmi szükségességének kérdése és a családi létszám alakulásának gazdasági törvényszerűségei némiképpen tisztázhatók.

A jószágvagyon megoszlása a különböző létszámú háztartások közt

		Összes	Magános családfe	Többtagú család					
				2 fő	3 fő	4 fő	5 fő	6 fő	7 fő
<i>Összeírt háztartások</i>	száma	383	158	127	61	25	10	1	1
	%	100,0	41,5	32,9	15,9	6,5	3,13		
<i>Személyek</i>	száma	757	158	254	183	100	50	6	7
	%	100,0	21,0	33,4	24,2	13,2	8,11		
<i>Lovaik és ökreik</i>	száma	715	173	267	150	70	36	8	11
	%	100,0	24,6	36,5	21,7	9,8	7,69		
<i>Tehének és sertésük</i>	száma	1238	254	398	286	148	99	17	36
	%	100,0	20,8	32,1	22,9	11,9	12,17		

Az egész uradalom falvainak viszonylatában a létszámcsoportok közül számarányuknak leginkább megfelelő jószágállománnyal az átlagos létszámú, 2 tagú háztartások csoportja rendelkezik. A magasabb létszámoknál a jószágvagyon aránya egyre növekvő emelkedést mutat, az egytagú háztartások rovására.

Ugyanezt pregnansabban illusztrálja az egyes háztartásokra kimutatott átlagszámok alakulása.

Figyelmet érdemel itt is az egyes létszám-kategóriákon belül látható részlet-eltérés a csak „fili”-vel élő (II. családtípus) és az egyéb családtagokkal közösen gazdálkodó jobbágyok (I. családtípus) vagyon-aránya között, az utóbbiak javára. A két családtípus összehasonlításánál figyelmen kívül kell hagyni az összesen 12 legnépesebb, 5—7 tagú családot, melyek együttesen a kimagaslóan legnagyobb vagyonnal rendelkeznek az összes háztartás között, kis számuk miatt azonban csak az egyedi vizsgálatoknál lehet majd velük foglalkozni. A 2—4 tagú családok haszonállatainak száma általában több mint

¹¹ A továbbiakban mindig *összeírt* létszám értendő e szón.

	Összes	Magános családfő	Többtagú család					
			2 fő	3 fő	4 fő	5 fő	6 fő	7 fő
<i>1 háztartásra jut*</i> ló és ökör	à 1,86	1,1	2,1	2,5	2,8	3,6	(8)	(11)
tehén és sertés	à 3,26	1,6	3,2	4,6	5,9	9,8	(17)	(36)
<i>ebből az I. családtípusban</i> háztartások száma	26	—	9	8	6	1	1	1
ló és ökör	à 4,26	—	3,4	4,2	4,5	(—)	(8)	(11)
tehén és sertés	à 9,30	—	5,5	7,0	11,7	(13)	(17)	(36)
<i>1 személyre jut</i> ló és ökör	à 0,94	1,1	1,03	0,84	0,70	0,72	1,33	1,57
tehén és sertés	à 1,64	1,62	1,58	1,55	1,50	1,96	2,86	5,14
<i>1 igásállatra jut</i>								
tehén és sertés	à 1,73	1,47	1,52	1,84	2,11	2,72	2,13	3,27

* A zárójelbe tett számok egyetlen háztartásra vonatkoznak, tehát nem átlagot jelölnek.

1 darabbal emelkedik egy-egy családtag után; az igaerő emelkedése természetesen kisebb, csak tizedes számjegyekben tűnik ki és a 2—3 darabos átlag között marad. E létszámokon belül viszont az I. típusú családok igás-átlagai majdnem elérik a II. típusú átlagainak dupláját. A haszonállatok átlaga szintén e körül mozog (nagyobb kilengésekkel), de ez a haszonállatok nagyobb számát tekintve, tekintélyesebb koncentrációt is jelent.

Az egy személyre (összeírt családtagra) jutó átlagszámok alakulása arra mutat, hogy az igásállatok száma kevésbé közvetlenül és más arányban függ össze az egyes háztartásokban levő munkaerő számával, mint az itt számításba vett haszonállatoké.

A különböző létszámú háztartások eltérő jószágvagyonát bizonyítja, hogy átlagosan a több családtag munkaerejére és ezen belül a bonyolultabb összetételű családokra épült gazdaságok a magabíróbbak; mind igaerő — tehát szántógazdaság és fuvar szempontjából —, mind a láthatóan nem önellátásra nevelt haszonállatok tekintetében.

Indokolt tehát, hogy összefüggést keressünk e korban a paraszti szántóművelés és jószágnevelés ártermelése és az egyes háztartások családi munkaereje, családi együttélési formái között.

Ehhez azonban a tájilag megosztott, nem egységes gazdálkodású uradalmi falvak összesített, a táji eltéréseket mellőző adatai nem kielégítőek.

II. Tájigazdasági viszonyok

A Rákóczi-birtokok gazdasági-társadalmi viszonyait Makkai László összefoglalásából ismerjük.¹ Eszerint Felső-Magyarország és Erdély nagykitér-

¹ I. m. 30—73. o.

jedesű területeit, valamint néhány alföldi illetőleg peremvidéki uradalmat egyesítő hatalmas birtoktest területén a feudális viszonyok bomlásának különböző fokai érvényesülnek.

Ez a bomlási folyamat Erdélyt érintette legkevésbé, és az erdélyivel ilyen téren rokon viszonyokat állapít meg Makkai a kelet-magyarországi hegyvidéken. A magyarországi birtokok tekintélyesebb Tisza menti és síkvidéki (alföldi) része az, amelyen — táji eltérésekkel, — de alapjaiban mindenütt megmutatkoznak a jobbágyság XVII. századi átalakulásának mértékadó jelenségei. Jóformán csak az úrbéri összeírások adataiból is kibontakoznak a jobbágyság fejlett differenciáltságának, az előrehaladott igauzsorának és mezőgazdasági bérmunkának pregnáns tünetei. Itt azonban nem csupán a magyarországi részek általában feszített menetű fejlődésére figyelmeztet a Rákóczi-uradalmak anyaga, az egész széles területsávon belül Makkai világosan el tudta különíteni a különböző táji-gazdálkodású (ha földrajzilag nem is mindig egybezárt) vidékek fejlődési szintjét és irányát, ennek társadalmi-gazdasági indokoltságát.

Három olyan gazdálkodási formáról van szó, melyek a sárospataki uradalom viszonyainak értékeléséhez számottevőek. Ez az uradalom ugyanis a haladottabb magyarországi viszonyokra jellemző gazdálkodási formák tájainak egy-egy darabját és a nekik megfelelő társadalmi fejlődés módozatait is magában foglalja.

A három táji-gazdálkodási típus közül legerőteljesebb a feudális körülmények szétfeszítésének tendenciája az *Abauj—Zemplén—Borsod-i borvidék* mezővárosias színezetű társadalmában — ennek egy szigete a Sárospatakat környező öt szőlőtermelő falu: *Ardo, Petraho, Csarnaho, Kistoronya, Hotyka*.

A *Heves—Nógrád—Gömör—Borsod—Torna—Abauj-i* intenzív szántó-gazdaságú, fejlett paraszti árutermelésű vidék peremterületéből van kihasítva az *Upor—Izsép—Kiszte—Bányácska, Sztancs, Barancs, Kovácsvágás* falvak porcióiból képződött sziget, s az uradalom Szabolcs megyei falvainak lazán összefüggő csoportja (*Gáva, Szabolcs, Balsa, Timár, Nyíradony, Téglés, Lök*) a gabona mellett erősen jószágértartás — juhtenyésztetre alapozott gazdaságú *Nyírség—Bihar—Bereg-i* síkvidék szélét kapcsolja az uradalomhoz.

A sárospataki uradalom tájegységeit az egész magyarországi birtokrészt táji viszonyaihoz mérve, az összehasonlítás a bortermő vidéken lesz a leg-hitelesebb. Az öt, Sárospatakhoz tartozó falu ugyanis — Hotyka kivételével — nagylétszámú és integra possessio, az adatok esetlegessége kevésbé torzítja el az összeírások által nyújtott képet. A jobbágytársadalom tagozódását leginkább szemléltető néhány adat alapján nincs kétség afelől, hogy a sárospataki uradalomrészen szervesen illeszkedik a borvidék társadalmába.

Az egész borvidéken igen kicsi az igásjobbágyok és igásállatok száma, „teljes” ekefogatra való igásállatot² a jobbágyok elenyésző része (7,5%) tud csak kiállítani, a *Sárospatakhoz tartozó öt falu* 208 jobbágyháztartásából pedig mindössze 6 jobbágynek van meg az egy ekefogatra számított hat ökre, és egyetlen háztartásban van 8 ökör, 3 lóval. Egyáltalán nincs igásállata az egész borvidéki jobbágyság kétharmadrészének (64,7%) — az öt sárospataki falu-

² Makkai becslése szerint legalább 6 ökör vagy ló. A levéltári források alapján kialakított szám ilyen általánosítása nem mindenben egyezik a néprajzi kutatás feltételezéscsívvel. (Vö. Agrártörténeti Szemle I. [1957] 3–4. sz. 345–46. o., Hoffmann Tamás vitacikkét). A vázlatos áttekintés kedvéért, kiindulásképpen vettem át e kategorizálást.

ban 61 százaléknak. Sehol sem ilyen kicsik az egy háztartásra számított átlagok: az öt faluban 1,3 igásállat jut egy jobbágyháztartásra és kb. ugyanennyi sertés vagy tehén. (A haszonállatok között számottevő mennyiségű juh van összeírva, azonban szó sincsen olyan mértékű juhtartásról, mint akár a hegyvidéki, vagy éppen a síkvidéki jellegzetes juhtenyésztő vidéken.) Az, hogy itt a legnagyobb a nincstelen, illetve semmilyen összeírt jószággal nem rendelkező jobbágyok száma — a 208 háztartás negyven százaléka, köztük népes családok is — szintén arra vall, hogy ezek a Hegyalja centrumában fekvő falvak szükségszerűen magukon viselik a borvidék különleges viszonyai közt kialakult társadalom jellemvonásait.³ Figyelembe véve az adatszerűen nem ismert, de láthatóan számottevő paraszti szőlőbirtok jelentőségét is, valamint a majorsági szőlők, általában a majorságok és a közeli mezővárosok mindenfajta bér munkás-szükségletét, változatos munka-foglalkozási-tanulási lehetőségeit, világos, hogy a parasztagazdaság sokoldalú önállóságára és saját gazdasági árutermelésére való törekvés itt érvényesül legkevésbé.

Az önellátó jobbágyháztartásból *intenzív, de nem specializált* árutermelő parasztagazdasággá való fejlődés tendenciája az uradalmon belül a két szántóművelő tájegységre jellemző.

Ezek erősen elaprózott uradalomrészekkel kapcsolódnak Sárospatakhoz: kisebb lakosságú falvak vagy néhány jobbágyot kitevő portiók, sok bennük a pusztá; földrajzi elhelyezkedésük pedig a fejlődés sodrától távolabb szorította őket.

A peremvidéki jelleg a sárospataki borvidékkel érintkező, *északi gabona-termesztő falvaknál* mutatkozik meg legmarkánsabban. Adottságaik szerint leginkább az északi szántóterülethez sorolhatók, azonban a szórványos összeírási adatok alapján is némiképpen eltérő viszonyokra kell következtetnünk.

Az *egész tájegységet* — Makkai bizonyító anyaga szerint — elsősorban az egész Rákóczi-birtokon legnagyobb méretű *igásállat-tartás és egyben igaerő-koncentráció* jellemzi. Közel négy igás állat jut átlagosan egy jobbágyháztartásra, az összes igaerő felét viszont a gazdagparasztok, a 8 vagy több igásállatot tartó gazdaságok 16 százaléknyi kis csoportja köti le. Az ő kezükön összpontosul az összeírt haszonállatok jelentős része is: a teheneknek több mint 40 százaléka, a sertéseknek több mint fele, a juhok kétharmada. Az igásjobbágyok nagyobb része „teljes” ekefogatot tud kiállítani (az összes jobbágyok kerek egyharmada), lefoglalván az igaerő 80 százalékát. Ezzel szemben mindenfajta igásállat nélkül van az összes jobbágyok 43 százaléka.⁴

A *Sárospatakhoz tartozó* északi falvak ill. szórványok jobbágyai ennél jóval szegényebbek: „zsellérek”,⁵ béresek, szegényebb officiólátusok, levélhordó hajdúk stb. A gazdasági vagyonnak az átlagosnál alacsonyabb szintje mind a nyírségi uradalomrészrel, mind a tájegység átlagával szemben felűnő. Az egy háztartásra számított igaerő átlag 2,03, de még az igásjobbágyok átlagában is alig haladja meg a három darabot. A haszonállatok közül egyetlen juh sincsen összeírva, kismértékű a tehéntartás, viszont láthatóan piacra nevelnek sertést — ha nem is olyan mennyiségben, mint a nyírségiek — és sok a méhkas.

³ Makkai: i. m. 42. o.

⁴ Uo. 43. o.

⁵ A „zsellér” szó itt általában a szegény jobbágyot és nem csupán a telketlent jelöli. Vö. Makkai: i. m. 36. o. jegyzet.

A jószágvagyon eloszlása itt az általában alacsonyabb vagyoni szintnek megfelelően alakul. Teljesen hiányzik a nyolcökrös „gazdagparaszt” kategória, a leggazdagabb hat jobbágnak sincs többje egyenként 6 igásbaromnál, az erős jószág tartó réteget a 4—6 ökrösök képviselik: a 89 háztartás kerek egynegyede, kezükön az igásállatok 63, a tehének és sertések 45,6 százalékkal.⁶ Az ígátlanok arányszáma messze alatta marad az egész-tájon belüli arányuknak: itt az összes jobbágyoknak mintegy egyharmada ígátlan, ami egyébként a sárospataki uradalom két másik tájegységével összehasonlítva is viszonylag kedvező. A 2—3 igásállatot tartók képviselik a középréteget és számarányuknak (38%) megfelelő haszonállattal rendelkeznek.

Mindezekből úgy tűnik, hogy az északi szántóterületen látott erőteljes fejlődési tendenciák a falvakban — illetőleg a Rákóczit szolgáló jobbágyoknak a közös szolgáltatási rend némiképpen rokon jobbágyviszonyai által egybefogott csoportjánál — korlátozottan érvényesülnek és módosított formában jelentkeznek. Ennek a többi között oka lehet az is, hogy a gabonatermesztés a szőlőműveléssel párhuzamosan folyik a falvak nagyrészében — mind a majorsági, mind a jobbágygazdaságokban.⁷

Viszonylag egységes, és jóval kevésbé problematikus képet nyújt a *nyírségi uradalom* részének ellenére, hogy ez van legjobban szétaprózva és ez szenved legtöbbet a hadipusztítástól. Tiszalökön pl. csak egy jobbágy és mintegy negyven pusztá, Tégláson egy marhásjobbágy, egy kerülő és egy koldus, 3 pusztá van Rákóczi birtokában; a viszonylag népes és gazdag Nyíradonynak pedig csak kisebb és szegényebb része tartozik a sárospataki uradalomhoz.⁸ A Tisza menti népesebb vagy gazdagabb portiók mégis annyira ellensúlyozzák ezt a kedvezőtlen helyzetet, hogy végeredményben a táji viszonyokkal szinte hiánytalanul egybevágó arányokat látunk a Sárospatakhoz tartozó jobbágyoknál.

Táji viszonylatban⁹ egy háztartásra 3 igásállat jut — itt 2,9; a „gazdagparasztok” (8 ökröstől fölfelé) az egész tájegységben a jobbágyok 10,4 százalékát teszik ki, kezükön az igaerő 38,4, a tehének 23,8, a sertések 29,8 százalékkal — itt 13,95% gazdagparaszt vagyona a lovak-ökrök 38,2, a tehének 29,2, a sertések 28,4 százalékát teszi ki. „Önálló ekés” jobbágnak tekinthető a tájegység összes jobbágyainak 23 százaléka és 35,4% az ígátlan — itt minden tíz jobbágyból 2,2 az „önálló ekés”, 3,8 az ígátlan — stb. A tájegység óriási méreteket elért juhtenyészetének nyomai itt is megvannak, azonban a juhállomány lényegesen kisebb arányú és sokkal szétaprózottabb.

Egészében véve a sárospataki uradalom tájegységeinek gazdasági és társadalmi viszonyaiban megtaláljuk mindazokat az alapvető eltéréseket melyek a három gazdálkodási típus velejárái. Az egyes uradalomrészek az egységes jószágigazgatáson kívül alig kapcsolódnak egymáshoz, még a jobbágyszolgáltatások is merőben eltérnek egymástól. Különösen a pusztáscső Nyírségen feltűnő ez, azonkívül a több birtokos kezéről Rákóczizhoz került falvaknál. Még viszonylag több érintkezés adódik a két északi tájegység

⁶ A 4—6 ökrösök kezén levő jószág arányszáma a tájegység gazdagparasztjainak vagyon-arányosodására emlékeztet.

⁷ Az upori és izségi jobbágyok Kistoronyán, a kiszteiek (a barancsiakkal együtt) helyben és az újlaki határban kötelesek meghatározott szőlők művelésére, s utal az urbárium uo. a jobbágyszőlőkre is.

⁸ Károlyi család oklevéltára IV. 330—31. o.

⁹ *Makkai*: i. m. 43. o.

jobbágyai között a közös szőlőrobot folytán, és itt árnyalatnyi rokon adottságokat teremt a szőlő- és szántógazdaság kompromisszuma is.

A jobbágygazdaság berendezésének táji eltérését a tájegységek summás átlagszámai jellemzik:

Összeírt	<i>Egész uradalom</i>	„Szőlős”	„Gabonás”	„Nyírség”
Falvak, ill. portiók száma:	21	5	7	9
jobbágyháztartások száma:	383	208	89	86
<i>1 háztartásra számított átlag:</i>				
létszám	1,97	1,61 (= 1)*	1,92 (= 1,19)*	2,54 (= 1,58)*
ló és ökör	1,87	1,36 (= 1)	2,03 (= 1,49)	2,92 (= 2,15)
tehén	1,10	0,51 (= 1)	1,17 (= 2,29)	2,46 (= 4,82)
sertés	2,13	0,84 (= 1)	2,78 (= 3,30)	4,58 (= 5,45)
<i>1 igazállatra számított átlag:</i>				
összeírt személy	1,04	1,29 (= 1)	0,94 (= —1,37)	0,87 (= —1,48)
tehén és sertés	1,73	0,98 (= 1)	1,94 (= 1,97)	2,41 (= 2,45)
sessio	x	0,28	0,43	x

* A zárójelbe tett számok a tájegységek átlagainak a borvidéki átlagokhoz viszonyított arányát jelölik.

Egy jobbágyháztartásra a bortermelés centrumában jut a legkevesebb emberi és állati munkaerő, valamint haszonállat.¹⁰ A legnagyobb — a szőlőst többszörösen meghaladó — átlagokat az állattartás-szántóművelés helyileg legfejlettebb csoportjánál, a Nyírségen találjuk; az északi gabonaárutermelés peremvidékén, ahol a szőlőművelés is számottevő, az átlagszámok a két tipikus terület között mozognak.

Az emberi és állati munkaerő s vele együtt a haszonállatok ilyen megoszlása az uradalom három része között egybevág az eltérő földviszonyokkal. A nyírségi falvakban osztatlanul használt föld háztartásonként kb. egy egész teleknek felel meg,¹¹ az északi gabonavidék falvaiban az átlag a féltelek alatt, a szőlősfalvakban negyedtelek fölött van. Ezek az arányok nincsenek ellentétben a nagy tájegységek telekviszonyaival.¹²

*

A táji-gazdálkodási mód mellett jelentkező — vagy feltételezhető — családi munkaszervezet megközelítő rekonstrukciójához számításba kell vennünk — a forrásanyag lehetőségein belül — mindazokat a gazdasági adottságokat, amelyek magának az egyes jobbágyháztartásnak helyzetét és fejlődési

¹⁰ Az összeírt haszonállatok közül egyelőre csak a két legáltalánosabb fajtát tekintve. A specializált juhtartásról később lesz szó.

¹¹ 1631-ben csupa egésztelkes közt néhány zsellér szerepel, 1688-ban mind egésztelkesek. 1648-ban egyetlen zsellér van. Az osztatlan földhasználatra 1570-től van adat.

¹² *Makkai*: i. m. 37. o.

irányát leginkább megszabják: tehát földjét, igaerejét, jószágnevelő képességét, saját munkaerejét — saját lehetőségeit és külső terheit.

Ezek csak a tájon uralkodó, már ismert gazdálkodási formák keretén belül értékelhetők helyesen, és szintén táji, a terület jobbágyságánál egyformán érvényesülő tényezőnek, külső erőnek tekinthetjük az uradalom helyi jobbágyviszonyait.

Forrásanyagunk a jobbágyparaszttság saját, spontán fejlődési tendenciái és a velük ütköző allodiális fejlődés közötti harcnak egyelőre gazdasági szinten élesedő periódusára vall. A jobbágyparaszt helyzetének leírása és meghatározása, a jobbágyháztartás berendezésének, szervezetének jellemzése itt különösképp nem történhet statikusan, az ellentmondásos viszonyokra épülő, állandóan fluktuáló folyamatból kiragadva. Döntő tényezővé válnak számunkra azok a paraszti — vagy a parasztságtól elvezető — törekvések és kibontakozási utak is, amelyek a táj társadalmi és gazdasági struktúrájában kínálkoznak — és velük együtt azok az ellentétes erők, amelyek e spontán fejlődést korlátok közé szorítják.

Az itt következő statisztikai áttekintés *kísérlet* az uradalom társadalmi viszonyainak a jobbágyok gazdasági helyzetére vonatkozó adatok alapján való vizsgálatára.¹³

A *jobbágyháztartások társadalmi csoportosításánál* a XVII. század derekán már nem indulhatunk el a földviszonyokból. De a jobbágysessiót ekkor már különben sem tekinthetjük másként, mint a jobbágy kiinduló adottságának egy elsőrendű termelőszközben való részesedéshez. Ismeretes az az eltolódás, amely a termőföld tényleges használata és az urbáriumokban rögzített állapot között van; a puszták művelőiről, a kiterjedt földbérletről (s ugyanúgy a szőlőbirtokról) itt is alig vannak adataink

Az uradalomnak az urbáriumban foglalt telekviszonyait illusztráló táblázaton éles ellentmondások mutatkoznak a jobbágyok telki állománya és jószágvagyonára között (*I. tábla*). Először is — ha az átlagszámokat nézzük — a jobbágysessió táji eltérése jóval nagyobb mint a tájegységeken belül az egyes (igaerő szerint vett) társadalmi rétegek telekállománya közötti különbség. A szőlősfalvakban az átlagos teleknagyság nem haladja meg a 0,35, vagyis az egyharmad sessiót, a szántófalvakban kb. ez a minimum. A szőlősfalvakban a 4—8 ökrösök közt jóval több a negyed- vagy töredéktelken élő jobbágy, mint a féltelkes és az egyetlen egész sessiót birtokló jobbágyonak nincs egyebe 4 ökrnél. A gabonásfalvakban a nincstelenek telekátalaga a 2—6 ökrösöké között van — és így tovább. Ezeket az ellentmondásokat nem oldja fel az, hogy mindkét tájegységben, melyek telekviszonyait ismerjük, a nagyobb telekegységekre *általában* nagyobb iga-, haszonállat- és létszám-átlag jut.

A tájilag, de falvanként is¹⁴ hagyományosan eltérő, emellett csak hiányosan ismert földviszonyok közepette a birtokolt sessio nagysága jóval kevésbé lehet jellemző az egyes jobbágy társadalmi-gazdasági helyzetére, mint a jószágvagyon. Általános tapasztalat az, hogy a telki-állomány vonatottan követi a jobbágy helyzetének változásait. A jobbágy *pillanatnyi* helyzetét a jószágállomány fejezi ki legjobban, a családtörténetek pedig arról fognak tanúskodni, hogy a jobbágycsalád öröklődő gazdasága tartósan

¹³ Az itt statisztikailag értékelt forrásanyag részletes tárgyalását a III. fejezet tartalmazza, bizonyító anyaga pedig a hiv. urbáriumban (1648) található.

¹⁴ L. a III. fejezet idevon. részét.

I. tábla

A jobbágyságok telki állománya¹

a) „szőlős” falvak

b) „gabonás” falvak²

Igaerő (EB)	Telket- len job- bágy	Telkes jobbágy				Átlagos telek- nagyság	Telket- len job- bágy	Telkes jobbágy				Átlagos telek- nagyság
		töre- dék	¼	½	egész			töre- dék	¼	½	egész	
<i>Igásjobbágy</i>												
8	—	—	—	1	—	(0,50)	—	—	—	—	—	—
6	1	—	2	3	—	0,33	—	1	—	5	—	0,46
4—5	1	2	26	16	1	0,35	—	1	5	10	—	0,41
2—3	—	1	16	5	—	0,30	—	2	7	16	—	0,41
<i>Gyalogszeres</i>												
0—1	6	8	32	7	—	0,25	—	4	7	9	—	0,325
0	3	20	52	5	—	0,20	1	—	1	9	—	0,43
Összesen ..	11	31	128	37	1	0,275	1	8	20	49	—	0,43
<i>Átlagos jósza- g-vagyon</i>												
EB	0,91	0,34	1,14	2,78	(4)	(—)	1,75	1,75	2,90	—	—	—
VP	0,95	0,69	1,03	2,84	(—)	(—)	2,75	4,95	4,18	—	—	—
<i>Átlagos létszám:</i>												
összeírt személy ..	1,76	1,55	1,85	1,95	(1)	(1)	1,88	2,10	2,00	—	—	—

¹ Vö. Makkai i. m. 32. táblázatát, melytől e kimutatás részleteiben eltér, az itt szükséges finomabb megkülönböztetések miatt. A közös telekrészen együttlakókat, valamint a nyolcadrészeseket a „töredék”-telkes csoportba soroltam.

A „gyalogszeres” jobbágynál egyik csoportban az ígátlan vagy legföljebb 1 lóval rendelkezők, a másik csoportban a semmilyen jószágot sem tartó nincstelének szerepelnek.

Az átlagszámok rovataiban zárójellel jelöltem az egyetlen háztartásra vonatkozó (tehát nem átlagos) számokat. EB = equi + boves, VP = vaccae + porci.

² Barancs és Kovácsvágásról nincs adat.

gyarapodhatik vagy sorvadhat, de telkiállománya sokszor végig változatlan marad.

A családszervezet szempontjából teljesen mégsem mellőzhető a teleknagyság, mint a nagyobb család együttmaradását lehetővé tevő vagy néha kizáró körülmény. A telek ilyen szerepét azonban csak az egyes falvak viszonylatában és az egyes családok történetében lehet vizsgálni.

A jobbágyháztartások *igaerő* szerint való csoportosítását indokolja Makkainak az egész Rákóczi-birtokról tett megállapítása — mely a sáros-pataki uradalom falvaira teljességgel érvényes —, hogy időszakunkban még nem a jobbágyság földtől való megfosztása szorítja meghatározott korlátok

közé a jobbágygazdaság fejlődését.¹⁵ Nem a rendelkezésre álló föld, hanem a rendelkezésre álló munkaerő: emberi munkateljesítmény, vagyis jobbágy-munka; állati vonóerő, vagyis jobbágyiga használatának elosztása körül ütközik össze az allodiális és a jobbágyparaszti gazdaság ebben az időszakban.

A jobbágy igaereje tehát jól kifejezi gazdaságának tényleges önálló képességét a föld használatára. *Egymagában véve azonban egyáltalán nem jellemzi magát a gazdaságot.* Nem tudjuk, hogy az adott igaerő mire szolgál: mennyiben oszlik meg egyrészt a robot és saját termelés — másrészt a saját termelés és az igavonó állatok másfajta hasznosítása, értékesítése között.

Ismeretes, hogy e korban a jobbágyok egy része már nem annyi igás-állatot tart, amennyi gazdaságában egyébként, szükséges vagy rentábilis volna — hanem amennyire az igásrobot kötelezi. Vagy éppen az igásrobot kényszere ellen védekezve, kevesebb vonójószágot tart, mint amennyit gazdaságának berendezése önmagában indokolna.¹⁶ Tehát már itt sem csupán a „szegénység” vagy „gazdagság”, egyéni szerencse és ügyesség vagy elemi csapások, hanem sokszor a kétfajta — földesúri és paraszti — érdek kompromisszuma magyarázza az egyes háztartások használatállományának feltűnő egyenetlenségét az azonos igaerőt képviselő jobbágykategóriákon belül.

Ugyanígy az uradalmon belül is vannak példáink arról, hogy saját önálló gazdasággal nem rendelkező elemek, a fluktuáló zsellér-béresréteg egyes tagjai viszonylag jelentős igaerőt képviselnek — amit viszont nem saját termelésre, hanem bérszántásra használhatnak fel. Láthatóan nem saját termelésre van szánva a legvagyonosabb háztartások 10—12 vagy több igás-állata, hanem egyaránt szolgálhat igauzsorát, fuvert vagy más piaci értékesítést. A használatállomány és az igaerő közt előforduló ellentmondások másik társadalmi okát tehát a parasztság differenciálódásában kereshetjük.

A jobbágyok igaerő szerinti kategorizálása így csak fenntartással fogadható el. *Nem tekinthetjük sommásan egy társadalmi kategóriának az egy iga-kategóriába sorolt jobbágyokat, mert az iga egymagában véve sem az egyes család megélhetési formájára, megélhetésének szintjére, sem gazdaságának jellegére és árutermelési képességére nem jellemző.* Ha az egyes háztartások igaerejét tekintjük mérőszámoknak, és a többi termelőeszköz ill. vagyon eloszlását csak egészében és statisztikailag vesszük számításba, akkor eltűnik a saját termelésre (jövedelemre) szolgáló iga és a robotoló iga közti ellentmondás, és csak az önálló paraszti törekvések és a jobbágygazdaság adta keretek közti kompromisszum fejeződik ki. De elmosódnak a *paraszti törekvések* keretei közt lehetséges különböző fejlődési irányok is.

A majorsági gazdasággal szemben kialakult önvédelmi helyzetben — vizsgált területünkön — az árutermelési képesség vált döntővé a jobbágygazdaság számára, vagyis a főleg gazdaságából (és nem másfajta keresetből) élő jobbágy számára. A feudális jobbágyviszony adott helyzetében viszont — különösen a szőlő- és szántóművelést összegegyeztető két tájegységben — a szántó-igaerő nem föltétlen velejárója a mezőgazdasági árutermelésnek és nem föltétlen hozza magával mezőgazdasági árúknak saját jövedelemre való termelését, csupán elősegíti ezt, és főleg csak a szántógazdálkodás területein.

¹⁵ *Makkai*: i. m. 36—37. o.

¹⁶ Vö. *Ila Bálint*: i. m. 45. o.; *Szabó István*: Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI—XVII. században. Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bpest, 1948. 196. o. 4. jegyzet; *Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Bpest, 1956. 23—28. o. stb.

A jobbágháztartásoknak a robotképesség (illetve robotteljesítmény) és áruterelés együttes szempontjából történt csoportosítása során az igaerő mégis természetszerűen került első helyre. *Nem mint fő determináns, hanem mint olyan elsőrendű termelőeszköz, amely különösen korlátozottan áll rendelkezésre* — szemben a termőfölddel, mely ez időben az egész Rákóczi-birtok területén olyan mennyiségben van adva, hogy igénybevételét többek közt éppen az emberi és állati munkaerő kiállítására való képesség — vagy szándék — korlátozza.

A jobbágyok iga- és haszonállat állományát — az emberi munkaerő tekintetbe vételével — a *II. tábla* hasonlítja össze. Ez azonban — az uradalom

II. tábla

Igaerő (EB)		Háztartások száma		1 háztartásra jut átlagban.*		
				összeírt személy	tehén	sertés
8	szőlős gabonás Nyírség	1 — 12	(7) — 3,41	(6) — 5,08	(36) — 6,08	
6	szőlős gabonás Nyírség	6 6 7	1,67 2,83 2,57	0,83 2,16 3,71	1,67 5,83 10,00	
5	szőlős gabonás Nyírség	2 1 1	1,50 (2) (1)	1,50 (—) (—)	0,50 (2) (3)	
4	szőlős gabonás Nyírség	44 17 10	2,05 2,80 3,30	0,98 1,70 2,90	1,55 5,29 8,90	
3	szőlős gabonás Nyírség	— 5 4	— 1,40 2,75	— 0,60 1,50	— 2,21 5,75	
2	szőlős gabonás Nyírség	22 28 17	1,91 1,82 2,23	0,55 1,43 2,00	0,91 2,86 2,71	
1	szőlős gabonás Nyírség	6 1 2	1,67 (2) 2,00	0,33 (—) 2,50	0,17 (—) 2,50	
<i>Igátlan</i>	szőlős gabonás Nyírség	45 19 27	1,73 1,26 2,07	0,78 1,00 1,89	0,98 1,58 1,70	
<i>Nincstelen</i>	szőlős gabonás Nyírség	82 12 6	1,55 1,50 2,00	—	—	

* A zárójelbe tett számok egyetlen háztartásra vonatkoznak, tehát nem átlagot jelölnek.

tájegységeinek összesített adatai alapján — jóval kevesebbet mondhat, mint az egyes gazdaságok összehasonlítása. A különböző mennyiségű igásállattal rendelkező jobbágháztartások átlagos adatai egyszerű részletkiegészítést nyújtanak a táji gazdálkodási formák között alapjában meglevő különbségek ábrázolásához: valamennyi igakategórián belül a háztartások létszámának és jószágállományának átlaga általában a szőlőstől a Nyírség felé haladva növekszik; a különböző igakategóriák átlagai pedig az „önálló ekés” gazdaságoktól a nincstelenek felé haladva, általában mindhárom tájegységben csökkennek — bár nem mindenütt egyenletes vonalban.

Ezeket az átlagokat felbontva, tartalmukat kézzelfoghatóbbá teszi a jószágállomány háztartásonkénti kimutatása. Ebben igaerő szerint csoportosítva jellemtük meg a különböző számú haszonállatot tartó háztartások számát (III. tábla).

A három tájegység közül a legváltozatosabb, de egyben legkövetkezetesebb képet a Nyírségen találjuk, s ugyanezt szerényebb keretek között (a kisebb jószágállománynak megfelelően) követi az északi szántóterület. A szőlősfalvknál a kimutatás első látásra kevés törvényszerűséget árul el.

Az egyforma igaerejű (vagy igátlan) jobbágyok gazdaságai egyik tájegységben sem egyöntetűek, haszonállataik száma főként a szántóterületeken széles skálában mozog. A legnagyobb kilengések a jószágban leggazdagabb Nyírségen láthatók.

A haszonállatok mennyiségét az igaerőhöz viszonyítva: az egyes igakategóriákban a legkisebb és a legnagyobb jószágvagyonú gazdaságnál meghúzott határvonalak a szántóterületeken a kevesebb igaerőtől a legtöbb igaerőig általában fölfelé haladnak, a borvidéken viszont minden igakategóriában van olyan háztartás, melynek egyetlen haszonállata sincsen, a jószágvagyon felső határa pedig nem emelkedik következetesen a nagyobb igakategóriákban.

A háztartások jószágvagyonának az egyes igakategóriákon belül tapasztalt kilengése mitsem változtat azon, hogy az átlagos jószágvagyon minden tájegységben az igaerővel párhuzamosan emelkedik vagy csökken — mint ezt az átlagok kimutatásából láttuk. Viszont nincs olyan nagy eltérés az igakategóriák között, hogy ne legyen minden tájon számos olyan gazdaság, mely igaerő szempontjából egészen máshová tartozik, de haszonállatainak száma azonos. Az alacsony igakategóriákban, de még az igátlanok között is találunk — mindhárom táj falvaiban — olyan jobbágyokat, akiknek jószágvagyonja eléri vagy túlhaladja a táj felső igakategóriáinak átlagát.

A borvidéken alig néhány gazdaságban látni jelentősebb áruértéket kitevő haszonállatot, s a szőlősfalvak egyetlen, az egész uradalomban is kiemelkedő szántó-állattartó nagygazdasága nem a borvidékre tipikus. A szántó-állattartó részekben viszont — s itt is főleg a Nyírségen, ahol a jószágnevelés szintje az uradalmon belül a legfejlettebb árugazdaságra vall — arra a tendenciára kell gondolnunk, hogy kis igaerejű és igátlan jobbágyok a nagygazdákat megközelítő szinten igyekeznek bekapcsolódni az árugazdaságba, haszonállatok nevelése, állati termékek értékesítése — tehát e tájak jobbágytöbbsége számára legfontosabbá vált piaci áruk terén.¹⁷

¹⁷ Ez a tendencia nem követhető vissza korábbi időpontokra, a jószágösszeírás hiányosságai miatt. A nyírségi falvakban látszik még legrealisabbnak az 1632 és 1648 évi urbáriumok összehasonlítása. Erre vonatkozóan I. a III. fejezet megfelelő részét.

A JOBBÁGYHÁZTARTÁSOK ÉS HASZONÁLLATAI A CSALÁDOK NA SZERINT

IV. tábla

		a/ " SZÖLLŐS "							b/ " NYIRÁS "					c/ " NYIRSÉG "																													
		család létszáma							ÖSZ- SZESEN	család létszáma					ÖSZ- SZESEN	család létszáma							ÖSZ- SZESEN																				
		1	2	3	4	5	6	7		1	2	3	4	5		6	7	1	2	3	4	5		6	7																		
1.	háztartás száma	103	68	25	9	2	—	1	208	36	36	2	—	—	89	19	26	24	10	6	1	—	86																				
	ló és ökör (EB)	99	115	36	22	—	—	11	283	53	70	4	—	—	181	21	74	88	28	32	8	—	251																				
	tehén és sertés (VP)	93	99	42	8	4	—	36	282	106	150	9	—	—	352	55	140	192	110	86	17	—	600																				
	juhospozda	1	6	1	2	—	—	1	11	—	—	—	—	—	—	1	3	9	3	—	—	—	16																				
	juhok	28	539	30	70	—	—	50	717	—	—	—	—	—	—	25	115	545	310	—	—	—	995																				
2.	ÁTLAG																																										
	EB	0,96	1,69	1,44	2,44	—	—	(11)	1,36	1,46	2,33	2	—	—	2,03	1,11	2,85	3,67	2,80	5,33	(8)	—	2,92																				
VP	0,90	1,46	1,68	0,89	2	—	(36)	1,36	2,94	4,4	4,50	—	—	3,96	2,37	5,38	8	11	14,33	(17)	—	7,05																					
3.	HASZONÁLLATOK MEGOSZLÁSA IGAERŐ (EB) SZERINT																																										
	10 H VP																					1	36	1	36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	9	2	21	—	2	47	5
	8-9 H VP																					—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	23	3	35	1	21	—	1
	6 H VP																					2	3	4	12	—	—	—	6	15	2	20	25	—	6	48	1	8	2	4	3	54	1
	5 H VP																					1	1	—	—	—	—	—	2	4	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
	4 H VP																					16	16	7	5	4	—	—	44	110	3	21	10	5	17	114	3	30	3	35	2	32	2
	3 H VP																					29	51	26	4	—	—	—	—	—	3	6	—	—	5	14	2	10	1	12	7	—	—
	2 H VP																					8	11	9	14	4	1	2	22	33	10	13	3	—	28	120	5	16	6	31	4	14	1
	1 H VP																					2	4	2	6	2	—	—	6	4	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
	igátlan H VP																					23	44	13	19	7	10	1	45	79	9	17	5	2	19	49	8	28	7	23	7	21	4
	nincstelen VP																					51	21	7	2	1	—	—	82	—	9	1	—	—	12	—	4	—	1	—	—	—	—
4.	HASZONÁLLATOK (VP) ÁTLAGA IGAERŐ SZERINT																																										
	10 -																					(36)	(36)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	(9)	10,50	—	—	—	—	—	—	15,40
	8 - 9																					—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11,50	11,67	(21)	—	—	(17)	—	13,71
	6																					1,50	3,-	—	—	—	—	—	2,50	10,-	1,33	—	—	8,-	(8)	2,-	18,-	(24)	—	—	—	—	12,86
	4 - 5																					1,88	3,06	3,71	0,80	—	—	—	2,71	7,-	6,6	(5)	—	6,44	(3)	10,-	11,67	16,-	11,-	—	—	—	11,09
	2 - 3																					1,38	1,56	1,50	(2)	—	—	—	1,32	3,69	4,33	—	—	4,45	3,20	5,13	5,20	10,-	(4)	—	—	—	5,09
0 - 1*	1,84	1,23	0,70	(2)	(4)	—	—	1,62	1,89	2,62	(4)	—	2,45	3,50	3,67	3,-	3,25	(13)	—	—	—	3,72																					

* a nincstelenek nélkül

Az árutermelési kényszerűség ilyen fokán méginkább létkérdéssé válhatott az *emberi munkaerő*. A különböző létszámú háztartások jószágállományának összehasonlítása már az összes uradalmi falvak viszonylatában is arra figyelmeztetett, hogy a haszonállatállomány sokkal inkább igazodhatott a családi létszámhoz, mint az igaerő.

Ugyanakkor, az uradalom három tájegységénél — a tájegységek összesített adataiból — azt láttuk, hogy általában a szántó-állattartó gazdálkodási móddal és általában a nagyobb igaerővel járt együtt az átlagosan magasabb családi létszám, míg a specializált szőlőgazdaság vidékén és az igátlan vagy kevés iga, nincstelen jobbágyoknál átlagosan kis létszámot kaptunk.

Részleteire bontva ezt az összképet, az új eredmény nem lesz egyértelmű.

Létszámuk szerint csoportosítva a háztartásokat, és ezt egybevetve igaerejükkel s egyéb jószágvagyonukkal, hasonló eltérést látunk a három tájegység között, mint az igaerő és haszonállatok összehasonlításánál: a viszonylag legkövetkezetesebb képet a Nyírség nyújtja, az északi tájak egyenetlensége pedig első látásra szembetűnik (IV. tábla).

Az igaerő összesített átlagszámai (a 2. rovatban) a Nyírségen emelkednek következetesen a nagyobb létszámú családok irányában, de itt is visszaesés van a 4 tagú családoknál. (Mellette a haszonállatok átlagszámai töretlenül, nagy ugrásokkal haladnak fölfelé.) Az iga-átlagok emelkedése a „gabonás”-nál az 5 tagú, a „szőlős”-nél a 3 tagú családoknál törik meg. A haszonállatok átlagaira a „gabonás”-nál az ingadozás jellemző, a „szőlős”-nél a lassú emelkedésben a 4 tagú családoknál van törés.

Ha a 3. rovat alapján két durván vett csoportba soroljuk a jobbágyokat: a) kevés iga vagy igátlan, nincstelen — és b) 4 vagy több igaállattal rendelkezőkre,¹⁸ a következő arányokat kapjuk:

Család létszáma	„Szőlős”			„Gabonás”			„Nyírség”		
	háztartások száma			háztartások száma			háztartások száma		
	a)	b)	(arány)	a)	b)	(arány)	a)	b)	(arány)
7	—	1	(0 : 1)	—	—	—	—	—	—
6)									
5)	2	0	(2 : 0)	1	1	(1 : 1)	2	5	(1 : 2,5)
4	4	5	(1 : 1,25)	3	3	(1 : 1)	6	4	(1 : 0,67)
3	18	7	(1 : 0,39)	8	4	(1 : 1,50)	13	11	(1 : 0,84)
2	47	21	(1 : 0,45)	22	11	(1 : 0,50)	18	8	(1 : 0,44)
1	84	19	(1 : 0,23)	31	5	(1 : 0,16)	17	2	(1 : 0,12)
összeirt személy									

Ezekből az derül ki, hogy a kevés iga vagy igátlanok a kisebb létszámú családok között mindenütt többségben vannak; a nagyobb iga-csoport a Nyírségen csak az 5 tagú családoknál, a „gabonás”-nál a 4 tagúaktól kezdve kerül fölénybe. A szőlősfalvakban a 4 tagú családok között ugyan több a nagyobb-iga, de a három legnagyobb létszámú családból 2 teljesen igátlan (egyik nincstelen, a másiknak összesen 4 tehene van); a 6 ökrösök pedig kivétel nélkül az 1—2 tagúak közül kerülnek ki.

¹⁸ E nyers csoportosítást indokolhatja a haszonállatállomány ugrásszerű emelkedése a 2—3 és a 4—5 iga csoport között (a 4. rovatban), de már a III. tábla adatai is.

Egyazon családi létszám-csoporton belül, az igaerő szempontjából különböző háztartások haszonállatainak átlagszámai (4. rovat) mindhárom tájon ingadozóak. A Nyírségen látni leginkább a haszonállatok számának az igaerővel és a családi létszámmal való *együttes* emelkedését, de pl. a gyalogszeresek rovatában az átlag — egyetlen család adatát leszámítva — stagnál.¹⁹ A gabonásfalvaknál — éppúgy, mint a borvidéken — szembetűnő a legnépesebb családok kis haszonállatállománya, s e két tájon a haszonállatok átlagszámai *inkább* az igaerővel együtt nőnek, mint a létszámmal.

Összegezve a részletesebb adatok eredményét, *egyik tájegységben sem tarthatjuk fenn maradéktalanul azt a kezdeti, az uradalom egészére érvényes statisztikai megállapítást, hogy a nagyobb családi létszám általában nagyobb jószágállománnyal és sokoldalú-árutermelő nagygazdasággal jár együtt és fordítva* — bár ez mint tendencia föltétlenül megvan és megmutatkozik majd ismét az egyes családok történetében is.

Eddig csak mechanikusan hasonlítottuk össze az igaerő, a két legáltalánosabb haszonállat-fajta és a családi létszám (munkaerő) adatait, a viszonyukban statisztikailag kimutatható törvényszerűségeket keresve.

Az uradalom nem olyan nagy, hogy egy ilyen részletvizsgálatnál ne adódjanak kis, néha csak 1—2 háztartást magukban foglaló egységek, s ezeknél fokozott szerepe juthat a véletlennek is. Az eddig alkalmazott statisztikai módszernek ez az egyik hiányossága s ezen csak a kérdéses esetek egyéni elbírálása segíthet majd.

Fogyatékosága volt e módszernek általában a személytelenség. Csak a jobbágyvagyon ismert adatait dolgozta fel — kiragadva és elvonva a jobbágy környezetéből. Nem vette figyelembe például az egyes falvaknak a táji egységeken belül is némiképp autochton társadalmát, a táji viszonyok falvaként mutatózó árnyalatait — pl. a falvak fekvése szerint kisebb vagy nagyobb terhekkel jelentkező jobbágyszolgáltatásokat. Különválasztotta a jobbágyvagyon helyzetét egzisztenciájának más jellemző adottságaitól — így a társadalmi fluktuáció során megnyíló személyes lehetőségeitől és korlátaitól, egyéni törekvéseitől, melyek rokon helyzetből is a legkülönbözőbb irányokba lendíthetik vagy sújthatják.

Kísérletet tettünk itt arra, hogy a jobbágnak a vagyon alapján bizonyos fokig meghatározható gazdasági helyzetét egybevessük a jobbágycsalád munkaerő-létszámával. A jobbágyvagyon társadalmi eloszlása alapján azonban csak a jobbágyparaszi *árutermelés* megosztottságának tüneteit állapíthattuk meg, tekintet nélkül a *jobbágymunkaerő* társadalmi megosztottságára — nemcsak földesúr és jobbágy viszonylatában, hanem a jobbágyságon belül is, a parasztság sokoldalú vagy specializált termelése, a nem-paraszti munkák, a spekulatív tevékenység és általában a bérmunkák között.

Az elvont vagyonsoportok nem bizonyultak alkalmasnak finomabb társadalmi csoportosításra. Átlagos családi létszámuk alakulása nem adott biztató kiindulópontot átlagos munkaerő-szükségletük körülhatárolására — s így nem juthattunk el a munkaszervezet kulcsponthoz.

A jellegzetes ellentmondásokkal teli kép, amely az uradalom és az egyes tájak viszonylatában ilyen módon megrajzolódott, részleteiben kiegészítésre

¹⁹ A Nyírségen kell leginkább tekintetbe venni a juhtartást, mely árnyalati módosításokat hozhat majd, de a juhsgazdák kis száma miatt helyesebb lesz egyénileg vizsgálni.

és egészében magyarázatra szorul. Arra nagyon is alkalmas, hogy pregnánsan kifejezze a differenciálódó és mindhárom tájegységben más-más irányba haladó társadalom tüneteit — de ezek okait, a mögöttük levő tartalmat már nem kereshetjük tovább pusztán statisztikai eszközökkel.

III. Tájai társadalom

Több emberöltőn át végigkísérve azoknak a jobbágycsaládoknak sorsát, amelyeknek összeírási adataiból az egyes tájak statisztikai képe kialakult, kézzelfoghatóan bontakozik ki az 1648-at megelőző évszázad zaklatottsága. Sem a vidéket sújtó történeti események, sem a hazai jobbágyviszonyokban végbement döntő átalakulások nem hagyhatták érintetlenül az uradalom falvait.

Messze meghaladná e tanulmány kereteit, hogy az 1648-beli állapot kialakulásának folyamatát érzékeltesse, vagy akár csak számbavegye azokat a helyi mozzanatokat, amelyeknek ebben részük volt.¹ 1648-ig négy összeírási időpont adatai állnak rendelkezésünkre: 1554, 1570, 1631, 1632 — s ezeket még csak nem is teljesen kimerítve, vázlatosan jelölhetjük csak e száz év társadalmi hullámlását és csak amennyire ez az uradalmi tulajdon számbavételének takarója alatt, tompítva és lefojtva érzékelhető.

Az idecsatolt összehasonlító táblák adatszerűen összefoglalják a XVI—XVII. század fordulóján lejátszódott nagy minőségi átváltozás részleteit. Nagy mértékben cserélődik maga a földet lakó nép, a jobbágy-sessiók jórésze többször is gazdát vált, míg lakóik száma állandóan ingadozik. Mindenütt megváltoznak a telekviszonyok. A szolgáltatási rend a terményjáradék túlsúlyáról a munkajáradék túlsúlyára tér át. A szaporodó majorsági földeken, a megélenkült uradalmi gazdaságban a korlátlan robot rendszere lép életbe: felborítva a limitált kötelezettségek rendszerét, a falusi nép addig megszokott életrendjét, mesterségeit, keresőfoglalkozásait, egyaránt nehezelve egyéni sorsokra és a falu összességére.

Ennek az ismerős átalakulásnak lokális elemzése kevés újat hozhatna. Itt inkább arra a kérdésre várunk feleletet: miként viselte el ezt az időszakot a falvak jobbágynepe, mi módon kereste boldogulását? Az átalakulás folyamatának ez az oldala válik elevenné egyes családok példáin, egyéni pályafutásokban.

A családtörténeteknél abból a faluból indulunk ki, ahol a jobbágy időszakunkban először megjelenik. Ha innen elvándorol, általában nem követhetjük útját,² s csak kivételszerű adataink lesznek a szabados-féljobbágy egzisztenciák alakulásáról. A falunak az uradalomhoz tartozó, szolgáló jobbágy-lakóit, ezek összetételének változásait keressük: kik maradtak meg, kik voltak az elvándorlók, mi készíthette őket távozásra vagy maradásra, s a megmaradtak pályája hogyan alakul.

¹ Külön kutatást igényelne pl. az olyan helytörténeti adatok összeállítása, hogy mely falvakat és mikor, mennyiben viselt meg a hadipusztítás vagy egyéb csapás. Csak általánosságban említendő, hogy az uradalom egyes részeit valamilyen formában feltétlenül érintette 1604—5-ben Bocskay függetlenségi harca, 1630—31-ben a felső-tiszavidéki parasztfelkelés, 1644—45-ben I. Rákóczi György függetlenségi harca. Korábban, a XVI. századi török terjeszkedésről a nyírségi falvakra vonatkozóan az urbáriumok is említést tesznek (Gáva, Balsa, később Búd).

² A területükön végbement nagyarányú migráció külön vizsgálatot érdemel, amelynek eredményeit egy készülő munkában szándékozom közzétenni.

Abban a 12 faluban, melyek jobbágynévsorait 1554 (ill. 1570) és 1648 közt összehasonlíthatjuk,³ 1648-ban 293 jobbágy van számontartva. Neveik után ítélve, mintegy 220 család leszármazói lehetnek, de 1648-tól a XVI. századba csak 56 családnév követhető vissza több-kevesebb bizonyossággal, s az öt összeírási időpontban összeszámolható családneveknek pontosan a fele csak egy ízben fordul elő egyazon faluban (legtöbbjük XVI. századi).

A fluktuáció a nyírségi részen a legfeltűnőbb. Öt falu: *Gáva, Szabolcs, Balsa, Bercel, Büd* 1648-ban megnevezett 57 jobbágya közül csak 16-nak az elődei találhatók meg a XVI. században: 8 családnév. Szabolcsban és Büdön a Rákóczi-birtok egyetlen jobbágya sem maradt helyén a századforduló alatt, s majd mindenik portio névsorait a lökészerű fogyatkozás mellett lökészerű, de jóval kisebb újranépesedés jellemzi.

Legkevesebbet változott a borvidék lakossága, de a négy nagyobb, a XVI. században is az uradalomhoz tartozó falu (*Ardo, Petraho, Kistoronya, Csarnaho*) 195 háztartásából csak kb. 40 százalékánál vezethető vissza a család neve XVI. századi lakosokra. Összesen 44 családnév van itt, amely 1554 vagy 1570-től kezdve rendszeresen visszatér 1648—1657-ig, de ezeknek is mintegy negyedrésznél (mesterség- és nemzetiségjelölő nevek) a nem-rokoni névegyezésre is gondolni kell, a családi folytonosság tehát kétséges, s egyes esetekben valószínű, hogy a családnév viselőinek helyzete egy-egy iparos-réteg helyzetét tükrözi.

Az északi szántófalvak hiányos adatai semmi alapot nem nyújtanak a fluktuáció statisztikai felmérésére. Mértékére csak következtetni lehet abból, hogy Uporban egyetlen név folytonosságát sem lehet kimutatni 1554 és 1648 között, Izsépen egyetlen 1554-beli név tér vissza 1648-ban: *Fekete Gregorius iobagio*⁴ utóda lehet bizonyos margójegyzetben szereplő *Fekete János Úram*, kinek szolgálója egy özvegy zselléraszony. Bányácskán négy XVI. századi család nevét 1648-ban négy pusztá és egy koldus özvegyasszony képviseli.

*

A Nyírségen folytonosan helyén maradt 8 család közül 6-nak a pályája felfelé ível, némelyik népes nemzetséggé terebélyesedve, szétválik „gazdag” és „szegény” ágakra. Két család helyzete mindvégig alacsonyabb nívón stagnál.

A berceli *Fazekas* család 1554-ben inquilinus, s végig gyalogszeres, minimális jószággal, talán mesterséget folytat. Ugyanott a *Hegedűsök* már 1554-ben 3 ággal szerepelnek, ezek helyzete eltérő, egyik jövevény. Ha megmaradunk a valószínű rokonság feltételezése mellett — hiszen a jövevénynek nincs megkülönböztető neve —, akkor újabban települt családról lehet szó, mely már szétvált rokonság alakjában vándorolt ide, egyik a másik nyomán. 1632-re 2 ág maradt meg, mindkettőnél az eredeti keresztnevek élnek tovább. Egyik marhával szolgál, de alig van jószága — másik uradalmi béres, de

³ A Nyírségen *Gáva, Szabolcs, Balsa, Bercel* névsorai folyamatosak, *Büdről* 1554-és 1648-ból van névsor. A borvidéken *Ardo, Petraho, Kistoronya* folyamatosan, *Csarnahó* 1570-től szerepel. Az északi szántófalvak adatai *Uporon* és *Izsépen* 1554, 1631—2 és 1648-ból valók, *Bányácskán* 1554, 1570, 1648-ból. — A továbbiakban hivatkozott jobbágynévek adatai a faluként összeállított családtörténeti táblákon találhatók, ill. azoknál a jobbágyoknál, akik csak egy összeírásban szerepelnek, a megfelelő urbáriumban.

⁴ V. i. egésztelkes jobbágy.

2 lova és 7 haszonállatos saját gazdasága van. 1648-ban a marhás ág gyalogszeressé vált, a béreságban két testvér van egy kenyéren, s bár 2 fiú is él velük, gazdaságuk megcsappant.

A harmadik bercei őslakos *Bako Michael* egésztelkes jobbágy, kinek leszármazottai három, majd több ágra szakadva, családfájukban a nagy „nemzetségek” klasszikus példáját nyújtják.

1631-ben — Császár Péter felkelésének esztendejében — Bercel egész lakossága mélyponton van, de a nyilvánvaló pusztulást 1632-ben egycsapásra kiheverik. A három Bakó közül 1631-ben *István* és *Mihály* 3 lovas, *Sebők* 2 ökrös, átlagos gazdák. 1632-ben István és Mihály 2—2 fiúval táji viszonylatban is az elsők közé kerül, kettejüknek 20 igásállata s ugyanannyi más jószágga van. A magános Sebestyén megduplázta marhái számát, de így is csak 4 ökrös. 1648-ra István és Mihály továbbgyarapszik, mindkettőjük nagy családja együtt marad. Most már Sebestyénnek is vannak fiai, de gyalogszeressé vált és jószágga alig van. Ugyanakkor megjelenik két új ág: *Albert* marhás és vagyonos, *András* viszont gyalogszeres és éppoly szegény mint Sebestyén. Nem tudni, honnan szakadtak ki; feltételezzük, hogy helyzetüknek megfelelően egyik valamely gazdag ágból, másik a szegényből származik. Ezt valószínűsíti az összeírási sorrendben elfoglalt helyük is.⁵ Nem tudni azt sem, történt-e generációs váltás 1632—48 között. 16 év során feltétlen elaggott az a családfő, aki már 1632-ben sem lehetett fiatal. Esetleg meghalt, a gazdaság a nevét viselő idősebb fiúra maradt, a fiatalabb pedig önállósította magát — bár kisebb, de a nagygazda-szintet még mindig tartó háztartással. (Ez esetben az 1648-beli fiúk az eredeti családfő unokái volnának.) Ezt a változatot támasztaná alá, hogy a család válakozása inkább valószínű az apa halála után, mint az apa életében, ami legfeljebb törpegazdaságnál, szegény ágnál szokott csak megtörténni. A szegény ág esetében itt viszont az is kétséges, hogy András, aki 1648-ban már családapa, fia lehessen annak a Sebestyénnek, aki mellett 16 évvel korábban egyetlen serdülő fiú sincs. Tehát számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy mindkét új ág származhat a gazdagoktól is — s akkor valahol egyenlőtlen osztozás történhetett.

Bármelyik variánssal van dolgunk: törvényszerűnek tekinthetjük a családok terjeszkedésének azt a jelenségét, hogy a gazdag ág tovább gazdagodik, a szegény ág megmarad szegénynek, sőt még inkább azzá válik. A falu differenciálódása során a nagy nemzetségek tagjai nemcsak előnyökkel indulnak: akik közülük kellő gazdasági alap nélkül váltak ki, vagy azt bármi csapás folytán elvesztették, könnyebben csúsznak lefelé, mint a jövevény elemek, akik vagy már szegényen jöttek s úgy maradtak meg alacsony sorban: vándormunkások, pásztorok, csószók — vagy megvetve lábukat, rugalmasabban építik új egzisztenciájukat, kevésbé kötve örökölt helyzetük, addigi megszokásaik által, mindig a pillanatnyi legjobb lehetőségek irányát tartva (kirívó példa lesz erre az *Andocz* család Balsán).

De az egy ágban továbbélő törzsökös családok is — minden hullámvás mellett — inkább gyarapodnak az 1630—40-es évtizedekben, amikor helyzetük

⁵ Az összeírás valószínűleg lakás szerinti sorrendben történhetett, azonban 1570-ben teleknagyság szerint, 1632-ben a szolgálat módja szerint csoportosítva. A lakhely szerinti összeírást nem mindig egy ponton kezdték el, de a névsorok részletes összevetéséből sok esetben mégis azonosíthatók az egyes házak lakói. Azonos lakóház, vagy közvetlen szomszedság stb. — ott, ahol ezt meg lehetett állapítani — egyik legjobb eligazítónk volt a leszármazás kérdésében.

már pontosabban mérhető. Így a gávai *Réz*, a balsai *Nagy* és *Bartha* családok, ahol fiúkkal vagy testvérekkel, de egy kenyéren élve, együtt tartják vagyონukat. Jóval kisebb vagyónról van szó, mint pl. az egyébként jobb anyagi szinten levő *Bercel* gazdagparasztjainál, de a 16 év alatt mindegyiké legalábbis megduplázódik.

Az 1570-ben jelentkező nevek viselői, a Gáván megtelepülő *Somogyi* és *Bercelen* a *Radi* családban egy-két ág váltakozik mindvégig. A *Somogyiakból* 1632-ben szakad ki egy négyökrös zsellér, az egésztelkes ágban 3 fiú marad apjával, egy kis-igás, alsó-középszintű gazdaságban. Az 1648-beli generáció — egy kiscsalád — egyformán lehet bármelyik ág leszármazottja. Rokonainak nyoma vész, de a még gyermektelen, 6 ökrös gávai bíró *Somogyi* mindenképpen emelkedett rangban és vagyonban.

A *Radiak* két ága közül 1632-ben egyik nagygazda, másikkak csak néhány tehene, egy disznója van, de mindkettő népes család. 1648-ra a szegényebb *Gergely* két fia vagy eltűnik — s az öreg jobbágy magára maradvá vegetál —, vagy az öreg halálával egyik fiú örökölte a telket, a másiktól nem tudni semmit. A gazdag *Albert* és 3 fia helyén *Gáspárt* találjuk, 2 fiúval, alig árnyalatnyit csökkent gazdasággal. Ennél az ágnál nem kétséges a generációváltás, de a fiúk sorsa itt sem világos. Vagy nagyfokú elhalásra-elvándorlásra kell gondolni, vagy helyet kapna az a feltevés, hogy a „filii” rovat nem csak vérszerinti fiúkat tartalmaz. Ilyen esetben az apa — *Albert* — halála után a három testvér nem vált volna szét, a legidősebbikből (*Gáspárból*) lehetett családfő, s a két „filii” ennek fiatalabb testvéreit jelölné. Ez utóbbi változat elsöre még feltevésnek is nehezen fogadható el, amíg nem tisztázódik jobban, milyen rendszer szerint jelöli az urbárium a felnőtt férfiak egykenyéren-élését. Addig viszont teljesen kizárni sem lehet.⁶

A *Radi* család két ága arról szolgáltat példát, hogy a két, népes családokat alkotó ág közül a gazdag ágban 16 év alatt együttmarad a család is, a vagyon is; a szegény ágban pedig, melynek anyagi helyzete lényegileg keveset változik, eltűnnek a családtagok — s ebben az esetben majdnem mindegy, hogy ők futottak-e el az otthoni szegénység elől, vagy éppen távozásuk, talán haláluk döntötte el a gazdaság sorsát.

A nyírségi nyolc folytonos család példáját cleve csak fenntartásokkal lehet általánosítani, de magukat a példákat el kell fogadnunk olyanoknak, amilyenek. A belőlük kiinduló következtetések annyiban jogosultak, amennyiben nincsenek ellentétben a később települt családok történetével. Ezt az 1632—48 közti időszak részletesebb áttekintésénél lesz majd alkalom ellenőrizni.

Nehéz volna a Nyírségre föltenni azt a kérdést, hogy melyik társadalmi réteg bizonyult legszívósabbnak a XVI—XVII. századforduló fluktuációjában.

Gáva, Szabolcs, Balsa, *Bercel* falvakban az 1554-i urbárium összesen 44 jobbágyot ír össze. Ezek közül:

egésztelkes :	22	(folytonos családhoz tartozik : 4)
féltelkes	4	(„ „ „ „ 3)
féltelken együttlakik 2	(„ „ „ „ —)	
inquilinus	16	(„ „ „ „ 1)

⁶ Vö. a 425—426. o. idevonatkozó részével.

Ebből a megoszlásból csak annyit lehet megállapítani, hogy valóban a zsellérréteg volt legkevésbé falujához kötve; az egyetlen folytonos zsellércsalád a berceli fazekas, akinél a családi kontinuitás ugyan valószínű, de jóval kevésbé vehető biztosra mint a többi névénél. A telkesjobbágyokról nem mondhatjuk ki ilyen kis és megosztott számok alapján, hogy a magabíróbbak bizonyultak a legkitartóbbnak. Inkább érdemel figyelmet az a tény, hogy a folytonos családok közül a kisebb gávai és balsai portiokban lakók (Réz, Somogyi, Bartha, Nagy) a továbbiakban szívósan emelkednek és gyarapodnak, még az 1632—1648 közötti általános hanyatlás idején is. Az elszegényedés és a vagyongyarapítás szélső határeseteit, ezek együttes megjelenését a kevésbé elnéptelenedő Bercelen találjuk, ahol az uradalmi jobbágyság differenciálódása a falu társadalmán belül a leginkább érvényesülhetett.

Részletesebb és változatosabb adatokat nyújt társadalmi szempontból a négy nagy szőlősfalu 44 folytonos családjá. Közülük 22 név szerepel 1554 óta, a többi 1570-től kezdve, de utóbbiak közé kellett számítani a csarnahoiakat, akikről nincs régebbi összeírás.

Az 1554-ben összeírt három falu a következő képet nyújtja :

Családnév	Ardo		Petraho		Kistoronya		Együtt		Arányok	
	össz.	1648-ig folyt.	össz.	1648-ig folyt.	össz.	1648-ig folyt.	össz.	1648-ig folyt.	össz.	folyt.
Családnév	33	4	23	9	26	9	82	22	100%	27%
Jobbágy	38	7	25	10	31	11	94	28	100%	30%
	m e g o s z l á s :								összesből :	összes folytonosból :
Egésztelkes	19	4	16	4	1	1	36	9	38%	32%
Egésztelket közösen bír	6 : 3	2 : 1	2 : 1	2 : 1	8 : 4	4 : 2	16 : 8	8 : 4	} 43%	46%
½ telkes	11	1	3	1	11	3	25	5		
¼ telkes	1 jöv.	—	—	—	—	—	1	—	} 18%	21%
Inquilinus	—	—	4	3	11	3	15	6		
Pauper	1	—	—	—	—	—	1	—		

A folytonos családokhoz tartozó háztartások legnagyobb része (4/5) telkesjobbágy, többségük fél sessionak megfelelő telekrészt birtokol. Ha szabad ilyen kis számokból arányokat felállítani, ezekből az derülhet ki, hogy a foly-

tonos családokhoz tartozó jobbágyok minden telekkategóriából — kis eltérésekkel — nagyjából számarányuknak megfelelően kerülnek ki, de együtt az összes jobbágyok harmadrészét sem képviselik.

A borvidékre annyira jellemző telekaprózódás itt még kezdeti stádiumnak tűnik. Bár jóval kisebb az egésztelkesek aránya, mint a Nyírségen, mégis 38%-ot tesz ki. A két uradalomrész falvainak kétfajta fejlődési iránya 1570 körül válik nyilvánvalóvá: ekkor kezdenek áttérni a nyírségi portiók az osztatlan földhasználatra, amely mellett a pusztásodó falvakban a telkesjobbágyok között végülis nagy eltérések tartósan nem rögzíthettek. A szőlősfalvakban ugyanezen idő alatt végbement ellentétes irányú fejlődést mutatja a telekviszonyok alakulása 1570-ben (*V. tábla*).

16 év alatt az egésztelkes réteg szinte teljesen eltűnik, a féltelkesek eredeti számarányukat tartják, de most már kivétel nélkül szétválasztott telekrészekben. A zsellérek, ill. töredéktelkesek aránya is a régiben maradt, viszont ezek az évek hozták létre a negyed (vagy harmad) telkesek most már jelentékeny csoportját.

E számarányok mehanikusnak tűnő eltolódása mögött jóval több van, mint a telkesjobbágyok törvényszerű lefelésodródása. Ennél jóval élénkebb és többirányú áramlásokról tanúskodnak a falunévsorokban tapasztalt helycserék. A migráció pl. sokkal nagyobb, mint amennyit ebből a jobbágyok számának növekedése megmutat: Ardo, Petraho és Kistoronya jobbágyainak száma csaknem másfélszeresére nőtt, ugyanakkor az 1554-ben összeírtak 35%-a eltűnik, az 1570-ben összeszámoltak 42%-a pedig új telepes. Az elköltözés (amely mellett kisebb mértékben számolhatunk kihalással) minden társadalmi réteget érint: az egésztelkesek vesztesége 36-ból 15 jobbágy, a zselléreké 15-ből 7, legkisebb a féltelkeseké: 25-ből 9. Az újonnan jöttekhez tartozó 58 jobbágyból viszont 22 féltelkes, 26 negyed v. harmadtelkes, 8 zsellér és 2 nyolcadrészes helyen él: nagyobb (bár nem túlnyomó) részük tehát az alsó telekcsoportokat szaporítja.

Az 1554—1570 közt falujában maradó 61 családhoz tartozó mintegy 80 jobbágy közül eredeti helyzetét csak 21 őrzi meg, jobbára a féltelkes réteg s ebből is leginkább azok, akik 1554-ben telekközösségben éltek. E középrétegből tűnik el a legkevesebb jobbágynev, és csak néhány család helyzete süllyed; jobbára szétágazó családok, vagy több jobbággal képviselt mesterségnevek esetében, ahol különböző helyzetű ágakat találni⁷. A nem-iparos neveknel, ahol a rokonság valószínűbb, a különvált rokonság helyzete általában azonos.⁸

Az egésztelkesek közül egyetlen jobbágy helyzete változatlan 1554 és 1570 közt: a kistoronyai *Veres Jakabé*, a többi egésztelkes nevét általában a féltelkesek közt látjuk viszont 1570-ben. Az egész sessio friss osztódásának ritka példáját nyújtják a petrahoi *Valkosi* testvérek.

Az 1554-beli inquilinusok 1570-ben megtalálható nevei közül csak a Petrahón megsokasodott *Vargák* közt marad egy zsellér. A kistoronyai inquilinus *Zaar Péter* utódai féltelkes jobbágyok, a többiek negyedtelket szereztek, ha nem tűntek el a faluból.

⁷ Pl.: Ardón egy féltelkes és két inquilinus *Szücs*, Petrahón négy $\frac{1}{4}$ telkes *Timár*, mely utóbbi név 1554-ben egy fél- és egy egésztelkessel szerepel.

⁸ Ez alól csak Kistoronyán látni kivételeket: pl.: a két $\frac{1}{2}$ telkes *Zakál* egyik utóda megtartotta $\frac{1}{2}$ telkét, a másik kettő együtt lakva, egy harmadik jobbággal közösen $\frac{1}{4}$ sessiót birtokol.

V. tábla

A borvidéki falvak jobbágylakossága 1570-ben

	ARDO				PETRAHO				KISTORONYA				CSARNAHO		EGYÜTT		ARÁNYOK	
	összes	folytonos			összes	folytonos			összes	folytonos			összes	folyto- nos (1570- tól)	összes	foly- tonos	összes	foly- tonos
		1554- től	1570- től	együtt		1554- től	1570- től	együtt		1554- től	1570- től	együtt						
Családnév	42	4	7	11	31	7*	3	10	33	8*	4	12	21	8	127	41	100%	32%
Jobbágy	53	11	7	18	41	13	3	16	43	12	7	19	26	11	163	64	100%	39%
M e g o s z l á s :																összes- ből:	összes folyto- nosból	
Egésztelkes	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	1	3	2	5	3	3%	4,7%
Egész telket közösen bír	—	—	—	—	4 : 1	4 : 1	—	4 : 1	—	—	—	—	—	—	4 : 1	4 : 1	(¼ telkesek- hez számítva)	
½ telkes	39	11	4	15	7	2	—	2	14	4	2	6	10	6	70	29		
½ telket közösen bír	2 : 1	—	—	—	—	—	—	—	4 : 2	2 : 1	—	2 : 1	—	—	6 : 3	2 : 1	36%	37,5%
⅓ telkes	—	—	—	—	3	—	1	1	—	—	—	—	—	—	3	1		
¼ telkes	—	—	—	—	26	6	2	8	16	5	3	8	4	1	46	17		
¼ telket közösen bír	—	—	—	—	—	—	—	—	5 : 2	—	—	—	2 : 1	—	7 : 3	—	18%	12,5%
⅛ telkes	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	2	—	—	2	2		
Inquilinus	12	—	3	3	1	1	—	1	—	—	—	—	7	2	20	6		

* Petrahón 1, Kistoronyán 2 1554-től folytonos család ebben az összeírásban nem szerepel.

Az egyes falvak telekviszonyai messze nem egységesek.⁹ 1554-ben *Petraho* a legkisebb létszámú; itt még az egésztelkek alig osztódtak fel és igen kevés a zsellér. A 25 jobbágyból összesen 5 szorult félhelyre, ill. az egésztelek közös használatára. Negyedtelkes egy sincs köztük, ilyennek legfeljebb a már említett Valkosi-testvérek tekinthetők, akik apjuk halála után szétválakozván, négyen szolgálnak egy sessio után. A családnevek száma itt majdnem azonos az összeírt jobbágyok számával, a 2 főnyi különbséget két olyan név okozza, melyek viselői — *Tímár* és *Molnár* — valószínűleg iparosok.¹⁰

A három falu közül 1554-ben *Ardo* a legnépesebb, 14 „hungari” és 24 „sclavi”-nak jelzett jobbágygal. (Ez a megkülönböztetés 1570-re eltűnik.) A magyarok nagyobb része féltelkes vagy telekközösségben él, ennél alacsonyabb rendű nincs is köztük. A szlávoknál a többség egésztelkes, de a falu két pauper-ként jelölt jobbágya is — egy özvegy és a negyedtelkes jövevény — közülük való. Egészében a falu nagyjából egyenlően oszlik meg az egész- és féltelkesek között. A telkek osztódása *Kistoronyán* a legváltozatosabb, ugyanitt látni a legtöbb zsellért. Az egész faluban egyetlen egésztelek maradt osztatlanul viszont itt a leggyakoribbak a telekközösségek.

1570-re *Ardón* a nagyrészt jövevény zsellérek mellett teljesen a féltelkes réteg uralkodik el, *Petraho* nagyobb része $\frac{1}{4}$ telkessé vált. *Kistoronyán* a differenciálódás és nivellálódás együttes jegei mutatkoznak: a többség $\frac{1}{4}$ vagy kisebb telekrészt birtokol, gyengült a féltelkes gerinc — ugyanakkor szinte eltűnt a zsellérség, s helyette a kis telekrészek közös használata vette kezdetét. Amíg a másik két faluban teljesen kiveszett az osztatlan egésztelek, itt az egyetlen egésztelkes megtartotta pozícióját, sőt idevaló az a *Szénási András*, aki féltelkét egészre tudta cserélni.¹¹

Mindhárom faluban megnőtt a különbség a családnevek és az összeírt jobbágyok száma között. 1554-ben összesen 8 főt tesz ki a különbség, 1570-ben falvanként legalább 10-et. Ennek csak kis része adódik a mesterségneveknél látható gyarapodásból, nagyobb része (10 család 28 ága) minden valószínűség szerint a rokonság szétválását jelzi, ami a kistoronyaiaknál családi telekközösségekben is mutatkozik, pl. a *Mori*, *Zakál*, *Förödős* nevek esetében.

Csarnaho, melynek viszonyait 1570 előtt nem ismerjük, szintén erősen differenciált. Minden társadalmi réteg megtalálható, köztük legnagyobb számban a féltelkesek, de ezek után számarányban mindjárt a zsellérek következnek. 1570-ben ez az uradalom legkisebb szőlősfaluja, kis létszámának megoszlása jól illusztrálja, hogy milyen rétegből hány jobbágyot bírt el egy uradalmi viszonylatban átlagos nagyságú falu osztódó társadalma.

A négy falu 1570-re kialakult telekviszonyai már közvetlen előkészítői az 1648-ban talált állapotnak. A XVII. században *Petrahón* mindenki negyedtelkes, *Kistoronyán* is ez a réteg adja a túlnyomó többséget, amelletl hogy itt viszonylag sok a töredék, ill. a 2—3 jobbágy által közösen használt $\frac{1}{2}$ — sőt $\frac{1}{4}$ telek is. *Ardón* lassabban, de 1648-ra szintén eluralkodnak a negyedrészesek.

⁹ A telekviszonyok tárgyalása csak a lakott telkekre tér ki, a pusztákat (melyek összeírása különben sem látszik mindig pontosnak) figyelmen kívül hagyva. A telekviszonyok alakulására a pusztán álló telkek — úgy tűnik — egyébként sem lehettek hatással, a telkek osztódását inkább a jobbágyok egyéni helyzete irányítja és nem a falu földjének szűk volta. A XVII. századi adatok is azt igazolják, hogy egyes jobbágyrétegek tagjainak összeköltözése, telkeik tördelése teljesen független a pusztán álló föld mennyiségétől.

¹⁰ *Petrahón* malom működik és tímárok ökörbőrrel adóznak.

¹¹ További sorsa ismeretlen, neve 1657-ben szerepel ismét (l. családtörténet).

Csak Csarnahón maradnak többségben mindvégig a féltelkesek, sőt itt 1631 és 1648 közt éppen a féltelkeseknek az alsóbb rétegek rovására történt további szaporodása tűnik fel, mégpedig úgy, hogy egyetlen félhelyes jobbágy sem veszít telkéből, s újonnan jöttek kapnak $\frac{1}{2}$ sessiot. A másik három faluban viszont ezalatt a negyedtelkesek csoportjából nincs fölemelkedés.

Egészében, a sárospataki centrumtól távolabb eső Csarnahót leszámítva, 1631—1648 közt a $\frac{1}{4}$ sessio körül megállapodott átlag felé való nivellálódás figyelhető meg — oly módon, hogy az átlag lefelé tolódásával, az átlag felé való tömörülés már jóval kisebb skálára szorul, mint 1554—1570 közt. Szemben az ott látott, egyes családok példáin jól megmutatkozó föl-le-hullámzással, itt inkább a telkesjobbágyságon belül végbemenő, egyoldalúan süllyedő folyamatról van szó, amellyel párhuzamosan a zsellérrétegnek a telkesek közé szivárgása rendszeresen folytatódik. A telekszint alakulásából 1631—1648 között már nem vezethető le az egyes családok példáiból nyilvánvaló társadalmi hullámzás: ekkor ez már inkább a jószágállomány változásaiban fejeződik ki.

Az 1554 (ill. 1570) és 1648 között folytonos nevek viselői — tehát a régi helyükhöz kötődő jobbágycsaládok leszármazói — 1570-ben majdnem felelő részét féltelkesek. Éppúgy mint 1554-ben, a folytonos családok társadalmi megoszlása 1570-ben is nagyjából azonos az összjobbágyság tagolódásával, de míg a zsellérek és töredéktelkesek számaránya az összjobbágyságon belül nem változott, a folytonos családoknál erősen csökkent. Ez a kisszámú réteg az egyetlen, ahol a fluktuálók adják a többséget.

Az 1570-beli társadalmi tagozódásból kiindulva (*V. tábla*) azt látjuk, hogy általában a telkesjobbágyságból és ennek is általában a nagyobb telek-helyeket birtokló részéből kerülnek ki a folytonos családok — akiknek további sorsa azonban igen változó. Pl. a már említett *Veres Jakab* 1570-ben még osztatlan egésztelkéből 1631—1632-ben nincstelen gyalogszeres, 1648-ra a család feladta önálló helyét és betársult egy már régebben fennálló telekközösségbe. Itt már csak egy féltelek harmadát mondhatják magukénak; s 1648 után el is tűnnek Kistoronya névsorából. Vagy Ardo egyik legrégebbi családját, a XVI. században féltelkes *Pente Tamás* utódait 1648-ban egy nincstelen disznópásztor képviseli. Ugyanakkor zsellércsaládból származik az a *Mákos Mihály* féltelkes, 6 ökrös jobbágy Kistoronyán, aki 1648-ban abrakosztó a pataki várban, 1657-ben is frumentárius, s nincs kizárva, hogy unokái közül való a hegyaljai felkelésben résztvevő kistoronyai nemesi kapitány Mákos András.¹² E két végleten belül természetesen számtalan változatát találjuk a jobbágysorsoknak.

Egészében a négy nagy bortermelő falu törzsökös családjainál látható süllyedés és emelkedés, sőt állandó ingadozás mellett, 1648-ban az e családokhoz tartozó háztartások még mindig tekintélyes gazdasági súlyt jelentenek; a 4 falu igásjobbágyainak felső és középrétegét kitevő négy- és hatökrösök (49 háztartás) mintegy harmadrésze visel folytonos családnevet.¹³ (Vagyis ugyanolyan arányban vannak képviselve itt, mint az összjobbágyságban.) Mégsem testesül meg bennük olyan, egészében vitathatatlan és stabil társadalmi elit, mint az a néhány nyírségi nagygazdacsaládnál láttuk.

¹² Vö.: *Benczédi László*: A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Bpest, 1953. 43. o.

¹³ 18 jobbágy, ezek közül azonban vitatható az ardói *Tót* és *Kovács*, a petrahói *Osizmár*, a csarnahói *Kovács* neveknél a családi folytonosság. Viszont éppen az ardói *Tót*-nevűeknél elég jól elkülöníthetők a régebbi telepes leszármazottai a jövevényektől (a keresztnév és a falunévsorban elfoglalt sorrendi hely alapján), és itt valószínű, hogy a marhás jobbágyok a régi családból származnak.

Csarnahón pl. a *Tegzes és Nagy* család (1570-ben mindkettőnek egyik ága egésztelkes, előbbinél egy $\frac{1}{2}$, utóbbinál egy $\frac{1}{2}$ és egy $\frac{1}{4}$ telkes van), ha nem is töretlenül, de a 2—4 ökrös középszinten tartja magát 1631—1648-ban. Nem tartoznak az elszegényedők közé, mégis az az átlagos szintsüllyedés testesül meg bennük, amit már nem fejez ki az egésztelek kettéosztódása : egész gazdaságuk marad el az újonnan fölkerülő elittel szemben. Tegzes Balázs özvegyének, ki fiával él 1648-ban, 4 ökre, 2 tehene, 1 hízója épp hogy létszükségletét fedezheti, de fia sem viszi többre 1657-ben. A család másik ágában 1631-ben Tegzes János elhagyta a feleségét, fiai előbb egykenyéren maradva próbálkoznak, majd lassanként eltűnnek a faluból. Más változatban, de lényegileg ugyanezt a képet nyújtja a *Nagy*-család is, 1648-ban messze alatta maradva pl. az újabban jöttek közül *Borsodi János* 6 ökrös, juhtartó zsellérgazdaságának, nem is beszélve a *Kaldán*-nagy családról, mely az egész uradalomban kimagasló helyet foglal el. Az újabb csarnahói telepések magasabb szintjét (*Varga, Eszenyi, Szanyó*) a régiek közül csak a *Farkas*-testvérek közös háztartása tudja tartani. Viszont a falu kevés nincstelenje közt csak egy új jobbágy van (az 1648-ban először szereplő *Turai Pál*), a többiek az 1570-ben féltelkes *Veres András*, a $\frac{1}{4}$ telkes *Baranyi András* leszármazottai s a már említett Tegzesek kivesző ágának utolsó tagja.

Csarnahóhoz hasonlóan, Ardo, Petraho, Kistoronya társadalmának is minden rétegében megtaláljuk a régi családneveket, a vezető gazdák közt éppúgy mint a legkülönbözőbb kiséggiszteenciák sorában. Azonban *egy rokonságon belül* (vagyis az egy nevet viselő olyan jobbágyoknál, akiknek rokonsága a név után valószínű) ritkán látni kirívó vagyoni különbséget. Igaz, hogy jóval kevesebb is az olyan szélesen eltérélyesedő nagy nemzetség, mint a Nyírségen vagy akár az északi Kisztnén. Végignézve szétágazó családokon, a kiszakadó szegény ágak ekkor már ritkán maradnak meg helyükön. Pl. Petrahón a törzsökös *Dóczi*-családnál mind a négy ág, a *Csizmár*- és *Varga*-családoknál mindkét ág igásjobbágy. Ugyanott kivételszerű példa a borvidéki falvak egyik legkiterjedtebb nemzetsége, az 5 ágú *Hegedűs*-család, melynek 3 gyalogszeres ágából 1648-ra kettő marhásjobbágy lesz, viszont az egyik marhás ág egy 1648-ban nőtlen jobbágy-gyalogszeressé válik.

Feltűnően nagy számban tűnnek el a falunévsorokból jobbágyfiúk, valamint a kiterjedő családok egyes ágai, rendszerint a szegény ágak. Csak néhány kirívó példát idézve : Csarnahón (ahol a fiúk összeírása viszonylag pontos) *Hegedűs János* 4 fiából csak egy, *Baranyi János* zsellér öt fiából csak 2 marad meg, vagy nyilvánvaló az elvándorlás a már említett Tegzes és Nagy családnál. Kistoronyán a *Mori*-család 3 ágából csak a marhás-ág marad meg ; egyiknél 1632-ben *Mori Gergelyné* pusztája helyén alighanem fia pusztáját találjuk, akiről az összeíró megjegyzi : „Tokajban lakik, házas ember, itt való örökös jobbágyfiúnak veltették az polgárok.” (Ardón a Tót-nemzetségen kívül 2 ágánál többet alig találni egy családban, Petrahón 1648—1657 közt nyilvánvalóak az elvándorlások példái.¹⁴) A nehezen élők, szegényebbek családfái ritkán ágaznak szét egy-egy falun belül ; ahol két ágat találunk, az egyik többnyire relicta vagy pusztá.¹⁵

¹⁴ Pl. : *Horvát, Molnár*. (Ardón és Petrahón 1632-ben a fiúk összeírását nem hajtották végre.)

¹⁵ Pl. : Kistoronyán a törzsökös *Czeke*-család két ágának sorsa, vagy Petrahón *Kóczán, Szabó* — stb. stb.

A több ágra szakadt családok példáinak itt kevés közülük van a nagycsaládokból kinövő, terjedelmes, több és több nagycsaládot magukban foglaló, egy-egy falun belül eluralkodó nemzetségekhez. Ez ugyan semmiesetre sem jelenti a nagycsaládi szervezet teljes hiányát a borvidéki falvakban, de a felbomló nagycsaládok (vagy a családfő halálával széthulló kiscsaládok) tagjainak gyökerében más lehetőségeit és törekvéseit sejteti. Ennek hátterében feltétlenül a mozgékonyabb hegyaljai társadalom, s a borteremő falvak jobbágyainak igen csak változékony, ingatag gazdasági helyzete áll.

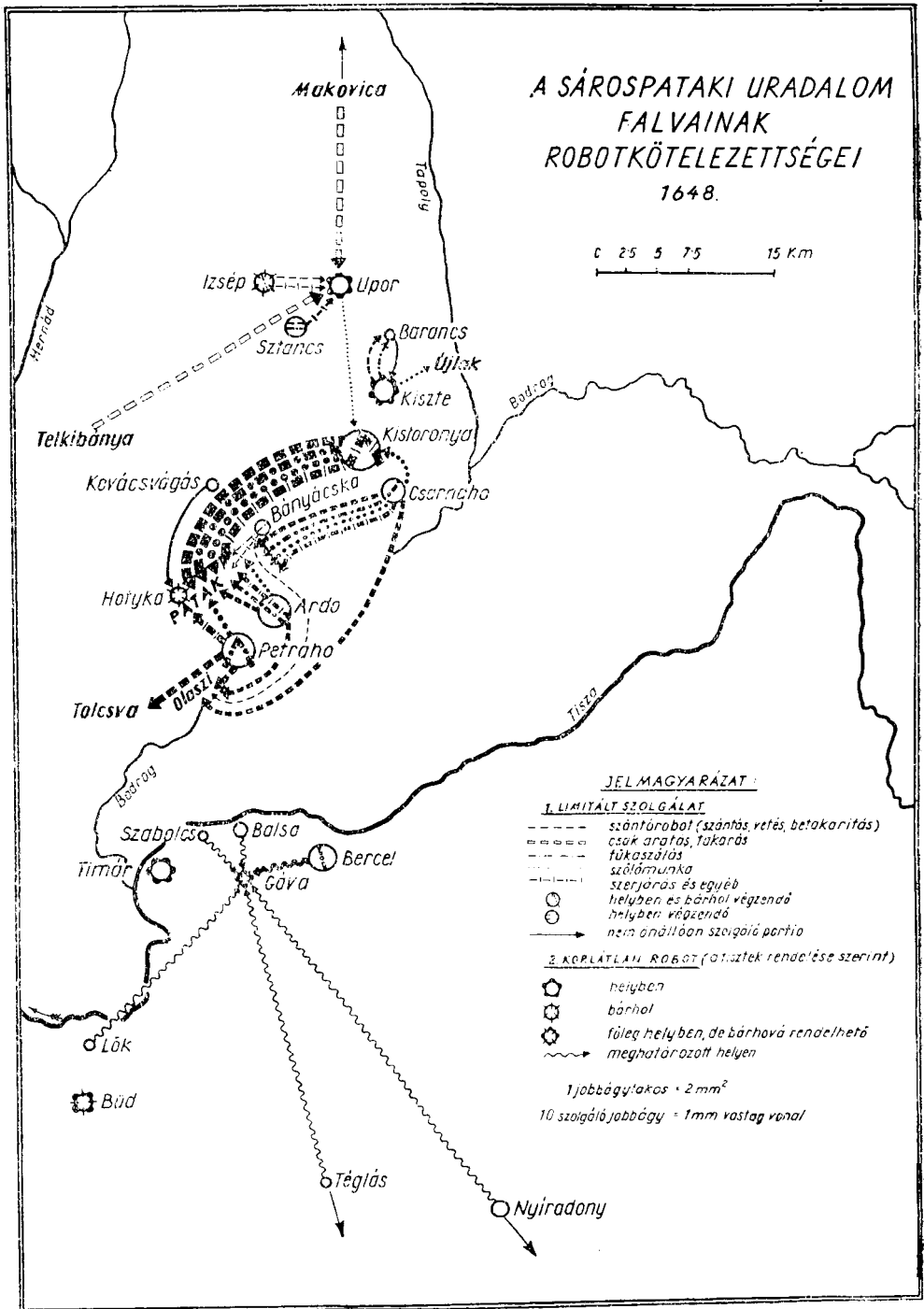
*

1 Az 1631—1632. év urbáriumi sűrítve foglalják össze a századfordulón lezajlott változásokat, megmutatva a jobbágyásra köszöntő új korszak ekkorra már szilárdan kialakult viszonyait.

Csak a jobbágycsaládokat tekintve, legtöbbszörüknek sorsa 1570 és 1631 között pecsételődött meg, a XVI. századi családok tekintélyes része eltűnt, új telepeseknek adva helyet a jobbágyosság nem szűnő vándormozgalmában. Az 1631—1632. összeírások ideje és a megelőző évek egy erősebb bevándorlól hullámot hoztak a sárospataki Rákóczi-birtokon. A falvak 1648-beli névsoraiban szereplő nevek 49 százaléka ekkor jelenik meg először: 109 jobbágycsalád, ennél jóval több háztartást alapítva¹⁶. Sokról az összeírás is jelzi hogy jövevények, másoknál a család adatai engednek erre következtetni. Mellettük nem kevés azoknak a száma sem, akik csak 1631—32-ben vannak egyazon helyen összeírva — 1648-ban viszont ismét új jobbágyok jelennek meg (65 családnév). A migráció az egész uradalmat érinti, a tájak részletadatai sem mutatnak mást.

Ez a megcserélődött jobbágyalakosság feltétlenül más színezetű lesz. Mindenütt feltűnik az új telepesek egy részének élénk iparkodó, élelmes gazdálkodása; más részük viszont a béres-zsellér, pásztor, alkalmi- és vándormunkás, s egyéb kisegítő egzisztenciák számát szaporítja. A nagyobb falvakban ez a nagyarányú bevándorlás nem egyszerűen a lakosság felfrissülését jelenti — új energiákkal pótolva a helyükön nem boldogulók elsorvadt gazdaságait és máshová húzó szegényeit, regenerálva és felélénkítve a gazdasági életet —, hanem még jobban felbolygatta egy-egy falu addig sem zárt társadalmát. Akik beházasodás útján keveredtek egyik helyről a másikra, nyilván inkább magukévá tették az itt talált szokásrendet, munkastílust, melyhez mint önállóan vőknek alkalmazkodniok kellett, vagy amelyet egy kialakult gazdaság esetében a relictá új férje készen kapott. De a családostúl települők vagy itt önállóan egzisztenciát alapítók nemcsak egyéni ambíciókkal, ötletekkel, friss meglátásokkal jöttek, feltétlenül behozták és érvényesítették a magukkal hozott szokásokat, ismeretanyagot, átplántáltak eszközöket, eljárásokat, ugyanakkor átvéve és fejlesztve mindazt, ami a helyiből hasznos volt számukra. Ha elgondoljuk, milyen hosszú idő óta tartott a parasztság kisebb-nagyobb területen való szakadatlan vándorlása, hogy egy-egy jobbágycsalád, amely sokszor 2—3 emberöltőnél többet nem töltött el egy helyen — néha annyit sem —, az anyagi és morális kultúra milyen sok elemből összegyűlt ötvözetét képviselhette, nem kétséges, hogy az e korszak végével (lényegileg csak a XVIII. század elején) megmerevedő, lokálisan kötődő falusi társadalom a migráló

¹⁶ 1631-től kezdve szaporodnak el mindenütt a jövevény munkásokat jelző *Tót*, *Orosz* v. ritkábban *Lengyel* nevek (nagyrészt béres, nincstelen). De az új jobbágyok nevei után ítélve, a bevándorlás több irányból történik.

országreszekén milyen nagy területek műveltséganyagának szintézisével indulhatott — amelyet azután csak a későbbi elzártág differenciálhatott olyan fokon, ahogyan azt a XIX. században megismerjük.

Rákóczi György erőskezü birtokigazgatása 1631—1632-ben egyszerre éles számonkéréssel rögzítette a jobbágyszolgáltatások 1570 óta fokozatosan átalakult rendjét, szigorúan megkövetelve a maga számára az előző tulajdonosok minden földesúri vívmányát. 1632-ben már lényegileg kiforrott az 1648-ban érvényes robotrendszer, amelynek terhei mellett eltörpülnek a régebbi, egyébként nem csökkenő terményszolgáltatások. 1648-ra a robotrend megszilárdul, a vitás kérdésekben keresztülhajtják a földesúri álláspontot, egyes falvak bizonyos mentességeit megszüntetik az általános ususra hivatkozva, beletörvén a jobbágyságot a kiterjedt majorsági munkába.

A racionális gazdálkodásra irányuló törekvés azonban — melyet éppen a robotmunkaerő maradéktalan igénybevétele, a robot mennyiségének kíméletlen növelése jellemez — a kor kezdetleges jószágigazgatási hagyományaihoz kötődött, és egy teljességgel ésszerűtlen munkarendet konzervált. A sárospataki uradalomban a majorsági centrumokhoz indokolt, de túlhajtott szolgálatok mellett a robotmunkaerő érthetetlen pocskolását látni, a robotolók helyenként szinte nevetséges körforgását. (*Ld. az idevonatkozó térképet.*) Egy-egy falu jobbágysai néha több távoleső helyen kénytelenek hosszantartó idey-munkákat végezni, ugyanakkor egy helyre többfelől is jönnek egyfajta munkára. az eljáró munkaerőket pedig némely helyen idegenből pótolják. Ennek magyarázatát nyilván abban kereshetjük, hogy a szolgálat fokozásánál az előző állapotról kellett kiindulni, csak azt lehetett tovább fejleszteni. A gyakorlatban ez sokszor nyilvánvaló toldás-foldáshoz vezetett. Ráadásul az új kötelezettségeket előíró rendelkezések bizonyos hagyományokra való hivatkozással, a hagyományosság — bármily áttetsző — látszatával voltak leginkább keresztülvihetők, a már egyszer elfogadtatott szolgálatokhoz pedig mindenáron ragaszkodni kellett.

Az ilyen felemás gazdasági szervezet, amely mennyiségileg kimerítette a jobbágyság munkaerejét, de racionális felhasználására még képtelennek bizonyult, végeredményben kevesebb hasznot hozhatott az allodium számára, mint amennyit a jobbágyság gazdasági erejéből fölemésztett. Az 1632—1648 közti másfél évtized a „jó gazda” Rákóczi György alatt az elnyomorodás idejévé vált.¹⁷

A sárospataki uradalomban ez a vitathatatlan szintsüllyedés ellentmondásos módon meg végbe — az 1648-ból ismert ellentmondásos állapotnak megfelelően (*VI. tábla*).

Megfogyatkozik 1632—1648 közt az egész uradalom falvainak összeírt jobbágylakossága, visszaesik igásállatállománya. A jobbágylakosság vesztesége 17%, de a ténylegesen szolgáló jobbágyok¹⁸ közül az eddig többségben levő marhásjobbágyság szenved legtöbbet, ennek száma több mint egyharmaddal csökken, mi által kb. egyenlő arányba kerül a gyalogszeresekkel, kiknek száma jóval kisebb mértékben esik. Az igásállatállománynak negyedrésze vesz el, pusztulása tehát kisebb arányú mint a marhásjobbágyoké, s ez a tény az igaerő koncentrárlódását bizonyítja. Az itt használt összesített adatokból ez a szőlősfalvknál tűnik fel legjobban, itt a legnagyobb az igásjobbágyok és az igaerő

¹⁷ Vö.: *Makkai*: i. m. 48. o.

¹⁸ V. i. az officiolátusok, relicták, szabadosok stb. nélkül.

VI. tábla
A jobbágyvagyon változása

	1.			2.			3.			4.			5.		
	Summa personarum			Marhával szolgál			Gyalog szolgál			Igásállatok száma (E + B)			Haszonállatok száma (V + P)		
	1632	1648	1657	1632	1648	1657	1632	1648	1657	1632	1648	1657	1632	1648	1657
Ardo	52	42	48	24	11	12	15	13	23	91	45	64	×	39	87
Petraho	66	53	43	35	20	15	17	20	25	120	78	51	×	45	67
Kistoronya	87	73	82	28	22	25	40	30	37	88	97	111	×	101	84
Csarnaho	25	27	40	11	10	11	14	14	26	40	53	51	×	88	52
Hotyka	15	13	11	3	2	4	8	4	4	10	10	18	×	12	11
össz:	245	208	224	101	65	67	94	81	115	349	283	295	×	285	301
Upor	12	14	×	5	6	×	1	—	×	20	30	×	×	81	×
Izsép	17	19	×	5	6	×	5	4	×	24	36	×	×	67	×
Kiszte	21	20	×	12	12	×	5	3	×	46	56	×	×	93	×
össz:	50	53		22	24		11	7		70	116			241	
Gáva	10	6	×	4	2	×	4	2	×	19	24	×	52	28	×
Balsa	13	7	×	7	4	×	5	2	×	19	20	×	48	63	×
Szabolcs	4	4	×	2	—	×	2	1	×	8	2	×	21	16	×
Bercel	32	31	×	12	13	×	9	10	×	109	104	×	207	213	×
Büd	6	9	×	5	2	×	—	4	×	42	13	×	70	33	×
Tedej	23	—	×	22	—	×	—	—	×	159	—	×	224	—	×
Adony	11	10	×	8	7	×	3	2	×	42	28	×	×	89	×
össz:	99	67		60	28		23	21		358	191		622	454	
EGYÜTT	394	328		183	117		128	109		777	590			980	

Az 1. oszlopban az összes összeírt jobbágy háztartás, a 2. és 3.-ban csak a ténylegesen szolgáló jobbágyok szerepelnek, az officiólátusok, szabadosok, relicták nélkül.
A 4–5. oszlop az 1.-ben foglalt, összes háztartásra vonatkozik.
E + B = lovak és ökrök.
V + P = tehenek és sertések.

vesztesége közötti eltérés: 36% és 19%. A Nyírségen, ahol a lakosság egyharmada veszett oda, a marhásjobbágyok száma több mint felével csökken,

de itt az igásállomány pusztulása is majdnem hasonló méretű. Az északi szántófalvak jobbágysai már 1632-ben annyira nyomorultak, hogy nem tudnak eleget tenni az igásrobot kötelezettségének; ezek helyzete (abban a három portióban, melyek adatait összehasonlíthattuk) lényegesen megjavul, bár, mint láttuk, még mindig messze alatta marad a szomszédos gabonaárutermelő táj színvonalának.

Az összesített adatok alapján legdifferenciáltabbnak mondható *szőlősfalvak* képe természetszerűen nem egyöntetű. A falvak közt látható elég nagy eltéréseket érdemes összevetni a telekviszonyokkal is. A lakosság mérsékelt fogyatkozása a 3 legnagyobb falunál nagyjából hasonló arányú. *Ardón* ezalatt mind az igásállatok, mind a marhával szolgáló jobbágyok száma mintegy felére csökken, s ezzel egyidejűen kerülnek túlsúlyba a negyedtelkesek a féltelkesekkel szemben. *Petrahón*, ahol 1632-ben már régóta mindenki negyedtelkes és ebben semmi változás nem történt, az állatállomány változása kisebb, mint az igásjobbágyoké. *Kistoronyán*, ahol már 1632-ben a gyalogszeresek teszik ki a többséget, a marhásjobbágyság száma keveset csökken, az igaerő mennyisége valamit nő, a gyalogszeresek — egyébként kisméretű — vesztesége pedig itt a legnagyobb. A telekviszonyokban ezalatt lényeges fordulat nem történt, az aprózódás, a töredéktelkes réteg szaporodásának folyamata haladt tovább. *Csarnahón* sem a lakosság, sem ezen belül a két jobbágyréteg száma nem csökken, az igásállatok száma pedig egyharmadával megnő. Evvel párhuzamosan a kis telekrészek száma fogy, s az addig is többségben levő féltelkes réteg erősödik.

E négy falu mindegyike a differenciálódás különböző fázisait, változatait példázza, amit méginkább megvilágít az igásjobbágyság belső tagozódásának alakulása (*VII. tábla*).

A leginkább elszegényedő *Ardón* az addig legerősebb középréteget, a négyökrösöket sújtja a változás, s ezzel összhangban van a telekaprozódási folyamat meggyorsulása, az *ardói* telekviszonyoknak a *Hegyalja* ekkor már átlagnál alacsonyabb szintjéhez való hasonulása.

Petrahón 1632-ben a már korán általánossá vált alacsony ($\frac{1}{4}$ részes) telekszint mellett egy eléggé polarizált társadalmat látunk, melyben a 2 ökrösök vannak abszolút többségben, a középréteg gyenge, viszont a szőlősfalvak 1632-ben is ritka 6 ökrös gazdaságai csak itt vannak számottevően képviselve. A nyomorodás időszaka a két szélső réteget érinti, s a megapadt marhásjobbágyság a középszinten tömörül.

Kistoronyán — ahol már a XVI. század óta a legérzékenyebben változóak a földviszonyok, végül a legfinomabban differenciálódva — 1632-ben az igásjobbágyokat 2 és 4 ökrös szinten (nagyjából egyenlően elosztva és a legkülönbözőbb nagyságú telkeken) találjuk. 1648-ra az alsó rétegnek alig néhány képviselője marad és a 4 ökrösök kerülnek abszolút többségbe. Ugyanakkor itt jelenik meg 3 feltörekvő jobbágy a szőlősfalvak 7 legnagyobb igaerejű gazdája közül.

Csarnahón 1632-ben az igásjobbágyságnak a *kistoronyaira* emlékeztető megoszlását látjuk. 1648-ra a súlypont szintén a közép felé tolódott és csaknem teljesen eltűntek a 2—3 ökrösök. (Az 1632-ben meglévő kivételesen nagy igásgazdaságok kis száma érintetlen maradt.) Mindez azonban a *kistoronyai*-tól élesen elütő földviszonyok között ment végbe.

Egészében a borvidéki falvakban beigazolódik, hogy a jobbágyterhek súlyosbodásával szemben a marhásjobbágyok alsó rétege bizonyult a legke-

VII. tábla

Az ígásjobbágyság rétegződésének változása

	1			2—3			4—5			6—7			8—9			10 v. több		
	db ígásállatot tartó jobbágy háztartások* száma																	
	1632	1648	1657	1632	1648	1657	1632	1648	1657	1632	1648	1657	1632	1648	1657	1632	1648	1657
Ardo	—	1	—	10	6	5	15	8	9	1	—	3	—	—	—	—	—	—
Petraho	—	4	2	21	8	8	9	14	8	7	—	—	—	—	—	—	—	—
Kis-toronya	1	1	2	15	5	9	13	17	19	1	3	2	1	—	—	—	—	—
Csarnaho	1	—	—	5	1	3	5	7	4	2	2	3	—	—	—	—	1	1
Hotyka	—	—	1	1	2	3	2	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—
Összesen	2	6	5	52	22	28	44	46	41	11	6	9	1	—	—	—	1	1
Upor	—	—	×	1	5	×	3	5	×	1	—	×	—	—	×	—	—	×
Izsep	—	—	×	1	4	×	1	4	×	3	2	×	—	—	×	—	—	×
Kiszte	3	—	×	8	6	×	5	5	×	1	3	×	—	—	×	—	—	×
Összesen	3	—	×	10	15	×	9	14	×	5	5	×	—	—	×	—	—	×
Gáva	—	—	×	3	2	×	3	1	×	—	1	×	—	1	×	—	—	×
Szabolcs	—	—	×	—	1	×	2	—	×	—	—	×	—	—	×	—	—	×
Balsa	2	—	×	2	1	×	3	1	×	—	1	×	—	1	×	—	—	×
Bercel	1	1	×	5	5	×	3	—	×	2	1	×	4	2	×	3	5	×
Adony	—	—	×	1	2	×	3	3	×	2	2	×	1	—	×	—	—	×
Összesen	3	1	×	11	11	×	14	5	×	4	4	×	5	4	×	3	5	×
Büd	1	1	×	1	2	×	—	—	×	—	—	×	2	1	×	2	—	×
Tedey	—	—	×	6	—	×	6	—	×	5	—	×	2	—	×	4	—	×
Összesen	4	2	×	18	13	×	20	5	×	9	4	×	9	5	×	9	5	×
EGYÜTT	9	8	×	80	50	×	73	65	×	25	15	×	10	9	×	9	6	×

* Szolgáló és nem szolgáló jobbágyok, csak a szabadosokat kivéve.

vésbé ellenállónak; az ígásjobbágyság nagyobb része a 4 ökrös középszinten összpontosul, de ez nem mindig jelenti e réteg nagyobb életképességét. A felső szint, amelyet itt a 6 (és csak kivételesen több) ígásállatot tartók jelentenek,

már 1632-ben is csak egyetlen helyen (Petrahón) alkotott falu-viszonylatban számottevő réteget, 1648-ban pedig ritka esetekben jelenik meg, sehol sem tartósan, s inkább a borvidéki viszonyok végtelenségét jelzi, mint e réteg, vagy az egyes inkamelkedő igaerejű gazdaságok megalapozottságát, stabil termelő-képességét.

Az igaerő-viszonyok ilyen alakulásával a telekviszonyok általában nincsenek ellentétben; helyileg elősegíthették ezt a fejlődést, de láthatóan nem határozták meg, s nem is mindig jellemzők rá.

Az uradalom *nyírségi szörvényai*, melyeknek 1632—1648 közt látott visszaesése a legmegdőbhentőbb, együttes adataikkal egy különösképpen megpróbált országrész jobbágyságának pusztulását példázzák. Részletes adataikból mégsem bontakozik ki egyértelműen a hanyatlás vagy sorvadás képe.

Az 1632. év — viharos előzményei, Császár Péter felkelésének a vidéket érintő eseményei után — a hirtelen fellendülés esztendejének tűnik.¹⁹ A gyors regenerálódásnak különösen pregnáns példáját nyújtja Bercel, és Tedejen ekkor jelenik meg az a 18 jövevény, akiknek 140-re menő igásállománya (s ennél is sokszorosan több tehene, disznója, tinói, juhai) rendkívüli gazdagságot képvisel.

Az 1632. és 1648. év falunkénti adatait összevetve a Nyírségen azt látjuk, hogy a táj döbbenetes visszaesését mutató adatok éppen a rövid ideig virágzó tedeji falu teljes pusztulásából adódnak. Ha Tedej és a Tedej áttelepülőt befogadó Büd adatait mindkét összeírásból leszámítjuk, a többi portio lakosságának csökkenése csak 17%-os, az ökrök-lovak, tehének-sertések végösszege pedig semmit sem csökken. Az 1648-ban leggazdagabb Bercel számadatai a 16 év alatt nagyjából változatlanok, viszont a kis Gáva és Balsa néhány megmaradt jobbágyának igaereje megnőtt, emellett Balsán a haszonállatok egy háztartásra számított átlaga is 4 db-ról 9 darabra ugrott.

A Rákóczit szolgáló jobbágyok száma leginkább a kislétszámú portiókban fogyott meg, egyébként érintetlen; legnagyobb Büd vesztesége, mely régi lakóit mind elvesztve, Tedej elszegényedett maradékából regenerálódott. Büdön ez érthetővé teszi az állatállomány visszaesését, hasonló elszegényedést ezen kívül Szabolcs 4 jobbágyánál és a nyíradonyiaknál látunk. Nyíradonyban az igaerő visszaesése még jobban hangsúlyozza a szintkülönbséget a Sárospatakhoz és az Ecsedi várhoz tartozó jóval enyhébb szolgálókat teljesítő jobbágyok között.²⁰

Az egyes jobbágycsaládokat tekintve, szembetűnő a vagyonkoncentráció — különösen az igaerő összpontosulása — egyes jobbágyok kezén, olyan virágzó nagygazdaságok felfejlődése, melyek meghaladják az 1632. évben — Tedejt leszámítva — összeírt gazdaságok felső szintjét. Az igásjószágokon belül erőteljes polarizáció megy végbe: a 2 ökrösök és a nagygazdák rétege erősödik meg, a középréteg, melyet itt a 4—6 ökrösök képviselnek, számban gyengül. Ezzel párhuzamosan a haszonállatoknál is koncentrációt látunk, de nem csak az igásjobbágyság kezén, és oly módon, hogy feltűnően sok az olyan család, melyek haszonállatállománya megnőtt vagy változott. (Ehhez még hozzávehetjük a juhállomány nagyarányú megszorodását is, kevés kézen elosztva.)

¹⁹ 1631-ben a jobbágyháztartások és jobbágynevek száma alig különbözik az 1570-beli mélyponttól. Nyíradony lakói „az hadak miatt igen nyomorultul maradtak”.

²⁰ A haszonállatok összeírását az 1632. évi urbárium Nyíradonyban nem hajtotta végre.

A társadalmi süllyedés az egyes családok esetében vagy az egész falu elszegényedésével, a virágzó falvaknál pedig leggyakrabban a gazdag rokonság árnyékában meghúzódó szegény ágak formájában jelentkezik.

A szórványok jobbágyságának az a része, amely a nagyarányú migrációban e két évtized során egyhelyben maradt, nem az általános elnyomorodás, hanem ellenkezőleg: erőteljes társadalmi fejlődés jeleit viseli magán. Az adott időszakban éppúgy halad a parasztság differenciálódásának útján — sajátos viszonyainak megfelelő módon —, mint azt az egyébként jóval sokrétűbb és általánosan fejlettebb struktúrájú borvidéki társadalom parasztjobbágynál láttuk.

Az igaerő koncentrációja mellett a haszonállatállomány viszonylagos növekedése 1632—1648 között és ezen belül a jószágnevelő gazdaság típusának megerősödése, méghozzá nem is mindig iga nagygazdaságok vagy iga-jobbágyok személyében, különösen figyelemreméltó. Lehetetlen nem egybevetni e jelenséget Makkainak azzal a megállapításával, hogy a XVII. század elején a felsőmagyarországi jobbágyság gabonaárútermelése visszaesik, és a bortermelés mellett az állattenyésztésre áll át.²¹ Ha tekintetbe is vesszük a Nyírségnek az északi részekről merőben eltérő viszonyait, erősebben szabadparaszti jellegét és kezdettől nagyobb mértékű állattartását, ez éppen nem mond ellent annak, hogy a jobbágyárútermelésnek a majorsági fejlődéssel bekövetkezett válságos helyzetéből az állattartás fejlesztése jelenthetett kiutat — ott, ahol nem a szőlőkultúra dominált.

Különösen hangsúlyozódik ez az irány olyan falvak jobbágyságánál, melyek hányatott sorsából két viszonylag csöndes évtizedet figyelhetünk meg. A Sárospatakhöz szolgáló nyírségi birtokszórványoknál ebben az időben világosan elkülöníthető a bármi okból bekövetkező teljes pusztulás (Tedej) és a túlhajtott robotszolgálat folytán bekövetkezett aránytalan szintsüllyedés (Nyíradony), valamint a zárt közösségekben, azonos jobbágyviszonyban élő falusi társadalom belső differenciálódása (Bercel). Ezeket egészítik ki általánosságban a több helyről bár szórványosan, de következetesen összerakható példák arra, hogy a jobbágyság legéletképesebb részének gazdálkodása milyen meghatározott irányba halad.

Az *északi szántófalvak* szórványaiban élő jobbágyságnál — melynek helyzetében 1632 és 1648 között bizonyos javulás következett be — nem hasonlíthatjuk össze e két időpont haszonállat-tartását az 1632. évi összeírás fogyatékosága miatt, mint ahogy erre a borvidéken sem volt lehetőség. Emellett túl kevés családi gazdaság fejlődését kísérhetjük figyelemmel ahhoz, hogy a viszonyok átalakulásáról képet kapjunk. Az 1648-ban megismerhető jobbágygazdaságok jellege nincs ellentétben a haszonállattartás nyírségi tendenciáival: itt különösen sertésnevelésre specializált háztartásokat látni, s a haszonállatok egy jelentős része a kevés-iga vagy igitlan jobbágyság birtokában van. Az árútermelő jószágnevelés értékelésénél éppen itt (ahol nagyarányú szántógazdaságok a 16 év során nem alakulhattak ki) válik legnyilvánvalóbbá, mennyire közömbös az az adatainkból eldönthetetlen körülmény, hogy a jobbágyság kényszerűségéből, visszaesszerűen koncentrált-e a piacra vihető jószág nevelésére azért, mert igaerő tartására való lehetősége igen korlátozott — vagy azért fordul-e a jószágnevelés felé a több jobbágyteherrel járó iga-gazdaság rovására, mert ezt célravezetőbbnek véli a maga számára. A jobbágy-

²¹ *Makkai*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei, i. h.

gazdálkodás súlypontjának bizonyos — adatainkból teljesen még fel nem mérhető — eltolódása mindenképpen nyilvánvaló.

*

A táji adatok elsősorban azt mutatták meg, hogy az adott viszonyok között milyen társadalmi struktúra vált lehetségessé. A jobbágycsaládok egyéni történetében bőven találunk a tájak és falvak fejlődésének fővonalát igazoló példákat, de olyanokat is, amelyek a fejlődés sodrába került egyének helyzetének számtalan variánsát érzékeltetik. Ezek megítélésénél igen kis mennyiségi különbségek néha igen nagy minőségi eltéréseket takarhatnak.

1648-ban minden tájon megtaláljuk a jobbágyparaszti törekvések keretein belül lehetséges legkülönbözőbb kibontakozási utakat, s felszínre kerülnek a parasztsorból elvezető törekvések és a parasztságon belüli fluktuáció lejtőin vagy emelkedőin lehetséges legkülönbözőbb státusok. Ezek közül a forrás leginkább a nem-specializált (vagy jószágnevelésre specializált) gazdaságtípusok meghatározását teszi lehetővé — de ezt is csak kísérletszerűen, és azzal a fenntartással, hogy hiányzik a terméseredmények ismerete.

A szántó-állattartó gazdálkodásban a *főként saját termelésre alapozott, jobbára családi munkaerőre épülő középgazdaság* típusa mindhárom tájegységben képviselve van: legáltalánosabban a 4 ökrösök között. A 2 ökrös csoporton belül jobbára csak az északi szántófalvakban tűnik fel, ahol ennek az egyébként gyengülő ígásrétegnek gazdasági ereje a leginkább számottevő. A mindenütt gyér 6 ökrös rétegnél ez a gazdaságtípus a Nyírségen és északon jellemző, a borvidéken csak kivételesen fordul elő.

Fő tendenciája ennek a gazdaságtípusnak a produktív mezőgazdasági kisüzem fenntartása, fejlesztése. Legjellegzetesebb képviselői — bár kis számmal — megvannak a borvidéken is, például Petrahón *Csizmár András* és Csarnahón *Farkas György* juhtartó gazdaságai stb. Az északi peremszórványokban néhány hangsúlyozottan sertéstartó, néha méhtenyésztő gazdaság érdemel figyelmet, köztük is első helyen a kisztei *Deme Imre és István* nagycsaládjá, Uporban *Lénárt Tamás* bíró mellett az Izsépről ideköltöző *Bába Mihály* öccseivel és fiaival, az északról (talán Makovicáról) ideszivárgó jövevények közül a marhás-zsellér *Orosz Ignát*; idesorolható egy-két gyermektelen testvérpár induló háztartása, mint Izsépen a *Szomju*-család, Kisztén az egyik *Deme*-ág. Kisebb keretek között, de ezt a típust képviseli a 2 ökrösök közül egy eléggé változatos rész: upori kerülő, baraneci zsellér, marhás jobbágyok Kisztén, Sztancson, béresek vagy zsellérek Sztancson, Uporban stb.

A Nyírség középgazdájánál erős tehéntartást és fölfeljövő sertésnevelést látunk, mely némelyik háztartásban juhtenyésztéssel egészül ki. Pregnáns képviselői e típusnak az öröklött 8 ökrös gazdaságot redukáló és jószágnevelésre átállító *Pap*-testvérek Bercelen, hozzájuk hasonló eset a *Boldizsár*-nagycsalád Nyíradonyban. Az újabban települtek közül feltűnik a Timáron-idegen nevű *More István* „derék jobbágy”, a nagy családdal élő relicták egy része tartozik ide, különösen Timáron relictá *Eökrös, Tar, Szász*, vagy Adonyban *Doka István* özvegye. A 2 ökrösök közt néhány kivételszerű eset: a timári iudex *Szabó*, Adonyban a juhtartó, azelőtt 6 ökrös *Bőr Lukács*, Bercelen a tehéntartásra koncentráló *Nagy Mihály* gávai béres. S így tovább.

A hasonló igaerővel rendelkező jobbágyok közt megtaláljuk a *főleg ígás-állattartásra, a fölös igaerő értékesítésére* berendezett háztartásokat is — kisebb számban.

A középrétegek soraiban a Nyírségen ennek a típusnak nincs elfogadható példája; az északi szántófalvakban viszont megjelenik a vagyonos, igaerejéből tőkét kovácsoló parasztiparosság: pl. 6 ökre van a mesterségével szolgáló *István Kovácsnak*, aki Uporról költözött Izsépre 3 fiával, ott pusztát hagyva hátra. Ugyanonnan jött Izsépre a magános *Bodnár Mihály*, aki azelőtt mint vagyontalan zsellér, kerékgyártó mesterségével szolgált. Izsépen ezek ketten közösen szálltak meg egy féltelkes pusztát. A féltelekhez kettejüknek 10 ökre, 4—4 más jószágga van; igaerejüket nyilván nem a féltelek köti le, de nem is robotolnak. Rajtuk kívül néhány hajdú (Kovácsvágáson) és nem szolgáló marhás-béresek sorolhatók ide, vagy Barancson *Zubal Ferenc* telketlen zsellér, aki 3 tehene, 3 disznója mellett 2 lovát fuvarra, 2 ökrét mindenféle módokon hasznosíthatja. A borvidéken kihasználatlannak tűnik a pataki vár abrakosztójának (a már idézett kistoronyai jobbágy *Mákos Andrásnak*) otthon tartott 6 ökre — minden egyéb jószág nélkül. Feltűnő az a 8 borvidéki 4 ökrös jobbágy, aki semmilyen haszonállatot nem tart, vagy csak a szántógazdasággal nem összefüggő juhokat. (Pl. Kistoronyán *Tar Gergely*, *relicta Vincze*, *Petrahón Balasi*, *Brad, Tót*; a juhtartók közül ugyanott a *Csizmár*-család második ága stb.)

Felsőfokon: a nagygazdaságok esetében az igaerő értékesítése a produktív szántógazdaság és jószágnevelés hasznáival egyesül. Ezekben nemcsak a jobbágy-paraszságnak a majorsági gazdasággal vívott szívós harca testesül meg. A kor parasztságának viszonylag stabil gazdasági elitjét alkotva, ezek a gazdaságok döntően a parasztságon belüli ellentétek növekedésének irányában hatnak, bizonyos mértékig a paraszti differenciálódásból adódó konjunktúrák sodrában haladnak. Legbeszédesebb példái ennek a nyírségi nagygazda-családok „gazdag” és „szegény” ágai. Nem egészen világos, hogy hol válik el — egyáltalán elkülönül-e — a nagygazdák csoportjában az elsősorban saját produktív termelés és az elsősorban spekulatív gazdálkodás tendenciája, s ezt a termés- és piacviszonyok ismerete világíthatná csak meg.

Ez a 8 vagy több igásállatot tartó jobbágykategória — mint láttuk — teljesen hiányzik az északi szántófalvakban, elsősorban a nyírségi szórványokra, a nagyobbarányú és sokoldalú jobbágyparaszti szántó gazdaság vidékére jellemző. A borvidék falvaiban egyetlen ilyen, nyírségi típusú gazdaságot ismerünk, a csarnahói *Kalánokét*. Ez egyben az egyetlen bizonyíthatóan tartós nagycsaládi társulás ezen a tájon.

Az igásjobbágyosság, mint látni, távolról sem egyszínű, de 1648-ra tájanként eléggé kikristályosodtak a számára fennálló lehetőségek keretei. A gyalogszeres jobbágyáságnak az összeírásban felsorakozó embertípusai a társadalmi hullámszám szinterének mozgalmasabb részét, szélesebb skáláját mutatják meg.

A Nyírségen e skála felső határa a produktív jószágnevelő gazdaság. A balsai *Andocz*-nagycsaládnak 13, a magános *Török Gergelynek* Bercelen 9 haszonállata van. Előbbi gazdaságot egy 1631-beli jövevény fejlesztette ki, a szántórotot helyett a hér-iga terhét vállalva, a jószágnevelésre koncentrálván, ezen belül is az úgylátszik jövedelmező sertéstartásra és a méhészetre. A családban felnövő fiúkat együtt tartotta, s az öttagú nagycsalád végeredményben elérte azt a középszintet, amelyen a kis-igás jobbágyok nehezebben tudtak tartósan megmaradni. *Török Gergelyt* 1632-ben Bercel vezető gazdái közt találjuk, egysorban a már idézett törzsökös *Bakó*-nemzetség gazdag ágáival, a frissen válakozott *Balog*-familia két továbbmenő ágával, melyek 1648-ban a táj legnagyobb gazdaságait hozták létre. *Török Gergely* a letelepedés ked-

vező körülményei közt berendezett tekintélyes gazdaságát öreg korában, a maga és külső segítség munkacerejére utalva, nem tarthatta fenn a feszülő viszonyok között. Jó-gazda mivoltát s azt, hogy nem egyéni balszerencséből, sorscsapástól, hanem egyéni körülményeinek törvényszerűségei folytán kellett lejjebb szorulnia, igazolja az, hogy az igátlanok közt élen tudott maradni, míg családja vele együtt ki nem halt.

Alsó határcsete az igátlan, de némi jószágot tartó nyírségieknek a téglási hajdúfészek koldusa. A két véglet közt az elszegényedők és felfelé törők szinte mindegyike más-más helyzetet példáz: halászember Timáron (*Groff Mihály*), a környék viszontagságai folytán Büdre vetődött s mindent előlről kezdő *Molnár*-testvérek, a bérescsaládból egykenyérre társult *Hegedűsök* Bercelen, nagy nemzetségek szegény ágai ugyanott, sokgyermekes özvegyek Bercelen, Adonyban, Büdön; a Szabolcson vakká és szegénnyé lett, nagy családú *Rácz Gergely* — stb.

Ez utóbbi esetek már átvezetnek a nincstelenek kis csoportjához: Oláh kerülő Tégláson, Tót gyalogszeres, ki egymaga próbálkozik még Gáván, míg jövevénytársai eltűntek mellőle; a fiaival vándorló *Kis Gergely* csordapásztor Timáron; a szegényparasztság szívós öregjeinek utolsó munkalehetőségére szoruló *Kegyés István* „urunk barompásztora” Szabolcson; *Vér Gergelyné* Büdön, ki elvesztette régi lakhelyét, férjét, jómódú gazdaságát, szemevilágát, s utolsó fia is elszökött.

A bőtermésű Nyírségen kevesen vannak az igazán szegények. De egytől egyig a zaklatott kor és az emberi élet nyomorultjai.

Szerencsétlen sorsokat nem kis számmal találni az északi tájakon is. De ott a nincstelenség, a kis jószág nem mindig sorsüldözött nyomorúságot jelent. Már a szántófalvakban megjelenik itt-ott egy iparos, mint a sztanesi *Rostakötő Márton* két fiával. Nem tudni, milyen szükség tartja össze az izzépi *Béres Mátyásné* nincstelen zsellércsaládját, vejét és két fiát egy negyedtelken. Férje míg élt, béres volt, ő maga szolgáló, a mellette élő férfiak vagy fiúk aligha maradtak volna együtt valamilyen kifizető munkaalkalom nélkül. Aligha indokolja négy vagy két haszonállat, hogy a bányácskai relicta *Vajda* 4 fiával, vagy például a Sztancson lakó Orosz upori béres 2 fiával éljen. Hasonló „szegény” családok esetében sem tudni, hogy pl. miért válnak külön kenyérre, mivel próbálkoznak az izzépi iudex *Puha* vagy a sztanesi bíró *Szirák* öccsei, míg Kisztnén a nőtlen *Ivák*-testvérek egykenyérre lépve tartják fenn magukat. Különböző, tágabb lehetőségeket dokumentálnak a szántó- és részben szőlőművelő falvak gyalogszeresei. A koldustól itt is a jószágnevelő, árutermelő háztartásokig terjedő skálán a közbeeső állomások nem mindig az agrár törpegazdaság különböző fokait jelzik, hanem a különböző, az urbáriumtól ritkán meghatározható, de kikövetkeztethető munkákra való specializálódást.

A peremvidéken ez a bontakozó előproletariátus szórványosan jelentkezik, és kevésbé különül el az igásjobbágyság alsó rétegeitől. A borvidéken viszont minden második — s helyenként még több — jobbágy gyalogszeres; s ezek közt csak *Véczi György*, csarnahói telketlen zsellérnek van 8 disznója (1632-beli 2 marhája helyett), a hotykai *Varga Andrásnak* 30 juha, 4—5 haszonállata Kistoronyán *Rozgonyi* zsellér-kerülőnek és a mással lakó nagy-családú *Kántor Györgynek*. 5 jobbágyanak van 3—3 haszonállata, köztük egy jövevény és egy drabant-tizedes Hotykán, egy zsellér Kistoronyán 3/8 telken. A kistoronyai negyedtelkes *Csizmadia* tart méheket nagyobb számban, egyéb-

ként a jószágtartó igátlanok (45 jobbágy) nagy többsége 1—2 tehenet, disznót tart, nyilván házi szükségre vagy minimális haszonra. Mellettük még több a nincstelen: 82 jobbágy.

A borvidéki falvak igátlanjai között az ismerős agrártípusok száma elenyésző. Többen az uradalomigazgatás személyzete közé szivárogtak (pl. *Szécsi Szabó* pataki kulcsár Kistoronyán, kinek féltelkét 1657-ben már zsellér lakja), virágzó fazekasműhelyeket találni Ardón, ácsokat, lakatosokat egyebükt is. Sok a nincstelen özvegy, kiknek megélhetéséről csak annyit tudunk, hogy pl. 1632-ben *Szanyó Istvánné* zselléraszony szövessel-fonással él; Csarnahón, Petrahón pedig kölestöréssel szolgálnak az özvegyek. E kevés adat is a specializált női munkák foglalkozásszerű meglétét tanúsítja. A férfiak specializált foglalkozásai közt a Nyírségen még jobbára csak a pásztorság, halászat szerepel kisszámú, nem állandó összetételű kiegészítő agrármunkásság mellett. Itt ezeken kívül — az iparos-officiolátusrétegen túl — a hivatásos szőlő- és szántó-aratómunkások, alkalmi munkások jellegzetes tábora áll előttünk. Erre enged következtetni a szőlősfalvak aránytalanul nagy szántó- és szőlőrobotja is, melyet az igásjobbágyság aligha győzött saját munkaerejével.

A nincstelenek többsége (51 : 31) magában dolgozó családfő. Számarányuk jóval nagyobb, mint az összjobbágyságon belül (103 : 105). Kisebbségben vannak köztük a nyilvánvaló öregek, elhagyottak, koldusok; az iparosok, kis-officiolátusok mellett zsellér-munkástömegekről van szó, amely vagy megállapodott helyi lakosságból, vagy vándorelemekből tevődik össze. Mellettük itt is feltűnik a nagyobb családra, több munkacőre alapozott munkásegyszintenciák: Kistoronyán a 1/4 telken harmadmagával lakó, 4 fiával élő *Tót Mihály*, vagy ugyanott a 1/4 telkes *Gál András* 3 fiával. Viszonylag sok a borvidéken már nagy létszámnak tekinthető 3 tagú család, melyek egyrésze relicta. (Feltűnő az is, hogy az egész gyalogszeres csoportban több a 3 tagú háztartás, mint az igásjobbágyok közt, s mint láttuk, a borvidéki falvak legnagyobb létszámú, 4—5 tagú családjainak fele ebből a rétegből való.)

Nem lehet e fölött a népesség természetes alakulása, véletlen szaporulata, esetleg a családtagok kiskorúsága címen elsiklani. Sokkal valószínűbb, hogy az iparúzó jobbágyságnál (ideértve a vagyonos iparosokat is) és az agrárlakosság legalsó rétegében (akár az elszegényedettekről, akár a kialakult munkásfoglalkozásokról van szó) a család összetartó ereje általában kisebb, mint a kis- vagy középgazdáknál. *A munkáslakosság egy részénél viszont a bér munkákra való specializálódás, az iparosoknál a szakma vagy a mellette folytatott háztáji (néha spekulatív) gazdálkodás kialakított egy nem gyakori, de jellegzetes családi munkaszervezetet, melyben a család megélhetését több kereső, illetőleg több családtag együttes munkája előnyösebben biztosítja.*

Ez a tendencia érvényesült már a szántófalvak nagycsaládi „szegényei”-nél is; a hegyaljai gyalogszereseknél pedig ez egyik jellemző sajátossága a sokszínűen bontakozó előproletariátusnak, amelyben egyformán megfér az egyének önálló, családtól elszakadó szerencse-próbálása és a közös haszonra dolgozó, több munkacőre berendezett nagyobb család szervezete. Mindkettőt egyaránt megtalálni a régi telepések és a Hegyalja felé áramló új települők soraiban.

*

Az a periódus, melyet a falusi jobbágyság egészének az örökös jobbágyság megszilárdulása idején szükségszerű átalakulásából részletesebben meg-

vizsgálhattunk — 1632—1648 —, már föltétlenül egy új arcú társadalmat tár elénk. A kibontakozás tendenciái viszont — melyeket itt távolról sem teljességükben és leginkább tanulmányunk főkérdéséhez való viszonyukban tekinthetünk át — mégcsak kezdeti formáknak tűnnek. Nincs lehetőségünk arra, hogy a további fejlődés vizsgálatával ellenőrizzük a felvázolt kép helyességét. A nyírségi portiók 1688. évi adatai, a török ellen felvonuló császári seregek útjába került falvaknak most már végzetes, a XVI. századinál jóval nagyobb és egyöntetűbb pusztulását mutatják, legföljebb néhány különösen szívós parasztcsalád sorsáról, de nem a táj falusi társadalmának belső fejlődéséről tanúskodva. Csak a borvidéki falvokról áll rendelkezésre a pataki uradalom 1650-ben készült, 1657-ben kiegészített urbárium. Az ebben rögzített állapot egészében nincs ellentmondásban az eddigiekkel, részletei pedig még határozottabban illusztrálják az ismert fejlődés fő vonalait.

A falusi társadalom differenciálódásában tapasztalt tendenciák parasztságunk későbbi fejlődésének olyan csirái, melyeknek teljes kibontakozása a hazai jobbágyviszonyok közt — ha végleg nem is rekedt meg — de csak jóval később vált lehetségessé. Az urbárium, tehát a jobbágyvagyon egy részének és a jobbágyok státusának, családi munkaerejének adatai azt igazolják, hogy a gazdasági-társadalmi viszonyok átalakulása, az átmenetek különböző részletváltozatai a jobbágycsalád munkaszervezetét nem hagyták érintetlenül.

IV. Családforma

Az egyes tájak, falvak tradíció-rendszere a népi társadalom szervezetére általában, a vérségi kötelékek alakulására pedig különösképpen döntő hatással van. A családforma történeti alakulásában lényeges eltéréseket kell feltételeznünk a népi társadalmi szervezet hagyományos formáit hordozó vidékek között — aszerint, hogy ezekben a vérségi kötelékek milyen szerepet kapnak. Rokon irányú gazdasági fejlődés mellett is feltétlenül más módon fog alakulni a családstruktúra, aszerint, hogy a vérségi alapon nyugvó, a korábbi gazdasági viszonyokkal egyensúlyba került együttélési keret mennyiben felel meg a gazdasági tényezők korszakváltásainak: egyfelől éppen a jobbágyosság érdekvédelmi harcának — másfelől a paraszti differenciálódás egyes periódusai által az egyes parasztgazdaságok elé állított követelményeknek, mennyire kedvez a háztartásokban élő egyének érdekeinek. Ha a hagyományos, megszokott családforma mindezzel ellentétben áll, kérdés, hogy milyen erős tradícióról van szó, milyen szívósságot, mennyire tartós ellenállóképességet fog a gazdasági változással szemben tanúsítani. Nem kétséges, hogy az etnikai és történeti alapokon nyugvó tradicionális rend és a gazdasági szükségszerűség közötti harcban végül is a gazdasági érdek kerül ki győztesen. De figyelembe kell venni a családforma alakító szerepét a gazdálkodási forma megválasztásában, a megélhetési, kereseti alkalmak kihasználásában — mindaddig, amíg a szabad választás egyetlen lehetősége fennáll. Ilyen módon az egyéni kompromisszumok tömege jön létre a gazdasági kényszer és a tradicionális-társadalmi örökség között. Ezeknek az egyéni megoldásoknak összességéből tevődik majd egybe a különböző táji, gazdasági területek (vagy akár az egyes falvak) családformáinak és munkaszervezetének képe.

Időszakunkban a megelőző évszázadok termékeként létrejött, a történeti-társadalmi fejlődésnek, műveltséganyagnak, hagyománykincsnek megfelelően

területenként más és más módon kialakult családformák fogadják a jobbágyok helyzetének újabb változásait.

Nagy kérdés azonban, mennyire lehetett egységes és tradicionális az egyes falvak társadalmi berendezése a vidékünkön tapasztalt migráció méretei között.¹ A kevésbé fluktuáló falvakban sem ismerjük a XVI. századi családok összetételét: legfeljebb az ismétlődő családnevek gyakoriságából következtethetnénk az együttélés vagy elkülönzés mértékére. A családtagok adatai nélkül azonban az egy falun belül ismétlődő nevek bizonyos esetekben éppúgy jelezhetik a nagycsaládi szervezet virágzását a falun belül eluralkodó nemzetségek formájában, mint a kiscsaládok különélését.

A XVII. századi adatokból — mint láttuk — elsősorban a családok létszáma derül ki; összetételük az esetek egy részénél nem világos.

Vitathatatlan patriarkális nagycsaládnak bizonyult a 2—3 jobbágynek fiaikkal való együttélése, mint pl. a csarnahói *Kalán* vagy a balsai *Andocz*-családnál. Feltehető a patriarkális formák közt való együttélés sok olyan esetben, ahol a családfő mellett több fiú van összeírva, s ez az együttes mind az 1632., mind az 1648. évi összeírásban szerepel.² A beházasodó, feleségük családjával élő vők néhány ritkább példával szerepelnek. Több esetben láttuk nőtlen vagy gyermektelen, fiatal testvérek egykenyéren élését. Itt átmeneti jelenségről van szó, amikor az egy kiscsaládban élő fiúk a családfő elvesztése után egy ideig együtt maradnak, nagycsaládi mintára. Ezek az együttesek előbb-utóbb valamilyen formában felbomlanak, vagy helyben önállósulással, vagy elvándorlással; valódi nagycsalád ritkán fejlődik ki belőlük. Az ilyenfajta átmenet másik változata, amikor testvérek még együtt laknak, de már külön kenyéren. A fiaikkal élő relicták eseteit általában kiscsaládnak tekinthetjük, de egyes esetekben vőket is találunk mellettük, általánosságban nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a sokgyermekes relictáknál is előfordulhat nagycsaládi közösség, ha ez az összeírásból nem is derül ki.

A jobbágyok vándorlásában gyakoribb az egyének, elszakadó fiúk vagy kiscsaládos munkások költözése, többnyire az uradalmon vagy a Rákóczi-birtokon belül, s így kevésbé ellenőrizhetően.³ De előfordul egész nagycsaládok áttelepülése is, és némely jövevény jobbágy együtt-tartja fiait, nagycsaládot alapít.

A kimutatható (vagy feltételezhető) nagycsaládok nem mindig tartósak: önmagukban nem mindig mutatnak a nagycsaládi együttélés szokására. Sokszor egyéni helyzetekből adódó, a helyi szokással nem föltétlenül egyező megoldásról lehet szó.⁴ 1632—1648 (és a borvidéken 1657) között két ellentétes irányú folyamatot látunk egymással párhuzamosan: egyes nagycsaládok (vagy átmeneti testvértársulások) bomlását — ugyanott más családoknál

¹ Nem állapíthattuk meg, mióta tartott itt a lakosság ilyen nagyfokú vándorlása. Az 1554—1570 közti rövid időszak kevésbé alkalmas a századforduló körüli, az 1631—1632. évek összeírásáig eltelt hat évtizeddel való összehasonlításra, amelynek során a lakosságcsere nagyja lezajlott.

² Pl.: A Nyírség némely törzsökös családja. Az északi tájakon a fiúk összeírását 1632-ben nem mindenütt hajtották végre, de az összehasonlítható családok között ilyen esetekre kevesebb a valószínűség.

³ Az elköltözés ritka jelöléseiből arra lehet következtetni, hogy csak a szökevényeket tartották érdemesnek megemlíteni.

⁴ Itt számítani kell az idegenből jöttek magukkal hozott szokásával is, melyet egy ideig sok esetben megőrizhettek, de éppúgy szó lehet a családtagok egymásra utaltóságáról új helyükön.

pedig valamilyen okból újonnan keletkező tágabb (a patriarkális nagycsaládi szervezettel, néha a vőség intézményével összefüggésbe hozható vagy ismét testvérek egymásra utaltságából adódó) társulásokat. Mindkét folyamat példái az egyes jobbágycsaládok egyedi körülményeivel voltak magyarázhatók, de ezek döntő meghatározói közt láttuk a helyi gazdasági körülményeket, az egyes jobbágnak a táj vagy a falu társadalmában elfoglalt helyzetét, egyéni lehetőségeit.

Forrásaink részletvizsgálata alapján nem vonhatjuk kétségbe, hogy a jobbágygazdaság nagysága, gazdálkodásának jellege meghatározza munkaerő-szükségletét. Ennek természetes keretét a család adja meg, még akkor is, ha tekintetbe vesszük a bérmunka bizonyos elterjedtségét. Föltétlen előnyben voltak azok a családok, ahol a család természetes összetétele megfelelt az optimális munkaerő-szükségletnek. Az, hogy az egyes családban megvolt-e a lehetőség arra a munkaszervezetre, amelyet az öröklött vagy szerzett gazdaság megkívánt, sok jobbágycsalád sorsát döntötte el. A családtagok hiányát nehezebben viselte el a jobbágy háztartása, mint a munkaerő szempontjából fölös létszámot. Azok a jobbágyfiúk, akikre otthon nem volt szükség, és nem kötötte őket a családhoz a vagyon együtt-tartásának kényszere vagy a család-fői hatalom, új egzisztenciát tudtak alapítani — a gazdaságához képest kis létszámú háztartás, vagy a magában álló jobbágy viszont nemcsak a gazdaság fenntartásához szükséges bérmunkára szorult rá, hanem elveszítette azt a munkaerőtöbbletet is, amellyel gazdaságát jövedelmezőbbé tehetné, fejleszthette volna. A népes családokban ez még a robotkötelezettség teljesítése után is fennmaradt, és a gazdaság gyarapításának legkülönbözőbb módjait: előnyös értékesítést, fuvarhasznót tett lehetővé, nagyobb föld felfogását s így tovább. A munkaszervezetnek a családszervezettel való ilyen kétoldali összefüggése az urbáriumok példáiból bizonyítottan tekinthető.

Az összeírás jelölési módja bizonyos következtetéseket enged meg a helyi együttélési szokásokról. Az összeíró a földesúri szempontból szükséges adatokat veszi fel: a XVI. században a jobbágyszolgáltatás alapját képező telkeket, ill. ezek birtoklóit, tekintet nélkül vagyonukra, családjuk nagyságára. A XVII. században az igaerő és a családtagok (majd a legfontosabb jószág-vagyon) adatait is felveszik, fokozatosan érvényesülő pontossággal, de mindig megjelölve a jobbágy robotoló képességét. A szolgáltatások alapegysége részben még a telek, általánosságban azonban — s főleg a robotnál — a jobbágy-háztartás, vagyis az urbáriumi értelmezés szerint az egy házban, egy kenyéren élő, közösen gazdálkodó család, tekintet nélkül arra, hogy kiscsaládról vagy nagycsaládról (ennek válfajairól) van-e szó. (Megkülönböztetések itt a marhás és gyalogszeres szolgálathoz kapcsolódó kötelezettségek leírásánál fordulnak elő.) A családtagok összeírása főleg a jobbágy-férfinépeség, a jobbágytelek leendő örökösének, illetőleg a leendő új jobbágy-háztartásoknak számbavételét szolgálja.⁵

A családtagok jelölésénél bizonyos következetlenséggel találkozunk, ami különösen a „filii” rovat tartalmi értelmezésénél és az egykenyéren-élés külön jelzésével kapcsolatban vált problematikussá. A vérszerinti fiúkat minden bizonnyal a filii rovatba veszik fel, néha név szerint is, ilyenkor megkülönböz-

⁵ 1648-ig az urbárium „persona” fogalma megfelel a háztartás fent körülírt fogalmának. 1657-ben Csarnahón és másutt azt látjuk, hogy az egykenyéren élő jobbágyokat külön-külön „persona”-ként írták össze.

tetve a családban élő unokákat, mostoha- vagy nevelt fiúkat. A nem patri-lineális leszármazókat — testvért, sógort, vót stb. — mindig megnevezve találjuk, de ahol a filii kategóriába soroltakat csak számszerint jelöli (a rovat tartalmát feltehetően tágitva), ott ezeknek a családtagoknak rokoni viszonyát sem mindig jelzik. A jelölési mód nagyrészt függ az összeíró személyes pontosságától, körültekintésétől. Olyankor, amikor nem felületes, de nem is minden részletre kiterjedő összeíróval van dolgunk, nem elképzelhetetlen az a praktikus eljárás, hogy az összeíró a helyi bemondás alapján dolgozva, a helyi szokáshoz igazodik följegyzésben. Vagyis azokat az eseteket jelöli részletesen, amelyek nem szokványosak, a természetesnek tartott állapot körülírását esetleg fölöslegesnek tartja. Nincs kizárva az sem, hogy az egykenyéren élést olyankor jelöli, amikor a szóbanforgó család helyzetében állt be változás. Pl. a Nyírségen 1648-ban jobbára olyan családoknál van jelölve a társulás, ahol korábban nem élt együtt nagylétszámú család — szemben a nagy nemzetségekkel, melyeknél jelöletlen nagycsaládokat feltételezhetünk.⁶ Ugyanott megfigyelhető, hogy a nagyjából változatlan szerkezetű családoknál sokkal ritkábban következik be a gazdaság olyan gyökeres átalakulása, mint a családszervezet megváltozásának eseteiben.⁷ Mindez némi kiinduló alapot adhatna annak megítélésére, hogy mely falvakban lehet szó hagyományos nagycsaládszerről, és hol érvényesülhet inkább valamilyen gazdasági hajtóerő a rokonság együttélésénél.

Mégsem összegezhethetnénk az ilyenfajta megfigyeléseket határozott formában, s őrizkednünk kell a példák falu-viszonylatban való általánosításától. A családszervezetre vonatkozó egész anyagunk nagyobb részét olyan következtetésekre alapul, melyek alkalmasak ugyan bizonyos tünetek és tendenciák kimutatására, de semmilyen statisztikai megállapításokhoz vagy éppen elterjedésvizsgálathoz nem adnak megnyugtató támpontot.

A családformák elterjedéséről csak annyit vehetünk bizonyítottnak, amennyit a különböző tájak családi létszámának kimutatásai mondanak. Ezt az általános létszám-alakulást kell egybevetni azokkal az egyes példákban felszínre került összetartó vagy széthúzó erőkkal, amelyek a családi létszámot — a természetes adottság mellett — irányítják.

A családot összetartó körülménynek bizonyult általánosságban a szántó-jószágnevelő gazdálkodási mód önállóságra törekvő, árutermelő jobbágygazdasága. Ennek megfelelően a nagycsaládi létszám a Nyírség gazdaparaszti jobbágyaira a legjellemzőbb. A családtörténetek itt — táji viszonylatban — egy pontosan ki nem mutatható, de feltételezhetően erős, viszonylag stabil nagycsaládi szervezetről tanúskodnak. 1632—1648 összehasonlításából azt látjuk, hogy az állattenyésztésben fokozódó árutermeléssel egyidőben a kimutatható nagycsaládok száma megszaporodott.

⁶ Csak a Nyírség törzsökös családjait tekintve az 1648-ban „egykenyéren” jelöltek közül 1632-ben a Réz-családnál nincs fiú, a balsai Nagy Gergely bírónak csak egy fia van, a berecei Hegedüs Tamás béresnek egy sincs. A később települők egykenyér-társulásai is hasonló jellegűek.

⁷ Pl.: a Gáván említett Réz-család társulásakor nemcsak általában gyarapszik a közös gazdaság, hanem tekintélyes juhtenyésztéssel is bővül. A balsai Nagy Gergely idézett fiai 1648-ban 8 ökrös nagygazdák, holott apjuknak — mégha bíró letére esetleg nem is vallotta be minden vagyonát — mindenképpen szerényebb háztartása lehetett. — A borvidéken ld. Farkas György családját Csarnahón. Ellenkező példa ugyanott: Szanya Mihály (1648-ban 4 ökrös jobbágy) fiai 1657-ben ninestelenekként társulnak egykenyérre.

A szántógazdaság fölött túlsúlyba került bortermelés táji gazdálkodási módja (ami vidékünkön többnyire a mezővárosok közelségével és jelentős bér-munkásréteg kialakulásával párosul) általában nem járt együtt nagycsaládi együttéléssel: a hegyaljai társadalomban a családot széthúzó erők vannak többségben. (A néhány kimutatható patriarkális nagycsaládnak szántógazdasága, kisebb-nagyobb jószágvagyonra volt.) Emellett viszont a specializált szőlőmunkával (ill. általában a bér munkával) és részben az iparúzéssel kapcsolatos, több munkaerőre épülő családszervezetre lehet következtetni.

Azon a peremterületen, ahol a szántó-állattartó gazdálkodási mód (alacsonyabb vagyoni szinten) kisebb mértékű bortermeléssel párosul, a lakosság nagyobb része pedig a zsellér-béres réteghez tartozik, a családszervezet terén kompromisszumos viszonyokat találunk. Itt mind a gazdálkodó, mind a munkásrétegnél a családi társulás és széthúzás tendenciája egymás mellett, láthatóan érvényesül.

A majorsági árutermeléshez fűződő földesúri érdek időszakunkban már nemcsak azt kívánja meg, hogy a szolgáltató jobbágyság vagyonos, jómódú, teherbíró legyen (ami a nagycsaládok együttmaradásának pártolására vezetne), hanem azt is, hogy megnövekedjék a robotoló egységek (háztartások) száma. Amennyiben ez a földesúri érdek valamilyen formában kifejezésre jutott, akkor ez a nagycsaládok felbontásának tendenciáját erősíthette.

A jobbágyparasztság részéről az árutermelés érdekei általában több munkaerőt, nagyobb létszámú családokat kívánnak meg, és a robottól való menekülés is a nagycsaládok együtt-tartása mellett szólhat. Ezzel párhuzamosan a jobbágytársadalom erőteljes differenciálódásával viszont fokozott szerephez jutnak az individuális törekvések a jobbágyságon belül, s ezek a patriarkális nagycsaládi szervezet szétfeszítése irányában hatottak.

E körülmények okozzák, hogy időszakunkban egymás mellett találjuk a nagycsaládi szervezet bomlásának és regenerálódásának tüneteit.

ЭВА ВЕРЕШ:

ОРГАНИЗАЦИЯ КРЕПОСТНОЙ СЕМЬИ В ДЕРЕВНЯХ ПОМЕСТЬЯ ШАРОШПАТАК В ПОЛОВИНЕ XVII В.

(Резюме)

Предлагаемая статья является методологическим опытом восстановить на основе переписи повинностей крепостных крестьян, сохраненной с 1648 г. состав семей крепостных крестьян, и сравнивая его с их имущественно-социальным положением, ближе подходит к тем общественно-хозяйственным условиям, которые могли оказать влияние на организацию (семейные формы — Familienform) крестьянской семьи.

Исходный пункт статьи заключается в том, что крестьянская семья (Familia) представляет одновременно естественные рамки организации труда крестьянского сельскохозяйственного мелкого предприятия, наряду с чем в исследуемую эпоху надо учитывать и применение в небольшой мере наемного труда. На основе этого имеется взаимное влияние между традиционной семейной организацией (семейными формами) крестьянства и оформлением экономических отношений, к чему добавляются в условиях феодализма действия крепостного права (повинностей).

Исследуемая территория находится в северо-восточной части Венгрии, в нее входят производящие вино деревни окрестностей города Шарошпатак, некоторые — принадлежащие к Чехословакии — деревни, в которых производство вина сочетается с земледельческим и животноводческим образом хозяйства, наконец окраинная часть Большой

венгерской низменности, где основой хозяйства является определенно земледелие и разведение крупного скота; всего 21 деревня с 383 крепостными.

Разработанный источник по одному перечисляет главы крепостных семей, сообщает имена живущих вместе с ними братьев и сестер или других родственников и число живущих в семье сыновей, достигших работоспособного возраста. Кроме этого он содержит самые важные данные относительно хозяйства отдельных крепостных (количество участка, рабочего скота, продуктивного скота).

Выражение «семья» употребляется здесь в смысле «familia», и «большая семья» в смысле «семейная община». В обоих случаях имеются в виду глава семьи, держатель крепостного участка (или его части), представляющего собой единицу налогообложения и повинностей, и живущие в одном домохозяйстве с ним родственные.

I—II. главы исследуют статистическим методом взаимосвязи численного состава семьи (числа мужских рабочих сил) и имущественного положения в отдельных территориях с различным образом хозяйства. III. глава дает более подробное описание обществ отдельных краев, в том числе на основе истории семей, составленной из переписей крепостных повинностей целого столетия (1554—1657) она ищет тенденции развития внутри крестьянского общества, которые при статистическом методе могли быть только частично выделены. IV. глава подытоживает разработанный материал и оценивает его из этнологической точки зрения.

Исследуемая эпоха в Венгрии входит в столетие укрепления второго издания крепостничества. Параллельно с развитием барской усадьбы лишение крепостных крестьян земли еще не распространено (вследствие военных опустошений страны имеется большое количество необработанной или оставленной, сданной в аренду земли) и в соревновании товарного производства помещика и самостоятельного крестьянина решающим становится вопрос рабочей силы: разделение как человеческого труда, так и тяговой силы животных между барщиной и собственными целями крестьянского хозяйства. Отдельные семьи крепостных выполняют барщину согласно держанной ими части участка, и мера этого резко возросла к концу XVI — началу XVII вв. Единицей барщины — хотя исходным ее пунктом был участок — является теперь уже семья. (В семью входят в этом отношении живущие в одном доме, в общем хозяйстве, совместно ведущие хозяйство родственные, без учета того, если это малая или большая семья.) *Интересы помещика* в этот момент требуют уже не только того, чтобы крепостные, представляющие повинности, были зажиточными, самостоятельными, стойкими (что привело бы к поддержке сохранения больших семей), а также того, чтобы возросло число единиц (семей), представляющих барщину (без учета того, на какой части участка они живут) и это приводит уже к разделу больших семей, к возрастанию числа самостоятельных малых семей, к их поддержке. Со стороны *крепостного крестьянства* интересы товарного производства в общем желают больше рабочей силы, семей с большим численным составом и бегство от барщины также укрепляет тенденцию сохранения больших семей. Параллельно с этим наряду с сильным расстройством крестьянского общества усиленную роль получают индивидуальные стремления внутри крепостного крестьянства, которые оказывают влияние в направлении разложения организации патриархальной большой семьи.

В этих условиях заключается причина того, что в исследуемое время имеются вместе признаки как разложения организации большой семьи, так и ее возобновления.

Следует, однако, различать — внутри этого процесса — различные согласно отдельным формам хозяйства направления развития: организация большой семьи является характеристической прежде всего для всесторонних крестьянских хозяйств, занимающихся земледелием и животноводством, а в специализированных территориях винного производства (вместе с тем внутри круга притяжения близких посадок), где процесс расщепления был самым продвинутым, в большинстве находятся семьи с малым численным составом. (Но поразителен здесь же чрезвычайно высокий численный состав одной части безимущественных семей: при подробном исследовании их положения возможно заключить на зачатки семейной организации труда, связанной с специализированной работой в виноградниках и вообще с специализированным наемным трудом, частично с промыслами). На окраинной территории, где производство вина сочетается с земледельческим и животноводческим образом хозяйства, в области семейной организации находим полные противоречия, компромиссные отношения, и вместе с тем видим сильную тенденцию семейных объединений.

У венгерского крестьянства известна одна организация большой семьи патриархального типа: состоящая из потомков отца семья, характеристической чертой которой является господство отца — если и не в такой степени, как на пр. в великорусской отцовской большой семье, однако от демократической югославянской задруги эта семейная форма резко отличается. После смерти отца функцию главы семьи унаследует найстар-

ший сын, и после него найстарший брат. (Внутри этой организации особое место принадлежит матери семьи, вернее жене всегдашнего главы семьи).

Подробное этнографическое описание этой семейной формы имеется относительно положения XIX в.; известно, что она расцветает в XVIII—XIX вв. и сокращается после широкого распространения капиталистических отношений. Но ее распространение является характеристическим не вообще, а для отдельных территорий страны. Историческое образование и развитие венгерской патриархальной большой семьи не выяснено удовлетворительным образом, и это даже невозможно без ожидаемых результатов новейших исторических исследований относительно родовой организации. Во время раннего феодализма — на основе известных до сих пор данных и этнографического материала, запаса слов относительно семьи и т. п. — возможно предполагать существование уже этой семейной формы, однако ни ее распространение, ни условия ее разложения не известны довольно и в этом отношении следовало бы пока что удовлетвориться непрямыми источниками и теоретическими заключениями. Именно поэтому предлагаемая статья избрала такую эпоху феодализма, когда материалы источников сумеют дать уже более точные опорные пункты и когда одновременно общество переживает такое преобразование, которое должно отражаться в семейной организации крестьянства. В качестве исходного специального исследования она, конечно, не подходящая для обобщения в масштабах всей страны, но она изображает отношения одной с точки зрения всегосударственного развития чрезвычайно важной территории и значительных также в масштабах всей страны типов хозяйства.

A murányvölgyi vashámoros céh szabályzatai (1585 — 1713 — 1755)

A Gömör megyei *murányi* uradalom a későfeudális-kori magyarországi vastermelés egyik centruma volt. A kapitalista termelési viszonyok a vaskohászatban ezen a területen a XVIII—XIX. század fordulójától kezdve bontakoztak ki.

A murányi uradalom a Garam völgyének felső részét és a Murány völgyét foglalta magában. A Garam völgyének e szakaszán a vaskohászat a XVIII. század derekán indult meg, s az 1780-as évekre összefüggő földesúri manufaktúra-komplexummá vált. A Murány völgyének vashámorai sokkal hosszabb történeti múltra tekintettek vissza. A XIII—XV. századi kezdetek után a XVI. századi adatok már virágzó vastermelésről tanúskodnak. A murányi völgy vashámorai általában kistőkés vállalkozók: uradalmi jobbágyok, mezővárosi polgárok és armális nemesek tulajdonában voltak. E kistőkés-kézműves vállalkozók legkésőbb a XVI. század közepén céhbe tömörültek.

A murányvölgyi vashámoros céh a feudális környezethez való alkalmazkodásnak köszönheti létrejöttét. Szabályzataiban az évszázadok folyamán egyre nagyobb teret foglalnak el a céhkereteken túlmutató, egyre leplezetlenebbül tőkés termelési viszonylatokról tanúskodó vonások. Ennek a fejlődésmenetnek volt frappáns lezárása a feudális burok elvetése, a murányvölgyi unió mint részvénytársaság megalakítása 1805-ben.

Az itt következő céhszabályzatok a murányi uradalom későfeudális-kori vastermeléséről készülő munkám anyaggyűjtése során kerültek elő. A szövegeket betűhíven közlöm, de a nagy kezdőbetűt csak tulajdonnevekben tartottam meg, s az interpunctiot modernizáltam. A szabályzatok tartalmi problémái tekintetében készülő munkámra utalok.

I. A jolsvai (murányvölgyi) vashámoros céhnek a murányi várkapitány által kiállított szabályzata

Jolsva, 1585. március 9.

Wÿr Julius freiherr ezu Herbestein, Neüperg vnnd Gutenhag, erb camerer vnd erb trucksess in Kahrnten, römischer kayserlichen majestät hauptman vnd hoffrichter auff Muran in Vnger etc. hier mitt gegen wertigem schreiben entpietenn wir fivrmemig-

Mÿ Jvlivs slobodny pan na Herbesteynv, Neipergv a Gutenhagu etc., neiwissy komorass tež neywissy tricksas w Karintÿ, geho yasnosti rimskeho cisare etc. take w uherskey zemi naywissy kapitan na Muranu etc., zdrawÿ y slussnu poddanost

lichen so diesenn lesen oder hörenn, vnser freüntlich grus vnnd genaigten willenn zuuor. Darneben gebenn wÿr zu erkennen, das für vns erschienen sein ihrer romischen kayserlichen majestät vnnd vnserer vnterhauenn inn der Elcz, die beschsteller, dato 9 Martÿ inn funffzehen hundersten vnd funff vnnd achtzigsten jahr, sich beschwerenn, wie das einer dem andern einn vorzug vnnd schaden thutt inn ihrer handlung vnnd arbeit der hämer, zu uoraus die huttleütt vnd keler, das ihrer viel zu grossem merklichem armutt gerhatenn mit verlust vnd schaden der einkommen ihrer majestät vnnd des hauses Muran. Demnach aber ihre vor eltem ihre gebürliche priuilegia vnnd briefliche versicherung gehabt, welche ihnen inn diesenn ehärllichem feindes lauffen verloren vnnd zu komen sindt. Derwegenn was ihr vorige ordnung vermöcht, sie vns fürbracht, welche wir für billich vnd christlich angesehen gepieten vnns zu confirmiren. Ungesehendt ihre gebürliche gehorsam bitt, habenn wirs ihn nüchtt mögen abschlegen vonn wegen ihrer majestät nutz vnnd der armen leütt erhaltung, habenn wir ihnen wie folgett die selbe artickell verfertiget. Der wegegn beföhleñ wir menniglichen solche für recht vnd billich zu haltten vnnd zu stercken etc.

Der eltscher beschsteller cech artikl

Zum ersten sol ein ieder besteller mitt seinem hausgesundt, wen er daheim wirtt, erstlich das reich Gottes suchen, am sonntag vnd andere feyertag in die kirchen czu der predig gehen vnd das wortt Gottes hörenn.

Kein besteller sol am sonntag ader am feyertag vor der predig ausziehen. Es sey dan die nott grosz wer, vnnd dem nicht anders sein kindt, uber doch solchen seinen weg schuldig wirtt dem eltestenn anzuczeigenn.

wsem kteryžto toto nasse psanÿ cztieti a nebo cztuczy slisseti budu winssugeme a wskazugeme etc. Pritom znamo a powedomo czinÿme že geho yasnosti cisarske a natento czas nassy wernÿ poddanÿ z mesta Gelssawy, sstelliare Benedik Niklos a Durik Emrichdiakow, pristupili před nas oznamugÿcze swu težobu a kratkost, kterak geden druhemu na sskodu stogia, yak sstelliare tak huttmann, yak vliere tak take y robotnÿczy hamrnÿ wycze se vsilugÿcz na sskodu než na osoch, a tak potom že musegÿ mnohe handle geho yasnosti cisarskey opustiti pro nesprawedlnost, kteražto se mezi nimÿ nachazÿ. Ktomu take oznamowali před namÿ, že su gegÿch předkowe mieli mezi sebow krestiansky poradek a cech, na kteryžto mieli tež y potvrzenÿ listownÿ, a že tie listi při nepokogich dulkach kteryžto se před niekterym czasem czastokrat v nich nachazela, skrze zlych lýdy w ohni zahinulj, w kterichžto že bylo tež gednosteynie zgednanÿ poradek y artikule, yakby se mieli vobožne a geden k druhemu wërne a sprawedliwe cho[wati]. A po tu priczinu z wrchu menowanÿ sstelliare nas poniženë prosilj a žadalj, abychme gÿm opÿt znou pořadek anebo artikule, kteryžto y gich předkowe zachowawali, pro lepssÿ spravedliwost widali a ktomu y potwrdilj. Protož mÿ wislissawse gegÿch težobu a ktomu tež slussnu a pobožnu žadost a prosbu dobre rozwažiwse za hodnu a slussnu wecz sme vzalj a pokladalj, abychme na gegÿch poniženÿu a slussnu prosbu list pořadek a neb artikule, kterakby se panu Bohu na pried potom druhey wrchnosti swogey y mezi sebÿw geden k druhemu chowat mëlj, a aby geden z druhym zostat na dálssy czasy mohol. Aby se radney geho yasnosti cisarské handle spravedliwe rozmahalj, nežli z nesprawedliwostow pustately, protož tieto artikule moczne a hrozne

Noch dem Gott der almechtige also schaffett, das er ettliche auff diese welt lest-geborenn werden vnd ettliche weg nümptt, so weiset vnser christlicher gehorsam vnnnd ehre, damit wir nicht allein dem lebendigen vnnnd gesunden, sondern auch vngesunden vnnnd todten die ehre erzeigenn möchtenn. So sol dieser cech ein iglicher bruder der da daheim wirtt oder bey seiner schichten einheim kommen kindtt, derselbe sol sich dahinn fünden lassenn vnnnd dem todten leichtnam erlich czue dem begrebnis beleuttenn. Vnnnd wa der wirtt vonn seiner arbeit nicht kündett abkommen, so sol seine wirthin vnnnd hausgesundtt daselbig erfüllen.

Item ein ieder besteller wieuil wochenn das er mitt seinem hamer arbeitett, sol er vom ganczenn hamer wochendlich der eingesezten öbrickeitt auffs haus Muran geben czu d. 50, vnnnd auch dahnn wa sie die versamlung der besteller haben woltt gehorsamlich erscheinenn.

Noch dem aber die handel ire römische kayserliche majestät etc. antreffen, so sol sich daselbst ein ieder arbeiter wol fürschen, das er nimandenn schlechtt czankett ader schiltt, den welcher solches tutt, dem wirtt die öbrickeitt wol wissen czu schtraffenn.

Item es sollen die brüder alle jar auff weinachten aus inen czwen czechmeistr erweelen, der ein soll elter vnd der ander junger sein, vnnnd die da andechtig vnnnd Gott fürchtig, auch weisz vnd klug weren, vnnnd wissetten alle ding der gerechtickeitt noch czu richten vnnnd vrtheilenn.

[Die] besteller ader brüder werden verpflichett ihren cech[m]eistern ader eltestenn gehorsamlich ehre czu erzeigen vnnnd sie gehorchenn, vnnnd wa einer sich wieder dieselbig oder die ganze cech secze vnd nicht also lebete wie einenn frommen menschen

poručeme a roskazugeme, aby mezi sebou trimalj a zachowawalj.

Na sam pried každý sstelliar a nebo bratr, kterýžtoby [dom]a byl y z swogow czeliadkow w nedelny a nebo w swateczny den powinnen gest dat se nagyti do kostela na predekaty slowa Bozskeho atak neyprwe hledat kralowstwý Božýho. (A který by se nedal nagit do kostela libram care.)

Zadny z sstelliarow a nebo z bratow nema od chodit w nedelny budto w swateczny den před předeckaciow, nežby toho byla pilna potřeba, a ginacz by nemohlo bitt wssak že prece powinnen bude swym starssym se opowedatt.

Ponewadž ginssý se rodia a ginssý odchodia, pan Buoch dawa opit berie, a gest powinnost nasse krestianska y tež pocztliwost netoliko žywych, zdrawyeh, ale take nezdrawyeh a y vmrlyeh, abychme w pocztliwosti melj, protož každý bratr s czechy, kterýžtoby doma bill a nebo při ssichte domow přigyti mohol, ma se kú pohrebu mrtweho datt nagyti spocztliwostow dlužnow prewoditj. Pakliby hospodaře nemohlj od swogich pracz a robuot odgyti, tehda gegých hospodarine a czeliadka powinný budu mrtwe tielo podle pořadku nasseho krestanskeho ku pohrebu prowoditj.

Zatym každý sstelliar z handlu geho yasnosti czisa[rske], to gest s hamra, za kolik tiždnow s hamrom roby, [až do] tižden na Muran wrchnosti swey d. 5[0], a přitom [pod]danost a poslussnost panu kapitanowj y geho name[stnim] y na zbieraný, kdežbykoli geho milost raczila, powinný su [se] wstawitj.

Wssichni robotnýczci na handloch magý se pilne warowat zlocenejya, latia, wadenia a nebo bittia geden druheho. Proto nebsu handle geho yasnosti cisarske, a kterýby se toho neczeho depustil, pan kapitan tim obiczegem yako y prwe chcze tako-

czustehett, der selbe sollt gestraffett werdenn.

Noch dem sich offttmal zutrifft, das die eyserne war nichtt in einem kaufftt gehett oder giltt, so sol kein besteller seine war leüchter verkauffen als ein ander, das ehr andern damitt nichtt schaden thue.

Wirtt aber imanden sehr von nöthen, der selbige sol vor die cechmeister tretten vnnd von inen auch dem brüdern hülf vnd beystand bitten. Welche wa sie ime können helffen, wol, wo aber nicht, wirtt er doch ein antwort haben, wie er sich richtenn sol.

Diser artickl ist hoch vonneten dem gemeinenn nucz vnd sol gehalten werden mitt vleisz, denn Gott der herr selbst wil, da mitt wir einer den ander lieben solten, gunst vnd gerechtikeit erzeigen, vnnd niht etwas böses vnd felschlichs gedencken, dardurch vnser nehester czum schadenn gebracht wüdet.

Darumb ein iglicher huttmann, der mitt einem besteller [czu] weinachtenn ein geding machet vnnd im annimptt, der selbige sol durchs gancz jar das geblossen eisen keinen andern besteller geben vnnd verkauffen bisz czue den andern weinachten, da mitt die wegen nichtt ledig heim kwemenn. Darczu soll er auch das beste vnd grosseste geblossen eisen nicht beseit legen vnnd für seinem besteller verstolung andern ader der noch ime selbst vmbs thewärer geltt verkauffenn, welches schon an etlichen bewertt wordenn, sondern was man durch die gancze wochen blöset, es sey grosz ader klein, das sol er seinem besteller vnausklaubendt gar darhebenn. Wa es aber seinem besteller nicht hoch vonneten wer, vnnd es solchs vergünnett, alsdan mag er es einem andern verkauffen vnnd andrs nichtt. Vrsach halben weil Gott der herr nichtt wil, das wir einer den andern teüschenn vnnd

wych sstroffatj. Kreme toho y czechmestrom a bratrom powinnen fl. 1.

Woliti sobe magu bratřý každý rok na kracun dvouh cechmistrov starssýho a mladssýho, kterížtoby na sam pried bilj pobožný, bohoborný, pocztliwý, mudry a oppatrný, kterýby vmelj sprawedliwe wsseliyake weczy suditi, ani po preinosti, ani znenawisti, ale po sprawedliwosti, kterýby vměl rozumne a oppatrne přihledowatj kuwsselikym weczem, kterežtoby ku potřebě gegých prisluchaly.

Ssteliare a nebo bratřý dlužny a powinný budu swogým starssým a neb cechmestrom pocztliwost a y poslunnost oddawaty, yak nato zalezý, pakliby se niekterý proti swogým starssým spurne a odporne chowal, swogych starssych neczticz, ten a takowy ma sstruoffan bytj.

Ponewadž se čzasto přitrefuge a nebo přihaze, že tercha nekaždeho czasu w gedney miere a nebo w czene bywa, tak že negednak platý, protož aby žadny steliar laczneyssy swogey terchy neprodawal, nežli ginssy, aby tym snad ginssým nepresskazel.

Bylliby kteremu wtisk a nebo potřeba, ten ma přistupiti před cechmestrow a swogych bratrow a ma zapomocz prositi s bratskey pussky pro lepssý wichowaný a w potřebě spomožený. Gestli mu můž zniecny spomoženo bytj, to gest na wuoly a w moczy wssech bratrow, gestliby pak nemohli spomůoczy, czoby mel zatym wczinit, dana gemu bude odpowed.

Tento artikul zake welmy potřebny gest k obeznemu [dobremu] a ma zachowawany a s pilnosti třimany byttj, nebo [to y sam] pan Buoch od nas to žada a chce ymatf, abychme gede[n dru]heho milowalj, geden druhemu prialj werne a sprawe[dliwe] czinily, abychme geden druhemu zleho nepřialy, dalsse ge[den] druhemu nepřemisslelj, ani geho se sskode radowalj. Protož každý huttmann, kteřý s kteřým steliarom na

czum schaden auch vmb seine narung bringen solten. Den drumb gibtt iglicher besteller im winter auff die weinachten beuor so vil geltt als er am meiszen kan. Wo sich aber czu trefft vnd bewerdtt würde, das ein besteller on wissen vnnd willen eines andern brüdern das geblossen eysen vnd fürnemlich das grossest kauffen soltt, das wer wider Gott vnnd der cech schaczung. Denn ein ider sol bey seinem glick bleiben, vnd welcher dawider tett, sol vonn der cech gestrafft werdenn.

Ein ider arbeiter, der sich auff weinachten dingett bey dem besteller vnd geltt beuor nimptt, der selbige sol bey rechtschaffen [im] arbeiten bisz czu dem andernn weinachtenn. Darnoch aber wirtt er nicht wollen weitter arbeitenn, so sol er der für in 4 wochen dem besteller anzeigen, vnnd wirt er etwas schuldig, so sol er abschlagen vnnd bezalen, alsdan frey sein zu gehen auff die arbeit wo hin das er wil.

Es sol auch kein arbeiter müttwilig seinem besteller zu schaden arbeten, sondern er sol alle montag ganz früe sich in dem hamer stellenn; vnnd wa er sich auffes beuelich des bestellers da hinn stellet vnnd hatt nichtt mitt wem czu arbeitenn, ader am eysen felen soltt, derselbige arbeiter sol sein lhon ganzlich empffannen, nemlich der eschmestr fl. 2. d. 25, der schmidt fl. 1. d. 75, der klubhewer fl. 1. d. 25, als vnser vorgeher gehandeltt. Vnnd wo sich die gedachten arbeiter andern verhülten, so solten sie drumb gestrafft werdenn.

Ein arbeiter, der da wýszen vnnd saatt hett vnd wen die czeit kwem zu mehen ader czu schnedten vnnd wirde die arbeit verlassen, der selb sol gestrafft werdenn.

Welcher arbeiter ime bey denn geding vom besteller ein oder [czwen] wochen czu mehen vnd schniden aus

kraczun reez věziny a sobe ho foglaluge, nema žadnemu ginssýmu stelliariowy dawati ani prodawatý, až opiet do druheho kračzuna, aby wozy prazdne domow nepusstelj. Ktomu take nemagý duttie železo czu lepssie odkladatý a před swogým stelliarom sem y tam kradnucz kritj a ginym a nebo y swemu stelliariowj zatym to wetssie za drachssu czenu dawaty, yak se od niekterych to nachazelo, ale magý každyho tiždne czu se naduge male a nebo welike wssitko pospolu newibieragýcz swemu stelliariowj datj. Pakliby stelliariowj swemu nebylo tak welmy potrebo a on by přewolil muž potem ginemu dati, ginak nicz. Pro tu priczinu, nebo Buoch nekaže geden druheho klamatj ani na sskodu geden druhemu statj, chtegýcz ho ó žiwnost pripraviti. Proto take y stelliar každy w zime na kračzun na pried dawa yak který naywece může. Pakliby se niektery stelliar nachazel a dosweczil, že pres wuole gineho bratra duttie železo a ktomu gesste czu lepssie kupil, to gest proti panu Bohu y proti dobrě poriadku, než každy na swogem ssestý ma přestat, který by pak proti tomuto artikuly se nesprawowal a neb zachowal, ten každy ma od bratrow sstrofaný podgiatý.

Robotnýczý hamrný a neb vhlére který se na kraczun s stelliarom . . . [z]dnagý a y napried na robotu poberu, tý samý magý [až do] druhýho kračzuna trwat na robote sprawedliwe, nežby pan Buoch chorost dopustil na niektereho, proti tomu nemůzme. Po roceze pak kteremuby se nelubilo diale robit, ma prwe před cztirma tiždny stelliariowj swemu oznamit, a přitom gestli nieczu dlužen, ma zražatj a zaplatiwssse swemu stelliariowj může potem, kam gemu bude deka, na robotu gýtj.

Ktomu take každy robotnýk nema se siliti sam dobrowolně a chtiaczy swemu stelliariowj na sskodu robitj,

nemen kann, dem selben wirrt es czu gelassenn.

Wa aber ausz den arbeitern imandt erkandt würde, das [er] bis czu seinem alter dem bestellernn rechtt-schaffen gearbe[it]ett hatt, derselbige wan er kranck ader wegen seines alters [nicht] mehr arbeitenn kündt (weyl es in dem hamernn schwere a[rbeit] ist), der selbigen ein ider sol czu dem czechmeistern vnnnd br[ü]der gehenn vnnnd innen hilff vnd beistandt bitten, Welch[en] im ausz der brüderschafft noch irem miglich vleisz sollenn czue hilff kommenn.

Die weil etliche durch den todt abgefodertt werden vnd etliche widerumb geborenn, vnd von nöten thut, das an ihre stell andere gelernet würden, den ohne lehr knechten nicht kein sein. Darumb welcher lehrknecht ein yahr lehrnett, der sol nichts schuldig sein in die cechenn czu czalen, sondern sein meister soll im yahr fl. 1. czue erlegenn pflichtig sein.

Vnd wo einer nicht wolte zum yahr lehrnenn, sondern sich auff's geldt mitt seinem meyster dingenn, das wirdt ihm wol czue gelassen, das er mitt seinem meyster mag ein geding machen auff's beste czue seinem glick. Aber als baltt gelernet vnd mitt seinem meyster die ersten wochen selbanders zue tritt, so ist er von dem wochlohn in die cech erlegen fl. 1. schuldig.

Ein meyster oder besteller der seinenn sohn das handtwerck lehret, ist pflichtig czu der cech fl. 1.

Vnd wo sych einer aus den prudernn bis czum leztem nach dem ceychen zu denn czechenn meystern nicht fienden lies, derselbig soll vngestraftt nichtt abgehenn.

Die köler so sich auff weinachten mitt einem besteller verdingen, sollen sie das ganze yahr bies auff andere weynachtenn mitt köhl gnugsam fürdernn. Denn darumb wirdt ihnen im winter beffohr auffgeben, damitt sie

než dlužen gest w kazdy pondelek rano w czas do hamra se vstawitj; a kdy se w czas na roskazaný sstelliarowo do hamra vstawj a nemelby s kym pristupit, a nebo gestliby hotowizne chibela, ma do druhyho dne czekatj. Pakliby nemohol doczekat a ktomuby slussna przicina nebila, muoze swúg nagom od sstelliere hodne žadatj. Budeli essmestr tehda fl. 2. d. 25, kowacz fl. 1. d. 75, klobhewer fl. 1. d. 25, yako predkowe se sprawowalj. Pakliby se ginak spravowalj, magý sstroffaný podgiat 2 pintj wina.

Hamrnýk, kterýžto mel siatý a nebo luky a potom, kdy tomu czas prigde, chtelby žatj a kositj a hamr obnechatj, ten a takowy ma slussne sstrúffan byti od bratruow.

Kteryby pak prigednanu swogým sstelliarom [geden] tížden nebo y dwa pregednati, aby mûhl ko[siti] a] žeti, tomu se potem dowolý.

Hamrnýk, kterižkoli bilby poznany a dosweczeny, [že po]kud mohl wladnutj, sstelliarům werně a sprawedli-[we] robil, ten a takowy, gestliby w nuzu, w chorost a nebo pro starost robit se newladal pro praczu těssku, ktera gest pri hamrich, tý a takový magý se vtieczy a přistupiti k swogým czechmestrom a k bratrom a odných pomocz žadat. Oný gým magý na pomoczj bytj, gých spomoczi, yak naylepsse budu muoczi s towaristwa.

Ponewadž giný od chazegý a giný opiet se rodia, na to mesto potreбно gest, aby se vezilj, a břes veznow nemůž byttj, protož který by se vcezen do roka vezil, ten a takowy nic nedlužen platit ani do czechy, než geho mistr w rok dlužen fl. 1.

Akteryby se nechtel do roka vezit, ale na peneze se gednat chtel z mistrem, tomu se prewoluge a yak se můž naylepsse z mistrom z gednat, to geho sstestý. Naucziwse se pak yak nayprwssy tížden w odwogmo přistupj, s toho nagmu dlužen gest do

nicht allein in winterzeit, sondern auch im sommer einführen vnd das recht geladett, nicht mitt holcz, stab oder kwandl, so[n]dern mitt kohl, vnd derwegen daselbig auch recht einführen sollen, das es auch im sommer nicht dran mangle. Wo sich ime einer nicht darnach verhieltt, der sol auch gestrafft sein, den aus der vrsach werden auch die händl verwüstett.

Item die besteller sollen nichtt das köhl von eines andern besteller köhler abkauffenn. Es sey den, das es demselben nichtt vonnöthen thet, vnd ihm es gleichwol anzeygett, vnd als dan khan ers thuenn.

Es sollen auch die besteller fleyszig achtunck gebenn auff die frembden köhler. Wo einem eines andern köhler das köhl brechte, so soll er in fragen, warumb ers seinem besteller [nicht] einzürcze. Den es geschichtt biesweylen, wen sie czue czeyten holcz vnd kwandl bringen, vnd sie die besteller da für mitt . . . einem scheltt wortt anfarenn, das sie darumb vmbilig werdenn vnd aus czornn oder grim führen sye das einem andern. Darumb sollen sye die besteller fleysig befragen, wo . . . nob sye es czue dem ihrigen besteller nicht fahrenn, vnd sollens ohne forwissen ihrens bestellers mit nichten nehmen. Den darumb sucht ihm ein ieder besteller vmb die weinacht köhler vnd gibt ihnen auch beffohr auff, das sye ihm bies zum andern jahr getrew vnd recht das kohl einführen. Drumb wo sych einer hierin vergreyffen woll, soll nichtt vngestraftt sein.

Wo vnd da mitt aber die czech vnd die priderschafft nach dem einhelligen consens oder bewilligung möge auffgericht, auffbracht vnd auff bestestetigst wörden, vnd auch wie sye wider alle mittlerzeit künnfftige führffelige noturfft einem ieglichen mitt prieder moge zum pestem gereychenn, pehülfflich, nuczlich,

czechy položit fl. 1. (Pisarowi in wisni.)

Kteryby mistr a nebo steller sweho sina nauczil, winnen gest czeche položit fl. 1.

Kteryby za znamenom k czechměstrom se nedal nagýtj [z] bratrow do poslednýho, ten take ma sstroffan byti me d. 2.

Vhliere, kterižo se na kraczun 's stelliariom gednagu, až do druhýho kraczunu powinnowatj su vhljm fidrowatj, nebo proto gým na pried dawagy, aby vhlý ne toliko w zime, ale take y w lete wozilj a sprawedliwe luodalj, ne drewo, ani prach, ani kwandle, nez vhlie, nebo neberu na drewo oni, než na vhlie. A proto vhlie sprawedliwe magý wozitj, aby ani w lethe nechibelo. Ktery by se tak nsprawowal, a robotnýczj by tak vhodlj ze nestalo za d. 50, tomu se neda, nez d. 25, a do czechy d. 12.

Item stelliare nemagý od ginssyho vhliale vhlý odkupowat, nežby tomu nebilo potřeba a kiwetowalby se od toho stelliare na pried a tak můž potem. Kteryby pak pres wuole, sstruoffan ma byttj.

Magý take stelliare pilne merkowat na czuzich vhliarow, gestliby niekteremu ginssy vhljar priwezol vhle, ma se dowedet od neho, procz swogmu stelliarowy nedal. A to proto, nebo niekdy, kdy drewo, prach a kwandle přiwezu, za to gých stelliar sstruoffa a oni rozhnawasse se ginssemu stelliarowy vhlie wezu. Protož magý se pilne dopitat, gestliby ginssy vhliale priwezli vhle, procz swemu stelliarowi nedalj. A oný nemagý od ných prigiat, nebo se gým proto [d]ô kraczunu dawa, aby sprawedliwe až do druhiho [kraczuna] wozilj a kteryby se proti tomu sprawowal, bez sstruff[an]j nebude.

Jakby pak czecha a bratrstwo podle spoloczneho dowolený wiedzwižena, postawena a yak naylepssie vpewnena bytt mela a yakby proti

förderlichen vnd rathsam sein. So ist also beschlossen, das wihr sych czue dem erwelhten cechmeyster alle monatt ein mahl versamlenn, vnd alda in sfahr büchs der vsnerigen prüderschafft zu d. 2 stewer einlegenn.

Die frembden die auserhalb stadt wohnhafftig sindt, so sych irgentt einer oder etliche wollen in ewer czech einkhauffen vnd mitt eüch sych in der prüederschafft vereinigen, wen sie schon gleich auff alle mondeliche versamlungen [w]egen anderer geschafft verhinderunck fführ der czech [v]nd andernn prüedernn nicht erscheinenn, daszelbig soll ihenn zue gutt gehalten werdenn vnd vngestrafft bleibenn.

Die gemeyne aber aller prüeder einhaymischen vnd auch der frembden billichen vnd wichtigen vrsachen halben versamlungen sollen geschehen ym yahr fiermall, als nemlichen auff die weinachten, faschanck anders fasznachtten, osternn vnd auch auff die pffingsten. Vnd als dan die eingesaczte summa, was von einem ieglichen der frembden khumptt, soll czue samen gerechnet, vnd von einem iedem, was er schuldig, erlegett werdenn, gleich wie auch von den einheimischen geschicht.

Vnd wo etliche erffünden würden, die aus frechheitt oder fürwiz vnd leychtffertigkeitt solche s . . . n vnnd ordnung wolten verachten oder sonst müthw . . . ürden, die selbigen sollen von dem czechmeystern fuhr seiner gnaden herrn recht verklaget sein, den daszelbige hatt vohlkümlische macht der gleichen ruhlosse vngehorsame vnnd halstarige zue straffenn vnnd einenn ieden bey seinem stand vnd berüff im zahm vnd czucht haltenn. Man soll ihnen die arbeit nidr legen, vnd hernach sich mitt der czech vergleichen; demnach wirdt ihnen die arbeit erlaubett.

Wo aber die cechmeystern hierin nachleszick wehenn vnd nicht mitt

nastawagýczey potrebe gedneho každeho bratra k weczemu osohu stati mohla, zgednano gest mezi nimy, aby každeho mesicze se schazelj ku wíwolenemu czechmestrowj a geden každy aby položil na pomocz d. 2 do pussky obeczney a nebo bratskey.

Ssteliare pak, kdy robia, každý tižden dlužnj po ssestrnom ssinu.

Prespolný pak, gestliby se nemohly každeho mesicze pro gínsse pracze vstawitj k czechmestrom a mezi bratrow, to segým na zlu stranku neobracze aný zasstrűfaný.

Obecznie pak wssech bratrow domassnych y prespolnych pro slussne přiřziny zbierania ma bitt do roka cztirikratt, na kraczun, na fassangy, po welikey noczi tu nedelu, po rusadlich tu nedelu + a vloženú summu, ktery czo powinnen do pussky bratskey prespolnym w gedno porachugýcz, czo se od koho pride, magy položit yako y ginssy bratrý.

[Gestlibi] niektery odporný a wsseteczny práwa a poriad[ky teto] tupitele a nebo swe wolný nachazený bywalj, ta[kowj] magý byti od czechmestrow pred panskym prawom [obž]alowaný, kterežto prawo mocz vplnú ma neposlussnych a nepoddanych sstrűfatj a birsegowatj a každeho w geho vrade a nebo w powolaný držetj; (ma segým robota stawitj a tak s czechow proto forownatj a zatým slobodno bude za se robitj.)

Naymladssy dwie veznowe, ktery se napokon wiuczia, dlužny budu czechmestrom y ginssym bratrom prisluhowatj, až gich opiet ginssy mladssy veznowe slobodia za to prisluhowaný gym.

Pakliby czechmistrowe nedbanliwý wtom bylj, tehdy budulj obžalowaný pred geho milosti panom kapitanom nebo v dworskych od geho milostj wam za wrchnost tež vstaweney, že natakowych swe wolnych, spurnych a odpornych nemerkowalj, zato sstrof-

ganczem ernst drein sehettenn, so wen sye für seyner gnaden herrn hauptman oder pey dem purek-groffenn der vns von seiner gnaden führ die obrigkeitt furgesaczt, verklaget werden, das sie auff solche vngchorsame vnnnd widrwertige khöpf-fe keine oder kleine achtunck gegeben, daführ sollen sie die straff vnd byrschagen nicht entgehen, sondernn auch nach der verdienten schuldt straff erleydenn.

Czuem peszerm aber gedechnus zuer krefftiger bestetigunck vnd gröszerm ansehen oder autoritett nichtt allein des prieffs, sondernn auch der auffprachten czech- vnd prüederschafft habenn wihr Julius frey herr etc. qui supra hauptman vnd hoffrichter auff Muran etc. vnser eigen petschafft oder sigill drauff gedruckt.

Actum ut supra, die 9. Marty Anno 1585.

L. S. Julius Freyherr zu Herberstein, Hauptman auf Murany zu Vngern mp.

(Központi Gazdasági Levéltár, Bp. Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. Iratai. Ózdi Kohászati Üzemek Irattára. Muzeális értékű könyvek. No. 1. Prothocoll stellárskj neystarssj ab Anno 1585. pag. 1—6. és 7—12.)

2. A murányvölgyi vashámorosok cikkelyei

Lubenik, 1713. november 30.

Articule a puncta Muranskeg dolini panou štellerou.

Anno 1713, ultima 9^{bris}

Mý zniže tež podepsanj w slawneg stoliczj Gömörskeg Muranskeg dolinj štelliare na ten čas, gakozto : *Frenyo Péter*, *Frenyo György*, *Sturmán Istvan*, *Barto Gyurik*, *Ganaj Janos*, *Ján Péter* a *Clementis Salamun*, w šem kterim kolwek a gakeho stawu panom, dobrodinczom y susedom, cztegiezím y posluchagiczim a kterim prinalezetj bude, dawame na znamost a powedomöst, že ponevaž pri excolowanj a ridzenj handlou našich gak predeše tak y ninegšihó času ezastokrate roztržitoste, controversie y nesnašky rozdilne ne bez maleg kriwdj gedneho druheho gak medzj namy štelliarij tak tež y robotnikj našimj se nachadzeli y podnez gešte nachadzegj, pro ktere nie len toliko my

fany a birssagu neugdu, ale podle zasluženy trpetj musegy.

Pro lepssy pak pamatku a pro potwrzeny tohoto listu a pro weczy važnost a pro vtwrzeny bratrstwa a postaweney czechy my Jvllivs z Herbstianu etc. naywetssy kapitan na Muranu peczet nassu ktomu sme pritsknut rozkazali s podpisanym vlastney ruky y gmena svecho.

(Anno 1585. die 9. Martii.)

sa my škodu w našich handloch, než gak geho oswiczenost pan dedicznj, tak y czelj orsag pro tie same defect wzeleze ne malj czitili, pro kteruzto pričzinu, aby daleg tie same controversie a nesnažkj (ktere ponekud sme dostj hanebne trpelj a znašely) od nas zdalene bitj mohlj, to wšeczko okročizit usilugicze poradek, kteri by se panu Bohu na pred, potom y druheg wrchnostj libil, a gako ginimtak tež y nam zwrchu napsanim k všemu dobremu služity mel, a abi se y daleg radneg handle naše sprawedliwe rozmahalj, nežlj z nesprawedliwostou pustatelj, puncta a articule gednu mislj a intencziu, gak zmže mohu patrene bitj ustanowilj sme takowe, gakožto :

1. Ponewacz ponegrwe y w swatem pisme kraloustwj Boskeho wihledawany smirne se prikazuge, tehda geden každj šteller a nebo bratr s manželku, ditkamj a s čeladku swogu w den nedelny neb swatecznj do kostola k posluchanj slowa Božihowinno bude dat se nagitj a ustanowitj.

2. Po wikonanj toho, Boha werne služicz, woinno bude geden každj z bratruw bratra milowat, k pohoršenj ne powzbudzowat, než nespolečneg lasce geden druho w poradneg pocztiwostj mat a cztil, tež take robotniczj medzj sebu a obzlašte učznowe swich mistruw beczelowat.

3. Handle ponewacz žaden z bratruw bez gisticw swogich robotnikow nemože ridit a opatrowat, pridawase ze gedneho bratra robotnik do nemoczj a nedužiwostj upadagicz, gineho bratra robotnika ne bež škodj cstiwe tagne odziwa ; steg pričzinj gednim umislem statuugeme a układame, abj geden každj bratr, kterich sobe robotnikow ročnich gedenkrat zabistatuge, prweg stimj content bol a druheho bratra robotnikow nepožadal a nibrž odziwal, ginačzeg dwanaczte ziatich takowj bratr pokutowanj bude, sktereg pokutj polowiczka, togest fl. Hung. no. 6, na pana dedicznego, druhapak in cassam cedowana bude. Robotnik tež takowj, kteri by odešiel bez dowolenia sweho stellere, pokutowanj bude fl. H. no. 6, polcwiczka na pana.

4. Domacznim robotnikom, togest w slawneg stoliczj našeg meškagiczim slowiakom žadne podarunkj, které dosawat dostj nemale expensas a nakładkj causowalj, zapowedene budu ; než medzj tim, ktery by y zdegšj ze sweho remesla chwalj hodnj užitek panu swemu štellerowj činil a na to se ze wšj chtiwostj usilowal, takowemu : obzlašte kowacsowj a cangarowj do gednek v tollara discretia, okolnim pak Nemczom a Spišiakom, kterj bi hodnj bil, dwa tollare discretia a podarunek danj bitj ma a niez wicze.

5. Ktomu piwne domašnim robotnikom dawatj, kterj šichtu swu od bawiwšy za každim kwihonawanj praczj swogich domacziw domou chodia, pro ktere gich odchadzenj čzastokrat škodu nemalu štellere czitj, ano tež y požeha wnepritomnostj laliche se pridatj muže y pridawa ; steg pričznj y to piwne segim zbranowanj bude y zbranuge se pod pokutou fl. H. no. 2.

6. Robotniczj hamrnj, kterj na Swateho Martina sgednanj budu, obzlašte za dawek gistj spenize hore na predek beruczj, takowj woinnenj budu chwalitebne rok wiplnit, a gezižebj kterj na buduczj rok tamže u sweho štellere nechtel zetrwawat, tehđ takowj woinnjj bude odchod swüg pred šest tidnj, togest na Swateho Michala swemu štellerowj oznamit, a dluhj, gakowe bj mal do toho čzasu complanowat, kdj bi pak tie same ne wiplatil, takoweho wladnj bude steller y na buduczj rok strimat, dokud by kolwek ne odrobil, a dluch ne complanowal.

7. Podobne, gezižebj kterj robotnik poradne swüg čzas w službe wiplnit, a ginemu štellerowj na službu se zawazatj chtel, a daleg uteho robit nechtel, tehda y ten bratr šteller geho sprawedliwe contentugicze, takowemu

robotniku liberum passum a cedulu powinny widatj bude, bez kterege cedulj y giny bratr šteller takoweho na robotu wziti (dokud kolwek by cedulu neprodukowal) ne bude slobodnj.

8. Robotnikom hamrnskim placza od štellerou priwišena bitj nema, než ułożeno gest kowacsowj od 100 šinou fl. 1.

hiczerowj od sto šinou d. 50.

czangarowj od tichto čzasou se ustanowuge nie od šichtj, než od sta, gako od 500 fl. 2, od šest sto fl. 3, od sedem sto fl. 3. d. 50, a od osem sto wezme fl. 4.

skterehe [törlés] zlatiho hutnikowy da d. 33.

9. Na protj tomu, kterj bi z robotnikou šichtu swogu zameškal, obzlašte pak wedle gegich običezege pre korhelstwj a hrdlo ponekterj čzastokrate, ze škodou štelliarou za meškawagj (než nedužiwj sa winimagj), tehđj ti a takowj powinnej budu do cechj štroff

kowačz H. fl. 1.

hiczer d. 50.

czangar d. 50.

hutnik y stubrder podobne d. 50.

10. Konskie domašnjim robotnikom doczela od ninegšihgo čzasu zbrano-wano bude y tež se annihiluge, kterj bi pak z bratruw datj postižen bil domacz-nim, toties quoties do cechj pokutu powinnej bude fl. H. no. 2.

11. Obednie tež od tichto čzasou ma bit zanechanie, kterj bi pak z bratruw dal a wtom se robotnikom podchlebowal, pokutowanj bude do cechj in fl. H. no. 12.

12. Wšiczknj robotniczj na handloch magj se pilne wistrihat zlorečzenga, latia, wadenga, bitky; tež y kradežj, paklj sa na kterem ta wecz da egde, takowj za predne čtirj wistupky toties quoties štrafanj bude y pokutowanj in fl. H. no. 1. Za kradež pak pokutowanj in fl. H. 12, sktereškožo biršagu na pana dedičneho fl. H. 6 dane budu.

13. Cena terchj nie wđj gednak bežicz, proto, abj geden druhemu prekažku ne čzinil, panj bratia decisiu o tom společne magj učinit.

14. Na pana ceh mistra kdj bi niekterj z bratruw ne comparoval citatiu, ten a takowj pokutowanj bude do cechj fl. H. no. 6. Podobne tež na pana dedičneho pokutu da fl. H. no. 6.

15. Robotnik, kdi pre negakowj wistupek od pana ceh mistra by bil citowanj, a ne comparoval bi, takoweho podluzen bude gehu šteller statuovat, ginačzeg pokutowanj bude in fl. H. no. 4, skterich polowiczka na pana, robotnika pak wedle wistupku.

16. Ktery z mistruw bi wiučzil remesla budtolj sina sweho neb koho kolwek, takowj powinnej bude do cechj fl. H. no. 1. d. 80.

17. Kdi bi potreba ukazovala společne dobre concernugiczy negaka, wten čzas na wislanj currens pana ceh mistra y na termin predepsanj comparovat, a tehđj každomesičzne quantum per d. 24 dolu wten čzas položit každj bratr powinnej bude.

18. Ordinarie a každoročne budu mit panj bratia generaliter congregatie čtirj, totižto: na kraesun, kdi se ceh mistr bude stawet, druha na faršangj w uterek, treti welikonočznj uterek, a čwrtá swatodušni uterek. Než kdj pan ceh mistr y medzj tim terminuge, strani causy obzlašnih, ktere čzastokrat medzj panj bratj se pridawagj stranj robotnikou a gineho, takowe nagprw ceche magj decidowane bit, akdj dagedna stranka na deliberatiu ne

pristawa, apellowat muože na panske prawo, odtud na stoliczu pod pokutou XXXX zlatih.

19. Medzj tim, ponewacz y bratia a stellare ne malu kriwdu miwagj wtom, kdi baniczj rudu nie takowu, gakowa by mela bitj, než čzastokrat prach, skalge, zem a zabiczu wicze miešagj a steg pričziny do škodj welikeg upadagicze štellari handle ponekud niekterj y puste zanechawatj musegy. A protož, aby y wtom štellarj zasprawedliwe penize swe klamanj nebij a škodu takowu buduczne ne czitilj, wtom tež unanimiter sa deciduge a gednostajne ustanowuge, aby y baniczj za sprawedliwe penize rudu gak zalezj, kruchowatu, grobowatu a čerstwu dawalj, ginačzeg kdiby učinilj, ponegprwe obžalowanj budu pred richtarom heverskim a paklj, žese od neho sprawedliwost ne učinj, tehđj pocziwa cecha bude wladna takoweho štrafat, tolikrat kolikrat by wtom prestupil, dwuma zlatmj, sktereho biršiagu zlatj na pana. Kdibj pak y wtom se neskazala daleg tež prach, skalge a zem bi luodal, placza mu sdrzana bude tak tež y furmanowa.

20. Banu, ginemu bratrowj na placzj, kterj bi kdo od kupenj mal, na takowem placzj bez dowolenga teho, kterj placz kupil, excolowat sloboda nebude, ginačzeg robota a nakladek takoweho prepadne a skape.

21. Prach puškenj, kterj do banj se dawa, za každj funt geden woz rudj šwemu štellerowj baniczj podlužnj budu.

22. Hile každoročzne po Trech kraloch ten tiden w pritomnostj wiwoleneho perg mistra merene budu, tež y cechowane, wten čzas gak samj baniczj, taky stelliare pritomnj bitj magj, nie gako dosawat samj hevere merelj.

23. Po premerenj hilou nemalu škodu miwagj štellere y wtom, kdi baniczj skriwodliwe luodagu, než giž buduczne pri luodanj tak sa magj sprawowat y baniczj, a by za každou stwrtkou grobowateg rudj, druhu čtwrtku drobnegšeg rudj mezi kruchovie miešat magj, a gako se w pritomnosti pana perg mistra gedenkrat na meregu, y zatim tak magj luodane bit, ginačzeg nesprawodliwe na luodanj hil rudj takowemu banikowj prepadne, a zaten sa mu placza dati nema. A steller, kdi pochibuge na luodanu, slobodni bude ten čzas premeret.

24. Rudu žaden banik bez dowolenga sweho stellare druhemu bratru datj slobodnj ne bude pod pokutou fl. 6, skterich polowičzka na pana dana bude.

25. Kdi bi pak niekterj z bratruw anj na banj, anj tež na hromade swogeg rudi nemal nicz, tehda in tali casu geden neb dwa hile, aby se aspon wozar daremne nekonal, na požicskj muože se naluodat, než wicze nicz sub praenominata poena fl. no. 6.

26. Ktomu kdiž by z banikou za prestupek u pana cech mistra obžalowan niekterj bi bil, a pod winnu bi se nedal, anj tež na citatiu cechmistra bi ne comparoval, tehda takoweho banika geho štellér ma z banj wihnati, a dokud kolwek swu wecz bi ne napravil, y ginj stellér takoweho na robote trimat slobodnj nebude sub poena fl. H. no. 6.

27. Banik rudu, kteru bi gednuez na hromadu zratil, po druhj krat takowu rudu predat zatim slobodni nebude.

28. Uhlere, kteri na kračzun sa ze stellarj gednagj, do druhého kračsuna powinnj budu uhlím fedrowat sweho stellere, nebo preto se gim na predek dawa, abj onj gak w zime, tak w lete sprawedliwe wozilj a luodalj, nie drewo, anj prach, anj kwandle, než čziste uhlie wozitj magj; kteri bi pak tak se nesprawowal, a robotniczj bi uhadlj, ze nestal o d. 50, tomu se nicz neda za ten woz, než do cechj d. 12.

29. Kteri uhler kteremu štelliarowj služil a podnez služj, y zatim tomu handlu sprawedliwe služit podlužen bude.

30. Item: Šteliare od gineho brata uhliara uhlie odkupowat (nežbj tomu nebolo potreba, a követowalby se na pred) slobodnj nebudu. Kteri bi pak bez wuole štelliarowe kupil, ten bratr pokutowan bude in fl. H. no. 6, skteregzto pokutj polowieżka na pana dana bude. (Tento punct sa ma rownim spůsobem y stramj rudj rozumetj.).

31. Magj take šteliare merkowat na czudzich uhliarou, kdi bi mu ginj czidzj priwieszol uhliu, ma se ponegprwe dowedet, proč swemu štellerowj nedal? A to, kdi nekdj gich štroffagu gich stellere, za drewo, prach a kwandle wozia, za to se rozhnewagicz, druhemu bratu uhliu wezu, protož wto magj pilne se zeptawat, proč swemu stellerowj nedal? A tak nemagu od takeho prigat. Kteriby pak prigal od takoweho uhliu, pokutowanj bude na cechu in fl. H. no. 3, na pana tež fl. H. 3.

32. Košer, skterim uhlie se mera gak za starodawna ma ustanowenj bit; obručz wrchna okolo na pedj no. 12, s podok košeru na pedj no. 6. Kterižto gedenkrat potresenj, a wrchom na tehanj, za dwa turakj se limituge. A kolik košerou puogde do kuoša, tolik grošj mu powinnen bude stellér, geden pak groš nawíše k podmerenu.

33. Ne malj utržek biwa y wtom štelliarom, kdi kuoše gednucz odmérenge a poznačenge biwšy, uhliarj na tak, gako potreba, než schibou luodagu a wozia, než zatim uš y onj podlužnj budu, tak gako pri merenu se poznačzj, kwoš gedenkrat, wzdj y zatim takwzot, ginačzeg schibou kdi priwezie, pokutowanj bude takowj uhliar in fl. H. no. 6, polowicz na pana.

34. Kruchj gezližebj se trafilo, abj robotniczj neb giny kteri kolwek sgedneho hamra ukradene, do gineho hamra by prinieslj, na takowe ma se welicze pozor dat, aby kowačz takowe prw, než by se ugistilo, skade a od kud by priniesene bilj, hore zrobit slobodnj ne bude, ginačzeg kdi bi wtom geden neb druhj kowačz postizen bil, pokutowanj bude in fl. H. no. 24, polowicz na pana. A kdj bi wtom y sam štellar cointeressowanj bil, ten a takowj in dupplo pokutowanj bude.

35. Kowačz, kteriby za robotnika roczniho na yár do hamra stal, takowj, gezlj pol luonu sweho hore wezme, podlužen bude czalj rok hamor klinmy držat; gezližepak by sa na to nepodwolil, pol luonu takowemu dolu se neda, než bude se mu limitowat ta prwšj robota, czo by zasluzil. Cangar pak gehu pol luonu od peczj wezme.

36. Kovacsovj, kterj bj hamor neb nakowadlu a tež giny riad pokazeny naprawowal, czo len na do položj, od každeho cenara geden rimskj zlatj sa mu zaplaty, od ocelowanga hamra d. 48, od porištya tehanga d. 48, od križou d. 24.

Na kterežto predepsane puncta a artikule wšeczky, aby daleg poradek statečznj, chwalihodnj a gak nam kdobremu, taktež panu dedicznemu, a czelemu orsagu k osehu služiczj medzj namj se zachowawal a konal, sdbrowolneg wule sweg, a nie prinudzenj, tie same puncta confirmugeme a nane pristawame, a gich bez wšelikeg excepty a contradicty mi zniže podepsanj wždiczkj zachowawatj a wedle gegich textu se spravowatj s potwrdzenim podepsanj mien našich swate se zawazugeme. Nakterežto teprw gedenkazdj zdobreg wule pristawšj, za tim buduczne niekterj z panou bratrou bi violowatj chtel, a nato se snažil, kdi by sa poradne mu panu cechmistrowj podmocznedal, takowi penes commissionem domini vice comitis cum evocatione unius

judlium in fl. H. no. 40. insuper cum expensis et fatigiis causatis, ma pokutowanj bit pod gednou quindenou hujus vigore mediante. Actum in generali congregatione nostra diebus ultimis Novembris Anno 1713 in allodio Lubonikiensi celebrata.

(Anno 1720 die 20 Februarij incorporatus predepsane articule in omnibus punctis et clausulis subscribigem.

Item die 18 X.-bris Anno	Andreas Frenyo m. p. L. S.
1722. incorporati	Gerjus Petrus m. p. L. S.
Coram me Stephano	Petrus Frenyo m. p. L. S.
Ján m. p. L. S.	Stephanus Sturman L. S.
Coram me Joanne Mitters-	× Georgius Barto
pacher oenopole Lube-	× Johanes Ganaj
nicensi m. p.	× Georgius Frenyo m. p. L. S.
Joannes Bartho ×	Petrus Jan L. S.
Sturman Andras m. p. L. S.	Salamon Clementis m. p.
Georgius Sturman m. p. L. S.	Michael Ganaj m. p. L. S.
	Georgius Hutka. ×)

(Uo. 17—23. l.)

3. A murányvölgyi vashámoros cég uriszék által megerősített cikkelyei

Jolsva, 1755. április 12.

Puncta seu constitutiones cehae stelliriorum dominii Muranyiensis

Sub decursu sedis dominalis excellentissimi ac illustrissimi domini comitis et equitatus generalis domini Andreae Kohary de Csabragh et Szittnya etc. (titulus) in castello Jolsvensi die 12ma mensis Aprilis 1755 celebratae.

Assumpta sunt certa puncta stelliriorum Vallis Muraniensis per eosdem huic sedi pro applacitatione aut modificatione Slavonico idiomate humillime praesentata et submissa, que seriatim discussa, taliter uti sequitur, salvo jure dominali ad ulteriorem suae excellentiae approbationem aut modificationem applacitantur et extradandae decernuntur. Et quidem

Primo. Ad anteventendam plurium in hac Valle Muraniensi existentium officinarum ferri cusoriarum desolationem, habita imprimis alti inelyti dominii interesse ratione, Chisnenses, Mnisanienses, Koprassianses et aliarum communitatum incolae, privati quidem sub poena quinquaginta baculorum, communitates vero in concreto sub mulcta 24 fl., ex quibus 24 fl. denuntianti una, cassae dominali autem duae tertialitates cedent, ac insuper iudices et alii principaliores sub eadem 50 baculorum poena toties quoties irremissibiliter iisdem infligenda et respective desumenda serio inhibentur, ne ligna aut carbones ad officinas vicini inelyti dominii Csetnekiensis vendere aut devehere praesumant, ut potius tales Muraniensibus stelliriis distrahere et administrare teneantur.

Secundo. Siquidem olim carbonarii unum currum carbonum ex ipsorum propriis lignis exustorum undecim cameraticos corbes in se continentem pro tredecim grossis advehere soliti et obligati fuissent, impraesentiarum vero pretio unius currus carbonum ad septemdecim grossos elevato vix septem vel

octo corbes continentes currus adveherent, aequitatis ratio exigeret, ut iidem carbonarii erga solitum jam ad 17 grossos elevatum pretium currus adminus 10 bonos corbes per dominium emensurandos in se continentes secundum subinsertam cum iisdem initam conventionem advehere et administrare sint obligati.

Tertio. De more consueto ceha stelliriorum quotannis tempore hyemali fine etiam ex eo convenire soleret, ut eadem occasione praehabita mutua cointelligentia quisque sibi de necessariis in officina operariis pro integro anno providere ac anticipando iisdem de mercede consueta eatenus se securum reddere possit, qui operarii statuto vernali tempore ad officinas pro laboribus comparando et aliquantum mercedis promerendo saepius ex post ebrietati, rixis et verberibus se dedunt, vel clancularie semet aliorum subducunt, aut citra scitum et annuentiam stellirii, cui semet praevie obstrinxerant, ad alium stellirium se se conferunt, taliterque officinas vacuas derelinquunt. Tai in casu attribuitur cehae stelliriorum magistro facultas, quatenus ejusmodi excessuosos aut temerarios desertores pro ratione et qualitate actuum comperta rei veritate compescere, coërcere et moderate mulctare priorique stellirio nulla legitima desertionis ratione assignata restituere ac insuper ad restitutionem priori stellirio causatarum expensarum aut damnorum stringere et compellere possit ac valeat. Quo hujusmodi satisfactionem impendere ac administrare negligente vel connivente aut praepostere eatenus procedente incumbet domino provisorio Jolsvensi contra talismodi excessuosos operarios animadvertere et querulanti stellirio condigne satisfacere. Nec alias licitum sit proprium annum stellirium deserere, quam cum praescripta et annuentia illius scriptoque eatenus sibi danda licentia seu dimissione, quem si alter stellirius non legitima dimissione reciperet et conduceret, praeter refusionem damni priori stellirio causati mulctam 12 fl. subire cogetur trifariam inter dominium, ceham et desertum stellirium repartendam.

Quarto. Idem plerumque evenit, dum laboratores ob negligentiam aut causatum damnum per stellirios corripuntur, iidem labores suos praepostere ac segnius aut majori cum defectu vel damno exercere et variis modis stellirios vexare aut damnificare solerent; hi et tales ut modalitate in praecedenti 3^{tio} puncto exposita compescantur et mulctentur, admittitur.

Quinto. Ratio etiam justi et aequi exigeret, ut dum culpa et negligentia operariorum, signanter: fabri aliorumque hicziar, czangar et huttnik nuncupatorum, ferrum non satis solidum ac defectuosum existit, ita ut iidem stellirii singulum centenarium cum 15 circiter grossorum de statuto pretio falcidia distrahere cogantur, iisdem quoque culposis operariis tali in casu nisi eatenus sufficientem rationem dederint, proportionata de mercede eorum fiat subtractio. Quodsi vero integra liquefactura, vulgo czanga, negligentia, incuria, ebrietate aut malitia operariorum destrueretur, talismodi damnum praeter malitiae poenam 40 baculorum quatuor Ung. fl. singulam czangam compensare obligabuntur.

Sexto. Ne autem operarii in ferventissimis laboribus, imprimis tempore messis, praeter scitum et annuentiam stelliriorum officinas derelinquant, incumbet cehae magistro eatenus invigilare et transgressores seu desertores ad continuandos labores compellere, renitentes vero pro re nata mulctare, ita tamen ne hujusmodi mulcta unius hebdomadae uniuscujusque mercedem excedat. Quo talismodi satisfactionem administrare nequeunte aut intermittente officii erit domini provisoris Jolsvensis eandem mulctam desumere

et hujusmodi desertores ad labores compellere aut etiam pro ratione proterviae ac renitentiae in corpore punire. Quod si vero.

Septimo. Iidem operarii officinales sive ad proprios labores sive vero alia quaecunque occurribilia negotia et occasiones, quales essent nuptiarum, exequiarum, nundinarum et id genus aliarum inevitabilium ac indispensabilium celebrationes ac executiones, cogerent semet conferre aut excurrere, id non nisi cum praescitu et indultu stellirii iisdem admittitur, ita tamen ut in locum sui alium expertum operarium interimaliter substituant; in casu contra-ventientiae praedeclaratis mulctis et coërcitionibus subjicientur.

Octavo. Illi quoque operarii, qui diebus Sabathi ad suas domus diverterent ac die Domini non nisi vesperi temulenti ad officinas redeundo negligenter aut defectuose praesertim fornacem liquefactoriam minus debite procurando aut necessariis accurate non invigilando operas officinales damnose ut plurimum ordirentur, praeter adaequatam refusionem damni poenam 40 baculorum iisdem per hajdones dominales infligendorum subibunt, a modo imposterum vero circa vel immediate post meridiem ad officinas sobrii venire et ibidem semet sistere obligabuntur.

Nono. Securitatis ac irreparabilium ex incendiis provenientes damnorum perversionis ratio exigeret, ne operarii, illi potissimum, qui remotius ab officinis habitant, omni die Dominica citra scitum et annuentiam stelliriorum domus suas excurrant, officinasque vacuas improvise relinquunt, qui si necessitate licet exigente absque licentia stellirii officinas vacuas nullo pro custodia relicto desererent et interea quodpiam infortunium sequeretur, id tanquam culpa ipsorum interventum in eosdem redundabit et per eosdem resartiendum veniet.

Decimo. Conveniens esset et id, ut operarii officinales in omnibus et singulis etiam circa ordinationem unius vel alterius pro laboribus ad hanc vel aliam officinam cehalibus determinationibus et dispositionibus semet accommodent, neque refractarios in eversionem aut labefactionem cehalium hactenus etiam observatarum salutarium ordinationum dominus provisor protegat et manuteneat ac hoc ipso cehae praejudicet.

Undecimo. Ratio denique boni ordinis exigit, ut operariorum in excessibus patrandis effrenis licentia compescatur. Attribuitur proinde facultas cehae, quatenus in minoribus (non tamen capitalibus) furtis circa officinas commissis deprehensos pro demerito punire aut mulctare ac omnimode in tales severe animadvertere possit; majoribus tamen furtis et quibusvis criminibus obnoxios ordinario dominali fiscali vel provisorio in tempore deferre obligabitur sub poena occultatoribus et protectoribus malefactorum secundum leges patriae dictanda.

Duodecimo. Cehae magistro vero reliqui stellirii et operarii subesse, eique obtemperare et dispositionibus illius bono publico utilibus et deservibilibus parere nolentes praedeclaratae animadversioni tanquam refractarii obnoxiiabuntur; adhibita etiam, si necessum fore videbitur, domini provisoris assistentia.

Decimo tertio. Eveniret etiam, ut operarii instrumenta officinalia sive ipsorum propria negligentia et incuria sive vero usu attrita de novo fabricent aut reparent ac pro tali ipsorum unius aut dimidii secundi diei insumpto labore 16 quandoque et 18 fl. expostulent. Cum autem articuli cehales pro singulo centenario infabricata aut reparata instrumenta insumpto unum Rh. fl. operariis solvendum statuunt, operarii quoque talismodi laboris sui articula-

riter statuta mercede contenti esse deberent. Antequam tamen partes eatenus determinationem dominalem expertae fuissent, taliter prout sequitur, sub decursu hujus sedis convenerunt et accordarunt. Et quidem

1 ^{mo} . Pro integri mallei ferruminatione habebunt	Ung. fl. 15,
ea tamen sub conditione, ut si intra spatium trium mensium corrumpatur, eundem laboratores gratis reparare teneantur.	
2 ^{do} . Pro ejusdem mallei cujusdam partis ab ferruminatione sub priori conditione	Ung. fl. 7.
3 ^{io} . Pro incude ex integro noviter confecta	Ung. fl. 3,,40 d.
4 ^{to} . Pro noviter confecta mallei axi, vulgo elza	Ung. fl. 6.
5 ^{to} . Pro ferruminatione ejusdem axis	Ung. fl. 2.
6 ^{to} . Pro integri mallei solidatione seu chalybatione	„48 d.
7 ^{mo} . Pro ejusdem mallei mediae partis chalybatione	„24 d.
8 ^{vo} . Pro circuli manubrium mallei cingentis ex novo confectione	„60 d.
Minorem circulum ita et eorundeni ferruminationem gratis conficient et praestabunt.	
9 ^{no} . A cardinibus unius centenarii	Ung. fl. 1.
A minoribus unius quadrantis	„18 d.
10 ^{mo} . A confectione novae formae	Ung. fl. 1,,50 d.
A ferruminatione formae	„48 d.
11 ^{mo} . A nova sede incudis	Ung. fl. 18.
A ferruminatione ejusdem in aliqua particula Tubam pro follibus ita et sua instrumenta fabrilia gratis conficere et reparare tenebuntur.	„36 d.
12 ^{mo} . Pro inductione vero lignei manubrii in malleum habebunt	„48 d.

Quae universa instrumenta officinalia sub tempus cessationis laborum officinalium in bono et pro usibus commodo statu sub poena amissionis restantis sibi ultimae laborum mercedis relinquere obligabuntur. Qualis obligatio de reliquis etiam officinalibus laboratoribus in ordine ad suae cujusque functioni deservientia instrumenta intelligenda. Coeterum molitores et eorum sodales occasione etiam aliorum praespecificatorum laborum suorum se ipsos intertenere obligabuntur, non denegato ipsis per stellirios non nunquam pro refectione pro beneplacito attamen potu.

Decimo quarto. Praejudiciosum praeterea esset, quod incolae possessionum signanter Hosszu-Réthienses, Muranyallyenses etc. stellirios in ducendis per territoria eorum ad loca carbonum exustoria in sylvis etiam dominalibus habita viis impedire ad beneficio liberae per transennam pascuationis pecorum in communibus talium possessionum pascuis excludere pertinaciter prae-

sumant, cum alias viae et pascuationis beneficio destituti prout de materialibus officinis providere, ita easdem cultivare nequirent. Sub gravi animadversione insinuandum veniet talium communitatum incolis, ne stellirios sive a ducendis ad loca carbonaria viis, sive pascuationibus citra tamen illationem damni exercendis arceant.

Decimo quinto. Cum magno sane stelliriorum detrimento fieret et id, quod domini plebani seu locorum parochi diebus feriatis operarum in officinis continuationem contra praxim alibi ac in vicinis quoque inclytis dominiis Csetnekiensi et Kraszna-Horkensi observari solitam sistant et inhibeant, unde crebro contingeret, ut complura materialia inaniter consumantur aut certe coeptus labor notabili cum damno stelliriorum destruat, iidemque ad ferenda inclyti domini et inclyti comitatus onera inhabiliores reddantur. Ipsi tamen domini plebani pro hujusmodi licentia obtingentes sibi a singula fornace (antecedenter quidem hebdomadatim, ubi labor imperrupte continuabatur, non nisi unum canthum ferri) nunc vero jam centum canthos ferri irremissibiliter exigere et levare solerent. Antequam tamen eatenus aliud remedium ex parte suae excellentiae qua jus patronatus habentis adinveniat et ponatur, requirendus veniet reverendissimus dominus vice-archi-diaconus, quatenus certam eatenus dispositionem faciat et hujusmodi exactionem ferri ad statum pristinum reducat.

Decimo sexto. Id quoque conveniens esse censeretur, ut dominus provisor Jolsvensis accedente suae excellentiae gratioso assensu stelliriis pro ferro dominali in Januario consuetam pecuniam anticipet.

Extradatum ex sede dominali, anno, die locoque supranotatis celebrata.

(Csehszlovákia. Radványi állami mezőgazdasági levéltár. Koháry-Coburg család szentantali levéltára. I. rész, 5664. sz.)

Közli: HECKENAST GUSZTÁV

Műhely- és hűta-leltárak a XVII. századi Rákóczi-uradalmakból

A magyarországi középkori ipari technika színvonalának megállapításához elengedhetetlen feltétel a szerszámkészlet ismerete. Az európai ipari technika hatalmas újkori fejlődésének egyik fontos alapja a kézműves szerszámoknak a középkorban végbement specializálódása. Végeredményben a középkori céhes kézművesség szerszámai kerültek fel az ipari forradalom korában a munkagépekre, s ezekből fejlődtek ki a modern gépek leglényegesebb alkatrészei. A szerszámkészlet differenciálódása nemcsak az anyag egyre finomabb megmunkálásának, hanem a társadalmi munkamegosztás fejlődésének a jele is. A kisiparból a nagyiparba való átmenet alapvető feltétele, hogy az egyéni ügyesség technikai vívmányai valamiképpen széles körben átadhatók legyenek, egyedi készségből általános képességgé váljanak. Az európai céhes kézművesek évszázadokon át felhalmozódott egyéni tapasztalatai, ügyeskedései objektiválódtak és váltak közkinccsé a differenciálódó szerszámokban. A falusi ezermesterek sokszor megcsodált ügyessége, ahogyan egy szál bicskával az anyag végtelenül finom megmunkálását képesek elvégezni, mindig csak az egyénhez kötött kuriózum marad. Ilyen egyéni ügyeskedés volt kezdetben minden ipari munka, s az európai technika betöréséig az ázsiai nagy kultúrák ipari technikájára is túlnyomó részben a viszonylag kevés szerszámmal élő egyéni készség volt a jellemző. A magyarországi ipari technika többkevesebb elmaradással az európai fejlődés részese volt. A középkori kézműves szerszámkészlet alapos ismerete és összehasonlítása fogja eldönteni, hogy milyen mértékben és milyen ütemben tudott a magyarországi céhes ipar az általános európai fejlődéssel lépést tartani. Ennek a kérdésnek az eldöntése jelentősen hozzá fog járulni polgári átalakulásunk gazdasági feltételeinek tisztázásához. Ezideig történet-irodalmunk csak szórványosan foglalkozott ezzel a problémával. A kutatást ezért anyagközléssel kell elkezdni, mert így nemcsak a figyelmet hívjuk fel egy megoldatlan, fontos feladatra, hanem széles körben, főként a levéltári kutatásban akadályozott technikai szakemberek számára hozzáférhetővé tesszük a forrásoknak legalább egy részét. Ezt a célt kívánja szolgálni az alábbi közlemény, mely a Rákóczi-uradalmak műhelyeinek szerszámkészletéről ad képet az egykorú leltárak alapján. Ezek az uradalmi műhelyek többnyire javítási és karbantartási feladatokat láttak el, és (az üveghűta kivételével) nem dolgoztak piacra. A mesteremberek rendszerint éves szerződéssel alkalmazott, elsősorban az uradalom mezővárosaiból berendelt kézművesek voltak. A műhelyek szerszámkészletei tehát nem a korszak ipari technikájának legmagasabb, hanem átlagos színvonalát képviselik, ezért — a hasonló természetű, igen bő forrásanyaggal kiegészítve — megbízható tájékozódást nyújtanak a XVII. századi magyarországi ipar technikai színvonaláról. A szövegeket nyelvészeti érdekességük miatt betűhíven közöljük, a nagybetűk és a központozás használatát kivéve.

1. *A zborói kastély kovácsműhelyének leltára 1634-ből*

Egy uy fuuo, egy eöreg h üleő vas, egy szegh feizeő vas, egy sin szegh feizeő vas, egy teőkeben uas uagó egy, egy szaruas üleő vas, ket vas peőreöly, egy uas lyukaszo, egy vas vago, ket hituan vas fogo, egy tüz sepreő, egy hegyes uas tüz szurkáló, egy pessely patkolashoz való.

(A makovicai uradalom 1634. évi inventáriumából. Országos Levéltár, U. et C. 21/3. 18. p.)

2. *A zborói kastély kovácsműhelyének leltára 1641-ből*

Vagyon egy o furo, egy eöreg h wleő vas, egy szeög feizeő vas, egy sin szegh feizeő vas, egy tőkeben vas vago, egy szaruas wleő vas, kétt pöröly, kalapacz no. 5, fogo vagyon harom, egy hegyes vas tüz turkalo, egy spargalo, egy pessely patkolashoz való.

(A makovicai uradalom 1641. évi inventáriumából. Országos Levéltár, U. et C. 21/6. 8/b. p.)

3. *A munkácsi vár kovácsműhelyének leltára 1638-ból*

Ülő vas no. 1, szarvas ülő no. 1, fuvó no. 1, pöröly no. 1, eőlől ütő pöröly no. 1, fel kez verő no. 1, konya verő no. 2, nyeles vago no. 1, lyukaszo vas no. 1, sparingh no. 4, fogo no. 4, koh nyars no. 1, koh legező no. 1, fejsze fokozo no. 1, pessely no. 1, agyu kerekhez való fogo no. 1.

(A munkácsi uradalom 1638. évi inventáriumából. Országos Levéltár, U. et C. 152/9. 11/a. p.)

4. *A munkácsi vár lakatosműhelyének leltára 1638-ból*

Fűrész no. 1, üllő vas no. 1, reszelő no. 9, sotu reszelo no. 2, szarvas ülő no. 1, kusu vas no. 1, fuvo no. 1, görbe kusu no. 1, pöröly no. 2, pank veső no. 2, sztraf tabla no. 1, szegh feizeő no. 1, far sutu no. 5, tekerő vas no. 1, egy hitvan onozo no. 1, fogo vagyon no. 1, koh legezo seprű no. 1, koh nyars no. 1, nyeles vago no. 1.

(Uo. 8/b. p.)

5. *A munkácsi vár kovácsműhelyének leltára 1645-ből*

Kovác mő helj ajtaja sarkas, pantos, kilinczes. Egy eörögh fuvo, eörögh eőlő, szarvas mas eőlő, sink szék feizeő no. 1, konyars vas no. 1, egy eörögh verő, fel kez verő 1, konyü verő 2, fokozo vas 1, vago vas 1, lyukaszo 2, agyu keregh vasazni való eörögh fogo no. 1, vas fogo 3, sparingh 4, tőkebe vago 1, patkolo lada 1, kerem farago 1, patko verő 1, kerem vago 1, szegh ellenző no. 1. Ezen kovacz mihelyen belől kovác haz.

(A munkácsi uradalom 1645. évi inventáriumából. Országos Levéltár, Kamarai lt. Archivum familiae Rákóczi f. B. 1608. no. 308.)

6. *A munkácsi vár lakatosműhelyének leltára 1645-ből*

Lakatos miű hely rosz, hitvan. Ajtaja paraszt sark vasas, kilinczes. Egy eörögh eölő vas, egy eörögh kett fél kez verő, kett fogo, egy konyars, egy kolegjezeő, heven valo hasito vago, 1, tukeben valo vago 1, vas perselj lugazto no. 1, egy onozo sisak, egy eorogh furo. Ezen miű helj beleóll miveleő hazaczka rosz, hitvan, ajtaja paraszt sark vasas, kilinczes. Eöregh paraszt ablaka. Egy paraszt belől futo hitvan kemencze. Egy darab paraszt fogas. Fel szarvas eölő no. 1, eörögh suto no. 2, kett fel kéz kuscő, sroff no. 5, szegh fejezeő no. 4, vago 6, ljukazto 10, reszelő vago 1, pant verő negy, lapos reszeleő no. 13, gömbelik reszeleő no. 3, egy far suto tekerő vas, egy sik reszelő, vago on egy darab, fel kez fűrész no. 1, egy paljerozo aczel, pleh meteljo ollo no. 1, kulcz igazito no. 6, kett tekerő puska aczel kulcz no. 2, egy pok reszeleő, forma furo no. 4.

(Uo.)

7. *A sárospataki vár kovácsműhelyének leltára 1639-ből*

Kovacz mihely, mellyen vagon egy reghi rosz fel szer aito, sarkas, heuederes, kulczauaal edgiüt no. 1, nígy peörol no. 4, ket elő ütő no. 2, tizenket vago no. 12, huszon öt liukazto vago no. 25, fel kez verő nígy no. 4, oldal ütő egy no. 1, nígy palaszka verő no. 4, tizenket fogo no. 12, tizen niolez spalingh no. 18, het szögh fejezeő no. 7, ket öregh ülő vas teőkestül no. 2, egj öregh fuuo kohostol no. 1, egy koh nyars no. 1, egy vas kalan no. 1, szinn szeögh fejezeő kettő no. 2, pleh szeögh fejezeő egy no. 1, ket fogo vas no. 2, egy viseő no. 1, tengely vasazni való karika nígy no. 4, nyolez liukaszo karika no. 8, egj algiuhoz valo furonak az uighe no. 1, diribba ualo verő es liukaszo el romladozot tizenkettő, no. 12, ket furdancz no. 2, harom liukaszo no. 3, harom rab vago no. 3, egy öregh zeögh fejezeő no. 1, egj le erezteő tabla reteziuel, sarkauaal no. 1, ket szaruas ülő, no. 2, egy öreg karika hajto fel agu szarvas ülő no. 1, egy par vederre valo, az edgik veder vas abronczostul no. 1, agiu kerek agiara ualo nígy öregh karika, no. 4. Ezen mihely melljet egj sendelyezes alat liuő szennek ualó szin no. 1, egy vas gereblye no. 1, egy köszeörű kú vas hajtojauaal no. 1, egy keues dirib darab vas, egy reszelő no. 1, teőkeben ualo vago harom no. 3.

(A sárospataki uradalom 1639. évi inventáriumából. Országos Levéltár, U. ét C. 41/1. 15/a—b. p.)

8. *A sárospataki vár lakatosműhelyének leltára 1639-ből*

Lakatos műhely, mellyen van egy fel szer sarkas, retezes ajto lakattjáual no. 1. Ezen műhelyen van ket ket fele nilo sarkas heuederes ablak deszka no. 2, egy pant szek no. 1, mellyen vagon ket sotu kulczostul le szegezue no. 2, liukaszo harom no. 3, vago kettő no. 2, egy szeögh fejezeő no. 1, egy öregh rezedeő no. 1, egy öregh fuuo no. 1, az kohon egy fogo no. 1, egy koh legjezeő no. 1, egy koh niars no. 1, egy vago az teőken no. 1, egy nyeles liukaszo no. 1, ket spalingh no. 1 (!), egy hegyes ar no. 1, egy gömböliu reszelő no. 1, ket szing vas no. 2, egy fel rud vas no. 1, egj sik alias kocz haito a teokeben no. 1, egy ülő vas no. 1, egy stroffolo vas no. 1.

(Uo. 16/b. p.)

9. A fogarasi vár lakatosműhelyének leltára 1656-ból

Vagyon egy keő kemény allia tűzellő hely, az holot az varbeli lakatos szokot dolgozni. Ibidem fa szegen allo 3 deszka polcz, az tűzellő helljen vagyon egy eoregh vas pöröli, egy felkezre valo pöröli, egy fogo, egy vas vago, egy konia verő, egy tőkeben egy eoregh szarvas ülő, egy eoregh fuvo hoza valo pertinentiaival együth, labitojaval. Ezen pitvarbol nilik az varbeli lakatos hazara job kezre egy vas sarkos, panthos, kilinczes, forditos, vas bevonojaval, ütőközőjével együth valo felszer ayto. Ezen az hazon vagyon 2 ablak, egyik üvegh, másik lantornas ablak raita. Vagyon az hazban egy parazt kalihas kemencze, kinek az eleje faragott keő. Ibidem egy parazt nioszollia, egy parazt asztal fiastol. Ibidem vagyon az lakatosnak egy mivelő asztala, melljen vagyon várhoz valo mi szerszám modo sequenti: kett eöregh vas sutu kolcaival edgyüth, 4 eoregh reszelő, közepső raspoli no. 8, aprob szer no. 3, egy sroph tabla, egy kis kalapacz, ket vago, 2 lyukazto, egy kezben valo kis sutu, egy patkolo vas, öt nito vas, puska formahoz valo furu no. 6, egy pok reszellő, kolcz igazitto no. 6, egy ket szaruu kis ülő, fark sutu tekerő no. 1, parazt fogas no. 1.

(A fogarasi uradalom 1656. évi inventáriumából. Országos Levéltár. U. et C. 14/50. 4/b. p.)

10. A fogarasi vár kovácsműhelyéhez tartozó szerszámok jegyzéke 1632-ből

Kovaczy műhelihez ualo szerszam.

Egj eöregh wleő, egj szaruas wleő, egj peőrely, egj eöregh vereő, ket fel kezzel wteő vereő, ket eöregh fogo, egj sin szegh fejező, egy patko szegh fejező, egy szaklia vas.

(A fogarasi vár 1632. évi inventáriumából. Országos Levéltár. U. et C. 14/39.)

11. A porumbáki uradalom üveghutájának leltára 1648-ból

Wueg czwr.

Az felső porumbáki hataron alol az falun vagion egy wueg czwr, boronafakbol fel rott, nehól tapazos, de rosszul, sendely heazattia meg' liukadozot ugyan, de meg' valameddigh tart. Az edgjik szeghletinek borona fai megh bomlottak teőb helienis az mint az tiszték referallyak, ugian az wveghesek bontottak megh negj darab helt. Az ket veghin ket hitvan fa sarkon forgo fel szer ayto, ket kemencze benne, az egjik wuegh olvaszto, mivelő, negen művelhetnek körwllötte. Az kemenczenek semmi heia ninczen, az mint magok az wueghesek mongjak. Az másik kemencze frita eghető, ezis io. Vagion az wvegh kemenczehez egj eoregh frita merő vas kalan, egj orehg szen vono vas horogh, egj hosszu wugh (!) vono horog, egj vas rud, egj mivelő spil vas eoregh, cot aprob mivelő spil vas, spentel vas no. 3, terd vas no. 3, barsvilla no. 4, sipvas no. 5, ewvegh cifrazo raspoly no. 2, wugh (!) metelő ollo no 5, egj kis cző egenghető wló, ahozvalo kalapaczaval, egj kis rez wugh (!) forma, egj eoregh ket reszben allo gherezdes rez forma, három sip tarto horogh vas. Az kemenczeben hat fazek materia, az olah wvegeseke, az negből mostis mivelnek, az ketteiben penigh materiát szoktak olvasztani. Vagyon az czwrben

egy hitvan negj czöveken allo asztal, körwlotte ket pad szék, egj tölgy fa szek, ezen az nemeth wuegesek mwelnek. Wuegh palaszka fa formak no. 17. földből czinalt wvegh forma eoregh s apro no. 18, ket mivelő valu, mindeniken egj egj vas mivelő villa hozza valo ket vas lapattal es ket wvegh mecző olloval. Egj targonca, egj föld tarto lada wres, mellette brassai föld egj rakasban, ket hammu tarto eoregh bik fa valu, egjikben egj keves frita vekony. Egj kadban hammu cubuli no. 4. Egj kő törő kwlw.

Az czwrnek egjik szegheleti deszkaval be czinalva, melyben az wvegheket tartyak. Nyilik ra egj fa sarkon forgo fel szer ayto, egj vas retesz feivel, hozza valo lakattal, kolczaval. Vagjon benne ket wvegh tarto polcz. Vagjon benne gherezdes wvegh palaszka no. wvegh fwles kanczo no. , apro wvegh füles korso no. , fejer sima wvegh pohar no. , mikor behozzak akkor megh szamlalhatni, mostis az mit mivelnek.* Vagion rajta kwleomb kwleomb forma holmi apro wuegh palaczka. Egj sutu czinalo czifra kerek, idegh iar rayta, ket vas karika, egj vas tenghely benne, az nemet wvegheseke, egj vas kerek forditto, egj satu [javítva „sutu”-ból] czinalo vas nag agas, mellyen az cziga forogh. Egj kis vas kalan, ket harapofogo, ket forraszto vas.

Ittem az wvegh polcz mellet egj kis onnozo kemencze, ket reszben allo, az felső reszen eot apro vas pantoczka. Töb szer szamokis vadnak az sutu czinalashoz, de az nemet wvegheseke. Az kamara oldalan egj kis wvegh ablak. Egj fenjő valu, melyben az kerek forogh.** Az wuegh czwrnek felső veghen valo ayton kijüuen, megen fel az czwr heiaara ket öregh gherendara czinalt rosza fa gradicz, az czwr heian nyolcz fenyő deszka. Nyolcz szeker twzre valo fa.

Vagjon az czwr mellett egj sendelyes, boronabol rot kő törő malom hazacska, benne ket nyilra czinalt viz kereke, ahozvalo silipievel, kwlwíeivel, ket vasas nyilaval. Az viz kerek gherendelyenek mind ket veghi vas karikas, czapos.

Egj kő szitalo fwresz deszkabol ket reszben czinalt tekenő, lehet benne egj köből rostalt kő. Egj rosza bőr rosta szita forma, ket hammu szitalo szita. Az kő malom kwrwl levő jo czatornak megh el tartanak, az kerekis alkalmas.

Az wvegh czwr körwl vagjon kertelve, tamaszos, leszas, io, cziak be kel fedni, tavaly czinaltak. Az kertnek ket veghin uy fa sarkokon iaro leveles kapu.

(A porumbáki uradalom 1648. évi inventáriumából. Országos Levéltár, Kolozsmonostori konvent lt. f. 26. 18/b—19/b. p.)

Közli: MAKKAI LÁSZLÓ

* Az összeíró a számok helyét üresen hagyta, a mondatot utólag kihúzta.

** A mondat utólag kihúzva.

Egy XVII. századi festő receptgyűjtemény

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 09/1504 szám alatti Ein sehr nutzbarer Unterricht stb. című kéziratának függeléke („ein Anhang [zu wissen, wie man Zeug] und andere Szachen färben khan etc.”) hét festő és két kikészítőreceptet tartalmaz. A kézirat e része nemcsak technikatörténeti szempontból tanulságos, hanem datálása is érdekes problémát képez. Rövidsége alkalmassá teszi arra, hogy teljes terjedelemben közöljük, és így tegyük meg észrevételeinket.

„Folget ein Anhang
Zu wissen, wie man Zeug, und
andere Szachen färben khan, und zwar
Rossen, farb zu färben

Nimb wilden Saffran, wasche ihn aus 2 i frischen wässern, aber fliessenden wässern, oder sonsten waichen wasser, mach ein gute scharffe laugen, aus Puechener aschen und waiche den wilden saffran in die Laugen, und lass ihn etlich stund darin liegen, die laugen muss aber rein seyn, hernach schitt ein wenig von selbiger Laugen in ein waidling, und wasch was du färben wilt, daraus biss 6. oder 7. mahl ie öfter ie besser, hernach lass es in der luft truckhen werden. Hirbey ist aber (zu) merckhen, was schon zuvor eine farb gehabt hat nimbt die farb nicht an, dan es muss neu seyn.

Sch(w)effel = gelb und Citronengelb zufärben
Schöll von dem Holler-Baum die obere Rindten herunter, nimb hernach die gelbe Rindten und lasse es tag und nacht in ein weichen fliessenden Wasser waichhen, hernach seze es über ein lindes Feuer, und lass es ein par Sud aufthuen dass es aber nit übergeheth, hernach thue darein was du färben wilt und lass es wider einen Sud aufthuen, und rühr es umb, hernach thue es von feuer und druckhe solches zue, und lass wider tag und nacht stehen, nach disem thue es heraus und lasse es truckhen werden. Wilst du es aber Citronengelb haben, so musst du es 2 od 3 mahl sieden und

truckhen lassen werden und wenn es aber dunckhl solt werden, mach es mit einer lang und ie länger alss es sied, ie dunckhler wird es.

Veigl Blau zu färben

Nimb einen Puechen aschen, fäe (?) ihn, mach ein laugen nimb eine blu Presill, so du es dunckelblau wilst haben, so waiche es in Urin, wenn du es aber ordinari wilst haben so weiche es in ein kaltes Wasser, seze es auf ein herdt stadt von . . ., dass ein wenig warm daran gehet, hernach thue es in die laug und lass es sieden und wan es sied, so würf im alaun darein, und was du färben willst, würf darein und rühre es stets dass es sich nit anbrenne, hernach thue es von dem feuer und lass es mit sambt der lang kalt werden, hernach schwaib (?) solches in kaltes wasser aus und lass es truckhen werden.

Oliven, farb zu färben

Nimb die helffte röthe und die helffte blaue Presill und so du von seiden oder Zwirn, etwas färben willst so waich es in kalten wasser ein und sied es auch in laugen und thue ein wenig allaun darein, und muss gemacht werden wie vorgemalt bey vaiglblau zu färben. Wilst du aber rot färben so nimb die rothe Presill allein.

Graue farb zu färben

Nimb Nusshöbel, dörre es und zerstoss es klein, nimb von Buechen aschen eine laug und thue es darein und lass es waikchen biss dass sye waig werden, hernach thue es in ein säckhl, und sied es in der laug und färb wie vorgemalt.

Sonnenfarb zu färben

Nimb orlion waiche solchen eine ganze nacht in der laug und färb wie oben gemalt und wen es hell sonnenfarb solt seyn, so waidche ihm zue, wilst du aber Züegl-Roth haben, so nimb ein wenig rothe Presil darzue.

Ponsson farb

Nimb Alkermes kern und zerstoss solche klein, und nimb ein Dainan (Dainau?) wasser und seihe es, dass es schen clar ist hernach waidche die zerstossene Kern darein und lass es etliche tåg waidchen, hernach schitt es mit sambt dem Wasser in ein neuen hafen und lass es sieden und nimb ein messerspiz voll zerstossenen Weinstein und thue in darein und was du färben willst thue auch hinein,

und rüre es alleweil, dass das unter oben khombt hernach lass es kalt werden, und schwib (?) es^a in frischen wasser einmahlaus un henge es auf auch henge ein tuch darüber und lass es truckchen werden.

Wie man den Glantz gibt

Nimb Pärpämentschnitze wasche es sauber aus, sied es her nach in wasser auf einen gbinden aschen und rühre es allzeit hernach seihe es durch ein tuch und weil es noch warmb ist, nimb ein schwamme, bestreich den Zeug auf der obichten seiten damit, hernach lass ihn halbtruckchen werden, nach dissin leg ihn in die Roll oder press, bis dass er gar truckchen ist.

Dem Zeug wasser zu geben

Nimb ein küche Zügger, weissen Gumi, dragant, waidche es in Wasser bis es zergangen ist, hernach wieder und wan es gesotten ist, so seihe es und thue es in ein pergament. . . . schitten und was du gewässert wilt haben dunckehe völlig darein und lass es abrinnen, und hatte truckchnen hernach in die Roll und rolle es und solches ganz truckchen ist.”

Az eléggé nehezen olvasható kézirat kétségkívül házi használatra készült, legfeljebb egy kis festőmester receptgyűjteménye volt. Utóbbi feltételezés ellen szól, hogy a füzet első része folttisztítással foglalkozik, és hogy a receptek erősen korrumpáltak, hiányosak. Már az ókori és koraközépkori festőreceptek is jóval gondosabban és részletesebben rögzítik a tennivalókat. Emellett olyan naív előírásokat is tartalmaz, amelyek a gyakorlott iparos számára feleslegsek. („Hirbey ist aber [zu] merckhen, was schon zuvor ein farb gehabt hat nimbt die farb nicht an, dan es muss neu seyn”).

Nyelvének tanúsága szerint a dél-német területről származott, bár magyarországi német telepesektől is eredhet. Lehetséges dunamenti városban való keletkezése is, mert a *Ponson* festőreceptben előforduló „Dainan-Dainau wasser” kifejezés egyik olvasási változata értelmes megoldásként kínálkozik, hiszen a víz megszűréséről külön gondoskodni kell („. . . seihe es, dass es schen clar ist. . .”).

Egy fokkal nehezebb a receptek keletkezésének közelebbi időpontját kideríteni. A könyvtári kartoték szerint XVIII. századi a kézirat. A nyelv nem nyújt különösebb támpontot, az írás duktusa a XVII. század második és a XVIII. század első felében általános, sőt helyenként később is felbukkan. Ezért a receptek érdemi tartalmát vettük behatóbb vizsgálat alá.

Az említett festőanyagok és eljárások egy része ókori eredetű. A sáfrány, a diófa kérge és gyümölcsének héja, az orleans (ezen a Bixaorellanát és Rhamnus infectorius h.-t egymással összecserélve értették) az ókori szerzőknek a Papyrus Holmiensistől Pliniusig állandó témái, de sokkal korábbi mezopotámiai és egyiptomi használatuk is bizonyított. Hasonlóan ősi a timsónak

és borkőnek pácként való alkalmazása.¹ A receptek középkori rétegéhez tartozik a kékfa és a kermesz, mert egyértelműen kermesz bogyókról és nem tetvekről esik szó; utóbbiak már sumér és akkád forrásokból ismeretesek.² Végül újabb és a pontosabb datálás szempontjából érdekes eljárásokat tartalmaz a receptgyűjtemény.

Így a *sáfrány* bükkhamulúgos pácfestése igen kései és Közép-Európára korlátozó gyakorlatot képez. Az ókor óta általános sárga színezések alkalmazásánál,³ de a carthaminoldatból nyert rózsaszín árnyalat új Európában,⁴ sőt az iparban csak 1800 után válik használatossá, természetesen már szódával.⁵ A *kékfának* vizelettel kombinált alkalmazása a XVIII. században általában átadta már a helyét a rézszulfátos pácolásnak; ez az adat is a kéziratnak a század elejére vagy a XVII. századra való datálását indokolja.⁶ Festőbuzérnak vagy vörös berzsenynek és kékfának elegyítése ibolyaszín elérésére kézenfekvő és elterjedt gyakorlat. Hasonlóképpen nem lehet közelebbi támpontot nyerni a diófaorgács és orléans említéséből, bár az előző — a bodzaháncshoz hasonlóan — nyilvánvalóan helyi, népi eredetű. Érdekes, hogy a dióhéjat és levelet egészen általános festőnyersanyagnak tekinthetjük, a fatörzset e recepten kívül csak Plinius említi meg.

Az előforduló két appreturarecept a legkorábbi ilyen természetű pamut- vagy lenkikészítési előírásokhoz tartozik, amelyeket ismerünk. Különösen érdekes a második, mert ha a későbbi szóhasználatot vesszük alapul a „Wasser geben” kifejezés a moirozásnak felel meg.⁷

Feldhaus igen megbízható Lexikonja azt állítja, hogy a moiré kb. 1700 körül tűnt fel Angliában.⁸ Nem vitás, hogy onnan terjedt el, de kéziratunk szempontjából a keletkezés időpontja túl késői lenne. Sikerült megállapítanunk, hogy a moiré már Samuel Pepys híres naplójában is szerepel, mégpedig 1660 és 1667 között hét alkalommal. Egyízben kifejezetten ezt írja: „... all world wears moyré...”⁹ Így már elképzelhető, hogy a század vége felé népies recept tárgyát képezte pl. Ausztriában. A kéziratban említett „roll” primitív kalandert, a háztartásokban ma is használatos mángorlót jelenti. A „dragant” csak a XVII. század második felétől vált használatossá.

Ha mindent összevetve azt a kérdést vetjük fel: mi lehetett a közvetlen forrása receptgyűjteményünknek, érdekes, de egyszerű megoldás kínálkozik. A középkor vége óta kifejlődött a háztartási és gazdálkodási enciklo-

¹ *Forbes*: Studies in Ancient Technology. IV. 132 ff. o.

² Alkermes (*Phytolacca decandra*) ebben az időben élelmiszerek és textiliák festésére háztartásokban használatos volt.

³ *Singer—Holmyard—Hall*: A History of Technology. II. 366. o. *Forbes*: i. m. 121. o.

⁴ *Hübner*: Natur-Kunst-Berg-Handwerk- und Handlungslexikon stb. Hamburg 1741. 2. kiadása nem említi. Egy korai magyar nyelvű mű, *Gergelyfi A. Technológiája* (Pozsony, 1809) már felsorolja a piros színezékek között (109. o.).

⁵ *Keess*: Darstellung des Fabriks- und Gewerbewesens. 1819.

⁶ Nem kétséges viszont, hogy eldugott vidékeken urinnak pácként való felhasználása még e században is előfordul (*Ciba-Rundschau* 37, 1392 p. Kalábriából).

⁷ Az angol nyelv is ezt a szóképet ismeri. A *Moiré* az Oxford Dictionary szerint „... a kind of watered mohaire ... textile fabric to which a watered appearance is giving by calendering...”

⁸ *F. M. Feldhaus*: Die Technik der Vorzeit stb. (Leipzig, 1914) 716. o.

⁹ *English*: References to the fashion fabrics in the diary of Samuel Pepys (*Journal of the Textile Institute*, 1949., I., 32. o.).

pédiák egy fajtája (németül Hausbuch), amely a XVII. század végén óriási, olykor több ezer oldalas változataiban bőségesen nyújtott mezőgazdasági, orvosi és közigazgatási ismeretek mellett technológiai előírásokat. Stílusban, nyelvjárásban és helyesírásban legközelebb a morva Andreas Gloreznek Regensburgban 1699/1700-ban megjelent Vollständige Hauss- und Land-Bibliothec c. műve áll. Az ezeroldalas mű harmadik részéből az analógia kedvéért alábbiakban adunk néhány részletet :

„Frische Pressilgen zu machen

Nimm Buechen-Aschen/oder Weydaschen stelle eine Laugen an und machs ein wenig lau thue dann das Holz darein und thue ein wenig Allaun darzu und temperirs nach deinem Willen.

Röslein-Farb zu machen.

Nimm Pressilgen Holz ein oder zwey Loth schabe es gar klein und nimm Eichen Buechen oder Weydaschen mache eine Laugen darvon giesse sie dass sie lauter werde wärms ein wenig und thu es inein verglasstes Geschirn wans Warm ist so thu das Holtz darein drucks wohlnieder so ziehet die Lauge die Farb ansich nimm dann den vierdten Theil Alaun stoss ihn klein rühre es untereinander und seihe es durch ein Tuch in ein rein Geschirn lass stehen über Nacht. . .”

„Schön gelb zu färben

Nimm Goldfarb-Spähn von denen wilden Aepfelkernen weichs eine Nacht durch in Laugen sieds wohl und wann sie gesotten so thue klein gestossenen Alaun darein stoss das Tuch darein und winds ein wenig aus lass trucken werden : jedoch ausser der Sonnen.”

Figyelemreméltó az is, hogy ezekben a háztartási tanácsadóknak a folt-tisztítási receptek sorrendben meg szokták előzni a festőrecepteket, mint kéziratunk esetében.

Összefoglalóan bizonyítottanak tekinthetjük, hogy egy 1700 körüli, háztartási célokat szolgáló, a Habsburg-monarchia területéről származó receptgyűjteménnyel van dolgunk, amely ősi eljárások mellett néhány korszerű újítást is magába foglalt.

Közli : ENDREI WALTER és HAJNAL LÁSZLÓNÉ

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ И ТЕХНИКИ. МОСКВА 1—5. 1956—57 (A TERMÉSZETTUDOMÁNY ÉS TECHNIKA TÖRTÉNETÉNEK KÉRDÉSEI)

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Természettudományi és Technikatörténeti Intézete érdekes és tanulságos dolgozatokban, jelentésekben gazdag folyóiratot ad ki. A marxista politikai gazdaságtan ismerete felfegyverezte a történészeket az egyes gazdasági és társadalmi formációkon belül ható általános gazdasági törvényszerűségek ismeretével, ahhoz azonban, hogy a történész mind az általános társadalmi és gazdasági törvényszerűségek, mind az általános társadalmi mozgástörvények egyedi sajátos megjelenési formáit mélyebben megérthesse, szükséges a technika, a természettudomány történetének behatóbb tanulmányozása. A technika a termelőerők egyik alkotóeleme, ezért a technika fejlődése befolyásolja a termelőerők fejlődését, elősegíti az újabb és újabb munkaszervezeti formák kialakítását is. Ezért igen lényeges a technika és a természettudomány fejlődésének történeti korok szerinti figyelemmel kísérése, mint olyan jelenségnek, amely egyik tényezője a termelőerők és termelési viszonyok átalakulásának. „A Természettudomány és Technika Történetének kérdései” c. folyóirat a történetkutatók hasznos segítőtársa, szovjet kollégáink jó szolgálatot tettek a külföldi kutatóknak is ennek a folyóiratnak a megindításával.

Az idézett folyóirat 1. száma szerkesztőségi előszava szerint a folyóirat a természettudomány és a technika történetének általános problémáival, a megjelölt tudományok egyes részeinek a történetével foglalkozik. A folyóirat egyes számait közlemények, dokumentum-publikációk, kritika és bibliográfia, valamint a tudományos élet krónikája gazdagítja.

Az 1. számban az olvasó megismerkedik Ciu Vej-Csan pekingi professzor „Kína klasszikus építményei” c. dolgozatával. A szerző Kínában megkülönböztet észak- és dél-kínai építészetet, melynek hozzávetőleges határát a Yangtze folyó medencéje képezi. Az északi építészetre jellemzők a városfal, köhidak és bástyák, a déli építészetre jellemzők a paloták, templomok és kolostorok. A kínai faépítmények általában rendkívül tartósak. A dolgozat tanúsága szerint Kínában 30—40 esetben tartanak nyilván 700—800 éves faépületeket, és egy esetben (a Fo-quan templom esetében) 1100 éves faépületet. A kínai építészeti eljárásokra jellemző a következő építészeti folyamat: 1) kőalappal lerakása, 2) tartó oszlopok elhelyezése az alapokon, ezeket fogják össze a koszorúgerendák és 3) a falak berakása. A falak berakása könnyű anyagok felhasználásával történik, ami ellentétben az európai téglá- és kőépítményekkel, lehetővé tette a nyílások tetszés szerinti átalakítását, megváltoztatását. Bizonyos mértékig ez az építészeti eljárás emlékeztet a modern vasbeton vagy vasgerenda-vázás építészetre. Kínában az említett építkezésnek alapelemei már az i. e. 1500—1400-as években kialakultak. A kínai építészeti szabályai írásban is korán rögzítődtek („Jegyzetek a Csou dinasztia [i. e. 1122—244] építészeteinek kutatásáról”, Yüi-Hao [a Szun dinasztia idejéből, i. u. 960—1279]: „Fakonstrukciók”, és Li Cse [1103]: „Építészeti konstrukciók készítésének módszerei és formái” — ez utóbbi könyvet 1925-ben átdolgozott formában újra kiadták és még a nyomdában az összes példányszámot a világ nagy tudományos intézetei lefoglalták). A kínai „egy család háza” fő helyiségekből, folyosóból és több bejárati rendszerből, valamint egy vagy több belső udvarból áll. A kínai építészet egyik büszkesége a kínai „Nagy Fal”, melynek teljes hossza 2300 km. A „Nagy Fal”-ba beépített anyagból 3 m magas és 1 m széles falat lehetne húzni az egvenlítő körül. A kínai hídépítészet nagyszerű emléke a Szuj-dinasztia idejében (i. u. 581—616) épült egy-nyílású köhid Csozsjánban, hossza 37 m. Jelentős vívmánya a kínai hídépítészetnek a bambusz- és a vashuzal függőhidak, melyeknek alkalmazása Kínában nagyon régi időkre vezethető vissza. A kínai városépítészetnek is megvoltak a szigorú szabályai, erre szolgált példát maga Peking is. A városépítészetben szigorúan betartották a négszögletes alaprajzt,

a négy városkapu egy-egy széles főútra vezetett, melyek a városi kerületek határait is képezték. A császári palota közelében épültek az adminisztratív épületek. A kereskedő negyedben nyertek elhelyezést a piacterek. Peking Ⅱ—D irányú főútvonala pl. 7½ km hosszú, mely arányosan két részre osztja a várost. A mai kínai építészeti hasznosítja a régi kínai városépítészeti kiegyensúlyozott, szép városképre törekvő tradícióit.

Az 1. számot Agricola-számnak nevezhetjük, mert a XVI. század nagy német tudósának két nagyobb tanulmányt és több kisebb közleményt szentelt a folyóirat szerkesztőse, a nagy tudós halálának 400. évfordulója alkalmából. Az egyik nagyobb dolgozat I. P. Zsavoronkova és Sz. V. Suhardin közös eredménye: „Agricola munkái a bányászatról”, a másik Agricola-dolgozat szintén kollektív munka eredménye, V. V. Tihomirov és Ju. Ja. Szolovjev tollából: „Geológia Agricola munkáiban”. Mindkét dolgozat szerzői felvázolják azokat a történeti körülményeket, melyek között Agricola tudományos tevékenységét kifejlette, hivatkozva Engels Frigyes megállapítására a XV. század végétől kezdődő nagy technikai, természettudományi és kulturális fejlődésről. Agricola mind a bányászat, mind a vele szorosan kapcsolatos geológia területén tett eleven megfigyeléseket, és a megfigyelt jelenségek tudományos magyarázatával jelentős örökséget hagyott a ma szakemberei számára. Először állapította meg az évszakonként változó légáramlást a bányákban, bár ezt a jelenséget megmagyarázni nem tudta. Hangsúlyozta, hogy az egyes ásványok ipari felhasználásának gazdaságossága függ azoktól a tudományos ismeretektől, melyekkel meghatározhatjuk az egyes ásványok alaptulajdonságát és viselkedését a feldolgozás során. Mindkét dolgozat bőséges bibliográfiát közöl.

N. N. Sztionhova „A »fröccsöntés« módja a középkori Oroszországban” c. munkájában érdekes technikai eljárást ismert. Belül üreges, finom falú, a dekoratív részleteket hűen tükröző produktumokat hozott létre a középkori »fröccsöntés», melynek lényege az volt, hogy a két vagy több részből álló előzőleg felmelegített kőöntőforma felső hosszú tölcsernyílásán beöntött fém az öntőforma hidegebb falán vékony rétegen megmerevedett, a főlös folyékony fémanyag pedig az alsó nyílásnál kiömlött. Ezzel a módszerrel olesó ékszereket tudtak készíteni, amelyek azonban hűsége miatt másai voltak az igen drága, de a XII—XIV. században igen divatos granulált, filigrán díszeknek. Ez az öntési eljárás Oroszországban a XII. század elején keletkezett, párhuzamosan a városi élet fejlődésével; a kevésbé tehető városi lakosok is igyekeztek utánozni a drága fejedelmi ékszereket.

A 2. számban V. P. Zubov „Pierre Gassendi” c. dolgozatát olvashatjuk a XVII. század nagy gondolkodója halálának 300. évfordulója alkalmából.

Jüan Han Cin: „A papírtermelés keletkezése és fejlődése Kínában” c. tanulmányában revízió alá veszi azt a hagyományt, hogy Cai-Lun i. u. 105-ben találta fel a papírt. A papírt már 105 előtt ismerték Kínában, ezt bizonyítja többek közt a Han-kori (i. e. 206—i. u. 320) ásatási anyagban talált papír, továbbá a 100. évben összeállított kínai értelmező szótárban a „papír” fogalom előfordulása. A papír népi találmány, melyet lehetetlen egy feltaláló nevéhez fűzni. A papír szójegyében bennfoglaltatik a „selyem” jele is, ebből arra lehet következtetni, hogy a papírgyártás alapanyaga eleinte a selyem volt. A nádpapírt a VI—VII. századtól kezdték alkalmazni Kínában. Később terjedt el a kámforfából, szederfából, rizsszalmából és tengeri növényekből készített papír. A Min-korszakból (1368—1644) részletes papírgyártási leírások maradtak fenn. Eleinte a rostolást mechanikai úton végezték, lúgos oldatokat csak később kezdtek alkalmazni, mindenesetre 1637-ben említik először a lúgos oldatok alkalmazását a papírgyártásnál. 624-től, a kínai feudalizmus 300 éves konszolidációja idején a papírgyártás nagymértékben fokozódott. Koreában 285-ben terjedt el a papír Kínából, Koreából pedig Japánba, ahol igen magas színvonalra emelték a papírgyártást. Az arabok a kínaiaktól tanulták meg a papírgyártást, az araboktól pedig az európaiak. Jelenleg hosszú stagnálás után a kínai papírgyártás olyan magas színvonalra emelkedett, hogy 1954-ben már rotációs papírt exportált Kína. L. J. Uvarova „Az energia-transzmisszió kezdetei” c. tanulmánya szerint a bányaiipar és a vasgyártás fejlődésével elsőrendű szükségletté vált a transzmissziós szerkezetek alkalmazása a bányászati vattányknál és vashámoroknál. Az energiát vízkerekek szolgáltatták, melyeknek energiáját forgó tengelyekkel vezették el az érczúókig, fűttatókig, kalapácsokig stb. A XVIII. században Oroszországban 10 métertől 2,5 kilométerig vezették az energiát függesztett forgótengelyekkel. Az első ilyen energia-továbbító berendezést 1550-ben építették. Ezeknek a tengelyeknek fő fogyatékoságuk az igen nagy energia-vesztés volt, az energiaátadó tengelyek hasznos koeficiense mindössze 0,55 volt. A. A. Uranosov „A XVII. századi orosz fűrészmalmok publikálatlan rajzai” c. közleményében megállapítja, hogy a XVII. század végéig Oroszországban baltával hasították a deszkát. A XVI. század

végétől, a hajógyártás növekedésével, a deszkagyártás ilyen módja nem biztosította a szükségleteket. 1697–1698-ban Voronyeczs környékén épült az első fűrészmalom. A malomgát hossza 128 m volt, a malomkerék átmérője 4,5–5 m, a tengely hossza 16 m, vastagsága 1,07 m. A tengely két fűrészmalmát mozgatott „ujjak” segítségével. Egy másik fűrészmalom háromrámás volt, a ráákat könyöktengely megoldással hozták mozgásba.

A 3. számban találjuk Ja. M. Szvjet tanulságos dolgozatát „Kinai tengerészek távoli utazásai a XV. század első felében” címmel. Csen-Cen kínai tudós cikke „Az ó- és középkori kínai tudósok elképzelései a kövületek származásáról” bevezeti az olvasót a korai kínai természettudomány egyik részletébe. „A természettudomány és technika történései szovjet nemzeti egyesülésének első konferenciájá”-t A. T. Grigorján ismerteti. 500 tudós dolgozik a szovjet nemzeti bizottságban, akik tudománytörténettel foglalkoznak. A tudományos programot 10–15 évre dolgozták ki, a következő feladatokkal: 1) tudománytörténeti munkák, 2) tudományos viták és 3) nemzetközi kapcsolatok ápolása. A bizottság 13 szekciót hozott létre az egyes tudományágak történetének művelésére: 1) fizika—matematika, 2) kémia, 3) geológia, 4) biológia, 5) bányászat-kohászat, 6) gépgyártás, 7) energetika és rádió, 8) építészet, 9) közlekedés, 10) ropülés, 11) orvostudomány és gyógyszerészet, 12) forráskutatás és bibliográfia, 13) a tudomány és technika történetének tanítása.

A folyóirat 4. számát a XVII. század nagy német tudósának, Leonard Eulernek (szül. 1707) szentelték. A dolgozatok méltatják L. Euler oroszországi tevékenységét, 1733-tól a pétervári Akadémia tagja volt. Szinte valamennyi jelentős dolgozatát Oroszországban írta a matematika, hidrodinamika, ballisztika, trigonometria és mechanika tárgyköréből. A legjobb orosz matematikusok Euler tanítványai voltak, vagy pedig az ő munkáin nőttek fel.

A 4. számban K. Ja. Konfederatov írt érdekes vitaindító cikket „A technika története periodizációjának kérdéséhez” címen. A szerző abból a megállapításból indul ki, hogy a technika a termelőerők egyik eleme. A termelési viszonyok feltétlen összhangban kell hogy legyenek a termelőerők színvonalával, ámde ez a feltétlen összhang a termelő erők és a termelési viszonyok között dinamikus összhang, hiszen a termelő erők állandó fejlődésben, alakulásban vannak, és fejlődésük megelőzi a termelési viszonyok fejlődését. A technika történetének periodizációját, amennyiben a technika a termelőerők egyik alkotó eleme, helyes a termelőmódok fejlődésének periodizációjával kezdeni. A technika fejlődésében a jellemző tendencia — helyettesíteni az emberi munkát a termelés folyamatában. Ennek az alaptendenciának kell — a szerző véleménye szerint — kifejezésre jutni a technika történetének periodizációjában. E szerint az alaptendencia szerint a szerző a következő törekvéseket látja a technika fejlődésében: 1) energetikai funkciók átvitele gépekre, 2) az ember helyettesítése a géppel, szerszámmal a technológiai termelési folyamatokban, 3) automatizált termelés, melyben a kontroll funkcióját is gép veszi át, 4) a logikai funkciók során gépi átvétele. Ebből az alaptendenciából következik a szerző által felállított öt periódus a technika történetében: 1) az ember eszközökkel dolgozik (meghosszabbított karok), 2) energetikai gépek, a természet szervetlen energiáinak felhasználása, 3) az embert gépek helyettesítik a termelés technológiai folyamatában, 4) automata géprendszerek (kontroll), 5) számológépek, logikai funkciók átvétele. Az idézett dolgozat 148–149. oldalán összefoglaló táblázatot találunk, melyen a szerző az általa javasolt technikatörténeti periodizációt egybeveti a termelő módok fejlődésének periodizációjával.

Az 5. számban találjuk V. B. Jakovlev „A nyersvas bucitása keletkezésének kérdéséhez” c. dolgozatát. A szerző megállapítja, hogy időben pontosan nem ismeretes, mikor tértek át a nyersvas bucitásának (durításának) eljárására. Oroszországban a XVII. század 30-as éveiben épültek az első magaskohók, amelyek külföldi tapasztalatok figyelembevételével készültek. A dolgozat szerzője úgy véli, hogy a nyersvas bucitása akkor keletkezhetett, amikor a nyersvas kiolvasztásának módját már elsajátították. A vas kétszeri átdolgozását a minőségi vasáru iránti nagy kereslet okozta.

A folyóirat sokoldalú érdeklődéséből következik, hogy a tulajdonképpeni technikatörténetről viszonylag kevés dolgozatot talál az érdeklődő, azok is főleg új- és legújabbkori témákat dolgoznak fel.

Bartha Antal

SBORNÍK NÁRODNÍHO TECHNICKÉHO MUSEA. I—II.

(Prah, 1955—56)

(A NEMZETI TECHNIKAI MÚZEUM TANULMÁNYGYŰJTEMÉNYE)

A Nemzeti Technikai Múzeum több mint 20 000 egységből álló gyűjteményével, majdnem félmilliósi könyvtárával és több mint 200 000 egységet számláló levéltári gyűjteményével a csehszlovákiai technikatörténeti kutatás egyik fontos vezető intézménye. 1955-től kezdve hivatalosan is a technikatörténeti kutatás megszervezése és irányítása a feladata. A Múzeum régebben megszűnt negyedévi folyóirata helyett most évkönyveket ad ki, eddig megjelent az I. kötet 1955-ben és a II. kötet 1956-ban.

Az évkönyv elsőrendű célja a Nemzeti Technikai Múzeum munkásságának bemutatása, de e mellett jó néhány technikatörténeti tanulmányt is közöl. Rudolf Štechmiller: *Technikánk a világban* (I. 11—36. o.) rövid népszerű áttekintést nyújt arról, mit adott a cseh technikai gondolkodás a technika általános fejlődésének. Jan Boris Parma: *Aknák és tárnák a csehországi földalatti fejtésre vonatkozó legrégebbi adatok szerint*. Adalék a cseh bányatechnika történetéhez a huszitizmus előtti korszakban (I. 64—71. o.) c. cikkében összegyűjti a földalatti bányafejtésre vonatkozó elszórt XIII—XIV. századi utalásokat, amelyek mutatják ennek a módszernek elterjedését már ebben a korszakban. Miroslav Vach: *A Duna és Moldova közti csatorna első terve* (II. 10—18. o.) kimutatja, hogy már IV. Károly foglalkozott a XIV. században ennek a csatornának a tervével. Jan Dubravius XVI. századi krónikájának erre vonatkozó adatát eddig fenntartással kezeltek. A szerző bebizonyítja, hogy a korabeli vízépítési technika fejlettségének foka nem tette lehetővé ezt a tervet és ezért a krónika adata teljesen hitelt érdemlő. Jiří Majer: *Ezüstbányászat a příbrami körzetben a XVI. században* (I. 49—63. o.) c. tanulmányában levéltári anyag felhasználásával mutatja ki az ezüstbányászat fejlődését és magas technikai színvonalát ebben a korszakban. Ugyanő: *A ratibori ezüstbányák szervezete és igazgatása 1586—1611* (II. 19—52. o.) c. ugyancsak széleskörű levéltári anyagot értékesítő és lábjegyzeteiben bőven közlő tanulmányában bemutatja a Rožmberk-család tulajdonában levő ezüstbányák szervezetét, a bányák igazgatásával kapcsolatban keletkezett ügyviteli könyvek anyagát, amelyek részletes adatokat tartalmaznak a bányák termelésére, a bányai igazgatóság levelezésére, a bányamunkások fizetésére és anyagi helyzetére vonatkozólag. Rudolf K. Nešvera: *A Schönfeld-féle nyomdaprés* (II. 54—63. o.) a Nemzeti Technikai Múzeum birtokában levő kézi nyomdaprés történetét ismerteti, amely 1943-ban került a Múzeum tulajdonába és a szerző adatai szerint valószínűleg Schönfeld XVIII. századi prágai könyvnyomdász gépe volt, tehát egyike a ma már igen ritka XVIII. századi eredetű nyomdapréseknek.

František Psota: *A cseh gőzhajtás legrégebbi történetéből* (I. 37—46. o.) a XVIII. és XIX. század fordulóján felvetődött terveket ismerteti, amelyek közül Václav Mareš és Josef Božek tervei az 1810-es években már nem fantasztikus okoskodások, hanem az első technikailag megalapozott tervek a gőzhajtás megvalósítására. Ehhez kapcsolódva František Jílek: *Josef Božek a prágai Politechnikumon* (II. 64—97. o.) c. tanulmányában a századforduló neves cseh technikusának működését ismerteti, különösen a gőznek a közlekedésben való felhasználására vonatkozó kísérleteit. Božek gőzzel hajtott kocsit tervezett és készített el, a prágai közönség előtt be is mutatta tanulmányát. A gőzhajtásra vonatkozólag is voltak tervei. Anyagi nehézségek akadályozták meg terveinek valóra váltásában, illetve a gőzhajtású kocsi tökéletesítésében. Működése azonban mindenképpen a XIX. századeleji cseh technika magas fejlettségét mutatja. Rudolf K. Nešvera: *František Jan Tomsa érdemei a cseh könyvnyomtatásban* (I. 72—82. o.) rövid áttekintést nyújt a cseh könyvnyomtatás fejlődéséről és ebbe a keretbe állítja be a század fordulóján élt cseh könyvnyomdász tevékenységét, aki 1805-ben jelentős reformot javasolt a cseh könyvnyomtatásban, a latin betűk használatát és diakritikus jelek bevezetését. A későbbi cseh könyvnyomdászati technika az ő elveit fejlesztette tovább a XIX. század derekán. Eva Lisá: *Az első kísérletek a gázvilágítás bevezetésére a cseh tartományokban* (II. 98—105. o.) Karel Chotek gróf kísérleteit ismerteti, hogy az 1840-es évek elején Prágában bevezesse a gázvilágítást. A Metternich-féle rendszer és a cseh rendek egyaránt megnemertéssel fogadták Chotek terveit és nem adták meg a kellő anyagi támogatást. 1846/47-ben mégis megépítették Prágában az első gázgyárat és ezzel megkezdődött Prága gázzal való világítása. František Jílek: *František Josef Gerstner életművéhez* (II. 106—13. o.) c. tanulmányában a csehországi tudománytörténet egyik jelentős alakjával foglalkozik, az 1756-ban született, német származású, de csehül is beszélő mérnök és természettudós életművével.

Gerstner a XVIII. és XIX. század fordulóján mint a prágai Politechnikum tanára az ország műszaki fejlesztésének vezető alakja volt, számos alkotása mellett sok, a maga korában megvalósíthatatlan és csak később megvalósult tervo őrzi nevét. Nem kétséges, hogy konzervatív felfogású ember volt, de a műszaki tudományok terén a haladást pártolta és ezért a cseh megújulás korai alakjainak sorában jelentős helyet kell biztosítani számára. Antonín Ederer : J. F. A. Buquoy gróf törekvései a gőzgép elterjesztése érdekében (II. 114—22. o.) a XIX. század elején működött csehországi nagybirtokos tevékenységét mutatja be. Buquoy 1810-ben maga tervezte gőzgépeket készített és tartott üzemben, 1811 és 1814-ben két röpiratában ismertette gépeit, ugyanakkor folyóiratokban is igyekezett népszerűsíteni találmányait. Gépei azonban nem feleltek meg olyan mértékben a követelményeknek, mint a Watt-féle gőzgépek, ezért ezek terjedtek el Csehországban is. A gőzgép használatának propagálása azonban Buquoy-nak mégis jelentős helyet biztosít a cseh technika történetében. Ivo Kruliš : K. V. Zenger a Thomas-féle eljárás feltalálója? (II. 123—30. o.) c. tanulmányában azt bizonyítja, hogy Zenger, a prágai műgyetem tanára 1872-ben szabadalmaztatta eljárását a foszfornak a vasérből való kivonására, ami később a Thomas-féle találmány lényege volt. Zenger azonban nem tudta tervét megvalósítani, mert egyrészt nem volt egészen tökéletes, másrészt a megvalósítás finanszírozását egy Strousberg nevű cseh bankár vállalta magára, aki azonban rövidesen ezután csődbe került. Mindenesetre kétségtelen, hogy Zenger helyes úton járt és megközelítette a Thomas-féle eljárást.

A két tanulmánykötet egyéb cikkei részben különböző évfordulók alkalmából a hazai és a nemzetközi tudománytörténet jelentősebb képviselőinek életművét mutatják be népszerű formában, részben a Nemzeti Technikai Múzeum munkájáról adnak beszámolót. Az 1955-ben történt átszervezés után a Múzeumnak a következő osztályai működnek : az alapvető műszaki tudományok, a film és a rádiótechnika osztálya, a bányászati és kohászati osztály, a közlekedési és gépgyártási osztály, a tudományos és dokumentációs osztály (amely a technikatörténet írásos emlékeit gyűjti és rendszerezi, monográfiákat és gyűjteményes köteteket is publikál), a sokszorosító- és könnyűipari osztály, a kulturális osztály (amely a technika népszerűsítésével foglalkozik), az építészeti osztály és a könyvtár. Az évenként megismétlődő jelentések bemutatják ennek a gazdagon felszerelt intézménynek jelentős tudományos kutató és népszerűsítő munkáját. A két kötet tanulmányai azt bizonyítják, hogy a Nemzeti Technikai Múzeum a technikatörténet kutatásában máris jelentős eredményeket ért el.

—r —l

SBORNÍK PRO DĚJINY PŘÍRODNÍCH VĚD A TECHNIKV. I—III.

(Praha, 1954—57)

(TANULMÁNYGYŰJTEMÉNY A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK ÉS A TECHNIKA TÖRTÉNETÉBŐL)

A prágai Csehszlovák—Szovjet Intézet létrehozott egy tudományos munkaközösséget a tudománytörténet, ezen belül elsősorban a természettudományok és a technika történetének tanulmányozására. Ezt a bizottságot 1954-ben a Csehszlovák Tudományos Akadémia bizottságává szervezték át, ettől az évtől kezdve terjedelmes évkönyveket ad ki Jan Kořan professzor szerkesztésében. Az I. kötet 1954-ben, a II. 1955-ben, a III. pedig 1957-ben jelent meg. Az alábbiakban megkíséröljük a tanulmányoknak és általában a három gyűjteményes kötetnek az áttekintését.

Otakar Zich : A természettudományok és műszaki tudományok történetének néhány filozófiai kérdése (I. 21—36. o.) c. tanulmányában inkább csak a természettudományok fejlődésének elvi kérdéseivel foglalkozik, számos példával mutatja ki azt, hogy a termelés szükségletei hogyan fejlesztették a természettudományokat, de e mellett utal arra is, hogy az adott konkrét igényektől függetlenül, pusztán a spekuláció és a hipotézisek felvetése is nem egyszer előremozdította a tudomány fejlődését. A polgári tudománytörténet csak ezzel a fejlődéssel foglalkozott, a marxista kutatás feladata, hogy az előbbi, jóval lényegesebb szempontokat feltárja. Végül a dialektikus módszer alkalmazását mutatja be a természettudományok fejlődésében. Jan Kořan : Bányatechnikánk a feudalizmus korában (II. 5—52. o.) a csehországi és szlovákiai bányatechnika fejlődését mutatja be eléggé részletesen, három korszakot különböztetve meg. A XIII. század elejétől a XV. század második feléig, sőt egyes területeken a XVI. századig tartó első korszakban a bányatechnika még primitív, nem vállalkozhat nagyobb

arányú munkákra, mélyebb tárnák kiépítésére, a városi bányapolgárság nem is tud nagyobb tőkéket befektetni a termelésbe. A második korszakban, amelyben már jelentékenyebb tőkebefektetések történnek, a bányatechnika nagyot fejlődik, vízemelő és egyéb gépeket alkalmaznak, a bányák mélyebbre hatolnak a földre. A harmadik korszakban a bányák kiterjedése újabb technikai problémákat vet fel, különösen a talajvíz elvezetése okoz nehézségeket, ehhez újabb gépekre van szükség és a gépeket meghajtó energiaforrásokra. A cikk a cseh bányászat eredményei mellett megmutatja azt, hogy a magyarországi bányaművelés milyen technikai újdonságokkal járult hozzá a technika fejlődéséhez. Jan Bárta: Az üveggészítés keletkezése Szlovákiában és fejlődése a XVII. század derekáig (II. 148—58. o.) c. tanulmányában szembeszáll azzal a magyar felfogással, hogy az üvegfúvás technikáját az Anjou királyok hozták magukkal Olaszországból, szerinte a bányavárosok német polgárai terjesztették el, akiknek a bányaműveléshez különböző üvegedényekre volt szükségük. A XVI. századtól követi nyomon az üvegfúvás fejlődését és ennek technikai részleteit. Antonín Ederer: A könyvnyomdászat hazai úttörőinek külföldi tevékenységéről a XV. században (III. 196—202. o.) egy XV. századi morva származású könyvnyomdász, Valentin Fernandez de Moravia portugáliai működését ismerteti. Ez a cseh könyvnyomdász valószínűleg a portugál udvar hívására került Lisszabonba és itt számos portugál könyvet nyomtatott, voltaképpen ő vetette meg a portugáliai könyvnyomdászat alapjait. Václav Čepelák: A sedleci Waldstein-féle vasmű, a Škoda-művek bölesője (I. 147—69. o.) a Plzeň melletti világhírű vasmű előtörténetét ismerteti. Ezt a vasművet a XVI. században a Korofovec köznemesi család hozta létre, a század végéről valók az első közvetett utalások a vasmű meglétére. 1710-ben a Černín-család vette meg, tőlük pedig 1816-ban a Waldsteincsalád. A szerző a XVIII. és XIX. századra vonatkozólag hoz részletesebb termelési adatokat a vasmű működéséről és technikai felszereléséről. 1869-ben Arnošt Waldstein gróf eladta az egész vasművet, amely ekkor már gépgyártással is foglalkozott, főmérnökének, Emil Škodának, aki azután ebből az alapból fejlesztette ki a Škoda-műveket. Alois Míka: Jakub Krčín z Jelčan, a cseh halastavak megalkotója (II. 80—95. o.) a XVI. századi cseh mezőgazdaság egyik jelentős személyiségével foglalkozik. J. Krčín a Rožmberk-uradalmak gazdasági főintézője volt és az uradalomban számos halastavat épített, ezek a tavak a környék vizét tárolták és energiaforrásként is szolgáltak. A szerző kimutatja, milyen technikai fejlettséggel és ügyességgel építette meg ez a cseh technikus a halastavakat. Ehhez a tanulmányhoz kapcsolódik Jiří Schenk cikke: A bányászati halastavak építése a XVIII—XIX. században és a vízgazdálkodás jelentősége a bányaszatban (II. 96—121. o.) a későbbi vízgazdálkodás szempontjából vizsgálja meg a halastavak fejlődését, az ebben a korban bevezetett technikai újításokat, elsősorban csehországi anyag alapján, de szlovákiai adatokat is felhasznál. A tanulmányból világosan látszik ezeknek a víztárolóknak, mint a bányaművelés energiaforrásainak a jelentősége. Ugyanez a szerző: Hell József Károly vízemelő gépei (I. 48—69. o.) c. tanulmányában a selmecbányai születésű bányamérnök, Hell Miksa csillagász bátyjának vízemelő gépeit ismerteti, amelyek a talajvíz elvezetésének igen elmés új módszerét vezették be. Az első vízemelő gépet Hell már 20 éves korában elméletben megszerkesztette, de csak öt év múlva, 1738-ban került sor az első gép felállítására, később még néhány tőkéletesített példányát is munkába állították.

Jan Kořan: A cseh ipar termelőeszközei a XIX. század első felében (I. 9—20. o.) rövid áttekintést nyújt a cseh technika e korbeli fejlődéséről, különösen a szénbányászat, a vaskohászat, a gépgyártás, a textil- és üvegyártás fejlődését és az alkalmazásba kerülő gépeket tekintti át. Rudolf Štechmiller: Josef Božek mechanikus származása (I. 220—22. o.) a XVIII—XIX. század fordulóján élt jelentős cseh technikai szakember származására nézve kutatott ki néhány eddig ismeretlen adatot. František Psota: Václav Mareš mérnök — a gőzhajtás első tervezője a cseh tartományokban (I. 70—80. o.) az 1789—1816-ban élt cseh mérnök terveit ismerteti, aki 1815-ben tervezetet nyújtott be a gőz erejének hajók hajtására való felhasználására. A gőz felhasználását más területeken is terve vette, korai halála azonban megakadályozta ezeknek a terveknek a keresztülvételében. Ludmila Kárníková: A szénbányászat a buštěhradi uradalmi bányákban 1839-ig (II. 5—121. o.) hatalmas levéltári anyagot is megmozgató tanulmányában a XIX. század első felében működő uradalmi bánya történetét mutatja be, amihez bevezetésként a korabeli európai bányászat technikai színvonalát és a csehországi bányászat helyzetét is ismerteti. A szénbányászat Buštěhradban az 1770-es évek derekán indult meg és már a századforduló táján a bánya bérnyomásokkal dolgozó tőkés üzemmé alakult át, piacra termelt és széleskörű beruházásokat hajtott végre. Hamarosan a legnagyobb csehországi szénbánya alakult itt ki, Prágát és Csehország egyéb területeit látta el szénrel. A termelés fejlesztése érdekében a bányában a leg-

modernebb technikát alkalmazták. 1811 után a termelés gyorsan hanyatlott a kontinentális zárlat megszüntetése és az államsőd miatt, de az 1820-as években ismét fellendülés következett be, az 1830-as években pedig egy konkurens vállalat újabb műszaki fejlesztésre és beruházásokra készítette a bánya vezetőségét. Ekkor vezették be a gőzgépeket és nyitottak újabb tárnákat. A tanulmány igen részletes képet nyújt ennek a később ismét háttérbe szoruló bányának a fejlődéséről. František Psota : A legrégibb előírások gőzgépekre vonatkozólag csehországi felhasználásuk kezdeti korszakában (III. 203—22. o.) címen a cseh helytartótanács 1817—1848 között a gőzgépek szerkesztésére, üzemeltetésére és biztonságára vonatkozó rendeleteit ismerteti. Ezek a rendeletek tartalmazzák a gőzgépek működésének első hivatalos terminológiáját és így a korszak műszaki színvonalára vonatkozólag is sok érdekes adatot hoznak. Marie Husová : Az üvegmunkások betegségeiről (I. 223—27. o.) F. X. Bimann orvos 1831-ben kiadott disszertációját ismerteti, amely részletesen bemutatja az üvegekészítés közben előforduló betegségeket és ennek kapcsán számos adatot tartalmaz az üvegfűváz technikájára vonatkozólag is.

Stanislav Zeman : Gépgyáraink szerepe a hazai és külföldi cukorgyárak létrehozásában (I. 108—38. o.) a XIX. század elejétől napjainkig menve ismerteti a csehországi gépgyártás nagy eredményeit a cukorgyárak gépeinek gyártásában. Ez a gépgyártás a hazai cukorgyártás szükségleteiből fejlődött ki, de már a századforduló táján kiváló minőségű gépeit külföldi gyárak berendezésénél is igénybe vették, a két világháború közti időszakban Európán kívüli kontinensek is cseh gépekkel kezdték meg a cukorgyártást. Hanuš Entner : A cseh nyugati vasútvonal keletkezése (I. 170—91. o.) a Prágát Plzeňen keresztül Domažlicével északkelet felé vasútvonal előzményeit ismerteti. Már a múlt század első felében készítették terveket a vasútvonal létrehozására, az 1850-es években indult meg az építkezés, 1861-re az egész vasútvonal elkészült. A cikk részletesen bemutatja a vasútépítés és a közlekedés technikai részleteit a vasútvonal 1894-ben történt államosításáig. Jan Osolsobě : A csehszlovákiai villamosítás fejlődése (I. 81—107. o.) a múlt század végétől napjainkig ismerteti a csehszlovákiai villamosenergia-hálózat kiépítését és megadja a kérdés teljes bibliográfiáját is. Ivo Kruliš : A kladnói vasművek néhány találmánya (II. 159—65. o.) a múlt század második felében bevezetett újításokról, különösen a Thomas-féle eljárás továbbfejlesztéséről közöl néhány adatot.

A tanulmánykötetek érdekes és új technikatörténeti forrást adnak közzé „Élő források” című rovatukban, amelyben egyes emberek visszaemlékezéseiket közlik ma már feledésbe ment vagy alig művelt termelési módszerekre vonatkozólag. Az első kötetben (228—42. o.) öt ilyen visszaemlékezést közölnek a bányászat, üvegekészítés, posztófestés stb. történetére vonatkozólag, részben napjainkban írásba foglalt feljegyzéseket, részben korábban megjelent munkák részleteit. Karol Ilhubuček : Az utolsó három és hárommunkások (II. 194—213. o.) c. cikkében számos visszaemlékezés alapján összefoglalva ad képet a századforduló körüli helyzetről.

A tanulmányok másik része a természettudományok történetének egyes kérdéseivel foglalkozik.

Végül Miroslav Franc : A csehszlovák technika történetének bibliográfiája (I. 271—75. o.; II. 242—53. o.) beszámol arról, hogy a prágai Nemzeti Technikai Múzeum neki látott a cseh technikatörténeti bibliográfia összeállításának. Rövid áttekintést nyújt az eddigi kísérletekről és ismerteti a munka alapelveit. A gyűjtés kiterjed a termelési technika, marxista kifejezéssel élve a termelőerők fejlődésének egészére, a mezőgazdasági technika azonban nem tartozik gyűjtési körébe. Az anyagot saját maguk által összeállított szakrendszer szerint kívánják csoportosítani. A szerző közli a feldolgozás alá kerülő bibliográfiák és folyóiratok jegyzékét is. A bibliográfiai anyaggyűjtés már most az érdeklődők rendelkezésére áll és gondoskodnak idővel nyomtatásban való megjelenéséről is.

A három kötet mindegyike részletes ismertetéseket is közöl a természettudományok és a technika történetével foglalkozó hazai és külföldi, elsősorban szovjet munkákról. A tanulmányok egy része komoly tudományos apparátussal és jegyzeteléssel készült, egy részük viszont, különösen az első kötetben, még inkább népszerű jellegű, lábjegyzetek helyett csak összefoglaló bibliográfiai jegyzéket közöl. Éppen az újabb tanulmányok arra mutatnak, hogy a köteteket összeállító szerkesztőbizottság egyre inkább az ismeretlen adatokat feltáró részletkutatásokra kívánja a hangsúlyt fektetni.

JAN KLEPL:

PRO ZÁCHRANU TECHNICKÝCH PAMÁTEK

(Praha, 1957, 32 o.)

(A TECHNIKAI EMLÉKEK VÉDELMEÉRT)

Ez a kis füzet a Naše vlast (Hazánk) c. honismereti folyóirat négy számából készült különnyomat, amely a honismereti kérdések iránt érdeklődő közönség, elsősorban pedig a honismeret hívatott szakemberei, a helyi múzeumok munkatársai számára világítja meg népszerű formában a technikai emlékek védelmének a kérdését. „A technika a történelmi honismereti munkában” című első cikk a technika történetének fontosságára utal, azt bizonyítja, hogy a technikai fejlődés hallatlan perspektíváit feltáró századunkban a technika múltjának ismerete elsőrendű fontosságú a mai és eljövendő találmányok megértéséhez és ugyanakkor a tudományos világnézet kialakításában is fontos szerepet játszik. A szépirodalom és az űjúsági irodalom már foglalkozott a technika csehszlovákiai úttörőinek életével, népszerűsítő cikkek is jelentek meg, de a technika történetére vonatkozó tudományos kutatás a mai napig elmaradt. Sok itt a teendő, elsősorban a központi tudományos intézményeket kell újjászervezni és képesé tenni arra, hogy az országos kutatómunkát egybehangolják és irányítsák. A kutatásnak kettős irányban kell haladnia, egyrészt helyi témákat kell részletesen feldolgoznia, másrészt országos viszonylatban kell a technikatörténet legfontosabb kérdéseit összefoglalnia.

„A technika a honismereti múzeumokban” c. második cikk az előbbire utalva a honismereti múzeumok feladatait vizsgálja. Az előző cikkhez hasonlóan itt is sürgeti a még meglevő maradványok megőrzését, konzerválását, mert egyre több azoknak a kézműves iparágaknak a száma, amelyek kihalnak, és ha tárgyi emlékeik nem őrződnek meg arra illetékes intézményekben, szakemberek kezében, akkor idővel már lehetetlen lesz ezeknek a technikai módszereknek a rekonstruálása. Ezért a honismereti munkával foglalkozók figyelmébe ajánlja, hogy kísérjék figyelemmel szűkebb hazájuk fejlődését ebből a szempontból, kutassák fel és gyűjtsék össze a még meglevő emlékeket. Igen fontosnak tartja a manufaktúra-korszak bármilyen jellegű emlékeinek megőrzését is, hiszen ez a történeti kutatásnak is egyik legfontosabb mai kutatási területe. A kutatás körét természetesen nem szabad a múlt századdal lezárni, a gépi nagyipar tárgyi emlékeit is a lehetőségekhez képest meg kell őrizni.

„A technikai emlékek védelméért” c. harmadik cikk a technikai műemlékvédelem eddigi, eléggé csekély eredményeit foglalja össze. František Zuman már 1924-ben, majd ismét, 1929-ben felhívta a figyelmet technikai emlékek gyűjtésére, és az akkori Masaryk-féle Munka Akadémia kezdeményezett is bizonyos lépéseket, a német megszállás azonban lehetetlenné tette a munka folytatását. 1945 után az egész ipari termelés szerkezetének mérhetetlenül meggyorsult átalakulása még sürgetőbbé teszi a pusztulófélben levő technikai emlékek védelmét. 1946-ban Josef Stránský mérnök újabb tervet dolgozott ki a technikai fejlődés történelmi dokumentációjának megvalósítására, de ez a kezdeményezés sem talált folytatásra. A szerző a Német Demokratikus Köztársaság és Jugoszlávia technikai műemlékvédelmét hozza fel követendő példaként. 1956-ban az Állami Műemlékvédelmi Hivatal kérdőívet dolgozott ki az országban levő technikai műemlékek felkutatása érdekében. Remélhető, hogy ez az állami akció intézményesen segít majd a helyzetben.

A negyedik cikket Ivo Kruliš írta: „A százéves kladnoí vasmű” címen, ebben rövid népszerű képet ad az 1854-ben létrehozott vasmű történetéről. A vasmű történetét nagyobb munkaközösség kutatja fel, a szerző cikke második részében beszámol ennek a kutatásnak eddigi eredményeiről és terjedelméről. A cikk voltaképpen mintapélda kíván lenni arra, hogyan kell a technika történetével foglalkozni. Néhány technikai műemlék képe és hozzáfűzött magyarázat szintén a technikai műemlékvédelem fejlesztését kívánja szolgálja.

A kis füzet természetesen nem lép fel azzal az igénnyel, hogy a technikai műemlékvédelem kérdéseit tudományos alapon rendszerezve adja elő. Célja inkább csak a szélesebb körű érdeklődés felkeltése. Eredményciben és hiányosságaiiban azonban egyaránt tanulságos a mi számunkra, hiszen nálunk a technikai műemlékvédelem kérdése ugyancsak sürgető. A csehszlovákiai technikatörténeti kutatások a példa mellett komoly figyelmetztetésül szolgálhatnak a kérdés hazai szakemberei számára.

A. V. FLOROVSKIJ :

ČESKO-RUSKÉ OBCHODNÍ STYKY V MINULOSTI. X—XVIII. STOLETÍ
(Praha, Státní Pedagogické Nakladatelství, 1954, 394, 1 o., 16 tb., 1 tk.)

(CSEH—OROSZ KERESKEDELMI KAPCSOLATOK A MÚLTBAN. X—XVIII. SZÁZAD)

A prágai Nemzeti Technikai Múzeum tudományos és dokumentációs osztályának kiadásában megjelent vaskos kötet hatalmas anyaggyűjtés alapján mutatja be a cseh és orosz kereskedelem fejlődését. Minthogy a cseh—orosz kereskedelmi kapcsolatokat nehéz elhatárolni a többi szomszédos országgal folytatott kereskedelemtől, a szerző többnyire szélesebb körben ábrázolja tárgyat és így az egész kelet-európai kereskedelemre vonatkozólag hoz érdekes adatokat. A X—XII. században ez a kereskedelem még kisebb jelentőségű, az elvéve található forrásadatok szerint Csehországból ezüstöt szállítottak Oroszországba, ahonnan rabszolgák és az orosz ötvösművészet alkotásai kerültek el Prágába. Ekkor a két ország között még közvetlen kapcsolatok álltak fenn. A XIII. századtól kezdve a lengyel és a litván állam közvetítésével folyik tovább a kereskedelem. A forrásokból világosan megállapítható, hogy a cseh és morva textil, üveg, bor, papír és ezüst elkerül Oroszországba és más kelet-európai országokba. Nehezebb a forrásokból azt megállapítani, hogy milyen cikkek kerültek Oroszországból a cseh tartományokba. A szerző inkább feltételezi, hogy a szőrme, bőr, élőállat, fegyver, viasz és méz, festőanyagok, fűszerek és orvosságok, dohány és tea, amely Csehországba kerül, legalábbis részben oroszországi eredetű vagy orosz közvetítéssel került Csehországba. Míg a kezdeti korszakban cseh és orosz kereskedők bonyolítják le a kapcsolatokat, addig a későbbiekben német, litván, ukrán, belorussz és zsidó kereskedők tartják a kezükben. I. Péter hadjáratai és az orosz ipar fejlesztésére irányuló törekvései nagy változásokat hoztak, ettől kezdve a két ország kereskedelmi kapcsolatai erősen leszűkültek, a XVIII. században a cseh ipar termékei helyett többnyire már csak cseh ezüstpénz jut el a keletebre fekvő országokba.

A mintegy 40 lapra kiterjedő bibliográfiai felsorolás mutatja azt, milyen jelentős anyagot gyűjtött össze a szerző munkája megírásához. Részletes adatai, pontos és megbízható következtetései munkáját egész Kelet-Európa gazdaságtörténetének egyik jelentős feldolgozásává teszik. A kötetet részletes név- és tárgymutató, sok kép és az európai kereskedelmi utakat ábrázoló térképvázlat egészíti ki.

— r — l

M. W. BERESFORD — J. K. S. ST. JOSEPH :

MEDIAVAL ENGLAND. AN AERIAL SURVEY

(Cambridge. At the University Press. 1958. 275 o., 114 légifénykép)

(KÖZÉPKORI ANGLIA. LÉGI SZEMLE)

Beresford és St. Joseph könyve az angol tájat mutatja be, úgy ahogyan ma felülről, madártávlatból a szemünk elé tárul. A szerzők azonban, akik a középkori Anglia képét szándékoznak bemutatni, nem elégedhetnek meg ezzel, hanem, mintha a filmfelvétel technikáját már századokkal felfedezése előtt ismerték volna, ugyanannak a területnek, falunak, városnak középkori „felvételeit” is lepergetik az olvasó előtt.

A könyv értékét elsősorban az adja, hogy a nyugat-európai tudományosságban a régészet mellett ma már a gazdaság- és településtörténet területén is alkalmazott légifényképezési módszer alapján szemünk elé vetíti a középkori Anglia életét. Első pillanatra ez talán furcsán hangzik, hiszen azt várhatnók, hogy a légifényképezés, a légifényképfelvétel egymaga csak statikus kép bemutatására alkalmas. Hogy egy — Beresford által más vonatkozásban használt — példával éljünk, a légifénykép nyomán meg tudhatjuk, hol állt a középkorban az uradalmi malom, de a felvétel nem mutatja be azt, hogy a malom tulajdonosát milyen viszony fűzi azokhoz, akik malmát igénybe veszik. Ha ilyen részleteket illetően ez igaz is, nagy vonásokban mégis sok esetben képes a légifelvétel arra, hogy a mai táj mögött megrajzolja annak a fejlődésnek a vonásait, mely az utolsó ezer évben játszódott le Anglia földjén, s ezzel — ha csak közvetve is — rámutat a földesúr és parasztság viszonyának alakulására is. Nemesak arról van szó,

hogy a ma felvett légifénykép mellé téve ugyanannak a területnek a legtöbbször Erzsébet trónraléptétől I. Károly haláláig eltelt majdnem 100 év folyamán készült térképeit, melyek már ebből a korai korszakból is — a sajátos angol viszonyok következtében — olyan bőségben készültek és maradtak fenn, hogy azt alighanem megirigyelhetné a XVIII. század végének viszonyait vizsgáló magyar agrártörténész is, „a szemmel látható” változások világosan mutatják a XVI—XVII. század óta végbe-
 ment változásokat, hanem arról is, hogy — még egyszer hangsúlyozzuk: kedvező körülmények között — már maga a légifelvétel, azaz a táj mai arcolata magán hordozza az évszázados fejlődés olyan nyomait, amelyek avatott szem előtt az első ránézésre is azonnal feltáruulnak.

Különösen kitűnik ez a könyv egyik legérdekesebb fejezetéből, melynek szerzők „A középkori táj felbomlása” címet adták. E fejezet lényegében a feudális rendszerről a tőkés mezőgazdaságra való áttérés folyamatát, a földrablások folyamatát mutatja be. Beresford már egy korábbi könyvében (*The Lost Villages of England*. New York. 1954. Philosophical Library. 445 o.) bemutatta azt a módszert, mellyel az immár évszázadok óta legelővé változott szántók helyén a légifénykép felvétel világosan kimutatja nemcsak az elpusztult falvak helyét, hanem a házak, kertek, sőt legtöbbször a szántók egyes parcelláinak alaprajzait, a határ szerkezetét is. Nincs terünk az eredmények és a módszer részletes kifejtésére (megtette ezt Mráz Vera az *Agrártörténeti Szemle*, 1957. évi 1—2. számában. 110—12. o.), ez utóbbit illetően csak annyit, hogy az elpusztult falvak helyén a növényzet a szokásostól eltérő módon fejlődik. Az egyes házak, épületek ma már föld alatt levő alapzatának, az utaknak stb. helyén, ahol a gyökérzet akadályokba ütközik, a növényzet kedvezőtlenebbül fejlődik, a fű alacsonyabb, vagy sötétebb. Az eredmény meglepő. A növényzetnek az alkonyati napfényben igen élesen kirajzolódó kontúrjai szinte térképszerű precizitással mutatják egy-egy elpusztult falu alaprajzát. Beresford arra is képes, hogy az alaprajz sajátosságaiból — a földrablás menete sajátosságainak, egyes fázisai jellemző vonásainak ismeretében — meghatározza az elpusztulás, a lerombolás közvetlen időpontját s azt, hogy a táj „felbomlása” a bekerítések melyik szakaszában ment végbe.

Beresford a bevezetőben a középkori valóság megelevenítésének a légifényképezés útján történő lehetőségét, az e módszerrel elérhető eredményeket összegezi. A szerző talán némi pesszimizmussal állapítja meg, hogy a módszer fő eredménye az, hogy segítségével a maga reális valóságában mutathat be, magyarázhat meg olyan fogalmakat, pl. az egyes földművelési rendszereket, melyek a földről vizuálisan alig közelíthetők meg, s valóban a képek és az interpretációk nyomán a holt szavakba az élet fluiduma áramlik. Légifényképek és XVI—XVII. századi térképfelvételek alapján megállapítja, Angliában a XVI. század óta a falvak szerkezete lényegében nem változott meg. Csak azok a falvak, melyek a századok során várossá fejlődtek, ahol a kunyhók és tanyák helyét ma házak, gyárak, boltok, utcák borítják, mentek át olyan gyökeres változáson, mely a légifelvétel módszereivel történt elemzést úgyszólván reménytelené teszi. Maga a falu azonban fejlődését tekintve a városnál jóval konzervatívabb, az utcák iránya, a házak és kertek, szántók, legelők egymáshoz való viszonya nagyjából azonos maradt a XVI. század óta, ha éppen az utóbbiak vonatkozásában lényeges eltérések következtek is be.

Ezután kerül sor a határ bemutatására. Szerzők a falvak határainak mai állapotából rekonstruálják a középkori viszonyait. Először azokat a felvételeket kapjuk, melyek a bekerítések által ma már eltüntetett „open field system” nyomaira utalnak. Azután tárgyalják a ma is fennmaradt „open field”-eket, végül az ettől eltérő földművelési rendszereket. Hogy milyen finoman lehet következtetni a mai felszínből elmúlt századok művelési rendszereire, az új művelési rendszer alatt rejlő régre, arra jellemző a Laxton környékét ábrázoló fényképfelvétel elemzése (41—43. o.), melynek során Beresford egymás mellett és alatt három művelési rendszer elemeit képes kimutatni.

„A falu szerkezete” c. fejezetben szerzők azokat az elemeket mutatják be, melyek a túlnépesedés folytán szerkezetükben esetleg némi módosulást szenvedett falvak állandó gerincét képezik: azt vizsgálják, milyen hatással volt a falu fejlődésére és alakulására a templom, a major, a földesúr vadaskertje, parkja, a tanyák, a malmok és halastavak, s melyek voltak ez épületek topográfiai jellemzői. A következő fejezet a falvak határproblémáit, gazdálkodási és birtokformáit, az új falualakulások folyamatát mutatja be.

„A középkori táj felbomlása” c. fejezetről, mely elsősorban a bekerítések folyamatát tárgyalja, már szólottunk, így utóljára maradt a településformákkal foglalkozó fejezet, melyben Beresford talán kissé szkeptikusan ad hangot ama nézetének, hogy igen nehéz az angol falutelepülés szabályos vagy szabálytalan formájának okait feltárni,

hiszen majd minden esetben befolyásolja azt egy-egy patak, völgy, vagy valami más természeti jelenség. E fejezet elemzései talán valamivel halványabbak az előzőeknél, mégis kárpótól bennünk a falvakban vagy mellettük elhelyezkedő kastélyok, monostorok topográfiai elemzéseinek igen változatos, érdekfeszítő volta.

A kötet második — az előzőnek kb. kétharmadát kitevő — része a középkori városok viszonyait mutatja be. E részben szerzők a városok néhány jellemző vonásának, a piacterek, városfalak, kastélyok és katedrálisok helyzetét és a város alakulásában betöltött szerepét mutatják be, valamint az angol gazdasági életben oly nagy szerepet játszott kikötővárosok jellegzetességeit veszik vizsgálat alá. Külön fejezet foglalkozik a normann hódítástól 1307-ig létrejött „planned towns”, az akkori „tervezett városok” problémáival.

Az utolsó fejezetek az ipari tevékenység (a kő-, vas- és ólombányászat, a sópárlás és posztómanufaktúrák) maradványait, valamint az újabb korokban végzett földmunkálatok nyomán a felszínről eltűnt, de nyomaikban legegők, szántóföldek madártávlati képen kimutatható középkori útrendszer, a hidak és országutak hálózatát tárják fel.

Bercesford és St. Joseph munkájának áttekintése után önkéntelenül felmerül a kérdés, vajon alkalmazhatók-e az itt bemutatott módszerek a hazai agrártörténeti kutatásaink során, s ha igen, milyen mértékben. A válasz nem könnyű, s természetesen végleges érvénnyel csak a gyakorlatban dönthető el. Az azonban valószínűnek látszik, hogy ha nem is számíthatunk olyan tetszetős eredményekre, mint amilyeneket e kötet szerzői sokszor felmutathatnak (hiszen nálunk pl. „a bekerítés” folyamata, hogy más tényezőkre ne is utaljunk, korántsem volt olyan elemi erű, az egész mezőgazdaságot átfogó, mint Angliában), a légifényképezés módszere idővel az agrártörténeti kutatások területén is elnyeri az őt megillető helyet.

Gunst Péter

J. KAMIŃSKA — A. NAHLIK :

WŁÓKIENICTWO GDANSKIE X—XIII. W.,

(Lodz, 1958. 261 o., 68 ábra, 5 t.)

(A GDANSZKI TEXTILIPAR A X—XIII. SZÁZADBAN)

Az egyiptomi sirok textilleleteinek, Stein Aurél közép-ázsiai ásatásainak, a palmyrai kínai selyemszövet maradványoknak és a skandináviai Birka viking textilmaradványainak publikációja óta a gdanski ásatások nyújtanak a legtöbbet a textilipar és technikai történetének megismeréséhez. Első ízben fordul elő, hogy egy jelentős európai város középkori lakónegyedének feltárásakor épségben kerüljön elő több száz textília, a textilipari tevékenység szerszámaival, gépalkatrészecével és hulladékaival együtt. Az 1948—1955 között feltárt 325 m² terület 4 m mélységben egyszerű halászháló és mesterekberek házainak egész sorát tárta fel. Gdansknak a német lovagrend által történetileg elfoglalásáig eltelt időt (980—1308) 17 eléggé egyértelműen datálható réteg képviseli. A könyv a régész és a technológus szerencsés együttműködéséből született meg és nemcsak a leletek leírását nyújtja, hanem részletesen feldolgozza azok technikatörténeti hátterét is.

Az első fejezet ismerteti a talált nyersanyagokat és azokat a szerszámokat, amelyekkel feldolgozták őket. Meglepő, hogy a gyapjúszövetek és nyersanyagmaradványaik nagy tömegben kerültek elő (796 szövetmaradvány, 245 nyersanyagmaradvány), míg len vagy kender alig maradt fenn (151 len, 19 kender nyersanyagmaradvány, 4 lenszövet). Ugyancsak érdekes, hogy a fonáshoz szükséges eszközök gyakorisága mellett igen kis számban találtak szövészké-alkatrészeket. Nem kétséges, hogy a Keleti-tenger menti talajok savas kémhatásának tulajdonítható, hogy a fehérje alapú nyersanyagokat jobban kíméli, mint a cellulóz alapúakat. Ezt bizonyítja, hogy a nyilván egészen ritka selyemszövetekből is fennmaradt 7 db.

Ez a fejezet tartalmazza a talált szerszámok részletes leírását és rekonstrukciójuk kísérleteit is. Nyíróolló, lentilő, gereben, többféle guzsaly, orsó és számtalan orsókarika mellett a szövőelőkészítési szerszámok a legérdekesebbek. Míg azonban a talált motolla-alkatrész alapján történt rekonstrukció minden további nélkül elfogadható, addig a felvetőkarónak a két csapágy szerinti rekonstrukciós rajza erősen kétségbe vonható. Szerzők egy függőleges forgó felvetőt képzelnek maguk elé, amilyen parasztházakban máig is látható. Nézetem szerint ez a felvetési mód jellegzetesen újkori ter-

mék és talán a selyem filatóriumból származtatható. Érdekes, hogy a szerzők Moszynskit idézik, aki a „függőleges felvetőben annak új formáját látja, amely fokozatosan helyettesíti az eddigi módszereket”. Valószínű, hogy Moszynskinak van igaza és a két falalkatrész számára más felhasználási területet kell feltételeznünk. A szövőszék-alkatrészek magyarázata terén teljesen helyes a csigák és a lánc, ill. áruhenger tartó idom szerepének értelmezése. Érdekes problémát jelent viszont a lánchenger és két hatalmas, másfél méter hosszúságú idomdarab eredeti céljának tisztázása. Nem kétséges, hogy ezekben az alkatrészekben is helyesen ismerték fel a szövőszékhez való tartozást. Azonban a fahenger téglalap keresztmetszetű csapja miatt nem lehetett lánc vagy szövőhenger. Ha a szövőszék oldallapjába volt erősítve, legfeljebb irányító (vagy mell) henger lehetett. A két említett nagy deszka alkatrészben nem a borda és nyüst felfüggesztésére szolgáló függőleges tartókat látom, hanem a vízszintes oldalfalakat. A közölt ábrák természetesen nem alkalmasak megbízható vélemény kialakítására, de feltételezésem mellett a következő okok szólnak:

1. A fényképen in situ láthatók a deszkák teljesen párhuzamosan. Ha függőleges alkatrészek lennének, igen kicsi lenne a valószínűsége annak, hogy eldőlvé, a szövőszék szétesése után párhuzamosan helyezkedjenek el.

2. A középkori szövőszékeknek jellegzetesen vastkos, rendszerint deszkából faragott vízszintes oldalfalai voltak, a bitófaalakú felsőrész általában két egyszerű rúd.

3. A deszkán látható lyukak aszimmetriáját a rekonstrukciónál javasolt megoldással alig lehet magyarázni.

A második fejezet részletesen ismerteti a gyapjú és len természetével kapcsolatos kérdéseket. Meglepő, hogy a szövetek láncai általában fésült fonalból készültek. A felhasznált gyapjú átlagos elemiszál-vastagsága 42 mikron volt.

A harmadik fejezet részletesen ismerteti az egyes rétegek leletanyagának térbeli elhelyezkedését.

A negyedik fejezetben a fonó- és szövőtechnológia rekonstrukcióját kísérik meg a szerzők. A számos érdekes megállapításból csak néhányat emelek ki:

A Z sodratú lánc és S sodratú vetületekből gyártott szövetek aránya állandóan nő és a XIV. század elejére eléri a 100%-ot. Elenyésző kis számban fordulnak elő mindkét fonalrendszerrel alkalmazott jobb sodratú fonalak, a mindkét irányban bal sodratú fonalakból készült szövetek aránya 70%-ról fokozatosan 0-ra csökken. Igen érdekesek az előforduló kötések elemzéséből fakadó felismerések és egyes, különleges technikákkal előállított textiliák (táblaszövés, paszományok, fonatok) ismertetése. A ritkán, de előforduló táblácskás szegélyszövésben, úgy vélem, helyesen látják szerzők a vertikális szövőszék továbbélését. Analizálják a tarkánszőtt árúk mintáinak fejlődését és megállapítják, hogy a ritkán előforduló kockás minták skandináv befolyásról tanúskodnak. Itt írják le a különböző ruházati maradványokat, a varrás technikáját és egy egyujjas gyapjú-kesztyű maradványait.

Külön meg kell említeni az áttekinthetőséget nagymértékben növelő kitűnő táblázatokat, amelyek a lelet-körülmények elemzése mellett olyan újszerű összehasonlító adatokat is feldolgoznak, mint pl. az előfordult kötések idő- és térbeli megoszlása és nyugat-európai analógiái; az előforduló szövetminták fejlődése; az orsókon előforduló tulajdonjelek rendszerének fejlődése stb.

Endrei Walter

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK. 1956. II. RÉSZ*

A repertórium beosztása

Marx – Engels, a marxizmus története	Olaszország
Elvi tanulmányok	Románia
Egyetemes történelem	Skandináv országok
Albánia	Spanyolország
Anglia	Szovjetunió
Ausztria	Törökország
Belgium	Irán
Bulgária	India
Csehszlovákia	Közép-Kelet
Finnország	Kína
Franciaország	Korea
Görögország	Mongol Népköztársaság
Jugoszlávia	Japán
Lengyelország	Amerikai Egyesült Államok
Magyarország	Amerika egyéb országai
Németország	Afrika

Magyarország:

Steinmüller E.: Az új magyar történetírás tíz éve. ZG 1956. 2. sz. 369–376.

I. O.: Magyar történezszek új munkái. VI 1956. 4. sz. 193–194.

A Századok 1955. 3., 4–5., 6.; 1956. 1–2. számainak ismertetése (Fr. Bokos). HC 1956. 137, 259–260, 463–464, 566–567.

Totóiu I.: Beszámoló a Századok 1956. 1–2. számáról. S 1956. 6. sz. 183–184.

Höppner S.–*Videra B.*: A Magyar Tudományos Akadémia „Acta Historica” c. folyóirata. ZG 1956. 1. sz. 164–171.

Nissen W.: A Magyar Népköztársaság levéltárügyéről. (Egy budapesti tanulmányút során tett megfigyelések.) Am 1956. 1. sz. 19–20.

Vinogradov K. B.: Új külföldi munkák Ausztria–Magyarország történetéről. VLU 1956. 14. sz. 123–128.

Dimitrov D. P.: A magyar archeológusok 1955. évi budapesti konferenciája. IP 1956. 4. sz. 130–134.

Tersen E.: Histoire de la Hongrie. Paris. 1955. p. 125. Ismertetés J. Dautrytól. Pensée 69. (1956. szept.–okt.) 110–112.

Ferenck I.: A római Dácia kiterjedésének, védelmének és felosztásának kérdéséhez. KBBEK 1956. 1–2. – 153–174.

Moravcsik Gy.: Byzantinoturcica I–II. Bp. 1942–43. Ismertetés J. Kabrda. HC 1956. 4. sz. 577–578.

Novák J.: Residentia exercitus regis – sajátos magyarországi datálásmód. HS I (1955) 205–234.

Kláié N.: A Nobles doudecim generationum regni Croatiae, mint társadalomtörténeti forrás. HZb 1956. 1–4. sz. 89–100.

Švob D.: A seloi Szt. Péter-kolostor cartuláréja a horvát királyválasztásról és a korabeli bánok jegyzéke. HZb 1956. 1–4. sz. 101–117.

Bányai L.: A román nép és a vele együtt élő nemzetiségek közös harcai a szabadságért és a társadalmi haladásért (Erdélyben). KBBEK 1956. 1–2. sz. 207–222.

Krajčovič R.: A feudalizmus kezdetei Szlovákiában a nyelvi tények megvilágításában. HC 1956. 2. sz. 222–234.

Kudláček J.: A népek létrejötte területünkön (Csehszlovákiában). HC 1956. 3. sz. 397–410.

Szimonyenko I. F.: A kárpátukrajnai fazekasság történetéhez. SzE 1956. 2. sz. 33–45.

Zak J.: A lőszerszám eredete lengyel földön. KHKM 1955. 3. sz. 625–635. [Magyar hatás a 10–11. században].

Sinor D.: A mongolok és Európa közti kapcsolat Argun és IV. Béla haláláig. CHM III (1956) 1. sz. 39–62.

* Feldolgozásunk szorosan kapcsolódik a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Értesítőjének 1956. 1–2. számában feldolgozott folyóiratok anyagához. A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendi.

- Lehotská D.:** A pozsonyi pénzverde a középkorban. HŠ II (1956). 216—241.
- Hűstava A.:** Adalékok a mértékek fejlődésének történetéhez Szlovákiában. HŠ I (1955). 188—204.
- Jakó S.:** Az írás kezdetei az erdélyi feudális társadalom laikus rétegeiben. SCIC 1956. 1—4. sz. 81—102.
- Belu S., Roseau D.:** Ellentétek a kiváltságos osztályban Erdélyben a 14. század első felében. SCIC 1956. 1—4. sz. 67—80.
- Szilcs J.:** Városok és kézművészek a XV. századi Magyarországban. Bp. 1955. Ismertetéi A. Gacsóvá. HČ 1956. 2. sz. 276—279.
- A Zsigmondkori Okmánytár (szerk. Mályusz Elemér) I. köt. ismertetése. Archeion 1956. 290—294.**
- Dinić M.:** Zsigmond magyar király levele Fülöp burgundi herceghez. ZDN 13—14. sz. (1956) 93—98.
- Murešan C.:** Hunyadi János szerepe a népi tömegeknek a török expanzió elleni harcában. S 1956. 4. sz. 55—72.
- Hadszínikolov F.:** Hunyadi János halálának 500. évfordulójára. IP 1956. 5. sz. 118—120.
- Hűstava A.:** A rablóbándák tevékenysége Északkelet-Szlovákiában a 15. sz. végén. HŠ II (1956) 181—215.
- Matijek F.:** A morva—szlovák kapcsolatok a felett feudáliszmus korában. HŠ II (1956) 153—180.
- Pozdínovský S.:** A céhinasok Trencsénben a 10—18. században. HŠ II (1956) 139—152.
- Duzinehoi Gh.:** A Iovan cár által vezetett mozgalom 1526—1527-ben. S 1956. 6. sz. 131—148.
- Varsák B.:** A fokozott feudális kizsákmányolás Nyugat-Szlovákiában a 16. század első felében. HŠ I (1955) 270—278.
- Kühndel J.:** Ján Derschwamm, a Fuggerek művelt ügyintézője Szlovákiában, 1494—1567. HŠ I (1955) 168—187.
- Watzka J.:** A majorsági gazdálkodás fejlődése a trencsényi és trencsénybáni uradalomban a 18. sz. derekától a 18. sz. végéig. HŠ I (1955) 50—104.
- Horváth P.:** Löcse kereskedelmi kapcsolatai Lengyelországgal a 16. sz. második felében. HŠ I (1955) 105—145.
- Goldenberg S.:** Brassó a 16. sz. közepén és az 1557. évi zendülési kísérlet. KBBEK 1956. 1—2. sz. 177—190.
- Cselényi B.:** A székely felkelők és a szászok kapcsolatai 1562-ben. KBBEK 1956. 1—2. sz. 191—198.
- Kostić M.:** Szerbia 17—18. századi társadalmi-gazdasági történetéből, III. A „ráccoklól” és 17—18. századi bécsi rác kereskedelmi társaságokról. GNS I (1956) 30—39.
- Kabrita J.:** A szlovákiai török uralom történetére vonatkozó török források. HČ 1956. 2. sz. 156—169. [A 17. századi érsekújvári kánunnáme tanulmányai.]
- Macurek J.:** Az 1618—1620-as cseh felkelés és Északnyugat-Szlovákia. HŠ II (1956) 97—138.
- Veselinović R. H.:** Iparosok és kereskedők a Vajdaságban a 17. század végén és a 18. század elején. ZDN 13—14. sz. (1956) 113—126.
- Lehotská D. stb.:** A manufaktúrák fejlődése Pozsonyban a 18. században. HŠ I (1955) 32—49.
- Capessius B.:** Az Ausztriából Erdélybe költözött protestáns emigránsok helyzete a 18. században. S 1956. 4. sz. 89—94.
- Kostić M.:** Adalék a szerb gazdaságtörténethez a 18. sz. elején. I. Egy bánati szerb—török keresk. társaság 1722-ben. 2. Szerb marhakereskedők levele, 1708. ZDN 13—14. (1956) 105—112.
- Pavelek J.:** A magyarországi jobbjátság történetéről szóló legrégebbi munka, a „De servitute hungarica” szerzőjéről. HŠ II (1956) 54—72.
- Szurdó B.:** Az erdélyi állami manufaktúrák keletkezése és jellege a 18. században. SCIC 1956. 1—4. sz. 103—117.
- Watzka J.:** A trencsényi uradalom gazdasági utasításai a 18. sz. első felében. HŠ I (1955) 319—355.
- Bogdanović M.:** A kosztajnikai határőrség élete 1728 körül. ZDN 13—14. (1956) 90—104.
- Gavrilović S.:** A szerémi eparchia statisztikai adatai, 1756—1751. ZDN 15 (1956) 80—105.
- Decker V.:** A szlovákiai kézműves papírgyártás történetéből. HŠ I (1955) 250—269.
- Krátk P.:** Az alsókemeneci (Bars m.) papírgyár története. HŠ II (1956) 73—96.
- Bozac I.:** A Habsburgok iskolapolitikája a zalatnai kincstári birtokon a 18. sz. második felében. SCIC 1956. 1—4. sz. 118—150.
- Haraksim L. E.:** A privyegyi felkelés 1771-ben. HŠ I (1955) 7—31.
- Kirilović D.:** Zakaria Orfelin egy ismeretlen levele. ZDN 13—14. (1956) 241—244. [Z. Orfelin 1772-ben a temesvári püspök szolgálatában, viszonya Vidakhoz.]
- Neamtu M.:** A zalatnai bányászok helyzete és részvételük a Horia vezetete népi felkelésben (1784—85). S 1956. 2—3. sz. 35—56.
- Špiess A.:** Az első gépi pamutfonók Szlovákiában. HŠ II (1956) 39—53.
- Špiess A.:** A cseszteli (Pozsony m.) posztómanufaktúra, 1794—1802. HŠ I (1955) 146—167.
- Unčovský L.:** Gregor Berzeviczy. (Ismertetéi A. Špiess) HČ 1956. 3. sz. 433—434.
- Bodea C. C.:** Gazdasági és kulturális témák az erdélyi irodalomban 1786—1830-ban. S 1956. 1. sz. 87—106.
- Andreas W.:** A magyar királyi korona felajánlása Károly Ágost weimari nagyhercegnek. MIOG LXIV. k. 3—4. f. (1956) 291—311.
- Fodor I.:** Az odorhei céhek felbomlása a 19. század első felében. S 1956. 1. sz. 125—138.
- Gavrilović S.:** A Bácskából Šibde átköltözött rutének, 1803—1848. GNS I (1956) 70—86.
- Ofeta A.:** Az erdélyi román parasztek és Tudor Vladimirescu mozgalma. S 1956. 6. sz. 51—74.
- Csetri E.:** A dekabrista felkelés néhány erdélyi emléke. KBBEK 1956. 1—2. sz. 199—204.
- Lazar E.:** Feljegyzés az 1831. évi kelet-szlovákiai parasztfelkelésről a sóvári plébániai krónikában. HŠ I (1955) 304—318.
- Kostić M. P.:** Pavle Ars. Popović (1812—1849), a „Srbske Novine” szerkesztője. ZDN 13—14. (1956) 245—252. [Popović 1841-ig Pesten volt ügyvéd.]
- Entner H.:** A szlovákiai vasutak kezdetei B. N. Stroussberg pénzügyi spekulációjában. HŠ I (1955) 235—249.
- Cherestessiu V.:** A szlovák történetes konferenciája L. Stúr életéről és tevékenységéről. S 1956. 4. sz. 153—156.
- Suyer O.:** Ljudevit Gaj és az utolsó zágrábi magistratus választása, 1847. HZB 1956. 1—4. sz. 61—68.
- Sojat O.:** Ljudevit Vukotinić és 1848. HZB 1956. 1—4. sz. 31—59.
- Stranjaković D.:** Svetozar Miletić és Jevrem Grujić 1848-ban. ZDN 13—14. (1956) 141—148.
- Tomanul M.:** A szerb katonai tábor és a perlaszi csata, 1848. szept. 2. ZDN 13—14. sz. (1956) 135—140.
- Vuković V. J.:** A szerbiai francia kiküldöttek tevékenysége 1848—1849-ben a jugoszlávok és a magyarok kibékítésére. ZDN 13—14. sz. (1956) 149—158.
- Savković J.:** Békétárgyalások az 1848—49-es szerb mozgalom idején Thim József dokumentumanyag alapján. ZDN 15. (1956) 127—133.
- Ember Győző:** Louis Kossuth à la tête du comité de la défense nationale. Bp. 1953. (Ism. A. Radenić) IC VI. (1956) 244—246.
- Kovács Endre:** Bem József. Ismertetéi: J. Reyhman. KH 1956. 6. sz. 119—131.
- Cherestessiu V.:** Eftimie Murgu, a forradalom harcosa. S 1956. 1. sz. 65—86.
- Savković J.:** Az 1849. évi vajdasági alkotmánytervezet. ZDN 13—14. (1956) 159—166.
- Károly D.:** Az erdélyi Habsburg-ellenes mozgalom Makk—Gál vezetése alatt (1849—1854). S 1956. 4. sz. 67—85.
- Lefevre A.:** Az 1853-as milánói felkelés hatása Nyugat-Európában. RHD 1955. okt.—dec. sz. 329—346. [Többek között a Kossuth-emigráció terveiről és fegyverkezési akcióiról.]
- Trochta J.:** Új adalékok Božena Němcová 1855. évi szlovákiai tartózkodásához. HŠ I (1955) 284—303.
- Kirilović D.:** Djordje Lazarević iskolai éveiről, Novi Sad (Újvidék), 1855—1863. ZDN 15. (1956) 109—119.
- Egyed A.:** Az erdélyi munkásszövetségek 1868 és 1872 között. Az I. Internacionálé hatása az erdélyi munkásszervezetekre. S 1956. 6. sz. 27—50.
- Radenić A.:** A vajdasági sajtó az 1862—1872 kormányzóság éveiben. IC VI. (1956) 65—108.

- Zapletal V.:** Adalék az Új Iskola történetéhez az 1869—1872. években. A Minerva Könyvnyomda Rt. HŠ II (1956) 7—38.
- Milutinović K.:** Az első összeütközés Svetožar Marković és Svetožar Miletić között. ZDN 13—14. (1956) 225—234.
- Lebl A.:** Az első munkásegyletek Újvidéken, 1873—1876. ZDN 13—14. (1956) 171—180.
- Milutinović N.:** M. Polit-Desančić első két győzelme a bánáti képviselőválasztásokon, 1874, 1875. ZDN 13—14. sz. (1956) 209—224.
- Kruševac I.:** Szarajevo gazdasági viszonyai az osztrák-magyar közigazgatás idején, 1878—1918. GIDBIH VII. (1956) 175—224.
- Kapuzić H.:** A pandurok „puccsa” Nevesinjeben 1879-ben. GIDBIH VII. (1956) 119—140.
- Boškov Z.:** A rigómezei csata évfordulójának ünneplése 1889-ben. ZDN 13—14. sz. (1956) 235—240.
- Gross M.:** A szociáldemokrácia álláspontja a nemzeti kérdésben Horvátországban 1890—1902-ben. HZB 1956. 1—4. sz. 1—29.
- Blaas R.:** A quercetariói emlékkápolna és diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele Ausztria-Magyarország és Mexico között. MÖS 8. k. (1955) 191—222.
- Jindra Z.:** Az ipari monopóliumok az Osztrák-Magyar Monarchiában. ČCH 1956. 2. sz. 231—269.
- Svetloš J.:** Szlovák kivándorlás a magyarországi kapitalizmus korában. (Ekon. Časopis 1956. 2. sz. 171—191.) Ismerteti: Fr. Bokes. HČ 1956. 3. sz. 441.
- Vuković V. J.:** A három nemzetiség párizsi bizottsága, 1896. ZDN 15. (1956) 50—61. [szerb, szlovák, román].
- Božević V.:** Betiltotta-e Kállay miniszter „A szerbek története” c. könyvet Bosznia-Hercegovina területén? GIDBIH VII (1956) 205—208.
- Hanák P.:** Az 1905—1907. évi orosz forradalom hatása a magyar nép forradalmi harcára. DNSZII 9 (1956) 94—106.
- Cicala I., Egyed A.:** Az 1907. évi romániai parasztfelkelés visszhangja Erdélyben. SCIC 1956. 1—4. sz. 151—171.
- Božević V.:** „Rendkívüli intézkedések” Boszniában és Hercegovinában 1913 májusában. GIDBIH VII (1956) 209—218.
- Lebovics M. F.:** A szocialista forradalom Magyarországon 1919-ben és a Tanácsköztársaság kikiáltása. NZLU 1956. 6. sz. 116—143.
- Magos Gy.:** A francia—magyar tárgyalások 1920-ban. S 1956. 5. sz. 73—86.
- Kramer J.:** A szlovákiai magyar irredenta a Magyar Tanácsköztársaság bukásától 1921 végéig. HČ 1956. 4. sz. 487—520.
- Montague I.:** Magyarország — a hidegháború öröksége. LM 1956. 12. sz. 551—559.
- Le Léap A.:** A munkásegységek és a magyar dráma. CI 81. sz. (1956. dec.) 80—92.
- Figures L.:** A magyarországi eseményekről. CC 1956. 11. sz. 1119—1132.
- Figures L.:** A magyarországi ellenforradalom kudarcá után. CC 1956. 12. sz. 1350—1367.
- A magyarországi harcok a sajtójelentések tükrében. WZ 1956. 12. sz. 849—865.
- Marek Fr.:** A magyarországi eseményekről. WZ 1956. 12. sz. 866—876.
- Az USA KP Nemzeti Bizottsága a magyarországi eseményekről. PA 1956. 12. sz. 1—5.
- Lumer H.:** Az igazság az 1956. októberi magyarországi eseményekről. PH 1957. 7. sz. 21—30.
- Németország :**
- Königer H.:** Németország Szocialista Egységpártja Központi Bizottságának határozata „A történet-tudomány kutatásának és oktatásának megújítása a Német Demokratikus Köztársaságban” és a történet-tudományi képzés az egyetemeken. ZG 1956. 1. sz. 132—141.
- Dubek R.:** A szubjektivizmus és dogmatizmus leküzdése a Német Demokratikus Köztársaság történet-tudományában — a történészek aktuális feladata. Ein. 1956. 8. sz. 741—748.
- Kalbe E.:** Jegyzetek a történettudomány helyzetéről a Német Demokratikus Köztársaságban. IP 1956. 3. sz. 102—109.
- A munkásmozgalom történetének tudományos kezelése. ZG 1956. 4. sz. 665—677.
- Bittel K.:** A Deutsches Institut für Zeitgeschichte munkája és feladatai. ZG 1956. 6. sz. 1253—1255.
- Poznyjeva J. V.:** A Deutsches Institut für Zeitgeschichte tíz éve. VI 1956. 7. sz. 213—214.
- Obermann K.:** A berlini Német Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkájáról. ZG 1956. 5. sz. 1044—1049.
- A „Dokumentumok és anyagok a német munkásmozgalom történetéhez” munkaközösség 5. munkakonferenciája. Am 1956. 1. sz. 26—27.
- Scheel H.:** A német—csehszlovák történezbizottság második ülése. ZG 1956. 1. sz. 141—143.
- A Csehszlovák Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság történezbizottságának 2. konferenciája. Am 1956. 1. sz. 25—26.
- Scheel H.:** A német— lengyel történezbizottság alakuló ülése. (1956. máj. 7—11. Varsóban.) ZG 1956. 4. sz. 805—806.
- G. L.:** Lengyel—német történezbizottság. PZ 1956. 3—4. sz. 430.
- Német—osztrák történezbizottság konferencia Braunschweigben. 1956. ápr. 9—12. GWU 1956. 8. sz. 493—494.
- Kuczynski J.:** A gazdaságtörténeti kutatás a Német Tudományos Akadémián és a berlini Humboldt-Egyetemen. ZG 1956. 3. sz. 609—610.
- Schilfert G.:** A berlini Humboldt-Egyetem újkori egyetemes történeti tanszékének munkája és feladatai. ZG 1956. 3. sz. 605—608.
- Kalisch J.:** A lipcei Marx egyetem európai népi demokráciák történetét foglalkozó intézetének munkája és feladatai. ZG 1956. 4. sz. 799—802.
- Kalisch J., Markov W.:** A lipcei Marx Károly egyetem európai népi demokráciák történetét foglalkozó intézetének céljai és feladatai. KH 1956. 6. sz. 194—197.
- Zieschang K.:** Jelentés a Német Tudományos Akadémia Gazdaságtudományi Intézetének konferenciájáról. Ww 1956. 2. sz. 295—298.
- Zawadzki J.:** A Német Demokratikus Köztársaság közgazdaságának elméleti konferenciájáról. Ekonomista 1956. 3. sz. 145—159.
- Braunreuther K.:** Vázlattervezet a gazdaságtörténeti tanszéknek és főiskolák „A gazdasági tanok történetéről” szóló jelenlegi előadástervének továbbfejlesztéséről. Ww 1956. 3. sz. 464—466.
- Schneider R.:** Egy jelentős jogtudományi konferencia Németországban. Ww 1956. 2. sz. 299—302. [A Walter Ulbricht Állam- és Jogtudományi Akadémia 1956. márc. 2—4-én megtartott konferenciájáról].
- Paszkalera V.:** A haladó német történészek folyóirata 1955-ben. IP 1956. 3. sz. 109—113.
- Welsch H.:** A levéltári források felhasználásának művészetéről. ZG 1956. 5. sz. 1027—1033.
- Opitz A.:** Gazdasági levéltári anyagok — gazdasági levéltárak — gazdaságtudomány. Am 1956. 2. sz. 55—58.
- Höhnel K.:** A Német Állami Levéltári Igazgatóság tudományos tanácsa. Am 1956. 1. sz. 9—11.
- Lötze H.:** Tíz éves a Német Központi Levéltár. Am 1956. 2. sz. 33—41.
- Lötze H., Enders G.:** A Német Központi Levéltár újjáépítése Potsdamban. Am 1956. 2. sz. 41—44.
- Schmidt G.:** A nem állami levéltári anyag problémája a potsdami Német Központi Levéltárban. Am 1956. 2. sz. 46—50.
- Mikoletzky L.:** A wiesbadeni Állami Levéltár. MÖS 8. k. (1955) 332—334.
- Lötze H.:** Jelentés a potsdami Levéltártudományi Intézet levéltárosok képzésére indított 3. tanfolyamáról. Am 1956. 1. sz. 16—17.
- Brachmann B.:** Jelentés a potsdami Német Központi Levéltár „államvizsgás levéltárosok” képzésére indított 3. tanfolyamáról. Am 1956. 1. sz. 17—19.
- Polišensky J., Petrán J.:** Csehszlovák anyag a NDK levéltáraiban és könyvtáraiban. ČCH 1956. 3. sz. 468—480.
- Streißand J.:** A 23. német történészkongresszus tanulságai és eredményei (Ulm 1956. szept. 13—16.) Ein 1956. 11. sz. 1087—1091.
- Megjegyzések az ulmi német történészkongresszushoz. (1956. szept. 13—16.) GWU 1956. 11. sz. 695—699

- Labuda G.*: Régi és új tendenciák a nyugat-német történetírásban. PZ 1956. 7—8. sz. 224—252.
- Schillert G.*: A történelemhístitás az európai ideológiában — fegyver a nyugat-német reakciós történetészek kezében. HČ 1956. 2. sz. 145—155.
- Gentzen F. H.*: A nyugat-német történetészek „keletkutatása”. PZ 1956. 3—4. sz. 291—300.
- Mihajlova L. V.*: A nyugat-német történeti folyóiratokról. VI 1956. 9. sz. 213—219.
- Günzberg L. I.*: A Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte c. folyóiratról. VI 1956. 12. sz. 202—211.
- Kienast W.*: A németországi történeti kutatóintézetek. GWU 1956. 9. sz. 545—584.
- A VII. német-francia történettani konferencia, München—Pasing, 1956. júl. 23.—aug. 3. GWU 1956. 11. sz. 700—704.
- Meyer H.*: Új utak a felső osztályok történettánsításában. GWU 1956. 2. sz. 90—103.
- Hüsken H. D.*: A politika és az erkölcs viszonyáról. A történeti események és egyéniségek értékelése a történettánsításban. GWU 1956. 10. sz. 614—628.
- Holler E.*: A történeti népmonda a történettánsításban. GWU 1956. 5. sz. 267—273.
- Moltmann G.*: A jelenkor történetének tanítása (Módszertani problémák). GWU 1956. 3. sz. 158—179.
- Wilmanns E.*: A „szemléltető történettánsítás” kérdéseiből. GWU 1956. 4. sz. 223—232.
- Mähl H.*: Hogyan építem fel a történelemrámat? Útmutató a történettánsításhoz. GWU 1956. 8. sz. 472—481.
- Kelet-Európa a német közoktatásban. A német Nevelés-és Oktatásügyi Bizottság szakvéleménye. Bonn 1956. márc. 16. GWU 1956. 8. sz. 482—489.
- Mattausch R.*: Kelet-Európa ismeretének tanítása a felső iskolák középsofokán. GWU 1956. 1. sz. 24—41.
- Anweiler O.*: Kelet-Európa újkori történetének tanítása. GWU 1956. 7. sz. 384—403.
- Graff K. H.*: A történeti kiállítások jelentősége a tudomány és oktatás szempontjából. GWU 1956. 11. sz. 687—694.
- Bahne S.*: A marxista—leninista historizmus. GWU 1956. 4. sz. 196—207.
- Nyugat-németországi konferencia a közgazdaságról és a gazdaságtudományról (Részletek a vitából). Ww 1956. 2. sz. 238—261.
- Brunschwig H.*: Németország Kelet és Nyugat között. RH 1956. okt.—dec. 246—278.
- Erdmann K. D.*: Nemzeti és nemzetfeletti rend a német történelemben. GWU 1956. 1. sz. 1—14. [A német egység kérdéséről és a soknemzetiségű Habsburg-birodalom problémáiról].
- Dörr M.*: Keresztmetszet a német alkotmánytörténetről. GWU 1956. 12. sz. 738—749. [Módszertani útmutató történelemtanárok számára].
- Herzfeld H.*: A hadsereg problémája az új német történeti irodalomban. VfZg 1956. 4. sz. 361—386.
- Dollinger Ph., Folz R.*: Németország története a közép-korban. II. RH 1956. ápr.—jún. sz. 296—328. [Annotált bibliográfia].
- Vita a „Szilézia története” c. munka prospektjéről. Sob 1956. 1. sz. 118—132.
- Tymieniecki K.*: Szilézia régebbi történetének kérdései a történelemben és a historiográfiában. 1) Szilézia legrégebbi történetének kérdései az utóbbi 70 év történetírásának fejlődésében. 2) A régebbi és újabb historiográfia Sziléziának Lengyelországtól való elszakadásáról a 14. században. RHis XXI. (1956) 9—107.
- Danilewicz G., Steyer D.*: Pomorze történetével foglalkozó tudományos ülésszak Gdanskban. ZH 1956. 1—2. sz. 327—333.
- A Pomorze történetével foglalkozó osztály évi konferenciája Torunban. ZH 1956. 1—2. sz. 333—334.
- A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Pomorze történetével foglalkozó osztályának tudományos munkái 1955-ben. (Bibliográfia) ZH 1956. 1—2. sz. 334—335.
- Kandidátusi munkák Pomorze történetéből. ZH 1956. 1—2. sz. 335.
- Népszerű tudományos munkák a pomorzei területek történetéből. ZH 1956. 1—2. sz. 335—336.
- Nyuszihin A. I.*: A család és az allodium formáinak fejlődése az alemannoknál a 6—9. században a „genealogia” kifejezés magyarázatával kapcsolatban. SZV VIII (1956) 55—69.
- Danyilov A. I.*: A német falu a 8. század második felében és a 9. század elején a Neckar alsó folyásának völgyében a lorchai cartuláré alapján. SZV VIII (1956) 97—124.
- Schulze H. J.*: Nagy Károly szász háborúinak kezdete. ZG 1956. 4. sz. 765—772.
- Ramackers J.*: Nagy Károly sirja és az aacheni nyolcszög templom eredetének kérdése. HJ 1956. 75. évf. 123—153.
- Dowiat J.*: A korai feudális állam kifejlődése Nyugat-Pomorzban. PH 1956. 3. sz. 459—496.
- Śląski K.*: A nyugat-pomorzei etnikai változások kérdése. PZ 1956. 3—4. sz. 428—429.
- Wolf S. A.*: A hannoveri vend-vidék „Gau”-jairól. ZG 1956. 5. sz. 1020—1026.
- Stiennon J.*: II. Arnold kölni érsek egy kiadatlan levele Henri de Lecchez, Liège püspökéhez. MA 1956. 1—2. sz. 11—24. [12. század].
- Dürig W.*: Az 1192. évi bogeni—bajor viszály egy korabeli liturgikus imádság megvilágításában. HJ 1956. 75. évf. 167—172.
- Holler K.*: Két lambachi könyvtárjegyzék a 13. századból. MIOG LXIV. k. (1956) 3—4. f. 262—276.
- Auer M.*: Az örökletes lovagi méltóság és az összeférhetetlenség a német lovagrendben. MÖS 8. k. (1955) 35—78.
- Jasirski K.*: A Kujávia és Pomeránia közti 1280. évi szerződés. ZH 1956. 3—4. sz. 7—44.
- Heitz G., Unger M.*: A Hanza városokra vonatkozó kutatások az NDK-ban. ZG 1956. 5. sz. 1055—1056.
- Brandt A.*: A legújabb irányzatok a Hanza városok kutatásában. H 141—143. sz. 25—37.
- Macek J.*: A huszitizmus visszhangja Németországban. ČCH 1956. 2. sz. 189—206.
- Pyrek W.*: A wroclawi néptömegek lengyel völtárol a 15. sz. elején. Sob 1956. 1. sz. 104—107.
- Eberstaller H.*: Ebendorfer Tamás első jelentése a bázei zsinatról a bécsi egyetemnek. 1432. júl. 1. MIOG LXIV. k. 3—4. f. (1956) 312—317.
- Turón B.*: Adatok a 15—18. századi sziléziai falu történetéhez a wroclawi érseki levéltár egy kézirataiban. Sob 1956. 2. sz. 309—314.
- Cieslak E.*: A Hanza-városok szövetségének kapcsolatai Lengyelországban a 13 éves háború idején (1454—1466). ZH 1956. 1—2. sz. 7—64.
- Müller-Mertens E.*: Az első Hohenzollernnek várospolitikája és a berlini felkelés Ostmarkban. ZG 1956. 3. sz. 524—544. [A 15. század derekán].
- Majer V. J.*: A weistumok, mint a 15. század végi és 16. század eleji németországi parasztság helyzetére vonatkozó források. SZV VIII (1956) 197—216.
- Csajkowskaja O. G.*: A reformáció és a német parasztháború jellegének megvilágítása az utóbbi évek szovjet történetírásában. VI 1956. 12. sz. 129—143.
- Biskup M.*: Adatok az 1525. évi parasztfelkeléshez Kelet-Poroszországban. ZH 1956. 1—2. sz. 242—256.
- Piawarski K.*: Porosz hűbéri eskük. RHis XXI. (1956) 151—174. [Lengyelország és Kelet-Poroszország viszonya 1525-től a 17. század derekáig].
- Stern L.*: A nagy német természettudós és humanista Georgius Agricola és kora. Sob 1956. 1. sz. 1—38.
- Mączak A.*: A majorsági nagybirtok és a falu Nyugat-Poroszországban a 16—17. században. PH 1956. 2. sz. 353—392.
- Boelcke W.*: A majorsági gazdálkodás és a második jobbágyosság történetéhez Felső-Lausitzban. ZG 1956. 6. sz. 1223—1232.
- Boelcke W.*: A feudális majorság Felső-Lausitzban, különös tekintettel a 17. és 18. századra. WZHU 1955/56. 1. sz. 95—97.
- Dziwulski Wl.*: Szececin lakossága a 16. század végén és a 17. század elején. ZH 1956. 3—4. sz. 203—227.
- Carsten F. L.*: Volt-e gazdasági hanyatlás Németországban a harmincéves háború előtt? EHR 279. sz. (1956 ápr.) 240—247.
- Coler Gh.*: A Habsburgok és a birodalom között. (Kísérlet Wallenstein értékelésére.) ZG 1956. 4. sz. 713—734.
- Stiebler G.*: Friedrich-Wilhelm Stosch (1648—1704) — a felvilágosodás egy korai képviselője Németországban. WZHU 1955/56. 2. sz. 113—122.

- Carsten F. L.:** A porosz zsarnokság csúspontja. H XI. (1955.) 138—139. sz. 42—67. [Főleg I. Frigyes Vilmos koráról].
- Inglot S.:** A majorsági igazgatás szervezete Alsó-Sziléziában egy 18. század eleji gazdasági utasítás alapján. Sob 1956. 2. sz. 227—268.
- Spencer F.:** Az 1762. évi angol—porosz kenyértörés revíziója. H 141—143. sz. (1956) 100—112.
- Rogalski A.:** Adatok a sziléziai egyházi hatóságok társadalmi-politikai történetéhez a 18. sz. derekától a 19. sz. derekáig. Sob 1956. 1. sz. 39—58.
- Braunreuther K.:** A fiziokrata mozgalom jelentősége Németországban a 18. század második felében. WZHU 1955/1956. 1. sz. 15—65.
- Bonjour E.:** Az európai egyensúly eszméje Johannes von Müllernél. HZ 182. k. 3. f. 527—547. [18. század].
- Spencer F.:** Egy 18. századi feljegyzés az amerikai gyarmatokra irányuló német kivándorlásról. JMH 1956. 1. sz. (márc.) 55—59. [Wolters holland származású angol úgynök jelentése 1764-ből].
- Labuda G.:** Legújabb nyugat-német munkák a gdański tengeremlék lakosságának etnikai összetételéről 1772 táján. KH 1956. 2. sz. 108—119.
- Streitand J.:** A „Németország története” tankönyv tervezetéből (1789—1805). ZG 1956. 1. sz. 62—129.
- Scheel H.:** A szerzőkollektíva vitája a „Németország története” tankönyv 1789—1807. részének tervezetéről. ZG 1956. 3. sz. 559—567.
- Rzepa Z.:** A feudális tulajdon Sziléziában a 18. század végén. A statisztikai kutatások módszere. Sob 1956. 2. sz. 212—226.
- Andreas W.:** A magyar királyi korona felajánlása Károly Ágost weimari nagyhercegnek. MIOG LXIV. k. 3—4. sz. (1956) 291—311. [18. sz. vége].
- Engelberg E., Weber R.:** Az újabb nyugat-német történelmi irodalom a 19. századi német történelemtől. ZG 1956. 3. sz. 630—642.
- Kuczynski J.:** Az ipari forradalom problémájához. ZG 1956. 3. sz. 501—524. [A klasszikus és a porosz fejlődésről].
- Wielopolski A.:** A posztóipar Nyugat-Pomorzében a 19. században. RDSG XVII. (1956) 111—162.
- Gentner Br.:** Friedrich Kohlrausch és jelentősége a történettudomány és történeti módszer fejlődése számára Poroszországban a 19. század első felében. WZHU 1955/56. 1. sz. 67—83.
- Krawse W.:** Ludwig Gall (1794—1863) — egy német utópista. ZG 1956. 2. sz. 307—325.
- Schmidt G.:** Iratanyagcsere a drezdai levéltár és könyvtár között a 19. században. Am 1956. 1. sz. 4—9.
- Klein E.:** Poroszország 1818. márc. 31-i harminc millió londoni kölcse. ZG 1956. 3. sz. 568—586.
- Orzechowski K.:** A jobbágyparaszti birtok elhelyezkedése Felső-Sziléziában a jobbágyfelszabadítás előestéjén. Sob 1956. 3. sz. 317—379.
- Lukacs Gy.:** Hegel közgazdasági nézetei a jénai időszakban. VF 1956. 5. sz. 151—162.
- Hljabies I.:** Hegel filozófiai hagyatékának értékeléséről. Kom 1956. 17. sz. 101—114.
- Petzold J.:** Az 1832. július 20.-i államszín Poroszországban. ZG 1956. 6. sz. 1146—1186.
- Suchocki M.:** Adam Mickiewicz és a lengyel nemzeti közösség kialakulása a nyugati területeken. PZ 1956. 1—2. sz. 4—9.
- Strumillo T., Witkowski M.:** Mickiewicz — Szymanowska — Otylia v. Goethe. Ismeretlen adatok barátságukról. PZ 1956. 1—2. sz. 43—57.
- Witkowski M.:** Mickiewicz berlini tartózkodásáról. PZ 1956. 1—2. sz. 29—42.
- Truchim S.:** Még egyszer Ewaryst Estkowski wrocławai egyetemi tanulmányairól (1844—1846). Sob 1956. 2. sz. 277—279.
- Förder H.:** Marx és Engels politikai és taktikai irányelvei a kölni kommunisták általános demokratikus harcához 1846-ban. ZG 1956. 2. sz. 291—306.
- Piprek J.:** Heine és Marx. PZ 1956. 7—8. sz. 253—268.
- Natyvaszili N. L.:** A városi alsó rétegek mozgalma Poroszországban az 1848-as forradalom előestéjén. VI 1956. 4. sz. 125—133.
- Mihajlov M. I.:** A Kommunista Szövetsége az 1848-as forradalom kezdetén. UZNNI II. (1956) 91—133.
- Papiólek K.:** A banya- és kohóipari termelés koncentrációja és centralizálása Felső-Sziléziában a 19. sz. második felében. KH 1956. 4—5. sz. 255—267.
- Wachowski M.:** Adalék a lengyel agrártudományok történetéhez a sziléziai Proszkóvban. Sob 1956. 2. sz. 272—276. [19. század második fele].
- Henche A.:** A Nassaui hercegség követségi jelentései Bécstől és Berlinből az 1866. évben. HJ 1956. 75. évf. 173—201.
- O'Boyle L.:** Liberális politikai vezetés Németországban, 1867—1884. JMH 1956. 4. sz. 338—352.
- Dörr M.:** Német alkotmánytörténet Bismarck korában. GWU 1956. 11. sz. 667—680. [Módszertani útmutatás történelmetanároknak számára].
- Pahlmann Fr.:** A Bismarck vallási szemléletéről folyó vita állása. GWU 1956. 4. sz. 207—222.
- Kessel E.:** Bismarck és a „főlstenek” (a felső vezérkar tisztjei). Paul Bronsart von Schellendorf naplójához. HZ 181. k. 2. f. (1956) 249—286.
- Mommsen W.:** Julius Fröbel. Zúrzavar és tisztánlátás. HZ 181. 3. f. (1956) 497—532.
- Rich N.:** Holstein és az Arnim-affér. JMH 1956. 1. sz. (márc.) 35—54. [Politikai viharok Németországban Arnim párizsi német nagykövet körül 1872—1874-ben].
- Rathmann L.:** Bismarck és a védvámpolitikára való áttérés Németországban (1873/75—1870). ZG 1956. 5. sz. 890—949.
- Bartel H. A.:** „Der Sozialdemokrat” c. újság történelmi szerepe a szocialista törvény időszakában. ZG 1956. 2. sz. 265—290.
- Obermann K.:** A lengyel munkásmozgalom üldözése Bismarck idején 1878—1881-ben és a német és lengyel szociáldemokraták együttműködése. ZG 1956. 6. sz. 1242—1252.
- Szilin A. Sz.:** A Von der Goltz-féle német katonai misszió Törökországban 1882—1895-ben. UZNNI II (1956) 318—398.
- Stoecker H.:** Bismarck politikája az 1885-ös angol—orosz válságban. ZG 1956. 6. sz. 1187—1202.
- Obermann K.:** A Ruhr-vidéki bányászok sztrájkja 1889-ben. Megjegyzések Engels egy ismeretlen cikkéhez. ZG 1956. 2. sz. 335—342.
- A Mannesmann-konzern története (1890—).** BDW 1956. 10. sz. 3—27.
- Cieslak T.:** A szociáldemokrata mozgalom statisztikája a pomorzei területeken 1890—1917-ben. PZ 1956. 3—4. sz. 362—370.
- Wandel P.:** Wilhelm Pieck 80. születésnapjára. ZG 1956. 1. sz. 1—6.
- Kuczynski J.:** A német imperializmus sajátosságainak változása 1900—1955 között. DSZII 9 (1956) 147—152.
- Pajewski J.:** Tanulmányok a német imperializmus Oroszországhoz való viszonyáról, 1904—1905. RHIS XXI (1956) 175—194.
- Stern L.:** Az első orosz forradalom hatása a forradalmi harc fejlődésére Németországban. DSZII 9 (1956) 121—129.
- Fricke D.:** A Ruhr-vidéki bányászsztrájk 1905-ben. WZHU 1955/56. 1. sz. 99—102.
- Szerer B.:** A munkásmozgalom fejlődése Sziléziában az 1905—07-es években. ZG 1956. 3. pöttyezet. 108—134.
- Steger W.:** A németországi ifjúmunkások és ifjúmunkások Mannheimben szemlélt szövetségének történetéhez. (A szövetség 1906 február 11-én történt alapításának 50. évfordulójára). ZG 1956. 1. sz. 12—38.
- Chojnacki W.:** Mazuri emigránsok Nyugat-Németországban az első világháború előtt. PZ 1956. 7—8. sz. 310—339.
- Wächter E.:** A német film kezdeti időszakáról és az 1914 előtti munkásmozgalomról. ZG 1956. 6. sz. 1240—1241.
- Radandt H.:** Albert Südekum (szociáldemokrata) szerepére vonatkozó új dokumentumok. ZG 1956. 4. sz. 757—765. [20. sz. első harmadában.]
- Schuman W.:** A német és lengyel munkások helyzete Felső-Sziléziában és harcuk a német imperializmus ellen az 1917—1918-as években (a novemberi forradalom előtt). ZG 1956. 3. sz. 467—500.

- Michaelis W.*: Michaelis birodalmi kancellár és az 1917. évi pápai béke-akció. GWU 1956. 1. sz. 14—24; 2. sz. 128.
- Még egyszer Michaelis birodalmi kancellár és a pápaság 1917-es békeakciójáról. GWU 1956. 5. sz. 293—303. [Ismereteseck Michaelis W. munkájáról].
- Pedziński Z.*: Willi Bredel. PZ 1956. 7—8. sz. 269—274.
- Knebel J.*: A Német Szociáldemokrata Párt vezetőinek viszonya az oroszországi Októberi Forradalomhoz és a demokratikus béke kérdéséhez a breszti időszakban. KH 1956. 2. sz. 27—73.
- Gljadkovszkaja A. I.*: A partizánmozgalom Ukrajna déli részén (Herszon vidékén) az osztrák—német megszállók ellen 1918-ban. NZLU 1956. 6. sz. 12—34.
- Drabkin J. Sz.*: A németországi novemberi forradalom mozgató erőiről és jellegéről. VI 1956. 5. sz. 77—89.
- Selike V. F.*: Az 1918—1919. évi németországi forradalom néhány problémájáról. VI 1956. 12. sz. 65—72.
- Bilki V. I.*: Az 1918. évi németországi novemberi forradalom sajátosságáról. VI 1956. 6. sz. 88—98.
- Kleen W.*: A tanácsok szerepe a novemberi forradalomban. ZG 1956. 2. sz. 326—331.
- Einhorn M.*: A tanácsok szerepe 1918 novemberében és decemberében. ZG 1956. 3. sz. 545—559.
- Schreiner A.*: A németországi tanácsok az 1918-as novemberi forradalomban. ZG 1956. 4. sz. 735—750. [Részlet a „Németország története” tankönyv 1918—1945. fejezetének vitájából].
- Szpvak Sz. I.*: A németországi internacionalista kommunizmus brémai csoportjának történetéről. VI 1956. 9. sz. 126—130.
- Wilhelmus W.*: A tanácsok szerepe Elő-Pomorzeában. ZG 1956. 5. sz. 964—989. [Az 1918-as novemberi forradalom idején].
- Cieslak T.*: Adatok a pomorzei munkás- és katonatanácsok történetéhez. ZH 1955. 1—2. sz. 266—280.
- Bartel W.*: A néptömegek szerepe a legújabbkori német történetben. Ein 1956. 7. sz. 642—652.
- Kollmann E. C.*: A weimari köztársaság diagnózisa. Ernst Troeltsch politikai nézetei. HZ 182. k. 2. f. (1956) 291—319.
- Hartung Fr.*: A weimari köztársaság történetéhez. HZ 181. k. 3. f. (1956) 581—591. [Eyre E.: A weimari köztársaság története, Stuttgart. 1954. c. munkájának ismertetése].
- Koenen B.*: Tanuljunk Ernst Thälman harcaiból és győzelmeiből. (A „Reden und Aufsätze zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung” I. kötetének kiadásához). Ein 1956. 4. sz. 337—346.
- Lejk F. M.*: Az 1920. évi mazuri népszavazás kérdéséről. ZH 1955. 1—2. sz. 281—285.
- Lietz Z.*: Az 1920-as powisei népszavazás. RHs XXI (1956) 195—284.
- Knüttel Fr.*: A közép-németországi munkások 1921. márciusi harcai, jelentősége és tanulságai. Ein 1956. 3. sz. 251—262.
- Herbst W.*: Az 1921. márciusi harcok Közép-Németországban, jelentőségük és tanulságaik. ZG 1956. 3. sz. 599—605.
- Rosenfeld G.*: A rapallói szerződés létrejötte. ZG 1956. 4. sz. 678—697.
- Popkiewicz J., Ryszka F.*: A nehézipar Felső-Sziléziában 1922—1929-ben. KH 1956. 4—5. sz. 417—439.
- Rabkin J. L.*: A Francia Kommunista Párt harca a Ruhr-vidék 1923. évi megszállása ellen. UZNNI (1955) 241—288.
- Gast H.*: A német proletárszázadok mint az egységfront szervezetei 1923-ban. ZG 1956. 3. sz. 439—465.
- Wagner R.*: Az 1923. tavaszi és nyári szászországi tömegharok kérdéséhez. ZG 1956. 2. sz. 246—264.
- Kalbe E.*: A német munkások segítségével a fasiszmus üldözöttjeinek Bulgáriában a huszas években. IP 1956. 6. sz. 9—26.
- Dokumentumok a német és a bolgár munkásmozgalom között a huszas években való forradalmi kapcsolatokról. IP 1956. 6. sz. 80—88.
- Rehner C.*: A Szovjetuniót meglátogató három nagy német munkásküldöttség (1925—1927). ZG 1956. 2. sz. 343—365.
- Girard I.*: Az 1925 szeptemberében a Szovjetunióban járt első német munkásküldöttség politikai hatásáról. ZG 1956. 5. sz. 1009—1019.
- Liebig G.*: A berlini szerződések harminc éve. DAP 1956. 4. sz. 322—328.; 5. sz. 435—443. [A Németország és a Szovjetunió között 1925 októberében és 1926 áprilisban kötött szerződésekről].
- Thime A.*: Gustav Stresemann, legenda és valóság. HZ 181. k. 2. f. (1956) 287—338.
- Burkhardt J.*: Az úgynevezett szabad piacgazdaság kihatásai a mecklenburgi mezőgazdaságban az 1929/1932-es években. WZHU 1954/55. 3. sz. 173—191.
- Michel H.*: A német újrafelfegyverzésről. Ann 1956. 1. (jan.—márc.) sz. 102—110. [A hitleri Németország fegyverkezése 1930 és 1935 között a mai csemények kapcsán].
- Rössler J.*: „A német nép nemzeti és társadalmi fel-szabadításának programja” értékeléséhez. ZG 1956. 2. sz. 331—334. [A Németországi Kommunista Párt 1930-ban kiadott programjának értékeléséről].
- Houštěký M.*: Az osztrák—német váumáni terve 1931-ben és (Csehszlovákia álláspontja. ČCH 1956. 1. sz. 27—51.
- Schmerbach G.*: Adatok a Német Kommunista Párt ellen irányuló fasiszta terrortól az opolei körzetben 1932—1934-ben. Sob 1956. 3. sz. 380—411.
- Schreiner A.*: A német fináncmágnások, monopolisták és junkerek beadványa Hindenburghoz Hitler birodalmi kancellárrá való kinevezése érdekében (1932 november). ZG 1956. 2. sz. 366—369.
- Schoeps H. J.*: A weimari köztársaság utolsó negyed-évének visszhangja a folyóiratokban. GWU 1956. 8. sz. 461—472.
- Matthias E.*: A régi szociáldemokrácia lehanyatlása 1933-ban Németországban. VfZg 1956. 3. sz. 250—286.
- Rimscha H.*: A német népszerűsítő gleichschaltolása a Harmadik Birodalomban. HZ 182. k. 1. f. (1956) 29—63.
- Jogbiztonság és bírói függetlenség a Harmadik Birodalomban a német titkos rendőrség nézőpontjából. VfZg 1956. 4. sz. 399—422.
- Vermeil E.*: Az antiszemitizmus a náci ideológiában. RHDGM 24. sz. (1956. okt.) 5—22.
- Poliakov L.*: Hány zsidó áldozata van a nácioknak? RHDGM 24. sz. (1956. okt.) 88—96.
- Borwicz M.*: A végső megoldás Auschwitz—Birkenau fényében. RHDGM 24. sz. (1956. okt.) 56—87.
- Freund H.*: Hans Grimm és Hitler. GWU 1956. 3. sz. 131—140. [A Hitlerrel fehérre mosni akaró Grimm munkájának bírálata].
- Gross G.*: A német szakszervezeti funkcionáriusok fasisztaellenes ellenállási harca az 1934-es fasiszta bizalmi tanácsi választások alatt. ZG 1956. 2. sz. 230—245.
- Watt D. C.*: Az 1935-ös angol—német flottaegyezmény ideiglenes megítélése. JMH XXVIII. 2. sz. (1956. jún.) 155—175.
- Turok B. M.*: A politikai harc Ausztriában és az Anschluß előkészítése 1936—1937-ben. UZNNI I (1955) 289—368.
- Weinberg G. L.*: Német—japán tárgyalások a dél-tengeri mandátumról 1937—1938-ban. VfZg 1956. 4. sz. 390—398.
- Benditer J.*: Az Anschluß néhány következménye Románia külpolitikája szempontjából. SCSII 1956. 2. sz. 135—156.
- Paetel K. O.*: Egy német emigráns-kormány kérdéséhez. VfZg 1956. 3. sz. 286—301. [A Hitler-ellenes emigráció történetéről].
- Serwanski E.*: Hitler nemzetiségi politikája Sziléziában a megszállás első szakaszában, 1939—1941. PZ 1956. 3—4. sz. 339—361.
- Neubronn A. F.*: „Német tábornokként” Pétainnél. VfZg 1956. 3. sz. 237—250. [Neubronn a második világháború alatti élményeiről szóló hátrahagyott munkájának két fejezete].
- Melín I.*: A német—finn kapcsolatok fejlődése a második világháború alatt (különös tekintettel az 1944. évi finn békeszerződés utáni helyzetre). GWU 1956. 7. sz. 421—432.
- Wiewidra B.*: A lengyel—német határ kérdése a nagyhatalmak tárgyalásaiban a második világháború alatt. PZ 1956. 3—4. sz. 301—310.
- Zboralski D.*: A Freiburg elleni légitámadás 1940. május 10-én. ZG 1956. 4. sz. 755—757.

- Murjev D. Z.*: A német fasiszta csapatok szétzúzása Moszkva alatt 1941—1942-ben. IZ 55 (1956) 27—64.
- Kelnyer J. I.*: Szevasztopol dolgozóinak harca a hitlerista betolakodók ellen, 1941—1942. VI 1956. 9. sz. 101—110.
- Herzfeld H.*: Gerhard Ritter két munkája a nemzeti szocializmus és az ellenállási mozgalom történetéről. HZ 182. k. 2. f. (1956) 321—332. [Hitler asztali beszélgetéssel a főhadiszálláson 1941—42. Bonn, 1951. — Carl Goerdeler és a német ellenállási mozgalom. Stuttgart, 1954].
- Hornung Kl.*: A kreisauai kör reformtervei, GWU 1956. 12. sz. 730—737. [A Hitler-ellenes német ellenállási mozgalomról].
- Krausnick H.*: Himmler Mussolininél 1942. október 11—14-én tett látogatásáról. VfZG 1956. 4. sz. 423—426.
- Zaks Z.*: A német imperializmus és a lengyel—francia kapcsolatok a második világháború végén. PZ 1956. 7—8. sz. 213—223.
- Galkin A. A., Nakropin O. M.*: A fasiszta Németország kapitulációja és a Dönitz-„kormány”. VI 1956. 8. sz. 68—79.
- Cordshagen H.*: Akták megsemmisítése a mecklenburgi államminisztérium állami osztályán és alárendelt hivatalainál 1945 márciusában és áprilisában. Am 1956. 4. sz. 127—129.
- Brandeweiner H.*: A Német Demokratikus Köztársaság és az államutódlás kérdése. DAP 1956. 6. sz. 496—502.
- Kohlmeij G.*: A szocializmushoz vezető utunk feltételei, formái és szakaszai. Ein 1956. 9. sz. 883—897.
- Guliga A. V.*: Az agrárreform Kelet-Németországban, 1945. UZNNI (1955) 417—454.
- Doernberg S.*: Németország Szocialista Egységpártja megalapítása és ennek történelmi jelentősége. (Az 1946. évi egyesítő pártkongresszus 10. évfordulója). ZG 1956. 2. sz. 213—229.
- Reinhold O.*: Németország Szocialista Egységpártjának tíz évi gazdaságpolitikája. Ww 1956. 2. sz. 161—177.
- Szalov V. I.*: Kelet-Németország dolgozó tömegeinek harca a monopóliumok felszámolásáért. UZNNI I (1955) 455—498.
- Mussler W.*: A magánkapitalista ipar és a munkásparaszt hatalom gazdaságpolitikája. Ein 1956. 6. sz. 530—537.
- Zierdel R.*: A mezőgazdaság szocialista átalakulása a NDK-ban. PE 1956. 11. sz. 69—83.
- Polak K.*: A demokrácia további kibontakozása és a népképviselők szerepe a Német Demokratikus Köztársaságban. Ein 1956. 6. sz. 551—557.
- Benjamin H.*: A törvényesség nélküli kérdése a Német Demokratikus Köztársaságban. Ein 1956. 6. sz. 543—550.
- Florin P.*: A demokratikus német külpolitika. DAP 1956. 2. sz. 101—107.
- Gyptner R.*: Az NDK kapcsolata a nemzetközi szervezetekkel. DAP 1956. 1. sz. 34—42.
- Sejnyin J. M.*: Harc a nemzeti kultúra demokratikus megújodásáért az NDK-ban, 1945—1953. VI 1956. 7. sz. 73—83.
- Meusel A.*: Német értelmiségi összefogétel 1955. december 4-én Bad Homburgban. ZG 1956. 1. sz. 160—163.
- Fünger H.*: Az újrafelépő német imperializmus aktuális gazdasági és politikai problémái. Ww 1956. 4. sz. 620—622.
- Langr I.*: Az imperializmus Németország helyzetét a kapitalizmus világrendszerében. PE 1956. 11. sz. 96—113.
- A monopóliumok és az állam Nyugat-Németországban. BDW 1956. 20. sz. 3—26.
- Hmelnyickaja Je.*: Az állami monopolkapitalizmus Nyugat-Németországban. VE 1956. 10. sz. 81—95.
- Armann W., Bretzmann M., Horn K. H., Reichenberg R.*: A nyugat-német ipari termelés fejlődésének értékelése. Ww 1956. 4. sz. 559—568.
- A nyugat-német gazdaság 1956 első félévének a végén. BDW 1956. 17. sz. 3—16.
- A nyugat-német nemzeti jövedelem. BDW 1956. 23—24. sz. 3—36.
- Verner P.*: A „második ipari forradalom” elméleti és a munkásosztály érdekei Nyugat-Németországban. Ein 1956. 6. sz. 566—574.
- Turley H.*: A második ipari forradalom, és a Német Szocialdemokrata Párt. Ww 1956. 6. sz. 842—854.
- A nyugat-német szövetségi vasutak a monopóliumok szolgálatában. BDW 1956. 14. sz. 4—19.
- Nyugat-Berlin elszigetelt szubvencionált gazdasága. BDW 1956. 6. sz. 3—15.
- A nyugat-német finanszírozók képviselői. BDW 1956. 11/12. sz. 3—35.
- Aust H. W.*: A nyugat-német monopolisták expansziós politikája. I—II. DAP 1956. 1. sz. 43—59.; 2. sz. 135—142.
- Bunkina M. K.*: A nyugat-német monopóliumok gazdasági expansziója a háború utáni időszakban. VNU 1956. 4. sz. 83—98.
- Tommla M.*: A nyugat-német ipar expansziója a világpiacra. PZ 1956. 7—8. sz. 190—212.
- A nyugat-német monopóliumok expansziója a Közel- és Közép-Keleten. BDW 1956. 15—16. sz. 3—40.
- Nyugat-Németország jelenlegi külkereskedelmi politikája. HDW 1956. 7/8. sz. 3—31.
- Kuczynski J.*: A teljes elnyomódás és az élclmezés kérdése Németországban. KH 1956. 4—5. sz. 268—282.
- A „szociális” lakásépítkezés Nyugat-Németországban. BDW 1956. 5. sz. 3—16.
- A fogyasztási hitel a nyugat-német kiskereskedelemben. BDW 1956. 9. sz. 3—23.
- Lemmnitz A.*: A munkabér alakulása Nyugat-Németországban. Ww 1956. 6. sz. 880—894.
- A dolgozó nő gazdasági megkülönböztetése Nyugat-Németországban. BDW 1956. 19. sz. 3—20.
- Brocke K.*: A munkanélküliség valódi állása Nyugat-Berlinben. WZJHU 1954/55. 3. sz. 155—172.
- Horn W.*: A szakszervezeti mozgalom a Német Szövetségi Köztársaságban és a hamburgi kongresszus. CI 80. sz. (1956) 31—46. [1949—1956].
- Meister R.*: A bonni alkotmány polgári demokratikus szabadságjogainak szétrombolása a szövetségi köztársaság militarizálása során. Ein 1956. 11. sz. 1101—1109.
- Skubiszewski K.*: A párizsi szerződés és a NSzK. PZ 1956. 7—8. sz. 179—189.
- Majszkij I. M.*: A német militarizmus újjáélesztése (historiográfiai megjegyzések). VI 1956. 5. sz. 156—158.
- Engelberg E.*: A német militarizmus problémája. ZG 1956. 6. sz. 1113—1145. [Historiográfiai visszapiantással].
- Hansen G.*: A nyugat-német külpolitika forrásai. DAP 1956. 2. sz. 124—134.
- Winzer O.*: A bonni külpolitika néhány lényeges vonása. Ein 1956. 8. sz. 757—772.
- Meissner W.*: A Saar-kérdés. DAP 1956. 1. sz. 21—33.

Olaszország:

- Sotirescu T.*: A haladó olasz történészek tevékenységéről. 1944—1954. S. 1956. 2—3. sz. 147—160.
- Delzell Ch. F.*: Az olasz történettudomány tíz éve, 1945—55. A megújodás és fejlődés korszaka. JMH 1956. 4. sz. 374—388.
- Mikoletzky L.*: A velencei állami levéltár. MÜS 8. k. (1955) 350—352.
- Tursi A.*: Az Olaszországban járt külföldi utazók bibliográfiája. NRS 1956. I. sz. 1—13.
- Udalocca Z. V.*: A világi és egyházi nagybirtok Itáliában a 6. században. VV IX. (1956) 78—116.
- Udalocca Z. V.*: Az osztályharc Itáliában a bizánci hódítás előestéjén. VV X. (1956) 9—26.
- Lopez R. S.*: Genova és Firenze visszatérése 1252-ben az aranypénz verésére. ECHR 1956. 2. sz. 219—240.
- Rolora A. D.*: Firenze gazdasági rendje a 15. század második felében és a 16. században. SZV VIII (1956) 217—237.
- Mochane D. XI.*: Lajos trónörökös és Szavoja (1446—1461). RHD 1955. júl.—szept. sz. 215—229.
- Andreas W.*: Adalékok Firenze történetéhez a cinquecento idején. HZ 182. k. 3. f. 497—526.
- Weise G.*: A rinascimento kettős koncepciója. RSI 1956. II. sz. 129—164.
- Nádor Gy.*: Leonardo, a reneszánsz filozófusa. VF 1956. 4. sz. 65—72.

- Cozzi G.:** Traiano Boccalini, Borghese bíboros és Spanyolország az állami inkvizítorok egy bizalmasának referátuma nyomán. RSI 1956. II. sz. 230—254. [Vencene diplomáciaja a 17. század elején].
- Firpo L.:** Giordano Bruno perének margójára. Francesco Maria Vialardi. RSI 1956. III. sz. 325—364.
- Dal Pane L.:** Az olasz mezőgazdaság történetének irányzatai és problémái a 17. és a 18. században. RSI 1956. II. sz. 105—185.
- De Felice R.:** A zsidókérdés története Olaszországban a 18. század végén és a 19. század elején. Az első emancipáció (1792—1814). MOP 1955. 5. sz. 681—727.
- Berti D.:** Az Oroszország és az itáliai államok közötti kapcsolatok a 18. század végétől 1860-ig. VI 1956. 12. sz. 52—64.
- De Crescenzo G.:** Salernói hősök és mártírok a risorgimento hajnalán. RSR 1956. II. sz. 315—317. [1798—99].
- Demario D.:** Az észak- és dél-itáliai gazdaság az egyesülés előtt. „A déli kérdés” gyökerei. RHES 1956. 4. sz. 369—392.
- Giusti R.:** A mezőgazdaság és a parasztság Mantova környékén. MOP 1955. 3—4. sz. 370—405. [19. század].
- Renda F.:** A nyugat-szicíliai paraszttömeg eredete és jellege. MOP 1955. 3—4. sz. 619—666. [19. század].
- Craglietto A.:** Az olasz risorgimento története a bécsi levéltárak tükrében. RSR 1956. II. sz. 284—292.
- Salvatorelli L.:** A risorgimento vallási problémája. RSR 1956. II. sz. 193—216.
- Beales D.:** A protestáns risorgimento. RSR 1956. II. sz. 231—233. [Az angol protestáns közvélemény az olasz szabadságharcok mellett és a katolikus klérus ellen].
- Aquarone A.:** A toszkán restauráció törvényhozási szempontból. RSR 1956. I. sz. 3—34. [1814—30].
- Laveglia P.:** Harc a földért és a paraszti szervezkedésének első mozzanatai a salernói provinciában. MOP 1955. 3—4. sz. 597—618. [1820—60].
- Furlani S.:** A szentszék és a veronai kongresszus. NRS 1956. I. sz. 14—47.
- Trev's P.:** Egy konzervatív: M. Leopardi. RSI 1956. III. sz. 365—389. [19. sz. első fele].
- Berselli A.:** Aurelio Saffi „lelki metamorfózisa” a reformizmustól a mazzinizmusig. NRS 1956. I. sz. 48—72. [1830—50].
- Dethan G.:** A konzul és az alkonzul. Stendhal és anconai ügynöke: Frédéric Quillet (Kiadatlan levelezés). RHD 1955. okt.—dec. sz. 293—312. [Stendhal—Boyle, a nagy francia író diplomáciai működése Olaszországban, 1831—1832-ben].
- Hugon A. A.:** Evangéliumok áramlatok az olasz emigráción belül, 1840—1860. RSR 1956. II. sz. 217—224.
- Hogue A. R.:** Egy kiadatlan Mazzini levél. JMH 1956. 3. sz. 266—269.
- Barilu A.:** A katolikusok részvétele a Garibaldi-mozgalomban. RSR 1956. II. sz. 225—230.
- Fario E.:** A klérus részvétele az 1848-as forradalmi mozgalmakban és az 1850-es összeesküvésben. RSR 1956. II. sz. 329—332.
- Cardillo V.:** A politikai és vallási kérdés Domenico Maria Giuseppe Lo Jacono agrigentói püspök gondolkodásában az 1848—49-es szicíliai forradalom idején. RSR 1956. II. sz. 252—262.
- Boyer F.:** A Gaetába menekült IX. Pius és Baudin admirális. RSR 1956. II. sz. 244—251. [Az 1848-as forradalom elől menekült pápa és a francia admirális diplomáciai tárgyalásai].
- Kieniewicz S.:** A „Trybuna Ludów” visszhangja Itáliában. KH 1956. 4—5. sz. 153—158.
- Saville L.:** A statisztikai mintavétel az olasz gazdaság fejlődésére alkalmazva. ECR 1956. 2. sz. 298—312. [A 19. sz. 2. felületéig máig].
- Cella S.:** A Venezia Giulia-i irredenták és a katolikus klérus kapcsolatai. RSR 1956. II. sz. 263—269. [1848—1908].
- Simonetta B.:** Luigi Castellazzo és az 1852—53-as mantovai per néhány kiadatlan okmány tükrében. RSR 1956. I. sz. 87—123.
- Lefèvre A.:** Az 1853-as milánói felkelés hatása Nyugat-Európára. RHD 1955. okt.—dec. sz. 329—346. [A milánói felkelés visszhangja az angol és a francia sajtóban és az angol emigráns csoportok között. Foglalkozik a Kossuth-emigráció terveivel és fegyverszerzési akcióival].
- Guichonnet P.:** Az első Cavour-kormány megalakításának új verziója. RSR 1956. II. sz. 339—345.
- Hearder H.:** Lord Malmesbury olasz politikája 1859 tavaszán. RSR 1956. I. sz. 35—58.
- Gopal S.:** Gladstone és az olasz kérdés. H 141—143. sz. (1956) 113—121.
- Di Carlo E.:** Róma legyen-e a főváros? (Persigny-Corleo). RSR 1956. II. sz. 318—321. [Persigny francia államférfi és Corleo szicíliai olasz hazafi és filozófus vitája 1861—65-ben].
- Berselli A.:** A vallásszabadság Marco Minghetti elgondolásában. RSR 1956. II. sz. 234—243. [Az 1860—70-es évek többszörös minisztere és miniszterelnöke].
- Caizzi B.:** Észak- és Dél-Olaszország egy évszázada CHM III (1956) 1. sz. 142—160. [Az iparosítás, a mezőgazdaság problémáinak különbözősége, a kivándorlás és az agrárreform kérdése].
- Parain Ch.:** Itália mezőgazdasága ma és az ókorban Emilio Sereni műve alapján. Pensée 68. (1956. júl.—aug.) sz. 108—118.
- Castagnoli C.:** A mantovai paraszttömeg 1866-tól a „La Boje” mozgalomig. MOP 1955. 3—4. sz. 406—419. [1866—86].
- Manzotti F.:** Az őrlési illeték miatti felkelések, 1869. RSR 1956. I. sz. 59—86.
- Valiani L.:** A szocialista mozgalom története Itáliában a kezdetektől 1921-ig. Tanulmányok és kutatások 1945—55-ben. RSI 1956. III. sz. 447—510.
- Briglioglio L.:** A monselicei és a padovai internacionáltak. MOP 1955. 5. sz. 728—760. [Az 1870-es és 80-as évek forradalmi szocialista mozgalmait Észak-Olaszországban].
- Bellini L.:** A felesbérlet Umbriában az egység megteremtésétől a 19. század végéig. MOP 1955. 3—4. sz. 561—572. [A parasztság életkörülményei, jövedelmük és fogvasztásuk].
- Ciecerchia C.:** Az ellenállási szövetségek eredete Róma környékén. MOP 1955. 3—4. sz. 579—590. [Főként 1870 és 1900 között].
- Berselli A.:** Targyalások egy miniszteriális kombináció miatt Marco Minghetti és Quintino Sella között, 1874—75. RSI 1956. III. sz. 390—424.
- Guerrini R.:** Idalberto Targioni, egy alkalmi költő az empoli paraszttömeg történetében. MOP 1955. 3—4. sz. 511—530. [A 19. század utolsó harmada].
- Molinelli R.:** A mezőgazdaság és a parasztság Jesiben a Giolitti-korszak idején. MOP 1955. 3—4. sz. 543—559.
- Mori G.:** A felesbérlet Toszkánában a 19. század végén. MOP 1955. 3—4. sz. 479—510.
- Ronchi M.:** A soresinai katolikus paraszttömeg eredetéhez. MOP 1955. 3—4. sz. 423—438. [Paraszttömegmozgalom Cremona tartományban a 19. század végén].
- Siebert F.:** Adua, az olasz és európai politika fordulója. HZ 181. k. 3. f. (1956) 533—579. [Olaszország 1896. márc. 1-i aduai vereségének következményeiről].
- Rugionieri E.:** A szövetségek kérdése és a felesbérlek első sztrájkja Toszkánában. MOP 1955. 3—4. sz. 454—478. [A századforduló idején].
- Marks L.:** Antonio Gramsci. MQ 1956. 4. sz. 225—238.
- Dal Pane L.:** Antonio Labriola és a risorgimento historiográfiája. RSR 1956. II. sz. 299—314. [19. századi olasz historiográfia].
- Dubský I.:** Jelentős adalék a marxista elmélet történetéhez. NM 1956. 5. sz. 439—446. [Palmino Togliatti „Antonio Labriola eszméinek helyes megértésért” című ekkikehez: Rinascita 1954. 4—7. sz.].
- Raffaelli G.:** Jegyzetek a trentinói parasztszövetséghez, 1911—1921. MOP 1955. 3—4. sz. 439—453.
- Kirava K. E.:** A forradalmi mozgalom Olaszországban, 1914 aug.—1915 május. UZNNI II (1956) 399—474.
- Caracciolo A.:** A Néppárt és a felesbérlek harca. MOP 1955. 3—4. sz. 573—578. [Főként 1915 és 1921 között].
- Kon I. Sz.:** Benedetto Croce „historizmusáról”. VI 1956. 10. sz. 122—134.

- Krausz H.*: Himmler Mussolininál 1942. október 11—14-én tett látogatásáról. *VIZG* 1956. 4. sz. 423—426.
- Noether E.*: Olaszország megvizsgálja fasiszta múltját. Bibliográfiai tanulmány. *AHR* LXI. 4. (1956. júl.) sz. 877—899. [A fasiszta keletkezésével és analizésével foglalkozó művek részletes elemzése].
- Románia:**
- Román történeti bibliográfia, 1955. S 1956. 4. sz. 197—210.; 5. sz. 175—183.
- A Román Munkáspárt II. kongresszusa által a történetesek elé állított nagyjelentőségű feladatok. S 1956. 1. sz. 7—14.
- Berindei D.*: A Román Népköztársaság történettudományának néhány kérdéséről. S 1956. 4. sz. 87—94.
- Mioc D.*: A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézete középkori történeti osztályának tevékenysége 1955-ben. S 1956. 2—3. sz. 141—144.
- A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiája bukaresti Történettudományi Intézete új- és legújabbkori történeti osztályának tudományos tevékenysége 1955-ben. S 1956. 4. sz. 145—149.
- Serban C.*: A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézete román-orosz kapcsolatokat osztályának tudományos tevékenysége 1955-ben. S 1956. 5. sz. 134—137.
- A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiája kolosvári Történettudományi Intézetének tudományos tevékenysége 1955-ben. S 1956. 4. sz. 150—151.
- Roller M.*: A Román Munkáspárt KB mellett működő Párttörténeti Intézet tevékenységéről. VI 1956. 4. sz. 221—222.
- T. A.*: A Román Munkáspárt KB mellett működő Párttörténeti Intézet tudományos ülészaka. S 1956. 1. sz. 157—158.
- A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiájának rendes közgyűlése 1955. június 27—július 2. S. 1956. 1. sz. 147—150.
- Paşu A.*: A Román Népköztársaság Történeti és Filológiai Társaságának tevékenységéről. S 1955. 4. sz. 125—126.
- Adănilău N.*: A Román Népköztársaság Történeti és Filológiai társaságának tevékenységéről. S 1956. 2—3. sz. 135—140.
- Ferenetz I.*: A római Dácia kiterjedésének, védelmének és felosztásának kérdéséhez. *KBEEK* 1956. 1—2. sz. 153—174.
- Bányai L.*: A román nép és a vele együtt élő nemzetiségek közös harcrai a szabadságról és a társadalmi haladásért. *KBEEK* 1956. 1—2. sz. 207—222. [Erdélyben].
- Turcu C.*: A kallómalom, mint kezdetleges falusi szerkezet háziszőtések megjavítására. S 1955. 4. sz. 113—118.
- Frances E.*: A vlah pásztorok a bizánci birodalomban a 13. és 14. században. S 1956. 1. sz. 139—146.
- Panaitecu P. P.*: A függetlenségi harc Moldvában a 14. században. A román országok első függetlenségi harcái. S 1956. 4. sz. 96—116.
- Jakó S.*: Az írásheliséj kezdetei az erdélyi feudális társadalom laikus rétegeiben. *SCIC* 1956. 1—4. sz. 81—102.
- Radajčić D. S.*: Szerb—román kapcsolatok a 14—17. században. *GNS* I. (1956) 13—29.
- Donat I.*: Havasalföld lakott helyei a 14—16. században. S 1956. 6. sz. 75—96.
- Belu S., Roşcau D.*: Ellentéték az erdélyi kiváltságos rétegekben a 14. század első felében. *SCIC* 1956. 1—4. sz. 67—80.
- Cihodaru C.*: Adalékok a moldvai faluközösségek ismeretéhez. *SCSI* 1956. 1. sz. 1—34. [15—16. század].
- Mureşan C.*: Hunyadi János szerepe a népi tömegeknek a török expanzió elleni mozgósításában. S 1956. 4. sz. 55—72.
- Grigoras N.*: A nagybojárak szembehelyezkedése Nagy István politikájával. *SCSI* 1956. 1. sz. 35—68.
- Stoide C. A.*: Moldva és Havasalföld kapcsolatai a 15. század második felében. *SCSI* 1956. 1. sz. 59—74.
- Duzinchevi Gh.*: A Iovan cár által vezetett mozgalom 1526—1527-ben. S 1956. 6. sz. 131—148.
- Lehr L.*: A havasalföldi városok közigazgatási szervezete 1501—1650 között. S 1956. 2—3. sz. 57—76.
- Ionescu I.*: Kiadatlan oklevelek 1517—1774-ből. S 1955. 4. sz. 103—112.
- Guboglu M.*: Nagy Szulejmán szultán felirata moldvai hadjáratairól, 1538. S 1956. 2—3. sz. 107—124.
- Goldenberg S.*: Brassó a 16. század közepén és az 1557. évi zendülési kísérlet. *KBEEK* 1956. 1—2. sz. 177—190.
- Cselényi B.*: A székely felkelők és a szászok kapcsolatai 1562-ben. *KBEEK* 1956. 1—2. sz. 191—198.
- Turcu C.*: A két legrégibb (1591) moldvai statisztika. *SCSI* 1956. 2. sz. 57—88.
- Corivan N.*: A szabad parasztok földtől való megfosztása Moldvában a 17. században. *SCSI* 1956. 2. sz. 89—109.
- Corivan N.*: A moldvai parasztság jobbágyorsba hajtása a 17. században és a 18. század kezdetén. *SCSI* 1956. 1. sz. 75—96.
- Ionescu-Nişcov T., Constantinescu A.*: A Moldva és Oroszország közötti első szövetségkötés 300. évfordulója. S 1956. 5. sz. 107—116.
- Surdu B.*: Az állami manufaktúrák keletkezés és jellege Erdélyben a 18. században. *SCSI* 1956. 1—4. sz. 103—117.
- Capesius B.*: Az Ausztriából Erdélybe költözött protestáns emigránsok helyzete a 18. században. S 1956. 4. sz. 89—94.
- Bozac I.*: A bécsi udvar iskolapolitikája a zalatnai kincstári birtokon a 18. század második felében. *SCIC* 1956. 1—4. sz. 118—150.
- Neamtu Al.*: A zalatnai bányások helyzete és részvételük a Horia vezette felkelésben, 1784—85. S 1956. 2—3. sz. 35—56.
- Bodea C. C.*: Gazdasági és kulturális témák az erdélyi irodalomban 1786—1830-ban. S 1956. 1. sz. 87—106.
- Vianu A.*: A nemzeti felszabadító mozgalom és Nicolae Mavrogheni, 1787—1790. S 1956. 5. sz. 45—62.
- Diamandi St.*: Egy nagybirtok igazgatása Moldvában a 19. század első felében. S 1956. 2—3. sz. 77—90.
- Fodor I.*: Az odorhei céhek felbomlása a 19. század első felében. S 1956. 1. sz. 125—138.
- Ciurea D.*: A moldvai városok és piacok a feudalizmus bomlásának időszakában. *SCSI* 1956. 1. sz. 97—106.
- Camariano H.*: Az 1816. évi bukaresti titkos forradalmi szervezetre vonatkozó fontos okmány. Egy Ioan Vodă Caragănek benyújtott jelentés. S 1956. 5. sz. 127—130.
- Ofelea A.*: Tudor Vladimirescu kötelezettségvállalása a Hetariáival szemben. S 1956. 2—3. sz. 125—133.
- Ofelea A.*: Az erdélyi román parasztok Erdélyben és Tudor Vladimirescu mozgalma. S 1956. 5. sz. 51—74.
- Csetri E.*: A dekabrista felkelés néhány erdélyi emléke. *KBEEK* 1956. 1—2. sz. 199—204.
- Mihordea V.*: A havasalföldi kőolajipari munkások 1830-ban. S 1956. 5. sz. 117—126.
- Mladenatz G.*: T. Mehturciu-Diamant, az első román fourrierista. *PE* 1956. 10. sz. 93—109. [19. sz. dereka].
- Angelescu C. C.*: Az 1831. évi moldvai Szervezeti Statutum két kéziratáról. *SCSI* 1956. 2. sz. 110—134.
- Popovici V.*: Új adatok az 1831. évi moldvai parasztfelkelés szervezéséhez és elfojtásához. *SCSI* 1956. 1. sz. 107—132.
- Orenstein Z.*: A haladó társadalmi-közgazdasági gondolkodás a román fejedelemségekben a 19. század derekán. *PE* 1956. 7. sz. 119—133.
- Bădărău D.*: Ion Ionescu de la Brad tevékenysége 1848—50-ban. Dobrudzsai útjának kettős célja. S 1956. 6. sz. 107—120.
- Georgescu-Buzău Gh.*: N. Bălcescu tevékenysége az 1848-as forradalom előkészítésében. S 1956. 1. sz. 45—64.
- Bodea C. C.*: N. Bălcescu tevékenységére vonatkozó kiadatlan levelek, 1851—1852. S 1956. 4. sz. 117—144.
- Cheresteanu V.*: Eftimie Murgu, a forradalom harcosa. S 1956. 1. sz. 65—86.
- Popa V.*: Florian Aron, 1805—1887. *KBEEK* 1956. 1—2. sz. 205.

- Károly D.*: Az erdélyi Habsburg-ellenes mozgalom Makk-Gál vezetése alatt, 1849–1854. S 1955. 4. sz. 67–85.
- Berindei D.*: Új adatok Mircea Mălăureuról és az 1862. évi parasztmozgalomról. S 1955. 4. sz. 95–101.
- Egyed Á.*: Az erdélyi munkásszövetségek 1868 és 1872 között. Az I. Internacionálé hatása az erdélyi munkásszorgalomra. S 1956. 6. sz. 27–50.
- Vuković V. J.*: A három nemzetiség párizsi bizottsága, 1896. ZDN 15. (1956) 50–61. [Szerb, szlovák, román].
- Iosa M.*: A munkásosztály helyzete Romániában 1900 és 1916 között. S 1956. 4. sz. 73–88.
- Hurezeanu D.*: A parasztság társadalmi és gazdasági helyzete az 1907-es felkelés előtt. S 1955. 4. sz. 41–66.
- Roller M.*: Az orosz forradalom és a parasztmozgalom fellendülése Romániában 1905–1907-ben. DSZII 9. (1956) 9. 107–120.
- Cicala I., Egyed Á.*: Az 1907. évi romániai parasztfelkelés visszhangja Erdélyben. SCIC 1956. 1–4. sz. 151–171.
- Copoiu N.*: Az 1909. évi szakszervezetellenes törvény. S 1956. 5. sz. 97–106.
- Constantinescu-Iasi P.*: Georgi Dimitrov kapcsolatai a romániai munkásszorgalommal, 1912–1917. S 1955. 4. sz. 31–40.
- Lungu T.*: A romániai politikai pártok álláspontja az agrárkérdésben 1913–1921 között. S 1956. 2–3. sz. 19–34.
- Jemec V. A.*: Ellentétek Oroszország és szövetségesei között abban a kérdésben, hogy Románia belépjen-e az első világháborúba, 1915–16. IZ 56. (1956) 52–90.
- Ursu H.*: Az antant balkáni frontalkításának politikai céljai, 1915–1916. S 1956. 5. sz. 87–96.
- Liveanu V.*: Az 1917. februári orosz forradalom hatása Romániában. S 1956. 1. sz. 15–44.
- Roller M.*: A román tengerész forradalmi harca 1917 végén és 1918 elején. VI 1956. 11. sz. 97–105.
- Petrović N., Bercu I.*: A párt harca a marxista-leninista ideológia győzelméért a romániai munkásszorgalomban. S 1956. 6. sz. 27–40.
- Gáll E.*: A haladó ideológiai front értékes hagyományai (A „Korunk” folyóiratról). Kolozsvár, 1926–1940. LC 1956. 12. sz. 40–53.
- Marcu N.*: Az 1929–1933-as választás Románia iparában és mezőgazdaságában. PE 1956. 11. sz. 47–61.
- A Román Kommunista Párt harca az 1929–1933. évi gazdasági válság időszakában. LC 1956. 7. sz. 78–94.
- Ne sa T.*: Adalékok a romániai munkásosztály helyzetéhez az 1929–1933-as gazdasági válság idején. S 1956. 1. sz. 107–124.
- Safta S.*: A burzsoá-földesúri Románia szovjetellenes fegyverkezésének néhány mozzanata a világgazdasági válság időszakában, 1929–1933 (A Skoda-ügy). S 1955. 4. sz. 7–29.
- Lupu N., Crețu N.*: A Román Kommunista Párt V. kongresszusa és a forradalmi taktika néhány kérdése. LC 1956. 12. sz. 32–39.
- Bányai D.*: A Román Kommunista Párt V. kongresszusa és a magyar forradalmi nemzeti szervezet megalakítása a párt vezetése alatt. S 1956. 6. sz. 97–106.
- Musat S.*: A királyi diktatúra-kísérlet kudarca 1931-ben. S 1956. 5. sz. 63–72.
- Bențer J.*: Az Anschluss és néhány következménye Románia külpolitikájának szempontjából. SCȘI 1956. 2. sz. 135–156.
- Bențer J.*: A román kormány magatartása Csehszlovákiával szemben a müncheni egyezmény előtti hónapokban 1938. május–szept. S 1956. 5. sz. 7–20.
- Szazina M. G.*: Az első szabad választások Romániában. UZNNI I (1955) 369–416.
- Frunză M.*: A néptömegek szerepe a népi demokratikus rendszer kivívásában. LC 1956. 7. sz. 38–55.
- Udrea T.*: A parasztbizottságok szerepéről és a romániai népi forradalom néhány sajátosságáról, 1944. aug. 23–1945. márc. 6. S 1956. 4. sz. 7–26.
- Károly D.*: Az agrárreform végrehajtása 1945-ben a volt Szilágy megye területén. S 1956. 6. sz. 7–26.
- Dulea M.*: A társadalmi szerkezet és az osztályok a Román Népköztársaságban. PE 1956. 12. sz. 3–20.

Skandináv országok :

- Mirnij Sz. M.*: A svédországi levéltárügy. IA 1956. 4. sz. 201–212.
- Pohlekin V. V.*: A történettudomány fejlődése és jelenlegi állapota Norvégiában. VI 1956. 9. sz. 205–213.
- Gurevics A. J.*: A nagyassalád Északnyugat-Norvégiában a korai középkorban; a Frostaing-törvénykönyv alapján. SZV VIII (1956) 70–96.

Spanyolország :

- Ricard R.*: A spanyol civilizáció kettősége és a portugál egyházátörténet. RH CCXVI. (1956. júl.–szept.) 1–17.
- Gozzi G.*: Traiano Boccalini, Borghese bíboros és Spanyolország az állami inkvizitorok egy bizalmasának referátuma nyomán. RSI 1956. II. 230–254.
- Schreiner A.*: Két dokumentum a nemzetközi brigádok albacetei vezérkarjának történet-szekciójáról. ZG 1956. 3. sz. 587–594. [A spanyol polgárháború alatt anyagot gyűjtöttek, levéltári felvételeket, stb. készítettek.]
- Pros J.*: Csehszlovák önkéntesek a spanyol nép nemzeti forradalmi harcában 1936–1939-ben. HaV 1956. 3. sz. 444–450.
- Touletao M.*: A Franco-uralom húsz éve. CI 78. (1956 júl.) 62–74.
- Valla M.*: A spanyol nép fasizmus elleni harcának új szakasza. NM 1956. 12. sz. 1297–1306.

Szovjetunió :

- Feyl O.*: A Szovjetunióban, Lengyelországban és Csehszlovákiában újabban megjelent kiadványok bibliográfiája. ZG 1956. 2. sz. 412–419.
- A XX. pártkongresszus és a szovjet történettudomány feladatai [A moszkvai egyetem történettudományi kara tudományos tanácsának üléséről, 1956. ápr. 14.]. VMU 1956. 4. sz. 143–150.
- Az SzKP történetének alkotó kidolgozásáért. Kom 1956. 10. sz. 14–26.
- A Szovjetunió Tudományos Akadémiája történettudományi osztályának közgyűlése. V 1956. 6. sz. 201–204.
- Venturi F.*: Jevgenij Viktorovics Tarie. RSI 1956. II. sz. 186–219.
- Je. A.* Koszminszkij akadémikus születésének 70. évfordulójára. VI 1956. 12. sz. 199.
- Je. A.* Koszminszkij tudomány és társadalmi tevékenysége. SZV VIII (1956) 5–15.
- Tatarinova K. N.*: Megjegyzések Je. A. Koszminszkij újkori történetről szóló műveiről. SZV VIII (1956) 16–19.
- Válasz Je. Bugajev „Amikor elvész a tudományos hozzáállás” (Partijijnaja zszny, 1956. 14. sz.) c. cikkére. VI 1956. 7. sz. 215–222. [A cikkből a Voproszi Isztorii 1956-os évfolyamát bírálta.]
- A Voproszi Isztorii olvasóinak konferenciája Leningrádban. VI 1956. 7. sz. 184–190.
- A Voproszi Isztorii olvasókonferenciája Kievdn. VI 1956. 8. sz. 198–203.
- Előkészületek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára. VI 1956. 7. sz. 182–184.
- Hrenov I. A.*: A Szlavisztikai Intézet tudományos együttműködése a népi demokratikus szláv országok tudósaiával. KSZISZ 19. (1956) sz. 3–7.
- Vinogradov V. V.*: Előkészületek a szlavisták moszkvai nemzetközi kongresszusára. VAN 1956. 7. sz. 48–52.
- Csajkovszkaja O. G.*: A reformáció és a németországi parasztháború jellegének megvilágítása az utóbbi évek szovjet történetírásában. VI 1956. 12. sz. 129–143.
- Meg kell javítani a tudományos kutatómunkát az ókori történet területén. VDI 1956. 2. sz. 3–11.
- Zsukov J. M.*: Az „Egyetemes történet” tudományos tematikája és kiadási elvei. (Az I. kötet megjelenéséhez) VAN 1956. 5. sz. 38–42.

- Popova J. I.*: A legújabb kor történetének kérdései a Szovjetunió főiskolának Tudományos Közleményeiben, VI 1956. 11. sz. 136—146.
- „A Szovjetunió népei filozófiai és társadalmi-politikai gondolkodása történetének vázlata” c. könyv megvitatása, VI 1956. 6. sz. 194—201.
- Makszakov V. V., Mityajev K. G., Nyikolajeva A. T., Szeleznyev M. Sz.*: A levéltárügy és a történeti segéd tudományok kérdéseinek kidolgozása a Történeti-levéltári Intézetben, IA 1956. 4. sz. 213—228.
- Szmirnov I. Sz.*: Az SZKP történetének forráskutatásáról, VI 1956. 4. sz. 195—201.
- Szanyin I. K.*: Javítsuk meg a történeti dokumentumok megőrzésének munkáját, IA 1956. 5. sz. 187—192.
- Zimin A. A.*: A 10—17. századi történeti források tudományos rekonstruálásának módszereiről, IA 1956. 6. sz. 133—143.
- Talman J. M.*: A történeti források szövegének reprodukálásáról, IA 1956. 5. sz. 174—187.
- Novoszeljskij A. A., Sunkov V. I.*: A történeti források kiadása a Szovjetunióban, IA 1956. 2. sz. 192—204.
- Jakovlev L. I.*: A szovjet levéltári intézmények feladatai az SZKP XX. kongresszusa határozatainak megvilágításában, IA 1956. 3. sz. 171—178.
- Sztrucskov A. A.*: A SZKP KB mellett működő Marxizmus-leninizmus Intézet központi pártlevéltára, IA 1956. 4. sz. 188—200.
- Plesakov Sz. T., Hodorkovszkij V. R.*: A Szovjetunió film-, foto- és fonodokumentumokat őrző központi állami levéltárában levő dokumentumanyag felhasználása, IA 1956. 4. sz. 235—238.
- Popov V. I., Csernyikov N. D.*: A Szovjetunió irodalmi és képzőművészeti központi állami levéltára, IA 1956. 4. sz. 229—234.
- Melamedova V. M., Pluhina M. A.*: A Leningrádi Központi Állami Történeti Levéltárban (GGIAL) őrzött, az 1905—1907-es forradalom munkásmozgalmának történetére vonatkozó dokumentációs anyag szemléje, IA 1956. 3. sz. 194—210.
- Smín D. V., Sehtman Je. Z.*: A vidéki állami levéltárak munkájának módszertani irányítása, IA 1956. 4. sz. 239—241.
- Petr vszkaia M. F.*: A helyi állami levéltárak kiegészítése a szovjet időszakról szóló dokumentációs anyaggal, IA 1956. 3. sz. 179—187.
- Pilkerics Sz. D.*: A levéltári szervek munkája az ukránjai állami levéltárakban, IA 1956. 2. sz. 203—211.
- Radusz-Zemjokovics V. A.*: A Marx—Engels Múzeumról, VI 1956. 7. sz. 109—110.
- Gyenyiszov G. M.*: Hogyan világítja meg a Szovjet Nagy Enciklopédia a kimagasló bolsevikok tevékenységét, VI 1956. 5. sz. 141—145.
- Nyikolajeva A. T.*: A történeti segéd tudományok a Szovjet Nagy Enciklopédiában, IA 1956. 2. sz. 217—226.
- Merpert N. J.*: A Fekete tenger északi partvidékének története és archeológiája (Konferencia az Anyagi Kultúra Történetének Intézetében), VAN 1956. 8. sz. 122—124.
- Melkísóili G. A.*: Az osztálytársadalom létrejötte az első államalakulatokban Grúziában, VI 1956. 4. sz. 87—95.
- Szoszelija G. K.*: Volt-e rabszolgatartó formáció Grúziában? VI 1956. 10. sz. 72—84.
- Szolorjova G. F.*: A szláv törzsszövetségek 8—14. századi archeológiai anyag alapján (vjatcsok, radimicsk, szeverjánok), SZA XXV. (1956) 138—172.
- Oborin V. A.*: A földművelés a régi kivi-permjákoknál, SZE 1956. 2. sz. 66—75.
- Zahogyer B. N.*: A 9—10. századi belsőázsiai—horezmi földrajztudomány a Volga-vidékről és Kelet-Európáról, UZIV XIV (1956) 5—30.
- Cserempjin V. L.*: A feudális függésben levő paraszti osztály kialakulásának történetéből a régi Oroszországban, IZ 56. sz. (1956) 235—264.
- Szimonjenko I. F.*: A Kárpátukrajnai fazekasság történetéhez, SZE 1956. 2. sz. 33—45.
- „Az orosz társadalmi gondolkodás történetének néhány kérdéséről” című tanulmány megvitatása, VI 1956. 10. sz. 195—198.
- Lazarev V. N.*: Új adatok a kievi Szófia templom mozaikjairól és freskóiról, VV X. (1956) 161—177.
- Leccsenko M. V.*: Az orosz—bizánci kapcsolatok problémája a forradalomelőtti orosz, külföldi és szovjet történetírásban, VV VIII. (1956) 7—25.
- Ribakov B. A.*: Az Osztrómír-féle évkönyv, VI 1956. 10. sz. 46—59.
- Petrusevszkij I. P.*: A szerbedarok mozgalma Horaszanban, UZIV XIV (1956) 91—102. [14. század].
- Angelov B. Sz.*: A bulgáriai orosz kulturális hatás történetéből, IBI 6. sz. (1956) 291—326. [15—18. sz.].
- Dimitrijev V. D.*: A jaszak-adó a Közép-Volgavidéken, VI 1956. 12. sz. 107—115. [A 15. sz. végétől a 18. sz. elejéig].
- Fedorenko P. K.*: Vizimalommal gépesített ércitermelés a 16—19. században a Szovjetunió területén, IZ 57. sz. (1956) 210—231.
- Pohilevics D. L.*: A jobbágyparasztko Litvániában és Nyugat-Belorusziában a 16—17. században, NZLU 1955. 6. sz. 144—172.
- Blum J.*: Az árak Oroszországban a 16. században, JEH XVI 1956. 2. (jún.) sz. 182—199.
- Waurzygnyczk A.*: Varsó szerepe a Litván Nagyfejedelemséggel és Oroszországgal való kereskedelmi kapcsolatban a 16. században, KH 1956. 2. sz. 3—20.
- Szenjonov A. A.*: Az első Sejbánidák kulturális színvonalára, SzeVosz 1956. 3. sz. 51—59.
- Dubrovskij Sz. M.*: IV. Iván tevékenységének ideálizálásáról, VI 1956. 8. sz. 121—129.
- Kurmacseva M. D.*: Rettogett Iván tevékenységének értékeléséről, VI 1956. 9. sz. 195—203.
- Serjakov V. N.*: IV. Iván opricsnyinájának kérdéséhez, VI 1956. 9. sz. 71—77.
- Nosov N. Je.*: A helyi közigazgatási reform és a központi kormány az 1530—1550-es években, IZ 56. (1956) 206—234.
- Zimin A. A.*: Az 1550-es évek katonai reformjainak történetéhez, IZ 55. (1956) 344—359.
- Zimin A. A.*: A „királyság kezdetének krónikája”, mint a 16. század közepi hivatalos politikai ideológia emléke, DSZU 10. sz. (1956) 79—88.
- Novickij G. A.*: Új adatok az orosz feudális földbirtoklásról a Baltikumban a livóniai háború idején, 1558—1582, VI 1956. 4. sz. 134—138.
- Ionova V. O., Szafonov F. G.*: A társadalmi-gazdasági viszonyok Jakutiában a 17—19. században, VI 1956. 8. sz. 115—120.
- Osanyina J. N.*: A Pazuhin földbirtokos család gazdasága a 17—18. században, VI 1956. 7. sz. 84—92.
- Az I. I. Bolotnyikov-féle felkelés történetéhez (dokumentumközlés). A bevezetőt írta: V. I. Koreckij, IA 1956. 2. sz. 126—145.
- Bojarszina Z. J.*: Zendilések Tomszkban a 17. században, VI 1956. 6. sz. 109—115.
- A Nalivajko mozgalom történetéhez (dokumentumközlés). A bevezetőt írta: T. N. Koprejeva, IA 1956. 2. sz. 146—154.
- Ankugyinova L. J.*: Az első raszkolnyikok társadalmi összetétele, VIU 1956. 14. sz. 54—68.
- Ionescu-Nitcov T., Constantinescu A.*: A Moldva és Oroszország közötti első szövetségkötés 300. évfordulójára, S 1956. 5. sz. 107—116.
- Szmirnova T. I.*: A parasztko szökések a Razin-felkelés elbűvölésénél, VI 1956. 6. sz. 129—131.
- Kukanova N. G.*: Orosz—iráni kereskedelmi kapcsolatok a 17. sz. végén és a 18. sz. elején, IZ 57. (1956) 232—254.
- Neander I.*: Oroszország és Európa Nagy Péter és II. Katalin idején, GWU 1956. 2. sz. 65—82.
- Ardeleanu G. S.*: Adalékok az 1696—99-es azovi hadjáratok történetéhez, S 1956. 2—3. sz. 91—106.
- Levitler L. R.*: Nagy Péter és az 1697. évi lengyel királyválasztás, CHJ 1956. 2. sz. 126—143.
- Gerbilcskij G. J.*: Az orosz—lengyel szövetség az északi háború első éveiben, 1700—1703, NZLU 1955. 6. sz. 66—84.
- Kuznyecov I. V.*: A jobbágyreform előtti manufaktúra jellege Oroszországban, VI 1956. 10. sz. 60—71.
- Poljanszkij F. J.*: A manufaktúra gazdasági rendszere Oroszországban a 18. században, VI 1956. 6. sz. 74—87.
- Portal R.*: Az új ipar fejlődése Oroszországban a 18. században, IZ 55. (1956) 360—366.

- Preobrazsenszkij A. A.*: Az urali parasztek és műhelymunkások osztályharca a 18. század elején. IZ 58. (1956) 246—272.
- Rabinovics M. D.*: A sztrelecek a 18. század első negyedében. IZ 58. (1956) 273—305.
- Az angol—orosz tudományos kapcsolatok forrásainál (dokumentumközlés). A bevezetőt írta: M. I. Radovszkij. IA 1956. 3. sz. 139—155.
- A moszkvai egyetem kiváló tanítványai külföldi egyetemeken, 1758—1771 (dokumentumközlés). A bevezetőt írta: N. A. Pencso. IA 1956. 2. sz. 155—183.
- Rubinsztejn N. L.*: Az oroszországi parasztmozgalom a 18. század második felében. VI 1956. 11. sz. 34—51.
- Golobuckij V. A.*: Hajdamak mozgalom Zaporozszenben a „kolivcsina” és a Pugacsov-féle felkelés idején. IZ 55. (1956) 310—343.
- Új dokumentumok az 1773—75. évi oroszországi parasztháborúról. A bevezetőt írta: R. V. Ovsinnikov és L. N. Szlobodzskih. IA 1956. 4. sz. 127—148.
- Mavroyin V. V.*: A Pugacsov-féle felkelés és az élenjáró társadalmi eszmék Oroszországban a 18. század végén és a 19. század elején. VLU 1955. 6. sz. 93—108.
- Martinov M. N.*: A szatkin gyár a Pugacsov felkelés idején. IZ 58. (1956) 208—245.
- Fagyjev A. V.*: A Kaukázustól északra fekvő terület paraszti betelepítése a jobbágyreform előtti időszakban, 1785—1861. DSZII 9. (1956) 167—178.
- Basarin G. P.*: A jakutai piac a 18. század végén és a 19. század első felében. IZ 55. (1956) 289—309.
- Matvijevszkij P. Je.*: Az orosz nemzet kialakulásáról. VI 1956. 8. sz. 58—67.
- Pokrovskij Sz. A.*: Ragyiscsev helye az orosz forradalmi eszmék történetében. VF 1956. 4. sz. 174—178.
- Vilenszkaja E. Sz.*: A N. Ragyiscsev eszmél hagyatéka tanulmányozásának vitás kérdéseiről és módszereiről. VF 1956. 5. sz. 163—174.
- Berti D.*: Az Oroszország és az itáliai államok közötti kapcsolatok a 18. század végétől 1860-ig. VI 1956. 12. sz. 52—64.
- Kocsetkov A. N.*: Az ún. 1805-ös Kutuzov-tervről. IA 1956. 6. sz. 153—162.
- Sapiro A. L.*: Oroszország külpolitikájának földközi-tengeri problémái a 19. század elején. IZ 55. (1956) 253—288.
- Bunakov Je. V.*: Az orosz—kínai kapcsolatok a 19. század első felében. SzVosz 1956. 2. sz. 96—104.
- Kovalcsenko I. D.*: A robotos parasztek gazdasága a rjazanyi és a tambovi kormányzóságban a 19. század első felében. (A feudális gazdálkodási rendszer válságának kérdésköréhez). IZ 56. (1956) 129—185.
- Gricenko N. P.*: A korona-parasztek feudális kizsákmányolásának fokozódása a jobbágyrendszer váltásának időszakában. IZ 58. (1956) 186—207.
- Panchava A. J.*: A faluközösség és a parasztság rétegződése a jobbágyreform előtt Kelet-Grúziában. IZ 56. (1956) 186—205.
- Kazakov N. I.*: A P. Jusnyevszkij dekabrista harca az 1816—1817-ben Besszarabiába áttelepült bolgárok jogaiért és kiváltságaiért. DSZII 11. (1956) 31—56.
- Milyen jellegűek voltak az Észak-Kaukázus hegynepeinek mozgalmai az 1820—1850-es években? VI 1956. 12. sz. 188—198.
- L. Sz.*: A dekabristák mozgalmáról szóló könyv megvitatása. VI 1956. 10. sz. 191—194.
- Kajenauz B. B.*: A dekabristák történeti nézeteiről. DSZII 10. (1956) 27—49.
- Prozorova N. Sz.*: A dekabristák államjogi eszméi, SzGP 1956. 6. sz. 81—91.
- Fedosov I. A.*: A társadalmi mozgalom Oroszországban az 1830-as évek végén. VI 1956. 12. sz. 80—91.
- Druzsinyin N. M.*: Az állami falu a központi ipari körzetben az 1840—1850-es években. DSZII 11. (1956) 3—24.
- Dokumentumok az oroszországi posztóipar helyzetéről 1845-ből. A bevezetőt írta: V. K. Jacunskij. IA 1956. 4. sz. 82—126.
- Talnyikov D. L.*: Kavetin koncepciója és Belinszkij történeti nézetei. VI 1956. 9. sz. 130—139.
- Walicki A.*: V. Belinszkij és a romantizmus problémája. MF 1956. 3. sz. 57—98.
- Lejkina-Szvirszkaja V. R.*: A petrasevisták körének jellegéről. VI 1956. 4. sz. 96—106.
- Kocsiuszko I. I.*: A lengyel demokraták felhívásai az orosz katonákhoz 1848-ban. KSZISZ 19. (1956) 78—83.
- Szladkevics N. G.*: Az orosz forradalmi demokratikus publicisztika a 19. sz. ötvenes—hatvanas éveiben a néptömegeknek a történelemben játszott szerepéről. VLU 1956. 14. sz. 37—53.
- Szidorov M. I.*: A dialektika kérdései az orosz forradalmi demokraták munkáiban. VF 1956. 2. sz. 118—131.
- Busujev Sz. K.*: A kaukázusi müridizmusról. VI 1956. 12. sz. 72—79.
- Danyijalov G. D.*: A hegylakók Samil-vezette mozgalmáról. VI 1956. 7. sz. 67—72.
- Verzbickij V. G., Frumenkov G. G.*: A Kolokolnak és A. I. Herzen és N. P. Ogarjov proklamációinak terjesztése a cári hadseregen, 1854—1862. IA 1956. 5. sz. 210—215.
- Zajoncovszkij P. A.*: A paraszttügyi titkos bizottság tevékenysége 1857-ben. IZ 58. (1956) 334—343.
- Oroszország pénzügyei az 1861-es reform előestéjén (dokumentumközlés). A bevezetőt írta: A. P. Pogrebinszkij. IA 1956. 2. sz. 100—125.
- Ionova G. I.*: A vasárnapi iskolák az első forradalmi helyzet éveiben, 1859—1861. IZ 57. (1956) 177—209.
- Linkov Ja. I.*: A vasárnapi iskolák és az orosz forradalmi mozgalom az 1860-as években. IA 1956. 6. sz. 176—179.
- Taubin R. A.*: A forradalmi propaganda az oroszországi vasárnapi iskolákban 1860—1862-ben. VI 1956. 8. sz. 80—90.
- Szedova J. N.*: A központi feketeföldi kormányzóságok paraszttainak harca 1861—1865-ben a földért. VI 1956. 4. sz. 115—124.
- Doldobanova N. A.*: A kapitalizmus fejlődése a jobbágyreform utáni Oroszországban. VI 1956. 8. sz. 196—198.
- Fagyjev A. V.*: A kapitalizmus horizontális fejlődése a jobbágyreform utáni Oroszországban. DSZII 10. (1956) 3—17.
- Besztuzsev I. V.*: Fagyjev „A kapitalizmus horizontális fejlődése a jobbágyreform utáni Oroszországban” c. beszámolójának vitája. DSZII 10. (1956) 18—26.
- Grave B. B.*: Félgyarmat volt-e a cári Oroszország? VI 1956. 6. sz. 63—73.
- Gorbatjuk V. T., Ionkina T. D.*: A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban és a parasztság felbomlása Ukrajnában a 19. század második felében. VI 1956. 9. sz. 110—120.
- Todorov M.*: Marin Drinov emlékünnepe Moszkvában. IP 1956. 3. sz. 96—100.
- Koperzinszkij K. A.*: Luben Karavelov publicisztikai tevékenysége Oroszországban. UZISZ XII. (1956) 174—210.
- Thornton A. P.*: A „belsőázsiai kérdéss” felújítása, 1864—69. H 141—143. sz. (1956) 122—136. [Angol és orosz diplomáciai tevékenység].
- Brock P.*: Cserkeszföld bukása — tanulmány a magán-diplomácia köréből. EHR 280. (1956. júl.) sz. 401—427. [A lengyel emigráció, az angol és a török diplomácia harca a cári politika ellen főleg az 1860-as években].
- Ityenberg B. Sz.*: Oroszország élenjáró munkásainak kapcsolatai a nyugati forradalmi mozgalommal az 1870-es években. VI 1956. 9. sz. 17—30.
- Daniszevskij T. D.*: A lengyelországi és oroszországi dolgozók közös harca az önkényuralom ellen, a nemzeti és társadalmi felszabadulásért. DSZII 9. (1956) 80—93.
- Tkacsenko Sz. A.*: A narodnyikok történetének néhány kérdéséről. VI 1956. 5. sz. 34—45.
- Ivanov I. D.*: Dokumentumok az 1880-as évek orosz—szerb forradalmi kapcsolatairól. KSZISZ 19. (1956) 64—77.
- Mitev D.*: Dimitr Blagoev pétervári tevékenysége az első oroszországi szociáldemokrata csoport létrehozása érdekében. NM 1956. 5. sz. 14—32.
- Valev L. B.*: D. Blagoev és az orosz forradalmi mozgalom az 1880-as években. IP 1956. 4. sz. 50—57.
- Tkacsenko P.*: Hogyan terjesztették a marxista irodalmat a moszkvai egyetemista körök az 1890-es években. DSZII 11. (1956) 102—108.

- Jeremín I. P.*: Ivan Franko életműve tanulmányozásának néhány eredménye és feladata (születésének 100. évfordulójára). VAN 1956. 8. sz. 53—57.
- Bassan M.*: Az ukrán nép nagy írója (Ivan Franko születésének 100. évfordulójára). Kom 1956. 11. sz. 87—78.
- Stoecker H.*: Bismarck politikája az 1885-ös angol—orosz válságban. ZG 1956. 6. sz. 1187—1202.
- V. V. Sztaszov, I. N. Kramszkoj* leveleinek és cikkeinek kiadásáról (1887—1888). (Dokumentumközlés). A bevezetőt írta: N. F. Belcsikov. IA 1956. 3. sz. 124—138.
- Polevoj Ju. Z.*: A marxizmus elterjedése Oroszországban. VI 1956. 7. sz. 93—108.
- Dokumentumok G. V. Plehanovról. IA 1956. 6. sz. 3—28. [G. V. Plehanov kiadatlan leveleiből, 1883—1914].
- Mindlin I. B.*: G. V. Plehanov áttálla a narodnyikságtól a marxizmushoz. VI 1956. 12. sz. 3—16.
- Fomina V.*: G. V. Plehanov — a marxizmus kiváló teoretikusa és propagandistája. Kom 1956. 16. sz. 20—35.
- Ganovszki Sz.*: Plehanov, a kiváló marxista és forradalmár. NV 1956. 11. sz. 27—40.
- Brover I.*: G. V. Plehanov gazdasági nézetei. VE 1956. 12. sz. 17—31.
- Okulov A. L.*: G. V. Plehanov harca a marxizmus neokantianus revíziója ellen. VF 1956. 6. sz. 23—32.
- Szmírnova V. A.*: G. V. Plehanov a nemzetközi szocialista mozgalomban, 1883—1900. VI 1956. 12. sz. 17—34.
- Hogyan üldözte a cári cenzúra Plehanov „A monista történelemszemlélet kialakulásának kérdéséhez” c. művét (dokumentumanyag). A bevezetőt írta: I. F. Kovaljov. IA 1956. 6. sz. 29—35.
- Uhmilova T. K.*: Plehanov irodalmi hagyatékáról. VI 1956. 12. sz. 183—187.
- Fomina V. A.*: G. V. Plehanov tudományos hagyatéka (születésének 100. évfordulójára). VAN 1956. 11. sz. 50—61.
- Mozskalev M. A.*: Harc a marxista munkáspárt létrehozásáért az 1890-es években. VI 1956. 8. sz. 91—104.
- Thorez M.*: A halhatatlan Lenin zászlaja alatt. CC 1956. 5. sz. 575—583. [Lenin születésének 86. évfordulójára].
- V. I. Lenin G. V. Plehanovhoz intézett, kiadatlan levelei. Kom 1956. 16. sz. 14—19.
- Akopjan G. Sz.*: V. I. Lenin levelezése Sz. G. Sahumjanal a nemzeti kérdésben. VI 1956. 8. sz. 3—14.
- Scheibert P.*: A leninizmus kezdeteiről. HZ 182. k. 3. f. (1956) 549—566.
- Fotijjeva L. A.*: Találkozások V. I. Leninnel Genfben és Párizsban. VI 1956. 4. sz. 3—13.
- Rubinsztejn N. L.*: A külföldi haladó társadalom V. I. Leninnél. VI 1956. 4. sz. 20—28.
- Kolevskij V.*: A nagy író és a kommunizmus ügyének harcosa (Makszim Gorkij halálának 20. évfordulójára). NV 1956. 6. sz. 96—108.
- Karpacsev A. M., Hodokovszkij V. R., Ganjetin R. Sz.*: Az angol és orosz munkások proletárszolidaritásának történetéből. IA 1956. 5. sz. 222—224. [1898, 1919].
- Jakunyin A. F.*: Az úzbek burzsoá nemzet kialakulásának gazdasági feltételeiről. VI 1956. 5. sz. 100—107.
- Ocsak I. D.*: Az orosz—szerb forradalmi kapcsolatok történetéből a 19. század végén és a 20. század elején. IA 1956. 5. sz. 207—210.
- Krupina T. D.*: A cári kormány és a monopóliumok kapcsolatainak kérdéséhez. IZ 57. (1956) 144—176.
- Tarnovszkij K. N.*: A Kohóiparügyi Bizottság és a monopóliuszervezetek. IZ 57. (1956) 80—143.
- Volobujev P. V.*: A „Produgol” szindikátus történetéből. IZ 58. (1956) 107—144. [Századforduló].
- Az orosz—amerikai kereskedelem történetéhez. Dokumentumok. A bevezetőt írta: M. K. Kuzmin. IA 1956. 6. sz. 87—104. [Főként 20. századi].
- Gingyin I. F.*: A moszkvai bankok az imperializmus időszakában, 1900—1917. IZ 58. (1956) 38—106.
- Oroszország pénzforgalma és pénzügyi helyzete, 1904—1907 (dokumentumközlés). A bevezetőt írta: A. I. Sidorov. IA 1956. 3. sz. 88—123.
- Kosztyn A.*: Az SZKP története periodizációjának kérdéseire. Kom 1956. 18. sz. 52—67.
- Volin M. Sz.*: A bolsevizmus — mint politikai irányzat és politikai párt — létrejötte. VI 1956. 11. sz. 112—127.
- Kudrjasev N. N.*: Az OSZDMP illegális nyomdái 1902—1906-ban Nyizsnij-Novgorodban, Jekatyerinoszlavban és Moszkvában (Emlékezések). A bevezetőt írta: C. Sz. Bobrovskaja-Zelikszon. IA 1956. 2. sz. 184—191.; 3. sz. 156—170.
- Avenstejn A. I.*: „A lenini „Iszkra” bakui nyomdája. VI 1956. 11. sz. 105—112.
- Zaskinjak A. Sz.*: A bolsevikok harca a nemzetközi opportunizmus ellen az OSZDMP III. kongresszusának előkészítési időszakában. NZLU 1955. 6. sz. 5—11.
- Guszev Sz. I.*: A bolsevik párt felépítéséért folytatott harc történetéből. VI 1956. 5. sz. 17—33.
- Hejfec A. N.*: Oroszország és Kína népeinek forradalmi kapcsolatai a 20. század elején. VI 1956. 12. sz. 91—100.
- Pajvuskij J.*: Tanulmányok a német imperializmus Oroszországhoz való viszonyáról, 1904—1905. RHIS XXI. (1956) 175—194.
- Kormanova Z.*: Tudományos illúziók Moszkvában az 1905—1907-es forradalom 50. évfordulójára alkalomból. KH 1956. 2. sz. 237—240.
- Hrenov I. A.*: Tudományos illúziók Varsóban az első orosz forradalom 50. évfordulóján. IZ 56. (1956) 306—319.
- Jakovlev L. I.*: Az 1905—1907. évi forradalom történetéről szóló dokumentumok kiadásai. IA 1956. 2. sz. 240—243.
- Gyerenkovszkij G. M., Vartanjan A. D., Kuznyajev A. A. stb.*: Dokumentum-kiadványok az első orosz forradalom történetéről. IA 1956. 6. sz. 185—202.
- Dubrovskij Sz. M.*: Az 1905—1907. évi parasztmozgalom. DSZII 9. (1956) 18—39.
- Krasziny Ja. P.*: A baltikumi és oroszországi népek közös harca az 1905—1907. évi forradalomban. DSZII 9. (1956) 64—79.
- Hacsapuriдзе G. V.*: A kaukázusontúli munkások és parasztek részvétele az 1905—1907. évi forradalomban. DSZII 9. (1956) 40—47.
- Pjaskovszkij A. V.*: Az 1905—1907. évi forradalom sajtóságai Közép-Ázsiában. DSZII 9. (1956) 48—63.
- Karnauhova J.*: A lenini agrárprogram az első orosz forradalomban. VE 1956. 4. sz. 48—62.
- Sztrocskov J. V., V. I. Lenin*: „Pártszervezet és pártirodalom” c. cikkéről. VI 1956. 4. sz. 29—37.
- Cseremnih P. Sz.*: Hogyan dolgozta ki V. I. Lenin a történelmi materializmus kérdéseit az első orosz forradalom éveiben. VF 1956. 2. sz. 19—34.
- Kondratjev V. A.*: A szulini gvár munkásküldötteinek tanácsa 1905-ben. IZ 56. (1956) 295—305.
- Ivanov L. M.*: Az összoroszági októberi politikai sztrájk és a munkásküldöttek tanácsai. DSZII 9. (1956) 7—17.
- Urodov Sz. A.*: Az 1905. évi csitai fegyveres felkelés. VLU 1956. 8. sz. 19—39.
- Abramov P. N.*: Parasztmozgalmak 1905—1906-ban a központi feketeföldi kormányzóságokban. IZ 57. (1956) 293—311.
- Szorin O. A.*: Általános Ifjúsági Szövetség alakítási kísérletei Oroszországban 1905-ben. IA 1956. 6. sz. 171—173.
- Melnyikov A. B.*: Forradalmi mozgalom a moszkvai helyőrségben 1906-ban. IZ 56. (1956) 91—128.
- Ivanova O. A.*: Az OSZDMP moszkvai haditechnikai irodája, 1906—1907. IZ 55. (1956) 210—252.
- Kogyedova O.*: Az első orosz forradalom hatása a forradalmi mozgalomra a cseh tartományokban és Szlovákiában. KSZISZ 20. (1956) 34—39.
- Miljukov P. I.*: A bolsevikok első parlamenti kampánya. VI 1956. 4. sz. 57—70.
- Avreh A. Ja.*: A sztolipini bonapartizmus és a katonai politika kérdései a III. dumában. VI 1956. 11. sz. 17—33.
- Ja. M. Sverdlov* levelei a számozatésból, 1911—1916. A bevezetőt írta: N. V. Bicskova. IA 1956. 5. sz. 105—129.
- Ivanov B. I.*: Ja. M. Sverdlov a turuhanzki számozatésból. IA 1956. 5. sz. 169—173.
- Ljisc L. M.*: Fontos dokumentum a VI. (prágai) pártkonferencia összehívásáért folytatott harcra. VI 1956. 4. sz. 107—114.

- Petrajkov G. V.*: V. I. Lenin tevékenysége a Pravda vezetőségében 1912—1914-ben. VI 1956. 11. sz. 3—16.
- Szolovjeva A. M.*: A fináncok szerepe az oroszországi vasútiépítésben az első világháború előestéjén. IZ 55. (1956) 173—209.
- Triomphé J.*: A szovjet mezőgazdaság helyzete és perspektívái. EP 22. (1956 ápr.) sz. 35—44. [összehasonlító táblázatokkal 1913-tól.]
- Zal'cszkij Sz. A.*: Az uráli vaskohászat az első világháború idején. IZ 55. (1956) 139—172.
- Babicev D. Sz.*: Az orosz kormánybizottság tevékenysége Londonban az első világháború éveiben (1914—1917). IZ 57. (1956) 276—292.
- Jemec V. A.*: Ellentétek Oroszország és szövetségesei között abban a kérdésben, hogy Románia belépjen-e az első világháborúba, 1915—1916. IZ 56. (1956) 52—90.
- Synek J.*: Visszaemlékezések az 1917—1921. évekre. Oroszországban. ÖMM 1956. 3—4. sz. 300—310.
- Podvojszkij N. I.*: V. I. Lenin 1917-ben. IA 1956. 6. sz. 111—132.
- Szverdlóva K. T.*: Ja. M. Szverdlóv tevékenysége 1917-ben. VI 1956. 6. sz. 3—15.
- Az OSZDMP helyi szervezeteinek címei, 1917—1918. IA 1956. 5. sz. 31—45.; 6. sz. 36—66.
- Az OSZDMP KB „Oroszország minden polgárához” c. manifesztumának keltéről, 1917 február. IA 1956. 5. sz. 148.
- Cejllin D. A.*: A petrográdi gyári-üzemi bizottságok 1917 február—októberében. VI 1956. 11. sz. 86—97.
- Burdzsalov E. N.*: A bolsevikok taktikája 1917 március—áprilisban. VI 1956. 4. sz. 38—56.
- Burdzsalov E. N.*: Mégegyszer a bolsevikok taktikájáról 1917 március—áprilisban. VI 1956. 8. sz. 109—115.
- Rosal M. G.*: A helsingfors-i bolsevikok az 1917-es forradalom napjaiban. IA 1956. 5. sz. 149—168.
- Drabkova I. F.*: A bolsevikok összorosországi tanácskozása 1917 márciusában. VI 1956. 9. sz. 3—16.
- Golikov G. N., Tokarjov Ju. Sz.*: Az 1917 áprilisi válság. IZ 57. (1956) 35—79.
- Ioffe A. Jc.*: Franciaország, Anglia és az USA viszonya a Kornyilov-összeesküvéshez. DSZII 10. (1956) 60—78.
- Fojanova M. V.*: V. I. Lenin utolsó illegális tartózkodási helye. IA 1956. 4. sz. 166—172.
- M. V. Frunze* részvétele az ivanovo—voznycsenszki kormányzóság megalakításában. A bevezetőt írta: V. A. Babicev. IA 1956. 5. sz. 88—104. [1917. aug.—1918. jún.].
- Zsuravljov G. I.*: A második ellenforradalmi katonai összeesküvés a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén. IZ 56. (1956) 278—294.
- Farszobin V. V.*: „A szegényparasztság tömörülése a proletariátus körül a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előkészítésének és lefolytatásának időszakában” c. doktori disszertációjának megvédése. DSZII 11. (1956) 119—123.
- Az OSZDMP KB levezetése a helyi pártszervezetekkel, 1917 október—november eleje. IA 1956. 5. sz. 3—30.
- Vita a szovjet társadalom történetének periodizációjáról. VI 1956. 6. sz. 58—62.
- Turner N. H.*: Néhány lecke a szovjet gyakorlatból. PA 1956. 8. sz. 58—62. [1917 óta].
- Prött D. N.*: Az Októberi Forradalom 39. évfordulója. LM 1956. 11. sz. 498—501.
- Golikov G.*: Az Októberi Forradalom történetének kidolgozásához. Kom 1956. 15. sz. 44—58.
- A historiográfia kérdéseinek megvitatása a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és polgárháború osztályán. DSZII 11. sz. (1956) 91—101. [A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében 1956. május 8-án].
- Kuznyecova Sz. I., Stejn B. Jc.*: Az angol és amerikai történetírás az Októberi Forradalomról, a külföldi intervencióról és az oroszországi polgárháborúról. VI 1956. 11. sz. 147—158.
- Knebel J.*: A Német Szociáldemokrata Párt vezetőinek viszonya az oroszországi Októberi Forradalomhoz és a demokratikus béke kérdéséhez a breszti időszakban. KH 1956. 2. sz. 27—73.
- Az 1917. októberi petrográdi fegyveres felkelés résztvevőinek tanácskozása. IA 1956. 3. sz. 244—246. [A Szovjetunió Forradalmi Múzeumában, 1956. márc.—ápr.].
- Gubareva V. M.*: A petrográdi kormányzóság bolsevikjainak harca a szovjet hatalom megerősítéséért falun. VIU 1956. 8. sz. 3—18.
- Dikov I. G.*: A Rumcserod — a román front, a fekete-tengeri flotta és az odesszai hadtest szovjetjeinek végrehajtott bizottsága — és a szovjet hatalom létrehozásáért vívott harc a román fronton. IZ 57. (1956) 3—34.
- Naszirin V. P.*: Az ipar szocialista átalakításának néhány kérdése a Szovjetunióban. VI 1956. 5. sz. 90—99. [1917—1920].
- A szovjet államapparátus megszervezésének történetéhez, 1917—1918. A bevezetőt írta: F. V. Csebajevszkij. IA 1956. 5. sz. 63—87.
- Csasztjakov O. I.*: A kodifikációs munka megszervezése a szovjet hatalom első éveiben, 1917—1923. SzGP 1956. 5. sz. 10—22.
- Usakov A. A.*: V. I. Lenin és a szovjet jog kodifikációja. SzGP 1956. 5. sz. 3—9.
- Acarkin A. N.*: A munkásifjúság szövetségeinek megalakulása Petrográdon és Moszkvában. VI 1956. 12. sz. 35—51. [1917—].
- Kennan G. F.*: A Sisson-okmányok. JMH XXVIII. 2. (1956. jún.) sz. 130—154. [Sisson amerikai diplomata 1917-ben a szovjet kormányt és a bolsevikokat kompromittáló okmányokat vásárolt ellenforradalmi elemektől. A tanulmány bebizonyítja az otromba hamisítást.]
- Ljudovinszkaja T. F.*: A lenini szövege. VI 1956. 4. sz. 14—19. [A breszti békével kapcsolatban].
- A petrográdi munkások első kommunáinak megszervezéséről, 1918 (dokumentumok). A bevezetőt írta: Sz. Sz. Golubjatnyikov, J. A. Mozunov, D. I. Novoplanszkij. IA 1956. 3. sz. 18—44.
- Drikker H. N.*: Harc a feudális maradványok leküzdéséért Tadzsiszként mezőgazdaságában, 1917—1929. SzVosz 1956. 6. sz. 83—94.
- Kuzmin N., Najda Sz., Petrov Ju., Siskin Sz.*: A polgárháború történetének néhány kérdéséről. Kom 1956. 12. sz. 54—71.
- Luczkij Jc. A.*: A földosztó bizottságok összorosországi kongresszusa 1918 januárjában. DSZII 11. (1956) 57—71.
- Kljackin Sz. M.*: A Vörös Hadsereg számára szolgáló hadifelszerelés gyártásának megszervezéséről, 1918—1920. DSZII 11. (1956) 72—90.
- Je. D. Sztaszova és K. T. Novgorodova* levezetéséből, 1918. márc.—dec. VI 1956. 10. sz. 85—101.
- A szegényparaszt-bizottságok megszervezése Tulában, 1918. júl.—aug. (A. P. Gyemidova jegyzetéből). A bevezetőt írta: V. Sz. Bronstejn. IA 1956. 4. sz. 176—187.
- Najda Sz. F., Petrov Ju. P.*: A Kommunista Párt a győzelem szervezője a keleti fronton 1918-ban. VI 1956. 10. sz. 3—15.
- Gljadkovszkaja A. I.*: A partizánmozgalom Ukrajna déli részén (Herson vidékén) az osztrák—német megszállók ellen 1918-ban. NZLU 1955. 6. sz. 12—34.
- Samszudinov A. M.*: A szultáni Törökország részvétele a Szovjet-Oroszország elleni intervencióban 1918-ban. UZIV XIV (1956) 163—196.
- Sz. M. Kirov* a polgárháború frontjain, 1919—1920 (dokumentumok). A bevezetőt írta: A. P. Kladt. IA 1956. 4. sz. 39—81.
- Szpirin L. M.*: A Kommunista Párt — Kolcsak szétzúzásának szervezője. VI 1956. 6. sz. 16—31.
- Szpirin L. M.*: A fehérgárdista seregek szétzúzása a Uruban 1919 nyarán. IZ 56. (1956) 26—51.
- Kuzmin N. F.*: Gyenyikin fehérgárdista csapatai szétverésének történetéhez. VI 1956. 7. sz. 18—32.
- Makszakova L. V.*: Az „Októberi Forradalom” elnevezésű agitációs vonat kollektívájának tevékenysége a parasztok között, 1919—1920. VI 1956. 10. sz. 102—111.
- Ponomarenko P. M., Oszlikovszkaja Jc. Sz., Sznyegov A. V.*: A párt politikája az ukrán falun 1919—1920-ban. VI 1956. 8. sz. 105—109.
- Komarov I. Sz.*: A Lenin Intézet és a Központi Pártlevéltár történetéhez, 1919—1931. VI 1956. 10. sz. 181—190.

- Belorussia forradalmi bizottságainak harca a szovjet-hatalom megerősítéséért 1920 nyarán és őszén (dokumentumok). A bevezetőt írta: V. A. Krutalevics, V. V. Iljicsjeva. IA 1956. 3. sz. 45—69.
- Szpirin L. M.*: Az első szocialista átalakítások Szovjet-Oroszország iparában. VI 1956. 11. sz. 72—76.
- Luckij Je. A.*: Az egyenlősítő földhasználat lényege Szovjet-Oroszországban. VI 1956. 9. sz. 59—70.
- V. I. Lenin és a villamos-ekék megszerkesztése 1920—22 (dokumentumok). A bevezetőt írta: P. P. Kovaljov. IA 1956. 4. sz. 3—38.
- Jessin V. Z.*: V. I. Lenin az elektromos meghajtású ekével való szántásoknál. IA 1956. 4. sz. 173—175.
- Zsuravleva N. Sz.*: A mezőgazdaság helyreállítása és fejlesztése a helyreállítási időszakban (1921—26) számarai kormányzósági adatok alapján. IZ 56. (1956) 265—277.
- Rosenfeld G.*: A rapallói szerződés létrejötte. ZG 1956. 4. sz. 678—697.
- Jakubovszkaja Sz.*: V. I. Lenin szerepe a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének megerősítésében. Kom 1956. 10. sz. 27—41.
- Portal R.*: A Szovjetunió megalakulása és a nemzeti kérdés (legújában megjelent könyvek és cikkek margójára). RH 1956. szept.—okt. 230—245.
- Burmizrova T. Ju.*: Az SzKP szerepe a szovjet szocialista nemzetek kialakításában és fejlesztésében. VLU 1956. 3. sz. 3—24.
- Rehmer C.*: A Szovjetuniót meglátogató három nagy német munkásküldöttség, 1925—1927. ZG 1956. 2. sz. 343—365.
- Girard I.*: A Szovjetunióban járt első német munkásküldöttség politikai hatásáról. ZG 1956. 5. sz. 1009—1019. [1925. szept.].
- Liebig G.*: A berlini szerződések harminc éve. DAP 1956. 4. sz. 322—328.; 5. sz. 435—443. [A Németország és a Szovjetunió között 1925 októberében és 1926 áprilisában kötött szerződésekéről.]
- Rogacsevszkaja L. Sz.*: A termelési értekezletek munkája az iparosítás első éveiben, 1926—1927. IZ 57. (1956) 255—275.
- Poljanszkaja Je. M.*: Szibéria szocialista iparosításának történetéből. VI 1956. 8. sz. 15—32.
- Danyilov V. P.*: A Szovjetunió anyagi—technikai bázisa a teljes kollektivizálás előestéjén. VI 1956. 7. sz. 3—17.
- Danyilov V. P.*: A társadalmi—gazdasági viszonyok a szovjet falun a kollektivizálás előestéjén. IZ 55. (1956) 89—138.
- Bogynko M. L.*: A gabonaszovhozások építése 1928—1931-ben. IZ 56. (1956) 3—25.
- A kolhozkérdések létrehozása a mezőgazdaság szocialista újjászervezésének első évében, 1930 (dokumentumközlés). A bevezetőt írta: J. Sz. Boriszov. IA 1956. 2. sz. 67—90.
- Szelunszkaja V. M.*: A szovjet mezőgazdaság kollektivizálásának történetéről szóló kandidátusi disszertációk. VI 1956. 11. sz. 195—202.
- G. K. Ordzsonikidze — a Szovjetunió első nehézipari népbiztosának — dokumentumai, 1932—37. IA 1956. 5. sz. 46—62.
- Volcsenkov G. I.*: A Moszkva-területi gépállomások politikai osztályai és szerepük a kolhozok szervezeti-gazdasági megerősítésében 1933—34-ben. IZ 58. (1956) 306—326.
- Iszraeljan V. L., Popov V. I.*: A diplomáciai viszony felvétele a Szovjetunió és az USA között 1933-ban. IZ 55. (1956) 65—88.
- Furajev V. K.*: A szovjet—amerikai viszony normalizálásának történetéhez. VLU 1956. 3. sz. 25—36.
- Jesztjinyjev V., Zsilin P., Rogjinszkij Sz.*: Tanulmányozzuk mélyrehatóbban a Nagy Honvédő Háború történetét. Kom 1956. 10. sz. 59—74.
- Sztrota F. I.*: Az SzK(b)P leningrádi szervezetének katonai szervező munkája a Nagy Honvédő Háború első időszakában. VI 1956. 10. sz. 16—31.
- Karaszov A. V.*: Dokumentumanyag a leningrádi dolgozókról a blokáévekben. IA 1956. 6. sz. 144—153.
- Serevdalkin P. R.*: A leningrádi egyetem hallgatói mint partizánok a Nagy Honvédő Háborúban. VLU 1956. 6. sz. 109—130.
- Hologyenyin A. D.*: A Donyec-medence dolgozóinak harca a fasiszta-német betolakodók ellen. VI 1956. 12. sz. 101—107.
- Kelnyer Je. I.*: Szvasztopol dolgozóinak harca a hitlerista betolakodók ellen, 1941—1942. VI 1956. 9. sz. 101—110.
- Sternstejn J. M.*: Az odessai kikötőműnkások a város védelmében 1941-ben. VI 1956. 6. sz. 99—109.
- Poznyak V.*: A szovjet nép kimagasló győzelme. A hitlerista csapatok Moszkva alatti szétzúzása 15. évfordulójára. Kom 1956. 17. sz. 29—40.
- Murjev D. Z.*: A német fasiszta csapatok szétzúzása Moszkva alatt 1941—1942-ben. IZ 55. (1956) 27—64.
- Šada M.*: Az I. csehszlovák hadtest megalakulása a Szovjetunióban. HaV 1956. 4. sz. 510—567.
- Čejka E.*: Az I. csehszlovák vadászrepülőezred létrejötte és első hadbaszállása a Szovjetunióban. HaV 1956. 3. sz. 363—427.
- Nyeltová D., Nyelt K.*: Szokolovo, népi hadseregünk újkori legnagyobb harci hagyományainak magva. HaV 1956. 2. sz. 137—169.
- Krátký K.*: Az új szlovák állam hadseregének felbomlása és tarjainak áttállása a szovjet hadsereg oldalára. HaV 1956. 2. sz. 170—203.
- A tambvói kolhozisták hazafias kezdeményezése a Nagy Honvédő Háború éveiben, 1942—1943 (dokumentumközlés). A bevezetőt írta: N. N. Szaharov. IA 1956. 3. sz. 3—17.
- Havin A. F.*: A Donyec-medence iparának helyreállítása a Nagy Honvédő Háború idején. VI 1956. 5. sz. 116—126.
- Jezoov V. A.*: A doneyeci szénmedence helyreállítása a Nagy Honvédő Háború éveiben, 1943—1945. VLU 1956. 14. sz. 22—36.
- Klipa B.*: Az új csehszlovák hadsereg megalakítása a Szovjetunióban levő I. csehszlovák hadtest alapján a Csehszlovák Köztársaság területén folyó harcrai idején. HaV 1956. 2. sz. 204—292.
- Bajbakov N.*: A Szovjetunió fő gazdasági feladata és a távlati tervezés legfontosabb kérdései. Kom. 1956. 6. sz. 13—30. és EP 25. (1956. júl.) sz. 31—44. [sok statisztikai adattal a cári Oroszország és a szovjet korszak egyes szakaszaiból].
- A Szovjetunió gazdaságának állandó fellendülése. PE 1956. 11. sz. 3—16.
- A munkások tömegesen benyújtott találmányai és ésszerűsítései a nagy gépgyárakban, 1946—1950 (dokumentumközlés). A bevezetőt írta: A. V. Mitrofanova. IA 1956. 2. sz. 31—66.
- Korjagin A.*: A kommunizmus felépítésének lenini terve a gyakorlatban. VE 1956. 4. sz. 3—15.
- Lychovskij T.*: A Szovjetunió hatodik ötvenes tervének nemzetközi fontossága. SM 1956. 4. sz. 13—29.
- Bolgov A.*: A bővített szocialista újratermelés a kolhozokban. Kom. 1956. 6. sz. 85—99.
- Camerjan I. P.*: A Szovjetunió népei nemzeti állami-ságának fejlődése. VF 1956. 3. sz. 16—30.
- Frieske J.*: A lengyel—szovjet szövetség történeti távlatban. SM 1956. 4. sz. 30—38.
- Az SzKP XX. kongresszusa és az ideológiai munka kérdései. VF 1956. 2. sz. 3—18.
- Davis B.*: A szovjet demokrácia új szakasza. MQ 1956. 3. (júl.) sz. 184—204. [A XX. kongresszus utáni helyzet. Visszatekintéssel a szovjet politika egyes régebbi jelenségeire.]
- Sítarev G.*: A kollektivizálás lankadatlan megvalósítása — a helyes vezetés záloga. Kom 1956. 6. sz. 46—59.
- Rumjancev A.*: A szocialista valóság és E. Kardelj elvtárs „elmélete”. Kom 1956. 18. sz. 11—34.

Törökország:

- Barkan Ö. L.*: Volt-e Törökországban jobbágyosság? Ann 1956. I. (jan.—márc.) sz. 54—60. [15—16. sz. I.]
- Cvetkova A.*: Adalékok a török feudális uralomhoz bolgár földön a 15—16. században. II. rész: A függő lakosság és harca a török feudális iga ellen. IBI 6. sz. (1956). 115—192.
- Guboglu M.*: Nagy Szulejman felirata 1538. évi moldvai hadjárataról. S 1956. 2—3. sz. 107—124.
- Jonov M. P.*: Ausztria török politikája és a politikai mozgalom Bulgáriában a 16. sz. végétől a 18. sz. elejéig. IP 1956. 5. sz. 27—53.

- Ardeleanu G. S.*: Adalékok az 1606—90. évi azovi hadjáratok történetéhez. S 1956. 2—3. sz. 91—106.
- Szilán A. Sz.*: A Von der Goltz-féle német katonai misszió Törökországban 1882—1895-ben. UZNNI II (1956) 318—398.
- Valujszkij A. M.*: Az első ifjútörök szervezetek megalakításának kérdéséhez. UZIV XIV. (1956) 197—221.
- Valujszkij A. M.*: Új levéltári dokumentumok a kizsátsai népi felkelésekről az 1905—1907. évi orosz forradalom idején. KSZIV XXII (1956) 88—91.
- Tverityinova A. Sz.*: Az ifjútörökök és a pánturkizmus. KSZIV XXII (1956) 66—74.
- Samszudinov A. M.*: A szultáni Törökország részvétele a Szovjet-Oroszország elleni intervencióban 1918-ban. UZIV XIV. (1956) 163—196.
- Samszudinov A. M.*: A török nép nemzeti felszabadító harca 1919—1922-ben. SzVosz 1956. 2. sz. 56—68.
- Mojszejev P. P.*: Az 1940-es „nemzetvédelmi törvény” Törökországban. UZIV XIV. (1956) 222—246.
- Rozaljev Ju. N.*: Az ipari proletariátus helyzete Törökországban. SzVosz 1956. 6. sz. 113—121.
- Mojszejev P. P.*: A földbirtok-viszonyok a mai Törökországban. SzVosz 1956. 1. sz. 45—56.

Irán :

- Pigulevszkaja N. V.*: Selyemgyártás Bizáncban és Iránban a 4. században. VV X. (1956) 3—8.
- Petrusevszkij I. P.*: A szántóföldi és veteményeskerti termelés Iránban a 13—15. században. VV IX. (1956) 128—153.
- Kukanova N. G.*: Orosz—iráni kereskedelmi kapcsolatok a 17. sz. végén és a 18. sz. elején. IZ 57. (1956) 232—254.
- Joannaszján A. R.*: Francia követség látogatása Iránban 1796-ban. SzVosz 1956. 1. sz. 162—172.
- Belova I. K.*: A paraszti földelhagyás Északnyugat-Iránban a 19. sz. végén és a 20. sz. elején. VI 1956. 10. sz. 112—121.

India :

- Rasztjanyikov V. G.*: A parasztság feudális kizsákmányolásának formái a gyarmati Pandzsabban. KSZIV XXI. (1956) 28—38.
- Beorce G. D.*: A liberalizmus alkalmazása Indiában. JMH 1956. 3. sz. 234—246. [1820—1860].
- Levkovszkij A. I.*: Az angol és indiai bankok létrejötte és tevékenységének jellege a gyarmati Indiában. SzVosz 1956. 4. sz. 57—72.
- Makszimov M. A., Rasztjanyikov V. G.*: A mezőgazdasági proletariátus kialakulásának és kizsákmányolásának néhány sajátossága a gyarmati Indiában. SzVosz 1956. 6. sz. 42—55.
- Rusztamov U.*: Az északindiai fejedelemségek és az 1905—1908-as forradalmi fellendülés Indiában. SzVosz 1956. 2. sz. 133—136.
- Mikojan A. Sz.*: Az indiai fejedelemségek az indiai angol uralom válságának időszakában. SzVosz 1956. 5. sz. 96—107.
- Djakov A. M., Rejszner I. M.*: Gandhi szerepe az indiai népek nemzeti felszabadító harcában. SzVosz 1956. 5. sz. 21—34.
- Alajev L. B., Baranov I. L., Kulanda V. R.*: Az indiai köztársaság megalakulásának történetéből, 1947—1950. VI 1956. 6. sz. 32—47.
- Bérdnek V.*: Az Indiai Köztársaság gazdasági fejlődése. NM 1956. 7. sz. 717—732.
- Duca F.*: Az Indiai Köztársaság gazdasági fejlődésének irányvonalai. PE 1956. 4. sz. 101—114.
- Kotovszkij G. G., Pavlov V. I.*: A mezőgazdasági és ipari termelés az Indiai Köztársaságban (a statisztikai anyag szemléje). SzVosz 1956. 1. sz. 129—144.
- Mukherjee R.*: A második indiai öt éves terv gazdasági alapjai. Ww 1956. 4. sz. 569—590.
- Rubinszejn M. I.*: Az Indiai Köztársaság második öt éves terve. SzVosz 1956. 4. sz. 28—44.
- Gosh A.*: India Kommunista Pártja és az általános választások. WZ 1956. 12. sz. 898—901.

Közép-Kelet :

- Rolland J. F.*: Bevezetés a Közép-Kelet problémáiba. EP 24. (1956. jún.) sz. 64—75.

- Kiernan V. G.*: Nagybritannia, Sziám és Malaja — 1875—1885. JMH 1956. 1. sz. 1—20. [Angol gyarmatpolitika].
- Kiernan V. G.*: A Kra csatorna építési tervei 1882—1885-ben. Angol—francia versengés Sziámban és Malajában. H 141—143. sz. (1956) 137—157.
- Gdaniški M.*: A katonai blokkok politikájának válsága Közép-Keleten. SM 1956. 4. sz. 39—57.
- Min Csan.*: A forradalmi mozgalom Vietnamban. SzVosz 1956. 1. sz. 37—44. [A Vietnami Demokratikus Köztársaság megalakulásáig].
- Szmirmov A. A.*: Thaiföld mai helyzete. SzVosz 1956. 2. sz. 148—152.

Kína :

- Asztafjev G. V.*: Történettudományi és közgazdaságtani kutatómunka a Kínai Népköztársaságban. SzVosz. 1956. 1. sz. 176—180.
- Cheuneaur J.*: Új- és legújabbkori történeti munkálatok a népi Kínában. RH 1956. ápr.—jún. sz. 274—282.
- Szerkina A. A.*: A kínai történészek vitája Kína ókori történetének periodizációjáról. SzVosz 1956. 6. sz. 95—105.
- Kovalov Je. F.*: Kína új- és legújabbkori története periodizációjának kérdései. SzVosz 1956. 6. sz. 106—112.
- Tudományi vita a kínai népi egyetemen* 1956. jan. 28-án. VI 1956. 8. sz. 217—221.
- Demitéville P.*: A buddhizmus behatolása a kínai filozófia hagyományokba. CHM III (1956) 1. sz. 19—38. [1—8. század].
- Bunakov Je. V.*: Az orosz—kínai kapcsolatok a 19. század első felében. SzVosz 1956. 2. sz. 96—104.
- A Tajping-állam új anyagi emlékei.* VI 1956. 6. sz. 220.
- Ma Hung-mo, Nyikiforov V. N.*: Harc a tajping vezetőségén belül és az 1856. évi puccs. VI 1956. 9. sz. 78—90.
- Merlat O.*: A tonkingi francia expedíció margojára. Az 1884 szeptember—októberi zendülések Vencsouban és Honkongban. RH 1956. okt.—dec. 219—229.
- Hejsec A. N.*: Oroszország és Kína népeinek forradalmi kapcsolatai a 20. század elején. VI 1956. 12. sz. 91—100.
- Kuo Mao-sang.*: Szun Jat-szen, a nagy kínai forradalmi demokrata. SzVosz 1956. 6. sz. 15—23.
- Kapica M. Sz.*: A marxizmus—leninizmus eszméinek terjedése Kínában, 1917—1924. SzVosz 1956. 2. sz. 34—44.
- Glumyin V. I.*: A Kínai Kommunista Párt agrárpolitikája a harmadik forradalmi polgárháború idején, 1946—49. KSZIV XXI. (1956) 15—27.
- Butjenko A. P.*: A kínai forradalom és sajátosságai. SzVosz 1956. 3. sz. 15—33.
- Ulbricht W.*: Kína szocialista átalakulása. Ein 1956. 11. sz. 1036—1052.
- Hszü Ti-hszin.*: A kapitalista ipar és kereskedelem szocialista átalakítása Kínában. Kom 1956. 6. sz. 72—84.
- Csien Hszü-fu.*: A kapitalista ipar és kereskedelem szocialista átalakítása Kínában. VE 1956. 6. sz. 61—74.
- Csao Cse-csang.*: A Kínai Népköztársaság külkereskedelmének fejlődése. PE 1956. 11. sz. 62—68.
- Jakovlev A. G.*: A népi-felszabadító hadsereg szerepe a gazdasági építésben a Kínai Népköztársaság határterületein 1950—1955-ben. Hszin-csiang példáján. KSZIV XXI. (1956) 54—70.
- Kaszatkin V. F.*: A nemzeti kérdés megoldása a Kínai Népköztársaságban. SzVosz 1956. 4. sz. 16—27.
- Szladkovszkij M.*: A Kínai Népköztársaság szocialista gazdaságának további megerősítése. VE 1956. 12. sz. 56—60.
- Hszü Ti-hszin.*: Az új szakasz a tőkés ipar és kereskedelem szocialista átalakításában a Kínai Népköztársaságban. PE 1956. 4. sz. 84—93.
- Szjigymenov V. Ja.*: A szocialista átalakulások új szakasza Kínában. SzVosz 1956. 2. sz. 3—14.
- Martinov A. A.*: A Kínai Kommunista Párt történelmi jelentőségű kongresszusa. SzVosz 1956. 6. sz. 3—14. [VIII. kongr. 1956. szept.].

Korea :

- Pak M. N.*: A társadalmi-gazdasági viszonyok jellege Szilla államban. (3—6. sz.) VI. 1956. 7. sz. 49—65.
- Tjaja G. D.*: Az európai hatalmak behatolása Koreába — az 1830—1860-as években. KSZIV XXI. (1956) 39—53.
- Sztyajev I. V.*: A japán imperialisták gyarmatosító politikája Koreában, 1910—1919. UZIV XV. (1956) 177—222.
- Bazsenov G. N.*: A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság és népgazdaság helyreállításának és fejlődésének útján. SzVosz 1956. 2. sz. 119—127.
- Duca F.*: A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság gazdasági életének újjáépítése és fejlődése. PE 1956. 7. sz. 105—118.

Mongólia :

- Nacagdorzs S., Izsamc N.*: A történettudomány a Mongol Népköztársaságban. SzVosz 1956. 2. sz. 128—132.
- Timur-Ocsir D.*: A Mongol Népköztársaság a szocializmus felé vezető úton. SzVosz 1956. 2. sz. 15—28.
- Tronaru E.*: A Mongol Népköztársaság gazdaságának fejlődése. PE 1956. 11. sz. 84—95.
- Sirendib B.*: A szövetségi mozgalom a Mongol Népköztársaságban. SzVosz 1956. 4. sz. 3—15.

Japán :

- Takahasi K.*: A történeti kutatás jelenlegi állapota és fő irányzatai a háború óta Japánban. RH 1956. júl.—szept. 59—66.
- Galperin A. L.*: A haladó irányzat néhány sajátossága a modern japán történeti irodalomban. VI. 1956. 10. sz. 213—222.
- Az újabb japán történettudomány fő periódusai. ZG 1956. 2. sz. 376—381. [A Japán történetének kutatásával foglalkozó társulat központi bizottságának összeállításáról].
- Numata J.*: Az európai kultúra elemeinek elfogadása és elvetése Japánban. CHM III (1956) 1. sz. 231—251. [Az első érintkezésektől 1880-ig].
- Galperin A. L.*: Japán történetének vázlata, 1640—1700. UZIV XV. (1956) 3—47.
- Podpalova I. G.*: A parasztok két akciója a feudális Japánban. Japán parasztmozgalmainak történetéből, 17. sz. második fele — 18. sz. eleje. UZIV XV. (1956) 71—114.
- Petrov D. V.*: A japán manufaktúra kérdéséhez. UZIV XV. (1956) 48—70.
- Mijamoto M.*: A japán kereskedőszövetségek a Tokugavák és a Medzsi forradalom korában. RH 1956. okt.—dec. 189—208.
- Smith Th. C.*: Földesurak és kapitalisták Japán modernizálásánál. JEH XVI. 1956. 2. (jún.) sz. 165—181. [A Mejdzsi-reformról].
- Iofan A. N.*: A parasztmozgalom az 1868-as forradalom után. UZIV XV. (1956) 115—154.
- Galperin A. L.*: A kapitalizmus keletkezésének kérdése Japánban. SzVosz 1956. 5. sz. 48—61.
- Bednyak I. Ja.*: A munkás- és szocialista mozgalom Japánban, 1896—1905. UZIV XV. (1956) 155—176.
- Goldberg D. I.*: A japán munkás- és szocialista mozgalom létrejötte és első szakasza. VI. 1956. 8. sz. 33—43.
- Sinajev I. V.*: A japán imperializmus gyarmatosító politikája Koreában, 1910—1919. UZIV XV. (1956) 177—222.
- Weinberg G. L.*: Német—japán tárgyalások a dél-tengeri mandátumról 1937—1938-ban. VIZg 1956. 4. sz. 390—398.
- Likjanova I. M.*: Az amerikai tőkebehatolás formái és útjai a japán iparban. UZIV XV. (1956) 223—272.
- Miskin J. P.*: A munkásosztály helyzete Japánban, 1945—1954. SzVosz 1956. 3. sz. 34—50.
- Perceva K. T.*: A japán parasztság proletarizálódási folyamatának fokozódása a második világháború után — háziipar, munkaerővándorlás és bérmunka. KSZIV XXI. (1956) 71—82.
- Popov A. V.*: A japán parasztmozgalom fellendülése a második világháború után, 1945—1946. UZIV XV. (1956) 273—304.
- Griseleva L. D.*: Demokratikus mozgalom Japánban az irodalom és a művészet területén a második világháború után. UZIV XV. (1956) 305—324.

USA :

- Roslanowski T.*: Az Amerikai Történelmi Társulat munkái. KH 1956. 6. sz. 214—227.
- A háborús dokumentumok tanulmányozó amerikai bizottság programja. VIZg 1956. 4. sz. 427—428.
- Alperovics M. Sz.*: Hogyan világítják meg Mexico új- és legújabbkori történetének néhány kérdését a háború utáni burzsoá történeti irodalomban az USA-ban. DSZII 10. sz. (1956) 50—59.
- Hochfeld J.*: A szociológiai kutatás módszertani kérdései a modern amerikai szociológiában. MF 1956. 3. sz. 166—182.
- Szemjonov V. Sz.*: A szociológiai társaságok és folyóiratok az Egyesült Államokban. VF 1956. 3. sz. 246—250.
- Shryock R. H.*: A gyógyászat jelentősége az amerikai történelemben. AHR LXII. 1. sz. (1956) 81—91.
- Wheeler H.*: A „Calvin-ügy” (1608) és a McLwain—Schuyler vita. AHR, LXI. 3. (1956. ápr.) sz. 587—597. [Amerikai professzorok vitája az amerikai gyarmatok, az angol parlament és a királyi hatalom összefüggéseiről].
- Spencer F.*: Egy 18. századi feljegyzés az amerikai gyarmatokra irányuló német kivándorlásról. JMH 1956. 1. sz. 55—59. [Wolters holland származású angol úgynök jelentése 1764-ből].
- Mellor G. R.*: A brit szigetekről az újjvilágba irányuló emigráció, 1765—1775. H 138—139. sz. (1955) 68—83.
- Aptheker H.*: Többségi mozgalom volt-e az amerikai forradalom? PA 1956. 7. sz. 1—10.
- Robertson M. W.*: A skót kereskedelem és az amerikai függetlenségi harc. ECHR 1956. 1. sz. 123—131.
- Parry J. H.*: Eliphath Fitch — egy jenki kereskedő Jamaikán a függetlenségi harc idején. H 138—139. sz. (1955) 84—98.
- Beljarszkaja I. A.*: Franklin Benjamin — az amerikai nép felszabadító mozgalomának nagy férfija. VI. 1956. 10. sz. 32—45.
- Néhány új francia munka Franklin Benjaminről. RHES 1956. 4. sz. 468—475.
- Latimer M. K.*: Dél Karolina — az 1812-es háború vezetője. AHR LXI. 4. (1956. júl.) sz. 914—929.
- Kemmerer D. L.*: Az amerikai gazdasági fejlődés változó mintája. JEH 1956. 4. sz. [19—20. sz.].
- Dowd D. F.*: Nyugat- és Dél-USA gazdasági fejlődésének összehasonlító vizsgálata. JEH 1956. 4. sz. 558—574.
- Rivet P.*: Az amerikai technika és a folyami hajózás a Saône-on és Rhóne-on, 1827—1850. JEH 1956. 1. sz. 18—33.
- North D. C.*: A nemzetközi tőke beáramlása és az amerikai Nyugat fejlődése. JEH 1956. 4. sz. 493—505. [1840—1860].
- Winther O. O.*: Anglia Nyugat-Amerika fejlesztésében. JEH 1956. 4. sz. 506—513.
- Sillen S.*: Walt Whitman, az amerikai demokrácia költője. Pensée 69. (1956. szept.—okt.) sz. 77—91.
- Alperovics M. Sz.*: Az amerikai diplomácia tevékenysége Franciaországban 1870—1871-ben. VI. 1956. 7. sz. 110—115.
- Kuropjatnyik G. P.*: A farmermozgalom az USA-ban az 1870-es években. UZNNI II. (1956) 248—317.
- Hoffmann Ch.*: A 90-es évek depressziója. JEH 1956. 2. sz. 137—164. [Különösen az amerikai 1893-as válságról].
- Spence C. C.*: Amikor a font sterling Nyugatra áramlott : Brit beruházások az amerikai bányáiparban. JEH 1956. 4. sz. 482—492. [19. sz. vége].
- Az orosz—amerikai kereskedelem történetéhez (dokumentumok). A bevezetőt írta: M. K. Kuzmin. IA 1956. 6. sz. 87—104. [20. század].
- Anderson O. E.*: A „tisza élelmiszer”-vita. Egy republikánus dilemma, 1906—1912. AHR XLI. 3. (1956. ápr.) sz. 550—573. [Az élelmiszerek és italok vizsgálatának bevezetése az Egyesült Államokban és a körülöttük dúló politikai viták].

- Foster W. Z.*: „Irányított gazdaság” az Egyesült Államokban. PA 1956. 7. sz. 20—32.; 8. sz. 24—31. [1914-től, a nagy gazdasági válság és a New Deal].
- Kennan G. F.*: A Sisson-okmányok. JHM XXVIII. 2. (1956. jún.) sz. 130—154. [Sisson amerikai diplomata 1917-ben a szovjet kormányt és a bolshevikokat kompromittáló okmányokat vásárolt ellenforradalmi elemektől. A tanulmány bebizonyítja az otromba hamisítást.]
- De Novo J.*: Mozgalom egy agresszív amerikai olajpolitikáért külföldön, 1918—1920. AHR LXI. 4. (1956. júl.) sz. 854—876.
- Koljanyov M.*: Az USA nemzeti jövedelme 1920—1954 között. VE 1956. 12. sz. 70—88.
- Berman A.*: A politikai gazdaságtan módszeréről. PA 1956. 6. (jún.) sz. 44—57. [Az Egyesült Államok gazdasági helyzetével foglalkozó marxista közgazdasági cikkek bírálata, az 1930-as évek kezdetétől máig.]
- Jazkov J. F.*: Farmermozgalom az USA-ban az 1932—1933-as években. VI 1956. 9. sz. 31—44.
- Izraeljan V. L., Popov V. I.*: A diplomáciai viszony felvétele a Szovjetunió és az USA között 1933-ban. IZ 55. (1956) 65—88.
- Furajev V. K.*: A szovjet—amerikai viszony normalizálásának történetéhez. VLU 1956. 3. sz. 25—36.
- Davis B. J.*: Foster — a helyes eszme harcosa. PA 1956. 4. sz. 40—48. [Amerikai párttörténet Foster Kommunista vezető életének tükrében. Főleg a negyvenes évektől.]
- Maruskín B. I., Jakorlev N. N.*: Az „új” amerikai történeti iskola az USA részvételéről a második világháborúban. VI 1956. 7. sz. 142—150.
- Alekszejev I.*: A tőkekoncentráció az USA iparában. VE 1956. 12. sz. 131—137.
- Cuilev R.*: Az USA atomipara. VE 1956. 8. sz. 130—137.
- Mihajlov P.*: Az amerikai magántőke behatolása az angol gazdasági életbe a második világháború után. VE 1956. 11. sz. 59—68.
- Likjanova I. M.*: Az amerikai tőkehatolás formái és útjai a japán iparban. UZIV XV. (1956) 223—272.
- Mihajlov B.*: Az amerikai munkásosztály helyzetének néhány kérdése és a monopóliumok propagandája. VE 1956. 7. sz. 79—94.
- Meusikov Sz.*: Az amerikai monopóliumok expanzójának elméleti „megalapozása”. VE 1956. 10. sz. 137—145.
- Szifrin E.*: Változások az USA mezőgazdaságában a második világháború után. VE 1956. 6. sz. 87—102.
- Obreanu G.*: A mezőgazdasági gyakorlat az Amerikai Egyesült Államokban. LC 1956. 6. sz. 58—73.
- Frazier G.*: A színesek fejlődését elősegítő nemzeti szövetség 47. évi ülése. PA 1956. 9. sz. 7—21.
- Syskind J.*: Az amerikai uralkodó körök. SM 1956. 10—11. sz. 62—71.
- Petrov M.*: Az USA katonai előkészületei a Csendes Óceánon. Kom 1956. 15. sz. 90—99.
- Apteker H.*: Walter Lippman és a demokrácia. VF 1956. 2. sz. 152—163.
- Apteker H.*: A tanszabadság kérdése az USA-ban. PA 1956. 5. sz. 39—65.
- Zagorin P.*: C. Becker a történelemről. Becker prof. két történelem-elmélete, szkeptikus hamisítás. AHR LXII. 1. (1956) 1—11.
- Gershow L.*: Néhány megjegyzés Zagorin Becker-értékelésére. AHR LXII. 1. (1956) 12—17.
- Lightfoot C.*: A küszöbön álló választások az USA-ban. PA 1956. 10. sz. 5—14.
- Syskind J.*: Az amerikai választások. SM 1956. 12. sz. 26—39.
- Foster W. Z.*: Az Amerikai Egyesült Államok Kommunista Pártjának helyzete. PA 1956. 10. sz. 15—45.

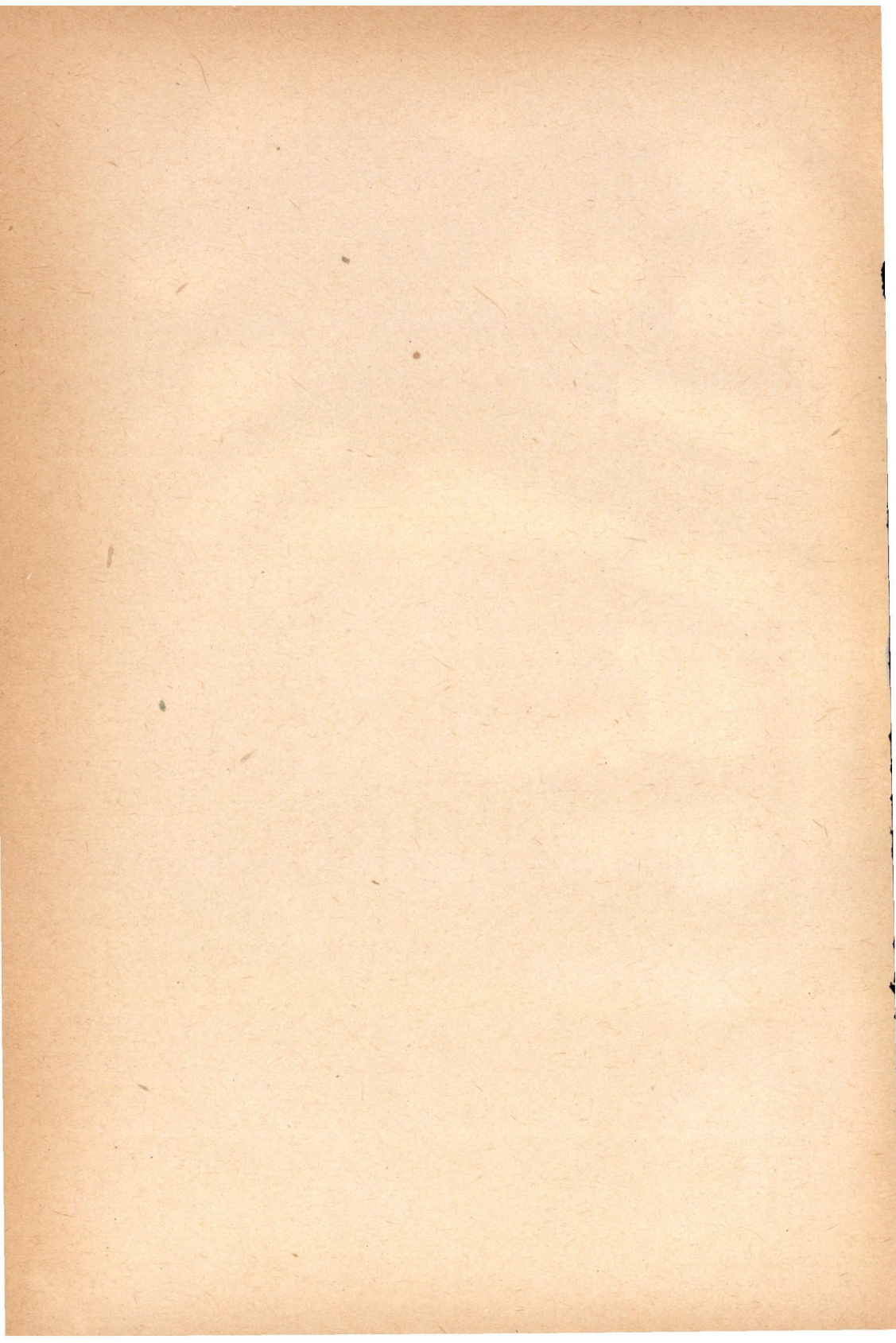
Amerika egyéb országai:

- Ryerson St.*: A kanadai kommunisták és a harc a nemzeti függetlenségért. Ein 1956. 10. sz. 1015—1020.
- Chaurru P.*: Gyarmati Spanyolország gazdaságtörténetéről. RH 1956. okt.—dec. 209—218.

- Alperovics M. Sz., Jermolajev V. I., Lavreckij I. R., Szezonov Sz. I.*: Az amerikai spanyol gyarmatok felszabadító háborújáról, 1810—1826. VI 1956. 11. sz. 52—71.
- Garcia J. M.*: Argentina agrárgyarmatosításának száz éve. VE 1956. 12. sz. 89—95.
- Szlezkin L. Ju.*: A néger rabszolgák forradalma San-Domingo (Haiti) szigetén 1791—1803-ban. UZNNI II. (1956) 134—206.
- Alperovics M. Sz.*: Hogyan világítják meg Mexico új- és legújabbkori történetének néhány kérdését a háború utáni burzsoá történeti irodalomban az USA-ban. DSZII 10. (1956) 50—59.
- Blaas R.*: A queretari emlékkápolna és a diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele Ausztria-Magyarország és Mexico között. MŰS 8. k. (1955) 191—222.
- Rugyenko B. T.*: Mexiko gazdasági és politikai helyzetének kérdéséhez az 1910—1917-es polgári demokratikus forradalom előestéjén. UZNNI I. (1955) 171—243.

Afrika:

- Flint J.*: Afrikai történesek és afrikai történelem. PP 1956. 10. sz. 96—101.
- Az afrikai mezőgazdaság az imperializmus béklyóiban. BDW 1956. 13. sz. 4—34.
- Despois J.*: A terraszos földművelés Észak-Afrikában. Ann 1956. 1. (jan.—márc.) sz. 42—50.
- Anderson M. S.*: Nagy-Britannia és az észak-afrikai (kalóz) államok a 18. században. BIHR XXIX. 79. (1956. máj.) sz. 87—107.
- Jeremejeva T. V.*: Az 1831—1833-as egyiptomi válság zárószakasza és a nagyhatalmak. UZNNI II. (1956) 475—518.
- Landau J. M.*: Jegyzetek a miniszteriális felelősség bevezetéséről Egyiptomban. JMH 1956. 1. sz. 21—34. [1878-től napjainkig].
- Gattaullin M. P., Maljukovszkij M. V.*: Az egyiptomi köztársaság a gazdasági függetlenség útján. SzVosz 1956. 3. sz. 119—129.
- Quaestor*: Egyiptom lerohanása. LM 1956. 12. sz. 559—566.
- Rochet W.*: Az egyiptomi és algériai háborúk gazdasági következményeiről. CC 1956. 12. sz. 1323—1333.
- Brunet R.*: Az európaiak és a városi proletariátus Dél-Tuniszban. Redeyef bányaváros. Pensée 67. (1956 máj.—jún.) sz. 43—58.
- Dresch J.*: Az algériai nemzeti ügy. Pensée 68. (1956 júl.—aug.) sz. 3—13. [Visszatekintéssel az 1830-as évekre].
- Egretaud M.*: Az algériai nemzeti ügy felismerése Franciaország érdeke. CC 1956. 6. (jún.) sz. 703—720 [a 19. század 30-as éveitől].
- Lacoste I., Prenant A.*: Néhány adalék az algériai problémáról. Pensée 67. (1956. máj.—jún.) sz. 15—42. [Gyarmattörténet és Algéria gazdasági-politikai-társadalmi vizsgálata].
- Lentin A. P.*: Bugeaudtól Borgeaudig, vagyis Algéria az „ultrak” jegyében, 1830—1936. CI 77. (1956. jún.) 43—60; 78. (1956. júl.) 53—61.
- Artonne A.*: Egy marokkói francia konzul: Auguste Beaumier (1823—1876). RHD 1955 júl.—szept. sz. 230—234.
- Lacoste I.*: Ibn Khaldun nagy műve. Pensée 69. (1956. szept.—okt.) sz. 10—33. [Marokkói arab történész és szociológus, megh. 1406-ban].
- Dollot R.*: Tangertől a Qai D’Orsay-ig. (1910 január—1911 május) RHD 1955. okt.—dec. sz. 313—328. [A francia külügyminisztérium tevékenysége az észak-afrikai gyarmatok ügyében].
- Kiszeljov V. I.*: A nemzeti felszabadító mozgalom Szudánban a második világháború után. SzVosz 1956. 5. sz. 35—47.
- Hargreaves J. D.*: A sierra leonei protektorátus megalakítása és az 1898-as felkelés. CHJ XII. 1956. 1. sz. 56—80.
- Jeruszalmszkij A. Sz.*: Az angol gyarmatpolitika Dél-Afrikában a 19. század kezdetén. ZG 1956. 4. sz. 698—712.
- Debúszin B.*: A harc Dél-Afrikában. SzVosz 1956. 4. sz. 45—56.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Ласло Маккаи</i> : Об исследовании истории материальной культуры	305
<i>Антал Барта</i> : О древневенгерском кузнечном деле	315
<i>Зрик Фукс—Дьюла Нандори</i> : Металлографическое исследование древневенгерского железного ручного инструмента	328
<i>Валтер Эндрей</i> : Образование и появление ткацкого станка с ножным приводом в Европе	331
<i>Оскар Паулиньи</i> : Численность населения горнопромышленных городов в окрестностях реки Гарам в половине XVI в.	351
<i>Эва Вереш</i> : Организация крепостной семьи в деревнях поместья Шарошпатак в половине XVII в.	379

СООБЩЕНИЯ

<i>Густав Хекенаст</i> : Правила железодельного цеха в Мураньской долине (1585—1713—1755)	430
<i>Ласло Маккаи</i> : Инвентари мастерских и гут в поместьях семьи Ракоци в XVII в.	448
<i>Валтер Эндрей—Л. Хайналь</i> : Рукописный сборник рецептов красильных веществ	453

ОБЗОР

Вопросы истории естествознания и техники. Москва. Т. I—V. 1956—1957. (<i>Антал Барта</i>)	458
Sborník Národního Technického Musea I—III. (—р —л)	461
Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky I—III. (—р —л)	462
<i>Jan Klepl</i> : Pro záchranu technických památek. (—р —л)	465
<i>A. V. Florovskij</i> : Česko—ruské obchodní styky v minulosti. X—XVIII. století. (—р —л)	466
<i>M. W. Beresford—J. K. S. St. Joseph</i> : Medieval England. An Aerial Survey. (<i>Петер Гунст</i>)	466
<i>J. Kamińska—A. Nahlik</i> : Włókiennictwo Gdańskie X—XIII. w. (<i>Валтер Эндрей</i>)	468
Реперторий иностранных исторических журналов	470

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>László Makkai</i> : Über die Forschung der Geschichte der materiellen Kultur	305
<i>Antal Bartha</i> : Über das ungarische Schmiedehandwerk zur Zeit der Landnahme	315
<i>Erik Fuchs—Gyula Nándori</i> : Metallographische Untersuchung eines eisernen Handwerkzeugs aus der Zeit der Landnahme	328
<i>Walter Endrei</i> : Entwicklungsgeschichte des Trittwebstuhls und sein erstes Erschei- nen in Europa	331
<i>Oszkár Paulinyi</i> : Die Seelenzahl der Bergwerkstädte des Gran-Gebietes um die Mitte des XVI. Jahrhunderts	351
<i>Éva Veress</i> : Die Familienformen der Leibeigenen in den Dörfern der Domäne von Sárospatak um die Mitte des XVII. Jahrhunderts	379

MITTEILUNGEN

<i>Gusztáv Heckenast</i> : Die Statuten der Eisenhammerzunft des Murány-Tales (1585— 1713—1755)	430
<i>László Makkai</i> : Werkstätten- und Glashütteninventare aus den Domänen der Rákóczi aus dem XVII. Jahrhundert	448
<i>Walter Endrei—L. Hajnal</i> : Eine handschriftliche Färberei-Rezeptesammlung	453

RUNDSCHAU

Вопросы истории естествознания и техники. Москва 1—5. 1956—57 (<i>Antal Bartha</i>)	458
Sborník Národního Technického Musea I—III. (<i>—r —l</i>)	461
Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky I—III. (<i>—r —l</i>)	462
<i>Jan Klepl</i> : Pro záchranu technických památek (<i>—r —l</i>)	465
<i>A. V. Florovskij</i> : Česko—ruské obchodní styky v minulosti. X—XVIII. století (<i>—r —l</i>)	466
<i>M. W. Beresford—J. K. S. St. Joseph</i> : Medieval England. An Aerial Survey (<i>Péter Gunst</i>)	466
<i>J. Kamińska—A. Nahlik</i> : Włókiennictwo Gdańskie X—XIII. w. (<i>Walter Endrei</i>)	468
REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN	470

SOMMAIRE

ÉTUDES

<i>Ladislav Makkai</i> : Recherches concernant l'histoire de la culture matérielle....	305
<i>Antoine Bartha</i> : La forgerie hongroise à l'époque de la Conquête arpadienne....	315
<i>Eric Fuchs—Jules Nándori</i> : L'analyse métallographique d'un instrument de fer à l'époque de la Conquête	328
<i>Walter Endrei</i> : La formation du métier à pédale et son apparition en Europe....	331
<i>Oscar Paulinyi</i> : Le nombre des habitants des villes minières de la région de Garam au milieu du XVII ^e siècle	351
<i>Ève Veress</i> : L'organisation de la famille serbe dans les villages du domaine seigneurial de Sárospatak au milieu du XVII ^e siècle	379

DOCUMENTS

<i>Gustave Heckenast</i> : Les statuts de la corporation de forge de la vallée de Murány (1585—1713—1755)	430
<i>Ladislav Makkai</i> : Inventaires relatifs aux ateliers et aux fonderies des domaines des Rákóczi	448
<i>Walter Endrei—L. Hajnal</i> : Une collection de recettes manuscrite concernant les procédés tinctoriaux	453

REVUE

Вопросы истории естествознания и техники. Москва 1—5. 1956—57. (<i>A. Bartha</i>)	458
Sborník Národního Technického Musea I—III. (—r —l)	461
Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky I—III. (—r —l)	462
Jan Klepl: Pro záchranu technických památek (—r —l)	465
A. V. Florovskij: Česko—ruské obchodní styky v minulosti X—XVIII. století (—r —l)	466
M. W. Beresford—J. K. S. St. Joseph: Medieval England. An Aerial Survey (<i>P. Gunst</i>)	466
J. Kamińska—A. Nahlik: Włókiennictwo Gdańskie X—XIII. w. (<i>W. Endrei</i>)	468
RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES	470

CONTENTS

ARTICLES

<i>Makkai, Ladislas</i> : On Research Work in the Field of the History of Material Civilization	305
<i>Bartha, Anthony</i> : The Blacksmith's Trade in the Period of the Hungarian Conquest	315
<i>Fuchs, Eric—Nándori, Julius</i> : Metallographic Examination of a Hand Tool Dating from the Period of the Hungarian Conquest	328
<i>Endrei, Walter</i> : The Development of the Treadle Loom and its Appearance in Europe	331
<i>Paulinyi, Oscar</i> : The Number of the Inhabitants of Mining Towns in the Garam Region, in the Middle of the Sixteenth Century	351
<i>Veress, Eva</i> : The Family of Serfs as an Organization in the Sárospatak Demesne, in the Middle of the Seventeenth Century	379

COMMUNICATIONS

<i>Heckenast, Gustavus</i> : Rules of the Iron-Workers' Guild in the Murány Valley (1585—1713—1755)	430
<i>Makkai, Ladislas</i> : Seventeenth-Century Inventaries of Workshops and Foundries on the Rákóczi Demesnes	448
<i>Endrei, Walter—Hajnal, L.</i> : A Manuscript Collection of Dyers' Recipes	453

REVIEW

Вопросы истории естествознания и техники. Москва 1—5. 1956—57. (<i>Bartha, A.</i>)	458
Sborník Národního Technického Musea I—III. (<i>—r —l</i>)	461
Sborník pro dějiny přírodních věd a techniky. I—III. (<i>—r —l</i>)	462
Jan Klepl: Pro záchranu technických památek (<i>—r —l</i>)	465
<i>A. V. Florovskij</i> : Česko—ruské obchodní styky v minulosti. X—XVIII. století (<i>—r —l</i>)	466
<i>M. W. Beresford—J. K. S. St. Joseph</i> : Medieval England. An Aerial Survey (<i>Gunst, P.</i>)	466
<i>J. Kamińska—A. Nahlik</i> : Włókiennictwo Gdańskie X—XIII. w. (<i>Endrei, W.</i>)	468
RERERTORY OF FOREIGN HISTORICAL PERIODICALS	470

